ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας, Ρέθυμνο, 10-13.12.2008

Εκδοσεις Φιλοσοφικης Σχολης
Πανεπιστημιου Κρητης

Εκδοσεις Αλεξανδρεια

Εικόνα εξωφύλλου: Εσωτερικοί χώροι της *Υφανέτ* και εργατικό προσωπικό.

(Αρχείο Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης)

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ
ΚΑΙ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου
Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας,
Ρέθυμνο, 10-13.12.2008

Επιμέλεια

ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΠΕΤΜΕΖΑΣ
ΤΖΕΛΙΝΑ ΧΑΡΛΑΥΤΗ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΛΥΜΠΕΡΑΤΟΣ
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Χορηγοί

ΙΔΡΥΜΑ ΙΩΑΝΝΟΥ Φ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ,
ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

Ευχαριστούμε, επίσης, για τη συνδρομή τους

Πανεπιστήμιο Κρήτης

Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών /
Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας

Βιβλιοπωλείο «Σύνολο» – Ρέθυμνο

© 2012, συγγραφείς κειμένων – Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής
Πανεπιστημίου Κρήτης – Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

ISBN: 978-960-221-567-8

Εικόνα εξωφύλλου: Εσωτερικοί χώροι της Υφανέτ και εργατικό προσωπικό
(Αρχείο Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης)

Επιμέλεια κειμένων, σελιδοποίηση, σχεδιασμός εξωφύλλου:
Σωκράτης Πουλής

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόγραμμα Συνεδρίου 7

Σωκράτης Πετμεζάς, Τζελίνα Χαρλαύτη, Ανδρέας Λυμπεράτος, Κατερίνα Παπακωνσταντίνου: Εισαγωγή 13

Σπύρος Ασδραχάς: Χαιρετισμός στις εργασίες του Συνεδρίου 25

I.
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Μυρτώ Δημητροπούλου: «"[...] ετέλεσεν [...] τον γάμον αυτών καθ' όλας του νόμου τας διατάξεις και τους εκκλησιαστικούς τύπους". Οι ληξιαρχικές πράξεις γάμου του Δήμου Αθηναίων, 1862-1910» 33

Sébastien Marre, «La diaspora grecque à partir du Pirée dans la seconde moitié du XIXe siècle : une approche démographique» 55

II.
Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Ηλίας Κολοβός, «Πίσω στα *τεφτέρια*; Οικονομικά μεγέθη και κοινωνική δομή στην Άνδρο του 17ου αιώνα με βάση το οθωμανικό κτηματολόγιο: Τρόποι ανάλυσης, μεθοδολογικά προβλήματα και ιστοριογραφικά ζητήματα» 69

Φωκίων Κοτζαγεώργης, «Τσιφλίκια στον καζά Διδυμοτείχου (1455-1614)» 95

Αλέξης Φραγκιάδης, «Πολιτική εξουσία και σχέσεις γαιοκτησίας στην Ελλάδα, 19ος – αρχές 20ού αιώνα: Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις» 119

Σβετλάνα Ντόντσεβα, «Οικονομικές λειτουργίες και κοινωνικός ρόλος των χριστιανικών συντεχνιών: Μερικά παραδείγματα από τη Μακεδονία και τη Θράκη κατά το 18-19ο αιώνα» 137

III.
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

Νίκος Τζαφλέρης, «Ο ρόλος της ελληνικής πολεμικής βιομηχανίας στον ελληνοϊταλικό πόλεμο (1940-1941)» 153

Ελπίδα Κ. Βόγλη, «"Μέγα Εργοστάσιον κατασκευής κονιάκ Σ. και Η. και Α. Μεταξά εν Πειραιεί". Επιχειρηματική οργάνωση και στρατηγικές πωλήσεων μιας ελληνικής ποτοβιομηχανίας (1888-1940)» 171

Στράτος Ν. Δορδανάς – Θεοδόσης Τσιρώνης, «Η ιστορία του βιομηχανικού συγκροτήματος της *Υφανέτ*, 1926-1965» 189

IV.
ΤΡΑΠΕΖΑ ΚΑΙ ΝΟΜΙΣΜΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ

Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Ο σαράφης του Αλή πασά στην Κωνσταντινούπολη, 1813-1814: Οικονομικές δοσοληψίες και συναλλαγές» 207

Konstantinos I. Loizos, «Development Banking in Greece 1963-2002: Performance and Institutional Transformation» 229

V.
ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Φώτης Μπαρούτσος, «Διάλογος μεταξύ τοπικών ελίτ και κεντρικής βενετικής εξουσίας. Οι πρεσβείες ως θεσμός διαμόρφωσης κοινωνικών και οικονομικών ιεραρχιών» 261

Μάρθα Πύλια, «Πολιτικοί όροι και οικονομικές λειτουργίες στην προεπαναστατική Πελοπόννησο» 291

Sakis Gekas, «Colonial governmentality in the Ionian Islands under British rule» 303

Νίκος Ποταμιάνος, «Η νομοθεσία κατά της αισχροκέρδειας, το ενοικιοστάσιο και η συγκρότηση του μικροαστικού ταξικού πόλου, 1916-1925» 325

Ελένη Ιωαννίδου – Μαρία Καβάλα, «Αρωγή και αποκατάσταση των προσφύγων του 1922 στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου. Πτυχές της δράσης των μη κρατικών συλλογικών φορέων» 345

VI.
ΔΙΚΤΥΑ, ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ

Despina Vlami, «The Female Environment of a Greek Merchant Entrepreneur (Eighteenth to Nineteenth Centuries): New Evidences from the Personal Archive of Mihail Vassiliou» 375

Ευρυδίκη Σιφναίου, «Πόλεμος και επιχειρηματικές στρατηγικές: Οι ελληνικοί εμπορικοί οίκοι στο Ταϊγάνιο της Αζοφικής και ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος (1877-1878)» 391

Antonella Viola, «Greek Traders in British India, 1840-1920: An Introductory Approach to the Study of their Business Activities» 409

Aliye Mataracı, «From Anatolia to Manchester via Istanbul: The Complex Nature of an Ottoman Commercial Network on the Eve of World War I» 425

VII.
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ

Μιχαήλ Ζουμπουλάκης, «Η "εξάρτηση από το παρελθόν" και η σημασία της Ιστορίας στη βρετανική οικονομική σκέψη» 463

Βιογραφικά σημειώματα συγγραφέων και επιμελητών 471

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Διεθνούς Συνεδρίου Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας «Θεωρητικές αναζητήσεις και εμπειρικές έρευνες»

Ρέθυμνο, 10-13 Δεκεμβρίου 2008

ΤΕΤΑΡΤΗ 10 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2008

17:30-19:00 Εγγραφή Συνέδρων
19:00-20:00 Χαιρετισμοί
20:00 Δεξίωση (Ισόγειο Φοιτητικού Πολιτιστικού Κέντρου Ξενία)

ΠΕΜΠΤΗ 11 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2008

ΣΥΝΕΔΡΙΑ Ι – 9:00-11:00

Α. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ (Ι) ΙΣΤΟΡΙΑ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

Πρόεδρος: Χριστίνα Αγριαντώνη (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας)
Σχολιαστής: Χρήστος Χατζηιωσήφ (Πανεπιστήμιο Κρήτης – ΙΜΣ/ΙΤΕ)

Ελπίδα Κ. Βόγλη (Πανεπιστήμιο Θράκης): «"Μέγα Εργοστάσιον κατασκευής κονιάκ Σ. και Η. και Α. Μεταξά εν Πειραιεί". Επιχειρηματική οργάνωση και στρατηγικές πωλήσεων μιας ελληνικής ποτοβιομηχανίας (1888-1940)».

Ελένη Μπενέκη (Ιόνιο Πανεπιστήμιο): «Το Ελληνικόν Μηχανοποιείον και Ναυπηγείον Βασιλειάδη στον κύκλο επιχειρήσεων των Αδελφών Ανδρέα Εμπειρίκου κατά τον Μεσοπόλεμο: διαφοροποίηση και ανάπτυξη».

Στράτος Ν. Δορδανάς – Θεοδόσης Τσιρώνης (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης): «Η ιστορία του βιομηχανικού συγκροτήματος της *Υφανέτ* (1926-1965)».

Β. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ (Ι). ΝΑΥΤΙΛΙΑ ΚΑΙ ΝΑΥΠΗΓΙΚΗ

Πρόεδρος: Τζελίνα Χαρλαύτη (Ιόνιο Πανεπιστήμιο)
Σχολιαστής: Βασίλης Καρδάσης (Πανεπιστήμιο Κρήτης)

Γεράσιμος Παγκράτης (Πανεπιστήμιο Αθηνών): «Μέθοδοι οργάνωσης και διαχείρισης της ναυτιλιακής επιχείρησης στην Κέρκυρα στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα».

Απόστολος Δελής (Ιόνιο Πανεπιστήμιο): «Ερμούπολη: Οικονομική απογείωση και παρακμή εντός δύο γενεών (1830-1880). Η περίπτωση της ναυπηγικής δραστηριότητας».

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου (Ιόνιο Πανεπιστήμιο): «A Spetsiot shipping firm as a link of the Greek international network».

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΙΙ – 11:30-13:30

Α. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ (ΙΙ)
ΚΛΑΔΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

Πρόεδρος: Σταύρος Θωμαδάκης (Πανεπιστήμιο Αθηνών)
Σχολιαστής: Χριστίνα Αγριαντώνη (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας)

Ιωάννης Αντωνόπουλος (Πάντειο Πανεπιστήμιο): «Η διαμόρφωση της Ελληνικής πολεμικής βιομηχανίας κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου».

Νίκος Τζαφλέρης (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας): «Ο ρόλος της ελληνικής βιομηχανίας στον ελληνοϊταλικό πόλεμο (1940-1941)».

Ελένη Χατζημιχάλη (Technische Universität Darmstadt): «Οικονομικές συνέχειες πριν και μετά τον πόλεμο: Η γερμανική επιρροή στη διαμόρφωση των τηλεπικοινωνιών στην Ελλάδα».

Β. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ (ΙΙ)
ΕΜΠΟΡΟΙ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ

Πρόεδρος: Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου (ΙΝΕ/ΕΙΕ)
Σχολιαστής: Ιωάννα Μίνογλου (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Δέσποινα Βλάμη (ΚΕΜΝΕ – Ακαδημία Αθηνών): «The female environment of a Greek merchant entrepreneur (18th-19th centuries). New evidences from the personal archive of Michail Vassiliou».

Aliye Mataracı (İstanbul Bilgi Üniversitesi): «Reading Social Profile and Economic Standing of a Muslim Merchant Network through Business Correspondence».

Antonella Viola (European University Institute, Florence): «Greek traders in British India (1840-1920): between Business History and the History of Diaspora Traders».

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΙΙΙ – 16:30-18:30

ΤΡΑΠΕΖΑ ΚΑΙ ΝΟΜΙΣΜΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ

Πρόεδρος: Χρήστος Χατζηιωσήφ (Πανεπιστήμιο Κρήτης – ΙΜΣ/ΙΤΕ)
Σχολιαστής: Σταύρος Θωμαδάκης (Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Κώστας Αξαρλόγλου – Χρήστος Καμπόλης (ALBA) – Νίκος Χρυσίδης (Southern Connecticut State University): «Indulgences in the Eastern Orthodox Church: Evidence of Oligopolistic Behavior».

Δημήτρης Δημητρόπουλος (ΙΝΕ/ΕΙΕ): «Ο σαράφης του Αλή πασά στην Κωνσταντινούπολη, 1813-1814: οικονομικές δοσοληψίες και συναλλαγές».

Ali Coşkun Tunçer (LSE): «International Financial Control in the Peripheries of the Gold Standard: The Case of Greece 1879-1914».

Κώστας Λοΐζος (Πανεπιστήμιο Αθηνών): «Development Banking in Greece 1963-2002. A History of Institutional Transformation».

ΣΥΝΕΔΡΙΑ IV – 19:00-20:30

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΥΠΑΙΘΡΟ

Πρόεδρος: Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών)
Σχολιαστής: Γιώργος Σταθάκης (Πανεπιστήμιο Κρήτης)

Βάσω Σειρηνίδου (Πανεπιστήμιο Αθηνών): «Από το κοινοτικό δάσος στο δάσος-εργοστάσιο. Η περίπτωση της Θάσου, 19ος αι.».

Μαρία Παπαθανασίου (Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο): «Ανθρώπινες Εμπειρίες και Κοινωνικο-Οικονομικές Διαδρομές: Προσεγγίζοντας την ιστορία του ορεινού ελλαδικού χώρου».

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 12 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2008

ΣΥΝΕΔΡΙΑ V – 9:00-11:00

Α. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΘΕΣΜΟΙ (Ι). ΕΛΙΤ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΙΕΡΑΡΧΗΣΕΙΣ

Πρόεδρος: Όλγα Κατσιαρδή Hering (Πανεπιστήμιο Αθηνών)
Σχολιαστής: Νίκος Καραπιδάκης (Ιόνιο Πανεπιστήμιο)

Φώτης Μπαρούτσος (Πανεπιστήμιο Πατρών): «Διάλογος μεταξύ τοπικών ελίτ και κεντρικής βενετικής εξουσίας. Οι πρεσβείες ως θεσμός διαμόρφωσης οικονομικών και κοινωνικών ιεραρχιών».

Ελευθερία Ζέη (Πανεπιστήμιο Κρήτης): «Όψεις της διαμόρφωσης των κοινωνικών ελίτ στο Αιγαίο του 18ου αιώνα: οι "άρχοντες" του maktu».

Μαρία Καβάλα (Πανεπιστήμιο Κρήτης) – Ελένη Ιωαννίδου (Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού του Δήμου Καλαμαριάς): «Αρωγή και αποκατάσταση των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου. Πτυχές της δράσης των μη κρατικών συλλογικών φορέων».

Β. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ (ΙΙΙ) ΕΜΠΟΡΟΙ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ

Πρόεδρος: Ιωάννα Μίνογλου (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών)
Σχολιαστής: Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου (ΙΝΕ/ΕΙΕ)

Κωνσταντίνα Καρακώστα (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης): «"Μικρές Μοσχοπόλεις", Η οικονομική και κοινωνική οργάνωση των Μοσχοπολιανών Βλάχων στον χώρο της Κεντρικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης».

Ευρυδίκη Σιφναίου (ΙΝΕ/ΕΙΕ): «Πόλεμος και επιχειρηματικές στρατηγικές: ελληνικοί εμπορικοί οίκοι στο Ταϊγάνιο της Αζοφικής και ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877-1878».

ΣΥΝΕΔΡΙΑ VI – 11:30-13:00

Α. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΘΕΣΜΟΙ (ΙΙ)
ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ

Πρόεδρος: Νίκος Καραπιδάκης (Ιόνιο Πανεπιστήμιο)
Σχολιαστής: Όλγα Κατσιαρδή Hering (Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Matthieu Grenet (European University Institute, Florence): «Une économie communautaire? La charité dans la diaspora grecque (Venise, Livourne, Marseille, v.1770-v.1830)».

Ίκαρος Μαντούβαλος (ΚΕΜΝΕ – Ακαδημία Αθηνών): «Πρακτικές κληροδοσίας Ελλήνων της Τεργέστης. Μια πρώτη συγκριτική προσέγγιση αναφορικά με την περίπτωση της Βιέννης και της Πέστης (19ος αιώνας)».

Βασίλης Δαλκαβούκης (Πανεπιστήμιο Θράκης): «Κληροδοτήματα και "περιφερειακή ανάπτυξη": παρελθόν και παρόν μιας ειδικής κατηγορίας "οικονομικών πόρων". Το παράδειγμα του Ζαγορίου στην Ήπειρο».

10:50-13:30 Β. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Πρόεδρος: Λευτέρης Τσουλφίδης (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας)
Σχολιαστής: Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Σπύρος Τζόκας (Πανεπιστήμιο Αθηνών): «Η οικονομική και κοινωνική διάσταση των τεχνικών υπολογισμών του Ηλία Ι. Αγγελόπουλου (τέλος 19ου – αρχές 20ού αιώνα)».

Μιχάλης Ζουμπουλάκης (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας): «Η "εξάρτηση από το παρελθόν" και η σημασία της ιστορίας στη βρετανική οικονομική σκέψη».

Άννα Μαχαιρά (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων): «Η διδασκαλία της πολιτικής οικονομίας στη Γαλλία ανάμεσα στην ηθική, την πολιτική και την έρευνα».

Ανδρέας Κακριδής (Πάντειο Πανεπιστήμιο): «Continuity and Change: Mapping the Community of Economists in Greece (1944-1967)».

ΣΥΝΕΔΡΙΑ VII – 17:00-18:30

ΑΓΟΡΕΣ ΚΑΙ ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΙΜΩΝ

Πρόεδρος: Γιάννης Αλεξανδρόπουλος (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης)
Σχολιαστής: Νίκος Θεοχαράκης (Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Νίκος Ποταμιάνος (Πανεπιστήμιο Κρήτης): «Η νομοθεσία κατά της αισχροκέρδειας, το ενοικιοστάσιο και η συγκρότηση του μικροαστικού ταξικού πόλου 1916-1925».

Λήδα Παπαστεφανάκη (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων): «Για την ιστορικότητα των αγορών εργασίας στην Ελλάδα».

19:00 ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΟΜΙΛΙΑ

Peer H. H. Vries (Πανεπιστήμιο Βιέννης): «Comparing and connecting economic growth –and its absence– on a global scale».

ΣΑΒΒΑΤΟ 13 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2008

ΣΥΝΕΔΡΙΑ VIII – 9:30-11:30

Α. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ

Πρόεδρος: Νίκος Θεοχαράκης (Πανεπιστήμιο Αθηνών)
Σχολιαστής: Λευτέρης Τσουλφίδης (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας)

Μάνος Περάκης (Πανεπιστήμιο Κρήτης): «Μια οικονομία της ανατολικής Μεσογείου σε μετασχηματισμό. Η περίπτωση της ύστερης οθωμανικής Κρήτης (1840-98)».

Σάκης Γκέκας (University of Manchester): «Failing Protection. Commissioners, Merchants and Intellectuals in the Ionian Islands under British rule, 1815-1864».

Αλέξης Φραγκιάδης (Οικονομικό Πανεπιστήμιο): «Πολιτική εξουσία και σχέσεις γαιοκτησίας στην Ελλάδα, 1821-1940: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις».

Β. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Πρόεδρος: Κατερίνα Παπακωνσταντίνου (Πανεπιστήμιο Πειραιά)
Σχολιαστής: Σωκράτης Πετμεζάς (Πανεπιστήμιο Κρήτης, ΙΜΣ/ΙΤΕ)

Sébastien Marre (Université Michel de Montaigne-Bordeaux III): «La diaspora grecque à partir du Pirée dans la seconde moitié du XIXe siècle: une approche démographique».

Μυρτώ Δημητροπούλου (Université Lumière, Lyon II): «"Ενώπιον εμού του Ληξιάρχου της πόλεως Αθηνών". Δημογραφικές συμπεριφορές στην Αθήνα του 19ου αιώνα».

Ντίνα Μουστάνη (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας): «Τα ενοριακά βιβλία και οι ενορίτες του Αγ. Κωνσταντίνου στο Βόλο: Απόπειρα ανασυγκρότησης οικογενειών (1913-1922)».

ΣΥΝΕΔΡΙΑ IX – 12:00-14:30

Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Πρόεδρος: Ανδρέας Λυμπεράτος (Πανεπιστήμιο Κρήτης, ΙΜΣ/ΙΤΕ)
Σχολιαστής: Γιάννης Αλεξανδρόπουλος (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης)

Φωκίων Κοτζαγεώργης (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης): «Τσιφλίκια στον καζά Διδυμοτείχου (1455-1614)».

Ηλίας Κολοβός (Πανεπιστήμιο Κρήτης): «Πίσω στα τεφτέρια; Οικονομικά μεγέθη και κοινωνική δομή στην Άνδρο του 17ου αιώνα με βάση το οθωμανικό κτηματολόγιο: τρόποι ανάλυσης, μεθοδολογικά προβλήματα και ιστοριογραφικά ζητήματα».

Μάρθα Πύλια (Πανεπιστήμιο Θράκης): «Προεστοί και πολιτικό χρήμα στην προεπαναστατική Πελοπόννησο».

Svetlana Doncheva (Institute of Balkan Studies, Sofia): «Οικονομικοί ή κοινοτικοί θεσμοί; Οι χριστιανικές συντεχνίες στη Θράκη και στη Μακεδονία κατά το 19ο αιώνα».

17:30-19:30 Κλείσιμο Συνεδρίου και αποτίμηση
19:30 Δεξίωση Ισόγειο Φοιτητικού Πολιτιστικού Κέντρου Ξενία

Οργανωτική Επιτροπή Συνεδρίου

Σωκράτης Πετμεζάς, Αναπλ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης, ΙΜΣ/ΙΤΕ
Τζελίνα Χαρλαύτη, Αναπλ. Καθηγήτρια, Ιόνιο Πανεπιστήμιο
Επιστημονική Γραμματεία:
Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, Πανεπιστήμιο Πειραιά
Ανδρέας Λυμπεράτος, ΙΜΣ/ΙΤΕ

Επιστημονική Επιτροπή Συνεδρίου

Χριστίνα Αγριαντώνη, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Βασίλης Καρδάσης, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Κώστας Κωστής, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αθηνών/ EHESS
Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, Διευθύντρια Ερευνών, ΙΝΕ/ΕΙΕ
Χρήστος Χατζηιωσήφ, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης, ΙΜΣ/ΙΤΕ
Μιχάλης Ψ'αλιδόπουλος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Οικονομική και Κοινωνική ιστορία υπήρξε η κινητήριος δύναμη για την «αναγέννηση» των ιστορικών σπουδών στην Ελλάδα τις δεκαετίες 1960 με 1980 και συνεχίζει μέχρι σήμερα να παρουσιάζει μία αξιοσημείωτη παραγωγή επιστημονικών έργων σε ελληνικό και διεθνές επίπεδο. Παρ' όλα αυτά και πριν από μόλις μερικά χρόνια γνώρισε μια πτώση, ακολουθώντας κατά ένα τρόπο και τη διεθνή της συρρίκνωση ίσως λόγω του βάρους των διεθνών πολιτικών εξελίξεων τη δεκαετία του 1990, που έφερε την άνοδο των πολιτικών και πολιτισμικών σπουδών. Η πτώση των ανατολικο-ευρωπαϊκών καθεστώτων και η παύση του διαχωρισμού του κόσμου «κομμένου στα δύο» καθώς και οι διεθνείς οικονομικές εξελίξεις μιας παγκοσμιοποιημένης οικονομίας αναζωπύρωσαν την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα το ενδιαφέρον για την Οικονομική ιστορία. Στα κυρίαρχα πανεπιστημιακά ιδρύματα του αγγλοσαξωνικού χώρου, όπως το London School of Economics, της Οξφόρδης καθώς των πανεπιστημίων της Καλιφόρνιας, έχει ανθήσει η Παγκόσμια Οικονομική ιστορία των μακρόχρονων θεωρήσεων, που αναζητά πλέον τη λογική του μεγάλου «χάσματος» της ανάπτυξης των οικονομιών του κόσμου, συχνά μέσω της επανεξέτασης του παραδείγματος της Βιομηχανικής ή μη επανάστασης στην Ευρώπη και την Ασία, και ιδιαίτερα στην Κίνα.[1] Ξεκινά με την επαναπραγμάτευση της «ανόδου της Δύσης» σε αντιπαράθεση με την «αποτυχία των υπολοίπων» και αναζητά διαφορετικές ερμηνείες για την άνοδο της Δύσης. Με αυτόν τον τρόπο επανέρχεται στις θεωρίες εξάρτησης και το βαλλερστανιανό μοντέλο για την ανάλυση του παγκόσμιου συστήματος δίνοντας έμφαση στις σχέσεις εκμετάλλευσης κέντρου – περιφέρειας.[2] Στην Ελλάδα, που βρίσκεται στο «κέντρο» πλέον του παγκοσμίου συστήματος ως μέλος των ανεπτυγμένων χωρών, η ελληνική και ευ-

---

[1] Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence. Europe, China, and the making of the modern world economy*, Πρίνστον 2000. Για μια συνοπτική θεώρηση βλ. Robert Allen, *Global Economic History. A Very Short Introduction*, Οξφόρδη 2011.

[2] Mitchell A. Seligson και John T. Passé-Smith (επιμ.), *Development and underdevelopment. The political economy of global inequality*, 4η έκδοση, Λονδίνο 2008. Andre Gunder Frank, *ReOrient: global economy in the Asian Age*, Μπέρκλεϋ – Λος Άντζελες – Λονδίνο 1998.

ρωπαϊκή οικονομική κρίση έχει «ξαναζωντανέψει» το ενδιαφέρον για την Οικονομική ιστορία, γεγονός που διαφαίνεται από τα τρέχοντα σεμινάρια, συνέδρια και βιβλιογραφική παραγωγή.

Ο παρών τόμος περιέχει ένα τμήμα των ανακοινώσεων που παρουσιάστηκαν στο πρώτο Διεθνές Συνέδριο Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας με θέμα «Θεωρητικές αναζητήσεις και εμπειρικές έρευνες», που έγινε στο Ρέθυμνο στις 10-13 Δεκεμβρίου 2008 και συνδιοργανώθηκε από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας, και το Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, με την ευγενική χορηγία του Ιδρύματος Ιωάννου Φ. Κωστόπουλου, του Υπουργείου Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων και την υποστήριξη του βιβλιοπωλείου «Σύνολο» στο Ρέθυμνο. Στο Συνέδριο έλαβαν μέρος 60 σύνεδροι από 10 πανεπιστήμια και ερευνητικά ιδρύματα της χώρας καθώς και από πανεπιστήμια της Μεγάλης Βρετανίας, Γερμανίας, Γαλλίας και Τουρκίας. Το Συνέδριο ολοκληρώθηκε με ιδιαίτερη επιτυχία στο Ρέθυμνο, παρ' όλες τις αντιξοότητες και τα θλιβερά γεγονότα της συγκυρίας του Δεκεμβρίου 2008. Η οργάνωσή του, απότοκο της στενής τετράχρονης συνεργασίας μιας ομάδας οικονομικών ιστορικών από διάφορα πανεπιστήμια της χώρας, προήλθε από την ανάγκη διαμόρφωσης ενός διαπανεπιστημιακού δικτύου πληροφόρησης και συστηματικού επιστημονικού διαλόγου με σκοπό την επικοινωνία και ανταλλαγή ιδεών για την Οικονομική ιστορία στην Ελλάδα. Η Οικονομική ιστορία διδάσκεται σε Τμήματα Ιστορίας, Οικονομικών, Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, και η επικοινωνία καθηγητών, ερευνητών, διδακτόρων και υποψηφίων διδακτόρων που ασχολούνται με αυτό το γνωστικό αντικείμενο, ήταν μέχρι πρόσφατα σχεδόν ανύπαρκτη.

Το Συνέδριο ήλθε να συμπληρώσει αυτό το κενό. Θεωρούμε ότι συσπείρωσε το εγχώριο επιστημονικό δυναμικό στον χώρο της Οικονομικής και Κοινωνικής ιστορίας, και συνέβαλε στην αναζωογόνηση του επιστημονικού διάλογου και της κριτικής αντιπαράθεσης στο πεδίο αυτό μεταξύ ιστορικών, οικονομολόγων και ερευνητών από διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους και θεωρητικές παραδόσεις. Σημαντική συνεισφορά του Συνεδρίου υπήρξε η εποικοδομητική συνάντηση όλων των «γενεών» οικονομικών και κοινωνικών ιστορικών και το άνοιγμα του δρόμου για γόνιμο διάλογο και επικοινωνία. Στην αποτίμησή του τονίστηκε η μεγάλη σημασία της ανάπτυξης και ενίσχυσης του επιστημονικού διαλόγου μεταξύ των ερευνητών και εξετάστηκε η αλληλεπίδραση εμπειρικής ιστορικής έρευνας και θεωρητικών αναζητήσεων μέσα από εννέα θεματικές: α) Βιομηχανία και μεταφορά τεχνολογίας, β) Ιστορία επιχειρήσεων, γ) Τράπεζα και νόμισμα στην ανατολική Μεσόγειο, δ) Οικονομία και κοινωνία στην ελληνική ύπαιθρο, ε) Κοινωνικές δομές και θεσμοί, στ) Ιστορία της οικονομικής σκέψης και της κοινωνικής θεωρίας, ζ) Αγορές και έλεγχος τιμών, η) Οικονομία και πολιτική στην ανατολική Μεσόγειο, θ) Ιστορική δημογραφία στην Ελλάδα και ι) Αγροτική οικονομία κατά την οθωμανική περίοδο.

Την κεντρική ομιλία του Συνεδρίου έκανε ο καθηγητής της Παγκόσμιας Οικονομικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου της Βιέννης Peer H. H. Vries με θέμα «Συγκρίνοντας και ενώνοντας την οικονομική μεγέθυνση –και την απουσία της– σε παγκό-

σμια κλίμακα». Ο καθηγητής Peer Vries αποτελεί κύριο εκπρόσωπο της νέας τάσης της global economic history και βασικό στέλεχος της Διεθνούς Εταιρείας Οικονομικής Ιστορίας (International Economic History Association), η οποία είναι ο παλαιότερος και με μεγαλύτερο κύρος φορέας στον χώρο της Οικονομικής ιστορίας διεθνώς. Τα συνέδριά της διεξάγονται κάθε τέσσερα χρόνια και το επόμενο πρόκειται να γίνει τον Ιούλιο του 2012 στη Νότιο Αφρική. Η Ελληνική Εταιρεία Οικονομικής Ιστορίας από την εποχή της δημιουργίας της –στις αρχές της δεκαετίας του 1990– είναι μέλος της Διεθνούς Εταιρείας Οικονομικής Ιστορίας.

Στο Συνέδριο του Ρεθύμνου έγιναν συζητήσεις για τη σημασία της διαφύλαξης των συνεχειών των θεσμών στον χώρο της Οικονομικής ιστορίας, όπως εκείνου της Ελληνικής Εταιρείας της Οικονομικής Ιστορίας (ΕΕΟΙ). Σε παρέμβασή της η τότε Πρόεδρος της ΕΕΟΙ, η καθηγήτρια Χριστίνα Αγριαντώνη, επεσήμανε ότι η αναβίωση της Οικονομικής ιστορίας ήλθε ως ανάγκη υπέρβασης της υποβάθμισής της την τελευταία δεκαετία. Άλλωστε, η δυναμική συνέχισή της έγινε υπό την αμέριστη υποστήριξη του πρώτου Προέδρου της, καθηγητή Σπύρου Ασδραχά, ο οποίος, όπως όλοι γνωρίζουμε, καθόρισε με την παρουσία του, το έργο του και την «παραγωγή» οικονομικών ιστορικών τον χώρο της Οικονομικής ιστορίας στην Ελλάδα. Ίσως όμως το πιο σημαντικό αποτέλεσμα του Πρώτου Συνεδρίου Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας, όπως διακρίνεται και στα κείμενα του παρόντος τόμου, ήταν η ευρεία συμμετοχή νέων ελλήνων και ξένων οικονομικών ιστορικών και η μετατροπή του σε αυτό που έπρεπε να είναι: ένα διεθνές forum επικοινωνίας και ανταλλαγής ιδεών.

Η επιτυχία του Συνεδρίου ήταν και επιστημονική και θεσμική. Έκτοτε η ΕΕΟΙ επαναδιοργανώνει τακτικά σεμινάρια υπό τη διεύθυνση του/της εκάστοτε Προέδρου. Επίσης, συνεχίζει τον θεσμό που ξεκίνησε στο Ρέθυμνο: το Δεύτερο Διεθνές Συνέδριο Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας με θέμα «Οι "Αγορές" και η Πολιτική: Ιδιωτικά συμφέροντα και Δημόσια εξουσία (18ος-20ός αιώνας)» διοργανώνεται στον Βόλο από το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στις 10-12 Φεβρουαρίου 2012. Η νέα γενιά οικονομικών ιστορικών της ΕΕΟΙ οργάνωσε έναν ηλεκτρονικό χώρο επικοινωνίας, το www.hdoisto.gr, που παρέχει πληροφόρηση για τα σεμινάρια, τα συνέδρια, τις διδακτορικές διατριβές και τις εκδόσεις που αφορούν στην Οικονομική Ιστορία στα πανεπιστημιακά και ερευνητικά ιδρύματα στην Ελλάδα και το εξωτερικό.

Ο παρών τόμος περιλαμβάνει 21 κείμενα σε επτά θεματικές ενότητες. Η πρώτη ενότητα ασχολείται με την ιστορική δημογραφία στην Ελλάδα, έναν επιστημονικό κλάδο που αποτέλεσε μέρος της ανάπτυξης της Οικονομικής και Κοινωνικής ιστορίας τις δεκαετίες του 1970 και 1980.

Η Μυρτώ Δημητροπούλου εξετάζει την εξέλιξη και τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, όπως αυτά προκύπτουν από τις απογραφές πληθυσμού και τις ληξιαρχικές πράξεις γάμου των Δήμου Αθηναίων. Η συγγραφέας τονίζει τη σημασία των ληξιαρχικών πράξεων γάμου ως

μιας από τις σημαντικότερες πηγές της Κοινωνικής ιστορίας και τα προβλήματα αξιοποίησής της στην ελληνική ιστορία πριν από την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η Αθήνα αποτελεί μάλλον μία από τις ελάχιστες εξαιρέσεις στον παραπάνω κανόνα, αφού το Αρχείο των ληξιαρχικών πράξεων χρονολογείται από το 1859. Παρόλο που οι αθηναϊκές ληξιαρχικές πράξεις γάμου παρουσιάζουν σημαντικές ελλείψεις οι οποίες δεν επιτρέπουν οριστικές απαντήσεις, αποτελούν όμως ένα αρχείο αδημοσίευτο και αναξιοποίητο ώς σήμερα, το οποίο αποτελεί έναν ανεκτίμητο θησαυρό για τον ερευνητή της κοινωνικής ιστορίας της Αθήνας του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα.

Ο Sébastien Marre προτείνει την προσέγγιση της ιστορίας των οικογενειών της ελληνικής διασποράς μέσω του Δημοτολογίου του Πειραιά και των εκλογικών καταλόγων. Το Δημοτολόγιο του Πειραιά αποτελεί πολύτιμη και ανεκμετάλλευτη αρχειακή πηγή που διασώζει υλικό από το 1835, ενώ οι εκλογικοί κατάλογοι αποτελούν ένα εξίσου πολύτιμο υλικό για την ανασυγκρότηση των άρρενων μελών μιας οικογένειας με βάση, για παράδειγμα, τον Πειραιά, και την αναζήτηση των υπόλοιπων μελών στις ελληνικές εμπορικές παροικίες στην Οδησσό, τη Βραΐλα ή τη Μασσαλία.

Η δεύτερη ενότητα του τόμου είναι αφιερωμένη στην αγροτική οικονομία κατά την οθωμανική περίοδο και στον διάλογο για την ανάπτυξη της ιστοριογραφίας στην Ελλάδα σχετικά με το θέμα. Τα φορολογικά κατάστιχα, τα τεφτέρια, αποτέλεσαν εξαιρετική πηγή για τους οικονομικούς ιστορικούς, ενώ η αγροτική οικονομία τη βάση της μελέτης της Οθωμανικής ιστορίας για τον ελληνικό χώρο. Η ανάδειξη των τεφτεριών ως βασικό εργαλείο στη μελέτη της Οικονομικής ιστορίας συνεχίζεται από τη δεύτερη γενιά των των οθωμανολόγων ιστορικών οι οποίοι έχουν στελεχώσει τα ελληνικά πανεπιστήμια και τα ερευνητικά κέντρα.

Ο Ηλίας Κολοβός προβαίνει σε μια συνολική θεώρηση της χρήσης των καταστίχων επισημαίνοντας τα προβλήματα αλλά και τη σημασία τους για την οθωμανική Οικονομική ιστορία. Αναλύει τη σημασία των τεφτεριών, δηλαδή τα οθωμανικά κατάστιχα που συντάσσονταν μετά την κτήση μιας περιοχής και χρησιμοποιούνταν ως κατάλογος των φορολογουμένων, των φόρων και των παραχωρήσεων σε οθωμανούς αξιωματούχους. Εξετάζει με κριτική προσέγγιση τη χρήση και την έκδοση των τεφτεριών στην ελληνική και ξένη βιβλιογραφία εντοπίζοντας στην «τεφτερολογία» τα θετικά και αρνητικά που αντιμετωπίζει ο ερευνητής. Χρησιμοποιώντας ο ίδιος την έκδοση τμήματος δύο τεφτεριών για τα νησιά του Αιγαίου στο τελευταίο τρίτο του 17ου αιώνα, που αφορούν στην Άνδρο, αναδεικνύει τον πλούτο αλλά και τα προβλήματα αυτών των πηγών. Με βάση τα τεφτέρια ο ερευνητής μπορεί να υπολογίσει τον πληθυσμό του νησιού, τη χρήση της γης για τις καλλιέργειες, τους τύπους καλλιεργειών, την προσδοκώμενη παραγωγική και φορολογική απόδοση καθώς και την κοινωνική διαστρωμάτωση με βάση την ιδιοκτησία.

Ο Φωκίων Κοτζαγεώργης εξετάζει την οθωμανική πολιτική ως προς τα τσιφλίκια μιας ορισμένης περιοχής, εκείνης του καζά Διδυμοτείχου, στη διάρκεια δύο αιώνων, από τον 15ο ώς τον 17ο αιώνα βάσει των οθωμανικών καταστίχων. Ως τσιφλίκια θεωρεί τις γαίες οι οποίες δόθηκαν σε αξιωματούχους, μάλλον υπό καθεστώς μουλκιού. Εξετάζεται η διαίρεση των τσιφλικιών, οικισμών/αγροκτημάτων

καθώς και οι διάφορες μορφές φορολόγησης όπως τα *χάσια*, τα *τιμάρια* και τα *βακούφια*. Ενδιαφέρουσα είναι η σημαντική παρουσία χριστιανών ως επικαρπωτών τσιφλικιών σε βακουφικές γαίες. Ο συγγραφέας διαπιστώνει ότι κατά τη διάρκεια του 15ου-17ου αιώνα υπάρχει μια δημογραφική έκρηξη στον καζά και ότι οι χριστιανοί φορολογούμενοι προσπερνούν για πρώτη φορά σε τιμαριωτικές γαίες τους μουσουλμάνους. Αναφέρει ότι αρχικά ο θεσμός των τσιφλικιών λειτούργησε για να ευνοήσει κάποιους αξιωματούχους ή έστω κρατικούς υπαλλήλους ως ανταμοιβή των υπηρεσιών τους προς το κράτος και να εδραιώσει τον κεντρικό έλεγχο στις επαρχίες, και στη συνέχεια λειτούργησε προς όφελος της στερέωσης της μικρής ιδιοκτησίας και των απλών καλλιεργητών.

Η μετάβαση από την οθωμανική πραγματικότητα στο ελληνικό κράτος του 1830, η διανομή γαιών και η επίλυση του γαιοκτητικού ζητήματος είχε μια μακρά πορεία, όπως αναλύει ο Αλέξης Φραγκιάδης. Διαχωρίζει σε τρεις φάσεις την αγροτική μεταρρύθμιση της χώρας, η οποία εξελίχθηκε από το 1821 ώς τον Μεσοπόλεμο, και αναλύει τη μεσαία φάση, εκείνη του 1871. Η μεταρρύθμιση αυτή κατά τον συγγραφέα εισήγαγε ουσιώδεις καινοτομίες σε σχέση με τα σχήματα διανομής εθνικών γαιών της οθωνικής περιόδου. Θεωρεί ότι χάρη στις καινοτομίες αυτές η εφαρμογή των νόμων του 1871 σημείωσε σημαντικά μεγαλύτερη επιτυχία από ό,τι τα προηγούμενα σχήματα. Εκεί όπου υπήρχε ζήτηση και διαθέσιμες εθνικές γαίες, οι νόμοι του 1871 έλυσαν το πρόβλημα της προσφοράς ιδιόκτητης γης και επέτρεψαν με αυτόν τον τρόπο την αγορά γης και κατ' επέκταση την ενυπόθηκη πίστη με πολλαπλά οφέλη στις διάφορες περιοχές. Ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο η μεταρρύθμιση του 1871 έδωσε τεράστια ώθηση στις εμπορευματικές καλλιέργειες, ιδίως στη σταφιδοκαλλιέργεια.

Η Svetlana Doncheva εξετάζει το συντεχνιακό σύστημα τον 19ο αιώνα στα όρια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι συντεχνίες πέρα από τις οικονομικές τους λειτουργίες οι οποίες έχουν σχέση με την παραγωγή, τη ρύθμιση και τον έλεγχο της αγοράς, απέκτησαν σημαντικές διοικητικές, κοινωνικές, ακόμη και πολιτικές λειτουργίες σε διάφορες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η συγγραφέας στηριζόμενη σε αρχειακό υλικό προσεγγίζει τις συντεχνίες κυρίως στις τέσσερις πόλεις –το Παζαρτζίκ και την Αδριανούπολη στη Θράκη / τα Σκόπια και το Μοναστήρι (Βιτώλια) στη Μακεδονία. Εκτός από την οργάνωση και λειτουργία τους εξετάζει τη σχέση τους με το κράτος. Επισημαίνει ότι παρά το γεγονός ότι τα εσνάφια δημιουργούν τους δικούς τους κανόνες σε θέματα όπως ο έλεγχος των τιμών, σε είδη πρώτης ανάγκης υπάρχει η επέμβαση του κράτους. Επιπλέον, οι συντεχνίες, όπως διαπιστώνει, σε περίοδο οικονομικών και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, ήταν ένας οικονομικός θεσμός που ελεγχόταν εν μέρει από το κράτος.

Η τρίτη ενότητα του τόμου είναι αφιερωμένη στον πιο κλασσικό τομέα της Οικονομικής ιστορίας, τη βιομηχανία και την τεχνολογία. Η συνήθης πρακτική όμως μέχρι σήμερα ήταν η συνολική θεώρηση του βιομηχανικού κλάδου και ελάχιστες επιστημονικές μελέτες διαθέτουμε για τη μελέτη των βιομηχανικών επιχειρήσεων στο μικρο-επίπεδο.

Την ενότητα ξεκινά ο Νίκος Τζαφλέρης ο οποίος εξετάζει τη σημασία της ελληνικής πολεμικής βιομηχανίας στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, και ιδιαίτερα στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο. Ο προστατευτισμός του Μεσοπολέμου σήμαινε ότι η χώρα που βρισκόταν για σχεδόν μια δεκαετία σε συνθήκες «κλειστής οικονομίας», είχε να αντιμετωπίσει τις νέες προκλήσεις που έφερνε ο πόλεμος για την ελληνική βιομηχανία, καθώς σχέδια, πρώτες ύλες, εξαρτήματα, ακόμη και αν ήταν διαθέσιμα, έπρεπε να περάσουν από το σύστημα του συμψηφισμού και την υποχρεωτική κρατική παρέμβαση. Οι μεσοπολεμικές επιλογές της ελληνικής πολεμικής βιομηχανίας αλλά και οι προσδοκίες των βιομηχάνων για οφέλη και κερδοφορία από τη συμμετοχή στον εξοπλισμό της χώρας, οδήγησαν τελικά κατά τη διάρκεια του πολέμου στην αδιάλειπτη και επιτυχή υποστήριξη του στρατεύματος με αξιόμαχο πολεμικό υλικό. Ο συγγραφέας εξετάζει την παραγωγική πορεία της Ανώνυμης Εταιρίας Ελληνικού Πυριτιδοποιείου και Καλυκοποιείου του Αθανασιάδη – Μποδοσάκη, της ΟΕ Σταματόπουλου και πολύ πιο εκτεταμένα εκείνη της Ανώνυμης Βιομηχανικής Εταιρίας «Γκλαβάνης». Φαίνεται ότι οι ελληνικές βιομηχανίες ανταποκρίθηκαν στις ανάγκες μιας ολοκληρωμένης και αυτόνομης σιδηροβιομηχανικής παραγωγής και κατ' επέκταση μιας αυτοδύναμης πολεμικής βιομηχανίας στους μήνες του Ελληνοϊταλικού πολέμου.

Η Ελπίδα Βόγλη ασχολείται με μια από τις πιο επιτυχημένες και μακρόβιες βιομηχανικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα, την ποτοποιία Μεταξά. Παρουσιάζει συνοπτικά τις στρατηγικές ανάπτυξης που ακολούθησε η ποτοποιία Μεταξά, προκειμένου να ειδικευτεί σε ένα συγκεκριμένο προϊόν και να μπορέσει να κατοχυρώσει μια θέση στην εσωτερική και διεθνή αγορά. Το άρθρο οργανώνεται γύρω από δύο άξονες: αφενός την ανάγκη εξειδίκευσης μιας επιχείρησης που βίωνε έντονο ανταγωνισμό στην εσωτερική αγορά με την παρασκευή και διάθεση ενός αλκοολούχου ποτού, και αφετέρου τη στρατηγική προώθησης του προϊόντος στο εξωτερικό με την αναζήτηση κατάλληλου αγοραστικού κοινού. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η διαπίστωση ότι η επιχείρηση στην πραγματικότητα αξιοποίησε τα μεταναστευτικά ρεύματα της εποχής και την ύπαρξη ελληνικής διασποράς στο εξωτερικό προωθώντας το κονιάκ Μεταξά ως το ποτό των Ελλήνων του εξωτερικού.

Οι Στράτος Ν. Δορδανάς και Θεοδόσης Τσιρώνης παρακολουθούν την ιστορία της υφαντουργίας Υφανέτ από την ίδρυσή της το 1926 μέχρι το 1965 και τις σταδιακές επεκτάσεις της σε κτήρια προκειμένου να καλύπτει τις ανάγκες της σε πλυντήρια, υφαντήρια, κλωστήρια και βαφεία, σαπωνοποιείο και σύγχρονο οργανωμένο μηχανουργείο. Η Υφανέτ για τους συγγραφείς παρουσιάζει ενδιαφέρον, γιατί παρακολουθεί τις μεταβολές στην επιχειρηματικότητα της Θεσσαλονίκης και τις αλλαγές σε επίπεδο εργατικού πληθυσμού. Ξεκίνησε ως πρωτοβουλία εβραίων επιχειρηματιών και στη συνέχεια αγοράστηκε και αναδιοργανώθηκε ως ελληνική επιχείρηση η οποία στη διάρκεια του Μεσοπολέμου κατείχε σημαντικό ποσοστό της ελληνικής παραγωγής σε υφάσματα και νήματα. Οι συμβάσεις με το Δημόσιο για την παροχή στρατιωτικού ρουχισμού αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα επιβίωσης και επέκτασης της επιχείρησης. Μεταπολεμικά η επιχείρηση επεκτάθηκε ώς το 1951, οπότε μια πυρκαγιά κατέστρεψε σημαντικό τμήμα του εξοπλισμού και

των εγκαταστάσεων, και σήμανε την αρχή της παρακμής. Η πτώση της επιχείρησης επήλθε στις αρχές της δεκαετία τους 1960, όταν εμφάνισε σημαντικές ζημιές, και χρέη με αποτέλεσμα να αναστείλει τις εργασίες της το 1965.

Η τέταρτη ενότητα του βιβλίου είναι αφιερωμένη στα χρηματοπιστωτικά συστήματα σε τοπικό και εθνικό επίπεδο.

Ο Δημήτρης Δημητρόπουλος μέσα από τη μοναδική, πολύτιμη και αναξιοποίητη πηγή των λογιστικών βιβλίων του Αλή πασά των Ιωαννίνων παρουσιάζει αναλυτικά τον τρόπο οικονομικής δράσης ενός τοπικού άρχοντα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στις αρχές του 19ου αιώνα. Την περίοδο αυτή είχαν αρχίσει να εντείνονται οι κεντρόφυγες πολιτικές τάσεις τοπικών αρχόντων οι οποίοι εκμεταλλευόμενοι το καθεστώς της ενοικίασης φόρων αποκτούσαν οικονομική και πολιτική ισχύ σε περιοχές πέραν της δικαιοδοσίας τους. Ο συγγραφέας αναδεικνύει τον τρόπο λειτουργίας και δράσης ενός ισχυρού τοπικού πασά, αναλύει τους μηχανισμούς διαχείρισης και συσσώρευσης του πλούτου στο πλαίσιο του οθωμανικού διοικητικού και οικονομικού συστήματος, ενώ παράλληλα κάνει λόγο για τις σχέσεις, τις συναλλαγές και τις μεθόδους διαπλοκής μεταξύ των τοπικών ελίτ και των υψηλών κλιμακίων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Με ένα άλμα ενός αιώνα ο Κωνσταντίνος Λοΐζος μελετά τον ρόλο των αναπτυξιακών τραπεζών στη μεταπολεμική Ελλάδα. Οι αναπτυξιακές τράπεζες είχαν κάποια συμβολή στην οικονομική ανάπτυξη αλλά με περιορισμένες οικονομικές επιδόσεις. Ο συγγραφέας αναζητά την οικονομική συμβολή των ελληνικών αναπτυξιακών τραπεζών στην ελληνική οικονομία μέσα από τα οικονομικά μεγέθη τους. Η δημιουργία της ΕΤΕΒΑ, της ΕΤΒΑ και της Τράπεζας Αναπτύξεων στη δεκαετία του 1960 συνδέεται άμεσα με τη βιομηχανική ανάπτυξη και την ανάγκη χρηματοδότησής της, την υποστήριξη των επενδύσεων και την ανάπτυξη της αγοράς κεφαλαίων στο εσωτερικό. Η οικονομική τους πορεία αντικατοπτρίζει την εξάρτησή τους από το υπάρχον οικονομικό καθεστώς και τις κυβερνητικές πολιτικές. Η σύνδεση αυτή φαίνεται από την ανάλυση των οικονομικών μεγεθών των τριών τραπεζών, που επιχειρεί ο συγγραφέας. Παράλληλα, μελετά τις μεταβολές των τραπεζών σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της όλης οικονομίας. Ο λόγος ύπαρξής τους αμφισβητήθηκε από τη στιγμή που αναπτύχθηκαν εμπορικές τράπεζες, με αποτέλεσμα και οι τρεις είτε να απορροφηθούν από τις δεύτερες είτε να αναστείλουν τις δραστηριότητές τους.

Η πέμπτη ενότητα αναφέρεται στις σχέσεις οικονομίας και πολιτικής.

Ο Φώτης Μπαρούτσος ασχολείται με τις κατεστημένες Συνελεύσεις χριστιανών υπηκόων (*università*), οι οποίοι θεσμικά απευθύνονταν στη Βενετία ζητώντας συνδρομή στα αιτήματά τους. Καταγράφει με συστηματικό τρόπο τις πρεσβείες που απέστελλαν οι Συνελεύσεις των χριστιανών υπηκόων στη Βενετία καθώς και τα αιτήματα που διατύπωναν, τις απαντήσεις που λάμβαναν και τις επιδράσεις που αυτές είχαν στη διαμόρφωση των κοινωνικών και οικονομικών ιεραρχιών. Έτσι, διαπιστώνει ότι πολλά από τα θέματα που απασχολούσαν τις Συνελεύσεις, αφορούσαν στη λειτουργία των τοπικών βενετικών αρχών ή στο σύστημα

απόδοσης δικαιοσύνης. Διαπιστώνει από την καταγραφή αυτή ότι τα μέλη των Συνελεύσεων φρόντιζαν κυρίως για την επικύρωση, τήρηση και επέκταση των προνομίων τους, δηλαδή τη θέση τους μέσα στο σύστημα διακυβέρνησης και την ωφέλεια από την κατάληψη αξιωμάτων που τους εξασφάλιζε η συμμετοχή στα Συμβούλια. Εκμεταλλεύονταν τη θέση που κατείχαν, προκειμένου να διασφαλίσουν και να επεκτείνουν τα προνόμιά τους.

Η Μάρθα Πύλια παρακολουθεί τις οικονομικές δραστηριότητες των κοινοτικών μηχανισμών που λειτουργούσαν στο εσωτερικό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, και διαπιστώνει τις συνέπειες που είχαν για το οθωμανικό οικοδόμημα οι δυσλειτουργίες που παρουσιάστηκαν στις αρχές του 19ου αιώνα. Για τις ανάγκες της μελέτης της πραγματεύεται τις οικονομικές πρακτικές των αντιπροσώπων των κοινοτήτων, οι οποίοι δρούσαν στο κέντρο της αυτοκρατορίας και λειτουργούσαν ως μεσολαβητές ανάμεσα στην εξουσία και τους υπηκόους και τα συλλογικά τους όργανα. Διερευνά τις ιδιωτικές οικονομικές συμπεριφορές των προσώπων που ήταν επιφορτισμένα με κοινοτικούς ρόλους, και μάλιστα τις οικονομικές στρατηγικές που ανέπτυσσαν για να ενισχύσουν κατά περίπτωση τα συμφέροντα της κομματικής τους φατρίας αλλά και τη δική τους θέση μέσα στο τοπικό πολιτικό στερέωμα.

Ο Σάκης Γκέκας παρουσιάζει με ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία τον τρόπο διακυβέρνησης των Επτανήσων από τη Βρετανία στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Αναζητά την αποικιακή διακυβέρνηση των Ιονίων νήσων μέσα από επιμέρους τομείς: τη δημογραφική ανάπτυξη, την οικονομία, τα δημόσια έργα, τη δημιουργία συλλόγων και συσσωματώσεων. Προκειμένου να μελετήσει τον τρόπο της βρετανικής διακυβέρνησης, αναζητά σειρές. Χρησιμοποιεί ποσοτικά στοιχεία όπως τα *Blue Books of Statistics* καθώς και στατιστικά στοιχεία του 19ου αιώνα, με τα οποία η βρετανική διακυβέρνηση άσκησε την οικονομική της πολιτική. Οι ίδιες πηγές αποικιακών στατιστικών είναι πηγή συγκεκριμένου τύπου αποικιακού νεωτερισμού που βρήκε πρόσφορο έδαφος στη μορφωμένη και πλούσια ελίτ των Ιονίων. Οι ίδιοι οι βρετανοί αξιωματούχοι προώθησαν τον εκσυγχρονισμό της τοπικής κοινωνίας. Η περίοδος της βρετανικής κυριαρχίας των Ιονίων ήταν μια μεταβατική περίοδος της βρετανικής ιστορίας, η οποία άφηνε περιθώρια για τοπικούς πειραματισμούς. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η αποικιακή διακυβέρνηση ήταν κυρίως ένα προϊόν των ιδεών των αποικιακών αξιωματούχων για τη διακυβέρνηση.

Στο πλαίσιο της διερεύνησης των διεργασιών συγκρότησης ενός μικροαστικού «ταξικού πόλου» στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, ο Νίκος Ποταμιάνος εστιάζει την προσοχή του στη νομοθεσία κατά της αισχροκέρδειας και τη θέσπιση του ενοικιοστασίου, δύο σημαντικά ζητήματα που αφορούν στην κρατική παρέμβαση στην οικονομία κατά την περίοδο της επισιτιστικής κρίσης του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και του υψηλού πληθωρισμού που τον ακολούθησε. Η ανάλυση του Ποταμιάνου δείχνει ότι οι εκπρόσωποι των μικροαστών επαγγελματιών, οι οποίοι αποκτούν διακριτή θεσμική συγκρότηση το 1919, κατορθώνουν με σχετική επιτυχία να ισορροπήσουν τις αντιθέσεις μεταξύ επαγγελματιών που πλήττονταν από τη νομοθεσία κατά της αισχροκέρδειας (κυρίως αυτών του διατροφικού κλάδου) και επαγγελματιών άλλων κλάδων, που μάλλον συμμερίζονταν τη λαϊκή δυσαρέσκεια για την ακρίβεια.

Την ίδια στιγμή, παρότι επί της αρχής ήταν σύμφωνοι με τις αρχές του ελεύθερου εμπορίου, οι μικροαστοί διαχωρίζουν τη θέση τους από τους εκπροσώπους της αστικής τάξης δεχόμενοι ώς ένα βαθμό την ανάγκη καταπολέμησης της αισχροκέρδειας με ενίσχυση του δικού τους ρυθμιστικού ρόλου και επιχειρώντας να στρέψουν τη λαϊκή δυσαρέσκεια κατά των αστών, ως κατεξοχήν κερδοσκοπούντων. Στο ζήτημα του ενοικιοστασίου, αντιθέτως, θα αναδιαταχθούν οι συμμαχίες, καθώς ένα κομμάτι των αστών επαγγελματιών θα προκρίνει για λόγους άμεσου συμφέροντος την ιδεολογικά κατακριτέα –από αστικές θέσεις– κρατική παρέμβαση στην αγορά οικίας, ενώ, αντιθέτως, ένα κομμάτι μικροαστών μικροϊδιοκτητών θα βρεθεί στο στρατόπεδο των πληττόμενων από αυτές τις πολιτικές. Συμπερασματικά, τα ζητήματα που εξετάζει ο Ποταμιάνος δείχνουν αφενός την αδυναμία ενοποίησης όλων των μικροαστών και ολοκλήρωσης ενός διακριτού μικροαστικού ταξικού πόλου, αφετέρου όμως υποδεικνύουν τη σχετική επιτυχία αυτών των διεργασιών, ειδικά αν η ελληνική περίπτωση συγκριθεί με άλλες ευρωπαϊκές περιπτώσεις, όπως π.χ. αυτήν της Γερμανίας, όπου η ισχυρότερη κρατική παρέμβαση οδήγησε στη στενότερη πρόσδεση και συμμαχία των μικροαστών με την αστική τάξη.

Η Ελένη Ιωαννίδου και η Μαρία Καβάλα εξετάζουν την αρωγή και αποκατάσταση των προσφύγων του 1922 στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου. Η μελέτη τους αναπτύσσεται σπονδυλωτά στις πτυχές δράσης πέντε κατηγοριών μη κρατικών φορέων. Εξετάζουν τους «εύπορους των Αθηνών» ως την πρώτη κατηγορία, και ιδιαίτερα τις οικογένειες Μπενάκη-Δέλτα και την Ελένη Σκυλίτση-Βενιζέλου, οι οποίοι συνέδραμαν ουσιαστικά τους πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη μέσω κεφαλαίων και ειδών καθώς και με ενίσχυση σημαντικών ιδρυμάτων. Η δεύτερη κατηγορία είναι τα σωματεία και τα φιλανθρωπικά ιδρύματα στα οποία ενεργοποιήθηκαν στη συντριπτική τους πλειονότητα γυναίκες, κυρίως σύζυγοι και κόρες επιφανών μελών της αστικής τάξης και των αρχών της πόλης. Οι συγγραφείς αναλύουν πιο διεξοδικά δύο από αυτά τα ιδρύματα, το Πατριωτικό Ίδρυμα και τον Προσφυγικό Φοίνικα. Η τρίτη κατηγορία που περιέθαλψε τους πρόσφυγες, ήταν οι Αμερικάνοι, είτε μέσω του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, είτε μέσω της Οργάνωσης Αμερικανίδων Κυριών είτε μέσω άλλων οργανισμών. Τέλος, οι συγγραφείς εξετάζουν την τέταρτη κατηγορία που είναι ο Δήμος Θεσσαλονίκης, και την πέμπτη που είναι η Εκκλησία.

Η έκτη ενότητα του βιβλίου είναι αφιερωμένη στις επιχειρήσεις της διασποράς, το εμπόριο και τη δικτύωσή τους. Το οικονομικό εύρος των επιχειρηματιών της ελληνικής διασποράς έχει μετατρέψει την ιστορία των ελληνικών εμπορικών παροικιών και των δραστηριοτήτων τους στο χερσαίο και θαλάσσιο εξωτερικό εμπόριο ως έναν από τους κεντρικούς άξονες ανάπτυξης της Οικονομικής ιστορίας.

Η Δέσποινα Βλάμη επιχειρεί με το άρθρο της να συμβάλει στην ανάδειξη των συνήθως παραγνωρισμένων οικονομικών πλευρών της δραστηριότητας των γυναικών της ελληνικής εμπορικής διασποράς. Η συγγραφέας αναλύει γι' αυτόν τον σκοπό την αλληλογραφία του εμπόρου Μιχαήλ Βασιλείου, εγκατεστημένου από το 1821 στην Τεργέστη, με την αδελφή του Χάιδω Βασιλείου στο Μέτσοβο της Ηπείρου

(1821-1824). Σε αντίθεση με τη στατική και παθητική εικόνα που συχνά επικρατεί για τις ελληνίδες αστές της διασποράς και τον περιορισμό τους στην ιδιωτική σφαίρα της οικίας, η Χάιδω Βασιλείου αναδεικνύεται από τη συγγραφέα ως παράδειγμα δυναμικής προσωπικότητας που αναλαμβάνει σημαντικές συντονιστικές και διανεμητικές οικονομικές αρμοδιότητες στο πλαίσιο του δικτύου της οικογένειάς της.

Η Ευρυδίκη Σιφναίου συγκρίνει την πορεία δύο μεσαίου μεγέθους σιτεμπορικών επιχειρήσεων του Ταϊγανίου της Αζοφικής, εκείνων του κεφαλονίτη Φωκίωνα Σβορώνου και των μυτιληνιών Αδελφών Σιφναίου, οι οποίες οδηγήθηκαν σε γεωγραφική αναδίπλωση –μόνιμα η πρώτη στο Αργοστόλι, προσωρινά η δεύτερη στην Κωνσταντινούπολη– μέσα στη συγκυρία του Ρωσοτουρκικού πολέμου του 1877-1878. Η σύγκριση δείχνει ότι μολονότι μεσοπρόθεσμα επιτυχημένη, η επιλογή αναδίπλωσης του Φωκίωνα Σβορώνου στα Ιόνια νησιά οδήγησε τελικά στην παρακμή της επιχείρησης στο δεύτερο μισό της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα. Αντιθέτως, η επιλογή των αδελφών Σιφναίου να επιστρέψουν στην Αζοφική, να ανοιχθούν στον χώρο της ατμοκίνητης ναυτιλίας και να δώσουν περισσότερη έμφαση στο εμπόριο προμήθειας, φαίνεται ότι αποδείχθηκε μια πιο επιτυχημένη στρατηγική που διασφάλισε την επιχειρηματική συνέχεια του οίκου.

Η Antonella Viola επιχειρεί μια πρώτη προσέγγιση στην ιστορία των ελληνικών (αγγλο-ελληνικών και αμιγώς ελληνικών) εμπορικών επιχειρήσεων στη βρετανική Ινδία κατά την περίοδο 1840-1920. Καταρχάς σκιαγραφεί τα βασικά χαρακτηριστικά τους: την οργάνωση σε εθνοθρησκευτική βάση, που χαρακτηρίζει εν γένει τις εμπορικές διασπορές, και τη βαρύνουσα σημασία των οικογενειακών, συγγενικών και φιλικών σχέσεων. Σε αντίθεση με παλαιότερες παραδοχές που θεωρούν σημείο καθυστέρησης την οργάνωση των επιχειρήσεων σε οικογενειακή βάση, το υπό εξέταση παράδειγμα δείχνει ότι αυτή η μορφή οργάνωσης μπορεί να είναι ιδιαίτερα τελεσφόρα σε αγορές που χαρακτηρίζονται από αστάθεια και δυσχέρεια στην επικοινωνία. Οι ελληνικές επιχειρήσεις της Ινδίας, σε αντίθεση με τις βρετανικές, προσαρμόζονταν χωρίς προκαταλήψεις στις τοπικές συνθήκες και κατόρθωναν –με την ανάπτυξη κατά τόπους πρωτοβουλιών και σχετικής αυτονομίας στους διάφορους αναβαθμούς της επιχείρησης– να οργανώσουν δια-πολιτισμικά δίκτυα εμπορικών επαφών. Αυτή ακριβώς η διάσταση, υποστηρίζει η Viola, χάνεται, όταν οι ελληνικές επιχειρήσεις της Ινδίας εξετάζονται αποκλειστικά μέσα από το πρίσμα της «διασπορικότητας» και της κοινοτικής αλληλεγγύης που την δομεί και την χαρακτηρίζει. Παράλληλα, ωστόσο, μια προσέγγιση που θα εστιάζει στην ιστορία των επί μέρους επιχειρήσεων και της εξέλιξής τους, κινδυνεύει να παραγνωρίσει τις ιδιαίτερες κοινωνικοπολιτισμικές προϋποθέσεις που συντελούν στην επιτυχία των ελληνικών εμπορικών δικτύων της Ινδίας. Η συγγραφέας προτείνει μια συνδυαστική θεώρηση, η οποία, ωστόσο, προϋποθέτει την –απούσα ακόμη– εξαντλητική εμπειρική διερεύνηση της λειτουργίας και της δράσης των επιχειρήσεων αυτών.

Η Aliye Mataracı διερευνά τη διαμόρφωση και τα χαρακτηριστικά του εμπορικού δικτύου των αδελφών Mataracizade, υφασματεμπόρων από τη Ριζούντα του ανατολικού Εύξεινου Πόντου, με τη βοήθεια της εμπορικής τους αλληλογραφίας για το έτος 1914 καθώς και άλλων πηγών, πρωτίστως των εμπορικών οδηγών

για την οθωμανική και την ευρύτερη αγορά της ανατολικής Μεσογείου και των Βαλκανίων. (*Annuaire Oriental 1894, 1904, 1914*). Αν στο επίπεδο του περιφερειακού εμπορικού δικτύου στη Μικρά Ασία η «οικειότητα», βασισμένη στην κοινή εντοπιότητα, αποτελεί τη βασική αρχή της διαμόρφωσης του δικτύου τους, η οποία υπερβαίνει τους εθνοθρησκευτικούς διαχωρισμούς, το άνοιγμα της οικογενειακής επιχείρησης στην Κωνσταντινούπολη συνεπάγεται την ένταξη των Mataracizade στο κυριαρχούμενο από αρμένιους εμπόρους δίκτυο των εισαγωγέων υφασμάτων της πρωτεύουσας. Σημαντικό εύρημα του άρθρου συνιστά η διαπίστωση ότι σε αντίθεση με τη ρητορική του τουρκικού εθνικισμού στις αρχές του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, η υποχώρηση των εμπορίου των Ρωμιών την επαύριον των Βαλκανικών πολέμων δεν συνοδεύεται από την άνοδο νέων μουσουλμάνων εμπόρων, αλλά το κενό, τουλάχιστον στον χώρο του εμπορίου βαμβακερών, καλύπτεται από τους έμπειρους Αρμενίους της Πόλης. Στη βοήθεια των τελευταίων φαίνεται να υπολογίζουν οι Mataracizade στο διεθνές εμπορικό άνοιγμά τους στο Manchester. Το άνοιγμα αυτό «στην πηγή» των φθηνών βαμβακερών υφασμάτων αποτελεί τον ένα πυλώνα της στρατηγικής τους για διείσδυση στην αγορά των βαμβακερών της αυτοκρατορίας. Ο άλλος πυλώνας, η έμφαση στη μουσουλμανική ταυτότητα του δικτύου τους, η οποία ευνοείται από την οικονομική πολιτική της συγκυρίας, φαίνεται περισσότερο να εμπνέεται και να αντιγράφει το «αυτοκρατορικό» (διασπορικό) μοντέλο της εθνοθρησκευτικής αλληλεγγύης των δικτύων των ρωμιών ή αρμενίων εμπόρων, παρά να ταυτίζεται με τον αποκλειστικό χαρακτήρα του «εθνοκρατικού» οικονομικού δικτύου προς το οποίο τείνει να μεταβεί.

Η έβδομη ενότητα περιλαμβάνει το τελευταίο κείμενο του τόμου, το οποίο είναι αφιερωμένο στην Ιστορία της οικονομικής σκέψης. Συμπληρώνει έναν από τους βασικούς στόχους του Συνεδρίου: τη συνάντηση των ιστορικών με τους οικονομολόγους και την ανάδειξη της σχέσης της Ιστορίας με την Οικονομική θεωρία.

Ο Μιχαήλ Ζουμπουλάκης διερευνά την προϊστορία της έννοιας της «εξάρτησης από την τροχιά του παρελθόντος» (*path dependence*), έννοιας που εισήχθη στην Οικονομική θεωρία από τους David και Arthur στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980 και συνάδει με τις παραδοχές της νέας θεσμικής οικονομικής περί θεσμικής εξάρτησης. Η αναδρομή του δείχνει ότι κορυφαίοι θεωρητικοί της κλασικής οικονομικής θεωρίας, όπως ο Adam Smith και ο John Stewart Mill, αλλά και ο εκ των θεμελιωτών της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας Arthur Marshall ενσωματώνουν στις αναλύσεις τους την ιστορικότητα των οικονομικών φαινομένων και αναγνωρίζουν τη σημασία της θεσμικής εξάρτησης, πολύ πριν η εν λόγω έννοια προταθεί –στο πλαίσιο της κριτικής της νεοκλασικής οικονομικής– ως αναλυτικό εργαλείο της σύγχρονης Οικονομικής θεωρίας.

Το θεματικό, χρονολογικό και γεωγραφικό εύρος των μελετών του παρόντος τόμου, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η συντριπτική πλειονότητα των συγγραφέων

είναι νέοι ιστορικοί που φέρνουν νέες θεματικές στηριγμένες σε νέα αρχειακή έρευνα, νέες προσεγγίσεις ή επαναναγνώσεις παλαιοτέρων, μας επιτρέπει να διατυπώσουμε με βεβαιότητα ότι η Οικονομική και Κοινωνική ιστορία διέφυγε από την κρίση και βρίσκεται στην ανοδική πορεία του «οικονομικού» κύκλου. Ας ελπίσουμε ότι το ίδιο θα συμβεί σύντομα και στην ελληνική οικονομία της δεύτερης δεκαετίας του 21ου αιώνα.

Οι επιμελητές του τόμου

Σωκράτης Πετμεζάς
Τζελίνα Χαρλαύτη
Ανδρέας Λυμπεράτος
Κατερίνα Παπακωνσταντίνου

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ
ΣΤΙΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Αγαπητοί συνάδελφοι,

Ευχαριστώ τους οργανωτές του Συνεδρίου σας, και ιδιαίτερα τον παλαιό μου φίλο Σωκράτη Πετμεζά, που μου ζήτησαν να σας απευθύνω τα λίγα λόγια, όσα ακολουθούν, αποδίδοντάς μου έτσι μια τιμή, της οποίας μου είναι δύσκολο να συμμεριστώ όσους λόγους την προκάλεσαν. Κανονικά θα έπρεπε να συμμετάσχω στη σύναξή σας παρουσιάζοντας μιαν ανακοίνωση, ανάμεσα στις τόσες άλλες, αλλά βλέπω ότι οι κλητοί ανταποκρίνονται σε κριτήρια που δεν προσομοιάζουν σε μένα, ηλικιακά και λειτουργικά. Μένω, λοιπόν, με την εκ των υστέρων αμηχανία τι να σας πω: ίσως δεν έχω να σας πω τίποτε που να μη το έχω κιόλας πει και πριν από μένα άλλοι πολλοί και μαζί με μένα και μετά από μένα άλλοι τόσοι. Θα ήταν, άλλωστε, άκομψο να σχολιάσω τις ανακοινώσεις που έπονται και δεν μπόρεσα να τις μελετήσω όλες και τα θεματικά και χρονικά πεδία τους δεν τυχαίνει να μου είναι στην πλειονότητά τους οικεία. Θα παρατηρήσω μόνο ότι στους τίτλους τους απουσιάζουν εν πολλοίς οι έννοιες που για την παράδοση στην οποία ανήκω, συνιστούν τα κύρια εργαλεία, νοηματικά και μεθοδικά, της Οικονομικής ιστορίας: ίσως σε τούτο φταίει η θεματική μερίκευση, ίσως ένας κορεσμός που επίσης δεν τον συμμερίζομαι. Ας μου επιτρέψετε, κοντολογίς, να επαναλάβω, γινόμενος οχληρός, ορισμένες γενικές σκέψεις για την Οικονομική ιστορία, το πεδίο της οποίας υποδεικνύει και η πολυθεματικότητα των δικών σας ανακοινώσεων· πέρα απ' αυτό δείχνει και τις τρέχουσες ερευνητικές προτιμήσεις.

Μια Οικονομική ιστορία, λοιπόν: δεν τη θεωρώ συνώνυμη με μιαν Ιστορία της οικονομίας ούτε με μια καταγραφή και περιγραφή των οικονομικών γεγονότων· δεν θεωρώ, επίσης, ότι το δίλημμα αφηγηματική ή εργαλειοποιημένη Ιστορία οδηγεί αναγκαστικά στην αποκλειστική υιοθέτηση της μιας ή της άλλης εκδοχής· ούτε ότι η Οικονομική ιστορία οφείλει να υπαχθεί στο σκεπτικό και στις μεθόδους μιας σύγχρονης οικονομικής θεωρίας και πρακτικής που παίρνει την αφορμή της από τη σύγχρονη οικονομία και την οικονομία αυτή αναλύει, αν δεν την εικονογραφεί και υπερασπίζεται. Ως Ιστορία και η Οικονομική έχει τους δικούς της χρόνους και τους δικούς της τρόπους προσπέλασης: τούτο δεν σημαίνει ότι δεν βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση με την οικονομική επιστήμη και τις άλλες επιστήμες των ανθρώπων και των κοινωνιών.

Μια «καθαρή» Οικονομική ιστορία μπορεί να υπάρξει, και έχει υπάρξει, αλλά η σημασία της για την καθ' όλου Ιστορία θα ήταν κυρίως βοηθητική, έστω κι αν αυτή η «καθαρή» Ιστορία κατηγοριοποιεί τις οικονομικές χρονικότητες: η Οικονομική ιστορία είναι ένας τρόπος κατανόησης της Ιστορίας μέσω του οικονομικού ως πράξης που ξεκινά από τη συντήρηση του ανθρώπινου είδους, για να καταλήξει να

γίνει ένας γενικευμένος και ηγεμονικός μηχανισμός των ανθρώπινων κοινωνιών, καθοριστικός αλλά και υπερκαθοριστικός. Με άλλα λόγια, μια Οικονομική ιστορία στην καθολικότητά της ενέχει τη γεωγραφία, δηλαδή την αμφίδρομη σχέση ανθρώπου και φύσης, τα είδη συγκρότησης των κοινωνιών και τις εσωτερικές *και* εξωτερικές σχέσεις και συγκρούσεις που αυτά συνεπάγονται, τους τρόπους σκέψης, αλλιώς τις νοοτροπίες, τις εννοιολογήσεις και προσλήψεις του οικονομικού: όλα αυτά όχι παραλλήλως αλλά συμπλεκτικώς με μεταβαλλόμενους κεντρικούς πυρήνες ανάλογα με την ένταση και τη διάρκεια των οικονομικών και κοινωνικών σχηματισμών. Μιλάμε, λοιπόν, για δομές, μεταβάσεις και συγκυρίες, όλες τους υποκείμενες σε άνισες χρονικότητες, μάλιστα επικαλυπτόμενες, και διαφοροποιητικές δυναμικές.

Όλα αυτά, βέβαια, είναι κοινότυπα, αλλά και απαιτητικά: κοινότυπα ως προς τις θεωρίες της Ιστορίας, απαιτητικά γιατί προϋποθέτουν ότι ο οικονομικός ιστορικός είναι, με διαβαθμίσεις, καθολικός ιστορικός. Αυτή του η ιδιότητα δεν υπεισέρχεται ως αφήγηση στην πραγμάτευσή του: αποτελεί την προϋπόθεση, το βάθρο, της δικής του πολύτροπης αφήγησης. Αναφέρομαι, φυσικά, σε μια κατανοητική, συνεπώς ερμηνευτική, Ιστορία, όχι σε μια χρονογραφική παράταξη. Οι νοηματικές του αφετηρίες προέρχονται από τον συγχρονικό του, μάλλον χρονικά ευρύτερο, προβληματισμό και τις εννοιολογήσεις που αυτός επιφέρει: ωστόσο, οι εννοιολογήσεις αυτές δεν υπάρχουν σε όλο το χρονικό εύρος των αποτυπώσεων του οικονομικού, όταν αυτό εντάσσεται σε ιστοριογραφικό σχέδιο: ο Αριστοτέλης, λόγου χάρη, μπορεί να πραγματεύεται το συνάλλαγμα, αλλά η έννοια του συναλλάγματος δεν εγγράφεται στο σκεπτικό των ιστορικών της δικής του εποχής. Ο ιστορικός, συνεπώς, οφείλει να παρακολουθεί διαφορετικούς λόγους: τον λόγο του ιστοριογραφικού σχεδίου και τον λόγο της φιλοσοφίας, δηλαδή της καθολικότητας, τον λόγο του καθολικού ή μερικευμένου στοχασμού, αλλιώς να ανάγεται σε ένα δικό του συνθετικό λόγο. Τι σημαίνει στο ευρετικό πεδίο αυτός ο συνθετικός λόγος; Κατ' αρχήν τη διεύρυνση του περιγραφικού του υλικού. Έχει από καιρό συμβεί: μιλάμε για πηγαϊκές και εξωπηγαϊκές πληροφορίες και εννοιοδοτήσεις.

Όπως κάθε ιστορικός, έτσι και ο οικονομικός ανανεώνει τα διανοητικά του εργαλεία και συνάμα τα πεδία παρατήρησης, αλλιώς τη θεματική του, εμπνεόμενος από τις άλλες επιστήμες και τις φιλοσοφικές θεωρήσεις: όλα αυτά βέβαια όχι χωρίς αντιστάσεις και θεωρητικές συγκρούσεις. Εμπνέεται, επίσης, ή καθορίζεται από τα κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα της δικής του εποχής: για παράδειγμα, το ενδιαφέρον των δικών μας ιστορικών για την αγροτική οικονομία τροφοδοτείται από το αγροτικό ζήτημα και τις νομικές σπουδές ή η Ιστορία των γυναικών είναι υπόφορη του φεμινιστικού κινήματος. Τα παραδείγματα, εξυπακούεται, μπορεί να πολλαπλασιαστούν, αλλά εκείνο που θα έδειχναν θα ήταν η εξάρτηση της ιστοριογραφίας από την πραγματικότητα μέσα στην οποία διαμορφώνεται και, επιπρόσθετα, ο χρησιμοθηρικός της χαρακτήρας: με δυο λόγια, πρόκειται για μια ιστοριογραφία «δικανική», επιστρατευόμενη στη στήριξη αντιθετικών διεκδικήσεων. Με τους όρους αυτούς, θα μπορούσε να είναι «αντικειμενική»;

Αυτονομούμενη και ανανεούμενη η Ιστορία συμβαίνει να ξαναζεσταίνει κρύα φαγητά, χωρίς να τους βελτιώνει πάντα τη γεύση. Η σχέση του ανθρώπου με τον

χώρο, δηλαδή σε τελευταίο στάδιο ανάλυσης με τη φύση, είναι ένα ιστοριογραφικό κεκτημένο, όπως και τα οικοσυστήματα είναι ένα κεκτημένο γεωγραφικό: δεν βλέπω σε τι μια οικολογική πρόβαση θα άλλαζε τους όρους του ζητήματος με τον επικεντρισμό στην Ιστορία της φύσης, που ήδη ενέχεται στην κεκτημένη ιστορική προβληματική και πραγμάτευση. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει με την αναζήτηση πρόδρομων μορφών σημερινών καταστάσεων, για να δειχθεί η «νεωτερικότητα» ενός κάποιου παρελθόντος, κυριολεκτικότερα ενός συστήματος εξουσίας: για παράδειγμα, η πίστη (εννοώ τη χρηματική): ο δανεισμός ή ο «βερεσές» αποτελούν μακρόχρονες πρακτικές, αλλά η αναγωγή τους στα σύγχρονα χρηματιστικά συστήματα θα αντιστοιχούσε στην αποϊστορικοποίηση των συστημάτων αυτών. Το ίδιο ισχύει και για τις έννοιες που εισέρχονται στη μεταγενέστερη ιστορική αφήγηση: χρειάζεται να ιστορικοποιηθούν κι αυτές. Για παράδειγμα, η χρηματική αμοιβή της εργασίας είναι σχεδόν διηνεκής: τούτο δεν σημαίνει ότι η σημερινή έννοια της χρηματικής αμοιβής της εργασίας είναι μια έννοια απόλυτη. Ας ξαναθυμηθούμε, ανάμεσα σε άλλους, τον Γκαλιάνι: ανάμεσα στις ανθρώπινες πλάνες συγκαταλέγεται κι εκείνη που εκλαμβάνει τις σχετικές λέξεις ως απόλυτες, λόγου χάρη τη διαχρονική ύπαρξη του χρήματος, δηλαδή του νομίσματος, και των χρηματικών σχέσεων, σε επέκταση του εκχρηματισμού των οικονομιών. Αν μένει κάτι ως οικονομική σταθερή και ως νόημα, είναι η λειτουργία του νομίσματος ως γενικού ισοδύναμου των αξιών.

Θα γινόμουν περισσότερο κουραστικός, αν συνέχιζα να μιλώ προς την ίδια κατεύθυνση εμμένοντας στα λογικά παράδοξα μιας από τις μορφές της ιστοριογραφικής νεωτερικότητας. Ας επανέλθουμε στον οικονομικό ιστορικό, του οποίου υποσημάναμε ήδη τη συλλογική φυσιογνωμία, για να υπενθυμίσουμε το αυτονόητο, ότι δηλαδή, όπως κάθε ιστορικός, δοκιμάζεται από τις πληροφοριακές του πηγές και συγχρόνως τις δοκιμάζει: δεν έχουν την ίδια διαχρονική ευκρίνεια ούτε συγκροτούνται στη βάση μιας ενιαίας οπτικής. Μια σειρά απογραφών φορολογικής χρησιμότητας δεν είναι ταυτόσημη με μια σύγχρονη απογραφή του πληθυσμού. Πώς από τη φορολογική μονάδα μπορούμε να αναχθούμε στη μέτρηση του πληθυσμού; Πώς από τις φορολογικές προσόδους μπορούμε να αναχθούμε στα πραγματικά εισοδήματα; Σε ποιο βαθμό η χρηματική φορολογική πρόσοδος μπορεί να υποδείξει τον εκχρηματισμό των αγροτικών οικονομιών; Αναφέρομαι σε χιλιοειπωμένα ζητήματα, για να πω απλώς ότι η ιδιομορφία της πληροφορίας μάς υποχρεώνει στη διατύπωση υποθέσεων έρευνας, συνεπώς και στην πρόταση μεθόδων ή μοντέλων. Γιατί βρισκόμαστε μπροστά σε δυο λογικές, στη δική μας και σ' εκείνη των πηγών. Χρειάζεται να βρεθεί το σημείο επαφής.

Δεν συντρέχει λόγος να συνεχίσω με παραδείγματα ειλημμένα από τους χρόνους και τις περιοχές που μου είναι σχετικώς οικείες. Οι περισσότεροι από εσάς ασχολείστε με πηγές και χρόνους που υπακούουν σε άλλον τύπο «διάσωσης» των οικονομικών φαινομένων και των οχημάτων τους, τύπο που ενέχει, φυσικά, τις δυσκολίες του, δυσκολίες όμως άλλης τάξης. Τούτο δεν σημαίνει ότι τα διαφορετικά πεδία παρατήρησης δεν συνεπάγονται σύγκλιση των ερμηνευτικών προτάσεων.

Η Ιστορία ως πράξη είναι ενιαία, η αναπαράστασή της όμως, δηλαδή η ιστοριογραφία, έχει από καιρό μερικευτεί, χρονολογικά, χωρικά, θεματικά. Η μερίκευση

δεν συνεπάγεται την κατάργηση της σύνθεσης, αντίθετα την ενέχει ως ζητούμενο: η ανταπόκριση στο ζητούμενο αυτό είναι υπόθεση κάθε ιστορικού και των μεθόδων του. Οι δρόμοι είναι πολλοί και θα πρέπει να είναι ανοιχτοί: δεν συνταγογραφούνται. Θα μνημονεύσω δυο από τους πολλούς τρόπους πρόβασης: τη μελέτη περιπτώσεων και τη μελέτη παραδειγμάτων γενικευτικής αξίας· η πρώτη μπορεί να αναχθεί στη δεύτερη προς ωφέλεια των γενικών ερμηνευτικών προτάσεων.

Οι οικονομικοί χρόνοι δεν είναι κι αυτοί ενιαίοι: η δοσολογία και κυρίως η ένταση των συστατικών τους στοιχείων συνιστούν το κριτήριο για την περιοδολόγηση της Οικονομικής ιστορίας. Ωστόσο, οι οικονομίες δεν είναι κλειστές, όσο κι αν συμβαίνει να έχουν αποτελεστεί από ομοιόμορφους πυρήνες που υποτονίζουν την ανταλλαγή, καθώς ήδη έχει παρατηρήσει ο Μακιαβέλης ταξιδεύοντας στη γαλλική ύπαιθρο. Με την επέκταση των ανταλλαγών στον χώρο, και μάλιστα με την ανάπτυξη των ανταλλαγών ανάμεσα σε διαφορετικές οικονομίες, είναι επόμενο να τονίζεται ένα από τα συστατικά στοιχεία των οικονομιών αυτών, για παράδειγμα το εξαγωγικό εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου κατά τον 18ο αιώνα: αρκεί αυτό για να χαρακτηρίσει τη συνολική της οικονομία και να αποτελέσει το βασικό κριτήριο για την περιοδολόγησή της ή μήπως αρκεί για τη μια και την άλλη ως προς μόνα τα εξαγωγικά κέντρα, υπόφορα όμως κι αυτά μιας ενδοχώρας με διαφορετική οικονομία; Στοιχειώδη και κοινόλεκτα πράγματα που υποβάλλουν το ζήτημα της οικονομικής εννοιολόγησης: μήπως οι χρησιμοποιούμενες έννοες, όπως δίκτυα, οικογενειακές επιχειρήσεις, τιμές και κέρδη και άλλα πλείστα, θα γίνονταν «επιχειρησιακότερες» και θα υπηρετούσαν τη σύνθεση αναγόμενες σε ισχυρότερες εννοιολογήσεις, όπως εκείνη της άνισης ανταλλαγής; Όλα αυτά και μύρια άλλα δεν είναι πρωτοφανή: έχουν διατυπωθεί και εφαρμοστεί από καιρό και έχουν συμβάλει στο να κατανοήσουμε τι πραγματικά ήταν (και ίσως είναι) η κοσμοοικονομία.

Αναφέρθηκα επανειλημμένως στον χώρο: στο δικό μας παράδειγμα ένα κομμάτι του χώρου κατέληξε να γίνει χώρος εθνικός και να αποκτήσει τη δυσαρμονική, έστω, οικονομική συνοχή: σ' αυτόν τον χώρο αναφέρονται οι περισσότερες ανακοινώσεις σας σε συνδυασμό, φυσικά, με τις διεθνείς του διασυνδέσεις ή τις εξακτινώσεις των οικονομικών του λειτουργιών. Πρόκειται συνεπώς για μια εθνική, αν όχι εθνοκεντρική, Οικονομική ιστορία. Το ίδιο, βέβαια, ισχύει για κάθε ιστοριογραφία στο μέτρο που το σημείο αναφοράς της δεν είναι οι διεθνείς ή παγκόσμιες σχέσεις. Δεν σχολιάζω την οπτική γωνία αυτών των συνθέσεων. Επιτρέψατέ μου να υπενθυμίσω ότι δεν υπερβαίνει κανείς την εθνική του Ιστορία μελετώντας την Ιστορία άλλων χωρών, που κι αυτή είναι Ιστορία εθνική. Για την υπέρβαση θα χρειαζόταν μια Ιστορία της οικονομίας που θα αξιοδοτούσε ορισμένα μόνο από τα συστατικά στοιχεία της οικονομίας αφήνοντας στη σκιά την πολυσυνθετότητα της Οικονομικής ιστορίας. Ο Εμίλιο Σερένι μας είχε προειδοποιήσει: θετικός συσχετισμός των τιμών στη Νάπολη και στο Άμστερνταμ δεν σημαίνει ότι η Νάπολη δεν βρισκόταν με την ενδοχώρα της σε καθεστώς ανταλλαγής μη ισοδύναμων αξιών.

Μια Ιστορία της οικονομίας: στην πραγματικότητα πρόκειται για μια Ιστορία του κεφαλαίου. Είναι τουλάχιστον τρίμορφο: εμπορικό, βιομηχανικό, χρηματιστικό. Το πρώτο είναι το πιο μακραίωνο, συνυπάρχει όμως με τα δυο επόμενα και είναι

το ασθενέστερο για να περιοδολογήσει ως ειδοποιητικό κριτήριο την οικονομία. Πριν απ' αυτό υπήρξαν άλλες οικονομικές μορφές και συνέχισαν να συνυπάρχουν μ' αυτό. Κάθε μορφή κεφαλαίου είχε μέσα στον χρόνο διαφορετική ισχύ. Ο ουσιαστικός όμως κυριαρχικός λόγος επιφυλάχθηκε για τις δυο επόμενες. Η υπέρβασή τους δοκιμάστηκε και κράτησε, εντοπισμένη, κάτι περισσότερο από μισόν αιώνα: αυτοκαταστράφηκε, γιατί, ανάμεσα στα άλλα, δεν αναμόρφωσε τις κοινωνικές δομές. Η λογική, ωστόσο, της υπέρβασης εξακολουθεί να ισχύει, αλλά ακόμη δεν είναι σε θέση να προτείνει ένα συνεκτικό υπόδειγμα που να ενέχει το βάρος της Ιστορίας. Γιατί αυτή η γεμάτη κοινούς τόπους παρέκβαση;

Απλούστατα, για να ξανατονίσει τον κίνδυνο των δογματισμών που ανακύπτουν από τις συγχρονικές βεβαιότητες. Παλαιότερα αυτό το έλεγαν «εκσυγχρονισμό». Για να ξανατονίσει ότι και αυτή η Οικονομική ιστορία συνέλκει μιαν άλλη που την ονομάζουμε Κοινωνική και Πολιτισμική: η Ιστορία των μορφών του κεφαλαίου συνεπάγεται την Ιστορία της πάλης των τάξεων και των μερικευμένων τους μορφών, δηλαδή των επαγγελματικών συσσωματώσεων ή των θεσμικών τους κατηγοριών. Πρόκειται για τάξεις καθ' εαυτές που θέλησαν να γίνουν δι' εαυτές· πρόκειται για συσσωματώσεις που ενείχαν δυο κεφάλαια, ένα οικονομικό και ένα εθοπολιτισμικό, δηλαδή άυλο στη δεύτερη περίπτωση. Όλα αυτά συνιστούν το πεδίο μιας Οικονομικής ιστορίας και υποβάλλουν την εντύπωση ότι οι διενέξεις των σχολών εκφράζουν περισσότερο τον αφρό και όχι το ίδιο το κύμα· ότι μπορούν να αναχθούν σε ιστοριογραφική σύνθεση χωρίς εκλεκτικισμούς: δεν παίρνουμε από τη ροδωνιά τα άνθη που μας βολεύουν.

Άξιζε τον κόπο να σας οχλήσω επαναλαμβάνοντας τα γνωστά και μάλλον αυτονόητα; Ίσως ναι, αν, πέραν από μια ατελή ονομάτων επίσκεψη, η υπόμνησή τους προέτρεπε σε έναν αναστοχασμό.

Σπύρος Ι. Ασδραχάς
Ομότιμος Διευθυντής Ερευνών ΙΝΕ/ΕΙΕ

I.
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Μυρτώ Δημητροπούλου

«[...] ΕΤΕΛΕΣΕΝ [...] ΤΟΝ ΓΑΜΟΝ ΑΥΤΩΝ ΚΑΘ' ΟΛΑΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΤΑΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΥΣ ΤΥΠΟΥΣ». ΟΙ ΛΗΞΙΑΡΧΙΚΕΣ ΠΡΑΞΕΙΣ ΓΑΜΟΥ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΑΘΗΝΑΙΩΝ, 1862-1910

Δευτέρα πρωί, 26 Ιανουαρίου 1859, λίγο πριν τις 10. Δύο άντρες και μία γυναίκα περπατάνε στους στενούς δρόμους και τα σοκάκια της εμπορικής συνοικίας του Ψυρρή. Προορισμός τους η νεοχαραχθείσα πλατεία Ηρώων, εκεί όπου μέχρι πριν 3 χρόνια στεκόταν ο Άγιος Αθανάσιος με την ξύλινη στέγη. Στη θέση του ναού έχει πλέον ανεγερθεί ένα οίκημα όπου και στεγάζεται η δημοτική αρχή. Μπαίνοντας στο κτήριο ο ένας από τους δύο άντρες ζητάει να δει τον ληξίαρχο. Τον ενημερώνει ότι είναι ο ιερέας της ενορίας της Ζωοδόχου Πηγής και ότι την προηγούμενη Κυριακή είχε τελέσει τον γάμο του άντρα και της γυναίκας που τον συνοδεύουν. Ο δήμαρχος και ληξίαρχος του Α΄ και Β΄ Τμήματος της πόλεως των Αθηνών, Γεώργιος Σκούφος[1], ανοίγει το «Βιβλίο Γάμων Α΄-Β΄» και με τα δυσανάγνωστα γράμματά του ξεκινάει να συμπληρώνει την πρώτη από τις λευκές σελίδες του βιβλίου:

> *Σήμερον, την εικοστήν έκτην του Μηνός Ιανουαρίου του έτους χιλιοστού οχτακοσιοστού πεντηκοστού ενάτου, ημέραν της εβδομάδος Δευτέραν και ώραν δεκάτην προ Μεσημβρίας, ενεφανίσθησαν ενώπιον εμού του Ληξιάρχου του πρώτου και δευτέρου τμήματος Γεωργίου Σκούφου, της πόλεως Αθηνών, της επαρχίας Αττικής, ο ιερεύς Ιωάννης Ι.* [...] *και οι σύζυγοι Στυλιανός Μ. και Φρατζέσκα Θ. Ρ.* [...] *και εδήλωσαν ότι* [...] *ο ειρημένος Ιερεύς ετέλεσεν εν τη κατά την ενορίαν της Ζωοδόχου Πηγής κειμένην οικίαν του Στυλιανού Μ., τον γάμον αυτών καθ' όλας του Νόμου τας διατάξεις και τους εκκλησιαστικούς τύπους.*
>
> *Επί τούτω συνετάχθη η παρούσα πράξις* [...] *επί παρουσία των Κ^{ων} Μαρτύρων Ιωάννη Ρ.* [...] *και του Παναγιώτη Τ.* [...] *ήτις αναγνωσθείσα εις τον Δηλώσαντα και τους Μάρτυρας υπεγράφη παρ' αυτών και εμού εκτός της Φ.Θ.Ρ.*

Ο νεαρός «λιθοξόος» από τη Σμύρνη και η «επαγκέλματος τα οικιακά» σύζυγός του από την Άνδρο έμελλε να είναι το πρώτο ζευγάρι που δήλωσε τον γάμο του στον Δήμο. Με τον τρόπο αυτό και με καθυστέρηση τριών περίπου χρόνων ξε-

[1] Ο Γ. Σκούφος διετέλεσε τρεις φορές δήμαρχος των Αθηνών (1857-1861, 1861-1862 και 1866-1870). Γ. Π. Παρασκευόπουλος, *Οι δήμαρχοι των Αθηνών (1835-1907). Μετά προεισαγωγής περί δημογεροντίας*, Εν Αθήναις, Βασιλική τυπογραφία Ραφτάνη – Παπαγεωργίου, 1907. Φωτογραφική ανατύπωση, Αθήνα, Πολιτισμικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων, 2001, σ. 217-236.

κινάει να εφαρμόζεται ο «Αστυκός Ελληνικός Νόμος» του 1856[2] στην πρωτεύουσα του νεαρού βασιλείου[3]. Λίγες ώρες αργότερα, ο εισαγγελέας Κωνσταντίνος Μ. θα δηλώσει τη γέννηση της κόρης του το προηγούμενο απόγευμα[4]. Η πρώτη, ωστόσο, ληξιαρχική πράξη που συμπληρώθηκε αφορούσε στον θάνατο ενός επτάχρονου κοριτσιού, την Πρωτοχρονιά του 1859.

Η πληρότητα του Αρχείου

Το Αρχείο[5] του Ληξιαρχείου Αθηνών στεγάζεται στο Δημαρχείο Αθηνών, στην πλατεία Κοτζιά. Το μόνο τμήμα του Αρχείου που διατηρείται σε καλή κατάσταση και που τα σωζόμενα βιβλία συνιστούν μια πλήρη χρονολογική σειρά είναι αυτό των θανάτων: Για το σύνολο της περιόδου 1859-1910 το Αρχείο περιλαμβάνει 117.000 ληξιαρχικές πράξεις *αποβιώσεως*. Οι όποιες ελλείψεις παρουσιάζει το εν λόγω αρχείο οφείλονται όχι μόνο στην υποκαταγραφή του συμβάντος την εποχή εκείνη αλλά και σε μεταγενέστερες απώλειες[6]. Για την ίδια περίοδο (1859-1910), το Αρχείο των γεννήσεων αριθμεί μόνο 7.500 ληξιαρχικές πράξεις[7]. Τέλος, το Αρχείο των γά-

---

[2] Ο νόμος αυτός αποτελούνταν από τρία τμήματα. Το δεύτερο τμήμα, αποτελούμενο από πέντε κεφάλαια και εξήντα άρθρα, αφορούσε στις ληξιαρχικές πράξεις. Νόμος της 29ης Οκτωβρίου 1856, *ΦΕΚ* αριθ. 75, 15 Νοεμβρίου 1856. Λίγες μέρες αργότερα εκδόθηκε και το Βασιλικό Διάταγμα «Προς εκτέλεσιν του περί ληξιαρχικών πράξεων νόμου», με το οποίο ρυθμίζονταν πρακτικά ζητήματα της εφαρμογής του νόμου. Β.Δ. της 31ης Οκτωβρίου 1856, *ΦΕΚ* αριθ. 77, 21 Νοεμβρίου 1856. Ο νόμος του 1856 δεν ήταν ο πρώτος που όριζε την τήρηση ληξιαρχικών βιβλίων. Δύο δεκαετίες νωρίτερα είχε προηγηθεί το Β.Δ. της 20ής Οκτωβρίου 1836 «Περί Ληξιαρχικών Βιβλίων», το οποίο όμως είχε αποτύχει να εφαρμοστεί. *ΦΕΚ* αριθ. 59, 28 Οκτωβρίου 1836. Για μια λεπτομερή παρουσίαση των Νόμων, τη δομή και τη λειτουργία του Ληξιαρχείου Αθηνών βλ. Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, *Ληξιαρχείον Αθηνών (1836-2006). Ιστορικά στοιχεία και σωζόμενα αρχεία*, Αθήνα, Αναπτυξιακή Εταιρεία Δήμου Αθηναίων, 2005. Το βιβλίο περιλαμβάνει και έναν συνοπτικό οδηγό του αρχείου του Ληξιαρχείου από το 1859 έως το 2005.

[3] Παρόλο που ο κανόνας θέλει στην Ελλάδα του 19ου αιώνα να μη λειτουργούν κανονικά τα κατά τόπους ληξιαρχεία, η Αθήνα, όπως και ο Πειραιάς και η Μύκονος, φαίνεται ότι αποτελούν εξαίρεση.

[4] Οι πρώτες αυτές ληξιαρχικές πράξεις γεννήσεως και γάμου έχουν αντληθεί από το βιβλίο του Ε. Γ. Σκιαδά (2005).

[5] Για μια λεπτομερή παρουσίαση του περιεχομένου των ληξιαρχικών πράξεων γάμου και θανάτου βλ. Myrto Dimitropoulou, *Athènes au XIXe siècle : de la bourgade à la capitale*, Thèse de doctorat en Histoire, dirigée par M. Jean-Luc Pinol, Université Lumière Lyon 2, décembre 2008, σ. 317-324.

[6] Την πρώτη τριετία λειτουργίας του Ληξιαρχείου (1859-1861) παρατηρείται μια γενικευμένη υποκαταγραφή. Πιθανότατα, η δήλωση του θανάτου στο Ληξιαρχείο δεν είχε γίνει ακόμα συνείδηση στον πληθυσμό της πρωτεύουσας. Το φαινόμενο της υποκαταγραφής κατά τη διάρκεια συγκεκριμένων μηνών παρατηρείται και σε κάποιες επόμενες χρονιές. Υπάρχουν, ωστόσο, και χρονιές από τις οποίες λείπουν σελίδες στους αντίστοιχους τόμους. Για παράδειγμα, το 1900 λείπουν 1.056 πράξεις *αποβιώσεως* που αφορούν στην περίοδο από τον Απρίλιο έως τον Νοέμβριο.

[7] Η πρόσβαση στο Αρχείο αυτό δεν μου επιτράπηκε. Η αιτιολόγηση της άρνησης ήταν το γεγονός ότι τα βιβλία περιλαμβάνουν πληροφορίες που αφορούν σε ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα.

μων περιλαμβάνει μόλις 3.500 πράξεις[8], για έναν πληθυσμό που το 1861 ήταν 43.000 και το 1907 άγγιζε τους 175.000 κατοίκους. Με ελάχιστες εξαιρέσεις (απουσιάζουν πλήρως τα βιβλία για τα έτη 1859-1861, 1866 και 1869), δεν έχουν χαθεί τα βιβλία στα οποία καταχωρίσθηκαν οι προαναφερθείσες πράξεις. Φαίνεται ότι η δήλωση των γεγονότων αυτών στο Δημαρχείο ήταν κάτι ξένο για τους πολίτες την εποχή εκείνη. Εφόσον τα μυστήρια της βάπτισης και του γάμου τελούνταν από τους παπάδες, η δήλωση στην εκκλησία και την ενορία ήταν αρκετή.

Η αξία της πηγής και η αξιοποίησή της

Έχει κατ' επανάληψη γραφτεί ότι οι επίσημες στατιστικές του 19ου αιώνα είναι ανεπαρκείς για τη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων στην Ελλάδα, και ιδιαιτέρως της δημογραφικής ιστορίας μιας «ανοικτής» πόλης[9]. Σίγουρα, το ελλιπές αρχείο των ληξιαρχικών πράξεων γάμου δεν επιτρέπει τη μελέτη και τη συγγραφή της δημογραφικής ιστορίας της πρωτεύουσας κατά τον 19ο αιώνα, ακόμα και των πρώτων δεκαετιών του 20ού! Δυστυχώς τα εκκλησιαστικά αρχεία τα οποία θα μπορούσαν να καλύψουν αυτό το κενό, παραμένουν ερμητικά κλειστά για τον ερευνητή[10].

Το συγκεκριμένο άρθρο δεν έχει στόχο τη μελέτη αδρών δημογραφικών δεικτών και την εξέλιξή τους στον χρόνο, ούτε την ανασυγκρότηση οικογενειών και τη μελέτη των οικογενειακών δομών όπως έχει γίνει από άλλους ερευνητές[11], αφού κάτι

---

[8] Στο Ληξιαρχείο τα πρώτα σωζόμενα βιβλία στο Αρχείο των γεννήσεων και στο Αρχείο των γάμων αφορούν στο 1863 και το 1862 αντίστοιχα. Ο αντιδήμαρχος Ε. Γ. Σκιαδάς σημειώνει στο βιβλίο του ότι τα βιβλία των προηγούμενων ετών έχουν φωτογραφηθεί και σώζονται σε μικροφίλμ, χωρίς ωστόσο να αναφέρει πού φυλάσσονται τα μικροφίλμ.

[9] Ενδεικτικά βλ. Maurice Garden, Ευγενία Μπουρνόβα, «Ο πληθυσμός της Αθήνας και της γύρω περιοχής κατά το 2ο μισό του 19ου αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τχ. 43, Δεκέμβριος 2005, σ. 373-396.

[10] Το συμπέρασμα της Βιολέττας Χιονίδου, δεν φαίνεται να μπορεί να εφαρμοστεί στα ελληνικά αρχεία: «Το μέλλον της ελληνικής ιστορικής δημογραφίας είναι απεριόριστο. Ακριβώς επειδή έχει γίνει πολύ λίγη δουλειά μέχρι σήμερα. [...] Η πιθανή, επιθυμητή πορεία της μελλοντικής έρευνας διαγράφεται ως εξής: Τοπικές δημογραφικές μελέτες διάρκειας τουλάχιστον 100 ετών με μέτριους στο μέγεθος πληθυσμούς. Η μέθοδος που θα αποδώσει αξιόπιστους δημογραφικούς δείκτες –δηλαδή όχι μόνο αδρούς δείκτες– είναι η ανασύσταση των οικογενειών.» Βλ. Β. Χιονίδου, «Δημογραφία», στο Κώστας Κωστής, Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα (1830-1914)*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Alpha Bank, 2006, σ. 81-102. Τέτοιου τύπου έρευνες δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν στην Ελλάδα, αφού δεν διαθέτουμε και τους τρεις τύπους ληξιαρχικών αρχείων που να καλύπτουν μια περίοδο εκατό χρόνων, ακόμα και για τον 20ό αιώνα. Για παράδειγμα, τόσο στην Αθήνα όσο και στην Πάτρα και οι τρεις τύποι των ληξιαρχικών βιβλίων αρχίζουν να τηρούνται συστηματικά από το 1925 και μετά. Είναι γνωστό ότι η Β. Χιονίδου κατάφερε να εργαστεί μόνο για κάποια νησιά που κατ' εξαίρεση διέθεταν τις πηγές αυτές. Ας ελπίσουμε ότι τα εκκλησιαστικά αρχεία (βαφτίσεις, γάμοι, κηδείες) θα ανοίξουν σύντομα για τους ερευνητές.

[11] G. Sereléa, «Regards sur la nuptialité et la fécondité en Grèce pendant la seconde moitié du XIXe siécle», *Greek Review of Social Research*, 67 (1), 1978, σ. 42-50. Ματούλα Τομαρά-Σι-

τέτοιο είναι πρακτικά αδύνατο να συμβεί με τις υπάρχουσες γνωστές πηγές. Σκοπός του άρθρου είναι να συμβάλει στη μελέτη της συγκρότησης και της κοινωνικής σύνθεσης του πληθυσμού της πρωτεύουσας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Η έρευνά μου στηρίζεται στην αποδελτίωση αδημοσίευτου πρωτογενούς αρχειακού υλικού, και συγκεκριμένα των ληξιαρχικών πράξεων γάμου που φυλάσσονται στο Ληξιαρχείο Αθηνών, και θα αναδείξει τις διαφορετικές συμπεριφορές των κοινωνικο-επαγγελματικών ομάδων απέναντι στον γάμο. Σίγουρα το συγκεκριμένο δείγμα δεν είναι αντιπροσωπευτικό του αθηναϊκού πληθυσμού. Πιστεύω, ωστόσο, ότι κάθε αρχείο που υπάρχει πρέπει να δημοσιεύεται και να αξιοποιείται, ώστε σταδιακά οι ψηφίδες να σχηματίσουν την τελική εικόνα. Αρκεί πάντα να γίνεται καταγραφή των προβλημάτων και των ελλείψεων κάθε πηγής.

Το άρθρο χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος θα γίνει μια σύντομη παρουσίαση της εξέλιξης και των χαρακτηριστικών του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων, όπως αυτά προκύπτουν από τα δημοσιευμένα αποτελέσματα των Απογραφών Πληθυσμού. Στο δεύτερο μέρος θα παρουσιαστούν τα αποτελέσματα που προκύπτουν από τη στατιστική επεξεργασία του συνόλου των ληξιαρχικών πράξεων γάμου.

Ο αθηναϊκός πληθυσμός

Καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, ο πληθυσμός της Αθήνας αυξάνεται διαρκώς:

Πίνακας 1: Πληθυσμιακή εξέλιξη του πληθυσμού της πόλης και του Δήμου Αθηναίων κατά τον 19ο αιώνα

Έτος	Πληθυσμός πόλης των Αθηνών	Μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του πληθυσμού (%)	Πληθυσμός Δήμου Αθηναίων	Μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του πληθυσμού (%)
1834	7.028		7.223	
1853	30.590	6,6	31.122	6,6
1856	30.969	0,4	33.436	2,4
1861	41.298	5,7	43.371	5,2
1870	44.510	0,8	48.107	1,2

δέρη, «Οικονομική δυναμική και δημογραφική μετάβαση», *Ελληνική Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 80, σ. 70-85. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη και Νίκος Σιδέρης, *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1986. Violetta Hionidou, «Nuptiality patterns and household structure on the Greek island of Mykonos, 1849-1959», *Journal of Family History*, Vol. 20, No. 1, 1995, σ. 67-102. Βιολέττα Χιονίδου, «Ιστορική κριτική αναδρομή της γεννητικότητας στην Ελλάδα. Η περίπτωση της Μυκόνου 1859-1959», *Ελληνική Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 92-93, 1997, σ. 31-62.

Έτος	Πληθυσμός πόλης των Αθηνών	Μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του πληθυσμού (%)	Πληθυσμός Δήμου Αθηναίων	Μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του πληθυσμού (%)
1879	66.834	4,5	68.677	3,9
1884	81.675	4,0	84.903	4,2
1889	107.251	5,4	114.355	5,9
1896	111.486	0,6	128.735	1,7
1907	167.479	3,6	175.430	2,8

Πηγές: Απογραφή πληθυσμού 1834, www.flash.gr, Απαρίθμηση πληθυσμού τα έτη 1853 και 1856, Στατιστικά αποτελέσματα των απογραφών 1861-1907, Εφημερίδα *Ερμής*, 8 Ιουλίου 1884, σ. 227.

Ο πολύ υψηλός μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του πληθυσμού τις πρώτες δεκαετίες της ζωής της Αθήνας ως πρωτεύουσας οφείλεται στο γεγονός ότι η πόλη «διορθώνει» τις απώλειες που είχε κατά τη διάρκεια του πολέμου για την ανεξαρτησία. Επιπλέον, γνωρίζουμε ότι κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών πολλοί ήταν οι Αθηναίοι που είχαν εγκαταλείψει την πόλη[12] και είχαν εγκατασταθεί σε γειτονικά νησιά, κυρίως στην Αίγινα και τη Σαλαμίνα αλλά και στον Πόρο, την Ύδρα, τη Σύρο και την Τήνο.

Κατά τη διάρκεια της επόμενης περιόδου (1853-1856), και πιο συγκεκριμένα το 1854, επιδημία χολέρας πλήττει αρχικά το επίνειο της πρωτεύουσας, τον Πειραιά, και στη συνέχεια την ίδια την πόλη. Η επιδημία έπληξε την πρωτεύουσα για σχεδόν δύο μήνες (από τις 14 Οκτωβρίου έως τις 18 Δεκεμβρίου 1854) και ο αριθμός των θανάτων που αποδόθηκαν σε αυτήν άγγιξε τα 1.500 άτομα[13]. Η μεγάλη πτώση του μέσου ετήσιου ρυθμού αύξησης κατά την τριετία οφείλεται στην επιδημία αυτή.

Στις 13/26 Μαρτίου 1854 οι σύμμαχοι της Τουρκίας, Αγγλία και Γαλλία, στέλνουν τον στόλο τους στον Πειραιά και θέτουν τη χώρα σε τριετή κατοχή με σκοπό να επιβάλουν στην Ελλάδα στάση ουδετερότητας στον Κριμαϊκό πόλεμο. Η συγκέντρωση σημαντικού αριθμού στρατιωτών και αξιωματικών σε μια πόλη που ήταν ακόμα μικρή, προκάλεσε την αύξηση της ζήτησης αγαθών και συνεπώς την αύξηση των βιοτεχνικών και εμπορικών καταστημάτων[14]. Αυτός είναι πιθανότατα και ο λόγος που ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του πληθυσμού κατά την περίοδο 1856-1861 εμφανίζεται τόσο υψηλός.

---

[12] Βλ. λήμμα «Αθήναι», στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία Παύλου Δρανδάκη*, τόμος δεύτερος, έκδοσις δευτέρα, Αθήνα, εκδοτικός οργανισμός «Ο Φοίνιξ», Μάιος 1927, σ. 137-138.

[13] Βλ. Clon Stéphanos, «La Grèce du point du naturel, ethnographique, anthropologique, démographique et médical», στο *Dictionnaire encyclopédique des sciences médicales*, Paris, Masson, 1884, σ. 515.

[14] Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των σχολικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο, 1977, σ. 178.

Τη δεκαετία του 1860 παρατηρείται εκ νέου μεγάλη μείωση του μέσου ετήσιου ρυθμού αύξησης. Τα πολιτικά γεγονότα τα πρώτα χρόνια της περιόδου[15] αλλά και οι τέσσερις επιδημίες που έπληξαν την πρωτεύουσα την περίοδο 1863-1868[16] πιθανώς κράτησαν τους επίδοξους μετανάστες μακριά από την πρωτεύουσα.

Από την επόμενη δεκαετία, ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του πληθυσμού της Αθήνας θα αυξάνει συνεχώς[17] και θα φτάσει στο ζενίθ του την περίοδο 1884-1889, αγγίζοντας το 6% κατ' έτος[18]. Η σημαντική αυτή αύξηση δεν μπορεί να ε-

---

[15] Η δεκαετία ξεκινάει με την εξέγερση εναντίον του Όθωνα, η οποία οδήγησε και στην έξωσή του, ενώ στη συνέχεια σημειώνονται τα «Ιουνιανά», οι αιματηρές δηλαδή συγκρούσεις που σκοπό είχαν τη διεκδίκηση της εξουσίας.

[16] Ο Clon Stéphanos καταγράφει συνολικά τέσσερις επιδημίες. Για τα έτη 1863 και 1864 αναφέρει μία *μικρή* επιδημία ευλογιάς από τον Σεπτέμβριο έως τον Φεβρουάριο, κατά την οποία πέθαναν 50 άνθρωποι και μία *έντονη* επιδημία οστρακιάς, που οδήγησε στον θάνατο 130 άτομα. Το 1868 καταγράφει δύο επιδημίες: μία *μικρή* επιδημία εξανθηματικού τύφου και μία *γενική επιδημία* εγκεφαλονωτιαίας μηνιγγίτιδας, κατά την οποία πέθαναν 57 άνθρωποι. Βλ. Clon Stéphanos, 1884, σ. 516, 519, 521, 526.

[17] Ο Clon Stéphanos για την περίοδο αυτή καταγράφει τρεις σημαντικές επιδημίες παιδικών ασθενειών στην πρωτεύουσα: Μία *έντονη* επιδημία οστρακιάς, μία *αρκετά σοβαρή* επιδημία ιλαράς και μία *θανατηφόρα* επιδημία ευλογιάς. Βλ. Clon Stéphanos, 1884, σ. 517, 519, 520. Επιπλέον, στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία* καταγράφεται μία επιδημία διφθερίτιδας το 1878, εξαιτίας της οποίας μέσα σε έξι μήνες πέθαναν 48 άτομα Βλ.. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία Παύλου Δρανδάκη*, σ. 257. Το γεγονός ότι ο πληθυσμός συνεχίζει να αυξάνεται με ταχείς ρυθμούς παρά τις παραπάνω επιδημίες, εντυπωσιάζει πραγματικά.

[18] Το ποσοστό αυτό είναι όντως πολύ μεγάλο. Στη μεγαλύτερη ευρωπαϊκή (αλλά και παγκόσμια) πόλη-πρωτεύουσα του 19ου αιώνα, στο Λονδίνο, κατά τη διάρκεια της περιόδου 1801-1911 ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του πληθυσμού δεν ξεπερνάει ποτέ το 2%. Βλ. http://www.cch.kcl.ac.uk/. Στη δεύτερη ευρωπαϊκή πόλη (και τρίτη παγκοσμίως), το Παρίσι, το ποσοστό για όλο τον 19ο αιώνα είναι 1,7%. Βέβαια, την περίοδο 1856-1861 αγγίζει το 7,3% όμως τα υπόλοιπα χρόνια είναι αρκετά πιο χαμηλό από αυτό της Αθήνας. Βλ. *Résultats statistiques du dénombrement de 1891 pour la ville de Paris et le département de la Seine*, Παρίσι, 1894. Όσον αφορά στις μεσογειακές πρωτεύουσες, ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του πληθυσμού της Ρώμης κατά την περίοδο 1871-1911 είναι 2,3%. Βλ. Anne-Marie Seronde-Babonaux, *De l'urbs à la ville. Rome croissance d'une capitale*, Edisud / Mondes Méditerranéens, 1980, σ. 149. Στη Λισσαβόνα, την περίοδο 1801-1911 ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης είναι 0,9% (με μέγιστο την περίοδο 1878-1890, 1,9%). Στη Μαδρίτη, κατά την περίοδο 1897-1910, ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης είναι 0,9%. Βλ. Teresa Rodrigues Veiga, Maria Joao Guardado Moereira, «Lisbon in the last two centuries: an example of the difficult relations between urban growth, migration and death», στο Laurinda Abreu (επιμ.), *European health and social welfare policies*, Τσεχία 2004, σ. 172. Τέλος, για την περίοδο 1850-1920 ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης στις παράκτιες πόλεις της Σμύρνης και της Αλεξάνδρειας ήταν 1,29% και 1,77% αντίστοιχα. Βλ. Αλέκα Καραδήμου-Γερολύμπου, «Η πόλη-λιμάνι της Σμύρνης στο τέλος της οθωμανικής αυτοκρατορίας», στο *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου, Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος-20ός αι.)*, Αθήνα, ΕΜΝΕ, 2000, Πίνακας 2, σ. 28.

ξηγηθεί μόνο από τη φυσική κίνηση του πληθυσμού της πόλης[19]. Στο άρθρο τους οι Maurice Garden και Ευγενία Μπουρνόβα[20] παρατηρούν ότι για την περίοδο 1861-1884, κατά την οποία η πρωτεύουσα διπλασιάζει τον πληθυσμό της, «ο διπλασιασμός αυτός πραγματοποιείται παρόλο το γεγονός ότι η πρωτεύουσα παρουσιάζει ένα σημαντικό έλλειμμα στη φυσική κίνηση του πληθυσμού της –ένα έλλειμμα 11.500 γεννήσεων» και καταλήγουν ότι «η μεγάλη ανάπτυξη του πληθυσμού της πρωτεύουσας στηρίζεται πρωτίστως στο έντονο μεταναστευτικό κίνημα προς αυτήν· στη διάρκεια της περιόδου αυτής, κατά μέσο όρο λίγο περισσότερα από 2.000 άτομα κατ' έτος έρχονται να εγκατασταθούν στην Αθήνα».

Η πολύ μικρή αύξηση που παρατηρείται το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1890 σε σχέση με την επόμενη περίοδο, ίσως μπορεί να αποδοθεί στις συνδυασμένες επιπτώσεις της σταφιδικής κρίσης (στα 1892-1893) και της δημοσιονομικής κρίσης του 1893. Τα δύο αυτά γεγονότα οδήγησαν σε απόγνωση σημαντικό τμήμα του αγροτικού κόσμου και «παρέλυσαν» το εμπόριο και τη βιοτεχνία[21]. Γεγονός, ωστόσο, είναι ότι μέσα σε δύο δεκαετίες από την ίδρυση της πρωτεύουσας, ο πληθυσμός της Αθήνας έχει τετραπλασιαστεί, το 1879 έχει εννεαπλασιαστεί, ενώ το 1907 οι κάτοικοι της πρωτεύουσας είναι κατά 24 φορές περισσότεροι.

Οι Αθηναίοι: ένας πληθυσμός ανδρικός, νεαρός και ανύπαντρος

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού της Αθήνας είναι η υπεροχή των αντρών έναντι των γυναικών, φαινόμενο καθόλου σπάνιο για τις ευρωπαϊκές πόλεις του 19ου αιώνα[22]. Σε όλη την περίοδο που μελετάμε 5,5 στους 10 κατοίκους είτε της πόλης είτε του Δήμου είναι άντρες[23]. Το σημαντικό αυτό πλεόνασμα αντρικού πληθυσμού καταδεικνύει ένα έντονο αντρικό μεταναστευτικό ρεύμα προς την Αθήνα. Άλλωστε, η Αθήνα, κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, είναι η πόλη της μικρής βιοτεχνίας και των εργαστηρίων καθώς και του μικρού εμπορίου, τομείς δηλαδή στους οποίους εργάζονται κατά κανόνα άντρες[24].

---

[19] Αν πιστέψουμε τα στοιχεία από τις *Στατιστικές της κίνησης του πληθυσμού* για την περίοδο 1860-1873, οι μόνες χρονιές που οι γεννήσεις υπερτερούν των θανάτων, δηλαδή που το φυσικό ισοζύγιο είναι θετικό, είναι η τριετία 1865-1867.

[20] Βλ. Maurice Garden, Ευγενία Μπουρνόβα, 2005.

[21] Βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη, «Η Αθήνα στο τέλος του 19ου αιώνα. Η γέννηση της μεγαλούπολης», στο Αλίκη Σολωμού-Προκοπίου, Ιφιγένεια Βογιατζή (επιμ.), *Η Αθήνα στα τέλη του 19ου αιώνα. Οι πρώτοι διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, Αθήνα, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, 2004, σ. 111.

[22] Βλ. Jean Luc Pinol, François Walter, *Η σύγχρονη ευρωπαϊκή πόλη. Έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα, Πλέθρον, 2007, σ. 100.

[23] Όπως σημειώνει ο Β. Βαλαώρας, σε όλες τις απογραφές που πραγματοποιήθηκαν πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, υπάρχει μια έντονη υποκαταγραφή των γυναικών, σε όλες τις ομάδες ηλικιών. Βλ. Vasilios G. Valaoras, «A reconstruction of the demographic history of modern Greece», *The Milbank Fund Quarterly*, April 1960, Vol. XXXVIII, No. 2, σ. 117.

[24] Βλ. Myrto Dimitropoulou, 2008, σ. 234-240.

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό του αθηναϊκού πληθυσμού είναι τα υψηλά ποσοστά άγαμων αντρών. Συγκριτικά με την υπόλοιπη χώρα, στην Αθήνα καταγράφεται το υψηλότερο ποσοστό άγαμων αντρών (71% έναντι 65%[25]). Αντίθετα, στον γυναικείο πληθυσμό τα ποσοστά δεν διαφέρουν σημαντικά.

Οι απογραφές του 1879 και του 1907 είναι οι μόνες που μας επιτρέπουν την κατασκευή πυραμίδας των ηλικιών των κατοίκων της πρωτεύουσας και της Ελλάδας ευρύτερα[26]. Οι πυραμίδες που αφορούν στον πληθυσμό της Αθήνας, παρουσιάζουν ένα σχήμα σβούρας, χαρακτηριστικό ενός πληθυσμού νεαρού και σε πλήρη ανάπτυξη.

Διάγραμμα 1: Πυραμίδα ηλικιών κατά το έτος 1879

1) Πόλη της Αθήνας

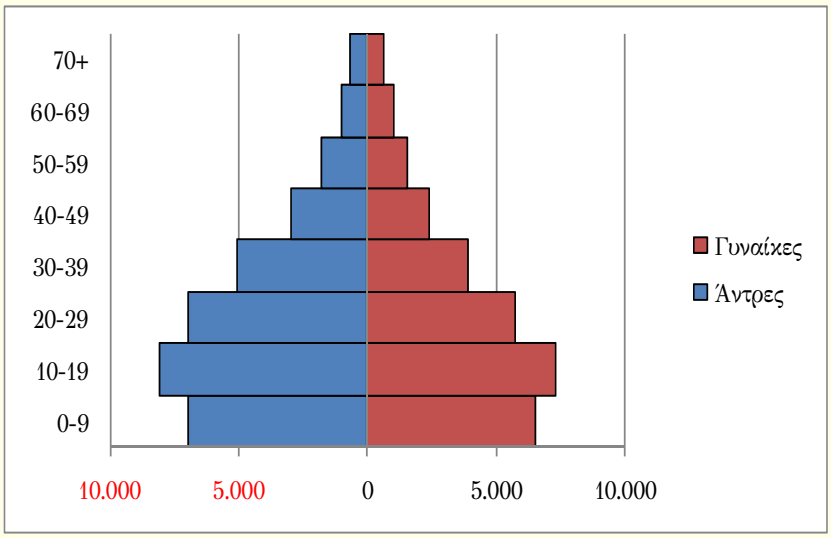

[25] Στη γαλλική πρωτεύουσα, καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα οι άγαμοι αποτελούν κατά μέσο όρο το 51% του πληθυσμού. Το ανώτερο ποσοστό που καταγράφεται είναι εκείνο των ετών 1836 και το 1881, όταν άγαμοι είναι το 53% του παριζιάνικου πληθυσμού. Βλ. *Résultats statistiques du dénombrement de 1891 pour la ville de Paris et le département de la Seine*, Παρίσι, 1894.

[26] Οι πενταετείς ομάδες ηλικιών που χρησιμοποιήθηκαν για την κατάταξη του πληθυσμού (1-5 ετών, 5-10 ετών κ.ο.κ.), δημιουργεί προβλήματα, αφού οι ομάδες περιλαμβάνουν δύο φορές την ίδια ηλικία. Γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι ο τμηματάρχης του Γραφείου της Δημόσιας Οικονομίας Αλέξανδρος Μανσόλας εφάρμοζε τη μέθοδο της σχολής των Γάλλων στατιστικολόγων. Προβαίνουμε, λοιπόν, στην παραδοχή ότι στην ομάδα π.χ. των ατόμων 5-10 ετών δεν περιλαμβάνονται τα άτομα εκείνα που είναι 10 ετών.

2) Ελλάδα

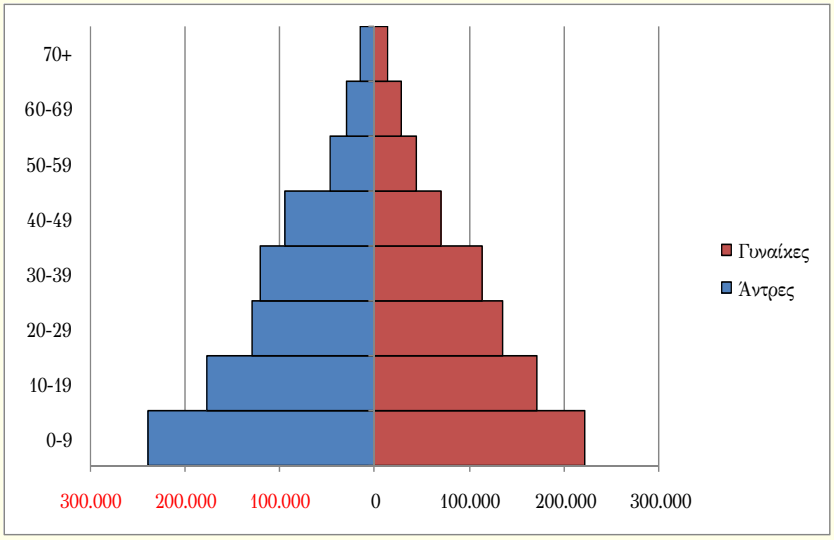

Διάγραμμα 2: Πυραμίδα ηλικιών κατά το έτος 1907

1) Δήμος Αθηναίων

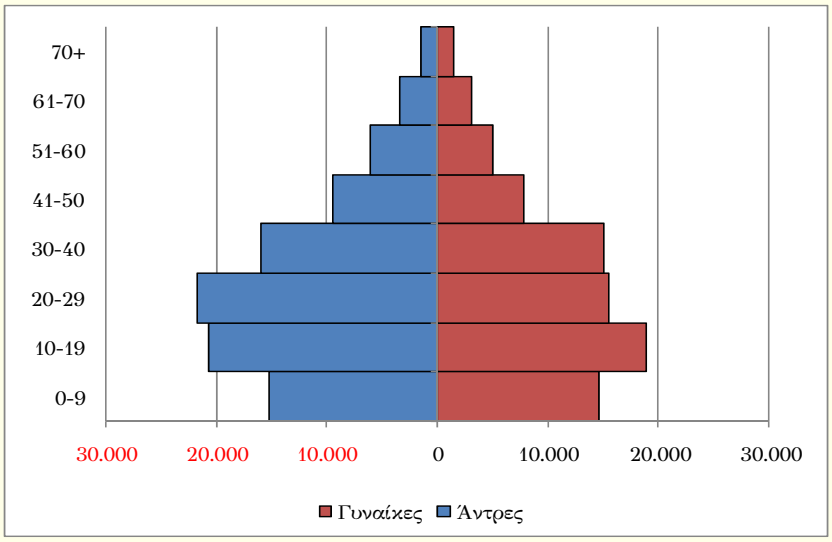

2) Ελλάδα

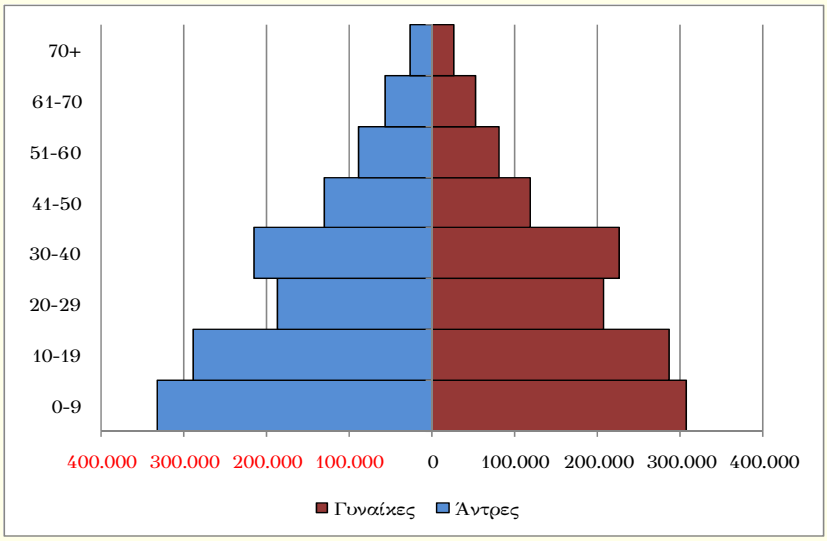

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού κατά τα έτη 1879 και 1907.

Πίνακας 2: Κατανομή του πληθυσμού κατά ομάδες ηλικιών το 1879 και το 1907 (%)

Ομάδες ηλικιών	1879		1907	
	Αθήνα	Ελλάδα	Αθήνα	Ελλάδα
0-14 ετών	33	39	27	36
15-59 ετών	62	56	68	58
Άνω των 60 ετών	5	5	5	6
Σύνολο	100	100	100	100

Πηγή: Στατιστικά αποτελέσματα των απογραφών του 1879 και του 1907.

Και στις δύο αυτές χρονικές στιγμές, τα παιδιά από 0 έως 9 ετών αποτελούν σαφώς μικρότερο ποσοστό του πληθυσμού της Αθήνας από ό,τι της Ελλάδας. Αντίθετα, εκεί που υπερισχύει ο αθηναϊκός πληθυσμός είναι στις ηλικίες 10-19 και 20-29, ενδεικτικό του μεταναστευτικού ρεύματος προς την πρωτεύουσα.

Το 1879 λίγο περισσότερο από το 1/3 του πληθυσμού της Αθήνας είναι μικρότερο από 15 ετών ενώ το 5% του πληθυσμού είναι άνω των 60 ετών[27]. Τριάντα χρόνια αρ-

[27] Στο Παρίσι, το 1891, τα άτομα έως 15 ετών αντιπροσωπεύουν το 19% του πληθυσμού της πόλης, ενώ τα άτομα άνω των 60 ετών το 8%. Βλ. *Résultats statistiques du dénombrement*

γότερα, πιθανότατα εξαιτίας της μείωσης της γεννητικότητας (η οποία σε εθνικό επίπεδο μειώνεται από 40,4‰ σε 33,6‰)[28] το ποσοστό του ανήλικου πληθυσμού της πρωτεύουσας μειώνεται κατά 6 μονάδες (ενώ στην υπόλοιπη χώρα μειώνεται κατά 3). Η μείωση αυτή γίνεται υπέρ του ενεργού πληθυσμού της πόλης, το ποσοστό του οποίου αυξάνεται κατά 6 μονάδες, προφανώς εξαιτίας του ισχυρού μεταναστευτικού ρεύματος. Συγκριτικά, λοιπόν, με την υπόλοιπη χώρα, η πρωτεύουσα κυριαρχεί στον οικονομικά ενεργά πληθυσμό, ενώ μειονεκτεί στις νεαρότερες ηλικίες[29].

Ο γάμος

Όπως φαίνεται και στον Πίνακα 3, στο αρχείο του Ληξιαρχείου Αθηνών φυλάσσεται ένας ιδιαίτερα περιορισμένος αριθμός ληξιαρχικών πράξεων γάμου.

Πίνακας 3: Η γαμηλιότητα στην Αθήνα,
σύμφωνα με τις ληξιαρχικές πράξεις γάμου (‰)

Έτος	Γάμοι	Εκπρόθεσμοι γάμοι	Συνολικός αριθμός γάμων	Πληθυσμός του Δήμου Αθηναίων	Γαμηλιότητα ‰
1870	36	3	39	48.107	0,81
1879	27	10	37	68.677	0,54
1884	47	6	53	84.903	0,62
1889	71	16	87	114.355	0,77
1896	66	12	78	128.735	0,62
1907	121	2	123	175.430	0,75

Πηγή: Ληξιαρχείο Αθηνών, Αρχείο ληξιαρχικών πράξεων γάμου, 1862-1910.

Τα ζευγάρια που δήλωσαν τον γάμο τους στο Ληξιαρχείο, φαίνεται ότι «ανήκαν» σε μια «ιδιαίτερη» ομάδα του αθηναϊκού πληθυσμού: Συγκριτικά με τον

---

de 1891 pour la ville de Paris et le département de la Seine, Παρίσι, 1894. Στη Λισσαβόνα, για το σύνολο του 19ου αιώνα, το 36% του πληθυσμού της πόλης αποτελείται από παιδιά έως 15 ετών, ενώ το 8% από άτομα άνω των 65 ετών. Βλ. Teresa Rodrigues Veiga, Maria Joao Guardado Moereira, 2004, σ. 179. Τέλος, για τη Ρώμη, το 1871, το 31% του πληθυσμού είναι έως 20 ετών, το 61,6% ανήκει στις ηλικίες 20-60 ετών και το 7,5% είναι άνω των 60 ετών. Βλ. Anne-Marie Seronde-Babonaux, 1980, σ. 60.

[28] V. Valaoras, 1960.

[29] Στην ενορία του Αγίου Νικολάου στον Πειραιά, το 1870, χρονιά κατά την οποία ξεκινάει η μεγάλη πληθυσμιακή αύξηση της πόλης, τα άτομα έως 15 ετών αποτελούν το 36% του πληθυσμού, ενώ τα άτομα άνω των 60 ετών αποτελούν το 10%. Βλ. S. Marre, *Les enfants du Pirée. Mobilités, trajectoires individuelles, et identité nationale dans un dème de la Grèce du XIXe siècle*, Thèse du 3e cycle sous la direction de Pierre Guillaume, Πανεπιστήμιο Michel de Montaigne – Bordeaux III, Μάιος 2005, σ. 51, 58.

πληθυσμό της πόλης[30], υπάρχει αφενός μια υπεραντιπροσώπευση των απασχολουμένων στα σώματα ασφαλείας (25%), των δημόσιων-δημοτικών υπαλλήλων[31] (9%) αλλά και των ελεύθερων επαγγελμάτων (16%), και αφετέρου μια υποαντιπροσώπευση των τεχνιτών (8%), των αγροτών (6%) και των εργατών (2%). Επίσης, το 97% των αντρών και το 86,5% των γυναικών υπογράφουν τη ληξιαρχική πράξη του γάμου τους. Τα ποσοστά αυτά είναι ιδιαίτερα υψηλά, αν αναλογιστούμε ότι σύμφωνα με τα αποτελέσματα της απογραφής του 1879, μόλις το 54% των αντρών και το 39% των γυναικών που απογράφονται στην πρωτεύουσα είναι εγγράμματο.

Τόπος τέλεσης γάμου

Από τις 3.211 ληξιαρχικές πράξεις που δίνουν στοιχεία για τον τόπο τέλεσης του γάμου, μόνο οι 474 (15%) τελούνται σε εκκλησία, κάποιο ξωκκλήσι ή στην οικία του ιερέα. Στην συντριπτική τους πλειονότητα (82%) οι γάμοι τελούνται κατ' οίκον[32], ενώ υπάρχει και ένα μικρό ποσοστό γάμων που γίνονται σε κάποιο ξενοδοχείο ή σε κάποιο δημόσιο κτήριο (τράπεζες, Υπουργείο, Δημαρχείο, Πανεπιστήμιο, φυλακές).

Η τελετή του γάμου είναι αυστηρά οικογενειακή υπόθεση και αφορά σχεδόν αποκλειστικά στην οικογένεια της νύφης. Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι για τους γάμους που τελούνται σε συγγενικό σπίτι (37%[33] του συνόλου των γάμων), 8,5 στους 10 τελούνται στο σπίτι των γονέων[34] της νύφης[35]. Μόνο 175 μυστήρια τελούνται σε σπίτι του συγγενικού περιβάλλοντος του γαμπρού, και μάλιστα τις περισσότερες φορές στην οικία ή την κατοικία του ίδιου του γαμπρού. Μελλοντικά, μπορεί η νύφη να συμβίωνε με τα πεθερικά της, ωστόσο για την τελετή του

[30] Βλ. Myrto Dimitropoulou, 2008, Πίνακας 15, σ. 235.

[31] Για τις δύο αυτές κοινωνικές ομάδες –σώματα ασφαλείας και δημόσιοι υπάλληλοι– γνωρίζουμε ότι απολάμβαναν ιδιαίτερα δικαιώματα τόσο οι ίδιοι όσο και τα παιδιά τους, όπως συντάξεις, προίκες κ.ά. Σε δικαστικό έγγραφο του 1893 που βρήκα συνημμένο σε ληξιαρχική πράξη γάμου αναφέρεται το εξής: «[...] Η θυγατέρα [της αιτούσης] δικαιούται να προικισθή παρά του Μετοχικού Ταμείου τού κατά γην στρατού διότι ο αποβιώσας πατήρ της ήτο υπολοχαγός του πεζικού και προκειμένου να συνταχθή το προικοσύμφωνον έχει ανάγκην ληξιαρχικής πράξεως βεβαιούσης τούτο αλλά μη υπαρχούσης τοιαύτης παραλείψαντος του ιερέως, έχει ανάγκην δικαστικής αποφάσεως επικυρούσης τούτον, και ητήσαντο, την παραδοχήν ταύτης, την παρά του δικαστηρίου πιστοποίησιν του γάμου [...]».

[32] Μια συνήθεια που καταγράφεται και τον 20ό αιώνα.

[33] Για τις υπόλοιπες περιπτώσεις που το μυστήριο τελείται σε κάποια οικία, το επίθετο του ιδιοκτήτη της οικίας αυτής δεν συμπίπτει με το επίθετο του γαμπρού ή της νύφης. Θεωρώ ότι πιθανότατα στην οικία αυτή κατοικεί η οικογένεια της νύφης (ή του γαμπρού) με ενοίκιο.

[34] Σε κάποιες περιπτώσεις που ως τόπος τέλεσης αναγράφεται «οικία» ή «κατοικία» της νύφης, και όχι των γονέων, που είναι και το πιο σύνηθες, θεωρώ πιθανό οι γονείς της νύφης να έχουν ήδη αποβιώσει. Το ίδιο πρέπει να ισχύει και στις περιπτώσεις (19 γάμοι), που το μυστήριο τελείται στο σπίτι κάποιου θείου ή του αδερφού της νύφης.

[35] Επίσης, δύο γάμοι που γίνονται έξω από τα όρια του νομού Αττικής και δηλώνονται στο Ληξιαρχείο Αθηνών, τελούνται στο χωριό από το οποίο κατάγεται η νύφη.

γάμου η οικογένεια του γαμπρού συνήθως περιορίζεται στο να προσκομίσει απλώς κάποια δώρα. Συμπερασματικά, για τους γάμους που είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τη διεύθυνση των συγγενών των νεόνυμφων, το μυστήριο τελείται κυρίως στην ενορία της νύφης.

Ηλικία κατά τον πρώτο γάμο

Μπορούμε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα ότι οι ηλικίες που δηλώνονται στο Ληξιαρχείο (αλλά και γενικότερα κατά την εποχή αυτή) δεν είναι πάντα ακριβείς[36], αλλά αφορούν συνήθως στην εικόνα που τα άτομα έχουν για τον εαυτό τους. Ο E. About γράφει χαρακτηριστικά στα 1854:

> *Ένας αρκετός αριθμός του ελληνικού λαού αγνοεί την ηλικία του. Κάθε φορά που ρωτάμε τον Πέτρο, πόσο χρονών είναι, απαντά ατάραχα. «Η μητέρα μου τόχε γράψει κάπου, αλλά έχασε το χαρτί». Αυτή η άγνοια η ευτυχισμένη, επιτρέπει στους ανθρώπους να νεάζουν ξεδιάντροπα. Όταν ο Πέτρος πήγαινε να πάρει τα διαβατήρια για τους νεαρούς κυρίους του και για αυτόν, μας έδινε 35 χρόνια, στον ένα, 40 στον άλλο και κρατούσε για τον εαυτό του την ωραία ηλικία των 25 χρόνων*[37].

Η πληροφορία για τη σειρά γάμου των συζύγων αρχίζει να εμφανίζεται συστηματικά μετά το 1896, με κάποιες σπάνιες εξαιρέσεις για τα προηγούμενα χρόνια. Για την περίοδο 1896-1910 λοιπόν, η μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο είναι για τους άντρες τα 32,8 χρόνια ενώ για τις γυναίκες τα 24. Σχετικά με τα δύο γνωστά πρότυπα γαμηλιότητας, που έχουν καταγραφεί στην Ευρώπη, το *ανατολικό* και το *δυτικό*, η περίπτωση της Αθήνας δεν φαίνεται να εντάσσεται αυστηρά σε κανένα από αυτά. Η μέση ηλικία των γυναικών πλησιάζει το ανατολικό πρότυπο, ενώ η μέση ηλικία των αντρών πλησιάζει, και μάλιστα ξεπερνάει, το δυτικό. Ενδεικτικά αναφέρω ότι στα τέλη του 19ου αιώνα, στη γαλλική πρωτεύουσα οι άντρες παντρεύονται για πρώτη φορά στα 27 τους έτη και οι γυναίκες στα 25[38], ενώ στο Μιλάνο (την περίοδο 1851-1860) η μέση ηλικία στον πρώτο γάμο είναι αντίστοιχα τα 31,3 και τα 26,9 έτη[39]. Πάντως η περίπτωση της Αθήνας δεν φαίνεται να είναι μοναδική στον ελληνικό αστικό χώρο της περιόδου αυτής. Το 1873, στον αστικό χώρο της Λευκάδας[40] η μέση ηλικία κατά τον πρώτο

---

[36] Ενδεικτικά αναφέρω την περίπτωση του Αναστάσιου Α. από την Ήπειρο, ιερέα στον Ι. Ν. του Αγίου Παύλου. Ο ιερέας την ίδια χρονιά (1893), και μάλιστα τον ίδιο μήνα, δηλώνει την πρώτη φορά ότι είναι 50 ετών και τη δεύτερη ότι είναι 54.

[37] Edmond About, *Στην Ελλάδα του Όθωνος*, Αθήνα, εκδόσεις Τολίδη, σ. 141.

[38] Maurice Garden, «Mariages parisiens à la fin du XIXe siècle : une micro–analyse quantitative», *Annales de Démographie Historique*, 1998, σ. 111-133.

[39] Olivier Faron, *La ville des destins croisés. Recherches sur la société milanaise du XIXe siècle (1811-1860)*, Ρώμη, 1997, σ. 352.

[40] Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη και Νίκος Σιδέρης, 1986, σ. 160.

γάμο ήταν τα 31 έτη για τους άντρες και τα 24 για τις γυναίκες, ενώ στην πόλη του Βόλου, τη δεκαετία του 1910, οι άντρες παντρεύονταν για πρώτη φορά στα 32 έτη και οι γυναίκες στα 24[41]. Η ηλικιακή διαφορά ωστόσο ανάμεσα στους δύο συζύγους (8,8 χρόνια) είναι η μεγαλύτερη που καταγράφεται και δεν τη συναντάμε πουθενά αλλού, ούτε και στην Αθήνα του 20ού αιώνα[42].

Πίνακας 4: Ομάδες ηλικιών και γάμος ανάμεσα σε ανύπαντρους, 1896-1910

	Γυναίκες							
Άντρες	-20	21-24	25-29	30-34	35-39	40+	Σύνολο	%
-20	5	1	0	0	0	0	6	0.4
21-24	75	53	3	0	0	0	131	8.6
25-29	150	199	64	2	1	0	416	27.4
30-34	96	198	122	14	3	2	435	28.7
35-39	37	103	123	28	9	1	301	19.8
40+	4	39	81	56	34	15	229	15.1
Σύνολο	367	593	393	100	47	18	1518	100.0
%	22,9	39,1	25,9	6,6	3,1	1,2		

Πηγή: Ληξιαρχείο Αθηνών, Αρχείο ληξιαρχικών πράξεων γάμου, 1896-1910.

Περισσότερες από τις μισές γυναίκες (62%) έχουν ήδη παντρευτεί πριν συμπληρώσουν τα 25 χρόνια, ενώ η συντριπτική πλειονότητα των αντρών (64%) παντρεύεται μετά τα 30. Μόνο στο 11% των γάμων οι δύο σύζυγοι ανήκουν στην ίδια ηλικιακή κατηγορία (δηλαδή έχουν το πολύ 5 χρόνια διαφορά) ενώ υπάρχουν και 13 γάμοι (1%), στους οποίους η γυναίκα είναι μεγαλύτερη από τον σύζυγό της. Η μεγάλη ηλικιακή διαφορά των συζύγων ίσως εξηγεί εν μέρει το γεγονός ότι οι γυναίκες χήρες αντιπροσωπεύουν σαφώς μεγαλύτερο ποσοστό του αθηναϊκού πληθυσμού από τους άντρες χήρους (7% έναντι 1%, σύμφωνα με την απογραφή του 1879).

[41] Ντίνα Μουστάνη, «Τα ενοριακά βιβλία και οι ενορίτες του Αγίου Κωνσταντίνου στο Βόλο: Απόπειρα ανασυγκρότησης οικογενειών (1912-1922)», Παρέμβαση στο Διεθνές Συνέδριο Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας, «Θεωρητικές αναζητήσεις και εμπειρικές έρευνες», Δεκέμβριος 2008, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, ΙΜΣ-ΙΤΕ, Ιόνιο Πανεπιστήμιο. http://www.hdoisto.gr/synedrio/.

[42] Λίγες δεκαετίες αργότερα, την περίοδο 1934-1944, στον γειτονικό «προσφυγικό» Δήμο του Αιγάλεω η μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο είναι για τους άντρες τα 29,2 χρόνια και για τις γυναίκες τα 23,7. Η διαφορά ηλικίας ανάμεσα στους δύο συζύγους είναι δηλαδή 5,5 χρόνια. Βλ. Ευγενία Μπουρνόβα, *Από τις Νέες Κυδωνίες στο Δήμο Αιγάλεω. Η συγκρότηση μιας πόλης στον 20ό αιώνα, Αθήνα*, Δήμος Αιγάλεω και εκδόσεις Πλέθρον, 2002, σ. 55.

Η μηνιαία κατανομή των γάμων

Η μηνιαία κατανομή των γάμων συνήθως σχετίζεται άμεσα με τις θρησκευτικές πρακτικές και τις πολιτισμικές συνήθειες ενός πληθυσμού. Στο ορθόδοξο ημερολόγιο οι πιο σημαντικές περίοδοι νηστείας είναι η Σαρακοστή (δηλαδή οι 50 μέρες πριν από το Πάσχα), οι δύο πρώτες εβδομάδες του Αυγούστου (δηλαδή οι εβδομάδες που προηγούνται της εορτής της Κοίμησης της Θεοτόκου) και οι 40 μέρες που προηγούνται των Χριστουγέννων. Κατά την περίοδο μελέτης, οι τελετές του γάμου στην πρωτεύουσα πράγματι ακολουθούν το εκκλησιαστικό ημερολόγιο, όπως αποδεικνύει η σημαντική μείωση των τελετών κατά τον Μάρτιο και τον Αύγουστο. Σε αντίθεση όμως με τους πληθυσμούς καθολικού δόγματος –στους οποίους πριν από τα Χριστούγεννα σημειώνεται μεγάλη μείωση των τελετών–, οι νηστείες που προηγούνται του εορτασμού του Πάσχα και της Κοίμησης της Θεοτόκου, επηρεάζουν περισσότερο τις γαμήλιες πρακτικές των ορθοδόξων. Άλλωστε, οι τρεις μήνες κατά τους οποίους γίνονται και οι περισσότερες τελετές –Φεβρουάριος, Απρίλιος και Ιούλιος–, είναι οι μήνες που προηγούνται ή έπονται των μεγάλων θρησκευτικών εορτών.

Από τη σύγκριση των στοιχείων που διαθέτουμε για την Επαρχία Αττικής και το σύνολο της χώρας από τις δημοσιεύσεις των *Κινήσεων του πληθυσμού* προκύπτει ότι οι γενικές τάσεις παραμένουν ίδιες, αν και η έντασή τους είναι διαφορετική. Το γεγονός ότι τον Δεκέμβριο, μήνα νηστείας, οι γάμοι στην πρωτεύουσα είναι σχεδόν διπλάσιοι από ό,τι στην υπόλοιπη χώρα, υπονοεί ίσως μια τάση απομάκρυνσης από τις παραδοσιακές πρακτικές. Αλλά και η σημαντική διαφορά που παρατηρείται κατά τους θερινούς μήνες είναι αποτέλεσμα διαφορετικών πρακτικών ανάμεσα στον αστικό και τον αγροτικό χώρο. Το διάστημα αυτό συμπίπτει με την περίοδο έντονης δραστηριότητας στον αγροτικό χώρο, γεγονός που αποθαρρύνει τους αγρότες από την οργάνωση τέτοιων τελετών. Παραμένει, ωστόσο, δύσκολο να ερμηνεύσουμε τη μεγάλη διαφορά που καταγράφεται ανάμεσα στην πρωτεύουσα και την υπόλοιπη χώρα κατά τον Οκτώβριο, μήνα κατά τον οποίο οι τελετές στην Αθήνα είναι σαφώς λιγότερες.

Πίνακας 5: Μηνιαία κατανομή των γάμων

	Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, Δήμος Αθηναίων		Κίνηση πληθυσμού Αττική		Κίνηση πληθυσμού Ελλάδα	
Μήνας	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Ιανουάριος	323	10	538	13	10.975	12
Φεβρουάριος	332	10	424	10	8.982	10
Μάρτιος	47	1	74	2	1.652	2
Απρίλιος	538	16	598	14	9.441	11
Μάιος	86	3	198	5	7.364	8
Ιούνιος	280	9	307	7	4.711	5
Ιούλιος	347	11	377	9	6.464	7

	Ληξιαρχικές πράξεις γάμου, Δήμος Αθηναίων		Κίνηση πληθυσμού Αττική		Κίνηση πληθυσμού Ελλάδα	
Μήνας	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Αύγουστος	203	6	274	6	5.016	6
Σεπτέμβριος	241	7	283	7	6.435	7
Οκτώβριος	285	9	530	13	11.850	13
Νοέμβριος	323	10	378	9	10.576	12
Δεκέμβριος	282	9	236	6	4.673	5
Άγνωστο	7	0	0	0	0	0
Σύνολο	3.294	100	4.217	100	88.139	100

Πηγές: Ληξιαρχείο Αθηνών, Αρχείο ληξιαρχικών πράξεων γάμου, 1862-1910. Κινήσεις πληθυσμού για τα έτη 1864, 1865-1867, 1868-1869, 1870-1873.

Γάμος και κοινωνικό περιβάλλον

Κατά πόσο όμως η κοινωνικο-επαγγελματική κατηγορία στην οποία ανήκει ο γαμπρός, επηρεάζει τη συμπεριφορά του απέναντι στον γάμο;

Όπως φαίνεται και στον Πίνακα 6, οι δημόσιοι υπάλληλοι και οι στρατιωτικοί είναι οι άντρες που τελούν τον πρώτο τους γάμο στην πιο προχωρημένη ηλικία και αυτοί παρουσιάζουν την υψηλότερη μέση ηλικιακή διαφορά από τις συζύγους τους. Φαίνεται ότι η πολιτική αστάθεια[43] που επηρέαζε σημαντικά τους δημόσιους υπαλλήλους[44], καθώς και η μη μόνιμη βάση των στρατιωτικών οδηγούσε τους άντρες αυτούς να παντρεύονται σε προχωρημένη ηλικία. Όπως είναι αναμενόμενο (εννοώντας τον χρόνο που χρειάζεται για να καταλάβει κάποιος τα αξιώματα αυτά), οι ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι και οι ανώτεροι στρατιωτικοί περιμένουν ακόμα περισσότερο για να παντρευτούν για πρώτη φορά, ενώ η ηλικιακή διαφορά με τις συζύγους τους είναι ακόμα μεγαλύτερη.

Στον αντίποδα, εκείνοι που παντρεύονται σε νεαρή ηλικία είναι οι άντρες που απασχολούνται σε επαγγέλματα της οικοδομής, οι εργάτες και οι μικρέμποροι/πλανόδιοι έμποροι, δηλαδή οι άντρες που ανήκουν στα λαϊκά στρώματα. Στα

[43] Στο διάστημα 26 Μαΐου 1862 – 6 Οκτωβρίου 1910 η Ελλάδα αλλάζει συνολικά 65 κυβερνήσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ότι μόνο τον Νοέμβριο του 1865 η χώρα αλλάζει 5 φορές κυβέρνηση.

[44] Το 1854 ο Ε. About γράφει: «οι υπάλληλοι κακοπληρωμένοι, χωρίς σίγουρο μέλλον, βέβαιοι ότι θα απολυθούν στην πρώτη αλλαγή υπουργείου, δεν φροντίζουν, όπως σε μας, τα συμφέροντα του κράτους. Δεν σκέφτονται παρά να κάνουν φίλους, να περιποιούνται τους ισχυρούς και να βγάζουν λεφτά». Βλ. Ε. About, σ. 201. Επιπλέον, απόδειξη της κατάστασης που αντιμετώπιζαν την περίοδο αυτή οι πολιτικοί υπάλληλοι, είναι η απόδοση στην *Πλατεία Νομισματοκοπείου* όπου βρισκόταν το Υπουργείο Οικονομικών –από εκεί οι δημόσιοι υπάλληλοι εισέπρατταν τον τελευταίο τους μισθό μετά την κοινοποίηση της απόλυσής τους– του ονόματος *Πλατεία Κλαυθμώνος* από τον Δ. Γρ. Καμπούρογλου σε δημοσίευμά του το 1878.

ζευγάρια αυτά παρατηρείται η μικρότερη ηλικιακή διαφορά ανάμεσα στους δύο συζύγους και ταυτοχρόνως οι νύφες είναι νεαρότερες.

Πίνακας 6: Μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο, σύμφωνα με την κοινωνικο-επαγγελματική κατηγορία του συζύγου, 1896-1910

Επάγγελμα	Άντρες	Γυναίκες	Ηλικιακή διαφορά
Δημόσιοι – δημοτικοί υπάλληλοι	35,1	25,4	9,7
(εκ των οποίων οι ανώτεροι υπάλληλοι)	*37,1*	*26,3*	*10,8*
Στρατιωτικοί	35,0	25,2	9,8
(εκ των οποίων οι ανώτεροι στρατιωτικοί)	*52,2*	*36,2*	*16,0*
Ελεύθερα επαγγέλματα	32,6	23,6	9,0
Εισοδηματίες – τραπεζικοί – εργοστασιάρχες	32,7	24,3	8,4
Τεχνίτες	30,4	23,1	7,3
Αγρότες	32,8	24,0	8,8
Μεταφορές	31,0	22,7	8,3
Εργάτες (μαζί με οικοδομή)	26,7	21,0	5,6
Πλανόδιοι έμποροι	27,0	21,8	5,2
Σύνολο πράξεων	33,0	24,3	8,7
Υπόλοιπες πράξεις (χωρίς Δημόσιο, στρατιωτικούς και ελεύθερα επαγγέλματα)	*31,3*	*23,6*	*7,7*

Πηγή: Ληξιαρχείο Αθηνών, Αρχείο ληξιαρχικών πράξεων γάμου, 1896-1910.

Εντύπωση προκαλεί η υψηλή μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο των αντρών που απασχολούνται στον αγροτικό χώρο αλλά και των συζύγων τους. Όμως οι αριθμοί αυτοί διογκώνονται από τους «κτηματίες», οι οποίοι αποτελούν το 77% της κατηγορίας αυτής και έχουν τελείως διαφορετική συμπεριφορά από τους υπόλοιπους. Οι κτηματίες παντρεύονται για πρώτη φορά στα 34 τους χρόνια και οι γυναίκες που επιλέγουν είναι κατά μέσο όρο 24,4 χρονών, ενώ, αντίθετα, οι γεωργοί, οι αγρότες και οι ποιμένες παντρεύονται σαφώς πιο νωρίς –στα 28,7 τους χρόνια– και οι γυναίκες τους είναι νεότερες –22,4 χρονών.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι οι άντρες που ανήκουν στα λαϊκότερα στρώματα, είναι εκείνοι που παντρεύονται σε νεαρότερη ηλικία, η ηλικιακή διαφορά ανάμεσα στους συζύγους είναι σχετικά μικρή και οι νύφες που επιλέγουν είναι επίσης αρκετά νέες. Φαίνεται ότι για τα στρώματα αυτά τα νιάτα της νύφης είναι και η προίκα της. Στον αντίποδα συναντάμε την ομάδα των ανώτερων δημόσιων υπαλλήλων και στρατιωτικών οι οποίοι καθυστερούν πολύ τον γάμο τους και έ-

χουν και τη μεγαλύτερη ηλικιακή διαφορά με τη σύζυγό τους. Στη μέση των δύο αυτών άκρων –τόσο ως προς την ηλικία του γαμπρού, όσο και ως προς την ηλικία της νύφης– βρίσκονται τα ζευγάρια στα οποία ο άντρας εξασκεί κάποιο ελεύθερο επάγγελμα ή δηλώνει ότι είναι τραπεζίτης, βιομήχανος ή εφοπλιστής, δηλαδή η ελίτ της αθηναϊκής κοινωνίας, αλλά και οι άντρες που ανήκουν στα μεσαία στρώματα (δημόσιοι υπάλληλοι, έμποροι κ.ά.).

Γάμος και τόπος καταγωγής

Ο τόπος καταγωγής, όπως το επάγγελμα που εξασκεί ένας άντρας, φαίνεται επίσης να επηρεάζει την ηλικία γάμου, αν και σε μικρότερο βαθμό.

Όπως προκύπτει από τις ληξιαρχικές πράξεις γάμου, οι μετανάστες –Έλληνες ή μη– παντρεύονται σε μεγαλύτερη ηλικία (περίπου κατά 1 χρόνο) από ό,τι οι Αθηναίοι. Συγκριτικά με το Παρίσι όπου οι άντρες μετανάστες παντρεύονται κατά 2 χρόνια και οι γυναίκες μετανάστριες κατά 3 χρόνια αργότερα από τους παριζιάνους[45], συμπεραίνουμε ότι η Αθήνα επέτρεπε τη γρηγορότερη ένταξη των μεταναστών. Δεν ξεχνάμε βέβαια ότι η πόλη της Αθήνας είναι μια νέα πόλη του 19ου αιώνα, όπου οι μετανάστες συγκροτούν σημαντικό ποσοστό του ενήλικου πληθυσμού.

Πίνακας 7: Μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο,
σύμφωνα με τον τόπο καταγωγής ενός εκ των δύο συζύγων, 1896-1910

Άντρες γεννημένοι στην Αθήνα		Γυναίκες γεννημένες στην Αθήνα	
Ηλικία άντρα	31,9	Ηλικία άντρα	32,3
Ηλικία γυναίκας	23,6	Ηλικία γυναίκας	23,2
Ηλικιακή διαφορά	8,3	Ηλικιακή διαφορά	8,1
Ηλικία άντρα	32,8	Ηλικία άντρα	32,8
Ηλικία γυναίκας	23,8	Ηλικία γυναίκας	24,3
Ηλικιακή διαφορά	9,0	Ηλικιακή διαφορά	8,5

Πηγή: Ληξιαρχείο Αθηνών, Αρχείο ληξιαρχικών πράξεων γάμου, 1896-1910.

Η λεπτομερής μελέτη του παραπάνω πίνακα –σε επίπεδο μεγάλων γεωγραφικών μονάδων– παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Οι άντρες που παντρεύονται σε μικρότερη ηλικία για πρώτη φορά, δεν είναι οι Αθηναίοι αλλά εκείνοι που κατάγονται από χώρα του εξωτερικού. Οι άντρες αυτοί εργάζονται κυρίως ως ιδιωτικοί υπάλληλοι (18%), ως έμποροι (14%) και ως τεχνίτες (12%). Στο αντίθετο άκρο, οι

[45] Βλ. M. Garden, 1998, σ. 116.

άντρες που περιμένουν περισσότερο για να τελέσουν τον πρώτο τους γάμο κατάγονται από τη Στερεά Ελλάδα και τα νησιά του Σαρωνικού. Το χαρακτηριστικό των αντρών αυτών είναι ότι στη συντριπτική τους πλειονότητα εργάζονται στα σώματα ασφαλείας (47% και 41% αντίστοιχα).

Πίνακας 8: Μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο, σύμφωνα με το φύλο και τον τόπο καταγωγής (ανάμεσα σε ανύπαντρους), 1896-1910

Τόπος καταγωγής	Άντρες	Γυναίκες
Αθήνα	31,9	23,2
Αττική (εκτός Αθηνών)	32,6	23,8
Κυκλάδες	31,6	24,9
Πελοπόννησος	33,6	23,8
Νησιά του Σαρωνικού	34,2	23,2
Στερεά Ελλάδα	34,2	24,2
Υπόλοιπη Ελλάδα (σύγχρονη επικράτεια)	31,7	24,1
Εξωτερικό	31,2	26,3

Πηγή: Ληξιαρχείο Αθηνών, Αρχείο ληξιαρχικών πράξεων γάμου, 1896-1910.

Ένα τελευταίο ενδιαφέρον στοιχείο –σχετικά με τον τόπο καταγωγής– είναι το γεγονός ότι στους 4,5 από τους 10 γάμους που τελούνται στην πρωτεύουσα, και οι δύο σύζυγοι είναι μετανάστες, ενώ μόνο στο 1,4 των περιπτώσεων και οι δύο σύζυγοι κατάγονται από την Αθήνα. Φαίνεται, λοιπόν, ότι, όπως και στο Παρίσι, οι νέοι δεν έρχονταν στην πρωτεύουσα για να συναντηθούν με ντόπιους της περιοχής τους «και να ζήσουν ως επαρχιώτες στην πόλη αλλά ερχόντουσαν για να δοκιμάσουν να ζήσουν μια νέα περιπέτεια»[46].

Ο δεύτερος γάμος

Από τα στοιχεία που διαθέτουμε (απογραφές, κινήσεις πληθυσμού, ληξιαρχικές πράξεις), δεν μας είναι γνωστός ο λόγος διάλυσης ενός γάμου, δηλαδή αν πρόκειται για διαζύγιο ή για θάνατο ενός εκ των δύο συζύγων. Γνωρίζοντας, ωστόσο, ότι τα διαζύγια δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένα τον 19ο αιώνα, το πιο πιθανό είναι ο θάνατος ενός εκ των δύο συζύγων να ήταν η βασικότερη αιτία διάλυσης ενός γάμου. Πάντως, στο Αρχείο των γάμων υπάρχουν συνολικά 10 διαζύγια καταγεγραμμένα, εκ των οποίων τα 3 συνοδεύονται από τις δικαστικές αποφάσεις διάλυσης

[46] Βλ. M. Garden, 1998, σ. 123.

του γάμου και (οι 2 από τις 3) από την απόφαση του Μητροπολίτη ο οποίος κάνει λόγο για *πνευματικώς διαλελυμένο γάμον* (1906) και για *εκκλησιαστικό διαζύγιο* (1908). Και στις τρεις περιπτώσεις την αίτηση για τη διάλυση του γάμου την καταθέτει ο σύζυγος: Στις δύο περιπτώσεις η σύζυγος κατηγορείται για εγκατάλειψη της συζυγικής οικίας, ενώ στην τρίτη κατηγορείται για μοιχεία.

Πίνακας 9: Περιπτώσεις κατά τις οποίες ένας τουλάχιστον από το ζευγάρι δεν παντρεύεται για πρώτη φορά, 1896-1910

	Γυναίκες			
Άντρες	1	2	3	Σύνολο
1	0	107	2	109
2	124	28	0	152
3	1	1	0	2
Σύνολο	125	136	2	263

Πηγή: Ληξιαρχείο Αθηνών, Αρχείο ληξιαρχικών πράξεων γάμου, 1896-1910.

Η διάλυση πάντως ενός γάμου δεν φαίνεται να αποτελεί εμπόδιο για ένα δεύτερο ή σπανιότερα τρίτο γάμο. Στο σύνολο των ληξιαρχικών πράξεων γάμου το 9% των αντρών και το 8% των γυναικών τελεί δεύτερο ή τρίτο γάμο. Η ηλικιακή διαφορά των δύο συζύγων παραμένει μεγάλη· μεγαλύτερη, μάλιστα, από ό,τι στον πρώτο γάμο: 10 χρόνια! Η μέση ηλικία κατά τον δεύτερο γάμο είναι τα 42 έτη για τους άντρες και τα 32 για τις γυναίκες.

Οι δεύτεροι και τρίτοι γάμοι τελούνται κατά κύριο λόγο από τους άντρες των σωμάτων ασφαλείας (30%) και δευτερευόντως από τους άντρες που εξασκούν κάποιο ανώτερο ελεύθερο επάγγελμα (16%) και από τους δημόσιους υπαλλήλους (15%). Αντίθετα, τα ποσοστά των αντρών που δηλώνουν ότι είναι εργάτες, πλανόδιοι έμποροι, ή ναυτικοί είναι σχεδόν μηδενικά. Φαίνεται λοιπόν ότι ο δεύτερος και τρίτος γάμος αφορά κυρίως στα ανώτερα και μεσαία στρώματα της αθηναϊκής κοινωνίας.

Αντί επιλόγου

Οι ληξιαρχικές πράξεις συνιστούν μια από τις σημαντικότερες πηγές της Κοινωνικής ιστορίας αλλά φαίνεται πως στην Ελλάδα δεν αποτελούν πάντα μια αξιοποιήσιμη αρχειακή σειρά, τουλάχιστον μέχρι την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η Αθήνα αποτελεί μάλλον μια από τις ελάχιστες εξαιρέσεις στον παραπάνω κανόνα, αφού το Αρχείο των ληξιαρχικών πράξεων χρονολογείται από το 1859.

Οι αθηναϊκές ληξιαρχικές πράξεις γάμου παρουσιάζουν σημαντικές ελλείψεις οι οποίες δεν επιτρέπουν οριστικές απαντήσεις. Πρόκειται όμως για ένα αρχείο αδημοσίευτο και αναξιοποίητο έως σήμερα, το οποίο αποτελεί ανεκτίμητο θη-

σαυρό για τον ερευνητή και την Κοινωνική ιστορία της Αθήνας του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα. Η παραπάνω παρουσίαση των αποτελεσμάτων είναι αποκαλυπτική για τις γαμήλιες πρακτικές στον αστικό χώρο της πρωτεύουσας του 19ου αιώνα, που έως σήμερα αγνοούσαμε.

Σύμφωνα με το συγκεκριμένο αρχείο, η ηλικία των αντρών κατά τον πρώτο γάμο είναι ιδιαίτερα υψηλή (33 έτη), ενδεικτικό μιας διαφορετικής οικονομικής πραγματικότητας στην ελληνική πρωτεύουσα, ενώ η ηλικιακή διαφορά ανάμεσα στους δύο συζύγους είναι από τις μεγαλύτερες που γνωρίζουμε έως σήμερα (9 χρόνια). Οι άντρες που ανήκουν στα λαϊκά στρώματα, φαίνεται ότι παντρεύονται σαφώς νωρίτερα (28,5 έτη), ενώ οι άντρες που ανήκουν στα μεσαία ή τα ανώτερα στρώματα, καταγράφουν σχεδόν την ίδια μέση ηλικία στον πρώτο τους γάμο (33,1 και 34 έτη αντίστοιχα).

Επιπλέον, η Αθήνα παρουσιάζεται ως πόλη που επιτρέπει την εύκολη ένταξη των μεταναστών, αφού η διαφορά ηλικίας κατά τον πρώτο γάμο ανάμεσα σε ένα μετανάστη και σε έναν Αθηναίο διαφέρει μόλις κατά ένα έτος. Το υψηλό ποσοστό (40%) των μικτών γάμων (δηλαδή των γάμων ανάμεσα σε ένα μετανάστη και σε έναν Αθηναίο), φαίνεται να επιβεβαιώνει την παραπάνω υπόθεση. Βέβαια, η πρωτεύουσα είναι μια νέα πόλη του 19ου αιώνα, η οποία αποδίδει τη μεγάλη και συνεχόμενη πληθυσμιακή της αύξηση κυρίως στο έντονο μεταναστευτικό ρεύμα προς αυτήν. Το γεγονός αυτό έχει ως αποτέλεσμα αφενός την ισχυρή παρουσία μεταναστών στον πληθυσμό της πόλης[47]και αφετέρου –συγκριτικά με την υπόλοιπη χώρα– το υψηλό ποσοστό του ενεργού πληθυσμού.

Είναι βέβαιο, προκειμένου να υπάρχει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα γύρω από τις αθηναϊκές γαμήλιες πρακτικές και στρατηγικές ότι πρέπει να μελετηθεί νέο αρχειακό υλικό: Τα εκκλησιαστικά αρχεία, τα ενοριακά βιβλία, τα προικοσύμφωνα που σώζονται στα συμβολαιογραφικά αρχεία θα βοηθούσαν στην κατεύθυνση αυτή. Η αρχή, ωστόσο, έχει γίνει.

[47] Κατά τη διάρκεια της περιόδου μόλις 32% των ατόμων άνω των 10 ετών, που πεθαίνουν στην πρωτεύουσα, έχει γεννηθεί στην Αθήνα. Βλ. Μυρτώ Δημητροπούλου, «Η Αθήνα κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα: Χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού ρεύματος. Μια πρώτη προσέγγιση», στο Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη (επιμ.), *Η ελληνική πόλη σε ιστορική προοπτική*, Αθήνα, European Association for Urban History – Εκδόσεις Διόνικος, 2005, σ. 123-130.

Sébastien Marre

LA DIASPORA GRECQUE À PARTIR DU PIRÉE DANS LA SECONDE MOITIÉ DU XIXE SIÈCLE : UNE APPROCHE DÉMOGRAPHIQUE[1]

Le mot diaspora vient du verbe grec *diaspeirô* qui signifie à proprement parler «disséminer». La diaspora correspond ainsi à un phénomène de dispersion des populations dans l'espace et dans le temps. Pendant longtemps, le terme diaspora n'a été appliqué qu'au peuple juif, puis il a été repris pour désigner d'autres peuples éparpillés dans le monde comme la diaspora grecque qui a commencé à voir le jour en 1453, année de la chute de Constantinople et de sa conquête par les Ottomans. On a affaire à une diaspora intellectuelle et marchande qui s'est établie dans les Balkans, l'Europe centrale et occidentale, et la Méditerranée orientale entre le XVe et le XIXe siècle[2]. Toutes les diasporas sont issues d'une migration, volontaire ou non. Cependant, dans le cas grec, on est bien en peine de distinguer nettement les individus qui migrent pour des motifs politiques et ceux qui quittent leur lieu d'origine afin d'accéder, ailleurs, à de meilleures conditions de vie. La famille en tant qu'institution joue un rôle primordial dans le cas de la diaspora grecque. Comment la parenté, dans le cadre de cette diaspora, influence-t-elle les formes de

---

[1] Cette recherche s'inscrit dans le cadre d'un post-doctorat effectué à l'université nationale Capodistria d'Athènes (département d'Histoire et d'Archéologie) sous la direction du professeur Olga Katsiardi-Hering, grâce à une bourse de la Fondation des Bourses de l'État grec (I.K.Y.)

[2] Sur la diaspora grecque en général, cf. Ioannis Chasiotis, *Επισκόπηση της ιστορίας της ελληνικής διασποράς* [Aperçu de l'histoire de la diaspora grecque], Thessalonique, 1993 ; Olga Katsiardi-Hering, «Από τις "ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού" στην ιστοριογραφία του μεταναστευτικού φαινόμενου 15ος-19ος αι.» [Des "communautés grecques de l'étranger" à l'historiographie du phénomène migratoire (XVe-XIXe s.)], dans Paschalis Kitromilides et Triantaphylos Sklavenitis (dir.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002. Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Πρακτικά* [Historiographie de la Grèce moderne et contemporaine 1833-2002. IVe colloque international d'histoire, Actes], vol. 2, Athènes, 2004, pp. 223-250 ; Vassilis Kardasis, «Διασπορά» [Diaspora], dans Kostas Kostis et Socrate Petmezas (dir.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19^ο αιώνα (1830-1914)* [L'essor de l'économie grecque au cours du XIXe siècle (1830-1914)], Athènes, 2006, pp. 409-420 ; Ioannis Chasiotis, Olga Katsiardi-Hering et Euridiki Abatzi (dir.), *Οι Έλληνες στη διασπορά, 15^ος-21^ος αιώνας* [Les Grecs en diaspora, XVe-XXIe siècle], Athènes, 2006. Pour une approche géopolitique de la diaspora grecque, cf. en particulier les travaux du géographe Michel Bruneau : «Hellénisme et diaspora grecque. De la Méditerranée orientale à la dimension mondiale», *Cahiers d'études sur la Méditerranée orientale et le monde turco-iranien* 30 (juin-décembre 2000), pp. 33-58 ; «Hellénisme, Hellinismos : nation sans territoire ou idéologie», *Géocarrefour* 77 (avril 2002), pp. 319-328 et *Diasporas et espaces transnationaux*, Paris, 2004.

mobilités (spatiale et sociale) que connaissent les individus au cours de leur existence ? Cette question constitue le fil directeur de notre recherche. Pour y répondre, au lieu d'utiliser des sources des pays d'accueil comme c'est le cas, en général, dans les études sur la diaspora grecque, il est possible d'interroger deux sources administratives de l'État grec que l'on détourne de leur usage initial : le *dimotologion* (qui est un registre de citoyenneté) et les listes électorales. Le cas du Pirée a été retenu en raison de la documentation historique, conservée en presque totalité pour ce qui concerne ces deux sources pivots de notre enquête[3]. En effet, les deux sources conservées localement ne nous permettent pas seulement d'étudier la population du port d'Athènes, mais présentent également un intérêt pour examiner la diaspora grecque dans la seconde moitié du XIXe siècle. On peut ainsi adopter une démarche originale pour enquêter : exploiter ces deux sources administratives de l'État grec en alliant deux types d'analyse démographique, l'approche longitudinale et l'approche biographique. Nous aborderons ainsi successivement trois points : les principaux axes de cette recherche, puis une présentation de ces deux sources et, enfin, les deux approches complémentaires qui peuvent être adoptées afin d'exploiter la documentation conservée.

Les principaux axes de la recherche

Mise en évidence des réseaux migratoires entre le Pirée et les lieux de la diaspora grecque

Ces populations grecques, en diaspora, ont maintenu la conscience d'appartenir à une même communauté, fondée essentiellement sur la religion orthodoxe et la langue grecque. Les populations qui appartiennent à la diaspora grecque ne sont pas assimilées dans la société du pays d'accueil, car elles n'ont pas totalement perdu leur conscience identitaire, celle d'appartenir à l'hellénisme. L'activité commerciale est un aspect essentiel de la vie de la diaspora grecque qui a emprunté les grandes voies maritimes et terrestres du bassin méditerranéen. Cette diaspora est une diaspora marchande classique qui a mis en place des réseaux afin de faciliter les échanges. Ces réseaux se sont constitués dans les grandes villes cosmopolites que sont Constantinople, Smyrne, Alexandrie ou Marseille. Ils ont donné naissance à de véritables colonies marchandes qui se sont surtout constituées depuis le XVIIe siècle. Ils

[3] Sur l'histoire du Pirée au XIXe siècle cf. en particulier : Vassias Tsokopoulos, *Πειραιάς 1835-1870. Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ* [Le Pirée, 1835-1870. Introduction à l'histoire de la Manchester grecque], Athènes, 1984 ; Giannis Bafounis, *La formation d'une ville nouvelle. Le Pirée au XIXe siècle (1835-1879)*, Thèse de 3e cycle, université de Paris IV, 1985 ; Sébastien Marre, *Les enfants du Pirée. Mobilités, trajectoires individuelles et identité nationale dans un dème de la Grèce du 19e siècle*, Thèse de doctorat en histoire moderne et contemporaine, université Michel de Montaigne-Bordeaux III, 2005 ; Giannis Giannitsiotis, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης 1860-1910* [L'histoire sociale du Pirée. La constitution de la classe bourgeoise 1860-1910], Athènes, 2006 ; Sébastien Marre, «La fondation de la ville du Pirée (1833-1838)», *La Revue Historique/The Historical Review*, Athènes, III, 2006, pp. 111-135.

ont permis la formation d'une élite de négociants et d'intellectuels qui a connu son apogée au XIXe siècle. Ces villes cosmopolites ont joué un rôle de carrefour pour la diaspora grecque tout comme pour d'autres diasporas, en particulier la diaspora arménienne. Elles constituent des villes polyglottes où coexistent des individus d'origines diverses. Les différentes communautés ethniques ne sont pas simplement juxtaposées, mais elles entretiennent des rapports étroits principalement fondés sur les réseaux commerciaux. Dans le cadre de la diaspora, des communautés grecques très dynamiques se constituent généralement autour d'une église orthodoxe et donnent naissance à des *paroikiès*. La *paroikia* a pour fonction de représenter la population grecque auprès des autorités de la ville. Cette communauté n'est pas coupée de son milieu d'origine puisqu'elle entretient des relations avec les autres communautés grecques de la Méditerranée. En outre, comme dans toutes ces communautés qui vivent à l'étranger, une école grecque est souvent construite qui permet la diffusion de la culture grecque et la transmission de la langue grecque et de la religion orthodoxe. Par ailleurs, nous avons constaté que la plupart des candidats à l'émigration depuis le Pirée évoluent dans le milieu du négoce. Cela ne doit pas nous étonner outre mesure. Ces individus émigrent afin de développer, à l'étranger, leur activité commerciale. Ils n'émigrent pas par hasard puisqu'ils sont déjà intégrés dans des réseaux de négociants. Ils ne partent pas à l'aventure et ils ont de nombreux contacts dans les ports qui les accueillent. Tous ces négociants sont assurément bien insérés dans des réseaux. Souvent, une partie de leur famille est déjà installée depuis plusieurs années dans leur lieu de destination, ce qui leur permet une intégration rapide dans la société qui les accueille, mais pas une assimilation[4].

---

[4] Les études sur la diaspora grecque sont nombreuses. On peut citer les travaux suivants : Christos Hadziiossif, *La Colonie grecque en Égypte (1833-1856)*, Thèse de doctorat, université Paris IV, 1960 ; Olga Katsiardi-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)* [La *paroikia* grecque de Trieste 1751-1830], Athènes, 1986 ; Gelina Harlaftis, «Το εμποροναυτιλιακό δίκτυο των Ελλήνων της Διασποράς και η ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας τον 19^ο^ αιώνα : 1830-1860» [Le réseau maritime et marchand des Grecs de la diaspora et l'essor de la marine grecque au XIXe siècle], *Μνήμων*, 15, 1993, pp. 69-127 ; Efthymios Souloyiannis, *Η Ελληνική Κοινότητα Αλεξάνδρειας 1843-1993* [La Communauté grecque d'Alexandrie 1843-1993], Athènes, 1994 ; Vassilis Kardasis, *Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία 1775-1861* [Les Grecs du Sud de la Russie 1775-1861], Athènes, 1998 ; Anna Mandylara, *The Greeks in Marseille, 1816-1900 : Ressources and Strategies of a Business Community*, Ph. D. thesis, Florence, 1998 ; Lina Ventoura, *Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο* [Émigrés grecs en Belgique], Athènes, 1999 ; Efthimios Souloyiannis, *Η Ελληνική Κοινότητα του Καΐρου (1865-2001)* [La communauté grecque du Caire (1865-2001)], Athènes, 2001 ; Matoula Tomara-Sideri, *Αλεξανδρινές οικογένειες : Χωρέμη-Μπενάκη-Σαλβάγου* [Familles alexandrines : Choremi-Benaki-Salvagou], Athènes, 2004 ; Ioanna Laliotou, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό : η ελληνική μετανάστευση στις ΗΠΑ κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα* [En traversant l'Atlantique : l'émigration grecque aux États-Unis dans la première moitié du XXe siècle], Athènes, 2006 ; Matoula Tomara-Sideri, *Οι Έλληνες του Καΐρου* [Les Grecs du Caire], Athènes, 2007.

Étude des structures familiales et des réseaux de parenté qui jouent un rôle essentiel dans le cadre de la diaspora grecque

Pour les populations grecques de la diaspora, la famille est l'élément central. Elle assure la diffusion de la conscience identitaire. Les rapports de parenté permettent aux membres de la diaspora de ne pas être assimilés par la société qui les accueille. La famille, cellule de base de la diaspora, favorise la constitution de réseaux sociaux et économiques. Elle est surtout dispersée en plusieurs endroits du monde méditerranéen. L'activité commerciale s'appuie en général sur la cellule familiale élargie. Les relations de cousinage sont entretenues par la correspondance, mais également par les visites. Cela contribue à conforter les réseaux de la diaspora. On peut citer à titre d'exemple le cas de la famille Rallis, originaire de l'île de Chios, dont les membres sont répartis en Europe occidentale et en Méditerranée orientale. Cette famille s'est tout particulièrement illustrée dans le négoce et dans les activités financières. Plusieurs de ses membres se sont installés au Pirée, à Constantinople, à Smyrne, à Marseille, à Odessa, à Trieste, à Livourne, mais également à Londres. Les liens familiaux ont été entretenus et ont facilité les échanges commerciaux. Cette famille a pratiqué pendant longtemps l'endogamie et elle s'est alliée à d'autres familles originaires de Chios comme les Negroponte, les Mavrocordatos et les Schilizzi. Cet exemple montre ainsi la nécessité pour ces familles de consolider les liens de parenté afin de développer les activités commerciales et le change. En outre, la communauté grecque locale à l'étranger, la *koinotita*, est au cœur de l'organisation de la diaspora dans tout le bassin méditerranéen. La famille et la *koinotita* contribuent à la diffusion de la mémoire collective et de la culture grecque. Dans ces communautés, l'église orthodoxe et l'école assurent la transmission culturelle.

Étude des mobilités spatiale et sociale

La recherche peut également s'orienter vers un examen des différentes formes de mobilités - spatiale, professionnelle et sociale - que ces populations en diaspora ont pu connaître au cours du XIXe siècle. En effet, l'étude de la reproduction et de la différenciation sociale a été renouvelée, en particulier depuis deux décennies, avec la prise en compte des trajectoires individuelles. Cela va au-delà d'une analyse des données agrégées. On peut ainsi étudier les différentes formes de mobilité que connaissent les individus au cours de leur existence. Il s'agit de montrer que la vie des individus n'est pas déterminée à l'avance, mais que des choix (voulus ou subis) sont opérés par eux tout au long de leur existence, souvent en fonction des différents réseaux auxquels ils se rattachent et dans lesquels ils prennent une position. Le parcours des individus peut à chaque étape de leur existence connaître des modifications et des repositionnements. L'objectif est de tenter de mettre en évidence les processus qui sont à l'origine de ces mobilités, en essayant de montrer comment se construisent les trajectoires individuelles de Piréotes dans le cadre de la diaspora dans la seconde moitié du XIXe siècle.

Une démarche originale pour étudier la diaspora grecque : exploiter des sources administratives de l'État grec

Le dimotologion

Le *dimotologion* est un registre de citoyenneté qui a été mis en place par l'administration grecque en 1834 et qui existe toujours, même s'il a connu une évolution au cours du temps[5]. Il s'agit d'un livre où sont enregistrés tous les citoyens d'un dème (que l'on appelle *démotès*). Le *démotès* est le citoyen du dème, unité administrative de base du royaume grec correspondant à la commune française. Il a la citoyenneté grecque. Les Grecs de l'étranger, s'ils souhaitent conserver la citoyenneté grecque, doivent être inscrits avec leur famille dans un *dimotologion* du royaume de Grèce. Le système du *dimotologion* semble avoir été créé par le décret du 27-12-1833 (8-01-1834) qui a une portée plus générale puisqu'il crée également les dèmes[6]. Les articles 3 et 9 à 14 de ce décret prévoient que tout individu de citoyenneté grecque, ainsi que sa famille, doit être inscrit dans un dème pour pouvoir jouir de ses droits. Depuis la circulaire 39 du 27-04-1851 du ministère de l'Intérieur, tout sujet grec doit obligatoirement être inscrit avec sa famille dans un *dimotologion*[7]. Ainsi, à partir de cette date, les individus ayant la citoyenneté grecque y apparaissent avec leur conjoint et leurs enfants éventuels, dans une seule et même case familiale (les *oikogéneiakès méridès*/οικογενειακές μερίδες).

Le *dimotologion* du Pirée est assez bien conservé, ce qui est tout à fait exceptionnel pour la Grèce du XIXe siècle. Dans le premier registre qui couvre les années 1835 à 1863, seuls sont inscrits, jusqu'en 1851, des individus de sexe masculin. Ensuite, leur famille apparaît sous la rubrique «observations», ce qui montre que la circulaire de 1851 a été immédiatement appliquée au Pirée. Jusqu'en 1839, seuls ont été remplis : le numéro d'ordre, le prénom et le nom, l'âge et la profession. Puis, à partir de 1844, on trouve l'état matrimonial des individus et leur lieu d'origine et, à partir de 1848, le total des habitants de la maison. À partir de 1851, on trouve les prénoms et les âges des autres membres du groupe familial. Dans le deuxième registre du *dimotologion*, qui couvre la période 1863-1869, sont inscrits les individus de sexe masculin ainsi que le conjoint et les enfants éventuels et on trouve, pour chaque membre de la case familiale, le prénom et le nom, l'âge, la profession et le lieu

---

[5] Sur le *dimotologion* en général et le cadre normatif qui a mis en place cet instrument de l'administration, cf. Sébastien Marre, «Le dimotologion, une source originale en Grèce», *Histoire et Mesure* XIX (2004), pp. 133-159 ; *idem*, *Le dème du Pirée (1835-1912) : une approche démographique et anthropologique*, D.E.A. d'Histoire, économie et arts des origines des temps modernes au temps présent, université Michel de Montaigne-Bordeaux III, juin 2000, pp. 13-18 (vol. 1) et pp. 4-30 (vol. 2) ; Sébastien Marre, *Les enfants du Pirée* (cité n. 3), pp. 166-187 (vol. 1) et p. 56 (vol. 2).

[6] Loi du 27-12-1833 (8-01-1834) / Φ.Ε.Κ. [Journal Officiel] 3/10-01-1834 sur la formation des dèmes.

[7] Circulaire 64 du ministère de l'Intérieur du 21-07-1851 sur l'inscription des démotès dans les livres du dème.

d'origine des individus. Le troisième registre comporte, lui, les inscriptions faites de 1835 à 1869, les rubriques des colonnes ayant été remplies à partir des renseignements des deux premiers *dimotologia*. Douze registres concernant la période 1835-1904 ont ainsi été conservés. Les colonnes des registres postérieurs à 1869 se présentent comme sur le tableau ci-dessous.

Les *dimotologia* postérieurs à 1869

Dimotologion du Pirée

Numéro d'ordre des familles	Numéro d'ordre des membres de chaque famille	Numéro de l'ancien *dimotologion*	Prénom et nom	Âge	Profession	Lieu de naissance	Domicile	Époque d'inscription	Observations

On dispose par ailleurs d'un fichier, ce qui facilite beaucoup les recherches dans les registres du *dimotologion*. Les fiches individuelles (environ 276 564) sont rangées dans des tiroirs et couvrent la période 1835-1954. Le classement des noms suit l'ordre alphabétique. On peut distinguer trois types de fiches. Le premier type indique le prénom de l'individu de sexe masculin ou de sexe féminin, le prénom et le nom du père, le prénom et le nom de la mère, le numéro du ou des registres, le numéro de la case familiale, l'adresse (qui est, toutefois, rarement indiquée). Le deuxième type contient le prénom de l'individu (de sexe féminin toujours), le prénom et le nom de l'époux, le prénom et le nom du père, le prénom et le nom de la mère, le numéro du ou des registres, le numéro de la case familiale, l'adresse (qui n'est malheureusement jamais renseignée). Le troisième type précise le prénom et le nom de l'individu (de sexe masculin ou de sexe féminin), les prénom et nom du père et de la mère, le numéro du ou des registres, le numéro de la case familiale et l'année de naissance. Ces fiches ont été rédigées au fur et à mesure de l'établissement du *dimotologion*.

Les listes électorales

Dans cette étude, les listes électorales constituent une deuxième source fondamentale. Leur utilisation permet de reconstituer des itinéraires individuels. Elles présentent l'avantage d'adopter un classement alphabétique des individus, ce qui permet de les retrouver assez facilement. Celles de 1866, 1871, 1877, 1881, 1888 et 1895 ont été conservées en totalité, ce qui permet de suivre les individus entre 1866 et 1895 et de constituer un fichier de population. Les listes électorales permettent, assurément, de reconstituer les trajectoires individuelles des Piréotes en diaspora. L'utilisation de cette source doit toutefois tenir compte des conditions d'élaboration. Même s'il existe des

listes électorales antérieures, on ne peut utiliser que les listes établies à la suite de l'introduction du suffrage universel masculin qui, en Grèce, date de 1864. En effet, le suffrage censitaire masculin à 25 ans a été introduit en 1844 et 1e suffrage universel masculin à 21 ans l'a été en 1864. Il est indispensable d'en tenir compte pour des problèmes de validation et de représentation des échantillons[8]. Les listes de 1844 à 1855, qui ont également été conservées, ne peuvent donc servir pour cette enquête puisqu'elles ne brassent pas l'ensemble de la population masculine.

Le caractère pratique de ces listes réside également dans le fait qu'elles ont été imprimées (sauf celle de 1866), ce qui facilite la lecture des noms de famille des individus. Les listes ont été rédigées d'après les renseignements fournis par les *dimotologia*. Les électeurs sont tous citoyens du dème du Pirée. Ils peuvent habiter effectivement au Pirée, mais ailleurs aussi (dans les lieux de la diaspora grecque par exemple). Il faut ainsi noter qu'à partir de 1877, la résidence est indiquée. Cette source est précieuse, car il est très rare de disposer de telles listes, et sur une aussi longue période, pour un dème de la Grèce du XIXe siècle. Les listes électorales de 1866 à 1895, contiennent les nom et prénom des électeurs, le prénom de leur père, leur âge, leur profession et, à partir de 1877, leur lieu de résidence[9]. Pour reconstituer les trajectoires individuelles des Piréotes en diaspora, une base de données a été créée à l'aide du logiciel Microsoft Access. Cette base intitulée «listes électorales» est divisée en tables lesquelles sont au nombre de cinq, une pour chacune des listes conservées de 1866 à 1888 soit un total de 12 853 individus. La liste électorale de 1895 n'a pas été dépouillée sur micro-ordinateur, mais on en a utilisé une version papier pour retrouver les individus sélectionnés. L'analyse des données peut être réalisée à l'aide du tableur Microsoft Excel.

L'alliance de deux types d'analyse démographique : l'approche longitudinale et l'approche biographique

Interrogation longitudinale des deux sources

La plupart des études qui ont été menées sur la diaspora grecque utilisent des sources conservées dans le pays d'accueil. L'originalité de notre démarche pour étudier la diaspora grecque est de mobiliser des sources de l'État grec, au premier rang desquelles les *dimotologia* et les listes électorales, et non pas des sources des pays de destination (l'Égypte, l'Empire ottoman ou les États d'Europe occidentale) et de les

[8] Sur le droit de vote et l'histoire du suffrage universel, on peut se reporter à Georgios Sotirelis, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα. 1864-1909. Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας* [Constitution et élections en Grèce. 1864-1909. Idéologie et réalité du suffrage universel], Athènes, 1991.

[9] Sur les procédures électorales en vigueur en Grèce au XIXe siècle, et donc sur l'établissement des listes électorales, cf. Emmanouil Lykoudis, *Εκλογικός κώδηξ* [Code électoral], Athènes, 1889 et en particulier pp. 58-59 (pour la législation de l'époque du roi Othon Ier) et pp. 60-66 (pour la réglementation mise en place en 1864).

exploiter ensuite, en adoptant conjointement l'approche longitudinale et l'approche biographique qui consistent à suivre les individus dans le temps et dans l'espace tout en s'intéressant à leur entourage familial. Cela permet ainsi de retrouver les Piréotes en diaspora et leur famille, afin d'étudier leur parcours migratoire et leur carrière professionnelle. Il s'agit de réaliser une étude sur la diaspora grecque à partir du Pirée dans la seconde moitié du XIXe siècle, en explorant en particulier l'histoire des mobilités, celle de la famille nucléaire et celle de la parenté. Le lieu d'origine - le Pirée -, un port grec de la Méditerranée orientale, créé *ex nihilo* dans les années 1830, a été choisi pour la richesse des archives conservées et la présence de deux sources (le *dimotologion* et les listes électorales) qui permettent de retrouver des Piréotes installés à l'étranger. Puisque la famille est une institution qui revêt un caractère primordial dans le cas de la diaspora grecque, la reconstitution des liens de parenté à partir des *dimotologia*, une source établie selon une base familiale, semble tout à fait pertinente. Ainsi, dans le *dimotologion* et dans les listes électorales, on trouve des individus qui habitent ailleurs qu'au Pirée, d'où la possibilité de mettre en évidence des réseaux, ce que ne permettent pas les sources «traditionnelles» que sont les recensements de la population ou même l'état civil.

L'objectif de cette micro-analyse est d'expliquer les trajectoires individuelles des électeurs du Pirée qui résident à l'étranger, tout en essayant de déterminer l'ensemble du réseau migratoire unissant le port du Pirée et d'autres lieux importants de la diaspora grecque de cette époque comme Marseille, Londres, Alexandrie ou Odessa. L'approche longitudinale et l'approche biographique (*event history analysis* en anglais) sont deux techniques complémentaires, perfectionnées depuis une dizaine d'années en France, en Grande-Bretagne, aux États-Unis ou au Japon, qui peuvent peut-être remplacer la technique française de reconstitution des familles, laquelle ne semble pas pouvoir être mise en œuvre à partir des sources grecques du XIXe siècle, étant donné l'importance des mobilités spatiales[10]. L'approche longitudinale permet de suivre les individus et les groupes familiaux auxquels ils appartiennent sur une période donnée, afin de mettre en évidence le cycle de vie du groupe familial et les évolutions du statut socioprofessionnel des individus ou leurs lieux de résidence successifs. Dans une étude longitudinale, on reconstitue des trajectoires individuelles[11]. L'approche biographique, elle, est un outil qui permet de comprendre les processus qui sont à l'œuvre dans le déroulement de la vie des individus. Cette approche a pour principal intérêt de tenter d'étudier les interactions entre les phénomènes démographiques et sociaux. Elle vise à redonner une place centrale à l'individu. Le chercheur qui adopte une telle approche a pour ambition de montrer que l'existence des individus n'est pas déterminée à l'avance, mais qu'à

[10] Sur les méthodes et les techniques d'analyses récentes en démographie historique, cf. Graziella Caselli, Jacques Vallin et Guillaume Wunsch (dir.), *Démographie : analyse et synthèse. Observation, méthodes auxiliaires, enseignement et recherche*, vol. VIII, Paris, 2006, pp. 201-241.

[11] Sur l'observation démographique longitudinale, cf. Graziella Caselli, Jacques Vallin et Guillaume Wunsch (dir.), *Démographie : analyse et synthèse. La dynamique des populations*, vol. I, Paris, 2001, pp. 149-163.

tout moment ils peuvent opérer des choix. C'est refuser le déterminisme et accepter le possibilisme. Cette approche est également connue sous le nom d'analyse démographique des biographies[12].

Pour étudier des trajectoires individuelles, il est nécessaire de mettre en œuvre une méthode d'analyse spécifique. Elle s'inspire de l'analyse longitudinale, mais va au-delà. En effet, si l'approche longitudinale étudie les phénomènes démographiques indépendamment les uns des autres, l'analyse biographique s'intéresse, elle, aux interactions entre ces mêmes événements. L'existence des individus est jalonnée par de nombreuses étapes. Leur position à un moment donné est liée à leur trajectoire antérieure, mais aussi à leur entourage familial et professionnel. La vie des individus est constituée d'un ensemble d'événements : la naissance, le mariage et le décès. On peut y ajouter aussi tous les événements qui ont une incidence sur le déroulement de leur existence, comme la naissance d'un enfant ou le décès d'un parent. La résidence et la profession jouent également un rôle important. Il s'agit de phénomènes qui influencent les comportements démographiques et sociaux des individus. Ainsi, toute enquête biographique doit essayer de collecter, en fonction des sources disponibles localement, les principaux événements de la vie des individus, leur histoire familiale, leur parcours migratoire et leur carrière professionnelle. Les différentes étapes de l'existence des individus permettent de comprendre les interactions entre les différents processus[13].

Du cycle de vie aux parcours biographiques : l'exemple de la diaspora grecque à partir du Pirée

Pour étudier une population donnée, il est nécessaire au préalable de mettre en évidence des positions. Un critère doit être retenu afin de délimiter ces positions. Ce peut être l'âge des individus, la profession ou encore l'origine géographique. Cela permet d'étudier des groupes qui sont les plus homogènes possibles. On peut utiliser un ou plusieurs critères. L'intérêt de coupler plusieurs critères est de montrer qu'ils sont interdépendants les uns des autres. La position des individus n'est pas uniforme au cours du temps. Elle connaît des modifications et des évolutions. On parle à juste titre de repositionnements. L'âge peut ainsi avoir une incidence sur la profession exercée ou sur la résidence, tout comme l'origine géographique. L'étude des positions des individus permet assurément de mieux comprendre les recompositions sociales. À la suite de ces repositionnements, se mettent en place de nouvelles configurations sociales. On peut de cette manière établir des unités d'observation. Le chercheur doit ce-

[12] Sur l'approche démographique des biographies, *ibid.*, pp. 503-517. Pour aller plus loin, on peut se reporter à Daniel Courgeau et Éva Lelièvre, *Analyse démographique des biographies*, Paris, 1989 et à sa version anglaise : *Event history analysis in demography*, Oxford, 1992 ainsi qu'à Éva Lelièvre et Arnaud Bringé, *Manuel pratique pour l'analyse statistique des biographies/Practical Guide to Event History Analysis Using SAS, TDA, STATA*, Paris, 1999.

[13] Pour des exemples d'application de cette approche, cf. Groupe de réflexion sur l'approche biographique, *Biographies d'enquêtes. Bilan de 14 collectes biographiques*, Paris, 1999.

pendant avoir bien à l'esprit que les groupes ainsi constitués n'ont pas conscience d'eux-mêmes. Ils doivent être considérés pour ce qu'ils sont, à savoir des outils au service de l'historien s'efforçant de comprendre le fonctionnement de la société qu'il observe. On doit en pratique mettre en évidence les relations qui existent entre les membres de ces groupes. Elles peuvent être étudiées à la lumière des réseaux dans lesquels les individus entrent et prennent position. Il peut s'agir de réseaux de parenté ou de réseaux de métiers. Cela permet d'observer les connexions entre ces mêmes individus. La position socioprofessionnelle est un indicateur de premier plan pour montrer les relations au sein d'un groupe professionnel. On peut ainsi s'intéresser à la mise en place des relations entre les individus en fonction de cercles concentriques : la famille, la parenté, le groupe socioprofessionnel, la société dans son ensemble. Ce qui révèle la richesse des relations des individus entre eux. Plus un individu a de relations avec les membres de son groupe ou d'autres groupes et plus il est inséré socialement. Cela peut faciliter son repositionnement dans la société dans laquelle il évolue. L'étude des relations sociales est d'un grand intérêt pour qui veut analyser le rôle joué par les réseaux dans la mobilité sociale ou la mise en place de réseaux migratoires. Dans le cas des Piréotes en diaspora, cela permet de mettre en évidence les liens entre mobilité sociale et mobilité spatiale.

Les trajectoires individuelles sont les positions sociales occupées successivement par les individus au cours de leur vie et leurs déplacements. Elles ne sont pas linéaires, mais plutôt discontinues dans le temps et dans l'espace. Leur étude permet de comprendre comment les individus construisent leur existence. On peut ainsi saisir le cycle de vie. On parle généralement de trajectoires individuelles ou plus particulièrement de carrières professionnelles. Il est en effet possible de reconstituer la vie des individus de la naissance au décès, mais aussi de retrouver les différentes professions qu'ils ont exercées tout au long de leur vie active. Il s'agit de mettre en évidence les processus à l'œuvre dans le parcours des individus. C'est un des moyens privilégiés pour comprendre les mécanismes de la mobilité sociale. Une trajectoire individuelle est construite, dans le temps, autour d'une succession d'événements. Elle est en quelque sorte le résumé de la vie d'un individu. En reconstituant une trajectoire, le chercheur retrouve le cheminement d'un individu, son parcours de vie. Cette trajectoire est sinueuse, elle ne constitue pas une ligne droite. Elle est constamment réorientée par la société, influencée par la situation économique, les guerres ou la situation politique. Chaque étape de l'existence d'un individu est susceptible d'être modifiée au gré d'événements qui le dépassent et qui le transcendent. La plupart des trajectoires individuelles connaissent ainsi de nombreux à-coups, ce qui a des effets sur la position sociale des personnes.

Toute société est constituée par la juxtaposition de trajectoires individuelles qui s'entrecroisent ou se rencontrent. L'individu n'est pas isolé dans la société. Il vit en interdépendance avec les autres. Il contribue à construire les trajectoires de ses semblables, tout comme ses congénères façonnent sa propre existence. Positions, relations et trajectoires ne peuvent se comprendre qu'étudiées dans un espace donné, en l'occurrence pour cette enquête, l'espace de la diaspora. Pour étudier les mobilités,

on peut reconstituer des trajectoires individuelles de Piréotes. Le mot trajectoire souligne que les positions successives occupées par les individus ne sont pas le fait du hasard, mais obéissent à une certaine logique. Dans une carrière individuelle, il est normal qu'une personne soit d'abord employée puis quelques années plus tard se retrouve patron, la situation inverse étant somme toute beaucoup plus rare. Cela ne signifie nullement que certaines trajectoires ne peuvent pas s'éloigner des tendances générales d'évolution. Il faut chercher simplement les explications qui amènent à de telles situations. En ce qui concerne la mobilité spatiale, les marges de manœuvre des individus sont souvent liées à leur position sociale. L'emploi du mot trajectoire suggère que les mobilités ont un sens. Il faut chercher les mécanismes sociaux qui les expliquent. Le problème est de savoir si les conduites et les attitudes individuelles en matière de mobilité sont librement consenties ou imposées par la société[14].

L'enquête proprement dite

Cette enquête s'intéresse principalement à la reconstitution de trajectoires individuelles[15]. Les registres du *dimotologion* nous donnent les informations suivantes sur les citoyens (démotès), leurs conjoints et leurs enfants éventuels : le prénom et le nom, le lieu de naissance, le lieu de résidence, l'âge, la profession et la date d'inscription ainsi que le lien de parenté entre les membres de la case familiale. Les listes électorales postérieures à 1864 contiennent, elles, le prénom et le nom des électeurs de plus de 21 ans, le prénom de leur père, leur âge, le numéro d'inscription dans le *dimotologion*, leur profession et, à partir de 1877, le lieu de résidence. Ces listes ne concernent évidemment que des individus de sexe masculin, les femmes étant exclues du suffrage. Un fichier de population a ainsi été constitué. L'échantillon comprend tous les individus inscrits sur les listes électorales de 1877 qui résident dans un des lieux de la diaspora grecque. Ces individus sont ensuite recherchés sur les autres listes électorales, celles de 1866, de 1871, de 1881, de 1888 et de 1895. On peut ainsi reconstituer leur cheminement professionnel entre 1866 et 1895, et leur parcours migratoire entre 1877 et 1895. Le début de l'observation correspond à l'année 1866 et la fin à 1895.

---

[14] Sur le cycle de vie et les parcours biographiques, cf. Graziella Caselli, Jacques Vallin et Guillaume Wunsch (dir.), *Démographie : analyse et synthèse. Vol. VI, Population et société*, Paris, 2004, pp. 249-281.

[15] Ma démarche s'inspire des travaux suivants : Stephan Thernstrom, *Poverty and Progress. Social Mobility in a Nineteenth Century City*, Cambridge, 1964 ; *idem*, *The Other Bostonians. Poverty and Progress in the American Metropolis 1880-1970*, Cambridge-Massachusetts, 1973 ; Jean-Luc Pinol, *Les mobilités de la grande ville. Lyon fin XIXe - début XXe*, Paris, 1991 ; «Mesurer les mobilités urbaines. Strasbourg 1870-1940 : trajectoires individuelles et espace urbain», *Enquête* 4, pp. 93-106 ; «La mobilité dans la ville, révélateur des sociétés urbaines ?», *Annales de Démographie historique*, 1999, 1, pp. 7-15 ainsi que de Franz J. Hahn et Jean-Luc Pinol, «La mobilité d'une grande ville : Strasbourg de 1870 à 1940 (Présentation de l'enquête et premiers résultats)», *Annales de Démographie historique*, 1995, pp. 197-210.

Le but est de retrouver, dans les deux sources, les individus sélectionnés dans la liste électorale de 1877 ainsi que leurs conjoints et leurs enfants éventuels, mais aussi les membres de leur famille (parents, frères et sœurs, oncles et tantes, cousins et cousines) qui ont pu rester au Pirée ou qui habitent ailleurs et qui peuvent être aussi retrouvés dans les *dimotologia*. Une colonne de la liste électorale de 1877 renvoie au numéro de la case familiale (*oikogeneiaki merida*/οικογενειακή μερίδα) du *dimotologion*. Cela permet de retrouver le groupe familial auquel appartient chaque individu et de recueillir des informations précises sur son entourage immédiat. Les sources historiques traditionnelles comme les recensements captent difficilement les mouvements de population et, en particulier, les migrations. Les listes électorales conservées aux Archives historiques du Pirée, qui concernent la seconde moitié du XIXe siècle, permettent, elles, d'étudier le départ des individus – soit qu'ils se dirigent vers une autre région du royaume grec, soit qu'ils émigrent à l'étranger –, voire leur retour au Pirée. Ces listes électorales sont tout à fait représentatives puisque le suffrage universel masculin a été introduit en Grèce au cours de l'année 1864. La mention de la résidence sur les listes postérieures à 1877 nous permet de connaître les lieux de destination en Grèce et à l'étranger des individus sélectionnés. Bien qu'il ne soit pas possible d'étudier de manière exhaustive les courants migratoires au départ du Pirée, ces listes nous donnent tout de même des indications précieuses et des pistes sur ces départs de la ville. Cet espace diasporique constitué en réseau est utilisé par les membres de la diaspora. Il apparaît comme un cadre de référence. Le lieu d'origine (le Pirée) et la diaspora peuvent ainsi être analysés ensemble.

La présence d'archives locales du XIXe siècle, peu lacunaires et bien conservées au Pirée, permettent donc de montrer comment, dans le cas des Piréotes en diaspora, la parenté influence les formes de mobilités (spatiale et sociale) que connaissent les individus au cours de leur existence. Il s'agit d'étudier la diaspora grecque qui est définie par rapport à un espace diasporique constitué en réseau. On peut ainsi exploiter les registres du *dimotologion* et les listes électorales en adoptant conjointement les approches longitudinale et biographique qui consistent à suivre les individus dans le temps et dans l'espace tout en s'intéressant à leur entourage familial immédiat. Pour étudier la diaspora grecque à partir du Pirée dans la seconde moitié du XIXe siècle, on peut en particulier explorer l'histoire des mobilités et celle de la parenté. L'historien peut détourner de leur usage initial ces deux instruments de l'administration grecque, afin de reconstituer des trajectoires individuelles de Piréotes qui sont installés à l'étranger et mettre ainsi en évidence les réseaux migratoires qui structurent la diaspora grecque.

II.
Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Ηλίας Κολοβός

ΠΙΣΩ ΣΤΑ *ΤΕΦΤΕΡΙΑ*; ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΜΕΓΕΘΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ ΣΤΗΝ ΑΝΔΡΟ ΤΟΥ 17ου ΑΙΩΝΑ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΚΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ: ΤΡΟΠΟΙ ΑΝΑΛΥΣΗΣ, ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Η φθίνουσα οθωμανολογική ιστοριογραφία των τεφτεριών

Το γενικότερο θέμα αυτής της μελέτης αφορά τα *τεφτέρια*, τα οθωμανικά κατάστιχα δηλαδή που συντάσσονταν αρχικά μετά την κατάκτηση μιας περιοχής και στη συνέχεια περιοδικά ως κατάλογοι των φορολογούμενων, των φόρων και των παραχωρήσεών τους σε οθωμανούς αξιωματούχους[1]. Με τη σύνταξη των *τεφτεριών* –διαδικασία που καθοδηγούνταν με βάση ειδικότερα κείμενα-οδηγούς, τους *κανουναμέδες*[2]– η οθωμανική κεντρική διοίκηση επιδίωκε να υπολογίσει το υπερπροϊόν της αγροτικής παραγωγής κάθε περιοχής, ώστε να το διανείμει στους στρατιωτικοπολιτικούς αξιωματούχους της. Ως εκ τούτου, τα *τεφτέρια* αποτελούν βασική πηγή για τη μελέτη της αγροτικής οικονομίας και κοινωνίας στα χρόνια των Οθωμανών.

Για την οθωμανολογική ιστοριογραφία η μελέτη των *τεφτεριών* υπήρξε συστατικό στοιχείο της διαμορφωτικής της περιόδου, στα μέσα του 20ού αιώνα, κυρίως χάρη στο έργο του Ömer Lutfi Barkan, ενός από τους «πατέρες» του κλάδου[3]. Η μελέτη του υλικού αυτού έδωσε ιδιαίτερη ώθηση σε σχετικές δημοσιεύσεις που βασίζονταν σε αυτή την πηγή, τόσο στην Τουρκία όσο και διεθνώς, και οι οποίες πραγματοποιήθηκαν από τις πρώτες γενιές των οθωμανολόγων ιστορικών[4]. Από την άλλη πλευρά, ο Barkan ήταν παιδί της ρεπουμπλικανικής Τουρκίας που αναζητούσε έναν συμβιβασμό με το

---

[1] H. İnalcık, «Ottoman Methods of Conquest», *Studia Islamica* 3 (1954), 103-29.

[2] Βλ. την «κλασική» έκδοση από τον Ö. L. Barkan, *XV ve XVIıncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları*, 1, *Kanunlar*, Κωνσταντινούπολη 1943 και τη νεότερη έκδοση του A. Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri*, Κωνσταντινούπολη 1990.

[3] Βλ. μεταξύ άλλων Ö. L. Barkan, «Türkiye'de İmparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve hakana mahsus istatistik defterleri», *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 2 (1940-41), 20-59 και 214-47· του ίδιου, «Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire ottoman aux XVe et XVIe siècles», *Journal of Economic and Social History of the Orient* 1 (1958), 9-36· του ίδιου, «Research on the Ottoman Fiscal Surveys», στο M. A. Cook (επιμ.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, Οξφόρδη 1970, 163-71· του ίδιου, *EI*^{2}, στο λήμμα «Daftar-i Khâqânî».

[4] Το παλαιότερο κατάστιχο (όχι όμως αναλυτικό), αυτό της Αρβανιτιάς του έτους 1432, δημοσιεύτηκε από τον H. İnalcık (*Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Άγκυρα 1954). Η κλασική διπλωματική έκδοση της σειράς των *τεφτεριών* του σαντζακίου της Προύσας δημοσιεύτηκε μετά τον θάνατο του Μπαρκάν: Ö. L. Barkan – E. Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, I, Άγκυρα 1988.

οθωμανικό της παρελθόν. Ως εκ τούτου, προσέγγισε τα *τεφτέρια* με στόχο να αναδείξει εξιδανικευμένα την ισχύ του οθωμανικού κράτους και τον θεωρούμενο ως απόλυτο έλεγχό του επί της αγροτικής οικονομίας. Η ιστοριογραφική αυτή οπτική που είχε ως συνέπεια να τοποθετηθεί σε δεύτερη μοίρα η ανάλυση των *τεφτεριών* ως πηγή για τη μελέτη της αγροτικής οικονομίας, δέσμευσε θεωρητικά σε μεγάλο βαθμό την *τεφτερολογία* σε σχέση με το εύρος της Οικονομικής ιστορίας[5].

Συναφής με την ιστοριογραφική αυτή προσέγγιση υπήρξε μια απολύτως λανθασμένη μεθοδολογική επιλογή, την οποία συναντάμε μέχρι και σήμερα ακόμα σε δημοσιεύσεις, που αφορά στην ανάλυση των *τεφτεριών* ως «αντικειμενικών» καταγραφών της πραγματικότητας στην αγροτική ύπαιθρο και τη θεώρηση των δεδομένων τους ως ολοκληρωμένων «στατιστικών» στοιχείων, χωρίς περαιτέρω ανάλυση στο πλαίσιο της Οικονομικής ιστορίας[6]. Η εξαγωγή των προς μελέτη δεδομένων θα πρέπει να γίνεται με αυτή πάντα την επιφύλαξη και με μεθόδους ελέγχου των στοιχείων πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση.

Η ωρίμανση της οθωμανολογικής ιστοριογραφίας, μετά τους πρωτοπόρους μελετητές, έστρεψε τα ενδιαφέροντα των νεότερων οθωμανολόγων σε ποικίλα πεδία της Κοινωνικής και Πολιτισμικής ιστορίας, αφήνοντας στο περιθώριο την *τεφτερολογία*. Η καλοδεχούμενη γενικότερη εξέλιξη, η οποία έχει ανανεώσει και συνεχίζει να ανανεώνει σε μεγάλο βαθμό την ιστοριογραφία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, κατά κύριο λόγο εκτός Τουρκίας βέβαια, δεν έχει εντούτοις ακολουθηθεί από μια αντίστοιχη ανανέωση, που προϋποθέτει χρήση νέων μεθοδολογικών εργαλείων και θεωρητικών προσεγγίσεων στο πεδίο της *τεφτερολογίας*, με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως στην περίπτωση της εργασίας της Amy Singer για την ύπαιθρο της Ιερουσαλήμ[7].

Η σχετικά φτωχή τεφτερολογική παραγωγή για τον ελλαδικό χώρο

Η ιστοριογραφία για τον σύγχρονο ελλαδικό χώρο δεν μετείχε ουσιαστικά στην πρώτη περίοδο της «έκρηξης» της οθωμανολογικής ιστοριογραφίας μετά τον Β΄

---

[5] Βλ. τις κριτικές παρατηρήσεις της S. Faroqhi, *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources*, Cambridge 1999, 97-9. Αναλυτικότερα, βλ. H. Berktay, «The Search for the Peasant in Western and Turkish History/Historiography», στο H. Berktay και S. Faroqhi (επιμ.), *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, Λονδίνο 1992, 137-56. Εξαίρεση στις παλαιότερες *τεφτερολογικές* μελέτες αποτέλεσε η πειραματική εργασία του B. McGowan, η οποία, ωστόσο, δεν είχε συνεχιστές. B. McGowan, «Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)», *Archivum Ottomanicum* 1 (1969), 139-96. Ο McGowan εξέδωσε επίσης υποδειγματικά το *τεφτέρι* του Σρεμ (*Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Άγκυρα 1983).

[6] Βλ. για παράδειγμα, την πρόσφατη μελέτη του E. Gülsoy για την Κρήτη, στην οποία γίνεται άκριτη χρήση των πληροφοριών των *τεφτεριών* για να παραχθούν δεδομένα για την αγροτική παραγωγή: E. Gülsoy, *Girit'in fethi ve Osmanlı idaresinin kurulması (1645-1670)*, Κωνσταντινούπολη 2004.

[7] A. Singer, *Palestinian Peasants and Ottoman Officials: Rural Administration around Sixteenth-Century Jerusalem*, Cambridge 1994· της ίδιας, «Tapu Tahrir Defterleri and Kadi Sicilleri: A Happy Marriage of Sources», *Tarih* 1 (1990), 95-125.

Παγκόσμιο πόλεμο, κυρίως λόγω της απουσίας οργανωμένων ακαδημαϊκών και ερευνητικών δομών για την περίοδο της «Τουρκοκρατίας» στην Ελλάδα, απουσία με πολιτική και ιστοριογραφική βέβαια σημασία. Ως εκ τούτου, και η μελέτη *τεφτεριών* για τον ελλαδικό χώρο ήταν και είναι σχετικά περιορισμένη. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ανάλυση του Σπύρου Ασδραχά για τους μηχανισμούς της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία, δημοσιευμένη το 1978, στηρίχτηκε σε δημοσιεύσεις *τεφτεριών* από Βούλγαρους και Αλβανούς οθωμανολόγους[8]. Ξένοι οθωμανολόγοι δημοσιεύουν ακόμα και σήμερα *τεφτέρια* για τον ελλαδικό χώρο, χωρίς, ωστόσο, να καλύπτουν ουσιαστικά το κενό.

Βασική εργασία υποδομής έγινε για τους *κανουναμέδες* του ελλαδικού χώρου από τον Γιάννη Αλεξανδρόπουλο και δημοσιεύτηκε το 1985[9]. Η δημοσίευση και η ανάλυση *τεφτεριών*, ωστόσο, είναι μέχρι σήμερα περιορισμένη, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τις πλήρεις διπλωματικές εκδόσεις[10]. Η πρώτη πλήρης διπλωματική έκδοση ενός ολόκληρου ελλαδικού *τεφτεριού* δημοσιεύτηκε στα γαλλικά από την Ευαγγελία Μπαλτά το 1989: πρόκειται για το κατάστιχο της Εύβοιας του έτους 1474[11]. Η ανάλυσή της όμως έχει προκαλέσει σοβαρές αντιρρήσεις σε σχέση με τη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε, καθώς στο συγκεκριμένο τεφτέρι η συσχέτιση μεταξύ σιταριού και κριθαριού είναι σταθερή (με συντελεστή συσχέτισης που πλησιάζει τη μονάδα)· ως εκ τούτου δεν αντανακλά την πραγματική παραγωγή, αλλά τα αναμενόμενα φορολογικά εισοδήματα[12]. Πολύ πρόσφατα, την τελευταία δεκαετία, ο H. W. Lowry δημοσίευσε στα αγγλικά ένα κατάστιχο της Λήμνου[13], ενώ δημοσιεύτηκε και μια τουρκική συμβολή στην *τεφτερολογία* του ελλαδικού χώρου, από τους Melek Delilbaşı και Muzaffer Arıkan, με έκδοση –με πολλές ελλείψεις σε ό,τι αφορά τη διπλωματική έκδοση και αναγνωστικά λάθη ωστόσο– του *τεφτεριού* του σαντζακίου των Τρικάλων

---

[8] Σ. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ιε΄-ιστ΄ αιώνας)*, Αθήνα 1978.

[9] J. C. Alexander, *Toward a History of Post-Byzantine Greece: The Ottoman Kanunnames for the Greek Lands, circa 1500-circa 1600*, Αθήνα 1985.

[10] Δεν επιχειρούμε εδώ να καλύψουμε το σύνολο της βιβλιογραφίας για τον ελλαδικό χώρο, που έχει κάνει, περισσότερο ή λιγότερο, χρήση των τεφτεριών ως πηγών, παρά μόνο τις μείζονες δημοσιεύσεις.

[11] E. Balta, *L'Eubée à la fin du XVe siècle, Économie et population: Les registres de l'année 1474*, Αθήνα 1989. Η ίδια έχει μελετήσει επίσης τη Σαντορίνη, χωρίς, ωστόσο, να έχει προχωρήσει στη διπλωματική έκδοση του τμήματος του *τεφτεριού*. Βλ. Ε. Μπαλτά – Μ. Σπηλιωτοπούλου, «Έγγεια ιδιοκτησία και φορολογική απαίτηση στη Σαντορίνη του 17ου αιώνα», *Μνήμων* 18 (1996), 109-42. Πρόσφατα εξέδωσε πλήρως το τμήμα ενός καταστίχου για τη Σίφνο: Ε. Μπαλτά, «Η οθωμανική απογραφή της Σίφνου το 1670», *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, τ. Β΄, Αθήνα 2005, 309-48.

[12] J. C. Alexander, «Counting the Grains: Conceptual and Methodological Issues in Reading the Ottoman Mufassal Tahrir Defters», *Arab Historical Review for Ottoman Studies* 19-20 (1999), 55-70.

[13] H. W. Lowry, Jr., *Fifteenth-Century Ottoman Realities: Christian Peasant Life on the Aegean Island of Limnos*, Κωνσταντινούπολη 2002.

των ετών 1454-55[14]. Τέλος, σε ό,τι αφορά τις διπλωματικές εκδόσεις, διαθέτουμε πλέον, ως αποτέλεσμα μιας ελληνοτουρκικής συνεργασίας μεταξύ της Ευαγγελίας Μπαλτά και του Mustafa Oğuz, τη δημοσίευση ενός μεγάλου τμήματος των καταστίχων της Κρήτης του έτους 1670, για το σαντζάκι του Ρεθύμνου, χωρίς, ωστόσο, ανάλυση για το περιεχόμενό του[15].

Μια ιδιαίτερη περίπτωση δημοσίευσης και μελέτης, που έχει το πλεονέκτημα της συνεργασίας των οθωμανολόγων με τους αρχαιολόγους, εκδόθηκε πρόσφατα περιλαμβάνοντας έκδοση των δεδομένων του *τεφτεριού* του 1715 για μια περιοχή γύρω από την Πύλο, στην Πελοπόννησο. Η έκδοση, ωστόσο, από την Fariba Zarinebaf, υπήρξε δυστυχώς σχεδόν εξ ολοκλήρου ατυχής, με πολλά λάθη στην ορθή ανάγνωση των δεδομένων[16].

Σε σχέση με τον όγκο του διαθέσιμου υλικού για τον ελλαδικό χώρο, δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι οι ώς τώρα εκδόσεις, αν και αυξανόμενες την τελευταία δεκαετία, αγγίζουν ένα πολύ μικρό ποσοστό κάλυψης. Βλέποντας κανείς τη σχετικά συχνή χρήση και αξιοποίηση των περιορισμένων ώς τώρα δημοσιεύσεων στην πρόσφατη, μοναδική ώς τώρα, προσπάθεια συνθετικής προσέγγισης της Οικονομικής ιστορίας του ελλαδικού χώρου, που πραγματοποιήθηκε από τον Σπύρο Ασδραχά και τους συνεργάτες του[17], διαπιστώνει ότι η απουσία εκδόσεων αυτού του τύπου αποτελεί πραγματική έλλειψη δομικού χαρακτήρα για τα «σκληρά δεδομένα» της Οικονομικής μας ιστορίας.

Μια εργασία υπό δημοσίευση: πρώτα στοιχεία και μεθοδολογικά προβλήματα (η περίπτωση της Άνδρου, 1670)

Το ειδικότερο θέμα αυτής της μελέτης είναι η παρουσίαση ορισμένων πρώτων στοιχείων και η ανάδειξη των μεθοδολογικών προβλημάτων που συναντώνται στην προσπάθεια διπλωματικής έκδοσης και ανάλυσης του τμήματος δύο *τεφτεριών* για τα νησιά του Αιγαίου, των ετών 1670-1671, που αφορούν το νησί της Άνδρου[18]: α) το τμήμα του καταστίχου TT 800, στο οποίο καταγράφηκαν αναλυτικά και ανά κάτοικο οι φορολογούμενες περιουσίες των Ανδριωτών το 1670 (στο εξής κτηματολόγιο) και β) το τμήμα του καταστίχου MM 4856, στο οποίο περιλαμβάνονται τα ονόματα των υπόχρεων σε κεφαλικό φόρο κατοίκων του νησιού, όπως και η κλίμα-

[14] Melek Delilbaşı – Muzaffer Arıkan, *Hicrî 859 tarihli sûret-i defter-i sancak-ı Tırhala*, Άγκυρα 2001.

[15] Ευαγγελία Μπαλτά – Mustafa Oğuz, *Το οθωμανικό κτηματολόγιο του Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 2007.

[16] F. Zarinebaf, J. Bennet και J. L. Davis, *A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece: The Southwestern Morea in the 18th Century*, Αθήνα 2005. Βλ. τη βιβλιοκρισία μου στο *International Journal of Middle East Studies* 40 (2008), 139-40 και τη βιβλιοκρισία της Ελένης Γκαρά στο *Historein* 6 (2006), σ. 196-200.

[17] Σπύρος Ασδραχάς κ.ά., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ιε΄-ιθ΄αιώνας*, 2 τόμοι, Αθήνα 2003.

[18] Για την Άνδρο κατά την οθωμανική περίοδο, με βάση τα οθωμανικά έγγραφα που εντοπίστηκαν στα αρχεία του νησιού, βλ. Η. Κολοβός, *Η νησιωτική κοινωνία της Άνδρου στο οθωμανικό πλαίσιο*, Άνδρος 2006.

κα του κεφαλικού φόρου που τους αντιστοιχούσε (στο εξής κατάστιχο κεφαλικού φόρου)[19].

α) Πρώτο ζητούμενο: Ο αριθμός των ανθρώπων

Τα δεδομένα για τον πληθυσμό, που αντλήθηκαν από τα δύο *τεφτέρια* που μελετώνται παρουσιάζονται στον Πίνακα 1. Με βάση αυτά, μπορούμε να προχωρήσουμε στις εξής υποθέσεις για το μέγεθος του πληθυσμού της Άνδρου στα 1670[20]. α) Με βάση τη μέθοδο που έχει χρησιμοποιήσει ο Barkan, ο οποίος πολλαπλασιάζει τα φορολογικά νοικοκυριά των *τεφτεριών* με τον συντελεστή 5, λαμβάνοντας υπόψη τη διόρθωση του Lowry για τα νοικοκυριά, στα οποία είναι επικεφαλής χήρες[21], και προσθέτοντας τους ανύπαντρους αδελφούς και τους μοναχούς που καταχωρίστηκαν στα *τεφτέρια*, συνάγεται ο αριθμός 7.449 για την εκτίμηση του πληθυσμού της Άνδρου. β) Με βάση τη μέθοδο που έχει προτείνει η Erder, ακολουθώντας τη μεθοδολογία της δημογραφικής ιστορίας –και αποσυνδέοντας τον υπολογισμό του πληθυσμού από το μέγεθος των φορολογικών νοικοκυριών–, η οποία πολλαπλασιάζει τον αριθμό των ενήλικων αρρένων[22] με τους συντελεστές 3 και 4[23], εφόσον προσθέσουμε και τον αριθμό των μοναχών επιπλέον, συνάγονται οι αριθμοί 4.575 ως κατώτατο όριο και 6.072 ως ανώτατο όριο για την εκτίμηση του πληθυσμού της Άνδρου. Οι μαρτυρίες των περιηγητών εκείνων των χρόνων για τον πληθυσμό της Άνδρου αναφέρουν τους εξής αριθμούς: 6.000 κάτοικοι (Thevenot, 1655), 8.000 Έλληνες και λίγοι Λατίνοι (Sebastiani, 1667), 6.000 κάτοικοι Έλληνες και Αλβανοί (Saulger, 1673), 15.000 κάτοικοι (P. Ricault, 1675), 3.000 κάτοικοι (Randolph,

---

[19] Τα κατάστιχα μελετήθηκαν στο Οθωμανικό Αρχείο της Πρωθυπουργίας στην Κωνσταντινούπολη (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). Η μεταγραφή και η μετάφρασή τους έχει ολοκληρωθεί από τον γράφοντα και τον κ. Γιώργο Βίδρα, απόφοιτο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Τουρκολογία του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, στο πλαίσιο προγράμματος του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών του Ι.Τ.Ε. Τα στοιχεία έχουν καταχωριστεί στο πρόγραμμα Excel. Η δημοσίευση της διπλωματικής έκδοσης θα γίνει με τη συνεργασία της Καϊρείου Βιβλιοθήκης της Άνδρου.

[20] Βλ. συγκεντρωτικά για τις μεθόδους που χρησιμοποιούνται παρακάτω, B. Ataman, «Ottoman Demographic History (14th-17th Centuries): Some Considerations», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 25 (1992), 187-98.

[21] Barkan, «Research», *ό.π.*, 167-8. H. Lowry, *Trabzon şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi, 1461-1583: Trabzon örneğinde Osmanlı tahrir defterinin şehirleşme demoğrafik tarihi için kaynak olarak kullanılması*, Κωνσταντινούπολη 1980, 147.

[22] Το όριο ενηλικίωσης ίσως ήταν τα 14 έτη στην περίπτωση των νησιωτών, όπως προκύπτει από έκθεση του καθολικού αρχιεπισκόπου της Νάξου στα 1601· βλ. Δ. Πολέμη, «Από την εποχήν της παρακμής της δυτικής επισκοπής Άνδρου (1591-1648)», *Θησαυρίσματα* 20 (1990), 265.

[23] L. Erder, «The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century», *Middle Eastern Studies*, 11 (1975), 284-301. L. Erder – S. Faroqhi, «Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620», *Middle Eastern Studies* 15 (1979), 322-45.

1675)[24]. Παρατηρούμε ότι η απόκλιση των εκτιμήσεων είναι πολύ μεγάλη. Με βάση την υπεροχή της δεύτερης μεθόδου που αναφέρθηκε, για την ανάλυση των πληθυσμιακών δεδομένων των καταστίχων (έχοντας υπόψη, όπως επισημάναμε παραπάνω, ότι τα *τεφτέρια* δεν καταστρώθηκαν ως «στατιστικές πληθυσμού»), μπορούμε να προτείνουμε μια εκτίμηση του πληθυσμού της Άνδρου στα 1670 σε περίπου 6.000 ανθρώπους (αριθμός που συμπίπτει με τις μαρτυρίες των Thevenot και Saulger). Με βάση αυτή την εκτίμηση, η πυκνότητα του πληθυσμού υπολογίζεται σε 15,8 κατοίκους ανά τ.χλμ., αριθμός αισθητά μεγαλύτερος από εκείνον που έχει υπολογίσει ο Παναγιωτόπουλος για την Πελοπόννησο γύρω στα 1700 (8,4 κάτοικοι ανά τ.χλμ.)[25], αλλά μικρότερος από τους αριθμούς για την Άνδρο τον 19ο αιώνα (όταν καταμετρούνται 17.916 κάτοικοι στο νησί το 1839, 19.674 το 1870 και 18.809 το 1896)[26].

β) *Η χρήση της γης*

Στην Άνδρο του 1670, με βάση τα δεδομένα του οθωμανικού κτηματολογίου, οι βασικές αγροτικές παραγωγικές δραστηριότητες ήταν η καλλιέργεια δημητριακών, η αμπελοκαλλιέργεια και η δεντροκαλλιέργεια, όπου ξεχώριζε η καλλιέργεια μουριών, καθώς η παραγωγή κουκουλιών αποτελούσε κύριο φορολογούμενο προϊόν του νησιού· η κτηνοτροφία δεν φαίνεται συγκριτικά ότι είχε αναπτυχθεί.

Στο κτηματολόγιο της Άνδρου του 1670 καταχωρίστηκαν ανά ιδιοκτήτη/ιδιοκτήτρια χωράφια, αμπέλια, μποστάνια (λαχανόκηποι), χέρσες γαίες (*haliye*) και λιβάδια, καταμετρούμενα σε «καυκιά», καθώς και αριθμοί δέντρων (ελιές, συκιές, μουριές και «καρποφόρα δέντρα», υποθέτουμε κυρίως εσπεριδοειδή). Επιπλέον, καταχωρίστηκαν για ορισμένους ιδιοκτήτες γης οι γεωγραφικά διακριτοί μπαξέδες τους (δεντρόκηποι), σε ένα ή περισσότερα «τεμάχια», όπου καταχωρίστηκε η έκταση σε καυκιά (υποθέτουμε για ετήσια καλλιέργεια [;]), αμπέλια, μποστάνια, χέρσες γαίες και λιβάδια, επίσης καταμετρούμενα σε καυκιά, καθώς και οι αριθμοί των δέντρων. Τα συγκεντρωτικά δεδομένα για τη χρήση της γης, όπως αντλήθηκαν από το *τεφτέρι*, παρουσιάζονται στον Πίνακα 2.

Μπορεί να υποτεθεί ότι τα δέντρα βρίσκονταν μέσα στις εκτάσεις των χωραφιών και των μπαξέδων που καταχωρίζονται στο κατάστιχο, και όχι σε συστάδες, γεγονός, βέβαια, που μπορεί να μην ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα σε όλες τις περιπτώσεις. Συνεπώς φαίνεται ότι δεν είναι εφικτό να προχωρήσει κανείς σε εκτίμηση της έκτασης που καταλάμβαναν τα δέντρα με βάση τον αριθμό τους, και, στη συνέχεια, σε εκτίμηση της σχέσης μεταξύ ετήσιων καλλιεργειών και φυτειών, με εξαίρεση τους αμπελώνες.

---

[24] Βλ. αναλυτικά, Δ. Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15ος – αρχές 19ου αιώνα*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2004, 178-9.

[25] Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας*, Αθήνα 1987, 170.

[26] Σ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Ηράκλειο 2003, 162.

Σε ό,τι αφορά τις αρόσιμες γαίες, τον πυρήνα της αγροτικής οικονομίας του νησιού, αλλά και τα αμπέλια, θα πρέπει, για να προχωρήσουμε σε ορισμένες εκτιμήσεις γι' αυτό το βασικό μέγεθος (χωρίς, και πάλι, να ισχυριζόμαστε ότι πρόκειται για «στατιστικά δεδομένα»), να επιχειρήσουμε να λύσουμε το πρόβλημα της έκτασης του «καυκιού». Για το καυκί της Άνδρου γνωρίζουμε ότι ήταν τοπικό μέτρο χωρητικότητας, κυρίως για τα δημητριακά. Αναφέρεται ότι περιλάμβανε 11-12 οκάδες (περ. 14-15 χλγρ.)[27]. Δεν έχουμε εντοπίσει προς το παρόν καμία πληροφορία για τον υπολογισμό του ως μέτρου επιφάνειας της γης, όπως χρησιμοποιείται στο κατάστιχο TT 800. Αποφασίσαμε προς το παρόν να προχωρήσουμε λαμβάνοντας υπόψη τα εξής: μια σημείωση στο κατάστιχο TD 105 για τα χωράφια και τα αμπέλια της μονής Παναγίας της Βρύσης στη Σίφνο αναφέρει ότι 157,5 πινάκια χωραφιών είναι ίσα με 98 ντονούμ, ενώ για τα αμπέλια η αντιστοιχία είναι 24,5 πινάκια προς 13,5 ντονούμ (άρα 1 ντονούμ = 1,6 πινάκι χωραφιού και 1,8 πινάκι αμπελιού)[28]. Αν θεωρήσουμε ότι 1 ντονούμ το 1670/71 ήταν ίσο με αυτό του 19ου αιώνα (913,3 τ.μ.), προκύπτει ο εξής υπολογισμός για τη Σίφνο: 1 πινάκι χωραφιού είναι ίσο με 574,5 τ.μ. και 1 πινάκι αμπελιού ισούται με 510,7 τ.μ. Για την περίπτωση της Σίφνου 1 πινάκι σιτάρι κοστολογείται προς 14 άσπρα, 1 πινάκι σμιγάδι προς 10 άσπρα, 1 πινάκι κριθάρι προς 7 άσπρα και 1 πινάκι φασόλια προς 16 άσπρα[29]. Οι τιμές αυτές είναι ακριβώς ίδιες με εκείνες που ισχύουν για το πινάκι της Νάξου και της Πάρου, όπως προκύπτει από το κατάστιχο TT 800, που είναι σύγχρονο της απογραφής της Σίφνου, αλλά και για το καυκί της Άνδρου[30]. Μπορούμε, λοιπόν, να θεωρήσουμε ότι ένα καυκί χωραφιού στην Άνδρο ήταν ίσο με 574,5 τ.μ. και 1 καυκί αμπελιού με 510,7 τ.μ. Με αυτό τον τρόπο καταλήγουμε σε ένα σύνολο 9.686,07 στρεμμάτων χωραφιών, στο οποίο θα πρέπει να προστεθούν 559,42 στρέμματα ενδεχομένως ετήσιων καλλιεργειών, που καταχωρίστηκαν στους μπαξέδες, συνολικά δηλαδή γύρω στα 10.000 στρέμματα (μεταξύ των οποίων, κατά κύριο λόγο, συνυπολογίζονταν τα δέντρα με βάση την υπόθεσή μας). Η αμπελοκαλλιέργεια, από την άλλη πλευρά, κάλυπτε, με βάση τους παραπάνω υπολογισμούς, έκταση 769,18 στρεμμάτων. Τέλος, οι καταγραφόμενες στο κατάστιχο «χέρσες γαίες» κάλυπταν έκταση 3.902,58 στρεμμάτων (με βάση την αντιστοιχία 1 καυκί = 574,5 τ.μ.).

---

[27] Δ. Ι. Πολέμης, *Οι αφεντότοποι της Άνδρου: συμβολή εις την έρευναν των καταλοίπων των φεουδαλικών θεσμών εις τας νήσους κατά τον δέκατον έκτον αιώνα*, Άνδρος 1995, 74.

[28] Μπαλτά, «Η οθωμανική απογραφή της Σίφνου το 1670», *ό.π.*, 346, υποσημ. 10.

[29] *Ό.π.*, 315. Πρβλ. για τη Σύρο, Γ. Βίδρας, «Η αγροτική οικονομία και κοινωνία της Σύρου μέσα από τις οθωμανικές φορολογικές καταστιχώσεις του 1670/71», αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Τουρκολογία, Ρέθυμνο 2008, 51-3.

[30] Βλ. E. Kolovos, «Beyond "Classical" Ottoman Defterology: A Preliminary Assessment of the *Tahrir* Registers of 1670/71 Concerning Crete and the Aegean Islands», στο E. Kolovos, P. Kotzageorgis, S. Laiou, M. Sariyannis (επιμ.), *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands: Toward a Social and Economic History. Studies in Honour of John C. Alexander*, Isis Press, Κωνσταντινούπολη 2007, 235.

Οι χέρσες γαίες καταχωρίστηκαν ανά ιδιοκτήτη γης για να φορολογηθούν με βάση μια εκτίμηση (;) για την παραγωγή τους. Προκύπτει εδώ το ερώτημα τι αντιπροσωπεύουν. Ίσως θα πρέπει να υποτεθεί ότι πρόκειται για τις «νεκρές» γαίες, καλλιεργούμενης αγρανάπαυσης. Σε αυτή την περίπτωση η αναλογία μεταξύ καλλιεργούμενων και «νεκρών» γαιών είναι περίπου 2 1/3:1, αναλογία που φαίνεται ότι είναι πειστική.

Αν αθροίσουμε τα παραπάνω δεδομένα για τα χωράφια, τα αμπέλια και τις χέρσες γαίες, φτάνουμε σε ένα σύνολο περίπου 15.000 στρεμμάτων για το 1670, που αντιστοιχεί περίπου στο 4% της συνολικής επιφάνειας της Άνδρου (Θα πρέπει μάλλον να αυξήσουμε κατά τι αυτό το σύνολο στην εκτίμησή μας, περιλαμβάνοντας και την έκταση που καταλαμβάνουν και τα δέντρα εκτός των χωραφιών). Συγκριτικά αναφέρουμε ότι στα 1860, όταν βέβαια ο πληθυσμός ήταν υπερτριπλάσιος, το ποσοστό της καλλιεργούμενης έκτασης (85.608 στρέμματα) σε σχέση με τη συνολική επιφάνεια του νησιού ανερχόταν στο 22,53%[31]. Με βάση αυτή τη σύγκριση, η καλλιεργήσιμη γη φαίνεται ότι ήταν επαρκής στην Άνδρο του 17ου αιώνα. Η δημογραφική δυναμική, ωστόσο, μάλλον περιόριζε την εκμετάλλευσή της.

γ) *Εκτιμώμενη παραγωγή, αποδόσεις και αξία*

Τα δεδομένα για την εκτιμώμενη (όχι την πραγματική) παραγωγή στην Άνδρο του 1670, όπως προκύπτουν από την καταγραφή στο κτηματολόγιο των φορολογήσιμων μεγεθών της, παρουσιάζονται στον Πίνακα 3. Έχουμε υποστηρίξει αλλού ότι τα δεδομένα αυτά προέκυπταν από ένα σύστημα που ακολούθησαν οι απογραφείς, πιθανώς με βάση την έκταση των γαιών που καταμετρήθηκαν, σε σχέση με την εκτίμηση για την παραγωγικότητά τους[32]. Σε κάθε περίπτωση, τα δεδομένα μάς υποδεικνύουν με μια πρώτη ματιά την κυριαρχία του σμιγού μεταξύ των καλλιεργούμενων δημητριακών, με το κριθάρι να ακολουθεί και το σιτάρι να έπεται στη συνέχεια. Το γεγονός αυτό ανταποκρίνεται στη βαθιά δομή της αγροτικής οικονομίας των νησιών και δεν είχε διαφοροποιηθεί μέχρι και τον 19ο και τον 20ό αιώνα. Αν επιχειρήσουμε να υπολογίσουμε τα μεγέθη της εκτιμώμενης παραγωγής στα 1670, μετατρέποντας τα καυκιά σε χιλιόγραμμα με βάση την αντιστοιχία 1 καυκί = 11,5 οκάδες, καταλήγουμε σε εκτίμηση για την παραγωγή, που περιλαμβάνει περ. 470 τόνους σμιγού, περ. 220 τόνους κριθαριού και περ. 140 τόνους σιταριού (σύνολο: 830 τόνοι). Συγκριτικά, στα 1860, όταν βέβαια η καλλιεργούμενη έκταση είχε υπερδιπλασιαστεί (25.777 στρέμματα για το σιτάρι, τον σμιγό και το κριθάρι), τα δεδομένα για την παραγωγή δημητριακών στην Άνδρο ανέρχονταν σε 1.088 τόνους σμιγού, 915 τόνους κριθαριού και 3 τόνους σιταριού (σύνολο 2.008 τόνοι)[33]. Καθώς στα 1670 το κτηματολόγιο δεν διαχωρίζει τις γαίες ανά καλλιέργεια του είδους των δημητριακών, δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε τις προσδοκώμενες αποδόσεις, παρά μόνο σε ό,τι αφορά το σύνολο των δημητριακών (= 77,2 χλγρ. ανά στρέμμα). Εντούτοις για ένα πληθυσμό 6.000 αν-

[31] Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα*, ό.π., 189. Πρβλ. για τη Σύρο, Βίδρας, ό.π.

[32] Kolovos, «Beyond "Classical" Ottoman *Defterology*», *ό.π.*, 211.

[33] Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα*, ό.π., 336, 339, 342.

θρώπων η εκτίμηση της παραγωγής των βασικών δημητριακών στα 1670 είναι πολύ χαμηλότερη της ποσότητας που ήταν απαραίτητη για την επιβίωση (138,3 χλγρ. κατά κεφαλή): θα πρέπει να υποθέσουμε ότι τα όσπρια, τα ζώα και τα ψάρια συνεισέφεραν επίσης σημαντικά στη διατροφή. Επιπλέον, θα πρέπει να έχουμε πάντοτε υπόψη μας ότι η καταμέτρηση της παραγωγής στο τεφτέρι αντιστοιχεί στη φορολογική απαίτηση και όχι απαραίτητα στην πραγματική παραγωγή. Δηλαδή η παραγωγή ενδεχομένως ήταν μεγαλύτερη στις καλές χρονιές, αλλά μικρότερη στις κακές.

Για την παραγωγή μούστου, η οποία καταχωρίζεται στο κατάστιχο σε μίστατα και οκάδες, μπορούμε να υπολογίσουμε την εκτιμώμενη παραγωγή στα 1670 σε περ. 207 τόνους. Η εκτίμηση αυτή έγινε με βάση την εκτίμηση της απόδοσης ενός καυκιού αμπελιού σε περ. 12 μίστατα ή 108 οκάδες (περ. 138,5 χλγρ.), δηλαδή περ. 271 χλγρ. ανά στρέμμα[34].

Ένας άλλος τρόπος να μελετηθούν τα οικονομικά μεγέθη του κτηματολογίου της Άνδρου στα 1670 είναι μέσω της κατανομής της αξίας της εκτιμώμενης παραγωγής (σε άσπρα· βλ. Πίνακα 3). Εδώ παρατηρείται ότι η αξία της σηροτροφικής παραγωγής στην Άνδρο του 1670 ήταν σχεδόν ισότιμη σε σχέση με την αξία της παραγωγής δημητριακών, οσπρίων, μούστου και ελαιολάδου, προϊόντα για τα οποία διαθέτουμε στοιχεία (συνολικά η αξία αυτών των προϊόντων έφτανε τα 2.196.064,5 άσπρα). Μια δεύτερη γενική παρατήρηση αφορά την υψηλή αξία της παραγωγής μούστου σε σχέση με την έκταση των αμπελώνων. Είναι φανερό, τουλάχιστον για την περίπτωση της σηροτροφίας, ότι αυτή αποτελούσε το «κλειδί» για τον εκχρηματισμό της ανδριώτικης οικονομίας, που ήταν απαραίτητος για να καλυφθούν οι προσδοκώμενες φορολογικές αποδόσεις.

δ) *Προσδοκώμενη φορολογική απόδοση*

Τα δεδομένα για την εκτιμώμενη φορολογική απόδοση στην Άνδρο του 1670, όπως προκύπτουν από την καταγραφή στο κτηματολόγιο και στο κατάστιχο του κεφαλικού φόρου, παρουσιάζονται στον Πίνακα 4 (σύνολο: 1.078.936 άσπρα)[35]. Παρατηρούμε γενικά ότι η οθωμανική φορολογική απαίτηση άγγιζε σχεδόν το ήμισυ της αξίας της παραγωγής των βασικών προϊόντων, χωρίς, ωστόσο, να περιλαμβάνεται, μεταξύ άλλων, η κτηνοτροφία και η αλιεία, αλλά και το σύνολο της δεντροκομίας. Αυτό είναι κυρίως αποτέλεσμα της επιβάρυνσης των μη μουσουλμάνων, που ήταν η πλειονότητα των κατοίκων του νησιού, με τον κεφαλικό φόρο. Μαζί με τη σπέντζα, οι δύο αυτοί φόροι έφταναν το 40% της προσδοκώμενης φορολογικής απόδοσης της Άνδρου στα 1670.

---

[34] Πρβλ. για τη Σίφνο (295 χλγρ.), Μπαλτά, «Η οθωμανική απογραφή της Σίφνου το 1670», *ό.π.*, 316.

[35] Για τον τρόπο φορολόγησης στα νησιά βλ. Kolovos, «Beyond "Classical" Ottoman Defterology», *ό.π.*

ε) *Ιδιοκτησία και κοινωνία*

Οι Πίνακες 5-8 που ακολουθούν, αναλύουν, με βάση τα στοιχεία του κτηματολογίου της Άνδρου στα 1670, την κατανομή των ιδιοκτησιών χωραφιών, αμπελιών, δέντρων γενικά και μουριών ειδικά ανά κατηγορίες που επιλέξαμε στη βάση των μέσων όρων που υπολογίστηκαν. Έχουμε ήδη σχολιάσει αλλού την ανισότητα που χαρακτήριζε την κατανομή των ιδιοκτησιών στην Άνδρο[36]. Η πλειονότητα των Ανδριωτών κατείχαν χωράφια μεγέθους μεταξύ 0,1-9,9 καυκιών (53%) ή 10-19,9 καυκιών (23%), έως περίπου 10 στρέμματα δηλαδή. Από την άλλη πλευρά, περ. το 3% των ιδιοκτητών γης κατείχαν τις μεγαλύτερες ιδιοκτησίες χωραφιών, άνω των 50 καυκιών ή περ. 25 στρεμμάτων, συνολικά περ. το 28% των χωραφιών που καταχωρίστηκαν στο κτηματολόγιο. Οι περισσότεροι από τους μισούς ιδιοκτήτες γης στο νησί είχαν αμπελώνες έκτασης μεταξύ 0,1-0,99 καυκιών (33%) ή 1-1,99 καυκιών (25%), έως περ. 1 στρέμμα δηλαδή. Σχεδόν το ⅓ των Ανδριωτών δεν είχαν καθόλου αμπέλια (30%). Από την άλλη πλευρά, το 3% του συνόλου των 1.475 ιδιοκτητών στην Άνδρο κατείχαν αμπέλια έκτασης πλέον των 5 καυκιών, ελέγχοντας συνολικά το 32% της συνολικής έκτασης των αμπελώνων του κτηματολογίου. Στην περίπτωση των δέντρων, η πλειονότητα των Ανδριωτών κατείχαν μεταξύ 1-19 (48%) ή 20-49 (26%) ρίζες. Λίγοι (5%), από την άλλη πλευρά, κατείχαν πλέον των 100 δέντρων, σχεδόν το ήμισυ των καταγεγραμμένων δέντρων στο νησί (47%). Στην περίπτωση των μουριών, ωστόσο, η κατανομή φαίνεται ότι ήταν αναλογικότερη: σχεδόν των ήμισυ των καταγεγραμμένων ιδιοκτησιών περιλάμβαναν 1-4 (24%) ή 5-9 (28%) μουριές, ενώ σχεδόν το ⅓ (28%) 10-24. Ένα ποσοστό ιδιοκτησιών της τάξης του 11% περιλάμβανε άνω των 25 μουριών, συνολικά πάνω από το ήμισυ (56%) των καταγεγραμμένων μουριών στην Άνδρο. Αναλύοντας τα δεδομένα περαιτέρω, παρατηρούμε ότι μια μικρή ελίτ Ανδριωτών, προερχόμενων από λίγες οικογένειες, συμπεριλαμβανομένων και των δύο εκκλησιών και των μοναστηριών του νησιού, ξεχώριζαν εμφανώς από τους υπόλοιπους κατοίκους του νησιού σε σχέση με την ιδιοκτησία τους (βλ. Πίνακα 9). Με δεδομένα, λοιπόν, τα στενά όρια που επέβαλλε αφενός το μέγεθος του πληθυσμού και αφετέρου η φορολογική απαίτηση, είναι φανερό ότι αυτή η ελίτ είχε τη δυνατότητα να αναπαράγει την οικονομική της εξουσία σε βάρος της πλειονότητας του αγροτικού πληθυσμού του νησιού.

Πίσω στα τεφτέρια;

Τα συμπεράσματα, στα οποία μπορούμε να καταλήξουμε με βάση τα παραπάνω δεδομένα, δεν είναι ολοκληρωμένα και επιπλέον συναντούν, όπως είναι φανερό, σοβαρά μεθοδολογικά προβλήματα, καθώς στηρίζονται σε επάλληλες υποθέσεις. Θα πρέπει να τονιστεί, εξάλλου, ότι τα συμπεράσματά μας είναι εξ ορισμού πολύ περιορισμένα και επισφαλή και χρειάζεται να συγκριθούν σε βάθος χρόνου τόσο με τις επόμενες καταγραφές για την Άνδρο (διασώζονται δύο τουλάχιστον καταστιχώσεις στα ελληνικά για

[36] *Ό.π.*, όπου δημοσιεύονται και οι Πίνακες. Πρβλ. για τη Σαντορίνη Ε. Μπαλτά – Μ. Σπηλιωτοπούλου, «Έγγεια ιδιοκτησία και φορολογική απαίτηση», *ό.π.*

τα χρόνια πριν από την Επανάσταση, τον 18ο και τον 19ο αιώνα) όσο και με κατάστιχα για άλλες νησιωτικές ή ηπειρωτικές οικονομίες/περιοχές. Από την άλλη πλευρά, με τη μελέτη των *τεφτεριών* και των καταστίχων τεκμηριώνονται ορισμένα κύρια χαρακτηριστικά των αγροτικών οικονομιών, τα οποία αποτελούν «σκληρά δεδομένα» για οποιαδήποτε ευρύτερη μελέτη.

Θα υποστήριζα ότι για έναν ερευνητή η ανάλωση χρόνου για τη διπλωματική έκδοση ενός *τεφτεριού* είναι μάλλον δυσανάλογα υψηλή σε σχέση με τα συγγραφικά αποτελέσματα της ανάλυσης (για παράδειγμα, και ένα μόνο ενδιαφέρον έγγραφο μπορεί να εξασφαλίσει στον ερευνητή ολόκληρο άρθρο). Από την άλλη, μια σειρά τέτοιων εκδόσεων θα εμπλούτιζε ιδιαίτερα τη μάλλον φτωχή ώς σήμερα εικόνα που έχουμε για τα οικονομικά μεγέθη των οθωμανικών επαρχιών, δημιουργώντας μια υποδομή για κάθε είδους ανάλυση της Οικονομικής και Κοινωνικής ιστορίας. Ένα ζητούμενο σε ό,τι αφορά τις εκδόσεις, το οποίο θα πρέπει να τονιστεί, είναι ότι οφείλουν να είναι κατά το δυνατόν πληρέστερες και να συνοδεύονται από τα στοιχεία σε ηλεκτρονική μορφή (τα στοιχεία είναι δυνατόν να περαστούν στο πρόγραμμα Excel), ώστε να είναι εφικτή στο μέλλον η συγκριτική τους εξέταση (η σύγχρονη τεχνολογία μάς δίνει πλέον αυτή τη δυνατότητα). Τέτοιου είδους εκδόσεις θα μπορούσαν να αναληφθούν από ομάδες ερευνητών και να αναζητηθεί χρηματοδότηση κατά τόπους, καθώς υπάρχει ένα –μικρό έστω– ενδιαφέρον των τοπικών κοινωνιών για την Ιστορία, ιδιαίτερα για τα ανθρωπωνύμια και τα τοπωνύμια (το προϊόν θα μπορούσε επίσης να γίνει ιδιαίτερα ελκυστικό με τη χρήση των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών). Αλλά γιατί ένας ερευνητής να επιστρέψει σήμερα στα *τεφτέρια*; Στην μελέτη αυτή προσπάθησα να δείξω ότι μια τέτοιου είδους εργασία αποτελεί εργασία υποδομής, χωρίς την οποία η Οικονομική ιστορία για την περιφερειακή συγκρότηση μιας κατεξοχήν οικονομίας περιφερειών, της οικονομίας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, δεν είναι πλήρης. Επομένως, ή παραιτούμαστε από το ερευνητικό αυτό ζητούμενο ή ασχολούμαστε *και* με τα *τεφτέρια*.

Πίνακας 1: Τα δεδομένα για τον πληθυσμό της Άνδρου στα 1670

	Άρρενες επικεφαλής νοικοκυριών	Ανύπαντροι ενήλικοι γιοι	Ανύπαντροι ενήλικοι αδελφοί	Άρρενες που καταχωρίζονται επιπλέον στο κατάστιχο του κεφαλικού φόρου	Μοναχοί	Χήρες επικεφαλής νοικοκυριών
Κάτω Κάστρο	682	65	6	26	31	53
Απάνω Κάστρο	332	20		9	1	38
Αρνά	149	9	1		1	
Αμόλοχας	176	6	1	1	51	11
Σύνολο*	***1.339***	***100***	***8***	***36***	***84***	***102***

* Στους αριθμούς αυτούς θα πρέπει να προστεθούν 6 μουσουλμάνοι, ενδεχομένως επικεφαλής νοικοκυριών, και 1 μουσουλμάνα, ίσως χήρα επικεφαλής νοικοκυριού, κάτοικοι στο Κάτω Κάστρο. Επίσης, 8 Ρομά (τσιγγάνοι), προφανώς επικεφαλής νοικοκυριών.

Πίνακας 2: Τα δεδομένα για τις χρήσεις της γης στην Άνδρο στα 1670

	Κάτω Κάστρο	Απάνω Κάστρο	Αρνά	Αμόλοχας	***Σύνολο***
Χωράφια (tarla) σε καυκιά (kafki)	5.981	4.298,5	2.338	4.242,5	***16.860***
Αμπέλια (bağ) σε καυκιά	768,5	340,875	212,75	184	***1.506,125***
Μποστάνια (bostan) σε καυκιά	148,25	71,875	29,25	41,5	***290,875***
Μπαξέδες (bağçe) σε καυκιά	721,5	103,75	94,75	53,75	***973,75***
Ελαιόδεντρα (eşcar-ı zeytun)	3.903	2.684,5	170	307,5	***7.065***
Συκιές (eşcar-ı incir)	11.704	4.926,5	790	1113	***18.533,5***
Μουριές (eşcar-ı dud)	14.263	4.168,5	1.902	2.013	***22.346,5***
Καρποφόρα δέντρα (eşcar-ı müsmire)	7.260	992	511	328	***9.091***
Χέρσα γη (haliye) σε καυκιά	4.220,5	2.107,5	287	178	***6.793***
Λιβάδια (çayır) σε καυκιά	12,25	0,75	0	0	***13***
Νερόμυλοι (asyab-ı abî) ετήσιας λειτουργίας (senevî) σε θύρες (bab)	32,08	8	0	3	***43,08***
Νερόμυλοι (asyab-ı abî) μηνιαίας λειτουργίας (fi sene 1 şehr) σε θύρες (bab)	6	9,25	6,5	5	***26,75***
Ανεμόμυλοι	0	3,5	0	0	***3,5***
Ελαιοτριβεία (asyab-ı revgan-ı zeyt) σε θύρες (bab)	10	35	3	0	***48***
Πρόβατα (koyun) σε κεφάλια (rüus)	130	400	8	50	***588***
Μελίσσια (gevare)	6	20	3	20	***49***
Κλήματα (asma)	8	0	2	0	***10***

Πίνακας 3: Τα δεδομένα για την εκτιμώμενη παραγωγή στην Άνδρο του 1670

	Κάτω Κάστρο		Απάνω Κάστρο		Αρνά	Αμόλοχας		Μονα-στήρια	Σύνολο εκτιμώμενης παραγωγής προ φόρου	Αξία (σε άσπρα)
	φορολογήσιμη παραγωγή χρ.	*μουσ.*	*χρ.*	*μουσ.*	*χρ.*	*χρ.*	*μουσ.*			
σιτάρι, σε καυκιά	572	10,5	412	12	234	386	2,5	232,5	9.357,5	131.005
σμιγός, σε καυκιά	1.716	31	1.236	35	702	1.158	6,5	379	26.462,5	264.625
κριθάρι, σε καυκιά	1.001	18	721	20,5	409,5	676	4	110	14.882,5	104.177,5
φασόλια, σε καυκιά	98		82	2	22	30	1	31,5	1.338,5	21.416
κουκιά, σε καυκιά	136	2	32	2	20	25	2	38	1.297	20.752
βίκος, σε καυκιά	16					22		4	210	2.520
ρεβίθια, σε καυκιά	3		9,5				1	6	99,5	1.990
βαμβάκι, σε οκάδες	20		15					2,5	187,5	1.125
λινάρι, σε οκάδες	40	2	15	2					303	3.636
πρόσοδος των αμπελιών, μίστατα μούστου	1.740			8	505	279		298	14.163,5	
με λογαριασμό σε οκάδες	15.660		6.772	72	4.547	2.507		2.684	161.351,5	322.703
πρόσοδος των χέρσων γαιών σε σμιγό, (σε καυκιά)	648	6,5	328		45,5	7			5.188	51.880
πρόσοδος των ελιών, σε καυκιά	2577	44	1.843	67,5	126,5	195		470,5	26.835,5	268.355
τέλος κουκουλιού, σε λίτρες	765,5	13,5	421,5	3,5	168	244		47,5	8.349	1.001.880
										Σύνολο: 2.196.064,5

Πίνακας 4: Οι φορολογικές πρόσοδοι της Άνδρου στα 1670 (σε *άσπρα*)

	Κάτω Κάστρο	Δεκανικήσ Μουσουλμανικέσ	Απάνω Κάστρο	Δεκανικήσ Μουσουλμανικέσ	Αρνά	Δεκανικήσ Μουσουλμανικέσ	Λιβάδια	Δεκανικήσ Μουσουλμανικέσ	**Σύνολο**	*Ποσοστό*
Κεφαλικός φόρος (*cizye*)									***402.900***	*37.34%*
Ispence	18.050		7.750		3.625		4175		***33.600***	*3.11%*
Resm-i bennak		38							***38***	*0.00%*
Σιτάρι (*hınta*)	8.008	147	5.768	168	3.276	69	5.404	35	***22.875***	*2.12%*
Σμιγός (*mahlut*)	17.160	310	12.360	350	7.020		11.580	65	***48.845***	*4.53%*
Κριθάρι (*şair*)	7.007	126	5.047	143	2.867		4.769	28	***19.987***	*1.85%*
Φασόλια (*bögürülce*)	1.568		1.312	32	352		480	16	***3.760***	*0.35%*
Κουκιά (*bakla*)	2.176	32	512		320		400	32	***3.472***	*0.32%*
Βίκος (*fik*)	192						264		***456***	*0.04%*
Ρεβίθια (*nohud*)	60		200					20	***280***	*0.03%*
Βαμβάκι (*penbe*)	120		90						***210***	*0.02%*
Λινάρι (*kettan*)	480	24	180	24					***708***	*0.07%*
Πρόσοδος αμπελιών (*mahsul-i bağat*)	31.320		13.544	144	9.094		5.013		***59.115***	*5.48%*
Τέλος κλημάτων (*resm-i asma*)		60							***60***	*0.01%*
Τέλος μποστανιών (*resm-i bostan*)	8.000	20	4.000	40	1.700				***13.760***	*1.28%*
Τέλος λιβαδιών (*resm-i çayır*)	240								***240***	*0.02%*
Πρόσοδος ελαιών	16.000	240	12.000	350	800		1.250		***30.640***	*2.84%*

	Κάτω Κάστρο	Μουσουλμανικές οικογένειες	Απάνω Κάστρο	Μουσουλμανικές οικογένειες	Αρνά	Μουσουλμανικές οικογένειες	Αμόλοχας	Μουσουλμανικές οικογένειες	**Σύνολο**	Ποσοστό
(*mahsul-i zeytun*)										
Πρόσοδος συκιών και καρποφόρων δέντρων (*mahsul-ı meyve-i müsmire ma incir*)	48.849	1.233	17.256	300	3.831		4.119	6	***75.594***	*7.01%*
Τέλος κουκουλιού (*resm-i kükül*)	91.860	1.620	50.580	420	20.160		29.220		***193.860***	*17.97%*
Πρόσοδος χέρσων γαιών (*mahsul-i haliye*)	6.480	65	3.280		455		70		***10.350***	*0.96%*
Τέλος βοσκής προβάτων (*resm-i otlak-ı agnam*)	3.866		2.124		1.400		5.662		***13.052***	*1.21%*
Τέλος κυψελών (*Resm-i gevare*)	142		152		278		602		***1.174***	*0.11%*
Τέλος νερόμυλων (*resm-i asyab*)	1.440	90	540		390		120		***2.580***	*0.24%*
Τέλος ανεμόμυλων (*resm-i asyab-ı badî*)			240						***240***	*0.02%*
resm-i tapu-yı zemin ma deştbani)	4.000	30	2.000	40	1.000		1.500	20	***8.590***	*0.80%*
Τέλος ελαιοτριβείων (*resm-i asyab-ı revgan-ı zeyt*)	372	24	420		24				***840***	*0.08%*
Τέλος νυμφώνα (*resm-i gerdek*)	600		300		150		250		***1.300***	*0.12%*
Τέλος χοίρων και χοιροσφαγίων (*bidaat-ı hınzır ma bojik*)	750		350		170		200		***1.470***	*0.14%*
Τέλος αλιείας και καϊκιών	800		400						***1.200***	*0.11%*

	Κάτω Κάστρο	Μουσουλμανικές δεξιώσεις	Απάνω Κάστρο	Μουσουλμανικές δεξιώσεις	Αρνά	Μουσουλμανικές δεξιώσεις	Αμόλοχας	Μουσουλμανικές δεξιώσεις	***Σύνολο***	*Ποσοστό*
(*resm-i sayd mahi ma kayıkha*)										
Ihtisab ve ihzariye	2.000								***2.000***	*0.19%*
Τελωνειακά τέλη (*mahsul-ı gümrük-i iskele-i cezire-i Andra ber vech-i emanet*)	30.000								***30.000***	*2.78%*
Bad-ı hava etc.	10.000		5.000		2.000		3.000		***20.000***	*1.85%*
Κατ' αποκοπή πρόσοδοι (*maktu*) μουσουλμάνων		13.050							***13.050***	*1.21%*
Κατ' αποκοπή πρόσοδοι (*maktu*) μη μουσουλμάνων	14.160								***14.160***	*1.31%*
Κατ' αποκοπή πρόσοδοι (*maktu*) μοναστηριών									***45.330***	*4.20%*
Πρόσοδος από τους Ρομά (*taife-i Kıbtiyan-i zimmiyan*)									***3.200***	*0.30%*
Σύνολο	***325.700***	***17.109***	***145.405***	***2.011***	***58.912***	***69***	***78.078***	***222***	***1.078.936***	100.00

Πίνακας 5: Κατανομή των ιδιοκτητών χωραφιών στην Άνδρο του 1670

	Κάτω Κάστρο	*Ποσοστό*	Απάνω Κάστρο	*Ποσοστό*	Αρνά	*Ποσοστό*	Αμόλοχος	*Ποσοστό*	Ιδιοκτήτες εκτός Άνδρου	*Ποσοστό*	Μονοπήγαδιο	*Ποσοστό*	Εκκλησίες και μοναστήρια	*Ποσοστό*	***Σύνολο***	*Ποσοστό*
0 *καυκιά*	125	*17%*	7	*2%*	-		2	*1%*	-		-		-		***134***	*9%*
0.1-9.9 *καυκιά*	423	*57%*	274	*74%*	52	*35%*	24	*13%*	3	*43%*	5	*31%*	2	*25%*	***783***	*53%*
10-19.9 *καυκιά*	119	*16%*	67	*18%*	67	*45%*	79	*43%*	1	*14%*	1	*6%*	1	*13%*	***335***	*23%*
20-29.9 *καυκιά*	28	*4%*	11	*3%*	23	*15%*	45	*24%*	2	*29%*	1	*6%*	-		***110***	*7%*
30-39.9 *καυκιά*	9	*1%*	1	*0%*	4	*3%*	25	*14%*	1	*14%*	4	*25%*	-		***44***	*3%*
40-49.9 *καυκιά*	9	*1%*	4	*1%*	1	*1%*	7	*4%*	-		-		-		***21***	*1%*
50+ *καυκιά*	27	*4%*	6	*2%*	2	*1%*	3	*2%*	-		5	*31%*	5	*63%*	***48***	*3%*
Σύνολο	***740***		***370***		***149***		***185***		***7***		***16***		***8***		***1.475***	

Πίνακας 6: Κατανομή των ιδιοκτητών αμπελιών στην Άνδρο του 1670

	Κάτω Κάστρο	*Ποσοστό*	Απάνω Κάστρο	*Ποσοστό*	Αρνά	*Ποσοστό*	Αμύλοχας	*Ποσοστό*	Ιδιοκτήτες εκτός Άνδρου	*Ποσοστό*	Μουσουλμάνοι	*Ποσοστό*	Εκκλησίες και μοναστήρια	*Ποσοστό*	***Σύνολο***	*Ποσοστό*
0 *καυκιά*	256	*35%*	111	*30%*	5	*3%*	61	*33%*	1	*14%*	8	*50%*	-		***442***	*30%*
0.1-0.99 *καυκιά*	199	*27%*	158	*43%*	52	*35%*	68	*37%*	1	*14%*	2	*13%*	-		***480***	*33%*
1-1.9 *καυκιά*	177	*24%*	77	*21%*	59	*40%*	44	*24%*	1	*14%*	4	*25%*	1	*13%*	***363***	*25%*
2-2.9 *καυκιά*	45	*6%*	15	*4%*	23	*15%*	8	*4%*	-		-		1	*13%*	***92***	*6%*
3-3.9 *καυκιά*	24	*3%*	4	*1%*	6	*4%*	-		1	*14%*	1	*6%*	1	*13%*	***37***	*3%*
4-4.9 *καυκιά*	10	*1%*	3	*1%*	3	*2%*	1	*1%*	1	*14%*	1	*6%*	-		***19***	*1%*
5+ *καυκιά*	29	*4%*	2	*1%*	1	*1%*	3	*2%*	2	*29%*	-		5	*63%*	***42***	*3%*
Σύνολο	***740***		***370***		***149***		***185***		***7***		***16***		***8***		***1.475***	

Πίνακας 7: Κατανομή των ιδιοκτητών δέντρων
(ελαιοδέντρων, συκιών, μουριών, «καρποφόρων δέντρων») στην Άνδρο του 1670

	Κάτω Κάστρο	*Ποσοστό*	Απάνω Κάστρο	*Ποσοστό*	Αρνά	*Ποσοστό*	Λιμόγρηα	*Ποσοστό*	Ιδιοκτήτες εκτός Άνδρου	*Ποσοστό*	Μουσουλμάνοι	*Ποσοστό*	Εκκλησίες και μοναστήρια	*Ποσοστό*	***Σύνολο***	*Ποσοστό*
0 δέντρα	65	*9%*	11	*3%*	-			*0%*	-		1	*6%*	-		***77***	*5%*
1-19 δέντρα	283	*38%*	226	*61%*	84	*56%*	118	*64%*	-		2	*13%*	-		***713***	*48%*
20-39 δέντρα	186	*25%*	84	*23%*	53	*36%*	55	*30%*	3	*50%*	-		-		***381***	*26%*
40-59 δέντρα	93	*13%*	21	*6%*	9	*6%*	12	*6%*	1	*17%*	1	*6%*	1	*11%*	***138***	*9%*
60-79 δέντρα	41	*6%*	11	*3%*	3	*2%*	-		-		3	*19%*	1	*11%*	***59***	*4%*
80-99 δέντρα	17	*2%*	6	*2%*	-		-		-		-		3	*33%*	***26***	*2%*
100+ δέντρα	55	*7%*	11	*3%*	-		-		2	*33%*	9	*56%*	4	*44%*	***81***	*5%*
Σύνολο	***740***		***370***		***149***		***185***		***6***		***16***		***9***		***1.475***	

Πίνακας 8: Κατανομή των ιδιοκτητών μουριών στην Άνδρο του 1670

	Κάτω Κάστρο	*Ποσοστό*	Απάνω Κάστρο	*Ποσοστό*	Αρνά	*Ποσοστό*	Αμόλοχας	*Ποσοστό*	Ιδιοκτήτες εκτός Άνδρου	*Ποσοστό*	Μουσουλμάνοι	*Ποσοστό*	Εκκλησίες και μοναστήρια	*Ποσοστό*	***Σύνολο***	*Ποσοστό*
0 μουριές	90	*12%*	34	*9%*	2	*1%*	2	*1%*	-		2	*13%*	-		***130***	*9%*
1-4 μουριές	160	*22%*	139	*38%*	24	*16%*	30	*16%*	-		1	*6%*	-		***354***	*24%*
5-9 μουριές	157	*21%*	118	*32%*	57	*38%*	77	*42%*	-		-		-		***409***	*28%*
10-14 μουριές	103	*14%*	38	*10%*	26	*17%*	39	*21%*	-		-		1	*13%*	***207***	*14%*
15-19 μουριές	77	*10%*	20	*5%*	20	*13%*	25	*14%*	4	*57%*	-		-		***146***	*10%*
20-24 μουριές	41	*6%*	2	*1%*	11	*7%*	5	*3%*	-		3	*19%*	1	*13%*	***63***	*4%*
25+ μουριές	112	*15%*	19	*5%*	9	*6%*	7	*4%*	3	*43%*	10	*63%*	6	*75%*	***166***	*11%*
Σύνολο	***740***		***370***		***149***		***185***		***7***		***16***		***8***		***1.475***	

Πίνακας 9: Οι μεγαλύτεροι ιδιοκτήτες χωραφιών, αμπελιών και δέντρων στην Άνδρο του 1670

	Χωράφια	Μπαξέδες	Αμπέλια	Μποστάνια	Ελιές	Συκιές	Μουριές	Καρυδιές	Σύνολο δέντρων	Χέρσα γη	Αλιάδια	Νερόμυλοι (σταθεροί λειτουργούν)	Νερόμυλοι (μη-λειτουργούν σκόπιμα)	Ελαιοτριβία	Ανεμόμυλοι	Κατηγορία οικοδομής
Κάτω Κάστρο																
Αλεξαντρής Αθανάσης του Σταματέλου	226	60	26	5,25	131	399	568	308	1.406	54	10			1		ala
Σταματέλος Αθανάσης του Αλεξαντρή	64,5	20	14	1	115	265	273	124	777	29						ala
Νικολός Αθανάσης του Σταματέλου	65	6	11	0	51	93	177	46	367	34						ala
Σταματέλος Αθανάσης του Νικολού, ο άγαμος γιος του Λινάρδος και ο άγαμος αδερφός του Νικολός	86,5	17	10	3,5	78	210	304	124	716	15		1				ala, edna, edna
Λινάρδος Ασκαλιάρης του Γιαννάκη	85,5	7	7	0	31	107	224	120	482	37		1				ala

Φραντζέσκος Γραμμάτικας του Γάσπαρη, ο άγαμος γιος του Νικολός και ο άγαμος αδελφός του Αντώνης	84	19	15,5	1	29	120	237	142	528	57		1				?, ala, edna
Λινάρδος Καΐρης του Μιχάλη, ο άγαμος γιος του Μιχάλης και ο άγαμος αδερφός του Δημήτρης	98,5	101	19,75	0,25	209	361	590	376	1.536	62	0,75	2	0	1		ala, evsat, edna
Νικολός Καΐρης του Μιχάλη και ο άγαμος γιος του Γιαννάκης	117,5	5,5	9	1	36	214	161	54	465	69						evsat, edna
Δημήτρης Καΐρης του Γιαν-νάκη και ο άγα-μος γιος του Γιαννάκης	50	24	6	0,25	48	219	168	56	491	98		1				evsat, edna
Αντωνάκης Καλογεράς του Νερούτζου, ο άγαμος γιος του Παναγιώτης και ο άγαμος αδερφός του Νερούτζος	49	8	6	1	55	127	138	112	432	41						edna, edna, edna

	Χωράφια	Μπαξέδες	Αμπέλια	Μποστάνια	Ελιές	Συκιές	Μουριές	Καρποφόρα δένδρα	Σύνολο γεωργικής γης	Χέρσα γη	Λιβάδια	Νεόφυτοι λειτουργικής σημασίας (στρέμματα)	Νεόφυτοι λειτουργικής σημασίας (μονάδες)	Ελαιοτριβεία	Ανεμόμυλοι	Κατηγορία ιδιοκτησίας
Λινάρδος Καρικάκης του Νικολού	66	6	5,5	1,25	26	62	106	67	261	2						
Θοδωρής Καρικάκης του Δημήτρη	67	10,5	9,5	1,75	31	66	73	26	196	46						ala
Γιαννάκης Κόκος του Φραντζέσκου	56,5	4,25	14,5	1,5	31	197	168	130	526	20						ala
Γάσπαρης Κοντόσταβλος του Λινάρδου	12,5	69	15	1,25	31	257	255	92	635	14						ala
Σταματέλος Μπίστης του Μιχάλη	84,5	84	28	1,75	91	320	446	174	1.031	65	2	1		2		ala
Μιχάλης Νέρης του Δημήτρη	52	28	5	0	77	79	84	54	294	6						ala
Τζαννής Νταπό-ντες του Αουστή και ο άγαμος γιος του Αουστής	193,5	1,5	6,5	0,75	22	45	240	49	356	139			1,5		1	ala, edna
Νικολός Παλαιολόγος του Λινάρδου	70,5	4	8,75	0,25	43	69	86	33	231	15		1				evsat

Δημήτρης Πολέμης του Γιαννάκη	75	8	7	0,5	37	120	103	44	304	24						ala
Νικολός Ροΐδης του Γιαννάκη	128,5	13	22,5	1,75	86	206	342	139	773	21						edna
Γιαννάκης Φολε-ρός του Νικολού, ο άγαμος αδελ-φός του Μιχάλης και ο άγαμος αδελφός του Αντώνης	41,5	34	5	0,5	53	172	167	58	450	30						ala, evsat, evsat
Απάνω Κάστρο																
Γιαννάκης Νταπόντες του Αουστή	160	2,75	16,5	2,25	89	269	208	104	670	9				1	1	ala
Μοναστήρια																
Καθολική Επισκοπή (Κάτω Κάστρο)	89,5	76,75	166,25	20,5	0,25	95	307	312	146	860	40					
Μονή Παναγίας Παναχράντου Καταφυγής (Κάτω Κάστρο)	75	28	103	27	2,75	176	88	132	43	439	100		2		1	
Μονή Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής (Αμόλοχας και Αρνά)	329	22	351	60	5,25	239	147	161	97	644	110		3		2	

Φωκίων Π. Κοτζαγεώργης

ΤΣΙΦΛΙΚΙΑ ΣΤΟΝ ΚΑΖΑ ΔΙΔΥΜΟΤΕΙΧΟΥ (1455-1614)

Η παρούσα εμπειρική μελέτη στηρίχθηκε αποκλειστικά στο υλικό των οθωμανικών φορολογικών καταστίχων του συγκεκριμένου καζά*. Σκοπός της έρευνας ήταν να μελετηθεί το περιεχόμενο που είχε ο όρος *τσιφλίκι* σε μια περίοδο (15ος-16ος αι.), κατά την οποία δεν είχε διαμορφωθεί ακόμη το φαινόμενο του *τσιφλικιού*, όπως είναι γνωστό κατά την όψιμη οθωμανική περίοδο, δηλαδή αυτό της μεγάλης αγροτικής έκτασης, η οποία καλλιεργούνταν με αποκλειστικά εμπορευματικό σκοπό[1]. Ειδικότερος στόχος ήταν να μελετηθεί η περίοδος από το δεύτερο μισό του 16ου αι. μέχρι τις αρχές του 17ου αι., κατά την οποία συνέβησαν αλλαγές που οδήγησαν στη γέννηση του εμπορευματικού *τσιφλικιού* κατά τον 17ο και κυρίως τον 18ο αι. Τέθηκε, λοιπόν, το ερώτημα ποιες μορφές μπορούσε να λάβει το τσιφλίκι κατά την πρώιμη περίοδο και αν αυτές συνάδουν με τη γενική εικόνα που γνωρίζουμε για τον θεσμό κατά τον 15ο και 16ο αι.[2] και μελετήθηκε ο καζάς Διδυμοτείχου ως μελέτη περίπτωσης.

---

* Το αρχειακό υλικό βρίσκεται στο «Πρωθυπουργικό Αρχείο» της Κωνσταντινούπολης (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*) και στη βιβλιοθήκη Ατατούρκ της Κωνσταντινούπολης. Οι συντομογραφίες των καταστίχων που χρησιμοποιούνται στο κείμενο, είναι: MC = Muallim Cevdet Tasnifi, Atatürk Kitaplığı. TT = Tapu Tahrir Defteri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

[1] Βασικές μελέτες περί τσιφλικιών στην οθωμανική αυτοκρατορία είναι οι εξής: B. McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Καίμπριτζ 1981, ιδιαίτερα 67-79· H. İnalcık, «The Emergence of Big Farms, *Çiftliks*: State, Landlords and Tenants», στο: *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'empire ottoman*, Λουβέν 1984, 105-26· G. Veinstein, «On the Çiftlik Debate», στο: Ç. Keyder – F. Tabak (επιμ.), *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, N. Υόρκη 1991, 35-58. Για μια διαχρονική μελέτη περίπτωσης τσιφλικιών της περιοχής Τρικάλων βλ. S. Laiou, «Some Considerations Regarding *Çiftlik* Formation in the Western Thessaly, Sixteenth-Nineteenth Centuries», στο: E. Kolovos κ.ά. (επιμ.), *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands: Toward a Social and Economic History. Studies in Honor of John C. Alexander*, Κωνσταντινούπολη 2007, 255-77. Για τα τσιφλίκια στη Δυτική Μικρά Ασία βλ. Y. Nagata, *Tarihte Âyânlar: Karaosmanoğulları Üzerinde bir İnceleme*, Άγκυρα 1997. Ο ίδιος συγγραφέας έχει δημοσιεύσει αρκετές μελέτες γι' αυτή την οικογένεια τσιφλικάδων.

[2] H. İnalcık, «Çiftlik», *Encyclopaedia of Islam*, β΄ έκδοση, τ. II, Λέιντεν 1965, 32-3· Ο ίδιος, «Chapter 6: The *çift-hane* system. Chapter 7: Settlements», στο: H. İnalcık – D. Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Καίμπριτζ 1995, 143-78· βλ. και την κριτική από τον J. C. Alexander, *Toward a History of the Post-Byzantine Greece: the Ottoman Kanunnames for the Greek Lands, circa 1500-circa 1600*, Αθήνα 1985, 392-411. Μια ενδιαφέρουσα ανάλυση για τη σχέση ανάμεσα στη διαμόρφωση εμπορευματικού τσιφλικιού και στη μετεξέλιξη του γαιοκτητικού συστήματος της αυτοκρατορίας υπάρχει στο εξής: McGowan, *Economic Life*, 45-79. Είναι κοινός τόπος στη βιβλιογραφία ότι μετά από αυτή την εποχή κυριαρχεί ο τύπος του εμπορευματικού τσιφλικιού.

Ο όρος *τσιφλίκι* στις πηγές του μελετηθέντος δείγματος απαντάται με δύο σημασίες: α) οικισμός και β) αγρόκτημα[3].

1. *Τσιφλίκια-οικισμοί*

Με τη φράση «τσιφλίκια-οικισμοί» εννοούνται τσιφλίκια, τα οποία διέθεταν μόνιμα εγκατεστημένο και σταθερό φορολογούμενο πληθυσμό, είχαν μια φορολογική-δημοσιονομική και τοπογραφική αυτονομία από γειτονικά χωριά και στην οικιστική τυπολογία των καταστίχων ταξινομούνταν δίπλα στα *χωριά*, τους *μεζράδες* και τις *κοινότητες* (*cemaat*)[4] ως ξεχωριστός οικιστικός τύπος. Δύο ειδών τέτοιες οικιστικές συγκεντρώσεις απαντώνται στο δείγμα μας: τα τσιφλίκια των «γερακάρηδων» (*doğancıyan, bazdaran*)[5] και τα υπόλοιπα άγνωστης προέλευσης, που εξελίχθηκαν σε χωριά, διατηρώντας –τουλάχιστον αρχικά– στο όνομά τους τη λέξη *τσιφλίκι* (π.χ. *karye-i çiftlik-i Canikli*). Ας δούμε τα δεδομένα των καταστίχων.

Το 1454/5 δέκα οικισμοί καταχωρίζονται ως *τσιφλίκι* και άλλος ένας καταγράφεται ως τιμάριο, χωρίς να γίνεται αναφορά σε συγκεκριμένο οικισμό (timar-ı çiftlik-i Malğar Ali Karaca Paşa). Τα περισσότερα, πάντως, εντάσσονται στο πλαίσιο της οργάνωσης των γερακάρηδων και ήταν τέτοιου είδους τσιφλίκια[6].

Το 1485 καταχωρίζονται δεκαεπτά οικισμοί, οι οποίοι στην επωνυμία τους περιέχουν τη λέξη *τσιφλίκι*. Οι πέντε από αυτούς χαρακτηρίζονται ως *χωριά* (*karye*) και απλά περιέχουν στην ονομασία τους τη λέξη τσιφλίκι. Οι εννιά από τους δέκα οικισμούς της προηγούμενης απογραφής συνεχίζουν να εμφανίζονται και σ' αυτήν, είτε με την ίδια ονομασία είτε με λίγο παραλλαγμένη[7]. Ο πληθυσμός των οικισμών

---

[3] Τη διάκριση αυτή την παρατήρησε πρώτος ο H. Gerber, κατά τη μελέτη του για τα βακούφια της Αδριανούπολης, με βάση το βιβλίο τού T. Gökbilgin, χωρίς όμως περαιτέρω ανάλυση. Βλ. H. Gerber, «The Waqf Institution in Early Ottoman Edirne», *Asian and African Studies* 17 (1983), 40-1.

[4] Οι μεζράδες (τουρκ. *mezraa*) ήταν καλλιεργήσιμες εκτάσεις, οι οποίες δεν περιείχαν φορολογούμενο πληθυσμό. Συνήθως προέρχονταν από εγκαταλελειμμένα χωριά ή και εξελίσσονταν σε χωριά. Την καλλιέργεια –και την πληρωμή της φορολογίας– είχαν συνήθως οι κάτοικοι του πλησιόχωρου οικισμού. Με τον όρο «κοινότητες» εννοούνται οι εγκαταστάσεις νομαδικών πληθυσμών, που εξ ορισμού έχουν τον χαρακτήρα του προσωρινού. Με την πάροδο του 16ου αι., τέτοιου είδους κοινότητες αποτέλεσαν χωριά, καθώς οι νομάδες γιουρούκοι που τις αποτελούσαν, είχαν λάβει τον χαρακτήρα μόνιμα εγκατεστημένου αγροτικού πληθυσμού.

[5] Όπως φαίνεται και από τη λέξη, ο όρος αφορά ειδικά τμήματα του πληθυσμού, που ήταν επιφορτισμένα με την εκτροφή και εκπαίδευση γερακιών για το οθωμανικό στράτευμα. Η Θράκη ήταν μια από τις επαρχίες, όπου ο θεσμός λειτούργησε. Τα μέλη αυτών των σωμάτων ανήκαν στην τοπική στρατιωτική τάξη και λάμβαναν το εισόδημά τους από τα τιμάρια της περιοχής. Για τσιφλίκια τέτοιων και άλλων παρόμοιων ομάδων βλ. B. Cvetkova, «Early Ottoman *Tahrir Defters* as a Source for Studies on the History of Bulgaria and the Balkans», *Archivum Ottomanicum* 8 (1983), 173, υποσημ. 101.

[6] MC O.89, 1b, 4b, 8a, 15a, 15b-16a, 16b, 17a, 17b.

[7] Πρόκειται για τα *τσιφλίκια*: α) Doğancı (1455: MC O.89, 15b), çiftlik-i Doğancı Karlı (1485: TT 20, 220). β) Çiftlik-i Malğar Ali (1455: MC O.89, 16b – 1485: TT 20, 186). γ)

και στις δύο απογραφές είναι αποκλειστικά μουσουλμανικός και τα δημογραφικά ύψη τους μικρά. Οι οικισμοί κυμαίνονται μεταξύ 2-19 φορολογουμένων στην πρώτη απογραφή και μεταξύ 2-29 στη δεύτερη, επρόκειτο, δηλαδή, για μικρές οικιστικές συγκεντρώσεις. Και στη δεύτερη απογραφή, όπως αναφέρθηκε και για την πρώτη, η πλειονότητα των τσιφλικιών σχετιζόταν με την οργάνωση των γερακάρηδων της περιοχής. Η πρόσοδος κυμαινόταν από 270-2.562 άσπρα. Η υψηλότερη πρόσοδος αφορούσε το τσιφλίκι του βακουφιού του Çakmak Dede, από το οποίο συντηρούνταν το συγκεκριμένο βακούφι[8]. Οι φορολογούμενοί του (σχεδόν όλοι δούλοι-*ğulam* ή απελεύθεροι-*azade* του γιου και κληρονόμου του βακουφιού Teslim Dede) ήταν έντεκα.

Το 1519 καταχωρίζονται είκοσι οικισμοί. Από αυτούς οι δώδεκα ταυτίζονται με αντίστοιχους του προηγούμενου καταστίχου. Άλλος ένας, το χωριό Zağanos Bey nd Musa Çavuş Çiftliği, ήταν καταχωρισμένος στην προηγούμενη απογραφή, χωρίς την αναγραφή της λέξης «τσιφλίκι» στο όνομά του. Δύο από τους οικισμούς προέρχονταν από τσιφλίκια *μουσελέμ* (müsellem)[9]. Το φορολογικό δυναμικό και η πρόσοδος είχαν αυξηθεί. Το πρώτο κυμαινόταν μεταξύ 2-50 φορολογουμένων και η δεύτερη μεταξύ 415-6.529 άσπρων. Από τους είκοσι οικισμούς οι μισοί ανήκαν σε βακούφια ή μούλκια, ενώ η οργάνωση των γερακάρηδων υποχωρούσε σταδιακά από την εκμετάλλευση των τσιφλικιών. Για πρώτη φορά παρατηρούνται χριστιανοί φορολογούμενοι σε τσιφλίκια, αν και σε πολύ μικρούς αριθμούς.

Το 1530 καταχωρίζονται δεκατέσσερις οικισμοί, οι δεκατρείς από τους οποίους ταυτίζονται με αντίστοιχους της προηγούμενης απογραφής. Το εύρος φορολογουμένων και προσόδου κυμαινόταν μεταξύ 5-33 για τους πρώτους και 15-6.500 για

Çiftlik-i Beğlik Oranı nam-ı diğer [= *άλλο όνομα· στο εξής*: nd] Kozluca (1455: MC O.89, 17a – 1485: TT 20, 215). δ) Çiftlik-i Çakır Yavrucısı (τιμάριο Umur veled-i Halil, 1455: MC O.89, 15a), Çiftlik (τιμάριο Umur veled-i Halil, Hamza veled-i İlyas, 1485: TT 20, 241). ε) Çiftlik-i Süleyman (1455: MC O.89, 15b), Çiftlik-i Süleyman ve Çiftlik-i Yunus (1485: TT 20, 242). στ) Çiftlik-i Doğancı (μούλκι Turhan Bey, 1455: MC O.89, 4b), Çiftlik-i Doğancı Firuz (βακούφι ιμαρετιού Turhan Bey, 1485: TT 20, 253). ζ) Çiftlik-i Tursun veled-i Şükrü Paşa (1455: MC O.89, 17b), Çiftlik-i Tursun Bazdaran (1485: TT 20, 185). η) Çiftlik-i Kazancı Mehmed (1455: MC O.89, 8a), χωριό Kazancı (μούλκι çiftlik-i Kazancı, 1485: TT 20, 255). θ) Ohrıcı Hamza nd Çavuş Bey Çiftliği (1455: MC O.89, 1b), Çiftlik-i Çavuş (1485: TT 20, 241). ι) Çiftlik-i Veled-i Kabil Paşa (τιμάριο Doğancı Halil, 1455: MC O.89, 16b), χωριό Silgileri nd Çiftlik-i Doğancı Halil (1485: TT 20, 222).

[8] Όπως θα φανεί και στη συνέχεια, δεν ήταν σπάνιο ένα τσιφλίκι, είτε του οικιστικού τύπου είτε του τύπου «αγρόκτημα», να ανήκει σε βακούφι. Σ' αντίθεση με το Διδυμότειχο, στην Κριμαία τα τσιφλίκια ανήκαν στα εισοδήματα μόνο του αυτοκρατορικού θησαυροφυλακίου ή των τιμαρίων (G. Veinstein, «Les "çiftlik" de colonisation dans les steppes du nord de la mer Noire au XVIe siècle», *İktisat Fakültesi Mecmuası* 41/1-4 [1984], 204).

[9] Γι' αυτά που ανήκαν σε στρατιωτικές ομάδες, βλ. Β. Μουταφτσίεβα, *Αγροτικές σχέσεις στην οθωμανική αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.)*, μτφρ. Ο. Αστρινάκη – Ε. Μπαλτά, Αθήνα 1990, 214 και 255-6· Veinstein, «Les "çiftlik"», 177-8. Ο Gerber επισημαίνει ότι κάποια από τα τσιφλίκια του «οικιστικού» τύπου προέρχονταν από τσιφλίκια μουσελέμ (Gerber, «Waqf Institution», 41, υποσημ. 52).

τη δεύτερη. Η παρουσία χριστιανών συνεχίζει να υπάρχει, αν και στα ίδια χαμηλά ύψη. Η ελάττωση των σχετικών οικισμών οφείλεται α) στο ότι δεν χρησιμοποιείται πια η λέξη «τσιφλίκι» στην ονομασία οικισμών (π.χ. χωριό Canikli) και β) στο ότι εξαλείφονται τα τσιφλίκια γερακάρηδων (π.χ. τσιφλίκι Tursun Bazdar) και άλλα «εφήμερα» τσιφλίκια βακουφιών (π.χ. τσιφλίκι Köse Timurtaş, τσιφλίκι Hisar Bey)[10].

Το 1570 καταχωρίζονται οκτώ οικισμοί, τέσσερις σε τιμάρια και τέσσερις σε βακούφια. Από τους τέσσερις τιμαριωτικούς μόνο οι δύο μπορούν να θεωρηθούν τσιφλίκια, καθώς οι άλλοι δύο απλά διατηρούν στην ονομασία τους τον όρο, χαρακτηριζόμενοι στο κατάστιχο ως «χωριά» (*karye*) και όχι ως «τσιφλίκια» (Kabul Çiftliği, Silgileri nd çiftlik-i Doğancı Halil). Στους δύο οικισμούς που χαρακτηρίζονταν τσιφλίκια (Korucı, Bazdar), δεν καταχωρίζεται κανένας φορολογούμενος, αλλά η εκμετάλλευσή τους γινόταν από τους κατοίκους των γειτονικών χωριών. Σε σύγκριση με την απογραφή του 1530 δεν υπάρχουν απώλειες εκτός από μία, το τσιφλίκι Çavuş[11]. Στα βακουφικά τσιφλίκια, από τα επτά του 1530 καταχωρίζονται τέσσερα το 1570, χωρίς επίσης να υπάρχουν σοβαρές απώλειες[12]. Η ενδιαφέρουσα αλλαγή είναι ότι σε δύο από τα βακουφικά τσιφλίκια (ουσιαστικά χωριά που απλά διασώζουν στην ονομασία τους τον όρο) υπάρχει σαφής πλειονότητα χριστιανικού πληθυσμού. Πάντως, πρόκειται για ήδη διαμορφωμένα χωριά[13].

Το 1595 για τα τιμαριωτικά τσιφλίκια δεν υπάρχει ουσιαστική διαφορά: από τους έξι οικισμούς που φέρουν τη λέξη, οι τέσσερις προϋπήρχαν, ενώ για δύο (χωριά Müsellemcik και Devlethan) αναφέρεται ότι προήλθαν από τσιφλίκια müsellem, τα οποία μάλιστα περιέπεσαν σε καθεστώς *μεζρά* στην απογραφή του 1614[14]. Σ' αυτή την τελευταία απογραφή μόνο το τσιφλίκι των γερακάρηδων (Çiftlik-i Bazdar) καταχωρίσθηκε (TT 729, 201).

Ενδιαφέρουσα περίπτωση αποτελούν οι γαίες (*zemin*) Kara İbri και Süleyman που εμφανίζονται στα κατάστιχα χωρίς φορολογούμενους, αλλά με ένα σταθερό ποσό ως φόρο. Το 1519 καταχωρίζονται ως καλλιεργημένα αγροτεμάχια (*mezraa*) και μεταξύ 1530-95 ως *zemin*, με συγκεκριμένο επικαρπωτή και σταθερό φόρο 20 άσπρων ετησίως. Και τα δύο βρίσκονταν κοντά σε (διαφορετικά) χωριά και μάλ-

---

[10] Το τσιφλίκι Zeamet nd Kızkara του 1519 (TT 77, 211), το οποίο ταυτίζεται με το τσιφλίκι Kızkaraoğlu του 1455 (MC O.89, 16a), είχε 2 φορολογούμενους το 1519. Το χωριό Kara Bürçek ήδη από το 1519 αναφέρεται ως χωριό αλλά με προέλευση τσιφλικιού (TT 77, 238: *sabıka müsellem çiftlik imiş Çingene sancağına tabı müsellem çeribaşısı tasarruf edermiş sonra Sofi Sultan'a başmaklık virilüb ol dahı vakf etmiş şartı vakfnamesinde mestur dur*). Άρα εύλογα δικαιολογείται η απουσία του το 1530.

[11] Το Lalacık καταχωρίζεται χωρίς τη λέξη τσιφλίκι στο κατάστιχο του 1570 (TT 494, 198).

[12] Από τα βακουφικά τσιφλίκια που δεν καταχωρίζονται στο κατάστιχο του 1570, το τσιφλίκι Doğancı Firuz που ανήκε στο βακούφι του Τουρχάν Μπέη, ήταν ήδη από το 1519 έρημο (*hali*), το τσιφλίκι του βακουφιού του Çakmak Dede καταχωρίσθηκε στον καζά Ergene, ενώ το ίδιο συνέβη με τα τσιφλίκια του μουλκιού του Hamza Bey Şarabdar (χωριό Yenice Çiftliği) και του γιου του Ahmed Çelebi.

[13] TT 498, 256 (karye-i Çiftlik-i Vidin Çavuş) και 586 (karye-i Zağanos Bey nd Musa Çavuş çiftliği).

[14] Πρβλ. TT 1001, 243-4 και TT 729, 192.

λον αφορούσαν τσιφλίκια-αγροκτήματα. Το 1614 χαρακτηρίζονται ως «χωριά», αλλά με τα ίδια χαρακτηριστικά με τις προηγούμενες απογραφές (ύψος φόρου, απουσία φορολογουμένων, εξάρτηση από γειτονικά χωριά)[15]. Στην παλαιότερη καταχώρισή τους το 1519 υπάρχει σημείωση ότι οι δύο μεζράδες βρίσκονταν τότε σε κατάσταση ερήμωσης και πριν από δεκαπέντε χρόνια αναπτύχθηκαν (προφανώς εποικίστηκαν), αλλά επειδή δεν εμφανίστηκε κάποιος που να αναλάβει την επικαρπία και εκμετάλλευσή τους, δόθηκαν στον δερβίση Χασάν με αυτοκρατορικό διάταγμα για να τα εκμεταλλεύεται πληρώνοντας και για τα δύο τίμημα 40 άσπρων ετησίως[16]. Από αυτή τη σημείωση προκύπτει ότι ο όρος εδώ σημαίνει μια χέρσα γη, η οποία, ενώ έγινε προσπάθεια από το κράτος να τεθεί σε καλλιέργεια και έτσι να ενταχθεί στο φορολογικό σύστημα, δεν ζητήθηκε από κανέναν. Έτσι δόθηκε σε κάποιο σημαίνον πρόσωπο για εκμετάλλευση, χωρίς να μετεξελιχθεί σε τσιφλίκι. Το ενδιαφέρον είναι ότι ενώ αρχικά καταχωρίσθηκε ως *μεζράς*, στη συνέχεια χαρακτηρίστηκε σταθερά ως *zemin*. Προκύπτει, κατά συνέπεια, ότι η περίπτωση αυτή ανήκει στην κλασική σημασία του όρου, όπως αυτός αποτυπώθηκε στα κατάστιχα της Μικράς Ασίας του 16ου αι.[17]

Οι οικισμοί που προήλθαν από τσιφλίκια γερακάρηδων ή από άλλη άγνωστη προέλευση, αντιπροσώπευαν στα κατάστιχα του 16ου αι. το 5%-10% του συνολικού αριθμού των καταχωρισμένων οικισμών του καζά Διδυμοτείχου. Όσο προχωρούμε προς το τέλος του αιώνα, ο αριθμός των οικισμών με τη λέξη «τσιφλίκι» παρουσιάζει φθίνουσα πορεία, αλλά το πιο ενδιαφέρον είναι ότι σχεδόν απουσιάζουν τα τσιφλίκια που διέσωζαν την αρχική οικιστική δομή τους. Τα χωριά που φέρουν τη λέξη «τσιφλίκι», είναι κανονικά χωριά και η λέξη στο όνομά τους αποτελεί κατάλοιπο της προγενέστερης κατάστασής τους, δηλώνοντας εμμέσως μόνο την προέλευση[18].

---

[15] Βλ. TT 77, 150 (επικαρπωτής ο Hasan Fakih γιος Yusuf, σύμφωνα με το αυτοκρατορικό διάταγμα και το παλαιό κατάστιχο), καταχωρίζονται ως *μεζράδες*· TT 370, 20 (επικαρπωτής ο ίδιος)· TT 494, 184 (επικαρπωτής ο Ahmed Çelebi Şeyhzade των Φερρών, σύμφωνα με το αυτοκρατορικό διάταγμα και το παλαιό κατάστιχο)· TT 1001, 173 (επικαρπωτής ο ίδιος)· TT 729, 195 (δεν αναφέρεται επικαρπωτής).

[16] TT 77, 150: *Bu iki mezraa sabıka hali ve muattıl olub onbeş yıldan ziyade imiş ki kimesne tasarrufunda almadığı ecilden mevkufdan mezkur derviş Hasan'a virilmiş elan tasarrufinda dır elinde dahi hükm-i hümayun vardır ki zikr olan mezraalara mutasarrıf olub yılda 40 akçe eda ede diyü.*

[17] Για τον όρο και την προβληματική επ' αυτού βλ. Laiou, «Some Considerations», 261-2, όπου και βιβλιογραφία.

[18] Κατά την πρώιμη οθωμανική περίοδο τα τσιφλίκια δημιουργήθηκαν με τρεις τρόπους: α) μετατροπή τιμαρίων σε τσιφλίκια· β) σταθεροποίηση ορισμένου αριθμού *çift* [= ζευγάριον], δηλαδή ενοποίηση κάποιων μεμονωμένων γαιών κάτω από ένα δικαιούχο της προσόδου τους· γ) απόδοση από το κράτος έρημων γαιών σε υψηλούς αξιωματούχους ως «πλήρεις ιδιοκτησίες» (*mülk*). Βλ. σύνοψη των απόψεων δημιουργίας τσιφλικιών στο Veinstein, «On the Çiftlik Debate», 37-8. Μελετώντας την Κριμαία την ίδια περίοδο ο Veinstein θεώρησε ότι η μετατροπή τσιφλικιών σε χωριά είναι απόδειξη της αποτελεσματικότητας της μεθόδου εκμετάλλευσης της περιοχής και της κρατικής πολιτικής μεγιστοποίησης των εισπραττόμενων εισοδημάτων (Veinstein, «Les "çiftlik"», 209).

Τα τσιφλίκια-οικισμοί στον καζά Διδυμοτείχου πιθανώς οφείλουν την ύπαρξή τους στην απόδοση γαιών ως *μούλκι* από τους σουλτάνους του 15ου αι. σε αξιωματούχους της περιοχής ή και σε πρόσωπα που είχαν διαδραματίσει κάποιο ρόλο στην κατάκτηση των περιοχών[19]. Από την άλλη, το είδος των τσιφλικιών γερακάρηδων που απαντά στις πηγές, οφείλει την ύπαρξή του στη στρατιωτική οργάνωση του πρώιμου οθωμανικού κράτους. Η πολιτική του κράτους κατά τον 16ο αι. να μετατρέψει τα στρατιωτικά τσιφλίκια σε τιμάρια, είχε ως αποτέλεσμα να εξαφανιστούν από τα όψιμα κατάστιχα του Διδυμοτείχου τα τσιφλίκια γερακάρηδων[20]. Εξάλλου, και τα τσιφλίκια της πρώτης κατηγορίας (των αξιωματούχων) είχαν σταδιακά μετατραπεί σε «τυπικά» χωριά[21]. Η παρουσία αυτών των πρώιμων τσιφλικιών (αξιωματούχων και γερακάρηδων) δεν περιορίζεται μόνο στην πεδινή περιοχή, ούτε η δημιουργία ή η εξέλιξή τους εξαρτώνται μόνο από το φορολογικό καθεστώς τους, αλλά εμφανίζονται και στις τρεις φορολογικές κατηγορίες (*χάσια*, *τιμάρια*, *βακούφια*). Η (αρχική) μορφή αυτών των τσιφλικιών υποθέτουμε ότι ήταν αυτή του αγροκτήματος, το οποίο είχε δοθεί από τον σουλτάνο σε κάποιο αξιωματούχο ή στρατιωτικό με καθεστώς *mülk* και το οποίο πλήρωνε έναν κατ' αποκοπή φόρο, χωρίς να έχει εγγεγραμμένους φορολογούμενους κατοίκους.

Το ποιοι μπορούσαν να τα καλλιεργούν είναι ένα ανοιχτό θέμα στην έρευνα. Οι πιθανές απαντήσεις είναι οι εξής: α) μπορούσαν να τα καλλιεργούν κάτοικοι του (ή των) γειτονικού(-ών) χωριού(-ών)· β) μπορούσαν να τα καλλιεργούν δούλοι, οι οποίοι ανήκαν στον αξιωματούχο που κατείχε το τσιφλίκι· γ) μπορούσαν διάφορα πρόσωπα απλά να νοίκιαζαν τις γαίες του τσιφλικιού. Σε όλες τις περιπτώσεις θα υπήρχε κάποιας μορφής συμβόλαιο, το οποίο θα καθόριζε τις συνθήκες εκμετάλλευσης της γης. Στην παρούσα ανάλυση, πάντως, ενδιαφέρει και μόνο το γεγονός ότι το τσιφλίκι δεν έχει αρχικά εγγεγραμμένους κατοίκους. Προφανώς η έλευση και καταγραφή των καλλιεργητών στο τσιφλίκι είναι αποτέλεσμα κάποιας πολιτικής προσέλκυσης από την πλευρά του τσιφλικά. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, τα τσιφλίκια λειτουργούσαν ως μέθοδος «εποικισμού» της περιοχής, όπως έχει αποδειχθεί ότι ίσχυε για τα βακούφια: από ένα τσιφλίκι δημιουργείται ένα χωριό. Το ερώτημα που προ-

---

[19] Ο λόγος που ωθούμαστε σ' αυτό το συμπέρασμα, είναι ο σημαντικός ρόλος που διαδραμάτισαν αξιωματούχοι στην περιοχή, τόσο κατά την κατάκτηση όσο και μετά. Η δημιουργία και το μεγάλο ποσοστό βακουφιών στον καζά, των οποίων οι ιδρυτές ήταν μέλη της οθωμανικής ελίτ, σχετίζεται με την εν γένει παρουσία τους στην περιοχή. Για παράδειγμα, το 1485 το 40% της συνολικής φορολογικής προσόδου του καζά προερχόταν από 19 βακούφια και 13 μούλκια, στη συντριπτική πλειονότητά τους αξιωματούχων (*bey, ağa, çelebi*) ή ιερωμένων (*fakih*).

[20] Γι' αυτή την πολιτική βλ. İnalcık, «Çiftlik», 33. Η απουσία άλλων τύπων στρατιωτικών τσιφλικιών (*voynuk, yürük*) στον καζά δείχνει και από άλλη οδό ότι η παρουσία των γερακάρηδων ήταν σημαντική, πιθανώς λόγω των εκτεταμένων –κατάλληλων για κυνήγι– περιοχών που υπήρχαν εκεί. Πάντως σε κάποιες σημειώσεις που συνοδεύουν την καταχώριση τέτοιων οικισμών, δηλώνεται σαφώς ότι αυτοί προήλθαν από τσιφλίκια *müsellem* (π.χ. TT 20, 248: *karye-i Yenice çiftlik veled-i Nüsret, bu köy müsellem köy imiş*).

[21] Θα λέγαμε ότι παρατηρείται μια αντίστροφη πορεία σε σχέση με τον πρώτο τρόπο δημιουργίας τσιφλικιών (βλ. παραπάνω, υποσημ. 18).

κύπτει είναι το εξής: οι «νέοι» κάτοικοι εγκαταλείπουν παρακείμενα χωριά για να ενταχθούν σε ένα τσιφλίκι ή έρχονται από αλλού; και, αν ισχύει το δεύτερο, από πού; Αν η εικόνα που δίνουν τα κατάστιχα είναι «αληθινή», τότε φαίνεται ότι αρχικά παρατηρείται απόδοση γης σε αξιωματούχους ως τσιφλίκια και στη συνέχεια «παρακμή» αυτών των τσιφλικιών, τα οποία μετεξελίσσονται σε χωριά. Όπως η πρώτη διαδικασία, έτσι και η δεύτερη υποβοηθήθηκε από το κράτος. Και στις δύο το κράτος ενδιαφερόταν για τη μεγιστοποίηση των εισοδημάτων της περιοχής, η οποία θα επιτυγχανόταν με πλήρη αξιοποίηση των παραγωγικών πηγών της. Σε μια έρημη ή κατεστραμμένη περιοχή, όπου το υπό διαμόρφωση οθωμανικό κράτος ήθελε να επιβάλει τον έλεγχό του κατά το πρώτο μισό του 15ου αι., το ίδιο κράτος, το οποίο είχε εδραιωθεί πολιτικά και είχε ολοκληρωθεί οργανωτικά, ακολούθησε στην ίδια περιοχή μια αντίστροφη πολιτική κατά το δεύτερο μισό του 16ου αι., όταν, πάντως, και το πληθυσμιακό δυναμικό της περιοχής ήταν μεγαλύτερο και βοηθούσε στην αποτελεσματική εφαρμογή μιας τέτοιας πολιτικής.

Λόγω της πρακτικής για τη σύνταξη των καταστίχων δεν γνωρίζουμε τίποτε σχετικά με την έκταση των τσιφλικιών. Επίσης, δεν γνωρίζουμε όλα τα στάδια της εξέλιξης αυτών των τσιφλικιών, γιατί καθώς οι πληροφορίες των καταστίχων αποτυπώνουν μια στατική εικόνα, δεν προκύπτει σαφώς από τις πηγές πώς και πότε δημιουργήθηκαν και πώς εξελίχθηκαν. Πάντως, σε γενικές γραμμές μέχρι περίπου το 1600 είχαν σταματήσει να υφίστανται τα τυπικά τσιφλίκια αυτής της πρώιμης περιόδου.

2. *Τσιφλίκια-«αγροκτήματα»*

Το «τσιφλίκι» μ' αυτή τη σημασία ισοδυναμεί με το *çift* και πρόκειται ουσιαστικά για τσιφλίκια *raiyyet*[22]. Η γενική εικόνα των δεδομένων των καταστίχων είναι η εξής:

Στο κατάστιχο του 1485 δεν υπάρχει κανένα καταγραμμένο τσιφλίκι-αγρόκτημα μέσα στους φορολογούμενους του κάθε οικισμού. Στο κατάστιχο του 1519 υπάρχουν 24 τσιφλίκια, από τα οποία τα είκοσι είναι γερακάρηδων, το ένα αδιευκρίνιστης μορφής και τα υπόλοιπα τρία χριστιανών που χαρακτηρίζονται ως *χαϊμανέ* (νομάδες). Τα πρώτα βρίσκονται σε αποκλειστικά μουσουλμανικά χωριά και τα δεύτερα σε μικτά με αξιόλογη παρουσία χριστιανών. Τα τσιφλίκια-αγροκτήματα εμφανίζονται σε μεγάλο αριθμό στο κατάστιχο του 1570, ενώ στα επόμενα (1595 και 1614) εμφανίζονται με αρχικά σαφή αυξητική τάση και στη συνέχεια υποχώρηση. Ο συνολικός αριθμός τους ήταν 462 (1570), 807 (1595) και 106 (1614)[23].

Όπως ειπώθηκε και παραπάνω, μ' αυτό τον όρο θα πρέπει να εννοηθούν τα τσι-

[22] Πρόκειται για την έκταση που καλλιεργούσε ένας αγρότης (reaya) και η οποία θεωρητικά αντιστοιχούσε στην έκταση που μπορούσε να οργώσει ένα ζευγάρι βοδιών ημερησίως και ως εκ τούτου ισοδυναμούσε με το βυζαντινό «ζευγάριον». Το τσιφλίκι, ωστόσο, δεν αφορούσε μόνο έκταση γης, που μπορεί να οργωθεί από ένα ζευγάρι βοδιών, αλλά και συνολικά μια αγροτική εκμετάλλευση (J. C. Alexander, *Toward*, 392).

[23] Το τελευταίο κατάστιχο του 1614 είναι μόνο τιμαριωτικό, ως εκ τούτου η μείωση των τσιφλικιών δεν είναι της τάξης 1:8, αλλά 1:4, δεδομένου ότι το 1595 μόνο τα τιμαριωτικά τσιφλίκια ανέρχονταν σε 409.

φλίκια των ραγιάδων, που καλλιεργούνταν από ένα φορολογούμενο (hane, mücerred). Η μορφή καταχώρισης των τσιφλικιών ακολουθούσε περίπου τον ίδιο τύπο και στις τρεις απογραφές: όνομα κατόχου τσιφλικιού και όνομα του καλλιεργητή κατά τη στιγμή της απογραφής. Η σχέση αυτή δηλωνόταν με τη φράση *deryed-i*, ενώ σπανιότερα χρησιμοποιούνταν οι φράσεις *der tasarruf-ı* και *beca-yı*. Σ' αυτές τις περιπτώσεις το δεύτερο πρόσωπο είχε την επικαρπία, ενώ το πρώτο απλά καλλιεργούσε το τσιφλίκι[24]. Το όνομα εκείνου που φέρεται ότι καλλιεργεί το τσιφλίκι τη στιγμή της απογραφής μπορεί να ήταν κι ενός αξιωματούχου –ακόμη και υψηλότερου βαθμού απ' ό,τι ο επικαρπωτής του. Μόνο στο τελευταίο κατάστιχο ακολουθούσε της καταχώρισης σταθερά η έκταση του τσιφλικιού. Στις άλλες δύο απογραφές η καταχώριση της έκτασης ήταν ελλιπής, αλλά γενικά μπορεί να θεωρηθεί ότι ένα τσιφλίκι είχε μέση έκταση ίση με 1 çift.

Αξιωματούχοι κατείχαν τσιφλίκια περισσότερο σε τιμαριωτικές γαίες παρά σε βακουφικές, αλλά σε γενικά χαμηλό ποσοστό επί του συνόλου[25]. Η αύξηση του ποσοστού τους το 1614 ίσως δείχνει ότι αυτοί κατάφεραν να κρατήσουν ή να επεκτείνουν τον έλεγχό τους και σ' άλλα τσιφλίκια. Θα μπορούσε το φαινόμενο να είναι προάγγελος του σχηματισμού των μεγάλων αγροτικών μονάδων-τσιφλικιών. Μάλλον, όμως, σημαίνει την αύξηση του ποσοστού μουσουλμάνων που χαρακτηρίζονται με κάποιον στρατιωτικό τίτλο (π.χ. μπεσέ, ρατζίλ), φαινόμενο που απαντάται και σ' άλλες περιοχές της Θράκης[26]. Ως καλλιεργητές, από την άλλη, οι αξιωματούχοι δεν ήταν απόντες, αν και γενικά εμφανίζονται σε μικρό αριθμό να καλλιεργούν γαίες χωρίς να έχουν την επικαρπία τους[27]. Σ' αυτή την περίπτωση επικαρπωτές μπορούσαν να είναι είτε απλοί μουσουλμάνοι *reaya*, είτε άλλοι αξιωματούχοι[28]. Προφανώς τις καλλιεργούσαν άλλοι, έμμισθοι υπάλληλοί τους, αλλά το

---

[24] Αυτό το πρόσωπο απλά καλλιεργούσε τη γη και δεν είχε το δικαίωμα της επικαρπίας (*tasarruf*). Βλ. Laiou, «Some Considerations», 261. Για ανάλογες περιπτώσεις στην Κίλια και το Άκερμαν βλ. στο Veinstein, «Les "çiftlik"», 189. Με τον όρο «καλλιεργητής» δηλώνεται το πρόσωπο που είναι *deryed-i* του τσιφλικιού, ενώ με τον όρο «επικαρπωτής» δηλώνεται το πρόσωπο που είναι *der tasarruf*, *beca-yı* ή απλά το τσιφλίκι είναι στο όνομά του (*be nam-ı*).

[25] 1570: 28/171 (16,3%) & 19/291 (6,5%). 1595: 50/409 (12,2%) & 29/398 (7,3%). 1614: 32/106 (30,2%). Η διαφορά στην παρουσία αξιωματούχων σε τιμαριωτικές και βακουφικές γαίες είναι μικρή και γι' αυτό το στοιχείο δεν χρήζει ιδιαίτερης ερμηνείας.

[26] Με άλλα λόγια: η είσοδος μουσουλμάνων στο στράτευμα, που παρατηρείται συνολικά στην αυτοκρατορία από το τέλος του 16ου αι. και εξής, έχει ως συνέπεια μεταξύ άλλων να εμφανίζονται πολλοί μουσουλμάνοι με στρατιωτικούς τίτλους, οι οποίοι δεν αποτελούσαν αναγκαστικά μέρος μιας τοπικής (στρατιωτικής) ελίτ, όπως συνέβαινε τους δύο προηγούμενους αιώνες. Για το φαινόμενο βλ. ενδεικτικά: Φ. Π. Κοτζαγεώργης, *Μικρές πόλεις της ελληνικής χερσονήσου κατά την πρώιμη νεότερη εποχή: Η περίπτωση της Ξάνθης (15ος-17ος αι.)*, Ξάνθη 2008, 146-7.

[27] 1570: 11/171 (6,4%) & 22/291 (7,5%). 1595: 24/409 (5,9%) & 12/398 (3%). 1614: 8/106 (7,5%).

[28] Βλ. ενδεικτικά: TT 494, 172: Mahmud Çelebi καλλιεργητής του τσιφλικιού του Hüseyin Bey. TT 1001, 228: Hamza Bey καλλιεργητής του τσιφλικιού κάποιου Mustafa γιου Oruç. TT 729, 179: Süleyman Bey καλλιεργητής του τσιφλικιού κάποιου Danişmend. TT 729, 187: Mehmed Bey el-cündi καλλιεργητής του τσιφλικιού του Hayır Çelebi.

ενδιαφέρον είναι ότι καλλιεργούν χωρίς να έχουν την επικαρπία. Είναι άραγε ένδειξη επεκτατικής καλλιεργητικής πολιτικής, σύμφωνα με την οποία χρησιμοποιούσαν την καλλιέργεια ως ένα πρώτο στάδιο και σκόπευαν να αποκτήσουν την επικαρπία στο μέλλον; Πιθανότερο είναι ότι υποκρύπτονται περιπτώσεις δανειοδοτήσεων ή και υποθηκεύσεων γαιών, φαινόμενο ιδιαίτερα συχνό στην οθωμανική επαρχία από τα τέλη του 16ου αι. και εξής[29].

Σημαντική είναι η παρουσία χριστιανών ως επικαρπωτών τσιφλικιών σε βακουφικές γαίες[30]. Αυτό οφείλεται κυρίως στην παρουσία κατόχων *μπάστινα*[31] σε συγκεκριμένα βακουφικά χωριά (Ğıdrohorı, Vırğarhorı), καθώς η συνολική παρουσία χριστιανών φορολογούμενων σε βακουφικές γαίες δεν ήταν υψηλότερη σε σχέση με τους αντίστοιχους που εμφανίζονταν στις τιμαριωτικές[32]. Ενδιαφέρουσα είναι η αύξηση του ποσοστού των χριστιανών επικαρπωτών σε τιμαριωτικές γαίες το 1614. Πιθανώς η αλλαγή να σχετίζεται με τη σημαντική δημογραφική υποχώρηση του μουσουλμανικού στοιχείου σ' αυτές τις γαίες μεταξύ 1595 και 1614[33]. Ακριβώς αντίθετη εικόνα σχηματίζεται για τους χριστιανούς ως καλλιεργητές. Αδρομερώς μιλώντας, φαίνεται ότι οι χριστιανοί ενώ καλλιεργούσαν, χωρίς να νέμονταν, τις γαίες τους το 1570 και το 1595, το 1614 είχαν την επικαρπία (και προφανώς και τις καλλιεργούσαν, αφού δεν δηλωνόταν όνομα καλλιεργητή)[34]. Οι χριστιανοί καλλιεργητές από γειτονικά χωριά εμφανίζονται σε ένα σχετικά υψηλό ποσοστό στις τιμαριωτικές γαίες με αυξητική τάση μέχρι το 1595 και κάθετη πτώση το 1614[35]. Η αυξητική τάση στους χριστιανούς καλλιεργητές προς το τέλος του αιώνα δείχνει τη δημογραφική αύξηση του χριστιανικού στοιχείου, η οποία δημιούργησε περίσσεια εργατικών χεριών. Παρ' όλη, πάντως, τη δυναμική του, το χριστιανικό στοιχείο συνήθως δεν κατάφερνε να αποκτήσει το δικαίωμα επικαρπίας για τις γαίες που καλλιεργούσε.

---

[29] Το φαινόμενο θεωρήθηκε ως ένας τρόπος δημιουργίας των μεγάλων εμπορευματικών τσιφλικιών (B. McGowan, *Economic Life*, 69 και 138-40).

[30] 1570: 5/171 (2,9%) [η 1 *μπάστινα*] & 74/291 (25%) [οι 34 ήταν *μπάστινα*]. 1595: 16/409 (3,9%) [η 1 *μπάστινα*] & 82/398 (20%) [οι 34 ήταν *μπάστινα*]. 1614: 19/106 (17,9%).

[31] Σταθερά ο όρος ως συνώνυμος του «χριστιανικού τσιφλικιού» εμφανίζεται μαζικά στο βακουφικό κατάστιχο του 1570 αναφορικά με το χωριό Vırğarhorı, χωρίς να υπάρχει επαρκής ερμηνεία γι' αυτό. Για την *μπάστινα* βλ. και παρακάτω τις επισημάνσεις σχετικά με τη συγκριτική μελέτη δέκα βακουφικών χωριών του καζά.

[32] Στα κατάστιχα του 1570 καταχωρίσθηκαν 3.000 μουσουλμάνοι φορολογούμενοι και 2.568 χριστιανοί σε βακουφικές γαίες, ενώ στις τιμαριωτικές 2.665 και 2.212 αντίστοιχα.

[33] Το 1595 καταχωρίσθηκαν 3.958 μουσουλμάνοι φορολογούμενοι και 3.115 χριστιανοί (αύξηση 32,6% και 29%), το 1614 τα αντίστοιχα σύνολα ήταν 1.730 και 2.295 (μείωση 129% και 36%). Το 1595 στις βακουφικές γαίες τα σύνολα ήταν 3.478 για μουσουλμάνους και 2.603 για χριστιανούς (αύξηση 13,7% και 1,3% αντίστοιχα).

[34] 1570: 31/171 (18,1%) & 87/291 (30%). 1595: 85/409 (20,8%) & 30/398 (7,5%). 1614: 4/106 (3,8%).

[35] 1570: 18/171 (10,5%) & 12/291 (4%). 1595: 52/409 (12,7%) & 23/398 (5,8%). 1614: 3/106 (2,8%). Δεν συμπεριλήφθηκαν οι περιπτώσεις καλλιεργητών ολόκληρου του χωριού, ούτε αυτές που καλλιεργητές ήταν οι μουσουλμάνοι από άλλα χωριά, αν και οι τελευταίες είναι ελάχιστες.

Η συνολική εκπροσώπηση των κατοίκων ενός χωριού (*ehl-i karye*) ως κατόχων τσιφλικιών είχε μηδαμινή παρουσία·[36] αντίθετα, ως καλλιεργητών τσιφλικιών παρουσίαζε αξιοσημείωτη αυξητική τάση, κυρίως σε τιμαριωτικές γαίες[37]. Ίσως μια αλλαγή του οικιστικού και δημογραφικού τοπίου στον καζά είχε ως αποτέλεσμα οι κάτοικοι των χωριών να αναλάβουν συλλογικά την καλλιέργεια κενών τσιφλικιών. Το 1614, οπότε διαθέτουμε και αριθμητικά στοιχεία εκτάσεων, οι κάτοικοι του χωριού συλλογικά καλλιεργούσαν εκτάσεις μέχρι και δεκαπέντε *çift* (περίπου 1.500 στρεμμάτων) εντός των ορίων του ίδιου χωριού[38]. Στις έντεκα από τις δεκαπέντε περιπτώσεις που εμφανίζεται τέτοιου είδους καταχώριση στο κατάστιχο του 1614, δεν υπήρχε όνομα επικαρπωτή στο τσιφλίκι. Η σαφής ελάττωση του μουσουλμανικού στοιχείου δημιούργησε περίσσεια γαιών, οι οποίες δεν διέθεταν καλλιεργητές ή και επικαρπωτές. Έτσι, το κενό ήρθαν να συμπληρώσουν οι κάτοικοι του χωριού, που ανέλαβαν συλλογικά την καλλιέργεια των γαιών. Αυτό το στοιχείο μπορεί μεταξύ άλλων να σηματοδοτεί τη μετάβαση από ένα προσωπικό σε ένα συλλογικό σύστημα καλλιέργειας και φορολογικής ευθύνης[39].

Για να ελεγχθεί αν υπήρχαν κάποιοι ειδικοί παράγοντες που ευνοούσαν την ανάπτυξη τσιφλικιών, μελετήθηκαν χωριά που εμφάνιζαν πάνω από δέκα τσιφλίκια στην ίδια απογραφή. Το 1570 υπήρχαν τρία τιμαριωτικά και δώδεκα βακουφικά χωριά με πάνω από δέκα τσιφλίκια[40]· το 1595 ο συνολικός αριθμός διπλασιάστηκε, αλλά με διαφορετική αναλογία: δεκαέξι τιμαριωτικά και δεκαεπτά βακουφικά[41]· τέλος, μόνο δύο τιμαριωτικά χωριά καταχωρίζονται το 1614 με πάνω από

---

[36] 1570: 1/171 (0,6%) & 0/291 (0%). 1595: 1/409 (0,24%) & 1/398 (0,25%). 1614: 1/106 (0,9% – Ketanlık).

[37] 1570: 15/171 (8,8%) & 1/291 (0%). 1595: 65/409 (15,9%) & 30/398 (7,5%). 1614: 15/106 (14,1%).

[38] Χαρακτηριστικές περιπτώσεις είναι τα χωριά Kara Mehmedler, Eski Dolab nd Opan Deresi και Pokrovan, όπου το μοναδικό τσιφλίκι του χωριού –εκτάσεως 8, 15 και 10 τσιφτ αντίστοιχα– καλλιεργούνταν από τους κατοίκους συνολικά, χωρίς να υπάρχει όνομα επικαρπωτή (TT 729, 181-84). Η σύνθεση του πληθυσμού δεν ερμηνεύει το φαινόμενο, καθώς το πρώτο χωριό ήταν αμιγώς μουσουλμανικό, ενώ τα άλλα δύο αμιγώς χριστιανικά.

[39] Πρβλ. όμως και την άποψη ότι στα Βαλκάνια και τη Δυτική Μικρασία δεν υπήρχε κοινοτική κυριότητα επί αρόσιμων γαιών, παρά μόνο σε λιβάδια και δάση (İnalcık, «Settlements», 156-7). Αυτό είναι αληθές για την κυριότητα, αλλά για την καλλιέργεια φαίνεται ότι δεν ίσχυε, όπως βλέπουμε στην περίπτωση του Διδυμοτείχου. Ενδιαφέρον θα ήταν να δει κανείς αν αυτοί οι κάτοικοι των χωριών αποκτούσαν κατά τον 17ο αι. και την επικαρπία των υπό την καλλιέργειά τους τσιφλικιών.

[40] Πρόκειται για τα εξής χωριά: Vırğarhorı (34 τσιφλίκια), Ğıdrohorı (33), Ulğar (19), Karaca Halil, Helvacı-ı Bözürk και Lulu (από 16), İncüğiz και Salih (από 15 τσιφλίκια), Mustafalı (14), Karlı nd Sulu Hacı (13), Helvacı-ı Küçük και Hallaç Muradlı (από 11), Timurlar (10), Opan Eski nd Dolab (10), Zağanos Bey nd Musa Çavuş Çiftliği (10).

[41] Πρόκειται για τα εξής χωριά: Vırğarhorı και Ğıdrohorı (από 34), Kadı (23), İncüğiz, Ulğar και Lulu (21), Çavuş (19), Kabul Çiftliği-Sovucak Bunarı, Hallaç Muradlı και Salih (από 18), Sekban-ı Bözürk και Küçük, Karlı nd Sulu Hacı και Helvacı-ı Bözürk (από 17), Sarı Hızırlı και Abdullah (από 16), Sofılar, Hisarbey-i Küçük, Dikilü Taş-Darı Obası, Timurlar και

δέκα τσιφλίκια[42]. Παρ' όλο που τα περισσότερα από τα χωριά ήταν πεδινά (İncüğiz, Lulu, Sekban-ı Bözürk ve Küçük, Abdullah, Vırğarhorı, Ğıdrohori), υπήρχαν, ωστόσο, ημιορεινά ή και ορεινά χωριά με μεγάλο αριθμό τσιφλικιών (Hallaç Muradlu, Dikilü Taş, Timurlar). Κατά συνέπεια, η πεδινή θέση του οικισμού ήταν ένας ισχυρός, αλλά όχι καθοριστικός παράγοντας για την ανάπτυξη τσιφλικιών εντός αυτού. Η φορολογία όλων αυτών των χωριών στηριζόταν στην καλλιέργεια δημητριακών, όπως συνέβαινε, όμως, και με τα υπόλοιπα χωριά. Δεν φαίνεται, συνεπώς, να εξαρτιόταν ο αριθμός των τσιφλικιών ούτε από τη γεωγραφική θέση ούτε από το είδος της φορολογίας του οικισμού. Άλλοι, μη διαγνώσιμοι μέσα από τα δεδομένα των καταστίχων, παράγοντες φαίνεται ότι επηρέασαν την ανάπτυξη τσιφλικιών σ' έναν οικισμό.

Η δημογραφία διαδραμάτισε τον δικό της ρόλο στην εξέλιξη των τσιφλικιών. Ο μουσουλμανικός πληθυσμός στις τιμαριωτικές γαίες από 3.289 φορολογούμενους το 1595 έπεσε στους 1.730 είκοσι χρόνια αργότερα. Η μείωση κατά 129% μπορεί να θεωρηθεί «καταστροφική», ενώ σοβαρή ήταν και η μείωση του αριθμού των χριστιανών (36%). Από την άλλη, ο φορολογούμενος πληθυσμός του 1595 σε σχέση μ' αυτόν του 1570 ήταν υψηλότερος κατά 10,6% (15,5% οι μουσουλμάνοι και 4% οι χριστιανοί). Πρόκειται, συνεπώς, για μια πλήρη αντιστροφή των δεδομένων κατά την πρώτη δεκαετία του 17ου αι. Η σχέση μεταξύ πληθυσμιακού δυναμικού και αριθμού τσιφλικιών κυμαινόταν σε χαμηλά επίπεδα. Η εμπειρική έρευνα της περιόδου 1570-1614 επιβεβαιώνει τα γενικότερα πορίσματα του McGowan για τη νότια περιοχή της Θράκης κατά τους επόμενους αιώνες: ο συντελεστής τσιφλικιών προς φορολογούμενες εστίες κυμάνθηκε ως εξής: 0,04 (1570), 0,06 (1595) και 0,02 (1614)[43], ένδειξη μικρής παρουσίας τσιφλικιών μέσα στην ιστορική διάρκεια.

Στην προσπάθεια περαιτέρω διερεύνησης των χαρακτηριστικών των τσιφλικιών, έγινε συγκριτική μελέτη δέκα βακουφικών χωριών του καζά Διδυμοτείχου, για τα οποία σώζονται άλλα δύο αναλυτικά (βακουφικά) κατάστιχα για την περίοδο (ένα του 965/1557-8 [TT 306] και ένα του 1565 περίπου [TT 979][44]). Η πρώτη εικόνα που λαμβάνει κανείς βλέποντας σε στήλες τα δεδομένα είναι ότι μεταξύ 1557 και περίπου 1565 παρατηρείται έκρηξη στον αριθμό των καταχωρισμένων τσιφλικιών.

Karaca Halil (από 15), Canikli, Mahmudlu nd İbri Fakih, Mustafalı και Ak Sakal maa Göynüklü (από 13), Simavna και Karabeğlü nd Işıkçı (από 12), Doğancı Murad nd Köse Doğancı, Helvacı-ı Küçük και Pişrevlü (από 11), Ketanlık, Pazarlu Tatar nd Uğurlu, Göynüklü και Zağanos Bey nd Musa Çavuş Çiftliği (από 10).

[42] Είναι τα εξής: Abdullah (12) και Sekban-ı Bözürk και Küçük (10).

[43] 1570: 4.878 + 5.568 = 10.446. Ç/H= 0,04. 1595: 7.073 + 6.081 = 13.154. Ç/H= 0,06. 1614: 4.025. Ç/H= 0,02. Βλ. McGowan, *Economic Life*, 75 για τη χαμηλή σχέση που παρατηρείται στην περιοχή της Θράκης, κοντά στην Κωνσταντινούπολη, ενώ ο ίδιος αναρωτιέται για τη μηδαμινή παρουσία τσιφλικιών στην περιοχή κατά τους 17ο και 18ο αι.

[44] Το κατάστιχο είναι αχρονολόγητο με βάση τον κατάλογο του αρχείου. Ο Gökbilgin αυθαίρετα το χρονολόγησε το 982/1575, αλλά φαίνεται ότι πρόκειται για απογραφή των μέσων της δεκαετίας του 1560 (βλ. Παράρτημα), γι' αυτό θα αναφέρεται στο εξής ως κατάστιχο του «περίπου 1565».

Το χωριό Lulu, για παράδειγμα, είχε το 1557 δύο τσιφλίκια και μετά το 1560 δεκαπέντε, δεκαέξι και τελικά είκοσι ένα στο τέλος του αιώνα. Το χριστιανικό Ulğar είχε έξι το 1557, δεκαεννιά το 1565 και 1570 και είκοσι ένα το 1595[45]. Ενδιαφέρον, επίσης, είναι ότι παρ' όλη τη μικρή χρονική απόσταση μεταξύ των τριών πρώτων απογραφών δεν υπάρχει πλήρης ταύτιση των ονομάτων των κατόχων και των καλλιεργητών, έστω και σε δύο συνεχόμενα κατάστιχα. Η καλλιέργεια των τσιφλικιών ή και η διαδοχή των προσώπων των καλλιεργητών (σε επόμενες απογραφές) υπακούει σε μεγάλο βαθμό στον κανόνα της «συγγένειας», δηλαδή καλλιεργητές των τσιφλικιών είναι γιοι των επικαρπωτών[46]. Ωστόσο, κι εδώ η ταυτόχρονη παρουσία ζευγάδων και τσιφλικιών δημιουργεί πρόβλημα. Από μια σύγκριση των ονομάτων των χωριών στις απογραφές του 1557 και του περίπου 1565 προκύπτει ότι σε ποσοστό κοντά στο 80% οι ζευγάδες ταυτίζονται· η διαφορά είναι ότι στο πρώτο κατάστιχο καταχωρίζονται απλά ως ζευγάδες, ενώ στο δεύτερο είναι επικαρπωτές τσιφλικιών και καταγράφεται ξεχωριστά ο καλλιεργητής τους.

Η διαχρονική παρακολούθηση των μεμονωμένων τσιφλικιών έδειξε επιπλέον τα εξής χαρακτηριστικά:

α) Οι χριστιανοί συμμετέχουν στην εκμετάλλευση των τσιφλικιών ανάλογα με τη δημογραφική δύναμή τους, αλλά όχι σε υψηλότερο ποσοστό από τους μουσουλμάνους. Έτσι, εμφανίζονται σε μικτά χωριά με χριστιανική πλειονότητα, αλλά όχι σε μεγαλύτερο ποσοστό από τους μουσουλμάνους[47]. Σχεδόν όλες οι περιπτώσεις αφορούν καλλιεργητές και όχι επικαρπωτές. Με τα μέχρι τώρα στοιχεία δεν μπορεί να ερμηνευτεί, γιατί οι χριστιανοί, ακόμη και όταν υπερτερούν πληθυσμιακά σ' ένα χωριό με ικανό αριθμό τσιφλικιών, δεν εμφανίζονται ούτε ως απλοί καλλιεργητές σ' αυτά.

β) Γενικά, η ταύτιση των τσιφλικιών δεν είναι δύσκολη, γιατί τα τσιφλίκια διατηρούν το όνομα του επικαρπωτή ακόμη κι όταν αλλάζει ο καλλιεργητής ή λαμβάνουν το όνομα του γιου του επικαρπωτή ή, πιο σπάνια, το όνομα του προηγούμενου καλλιεργητή, ο οποίος στη νέα απογραφή έχει αποκτήσει το δικαίωμα της επικαρπίας· τέλος, συχνά συμβαίνει να αλλάζει ο επικαρπωτής και να παραμένει ο καλλιεργητής[48]. Μάλιστα, δεν είναι σπάνιες οι καταχωρίσεις, στις οποίες τα κατά-

---

[45] Βλ. αντίστοιχα τα κατάστιχα TT 306, 53-4, 58· TT 979, 46, 47-8· TT 498, 159, 167· TT 470, 154-5, 161.

[46] Π.χ. στο χωριό Lulu, ο Αλί καλλιεργεί το τσιφλίκι του πατέρα του Χαμζά (TT 498, 154 και TT 470, 159). Ο πατέρας εξουσίαζε το τσιφλίκι το 1570, αλλά στις απογραφές του 1557 και του περ. 1565 φερόταν ως καλλιεργητής του τσιφλικιού υπό την επικαρπία του Μεχμέτ Μπέη (TT 306, 53 και TT 979, 47). Τα παραδείγματα της κατηγορίας αυτής είναι πάρα πολλά.

[47] Από το δείγμα μας τέτοια χωριά ήταν το Lulu και το Ulğar. Το πρώτο χωριό στην απογραφή του 1570 είχε μόνο τέσσερις χριστιανούς εμπλεκόμενους ως καλλιεργητές ή επικαρπωτές στα δεκαέξι τσιφλίκια ή 4 στους 32. Το δεύτερο χωριό στην ίδια απογραφή εμφάνιζε επτά χριστιανούς σε δεκαεννιά τσιφλίκια, ή 7 στους 38. Παρόμοια εικόνα υπάρχει και στις άλλες απογραφές.

[48] Για τις τέσσερις περιπτώσεις βλ. ενδεικτικά: α) Το τσιφλίκι του Yusuf γιου Abdullah στο χωριό Mustafalı, που καταχωρίζεται με διαφορετικούς κάθε φορά καλλιεργητές στις απογραφές (TT 979, 41· TT 498, 163· TT 470, 158). β) Το τσιφλίκι του Μουσταφά γιου Αλί καταχωρίσθηκε το περίπου 1565 με καλλιεργητή τον γιο του Kayabalı και το 1595 έγινε ο

στιχα καταγράφουν αλλεπάλληλους καλλιεργητές με την προσθήκη της λέξης *hala* (= τώρα, αυτή τη στιγμή). Σε κάποιες περιπτώσεις δηλώνεται ότι η αιτία της αλλαγής του καλλιεργητή ήταν η εξαφάνισή του (*bu da ğayıb deryed-i* [...])[49]. Μόνο σε δύο χωριά δεν κατέστη δυνατό να ταυτιστούν τα τσιφλίκια[50].

γ) Η πρακτική της συμμετοχικής καλλιέργειας των τσιφλικιών (*bervech-i iştirak*) ήταν ευρύτατη. Σε πολλές περιπτώσεις καλλιεργητές τσιφλικιών ήταν πάνω από δύο άτομα, τα οποία δεν ήταν κατ' ανάγκη αδέλφια του επικαρπωτή πατέρα τους[51].

δ) Η απόδοση του δικαιώματος της καλλιέργειας ενός τσιφλικιού γινόταν κυρίως από τον καδή, αλλά μπορούσε να γίνει επίσης από τον επίτροπο (*mütevelli*) του βακουφιού ή και από τους δύο[52].

ε) Αξιοσημείωτη ήταν η παρουσία γυναικών, είτε ως κατόχων είτε ως καλλιεργητών τσιφλικιών, αν και τις περισσότερες φορές οφείλουν την εμπλοκή τους στην εκμετάλλευση του τσιφλικιού στο γεγονός ότι ο πατέρας τους ήταν ο επικαρπωτής[53].

γιος του επικαρπωτής με διαφορετικό καλλιεργητή (TT 979, 48· TT 498, 159· TT 470, 154). γ) Το τσιφλίκι του Yunus, παλαιού ιμάμη του χωριού Helvacı-ı Bözürk, είχε καλλιεργητή σε δύο απογραφές τον Şaban γιο Malkoç Bey, ο οποίος στην τελευταία έλαβε την επικαρπία με καλλιεργητή τον γιο του Hasan (TT 979, 40· TT 498, 165· TT 470, 160). δ) Το τσιφλίκι του Hızır στο χωριό Ulğar είχε καλλιεργητή τον Μιχάλη στις δύο πρώτες απογραφές, το 1570 είχε τον Veli γιο Abdullah και ήδη είχε αλλάξει στον γιο του Mustafa και τέλος το 1595 είχε αναλάβει ο Γιώργης γιος Μανόλη (TT 306, 58· TT 979, 46· TT 498, 167· TT 470, 161).

[49] Βλ. ενδεικτικά στο χωριό Mustafalı το τσιφλίκι του Kvstyr (;) καλλιεργούνταν από τον Durmuş İnullah μέχρι την απογραφή του περ. 1565 και, επειδή αυτός εξαφανίστηκε, δόθηκε στον χριστιανό Çelik από το χωριό Akbunar (TT 979, 42). Ίσως δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στην επόμενη απογραφή είχε αλλάξει και ο επικαρπωτής και ο καλλιεργητής του τσιφλικιού (βλ. TT 498, 163: Oruç γιος Balad [;] με καλλιεργητές τους γιους του Küçük και Hamza).

[50] Πρόκειται για τα Karaca Halil και Mustafalı στην απογραφή του 1595· ως λόγος προτείνεται για το πρώτο η σχετικά μεγάλη διακύμανση του πληθυσμού μεταξύ των τριών απογραφών (62 μουσουλμάνοι το 1565, 39 το 1570 και τελικά 53 το 1595), που σημαίνει ένα μετακινούμενο εργατικό δυναμικό και για το δεύτερο η σταθερή δημογραφική μείωση (41 μουσουλμάνοι – 30 – 26) που οδήγησε στην ανακατανομή των γαιών.

[51] Βλ. για παράδειγμα, TT 979, 41: τσιφλίκι του Ahmed Abdullah με καλλιεργητές τους Bali Hoca, Mahmud και Ali· TT 498, 163: τσιφλίκι του Ferhad με καλλιεργητές τους Yora Darsmidos, Yorgi και Yano, γιους του Hsl (;)· TT 470, 157: τσιφλίκι των Muslih και Rüşen με καλλιεργητές τους Mehmed και Ali, γιους του σπαχή Hüseyin. Πολλές είναι οι περιπτώσεις που οι κοινοί καλλιεργητές ήταν παιδιά του επικαρπωτή ή του προηγούμενου καλλιεργητή.

[52] TT 498, 159: τρία τσιφλίκια στο χωριό Lulu δόθηκαν σε καλλιεργητές με έγγραφο του καδή Ergene και ένα μεταβιβάστηκε με έγγραφο του βακουφικού επιτρόπου· TT 498, 167: στο χωριό Ulğar ένα τσιφλίκι δόθηκε με την άδεια και των δύο αξιωματούχων. Πάντως, γενικά σπανίως δηλώνεται ο αξιωματούχος που εξέδωσε το έγγραφο απόδοσης δικαιώματος επί του τσιφλικιού.

[53] Βλ. TT 979, 46 (στο χωριό Ulğar), όπου στη μία περίπτωση η καλλιεργήτρια του τσιφλικιού ήταν γυναίκα ενός υψηλού προσώπου, ενώ στη δεύτερη οι δύο κόρες του επικαρπωτή φέρονταν ως καλλιεργήτριες, όπως και στο προηγούμενο κατάστιχο (βλ. TT 306, 58)· TT 498, 163, 165 και 166, όπου και στις τέσσερις περιπτώσεις οι γυναίκες ήταν κόρες του επικαρπωτή· TT 470, 158, 160, 166 (όπου τρεις γυναίκες ήταν κόρες των επικαρπωτών), 161

στ) Υπάρχουν περιπτώσεις καλλιεργητών τσιφλικιών, οι οποίοι δεν ανήκαν στον φορολογούμενο πληθυσμό του χωριού, στο οποίο βρισκόταν το τσιφλίκι. Αυτό προκύπτει είτε από σημειώσεις που υπάρχουν στο κατάστιχο, είτε από το γεγονός ότι χριστιανός καλλιεργητής καλλιεργούσε σε τσιφλίκι χωριού αμιγώς μουσουλμανικού[54].

ζ) Ειδικότερο πρόβλημα θέτει η παρουσία *baştına*, οι οποίες, μάλιστα, δεν καταχωρίζονταν στις προηγούμενες απογραφές[55]. Μέχρι τώρα γνωρίζαμε ότι οι *μπάστινα* ήταν τα «χριστιανικά τσιφλίκια», τα οποία διατηρήθηκαν από την προοθωμανική εποχή[56]. Με βάση το υλικό του δείγματός μας φαίνεται ότι με τον όρο *μπάστινα* οι απογραφείς εννοούσαν ένα κοινό τσιφλίκι, το οποίο είχε επικαρπωτή χριστιανό. Άρα, η ύπαρξη *μπάστινα* δεν θα πρέπει να περιοριστεί σε (ή να συνδεθεί με) ένα προ-οθωμανικό περιβάλλον, αλλά αφορά και το οθωμανικό ως συνώνυμο του τσιφλικιού[57]. Ωστόσο, η χρήση της μπορεί να ξεφύγει ακόμη και από τους παραπάνω περιορισμούς και να μην ερμηνεύεται ικανοποιητικά με βάση το υπό μελέτη υλικό[58].

(όπου καλλιεργήτρια μαζί με έναν άντρα). Αξιοσημείωτες είναι δύο περιπτώσεις: α) το τσιφλίκι της Emine Hatun στο χωριό Ulğar, το οποίο παρέμεινε υπό την επικαρπία της καθ' όλη τη διάρκεια από το 1557-95, με διαφορετικούς χριστιανούς καλλιεργητές (TT 306, 58· TT 979, 46· TT 498, 167· TT 470, 161) και β) το τσιφλίκι της Seyiri Hatun στο ίδιο χωριό, το οποίο εμφανίζεται με τη γυναίκα επικαρπώτρια μόνο στην απογραφή του 1595, αλλά στις προηγούμενες ήταν η ίδια η καλλιεργήτριά του.

[54] Για την πρώτη περίπτωση βλ. ενδεικτικά, TT 979, 41, όπου χριστιανός κάτοικος του χωριού Akbunar καλλιεργεί τσιφλίκι στο αμιγώς μουσουλμανικό Mustafalı· TT 498, 167, όπου χριστιανός του İncüğiz καλλιεργεί τσιφλίκι μουσουλμάνου στο Ulğar· TT 470, 157: όπου χριστιανός του χωριού Akbunar και μουσουλμάνος του Kellimlü καλλιεργούν τσιφλίκια στο αμιγώς μουσουλμανικό Karaca Halil. Για τη δεύτερη περίπτωση βλ. τους δύο χριστιανούς καλλιεργητές σε τσιφλίκια του αμιγώς μουσουλμανικού χωριού Bançuvacalı (TT 306, 56· TT 979, 42· TT 498, 164· TT 470, 159).

[55] Για την περίπτωση αυτή βλ. παρακάτω.

[56] *Baştına* είναι σλαβικός όρος, ο οποίος υιοθετήθηκε από τους Οθωμανούς στη δημοσιονομική πρακτική στα Βαλκάνια. Είναι περίπου ταυτόσημος με τον όρο *τσιφλίκι* και σημαίνει μια έκταση γης, που καλλιεργείται από έναν χριστιανό, ο οποίος την κατείχε υπό ένα νομικό καθεστώς και προ της έλευσης των Οθωμανών στην περιοχή (M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, φωτομ. ανατ., Κωνσταντινούπολη 2004, I, 170).

[57] Βλ. και τις παρατηρήσεις των J. C. Alexander, *Toward*, 392 και B. Cvetkova, «Early Ottoman *Tahrir Defters*», 202, υποσημ. 166.

[58] Για να περιπλακεί ακόμη περισσότερο η εικόνα της χριστιανικής *μπάστινα* και του μουσουλμανικού τσιφλικιού παρατίθεται μια καταχώριση σε δύο συνεχόμενα κατάστιχα για μια μουσουλμανική *μπάστινα*: TT 979, 49: [χωριό Lulu], *baştina-ı Kaşavirli? [Davudlı] deryed-i Mehmed Bey zaim, veled-i o.* TT 498, 159: [χωριό Lulu], *baştina-ı Davudlı deryed-i Mehmed Bey zaim*. Η *μπάστινα* δεν καταχωρίζεται ούτε στο προηγούμενο, ούτε στο επόμενο κατάστιχο. Στο ίδιο χωριό υπάρχει και η εξής καταχώριση: TT 498, 159: *çiftlik-i Dimitri veled-i Mihal, nim*. Το χριστιανικό τσιφλίκι καταχωρίζεται στο επόμενο κατάστιχο, στο οποίο καλλιεργητής είναι ένας άλλος χριστιανός. Πρβλ., τέλος, μια χριστιανική *μπάστινα* (*baştina-ı Hıristo Dimitri deryed-i Kosta kassab)* με σταθερή παρουσία σε κατάστιχα, η οποία καταχωρίζεται στο χωριό Ulğar και εμφανίζεται στα TT 979, 498 και 470, αλλά *όχι* στο παλαιότερο TT 306.

Τα παραπάνω πορίσματα συμφωνούν και με τα δεδομένα από όλο το δείγμα των χωριών του καζά. Από την άλλη, τα γενικά χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν για τα τσιφλίκια-«αγροκτήματα» του καζά, εμφανίζονται και στα δέκα χωριά. Από την ανάλυση των δέκα χωριών σχηματίζεται η εικόνα ενός ταχύτατα εναλλασσόμενου σώματος καλλιεργητών στα τσιφλίκια.

3. *Συμπεράσματα*

Ο όρος *τσιφλίκι* στον καζά Διδυμοτείχου δήλωνε κατ' αρχήν γαίες, οι οποίες δόθηκαν σε αξιωματούχους, μάλλον υπό καθεστώς μουλκιού, και οι οποίες χαρακτηρίστηκαν «τσιφλίκια» τουλάχιστον από τα μέσα του 15ου αι. Γύρω από αυτές αναπτύχθηκαν χωριά, των οποίων η βιωσιμότητα δεν είναι σαφές από ποιους παράγοντες εξαρτιόταν[59]. Με την πάροδο του χρόνου εγκαταλείφθηκε η λέξη «τσιφλίκι» από την ονομασία του οικισμού, ο οποίος είχε εν τω μεταξύ ενταχθεί στην κατηγορία του «χωριού». Δεν ήταν απαραίτητο να διατηρηθεί το πιθανό καθεστώς μουλκιού, που αρχικά είχε, αφού προϊόντος του χρόνου είχε ενταχθεί είτε σε βακούφι είτε και στο τιμαριωτικό σύστημα. Με τη σημασία του οικισμού ο όρος *τσιφλίκι* εμφανίζεται και στην περίπτωση των γερακάρηδων. Η μείωση του αριθμού τους προς το τέλος του 16ου αι. συνάδει με τη γενικότερη πολιτική του κράτους. Από την άλλη, δηλώνει την ισχυρή παρουσία της στρατιωτικής οργάνωσης των γερακάρηδων στην περιοχή κατά τον 15ο αι.

Ως αγρόκτημα (*raiyyet çiftliği*) το τσιφλίκι εμφανίζεται σε μεγάλο αριθμό στα κατάστιχα το 1570 ή ειδικότερα κατά τη δεκαετία του 1560. Εφόσον το τσιφλίκι δεν μπορούσε να κατατμηθεί βάσει του νόμου, ο απογραφέας κατέγραφε τον καλλιεργητή του, χωρίς πάντως να δηλώνεται στο κατάστιχο με ποια ακριβώς σχέση εργασίας αυτός δούλευε στο τσιφλίκι[60].

Η ανάλυση των τσιφλικιών-αγροκτημάτων του καζά Διδυμοτείχου θέτει ορισμένα επί μέρους, αλλά κρίσιμα ερωτήματα. Ένα πρώτο ερώτημα που προκύπτει, είναι το εξής: γιατί διαχωρίζονται τα συγκεκριμένα τσιφλίκια από τις γαίες των απλών φορολογουμένων, ειδικά όταν αυτοί είναι *çiftçi* (ζευγάδες); Επιπλέον, γιατί καταχωρίζονται ως τσιφλίκια εκτάσεις, οι οποίες στην προηγούμενη απογραφή καταχωρίζονταν απλά ως «çift» και γιατί θα πρέπει ο απογραφέας να καταχωρίζει και τους καλλιεργητές του τσιφλικιού, ειδικά όταν είναι οι ίδιοι οι κάτοχοί του; Η διαφοροποίηση δεν φαίνεται ότι αφορά ούτε την έκταση, ούτε το είδος της καλλιέργειας, ούτε και το καθεστώς του. Η έκταση, όπως μόλις αναφέρθηκε, δεν διαφοροποιείται από αυ-

[59] Προφανώς η καλλιέργεια και η παραγωγή ήταν βασικός παράγοντας για τη συγκέντρωση κατοίκων. Πάντως, και η πολιτική προσέλκυσης καλλιεργητών από τον ιδιοκτήτη μέσω ικανοποιητικών για τους καλλιεργητές συμβάσεων αγροληψίας θα πρέπει να έπαιξε ρόλο. Σε κάθε περίπτωση η μελέτη του παρόντος δείγματος δεν επιτρέπει να διατυπωθεί μια ολοκληρωμένη ερμηνεία.

[60] Προφανώς η σύμβαση γινόταν με ένα από τα γνωστά συμβόλαια αγροληψίας, που μας είναι γνωστά και από μεταγενέστερες περιόδους (μισακάρικο, τριτάρικο). Στα κατάστιχα, βέβαια, δεν καταχωρίζονται τέτοιου είδους πληροφορίες.

τήν που κατέχει ένας κοινός ζευγάς. Όσον αφορά το είδος της καλλιέργειας, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ως «τσιφλίκια» χαρακτηρίζονται εκτάσεις όπου καλλιεργούνται δημητριακά[61]. Ωστόσο, αυτό δεν προκύπτει από το υπό μελέτη υλικό, αλλά ούτε και υπάρχει υπόνοια ότι σ' αυτές τις εκτάσεις η καλλιεργητική εξειδίκευση άλλαζε. Αυτό μπορεί να τεκμηριωθεί από την καταγραφή των φόρων επί της παραγωγής κάθε χωριού. Το καθεστώς, τέλος, δεν διαφοροποιείται όσον αφορά τη φορολογία, αφού κι αυτά τα τσιφλίκια εντάσσονται στην ίδια ενότητα με το υπόλοιπο χωριό και, αν υπήρχε η παραμικρή διαφοροποίηση, θα υπήρχε οπωσδήποτε κάποια σημείωση σε ένα φορολογικό κατάστιχο. Επιπλέον, στα αθροίσματα των οφειλόμενων φόρων στο τέλος της καταχώρισης του χωριού, αυτά τα τσιφλίκια συνυπολογίζονται με τους ζευγάδες, πράγμα που σημαίνει ότι για το κράτος η φορολογική βαρύτητα των δύο ήταν η ίδια. Όσον αφορά τη νομική πλευρά, δεν είναι σαφές αν ίσχυσε κάτι διαφορετικό απ' αυτό που συνέβαινε γενικά στην αυτοκρατορία.

Ένα άλλο ερώτημα είναι γιατί παρατηρείται αύξηση των καταγραμμένων τσιφλικιών για πρώτη φορά τη δεκαετία του 1560. Είναι τεχνικό το θέμα, δηλαδή χρησιμοποιούμενης ορολογίας από τους απογραφείς, ή μήπως η καταχώριση των τσιφλικιών δεν έχει να κάνει απλά με μια (νέα) πρακτική απογραφής[62];

Τα δύο ερωτήματα, γιατί δηλαδή εμφανίζονται στη δεκαετία του 1560 μαζικά τα τσιφλίκια και ποια η ειδοποιός τους διαφορά από τους απλούς ζευγάδες φορολογούμενους, σχετίζονται μεταξύ τους. Τη συγκεκριμένη περίοδο εντείνεται η δημογραφική αύξηση του πληθυσμού. Η περίσσεια εργατικών χεριών που προέκυψε, οδήγησε στην όλο και συχνότερη καλλιέργεια των γαιών από χωρικούς που ήταν διαφορετικοί από αυτούς που είχαν την επικαρπία. Η ανατραπείσα αναλογία ανάμεσα στη διαθέσιμη γη και στους καλλιεργητές δεν οδήγησε σε κατάτμηση γαιών, αλλά μάλλον στη στερέωσή τους. Μ' αυτό τον τρόπο το κράτος διασφάλιζε την είσπραξη της φορολογίας από μια αξιόλογη παραγωγικά έκταση και ταυτόχρονα εξυπηρετούσε το πλεονάζον εργατικό δυναμικό για απαίτηση νέων γαιών λόγω της δημογραφικής πίεσης[63]. Γι' αυτό τα καταχωρισμένα τσιφλίκια συνοδεύονται σχεδόν πάντα από το όνομα του καλλιεργητή και διαφαίνεται προσεκτική προσπάθεια να καταχωρίζονται οι όποιες αλλαγές συμβαίνουν σ' αυτούς. Έτσι, εμφανίστηκε ο τύπος ενός αγροκτήματος με εναλλαγή καλλιεργητών και με συγκεντρωμένη γεωγραφικά έκταση, η οποία ενδεχομένως δεν αφορούσε μόνο αρόσιμες

[61] Αυτό θεωρεί ο İnalcık ότι κατά βάση ίσχυε (H. İnalcık, «The *çift-hane* system», 147).

[62] Και ως νέα πρακτική να το δει κανείς, πάντως, θα πρέπει να την ερμηνεύσει. Παρ' όλη τη μεθοδολογική συζήτηση που έχει γίνει (και γίνεται) σχετικά με την αξία των φορολογικών καταστίχων, η έρευνα δεν έχει θέσει ακόμη τέτοιου είδους θέματα, όπως της υιοθέτησης ή μη κάποιας πρακτικής και τι μπορεί να σήμαινε αυτό. Από την πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με τους περιορισμούς των καταστίχων για την ιστορική έρευνα βλ. τη μελέτη ενός αφοσιωμένου «καταστιχολόγου»: H. W. Lowry, «The Ottoman *Tahrir Defterleri* as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations», στο: Ο ίδιος, *Studies in Defterology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Κωνσταντινούπολη 1992, 3-18.

[63] Βλ. την αιτιολόγηση του οθωμανού νομομαθούς Ebussuud για την απαγόρευση κατάτμησης των τσιφλικιών (H. İnalcık, «The *çift-hane* system», 148).

γαίες, αλλά και λιβάδια ή άλλου είδους καλλιέργειες, διέθετε κτίσματα και προσομοίαζε με τα μοναστηριακά μετόχια[64]. Ο τρόπος εκμετάλλευσης της γης σε δύο επίπεδα αποτελούσε μια ιδιαιτερότητα. Στα τσιφλίκια ο επικαρπωτής δεν εισέπραττε φόρους, αλλά κατείχε τον τίτλο γαιοχρησίας της και απέδιδε τους νόμιμους φόρους στο βακούφι ή στον τιμαριώτη. Η άμεση καλλιέργεια της γης, όμως, γινόταν από άλλο πρόσωπο, το οποίο, μάλιστα, λάμβανε το δικαίωμα αυτό με επίσημο τρόπο μέσω της έκδοσης εγγράφου από τον τοπικό καδή ή τον βακουφικό επίτροπο. Ακόμη και στις περιπτώσεις που επικαρπωτής και καλλιεργητής ταυτιζόταν, υπονοείται μια τέτοιου είδους σχέση. Πρόκειται, τελικά, για διαφορετική οργάνωση της παραγωγής[65]. Βρισκόμαστε, με άλλα λόγια, στην αρχή μιας μακροχρόνιας διαδικασίας που θα οδηγήσει στη δημιουργία μεγάλων υποστατικών, τα οποία θα εξελιχθούν στα μεγάλα εμπορευματικά τσιφλίκια σε άλλες περιοχές κατά τους 18ο και 19ο αι. Έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι ενώ η διπλή εκμετάλλευση της γης αρχικά εξυπηρέτησε την ανάγκη απορρόφησης του εργατικού πλεονάσματος, στα τέλη του 16ου και κυρίως στις αρχές του επόμενου αιώνα, όταν η δημογραφική και η οικονομική κρίση άλλαξαν τα δεδομένα, λειτούργησε ως ανταλλακτικό είδος για τις δανειοδοτικές ανάγκες των χωρικών ή και ως όχημα ανάληψης συλλογικής εκμετάλλευσης της γης από τους κατοίκους του χωριού.

Η σχέση του δημογραφικού παράγοντα με την εξέλιξη των τσιφλικιών τεκμηριώνεται και από το ότι, όταν παρουσιάστηκε μια δημογραφική κάμψη στις αρχές του 17ου αι., το σύνολο των κατοίκων ενός χωριού εμφανίστηκε ως ένας καλλιεργητής τσιφλικιών, αλλά όχι ως κάτοχος της επικαρπίας. Έτσι, παρατηρούνται οι εξής παράλληλες εξελίξεις στον δημογραφικό τομέα κατά την πεντηκονταετία 1570-1614: α) υπάρχει μια δημογραφική έκρηξη στον καζά μέχρι το 1595 και ακολουθεί μεγάλη μείωση· β) υπάρχει μια δημογραφική «καταστροφή» του μουσουλμανικού και μια μικρότερη μείωση του χριστιανικού πληθυσμού, τάση που καταλήγει στο να υπερβαίνουν για πρώτη φορά το 1614 οι χριστιανοί φορολογούμενοι των τιμαριωτικών γαιών τους μουσουλμάνους. Από την άλλη, φαίνεται ότι η παρουσία τσιφλικιών σε μουσουλμανικά χωριά ήταν πιο ισχυρή σε σχέση με τα αντίστοιχα χριστιανικά, στα οποία, ας σημειωθεί, γενικά απουσιάζει και το χριστιανικό αντίστοιχο του τσιφλικιού, η *μπάστινα*[66]. Αν συνδυαστούν τα παραπάνω φαινόμε-

---

[64] Για τη σχέση τσιφλικιών και μετοχίων βλ. Φ. Π. Κοτζαγεώργης, *Η αθωνική μονή Αγίου Παύλου κατά την οθωμανική περίοδο (14ος αι.-1830)*, Θεσσαλονίκη 2002, 77. Για τις φορολογικές πρακτικές τέτοιων τσιφλικιών βλ. E. Kolovos, «Negotiating for State Protection: *Çiftlik*-Holding by the Athonite Monasteries (Xeropotamou Monastery, Fifteenth-Sixteenth C.)», στο: C. Imber, K. Kiyotaki, R. Murphey (επιμ.), *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, τ. II, Λονδίνο – N. Υόρκη 2005, 197-209.

[65] Πρβλ. την ταύτιση του τσιφλικιού με το βυζαντινό «ζευγηλατεῖον» που γίνεται από τον J. C. Alexander, *Toward*, 410, όπου τονίζεται όχι μόνο η σημασία της γαιοκτητικής μονάδας (*unit of land-holding*), αλλά και της αγροτικής οργάνωσης (*agricultural organization*).

[66] 1570: 26 μουσουλμανικά χωριά / 103 τσιφλίκια (μ.ό. 4). & 20 μουσουλμανικά χωριά / 122 τσιφλίκια (μ.ό. 6). 2 χριστιανικά χωριά / 11 τσιφλίκια (μ.ό. 5,5) & 2 χριστιανικά χωριά / 66 τσιφλίκια (μ.ό. 33). 1595: 35 μουσουλμανικά χωριά / 277 τσιφλίκια (μ.ό. 8) & 24 μου-

να, βρισκόμαστε μπροστά στην εξής πραγματικότητα: εκκενώνονται γαίες που κατέχονταν από μουσουλμάνους, οι οποίες μένουν αδιάθετες. Το κενό έρχονται να καλύψουν οι υπερτερούντες πλέον χριστιανοί. Ωστόσο, το ενδιαφέρον είναι ότι δεν έρχονται αποκλειστικά μόνο ως πρόσωπα, αλλά σε σημαντικό βαθμό και ως συλλογικότητες (*ehl-i karye*) για να αποκτήσουν το δικαίωμα καλλιέργειας των τσιφλικιών[67]. Επιπλέον, από τις κατά περίπτωση μελέτες των σχετικών χωριών με συλλογικά καλλιεργούμενα τσιφλίκια στα κατάστιχα 1595 και 1614 φαίνεται ότι υπήρχε τάση ενοποίησης τσιφλικιών· τα τελευταία –χωρίς να καταχωρίζεται κάποιο πρόσωπο ως επικαρπωτής– καλλιεργούνταν από τους κατοίκους του χωριού[68]. Αυτό μπορεί να ερμηνευθεί με τους εξής πιθανούς τρόπους: α) ο μεγάλος αριθμός χριστιανών δεν σήμαινε και δυνατότητα αγοράς δικαιώματος επικαρπίας από αυτούς λόγω της μικρής οικονομικής επιφάνειάς τους· β) το κράτος ενοποιούσε εγκαταλελειμμένες εκτάσεις και τις απέδιδε συνολικά στους κατοίκους του χωριού, διατηρώντας το νόμιμο δικαίωμα να ορίσει τον επικαρπωτή τους και πετυχαίνοντας ταυτόχρονα να μη μείνει ανεκμετάλλευτη η γη και κατ' επέκταση να μη χαθούν εισοδήματα[69]· γ) υποκρύπτονται περιπτώσεις δανεισμού των χωρικών από δικαιούχους φόρων και για την αποπληρωμή τους σε είδος αναλαμβάνουν συνολικά την καλλιέργεια γαιών (η μη αναγραφή του ονόματος του επικαρπωτή μπορεί να οφείλεται σε παράλειψη του απογραφέα ή σε γνωστό στους πάντες επικαρπωτή).

Εν κατακλείδι, η εμπειρική έρευνα της λειτουργίας των τσιφλικιών στον καζά Διδυμοτείχου είναι επιβεβαιωτική όσων έχουν διατυπωθεί γενικά για την αυτοκρατορία την περίοδο αυτή. Βασικά χαρακτηριστικά του θεσμού στην περιοχή, όπως προέκυψε από την παραπάνω ανάλυση, ήταν: α) *Παρακμή και ελάττωση των στρατιωτικών τσιφλικιών μέχρι το τέλος του 16ου αι.* β) *Στενή σύνδεση του δη-*

σουλμανικά χωριά / 171 τσιφλίκια (μ.ό. 7). 4 χριστιανικά χωριά / 14 τσιφλίκια (μ.ό. 3) & 2 χριστιανικά χωριά / 44 τσιφλίκια (μ.ό. 22) [Το χωριό Sofılar, χωρίς να έχει κατοίκους, διέθετε 15 τσιφλίκια μουσουλμάνων, που τα καλλιεργούσαν χριστιανοί]. 1614: 23 μουσουλμανικά χωριά / 78 τσιφλίκια (μ.ό. 3,5). 7 χριστιανικά χωριά / 20 τσιφλίκια (μ.ό. 3). Υπάρχει μεγαλύτερος αριθμός τσιφλικιών σε χωριά με αποκλειστικά μουσουλμανικό πληθυσμό σε σχέση με αντίστοιχα χωριά χριστιανών. Ο υψηλός αριθμός τσιφλικιών στις βακουφικές γαίες οφείλεται σε δύο χωριά που οι κάτοικοί τους καταχωρίζονταν ως κάτοχοι *μπάστινα*.

[67] Δεν είναι σαφές από τα κατάστιχα αν η επικαρπία (*tasarruf*) αγοράστηκε προσωπικά. Είναι, πάντως, ενδιαφέρον ότι ο όρος αναφέρεται κυρίως στους καλλιεργητές τσιφλικιών. Για μια ανάλογη περίπτωση στην περιοχή Άκκερμαν το 1570 βλ. Veinstein, «Les "çiftlik"», 198.

[68] Χαρακτηριστική περίπτωση είναι το Eski Dolab nd Opan Deresi, το οποίο από 10 ή 9 τσιφλίκια που είχε στις απογραφές του 1570 και 1595, ενοποιήθηκε σε 1, το οποίο καλλιεργούνταν από το σύνολο των κατοίκων του χωριού. Άλλες περιπτώσεις είναι τα χωριά Ketanlık, İncüğiz και Canikli (TT 729, 155-9).

[69] Στην αντίστοιχη περίπτωση του Άκκερμαν, που αναφέρθηκε πιο πάνω, ο Veinstein αναρωτήθηκε μήπως η μείωση των στρατιωτικών προσώπων ως κατόχων τσιφλικιών οδήγησε το κράτος στο να αποδώσει απευθείας στους χωρικούς την καλλιέργεια των τσιφλικιών ως πιο αποδοτική οικονομικά. Αν η εξέλιξη αυτή ισχύει, τότε το τσιφλίκι από μια μέθοδο ανταμοιβής κατέστη ένας τρόπος εποικισμού περιοχών (Veinstein, «Les "iftlik"», 198 και 208).

μογραφικού παράγοντα με τον αριθμό των τσιφλικιών. Η δημογραφική εξέλιξη ερμηνεύει την αριθμητική παρουσία τσιφλικιών. Αυτό εισάγει στη συζήτηση τον εποικιστικό ρόλο των τσιφλικιών. γ) *Μετατροπή τσιφλικιών σε χωριά*. Σε βάθος χρόνου, και εφόσον η εικόνα των αρχών του 17ου αι. παρέμεινε η ίδια στους δύο επόμενους, προκύπτει ότι ενώ αρχικά ο θεσμός των τσιφλικιών λειτούργησε για να ευνοήσει κάποιους αξιωματούχους ή έστω κρατικούς υπαλλήλους ως ανταμοιβή των υπηρεσιών τους προς το κράτος (αλλά και στερέωσης του κεντρικού ελέγχου στις επαρχίες), στη συνέχεια λειτούργησε προς όφελος της στερέωσης της μικρής ιδιοκτησίας και των απλών καλλιεργητών. Πρόκειται, δηλαδή, για δύο διαφορετικές πολιτικές του ίδιου του κράτους, οι οποίες εξυπηρετούσαν το ίδιο και διαμορφώθηκαν ανάλογα με τις ιστορικές συνθήκες που αυτό αντιμετώπιζε. δ) *Μεγαλύτερη μουσουλμανική απ' ό,τι χριστιανική ανάμειξη στη διαχείριση των τσιφλικιών* (ως επικαρπωτές ή και καλλιεργητές). ε) *Αποσύνδεση του αξιώματος ενός προσώπου από τη νομή ή απλή καλλιέργεια των τσιφλικιών*, αφού εξ ίσου μπορούσαν είτε να νέμονται είτε απλά να καλλιεργούν το τσιφλίκι. στ) *Παρουσία τσιφλικιών και σε βακουφικές γαίες*. Η ανάπτυξη τσιφλικιών και σε βακουφικές γαίες (σε αντίθεση, για παράδειγμα, με την Κριμαία) εξηγείται από τη σημαντική παρουσία βακουφιών στην περιοχή. Ο θεσμός του τσιφλικιού εντάχθηκε έτσι μέσα στον θεσμό του βακουφιού. Γενικά, φαίνεται ότι το τσιφλίκι «συμπεριφερόταν» δημοσιονομικά ανάλογα με τη δημοσιονομική φυσιογνωμία ενός καζά. Καθώς ο καζάς Διδυμοτείχου εμφάνιζε αυξημένη παρουσία βακουφιών, αντίστοιχα και τα τσιφλίκια εντάσσονταν σε σημαντικό βαθμό σε βακούφια.

Η συγκριτική συγχρονική μελέτη αντίστοιχων παραδειγμάτων από άλλες περιοχές και διαχρονική της ίδιας περιοχής (για τους δύο επόμενους αιώνες) θα βοηθήσουν στην απάντηση των ερωτημάτων που τέθηκαν. Η απουσία εμπειρικών μελετών αποτελεί εμπόδιο στη διατύπωση γενικών συμπερασμάτων και στην ερμηνεία σύνθετων φαινομένων, όπως αυτά που συνέβησαν στις οθωμανικές επαρχίες κατά το πέρασμα από τον 16ο στον 17ο αι.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Το φορολογικό κατάστιχο TT 979

Το κατάστιχο TT 979 είναι αχρονολόγητο με βάση τον κατάλογο του αρχείου Başbakanlık. Πρόκειται για απογραφή των φορολογικών εισοδημάτων που εντάσσονταν στο βακούφι του σουλτάνου Βαγιαζήτ Β΄, για το πτωχοκομείο (*imaret*) που αυτός είχε χτίσει στην Αδριανούπολη. Ο πρώτος που μελέτησε το κατάστιχο, ήταν ο τούρκος ιστορικός M Tayyib Gökbilgin, στο έργο του *XV.-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı. Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, Κωνσταντινούπολη 1952, 362 κ.εξ. Ο Gökbilgin χρονολόγησε το κατάστιχο το έτος 982/1575, χωρίς να εξηγήσει πώς προέκυψε αυτή η χρονολογία.

Η ύπαρξη ενός άλλου βακουφικού καταστίχου για το ίδιο βακούφι από το έτος 965/1557-8 (TT 306), ενός βακουφικού καταστίχου για όλα τα βακούφια της περιοχής Αδριανούπολης του 977/1570 (TT 498), και η πρόσφατη έκδοση ενός τρίτου βακουφικού καταστίχου για όλα τα βακούφια της ευρύτερης περιοχής Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης (καζάδες Δεμίρχισαρ, Γενιτζέ Καρασού και Καβάλας, Δράμας, Ζίχνας, Νεβροκοπίου και Γκιουμουλτζίνας), το οποίο χρονολογείται το 976/1568-9 και σώζεται στο αρχείο Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi [Αρχείο της Γενικής Διεύθυνσης Τίτλων και Κτηματολογίου] της Άγκυρας[70], δημιούργησε ένα σώμα τεσσάρων καταστίχων μέσα σε διάστημα λίγων ετών για το βακούφι του Βαγιαζήτ Β΄ στην Αδριανούπολη. Επιπλέον, για τον καζά Διδυμοτείχου σώζεται κι ένα άλλο βακουφικό κατάστιχο όλων των βακουφιών της περιοχής Αδριανούπολης (TT 470), το οποίο χρονολογείται στη βασιλεία του Μεχμέτ Γ΄ (1595-1603), έχει ίδια φορολογικά δεδομένα με το TT 498, αλλά διαφέρει ως προς τον φορολογούμενο πληθυσμό[71]. Κατά συνέπεια, διαθέτουμε και τέταρτο κατάστιχο για τον καζά σε διάστημα σαράντα χρόνων. Αυτή η ευτυχής συγκυρία βοηθά στην ακριβέστερη χρονολόγηση του TT 979.

Για τη χρονολόγησή του μελετήθηκαν οι φορολογούμενοι κάτοικοι συγκεκριμένων βακουφικών χωριών και εκτιμήθηκαν οι όποιες αλλαγές παρουσίαζαν στα κατάστιχα, καθώς δεν υπήρχε άλλος τρόπος για τη χρονολόγηση. Μ' αυτή τη μέθοδο, πάντως, θα αποκαθίστατο μια χρονική συνέχεια μεταξύ των καταστίχων και δεν θα ήταν δυνατό να χρονολογηθεί επακριβώς το TT 979.

Ως παράδειγμα βακουφικού χωριού επιλέχθηκε τυχαία το Bancuvacalı[72]. Το Μπαντζουβάτζαλι βρίσκεται στην πεδιάδα του Διδυμοτείχου και γι' αυτό καταχωρίζεται στην απογραφή του 1570 (TT 498) και στο TT 979 με πολλά τσιφλίκια.

---

[70] A. Stojanovski, *Opširen popisen defter za vakafite vo Paša Sanćakot od 1568/69 godina*, τ. XI, βιβλίο I, Σκόπια 2008. Το κατάστιχο δεν περιλαμβάνει τον καζά Διδυμοτείχου, αλλά άλλους της Δυτικής Θράκης, που βοήθησαν στην αντιπαραβολή των δεδομένων.

[71] Για τη χρονολόγηση του TT 470 βλ. G. Boykov, «Demographic Features of Ottoman Upper Thrace: A Case Study on Filibe, Tatar Pazarcık and İstanimaka (1472-1614)», MA Thesis, Bilkent University, Άγκυρα 2004, 15-6.

[72] TT 306, 56· TT 979, 42· TT 498, 164· TT 470, 159.

Αυτό το στοιχείο βοηθά στην έρευνα, δεδομένου ότι σχεδόν σε κάθε τσιφλίκι καταχωρίζεται –εκτός από τον κάτοχο– και το όνομα του καλλιεργητή του κατά τη στιγμή της απογραφής. Έτσι, υπάρχουν περισσότερα προσωπογραφικά δεδομένα που θα βοηθήσουν στην εξαγωγή συμπερασμάτων.

Το 1557/8 (TT 306) και στο TT 979 υπάρχει μεγάλη ταύτιση προσώπων, σε αντίθεση με την απογραφή του 1570. Δεκαπέντε από τους είκοσι τέσσερις φορολογούμενους του 1557/8 εντοπίζονται και στο TT 979. Η παρακολούθηση της αλληλοδιαδοχής κατόχων τσιφλικιών στα τρία κατάστιχα αποδεικνύει, επίσης, ότι το TT 979 χρονολογείται στο ενδιάμεσο των δύο άλλων απογραφών. Ειδικότερα, το 1557/8 ο Ραμαζάν εξουσιάζει τσιφλίκι εξ ονόματος του Πασά Γιγίτ· στο TT 979 αναφέρεται ότι ο Ραμαζάν εξαφανίστηκε (*ğayıb*) και το τσιφλίκι το εξουσίαζε ο Μπουρχάν Ιλιάς. Το 1570 δεν αναφέρεται καθόλου το τσιφλίκι. Το τσιφλίκι του Καρατζά Ραμαζάν το εξουσίαζε ο Μουσταφά το 1557/8 και όταν εξαφανίστηκε στο TT 979, ο Μπαλαμπάν Μουσταφά. Το 1570 το εξουσίαζαν δύο άλλοι μαζί (*bervech-i iştirak*). Το τσιφλίκι του Ισά εξουσίαζε ο Ραχμάν, ενώ στο TT 979 καταχωρίζεται ότι μετά την απώλεια των Ραχμάν και Μουσταφά βρισκόταν στην εξουσία των Μουσταφά και Ντεντέ. Το τσιφλίκι του Χαμζά εξουσίαζε ο Χασάν το 1557/8, στο TT 979 και μετά την απώλεια του Χασάν, ο Καγιά Σεϊφεντίν και το 1570 καταχωρίζεται μόνο ο Καγιά. Χωρίς να εξαντλήσουμε τα παραδείγματα, αναφέρουμε ένα τελευταίο: Το 1557/8 ο Γιουσούφ εξουσιάζει τσιφλίκι εξ ονόματος του Ισκεντέρ. Στο TT 979 το τσιφλίκι του Γιουσούφ γιου Ισκεντέρ εξουσίαζε ο γιος του πρώτου Πιρί. Τέλος, το 1570 το τσιφλίκι του Γιουσούφ εξουσίαζε ο άλλος του γιος Τιμούρ, ο οποίος καταχωρίζεται ως «μπενάκ» στο TT 979.

Σ' ένα άλλο χωριό, το Μικρό Χαλβατζί (Helvacı-yı Küçük)[73] καταχωρίζεται στο TT 979 τσιφλίκι του Καρά Μουσταφά με καλλιεργητή τον Αλί, και όταν αυτός εξαφανίστηκε, με καλλιεργητή τον Μεμί γιο Μουσταφά, ενώ το 1570 καταχωρίζεται κατευθείαν με καλλιεργητή τον Μεμί. Στο χωριό Ουλγάρ[74] καταχωρίζονται συχνά μεταξύ είχαν εξαφανιστεί περιπτώσεις, οι οποίες στο TT 979 αναφέρονται ως καλλιεργητές, οι οποίοι εν τω μεταξύ είχαν εξαφανιστεί και κατέληξε η καλλιέργεια σε άλλους, ενώ στο TT 498 αναφέρεται μόνο το όνομα του τελευταίου καλλιεργητή. Σε μια περίπτωση από το ίδιο χωριό στο TT 979 αναφέρεται η διαδοχή των καλλιεργητών και επικαρπωτών ενός τσιφλικιού, ενώ στο TT 498 αναφέρεται ως επικαρπωτής του το όνομα του τελευταίου στο TT 979 καλλιεργητή.

Φεύγοντας από τον καζά Διδυμοτείχου, για επαλήθευση της υπόθεσης χρονολόγησης μελετήθηκε το χωριό Κετσί Ιλιάς στον καζά Γενιτζέ Καρασού (Γενισέα Ξάνθης), που ανήκε στο ίδιο βακούφι[75]. Μέσα από αυτή την ανάλυση προέκυψαν στοιχεία που συνηγορούν στο να τοποθετηθεί χρονικά το TT 979 ανάμεσα στις δύο άλλες απογραφές. Αυτά είναι:

α) Φορολογούμενοι καταχωρίζονται το 1557/8 ως άγαμοι, στο TT 979 και το

[73] TT 979, 40· TT 498, 166.

[74] TT 979, 46-7· TT 498, 166-7.

[75] Γι' αυτό βλ. TT 306, 88· TT 979, 99-100· A. Stojanovski, *Opširen popisen defter za vakafite*, 105-6.

1568/9 ως έγγαμοι (τσιφτ ή μπενάκ), ενώ άλλοι εμφανίζονται ως άγαμοι στο ΤΤ 979, έγγαμοι το 1568/9 και απουσιάζουν το 1557/8[76]. Αντίστοιχες περιπτώσεις που να εμφανίζονται άγαμοι το 1568/9 και έγγαμοι στο ΤΤ 979, δεν υπάρχουν.

β) Η καταχώριση των συγγενικών σχέσεων στο ΤΤ 979 βοηθά στο να αποκαταστήσουμε κάποιες οικογένειες στην ιστορική συγχρονία των δεκαπέντε περίπου χρόνων μεταξύ των τριών καταστίχων. Έτσι, εμφανίζονται πρόσωπα ως γιοι κάποιου το 1557/8 ή και στο ΤΤ 979, ενώ το 1568/9 εμφανίζονται περισσότεροι γιοι ή εξαφανίζεται το όνομα του πιθανώς αποβιώσαντος πατέρα τους[77].

Κατά συνέπεια, τα στοιχεία που βοήθησαν στην αποκατάσταση της χρονικής σειράς, ήταν: α) η πλήρης καταχώριση των καλλιεργητών ενός τσιφλικιού, ενώ σε ένα μεταγενέστερο κατάστιχο καταχωριζόταν μόνο το τελευταίο πρόσωπο του καλλιεργητή· β) κάποιοι φορολογούμενοι που αναφέρονται σ' ένα κατάστιχο ως άγαμοι και σ' ένα άλλο ως «ζευγάδες» ή «ακτήμονες» (*bennak*) θεωρήθηκε ότι η πρώτη περίπτωση ανήκει στην προγενέστερη απογραφή· γ) γιοι που φέρονται ως επικαρπωτές τσιφλικιών σε μια απογραφή και απλά καλλιεργητές του τσιφλικιού του πατέρα τους σε μια άλλη, θεωρήθηκε ότι η πρώτη περίπτωση ανήκει σε μεταγενέστερη απογραφή.

Ύστερα από αυτά, νομίζουμε ότι αποκαθίσταται η χρονολογική σειρά των τριών απογραφών: ΤΤ 306 (1557/8), ΤΤ 979, ΤΤ 498 (1570). Αν όντως το ΤΤ 979 προηγείται της απογραφής του 1570, τότε ποιο χρονικό σημείο θα επιλεγεί για να τοποθετήσουμε τη διενέργεια αυτής της απογραφής; Ακριβής χρονιά δεν μπορεί να προταθεί με βάση τα μέχρι τώρα δεδομένα, παρά μόνο κατά προσέγγιση υποθέσεις μπορούν να γίνουν. Το 1566 υπήρξε αλλαγή σουλτάνου και ο νέος, ο Σελίμ Β΄, μεταξύ των άλλων μέτρων που είχε λάβει, ήταν και η διενέργεια μιας γενικής απογραφής, τουλάχιστον στις ευρωπαϊκές επαρχίες. Καρπός αυτής της απογραφής είναι το κατάστιχο ΤΤ 498 και το κατάστιχο της Άγκυρας, που δημοσίευσαν οι Σκοπιανοί, το οποίο προαναφέρθηκε, ενώ υπήρχε και ταυτόχρονη σειρά καταστίχων για τα τιμαριωτικά εισοδήματα (π.χ. ΤΤ 494). Μάλιστα, η για πρώτη φορά

[76] Είναι οι περιπτώσεις των: Αλί Ντουρμούς (άγαμος, μπενάκ και τσιφτ αντίστοιχα), Χιζίρ Αχμέτ (άγαμος και μπενάκ), Ιλιάς Αχμέτ (άγαμος και μπενάκ), Κουρτ Μαχμούτ (άγαμος και μπενάκ), Νασούχ Σεβίντς (άγαμος και τσιφτ), Χασάν Μεχμέτ (άγαμος και τσιφτ), Σελμάν Ντουρμούς (άγαμος και μπενάκ), Γιαχσή Μπεντρί (άγαμος και τσιφτ).

[77] Οι τσιφτσήδες Μπαϊραμλή Σαντίκ και Αλί Σαντίκ του 1557/8 καταχωρίζονται στο ΤΤ 979 ως πατέρες του Χασάν και του Κουρτ αντίστοιχα (τιθέμενοι μάλιστα μαζί με το δικό τους πατρώνυμο), ενώ οι ίδιοι δεν εμφανίζονται ως επικεφαλής νοικοκυριών στο κατάστιχο, ούτε και το 1568/9. Ο Βελή Σαντίκ καταχωρίζεται με δύο άγαμους γιους το 1557/8, ενώ με τέσσερις στο ΤΤ 979 και το 1568/9, όπου όμως κάποιοι είχαν γίνει μπενάκ. Ο τσιφτσής Τιμουρχάν, μοναδικός μ' αυτό το όνομα στο χωριό, καταχωρίζεται το 1557/8 χωρίς γιο, στο ΤΤ 979 καταχωρίζεται το «τσιφλίκι» του υπό την εξουσίαση του γιου του και το 1568/9 καταχωρίζεται ως πατρώνυμο άλλου γιου, χωρίς ο ίδιος να είναι επικεφαλής νοικοκυριού. Κάποια πρόσωπα που εμφανίζονται το 1557/8 και στο ΤΤ 979, απουσιάζουν το 1568/9. Είναι τα ακόλουθα: Πιρμπουντάκ Αρμαγάν, Μεχμέτ Κετσελί, Γιαχιά Κετσελί και Σεβίντς Κετσελί, ο οποίος, μάλιστα, καταχωρίζεται στο ΤΤ 979 με τους δύο άγαμους γιους του, από τους οποίους ο ένας, ως τσιφτσής, καταχωρίζεται και το 1568/9.

εμφανιζόμενη πρακτική ήταν να καταχωρισθούν σε διαφορετικό κατάστιχο τα βακούφια κάθε σαντζακιού και σε διαφορετικό τα τιμάρια με τα χάσια. Εφόσον το TT 498 χρονολογείται στο πλαίσιο της γενικής φορολογικής απογραφής που διενεργήθηκε στην αυτοκρατορία μετά από την ανάρρηση του Σελίμ Β΄ στον θρόνο, τότε το TT 979 θα πρέπει να χρονολογηθεί στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Σουλεϊμάν. Από την άλλη, λόγω των προαναφερθέντων παραδειγμάτων θα πρέπει να έχει μια σχετική χρονική απόσταση από την απογραφή του 1557/8. Ένα άλλο κατάστιχο για το βακούφι του Βαγιαζήτ Β΄ στην Κωνσταντινούπολη έχει σωθεί στο αρχείο Başbakanlık και χρονολογείται από το 970/1563 (TT 341). Προτείνεται η υπόθεση, συνεπώς, ότι και το TT 979 ήταν αποτέλεσμα μιας ταυτόχρονης απογραφής, που αφορούσε τα βακούφια του Βαγιαζήτ Β΄, για άγνωστο προς το παρόν λόγο. Έτσι, το κατάστιχο TT 979 φαίνεται πιθανό να αφορά απογραφή που διενεργήθηκε γύρω στο 1565.

Αλέξης Φραγκιάδης

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΓΑΙΟΚΤΗΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 19ος – ΑΡΧΕΣ 20ού ΑΙΩΝΑ: ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Η πλέον διαδεδομένη άποψη στη νεοελληνική ιστοριογραφία σχετικά με τη νομοθεσία περί διανομής των εθνικών γαιών και φυτειών του 1871 (νόμοι ΥΛΑ΄ και ΤΠΣΤ΄) είναι ότι αυτή στόχευε στην ενίσχυση της μικρής ιδιοκτησίας και ότι στην περίοδο μετά το 1871 οι εθνικές γαίες διανεμήθηκαν, κατά κύριο λόγο, στους καλλιεργητές που ήδη τις κατείχαν[1]. Η διανομή του 1871, μάλιστα, θεωρείται συχνά ως η δεύτερη από τις τρεις φάσεις μιας «ενιαίας» αγροτικής μεταρρύθμισης που εξελίχθηκε από το 1821 έως το Μεσοπόλεμο:

Ως πρώτη φάση αναγνωρίζεται η περίοδος από το 1821 έως και τα πρώτα χρόνια μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Κατά τη φάση αυτή δημιουργήθηκαν και διατηρήθηκαν δημόσιες οι εθνικές γαίες.

Η δεύτερη φάση περιλαμβάνει την ψήφιση των νόμων περί διανομής του 1871 και τη σταδιακή εφαρμογή τους, που διήρκεσε έως τις αρχές του 20ού αιώνα.

Η τρίτη και «τελική» φάση αφορά στην αγροτική μεταρρύθμιση του Βενιζέλου και του Παπαναστασίου, το νομοθετικό πλαίσιο της οποίας διαμορφώθηκε μεταξύ 1911 και 1926, η δε εφαρμογή κράτησε έως τα τέλη του Μεσοπολέμου, και σε κάποιες περιπτώσεις έως τις αρχές της δεκαετίας του 1950[2].

Οι αρχειακές έρευνες, ωστόσο, που έχουν διεξαχθεί την τελευταία 20ετία σχετικά με την εφαρμογή της μεταρρύθμισης του 1871, δεν φαίνεται να τεκμηριώνουν την άποψη ότι στόχος της μεταρρύθμισης υπήρξε η ενίσχυση της μικρής ιδιοκτησίας[3]. Αντιθέτως, η προσεκτική ανάγνωση των πορισμάτων αυτών των ερευνών οδη-

---

[1] Την άποψη αυτή έχουν εκφράσει κατά καιρούς οι συγγραφείς Κ. Βεργόπουλος, Θ. Βερέμης, Γ. Δερτιλής, Ε. Καρούζου, Ν. Μουζέλης, Σ. Πετμεζάς, Κ. Τσουκαλάς, W. McGrew και πολλοί άλλοι. Βλ. όμως και τις επιφυλάξεις που διατυπώνει ο H. Hadjiiosif, «Class structure and class antagonism», στο Ph. Carabott (επιμ.), *Greek society in the making, 1863-1913*, Λονδίνο 1997, σ. 3-18.

[2] Βλ. Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους*, Αθήνα 2005, τ. Α΄, σ. 159-161, 394· Σ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά το 19ο αιώνα*, Αθήνα 2003, σ. 23, 31-32, 89-90.

[3] Αναφέρομαι στις εξής εργασίες: A. Franghiadis, «Peasant agriculture and export trade», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, European University Institute, Φλωρεντία 1990· του ιδίου, «Réforme agraire et développement de la propriété individuelle en Grèce au XIXe s.: la distribution des "Domaines Nationaux", 1871-1887», στο S. Woolf (επιμ.): *Espaces et familles dans l'Europe du sud à l'âge moderne*, Παρίσι 1993· Δ. Κ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, Αθήνα 1994· E. Karouzou, «Cultures maraîchères dans la Méditerranée; les

γεί στο συμπέρασμα ότι η μεταρρύθμιση του 1871 στόχευε στην απελευθέρωση της αγοράς γης και στην ενίσχυση του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας εν γένει –όχι ειδικά της μικρής γαιοκτησίας. Επίσης, από τις έρευνες αυτές προκύπτει ότι σε αρκετές περιπτώσεις, όπου υπήρχαν προοπτικές κερδοφορίας (Πάτρα, Πύργος, Αμαλιάδα), οι εθνικές γαίες αποκτήθηκαν από εύπορους αστούς.

Προτού αναφερθούμε αναλυτικότερα στις αρχειακές έρευνες για τη διανομή του 1871, ας παρατηρήσουμε ότι η άποψη περί «ενιαίας» αγροτικής μεταρρύθμισης σε τρία στάδια, από την Επανάσταση του 1821 έως το Μεσοπόλεμο, αντιμετωπίζει μια σημαντική δυσκολία: πώς να εξηγήσει τη στάση του ελληνικού κράτους στη Θεσσαλία μεταξύ των ετών 1881 και 1910. Η «ενιαία» μεταρρύθμιση υποτίθεται πως ήταν το αποτέλεσμα μιας συνεχώς ευνοϊκής στάσης του κράτους απέναντι στα πολυπληθή χαμηλά κοινωνικά στρώματα της υπαίθρου. Όπως είναι γνωστό όμως, στη Θεσσαλία το ελληνικό κράτος τάχθηκε με το μέρος των μεγάλων γαιοκτημόνων, οι οποίοι είχαν αποκτήσει τα προϋπάρχοντα από την οθωμανική περίοδο μεγάλα αγροκτήματα–«τσιφλίκια». Οι τελευταίοι προσπαθούσαν να καταργήσουν το δικαίωμα που είχαν οι κολίγοι, με βάση το οθωμανικό δίκαιο, να κατέχουν διηνεκώς τη γη που καλλιεργούσαν. Οι «τσιφλικάδες» ήθελαν να επωφεληθούν από την εισαγωγή του ελληνικού αστικού δικαίου, μετατρέποντας την κολιγική σχέση σε απλή σχέση ενοικίασης γης, αστικού τύπου. Στόχος τους ήταν να μπορούν, όποτε επιθυμούσαν, να αποβάλουν τον κολίγο και την οικογένειά του από τη γη που καλλιεργούσε, ώστε με την απειλή αυτή να του επιβάλλουν τους όρους τους. Πρόκειται για τα «τσιφλίκια» που τελικά διέλυσε η βενιζελική αγροτική μεταρρύθμιση[4].

Κατά συνέπεια, αν δεχθούμε ότι υπήρξε μια «ενιαία» μεταρρύθμιση, είμαστε υποχρεωμένοι να θεωρήσουμε τη στάση του ελληνικού κράτους μεταξύ 1881 και 1909 στη Θεσσαλία ως «παρέκκλιση» από τη συνήθη συμπεριφορά του. Μια επι-

---

transformations de la plaine et de la société argoliques, 1860-1910», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, European University Institute, Φλωρεντία 1995· Σ. Βερράρου, «Εμπορευματικές καλλιέργειες και ιδιοκτησιακό καθεστώς στη Δυτ. Πελοπόννησο το 19ο αιώνα: η περίπτωση του Δήμου Κυπαρισσίας (1830-1871)», αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 1998· Σ. Κουτρουβίδης, «Η εφαρμογή του νόμου της προικοδοσίας στην επαρχία Πάτρας. Οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις», αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 1999· του ιδίου, «Κοινωνική κυριαρχία και έγγειες σχέσεις στο νομό Αχαϊοηλίδος τον 19ο αι. Οικονομικές και πολιτιστικές διαστάσεις», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2008.

[4] Ο Θ. Σακελλαρόπουλος, στο βιβλίο του *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη – Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα 1991, αναφέρει πως ο Άρειος Πάγος και τα Εφετεία, που βρίσκονταν εκτός Θεσσαλίας, συχνά δικαίωναν τους κολίγους. Θεωρεί όμως βέβαιο ότι στη Θεσσαλία η κρατική εξουσία, σε όλες τις εκφάνσεις, τοπικά πρωτοδικεία, διοίκηση, χωροφυλακή, ήταν στενά εξαρτημένη από τους γαιοκτήμονες και τους επιστάτες τους. Λάμβανε αποφάσεις και ενεργούσε κατά τρόπο σαφώς επωφελή για τους τσιφλικούχους. Βλ. επίσης, Σ. Πετμεζάς, «Αγροτική οικονομία», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, τ. Β1, Αθήνα 2002, σ. 194-209.

πλέον δυσκολία είναι ότι θα πρέπει να εξηγηθεί η χρονική σύμπτωση της «παρεκκλίνουσας» συμπεριφοράς του κράτους στη Θεσσαλία με την επιτάχυνση της εφαρμογής, στη νότια Ελλάδα, των νόμων του 1871 περί διανομής. Πράγματι, πάρα πολλές δηλώσεις εθνικών γαιών, και οπωσδήποτε τα περισσότερα παραχωρητήρια βάσει των νόμων ΥΛΑ΄ και ΤΠΣΤ΄ εκδόθηκαν στη δεκαετία του 1880, ενόσω βρίσκονταν στην εξουσία οι ίδιες κυβερνήσεις που στάθηκαν στο πλευρό των τσιφλικάδων της Θεσσαλίας. Πώς εξηγείται, το κράτος να διανέμει απλόχερα στη νότια Ελλάδα την πλήρη κυριότητα γης στους άμεσους καλλιεργητές και την ίδια στιγμή να αρνείται το ίδιο το δικαίωμα της κατοχής γης στους αγρότες της θεσσαλικής πεδιάδας;

Για να εξηγηθεί αυτή η αντίφαση έχουν γίνει διάφορες προτάσεις, όπως: α) ότι το θεσσαλικό αγροτικό ζήτημα είχε, τελικά, μικρή και γεωγραφικά περιορισμένη σημασία[5]· β) ότι στα χρόνια που μεσολαβούν ανάμεσα στην ψήφιση των νόμων περί διανομής των εθνικών γαιών και φυτειών, το 1871, και στην ενσωμάτωση της Θεσσαλίας το 1881 υπήρξαν ριζικές πολιτικές τομές, και ειδικότερα η ανάδυση του Χαρίλαου Τρικούπη στο στερέωμα της ελληνικής πολιτικής ζωής[6]. Αλλά ακόμη και αν πιστέψουμε ότι ο Τρικούπης δεν θα ψήφιζε ποτέ τους νόμους του 1871, παραμένει το πρόβλημα ότι η εφαρμογή αυτών των νόμων πραγματοποιήθηκε κυρίως επί της δικής του πρωθυπουργίας.

Η αντίφαση αυτή αίρεται, βεβαίως, αν δεχθούμε ότι στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα στόχος του ελληνικού κράτους, τόσο στην «παλαιά» Ελλάδα, όπου η επανάσταση του 1821 είχε αφήσει πίσω της την κληρονομιά των εθνικών γαιών, όσο και στη νεοαποκτηθείσα Ηπειρο-Θεσσαλία, ήταν η διάδοση του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας και η *απελευθέρωση* της αγοράς γης από τα παραδοσιακά δεσμά της –κάτι που διαφέρει ριζικά από την *προστασία* της μικρής ιδιοκτησίας. Η μικρή ιδιοκτησία έχει συνήθως ανάγκη στήριξης και προστασίας, ακριβώς επειδή η ανεξέλεγκτη λειτουργία των δυνάμεων της αγοράς συχνά (αλλά όχι πάντα) οδηγεί στη συγκέντρωση γης στα χέρια των οικονομικά ισχυρών. Η μεταρρύθμιση του 1871 δεν προέβλεπε μηχανισμούς προστασίας για τους μικρούς οικογενειακούς κλήρους.

Αντιθέτως, στο πλαίσιο της βενιζελικής μεταρρύθμισης, η οποία, όπως θα δούμε παρακάτω, είχε πράγματι ως στόχο να ενισχύσει τη μικρή αγροτική ιδιοκτησία, ο πυρήνας του οικογενειακού κλήρου χαρακτηρίστηκε αναπαλλοτρίωτος και η μεταβίβασή του απαγορεύτηκε ρητά· γενικότερα, επιβλήθηκαν σημαντικοί περιορισμοί στη λειτουργία της αγοράς γης[7].

---

[5] Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία…*, ό.π., σ. 159-160.

[6] Σ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία…*, ό.π., σ. 89-90.

[7] Η κύρια κατεύθυνση για την αντιμετώπιση των πάγιων μειονεκτημάτων της μικρής ιδιοκτησίας, την οποία ακολούθησε η βενιζελική μεταρρύθμιση, ήταν η συνένωση των γεωργών σε συνεταιρισμούς, στους οποίους παραχωρήθηκαν επίσης οι κτηριακές εγκαταστάσεις και οι κοινές βοσκές των κτημάτων που απαλλοτριώθηκαν. Βλ. Ν. Μαρτίνος, «Η αγροτική πολιτική στο μεσοπόλεμο: τα όρια και οι δυνατότητές της» στο Δ. Παναγιωτόπουλος, Δ. Π. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η ελληνική αγροτική κοινωνία και οικονομία κατά τη βενιζελική περίοδο – Πρακτικά συνεδρίου*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2007, σ. 241. Βλ. επίσης, Σ. Πετμεζάς, «Αγροτική οικονομία», *ό.π.*, σ. 198 κ.εξ.

Ας επιστρέψουμε στη μεταρρύθμιση του 1871 και στο χαρακτήρα της. Η μεταρρύθμιση αυτή παρουσιάστηκε στην εποχή της ως «φιλολαϊκή», «φιλοαγροτική» κ.λπ.[8]. Είναι γεγονός ότι εισήγαγε ουσιώδεις καινοτομίες σε σχέση με τα σχήματα διανομής εθνικών γαιών της οθωνικής περιόδου. Χάρη στις καινοτομίες αυτές, η εφαρμογή των νόμων του 1871 σημείωσε σημαντικά μεγαλύτερη επιτυχία από ό,τι τα προηγούμενα σχήματα.

Η οθωνική νομοθεσία (με κυριότερο το «Νόμο περί Προικοδοτήσεως των Ελληνικών Οικογενειών» του 1835) έθετε τη γη σε πλειστηριασμό, αγνοώντας την ύπαρξη των προγενέστερων κατόχων και των δικαιωμάτων τους. Αγνοούσε, δηλαδή, τις τοπικές πραγματικότητες που είχαν διαμορφωθεί κατά την οθωμανική περίοδο, και ακόμη περισσότερο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, όταν ο επαναστατικός στρατός και οι χωρικοί εκδίωξαν τους παλαιούς επικυρίαρχους της γης. Για το λόγο αυτό, η οθωνική νομοθεσία ήταν πολύ δύσκολο να εφαρμοστεί. Οι δυσκολίες που ανέκυψαν, υποχρέωσαν τελικά το 1843 το κράτος να κατοχυρώσει θεσμικά τα δικαιώματα των κατόχων εθνικών γαιών και έτσι να καταστήσει πρακτικά ανεφάρμοστη τη διαδικασία των πλειστηριασμών[9].

Οι οθωνικοί νόμοι περί διανομής έγινε δυνατό να εφαρμοστούν μόνο σε ορισμένες περιοχές, όπου κυριαρχούσαν οι πολυετείς εμπορευματικές φυτείες. Πράγματι, οι περισσότερες εθνικές γαίες που αγοράστηκαν από ιδιώτες στην περίοδο 1835-1864, βρίσκονταν στην Αχαΐα και στην Ηλεία. Εκεί, το οικονομικό ενδιαφέρον για την απόκτηση ιδιόκτητης γης ήταν εξαιρετικά μεγάλο και κατάφερνε, σε ορισμένες περιπτώσεις, να υπερπηδήσει τα εμπόδια στην εφαρμογή του νόμου. Πάντως ακόμη και σε αυτές τις περιοχές οι εκτάσεις εθνικών γαιών που διανεμήθηκαν ήταν περιορισμένες σε σχέση με τις εθνικές γαίες που υπήρχαν, αλλά και σε σχέση με τις ανάγκες της αγοράς.

Ως εκ τούτου, στις ίδιες αυτές περιοχές των πολυετών εμπορευματικών φυτειών (Αχαΐα, Ηλεία, Τριφυλλία, Μεσσηνία) δημιουργήθηκε ένα νέο πρόβλημα, το οποίο με την πάροδο του χρόνου διογκώθηκε σημαντικά. Λόγω της έλλειψης ικανοποιητικής προσφοράς ιδιόκτητης γης, αρκετοί άρχισαν να φυτεύουν παράνομα επί των εθνικών γαιών που είχαν στην κατοχή τους, σταφιδαμπέλους, αμπέλους, συκιές και άλλα δέντρα. Δημιουργήθηκαν έτσι οι λεγόμενες «εθνικοϊδιόκτητες» φυτείες. Η ασάφεια γύρω από τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα των φυτειών αυτών ήταν μεγάλη και το πρόβλημα σιγά-σιγά πήρε εκρηκτικές διαστάσεις.

---

[8] Όπως παρατηρεί και ο Χρήστος Χατζηιωσήφ, η ρητορική αυτή επηρέασε και τις σύγχρονες δικές μας ερμηνείες, οι οποίες την εξομοίωσαν με τη βενιζελική μεταρρύθμιση. Βλ. H. Hadjiiosif, «Class structure...», *ό.π.*, σ. 8.

[9] Τα πρώτα νομοθετήματα μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους δεν αναγνώριζαν δικαιώματα στους παλαιούς κατόχους που δεν διέθεταν τίτλους (ταπιά ή χοτζέτια). Το απαραβίαστο των δικαιωμάτων κατοχής των χωρικών επί των εθνικών γαιών που καλλιεργούσαν, αναγνωρίστηκε νομικά το 1843 μετά από αγροτικές κινητοποιήσεις (βλ. W. W. McGrew, *Land and Revolution in Modern Greece, 1800-1881*, Kent University Press 1985, σ. 208-210, 217· Σ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία…*, ό.π., σ. 25).

Το πρόβλημα κορυφώθηκε το 1862, λίγο πριν την έξωση του Όθωνα, όταν άρχισε να συζητείται ένας νόμος που προέβλεπε τη διανομή των εθνικοϊδιόκτητων φυτειών εξ ημισείας μεταξύ του κράτους και των εμφυτευτών. Αυτό αποτελούσε δυσβάστακτη ποινή: η αξία μιας ώριμης φυτείας ήταν πολλαπλάσια της αξίας της ασκεπούς γης. Για να αποκτήσουν την κυριότητα στη μισή από τη γη που είχαν φυτεύσει, οι εμφυτευτές θα έχαναν τη μισή φυτεία, που άξιζε πολλές φορές περισσότερο. Ο νόμος αυτός ξεσήκωσε πολλές αντιδράσεις και δεν εφαρμόστηκε ποτέ.

Μετά από αρκετές συζητήσεις στην Εθνοσυνέλευση του 1862-1864, η οριστική λύση στο πρόβλημα των «εθνικοϊδιόκτητων» φυτειών, αλλά και των εθνικών γαιών γενικότερα, δόθηκε από τη Βουλή του 1871, με βάση δύο νόμους που εισηγήθηκε ο βουλευτής Τριφυλλίας και υπουργός Οικονομικών Σωτήριος Σωτηρόπουλος, οι οποίοι θέσπισαν την περίφημη μεταρρύθμιση του 1871. Ο νόμος ΤΠΣΤ΄ της 24ης Μαρτίου 1871 τακτοποίησε το θέμα της ιδιοκτησίας των εθνικοϊδιόκτητων φυτειών και ο νόμος ΥΛΑ΄ της 25ης Μαρτίου 1871 ρύθμιζε το θέμα της μεταβίβασης εθνικών γαιών σε ιδιώτες. Ο νομοθέτης, τόσο στην περίπτωση των γαιών όσο και των φυτειών, αναγνώρισε τις περίπλοκες πραγματικότητες που είχαν δημιουργηθεί με το πέρασμα του χρόνου και τις αντιμετώπισε με ρεαλισμό, επιτυγχάνοντας ταυτόχρονα να δώσει λύσεις καινοτόμες και οριστικές[10].

Ο νόμος ΤΠΣΤ΄ όριζε ότι οι εμφυτευτές μπορούσαν να εξαγοράσουν, με αρκετά ευνοϊκούς όρους, τις εθνικές γαίες, επί των οποίων είχαν πραγματοποιήσει τις φυτείες. Σε ό,τι αφορά στις ασκεπείς γαίες, ο νόμος ΥΛΑ΄ αναγνώριζε την προτεραιότητα των κατόχων και παρείχε αρκετά ευνοϊκούς όρους για την εξαγορά των γαιών· αν όμως οι κάτοχοι δεν προχωρούσαν στη διαδικασία εξαγοράς, τότε έχαναν κάθε δικαίωμα και η γη που έως τότε καλλιεργούσαν, μπορούσε να αγοραστεί από οποιονδήποτε. Έτσι ανατράπηκε η αναγνώριση των δικαιωμάτων των κατόχων εθνικών γαιών, που ίσχυε από το 1843, και στη νέα νομοθεσία ενσωματώθηκε ένα σημαντικό στοιχείο καταναγκασμού. Σε αρκετές περιπτώσεις οι παλαιοί κάτοχοι εθνικών γαιών, οι οποίοι δεν ενδιαφέρονταν ή δεν ήταν σε θέση να εξαγοράσουν τη γη που έως τότε καλλιεργούσαν, προχώρησαν στην πώληση των δικαιωμάτων τους σε εκείνους που επιθυμούσαν και ήταν σε θέση να αποκτήσουν την πλήρη ιδιοκτησία αυτών των γαιών[11].

Η συνολική έκταση που μοιράστηκε με βάση τη νομοθεσία του 1871, ήταν σημαντική: 2.650.000 στρέμματα με 357.000 παραχωρητήρια. Η έκταση αυτή ισοδυνα-

---

[10] Στην *Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής*, Γ΄ περίοδος, Β΄ σύνοδος, Α΄, σ. 453, αναγράφονται τα εξής: «καθιερώνονται ὅλως νέαι καὶ πρωτοφανεῖς διατάξεις καὶ τολμηραί· ἴσως ἡ βουλευτικὴ περίοδος αὕτη προώρισται νὰ κάμῃ ὅλως ἐκτάκτους νόμους, ν᾽ ἀφήσῃ ἐποχὴν εἰς τὴν κοινοβουλευτικὴν ἡμῶν ἱστορίαν». Ευχαριστώ για τη χρήσιμη επισήμανση το Σάκη Δημητριάδη, φοιτητή μου στο σεμινάριο «Προβλήματα οικονομικής ιστορίας: η γαιοκτησία στην Ελλάδα, 1830-1940», Τομέας Ιστορίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Ε.Κ.Π.Α., εαρινό εξάμηνο 2007.

[11] Ιδιαίτερη έμφαση στο στοιχείο του δυνητικού καταναγκασμού, που ήταν ενσωματωμένο στη νομοθεσία του 1871, δίνει ο W. McGrew, *Land and Revolution…*, ό.π., σ. 210.

μούσε με περισσότερο από το ένα τέταρτο της καλλιεργούμενης γης[12]. Πολύ μεγάλο μέρος όμως της έκτασης αυτής, περίπου το ήμισυ, ήταν συγκεντρωμένο στη βόρεια και δυτική Πελοπόννησο (Αχαΐα, Ηλεία, Τριφυλία, Πυλία, Ολυμπία και Κορινθία), εκεί όπου κυριαρχούσαν οι εμπορευματικές καλλιέργειες[13]. Είναι οι ίδιες περιοχές, στις οποίες είχαν γνωρίσει σχετική επιτυχία και τα οθωνικά σχήματα διανομής εθνικών γαιών. Εκεί όπου υπήρχε ζήτηση και διαθέσιμες εθνικές γαίες, οι νόμοι του 1871 έλυσαν το πρόβλημα της προσφοράς ιδιόκτητης γης. Επέτρεψαν έτσι στην αγορά γης, κατ' επέκταση και στην ενυπόθηκη πίστη, να λειτουργήσει. Αυτό έδωσε τεράστια ώθηση στις εμπορευματικές καλλιέργειες, ιδίως στη σταφιδοκαλλιέργεια.

Στις περιοχές αυτές, σύμφωνα με τα συμπεράσματα των διαθέσιμων αρχειακών ερευνών (που αφορούν ιδίως στην Αμαλιάδα, στην Πάτρα και στον Πύργο) σημαίνοντα μέλη της τοπικής κοινωνίας (βουλευτές, έμποροι, δικηγόροι, γιατροί, μεγαλοκτηματίες), αξιοποιώντας τα σχήματα διανομής των εθνικών γαιών συγκέντρωσαν γη και συγκρότησαν αξιόλογα αγροκτήματα αρκετών εκατοντάδων στρεμμάτων, ειδικευμένα σε εξαγωγικές καλλιέργειες[14].

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το αγρόκτημα Μερκούρη, στο Κορακοχώρι Ηλείας, συνολικής έκτασης 444 στρεμμάτων, το οποίο συγκροτήθηκε με την εξαγορά εθνικής γης. Το αγρόκτημα αυτό, που υφίσταται μέχρι σήμερα, αποτυπώνεται σε παλαιό σκαριφηματικό χάρτη, ο οποίος διασώζεται και έχει πρόσφατα δημοσιευθεί[15]. Πάνω στο χάρτη είναι σημειωμένοι οι κωδικοί των έξι παραχωρητηρίων εθνικής γης, που περιήλθαν στην κυριότητα του Θεόδωρου Μερκούρη. Τα 44 από τα 444 στρέμματα είχαν αποκτηθεί με το παραχωρητήριο 2348 του 1865, βάσει του νόμου «Περί αποικισμού των Κρητών» του 1848, που διένεμε εθνικές γαίες στους κομιστές των λεγόμενων «κρητικών γραμματίων», τα οποία είχαν αρχικά χορηγηθεί σε Κρήτες πρόσφυγες. Τα γραμμάτια αυτά κυκλοφορούσαν ευρέως στην αγορά. Όπως αναφέρεται στο παραχωρητήριο, ο Θ. Μερκούρης είχε αγοράσει το συγκεκριμένο γραμμάτιο στον Πύργο, με συμβολαιογραφική πράξη, το 1864. Δεν έχει ακόμη εντοπιστεί το παραχωρητήριο με αριθμό 89915, εμβαδού 80 στρεμμάτων, σε συνέχεια δήλωσης που έγινε το 1871. Τα υπόλοιπα τέσσερα παραχωρητήρια, συνολικού εμβαδού 320 στρεμμάτων, εντοπίστηκαν στο Βιβλίο Παραχωρητηρίων Εθνικών Γαιών του Νόμου ΥΛΑ΄, το οποίο τηρούσε το Ελεγκτικό Συνέδριο

[12] Πρβλ. Α. Φραγκίαδης, *Ελληνική οικονομία, 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα 2007, σ. 31.

[13] Βλ. A. Franghiadis, «Réforme agraire...», *ό.π.*, σ. 64-66.

[14] Για την περιοχή της Ηλείας, και ειδικότερα την Αμαλιάδα, βλ. A. Franghiadis, *Peasant agriculture and export trade*..., ό.π. και «Réforme agraire...», *ό.π.*, σ. 65-73. Στην περιοχή της Κυπαρισσίας η Σ. Βερράρου, «Εμπορευματικές καλλιέργειες...», *ό.π.*, σ. 29 κ.α., διαπιστώνει τη συγκέντρωση γης κατά τις δεκαετίες 1840 και 1850 με αξιοποίηση των οθωνικών νόμων περί διανομής. Αντιθέτως, δεν βρίσκει ενδείξεις συγκέντρωσης γης στην περιοχή αυτή την περίοδο μετά το 1871. Για την περιοχή της Πάτρας, βλ. Σ. Κουτρουβίδης, «Η εφαρμογή του νόμου της προικοδοσίας...», *ό.π.*, και «Κοινωνική κυριαρχία και έγγειες σχέσεις...», *ό.π.*

[15] Β. Κανελλακόπουλος – Χ. Κανελλακόπουλος, «Το Κτήμα Μερκούρη και το αγροτικό τοπίο στο πέρασμα του χρόνου», στο Λ. Λουλούδης – Ν. Μπεόπουλος – Α. Τρουμπής (επιμ.), *Το αγροτικό τοπίο. Το παλίμψηστο αιώνων γεωργικού μόχθου*, Κτήμα Μερκούρη, Αθήνα 2005, σ. 40-41.

και είναι σήμερα διαθέσιμο σε μικροφίλμ στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος. Αντίγραφα των σχετικών εγγραφών παρουσιάζονται στις σελίδες που ακολουθούν. Παρατηρούμε ότι τα τέσσερα παραχωρητήρια έχουν εκδοθεί σε ονόματα τρίτων, οι οποίοι τα μεταβίβασαν στο Θ. Μερκούρη, πιθανότατα με συμβολαιογραφική πράξη, έναντι κάποιου ανταλλάγματος. Επρόκειτο για Έλληνες πολίτες, δικαιούχους εθνικών γαιών, που εκχώρησαν στο Θ. Μερκούρη το σύνολο των δικαιωμάτων τους. Μόνο ένα από τα τέσσερα αυτά παραχωρητήρια φαίνεται να έχει εκδοθεί στο όνομα μέλους της οικογένειας, αυτό του Γεώργιου Μερκούρη. Πολυάριθμες περιπτώσεις ανάλογων πρακτικών συγκέντρωσης γης έχουν τεκμηριωθεί αναλυτικά στα Αρχεία της Αμαλιάδας και της Πάτρας[16].

Φαίνεται, λοιπόν, ότι η νομοθεσία του 1871 επέτρεπε την απρόσκοπτη συγκρότηση ενός αγροκτήματος, όπως το κτήμα Μερκούρη, με την προϋπόθεση ότι άλλοι δικαιούχοι εθνικών γαιών θα εκχωρούσαν, έναντι κατάλληλου ανταλλάγματος, τα δικαιώματά τους στον ενδιαφερόμενο. Οι μεταβιβάσεις των δικαιωμάτων των αρχικών δικαιούχων ήταν κανονικές συμβολαιογραφικές πράξεις και μεταγράφονταν στα Υποθηκοφυλακεία, όπου τις συναντάει κανείς σε αφθονία.

Η παλαιότερη οθωνική νομοθεσία επέβαλλε τη διενέργεια πλειστηριασμού, διαδικασία που απαιτούσε τοπικές συναινέσεις που ήταν πολύ δύσκολο να επιτευχθούν. Η δυνατότητα που άφηνε ο Νόμος του 1871 να συγκεντρώσουν οι ενδιαφερόμενοι επενδυτές εθνική γη με τη μέθοδο της εξαγοράς των δικαιωμάτων άλλων δικαιούχων, αποτελούσε πολύ σημαντική πρόοδο για την απελευθέρωση της αγοράς γης. Ιδίως, μάλιστα, σε συνδυασμό με την κατάργηση της προστασίας των δικαιωμάτων των κατόχων, οι οποίοι, αν δεν «δήλωναν» και δεν πλήρωναν δόσεις εξαγοράς για την εθνική γη που κατείχαν, έχαναν πλέον κάθε δικαίωμα σε αυτήν.

[16] Βλ. τις προαναφερόμενες εργασίες του συγγραφέα για την Αμαλιάδα και του Σ. Κουτρουβίδη για την Πάτρα.

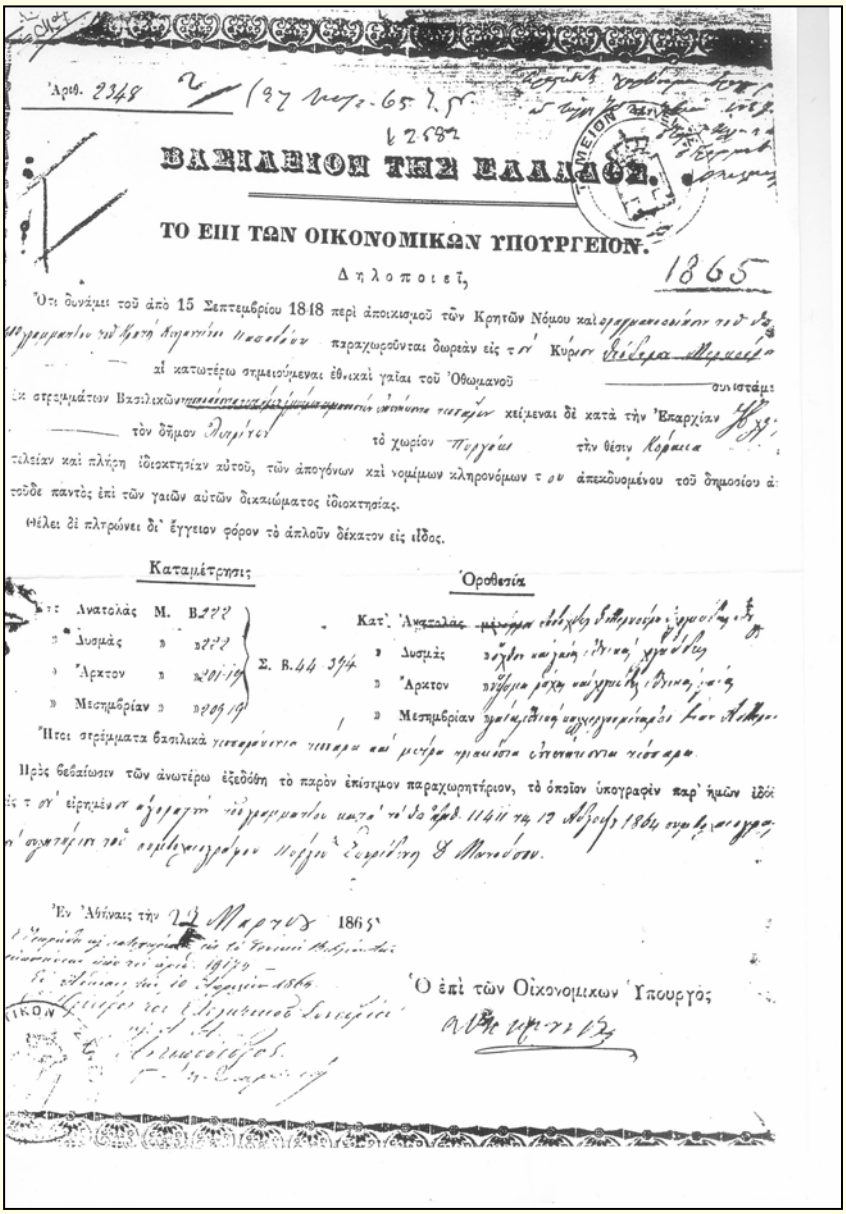

Ἀριθ. 2348

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ.

ΤΟ ΕΠΙ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ.

1865

Δηλοποιεῖ,

Ὅτι δυνάμει τοῦ ἀπὸ 15 Σεπτεμβρίου 1848 περὶ ἀποικισμοῦ τῶν Κρητῶν Νόμου καὶ παραχωροῦνται δωρεὰν εἰς τὸν Κύριον

αἱ κατωτέρω σημειούμεναι ἐθνικαὶ γαῖαι τοῦ Ὀθωμανοῦ

ἐκ στρεμμάτων Βασιλικῶν κείμεναι δὲ κατὰ τὴν Ἐπαρχίαν

τὸν δῆμον τὸ χωρίον τὴν θέσιν

τελείαν καὶ πλήρη ἰδιοκτησίαν αὐτοῦ, τῶν ἀπογόνων καὶ νομίμων κληρονόμων του ἀπεκδυομένου τοῦ δημοσίου ἀπ τοῦδε παντὸς ἐπὶ τῶν γαιῶν αὐτῶν δικαιώματος ἰδιοκτησίας.

Θέλει δὲ πληρώνει δι' ἔγγειον φόρον τὸ ἁπλοῦν δέκατον εἰς εἶδος.

Καταμέτρησις

Ἀνατολὰς	Μ.	Β.	Σ. Β. 44 3/4
Δυσμὰς	»	»	
Ἄρκτον	»	»	
Μεσημβρίαν	»	»	

Ὀροθεσία

Κατ' Ἀνατολὰς

» Δυσμὰς

» Ἄρκτον

» Μεσημβρίαν

Πρὸς βεβαίωσιν τῶν ἀνωτέρω ἐξεδόθη τὸ παρὸν ἐπίσημον παραχωρητήριον, τὸ ὁποῖον ὑπογραφὲν παρ' ἡμῶν ἐδόθη εἰς τὸν εἰρημένον ἀγοραστὴν

Ἐν Ἀθήναις τῇ 23 Μαρτίου 1865

Ὁ ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Ὑπουργός

Παραχωρητήριο 2348 του 1865.

Ευχαριστώ το Χρίστο Κανελλακόπουλο που μου χορήγησε αντίγραφο από το αρχείο του Κτήματος Μερκούρη, καθώς και την άδεια να το αναπαράγω στην παρούσα έκδοση.

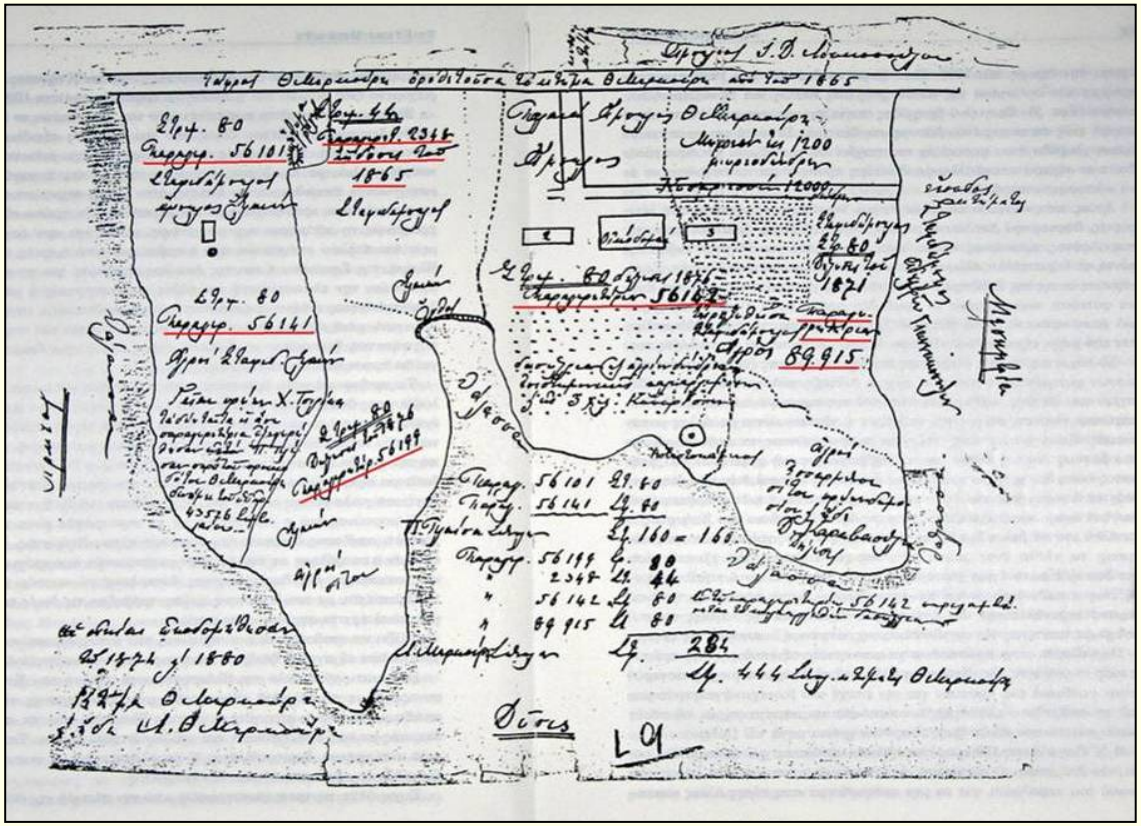

Β. Κανελλακόπουλος – Χ. Κανελλακόπουλος, «Το Κτήμα Μερκούρη και το αγροτικό τοπίο στο πέρασμα του χρόνου», *ό.π.*, σ. 40-41.
Ο χάρτης αναπαράγεται με την ευγενική άδεια των συγγραφέων του παραπάνω άρθρου, απογόνων του Θ. Μερκούρη.

Χρεωστικοί			Θεώρησις Συνεδρίου					Όνομα καὶ ἐπώνυμον φυτειούχου	Γ α ι ῶ ν					
Τόμος	Πρωτοκόλλου	Παραχωρητηρίου	Έτος	Ημερομηνία		Αριθμ. Γεν. Συνεδρίου	Αριθμ. Γεν. βιβλίου		Επαρχία	Δήμος	Χωρίον	Θέσις	Είδος	Ποσότης
			1932	[illegible]	8	24			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
66 01	"	56101	"	"	"	"	152335	Γεωρ. Μερκούρης	"	"	"	[illegible]	"	"
		"	"	"	"	"	"		"	"	"	"	"	"

Παραχωρουμένων								Όροθεσία	Παρατηρήσεις
Πρώην ἰδιοκτήτης	Καταμέτρησις				Αξία		Έκτασις		
	Ανατολ.	Δυσμάς	Άρκτον	Μεσημβρ.	Δραχ.	Λ.	Στρ. / Μέτρα		
								[illegible]	
					3600		30	με γείτονα [illegible] Αλεξανδρόπ. [illegible] Δημ. Μερκούρη [illegible]	
							50	με γείτονα [illegible] Δ. Μερκούρη [illegible]	
							80	[illegible]	

Παραχωρητήριο 56101, 80 στρέμματα στο όνομα Γεώργιος Μερκούρης.

Χρέωσις			Θεώρησις Συνεδρίου					Όνομα καὶ ἐπώνυμον φυτευτούχου	Γαιῶν					
Τόμος	Πρωτο-κόλλου	Παρα-χωρη-τηρίου	Έτος	Ημερομηνία		Αριθμ. Γεν. Συνεδρίου	Αριθμ. Γεν. βιβλίου		Επαρχία	Δήμος	Χωρίον	Θέσις	Είδος	Ποσότης
			1922	24/1	8	24			Ηλείας	Πελρίτων	Ζωυροχώρι	Αίμονας	Ρώσσα	Ξηρικά
26054		56141	"	"	"	"	1323/4	Ορέστης Καλμούχος	"	"	"	Φτόκιμα	"	"

Παραχωρουμένων									Ορόθεσία	Παρατηρήσεις
Πρώην ιδιοκτήτης	Καταμέτρησις				Αξία		Έκτασις			
	Ανατολ.	Δυσμάς	Άρκτον	Μεσημβρ.	Δραχ.	Λ.	Στρ.	Μέτρα		
					3600		80		μετ' γραφείου Δ. Μαρκούρα Αρχοντικοί δημόσιοι " " " " " "	
							80			

Παραχωρητήριο 56141, 80 στρέμματα στο όνομα Ορέστης Καλμούχος.

Τίτλοι			Θεώρησις Συνεδρίου					Όνομα καὶ ἐπώνυμον φυτειούχου	Γαιῶν					
Τίτλου	Πρωτοκόλλου	Παραχωρητηρίου	Έτος	Ημερομηνία		Αριθμ. Γεν. Συνεδρίου	Αριθμ. Γεν. βιβλίου		Επαρχία	Δήμος	Χωρίον	Θέσις	Είδος	Ποσότης
			1922	26/1	8	24			Ηλείας	Πελοπόνν.	Ξιουροχώρι	αγρός	ρίζαι	ξηρικαί
6605/	"	56142	"	"	"	"	1523/5	Δημ. Γ. Παλαιολόγου	"	"	"	"	"	"

Παραχωρουμένων									Όροθεσία	Παρατηρήσεις
Πρώην ιδιοκτήτης	Καταμέτρησις				Αξία		Έκτασις			
	Ανατολ.	Δυσμάς	Άρκτον	Μεσημβρ.	Δραχ.	Λ.	Στρ.	Μέτρα		
					3600		80		κατ' ἀρχαίους Δ. Μαρκούρη " Βρυσχοῦ, τοῦ Δεληγιάννη " Ξηροῦ χωρίου βρύσχου καὶ δεξιάσκα " " " τοῦ Δ. Μαρκούρη	
							80			

Παραχωρητήριο 56142, 80 στρέμματα στο όνομα Δημ. Γ. Παλαιολόγος.

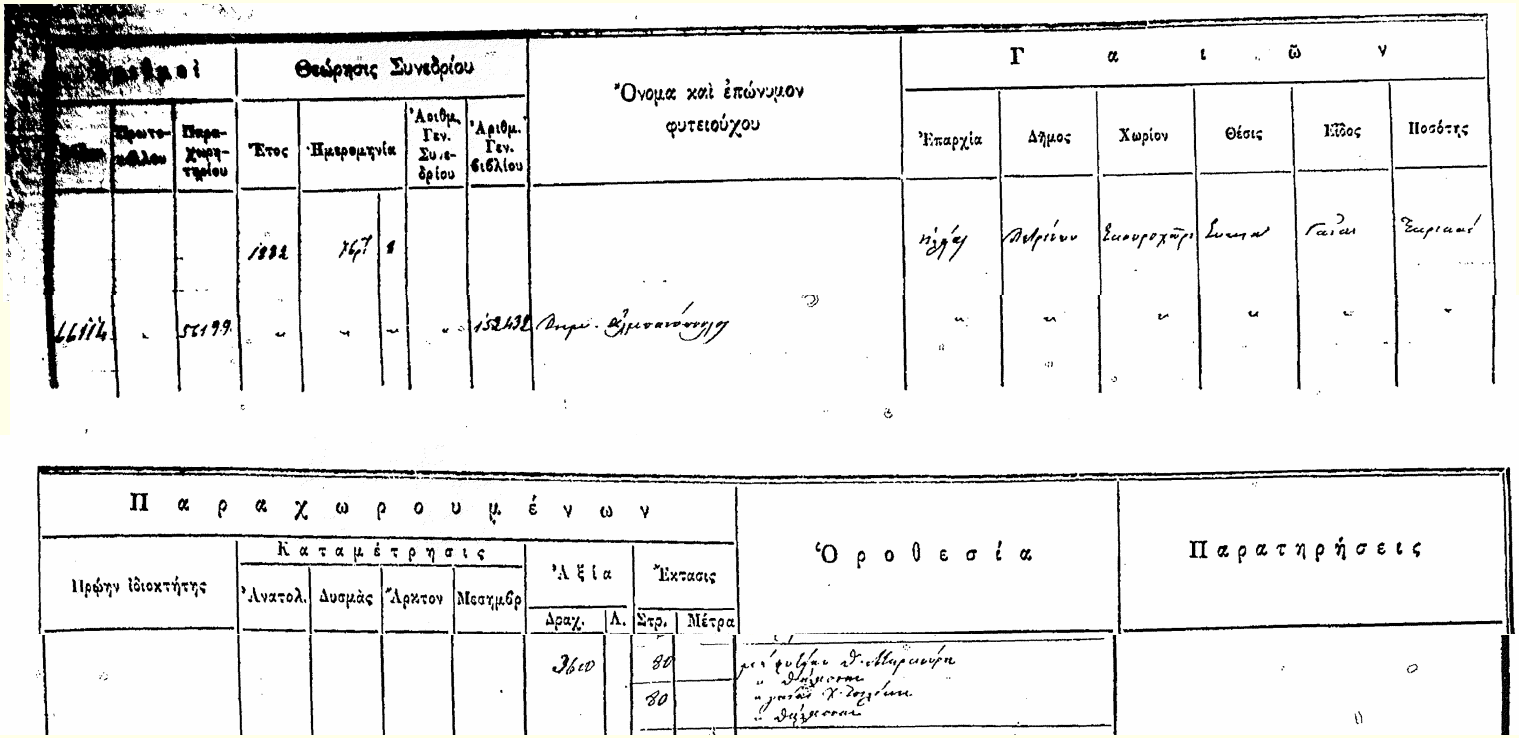

Παραχωρηθέντα			Θεώρησις Συνεδρίου					Όνομα καὶ ἐπώνυμον φυτευτοῦχου	Γαιῶν					
Αριθμός	Πρωτοκόλλου	Παραχωρητηρίου	Έτος	Ημερομηνία		Αριθμ. Γεν. Συνεδρίου	Αριθμ. Γεν. Βιβλίου		Επαρχία	Δήμος	Χωρίον	Θέσις	Είδος	Ποσότης
			1882	14.7	1				Πύλης	Αλφείου	Σιμωνοχώρι	Σιμωνα	Γαίαι	Σπαρτικά
66114		56199	"	"	"	"	152430	Δημ. Αλμπανόπουλος	"	"	"	"	"	"

Παραχωρουμένων									Όροθεσία	Παρατηρήσεις
Πρώην ιδιοκτήτης	Καταμέτρησις				Αξία		Έκτασις			
	Ανατολ.	Δυσμάς	Άρκτον	Μεσημβρ.	Δραχ.	Λ.	Στρ.	Μέτρα		
					3600		80		μετ' φυτείας Δ. Αλμπανόπ. " Δ. Δημόσια " μετ' Χ. Δαζάκη " Δ. Δημόσια	

Παραχωρητήριο 56199, 80 στρέμματα στο όνομα Δημ. Αλμπανόπουλος.

Από το «Βιβλίο Παραχωρητηρίων Εθνικών Γαιών» του Νόμου ΥΛΑ΄, το οποίο τηρούσε το Ελεγκτικό Συνέδριο.
(Το βιβλίο είναι διαθέσιμο σε μικροφίλμ στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος)

Από την άλλη πλευρά, σε εκείνες τις επαρχίες όπου δεν κυριαρχούσαν οι πολυετείς εμπορευματικές φυτείες, σημαντικές εκτάσεις εθνικών γαιών παρέμειναν αδιανέμητες, χωρίς ποτέ να συμπεριληφθούν στο σχήμα της διανομής του 1871[17]. Το φαινόμενο αυτό πρέπει να σχετιζόταν με το κόστος εξαγοράς των εθνικών γαιών. Οι νόμοι για τη μεταβίβαση εθνικών γαιών σε ιδιώτες απαιτούσαν την πληρωμή προκαταβολής και στη συνέχεια τοκοχρεολυτικών δόσεων για την εξόφληση του τιμήματος απόκτησης της γης. Η ετήσια δαπάνη των δόσεων ήταν συμφέρουσα μόνο αν αφορούσε γαίες με υψηλή παραγωγικότητα και, συνεπώς, εφόσον συνδυαζόταν με σημαντικές έγγειες βελτιώσεις, όπως στην περίπτωση των πολυετών εμπορευματικών φυτειών. Αντιθέτως, οποιοδήποτε χρηματικό τίμημα ήταν υπερβολικό για χωράφια που απαιτούσαν εκχέρσωση και επρόκειτο να καλλιεργηθούν με πρωτόγονη τεχνολογία, μία φορά στα τρία ή τέσσερα χρόνια[18].

Οι νόμοι για την ιδιωτικοποίηση των εθνικών γαιών προϋπέθεταν κάτι ανάλογο με τις βρετανικές «περιφράξεις», δηλαδή το ριζικό μετασχηματισμό των μεθόδων αξιοποίησης της γης, που με τη σειρά του απαιτούσε τη δέσμευση σημαντικών εισροών σε κεφάλαιο και εργασία. Παρεμβαίνοντας στην προσφορά της γης, του μόνου παραγωγικού συντελεστή που υπήρχε ούτως ή άλλως σε σχετική αφθονία, η νομοθεσία για τη μεταβίβαση των εθνικών γαιών δεν επαρκούσε για να προκαλέσει τους επιθυμητούς μετασχηματισμούς, όταν δεν συνέτρεχαν ταυτόχρονα και άλλες συνθήκες, όπως διαθεσιμότητα κεφαλαίου και εργασίας και επαρκής ζήτηση για τα αγροτικά προϊόντα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα περιοχής, στην οποία κατά το 19ο αιώνα, κυριαρχούσε η εκτατική καλλιέργεια δημητριακών, ήταν η αργίτικη πεδιάδα. Στην περιοχή αυτή, όπως θα μπορούσε κανείς να αναμένει, το ενδιαφέρον για δηλώσεις εθνικών γαιών ήταν περιορισμένο. Το περιορισμένο ενδιαφέρον για αγορά εθνικής γης στην επαρχία του Άργους φαίνεται καθαρά στον παρακάτω πίνακα, ο οποίος κατατάσσει τις επαρχίες του ελληνικού κράτους ως προς την ένταση της τοπικής ζήτησης για εξαγορά εθνικών γαιών[19]. Ο πίνακας αυτός αποτυπώνει το ύψος της δαπάνης κάθε επαρχίας για δηλώσεις εθνικών γαιών στην περίοδο 1871-1887, σε σύγκριση με τη δαπάνη που θα αντιστοιχούσε στη δήλωση όλων των εθνικών γαιών που καλλιεργούνταν στην ίδια επαρχία το 1860. Πρόκειται για ένα προσεγγιστικό υπολογισμό, ο οποίος, χρησιμοποιώντας τα στοιχεία για τις καλλιεργούμενες εθνικές γαίες που δίνει η *Στατιστική της Γεωργίας* του Σ. Σπηλιωτάκη για το έτος 1860, αφαιρεί την επίδραση της κατά τόπους διαθεσιμότητας καλλιεργήσιμων εθνικών γαιών και, ως εκ τούτου, καταλήγει σε μια αρκετά σαφή γενική εικόνα.

---

[17] Βλ. π.χ. W. McGrew, *Land and Revolution…*, ό.π., σ. 212, E. Karouzou, *Cultures maraîchères…*, ό.π.

[18] Βλ. A. Franghiadis, «Réforme agraire...», *ό.π.*, σ. 61-63.

[19] Ο πίνακας δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1993 στο: A. Franghiadis, «Réforme agraire...», *ό.π.*, σ. 66.

Πίνακας: Η ένταση της ζήτησης για την εξαγορά εθνικών γαιών ανά επαρχία (1871-1887)[α]

Επαρχίες	Εκτιμώμενη δαπάνη εξαγοράς των εθνικών γαιών που καλλιεργούνταν το 1860[β]	Έσοδα εισπραχθέντα μεταξύ 1871 και 1887[γ]	Απόκλιση (%)
	εκατομμύρια παλαιές δραχμές		
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ			
Αχαΐα	0,22	0,36	61%
Ηλεία	0,39	0,55	40%
Τριφυλία	0,39	0,26	-34%
Μεσσηνία	0,60	0,39	-35%
Πυλία	0,34	0,20	-43%
Ολυμπία	0,27	0,15	-46%
Κόρινθος	0,54	0,29	-47%
Καλάβρυτα	0,13	0,07	-51%
Μαντινεία	0,55	0,23	-58%
Γορτυνία	0,27	0,11	-60%
Επίδαυρος	0,24	0,09	-64%
Αργολίδα – Ναυπλία	0,26	0,09	-66%
Μεγαλόπολη	0,41	0,09	-78%
Λακωνία	0,44	0,07	-84%
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ			
Θήβα	0,33	0,38	14%
Λοκρίδα	0,29	0,25	-14%
Λιβαδειά	0,13	0,09	-26%
ΣΥΝΟΛΟ ΕΠΑΡΧΙΩΝ ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΑ			
Σύνολο	5,81	3,64	-37%
ΣΥΝΟΛΟ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ			
Σύνολο	6,45	4,33	-33%

[α] Περιλαμβάνονται μόνο οι επαρχίες για τις οποίες η εκτιμώμενη δαπάνη εξαγοράς των καλλιεργούμενων εθνικών γαιών το 1860 υπερέβαινε τις 100.000 δραχμές.

[β] Έσοδα που θα είχαν εισπραχθεί από τα δημόσια ταμεία αν είχε δηλωθεί το σύνολο των γαιών που καλλιεργούνταν το 1860. Τα δεδομένα προέρχονται από τον Σ. Α. Σπηλιωτάκη, *Στατιστική της Γεωργίας*, Αθήνα 1864 και τον Σ. Πετμεζά, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά το 19ο αιώνα*, ό.π.· θεωρήθηκε ότι η μέση αγρανάπαυση ήταν διετής και ότι οι διαπιστωμένες ελλείψεις των εκτιμήσεων του Σπηλιωτάκη στην καταγραφή γαιών ήταν αναλογικά κατανεμημένες ανά επαρχία.

[γ] Πηγή: *Απολογισμοί του ελληνικού κράτους*, διάφορα έτη (έσοδα εισπραχθέντα).

Η επαρχία Άργους βρίσκεται σε μια από τις τελευταίες θέσεις του πίνακα. Το γεγονός αυτό αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι η εκτατική καλλιέργεια δημητριακών, που επικρατούσε στην περιοχή, περιόριζε τη ζήτηση για τίτλους γαιοκτησίας.

Η ένδειξη αυτή επιβεβαιώνεται περαιτέρω από τα στοιχεία που παρουσίασε η Εύη Καρούζου, η οποία μελέτησε διεξοδικά την εφαρμογή της μεταρρύθμισης του 1871 στην Αργολίδα[20]. Όπως αναφέρει η Καρούζου, στην περιοχή αυτή πολλές εθνικές γαίες παρέμειναν αδήλωτες. Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα ότι, ενώ η μέση αγροτική οικογένεια είχε ανάγκη από περίπου 80 στρέμματα γης για την καλλιέργεια δημητριακών, η έκταση που δήλωσαν κατά μέσο όρο οι αρχηγοί των αγροτικών οικογενειών στην περιοχή αυτή, ήταν περίπου 10 στρέμματα.

Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι αν οι όροι που έθετε η μεταρρύθμιση του 1871, ήταν πράγματι προσαρμοσμένοι στις δυνατότητες των μικροκαλλιεργητών, και αφού στην περιοχή υπήρχαν διαθέσιμες εθνικές γαίες, οι μικροκαλλιεργητές θα εξαντλούσαν το δικαίωμα που τους έδινε ο νόμος, δηλώνοντας 80 στρέμματα. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο λόγος για τον οποίο σχεδόν κανείς δεν έπραξε κάτι τέτοιο, ήταν το γεγονός ότι η απόδοση της γης δεν άφηνε επαρκή περιθώρια για να πληρωθούν οι δόσεις που όριζε ο νόμος ΥΛΑ΄.

Μπορούμε επίσης να υποθέσουμε ότι τα 10 στρέμματα που δήλωσε κάθε οικογένεια, ήταν εκείνα που καλλιεργούσε εντατικότερα, φυτεύοντάς τα, παραδείγματος χάριν, με οπωροκηπευτικά[21]. Αντιθέτως, τα υπόλοιπα 70 στρέμματα που καλλιεργούσε κάθε αγροτική οικογένεια, παρέμειναν αδήλωτα, διότι καλλιεργούνταν εκτατικά και δεν συνέφερε να «δηλωθούν»[22].

Σε αντίθεση, εξάλλου, με τα ευρήματα των ερευνών που αφορούν σε περιοχές εμπορευματικών φυτειών, η Καρούζου δεν εντόπισε συγκέντρωση εθνικών γαιών από τοπικούς ισχυρούς με χρήση της νομοθεσίας του 1871 περί διανομής. Το γεγονός δεν πρέπει να μας προξενεί ιδιαίτερη εντύπωση, δεδομένου ότι την εποχή εκείνη στη συγκεκριμένη περιοχή δεν φαίνεται να υπήρχε ισχυρό οικονομικό κίνητρο για συγκέντρωση γης και για δημιουργία οργανωμένων αγροκτημάτων. Η απουσία τάσεων συγκέντρωσης γης έχει μάλλον κοινά αίτια με τη συνολικότερη έλλειψη ισχυρής ζήτησης για εξαγορά εθνικής γης στην Αργολίδα. Και φυσικά, με κανένα τρόπο δεν αποτελεί ένδειξη ότι η μεταρρύθμιση του 1871 είχε ως στόχο να ενισχύσει τη μικρή αγροτική ιδιοκτησία.

Η ελληνική ιστοριογραφία έχει συχνά δώσει την έμφαση στο ερώτημα: *μικρή ή μεγάλη γαιοκτησία;* απομονώνοντάς το από ένα ευρύτερο πλέγμα στενά συνδεδε-

---

[20] E. Karouzou, *Cultures maraîchères…*, ό.π.

[21] Η εξακρίβωση των χρήσεων της εθνικής γης που δηλώθηκε, είναι χρήσιμη για να ολοκληρωθεί η κατά τα λοιπά πολύ λεπτομερής εικόνα που διαθέτουμε για την εφαρμογή της μεταρρύθμισης του 1871 στην περιοχή του Άργους. Σχετικές πληροφορίες, έστω δειγματοληπτικά, μπορούν ίσως να αναζητηθούν σε συμβόλαια μεταγενέστερων μεταβιβάσεων των παραχωρηθεισών εθνικών γαιών, τα οποία συνήθως περιέχουν περιγραφές των χρήσεων της μεταβιβαζόμενης γης (όπως π.χ. «αγρός», «άμπελος», ή «κήπος»). Τέτοια συμβόλαια φυλάσσονται στο Υποθηκοφυλακείο κάθε περιοχής.

[22] Αυτό φυσικά ισχύει για όση από την καλλιεργούμενη έκταση ήταν εθνική γη.

μένων ζητημάτων, όπως αυτό των αγορών των αγροτικών προϊόντων, του κεφαλαίου, της εργασίας. Η άποψη του γράφοντος, που έχει παρουσιαστεί διεξοδικότερα αλλού, είναι ότι η (όχι τόσο απόλυτη όσο συχνά υποστηρίζεται) επικράτηση της μικρής ιδιοκτησίας στη νότια Ελλάδα κατά το 19ο αιώνα δεν ήταν αποτέλεσμα κρατικών πολιτικών, αλλά αλληλεπίδρασης κοινωνικών ισορροπιών και αγορών[23].

Η μεταρρύθμιση του 1871 αποτελεί κρίσιμο ζήτημα για την ελληνική ιστοριογραφία, γι' αυτό, άλλωστε, έχει αποτελέσει αντικείμενο αρκετών ερευνών και επιστημονικών συζητήσεων[24]. Η κατανόηση του χαρακτήρα της μεταρρύθμισης αυτής μας επιτρέπει κατ' αρχάς να αντιληφθούμε καλύτερα τη φύση του ελληνικού κράτους και της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας του 19ου αιώνα, τις οικονομικές και κοινωνικές αντιλήψεις που επικρατούσαν, τις σχέσεις μεταξύ κρατικής πολιτικής και κοινωνικών ομάδων. Επιπλέον, μας βοηθά να αντιληφθούμε πόσο σοβαρή τομή αποτέλεσε η βενιζελική αγροτική μεταρρύθμιση του 1911-1926.

Η μεταρρύθμιση του 1871, όπως αναλύθηκε στα προηγούμενα, ήταν μεταρρύθμιση ακραιφνώς φιλελεύθερη: ο νομοθέτης αναγνώρισε με ρεαλισμό την περίπλοκη κατάσταση που είχε διαμορφωθεί, λόγω της μακρόχρονης κατοχής των εθνικών γαιών από τους καλλιεργητές, και παραχώρησε σε αυτούς προτεραιότητα στην εξαγορά των κατεχομένων γαιών. Τους αφαίρεσε όμως ταυτόχρονα το δικαίωμα της διηνεκούς κατοχής. Στις περιοχές όπου η ζήτηση για γη ήταν υψηλή, η νέα αυτή ρύθμιση απέδωσε τις εθνικές γαίες στην αγορά, τις «ιδιωτικοποίησε», αίροντας έτσι ένα σημαντικό εμπόδιο για την ανάπτυξη της εμπορευματικής γεωργίας.

Αντιθέτως, η βενιζελική μεταρρύθμιση, η οποία στόχευε στην ενίσχυση και στην προστασία της μικρής ιδιοκτησίας, κινήθηκε σε εντελώς αντίθετη κατεύθυνση, αυτή του κρατικού παρεμβατισμού. Μεταξύ 1911 και 1926 θεσμοθετήθηκε μια σειρά από πράξεις περιορισμού του δικαιώματος της ιδιοκτησίας: απαγόρευση εξώσεων των κολίγων, έλεγχοι και απαγορεύσεις στις μεταβιβάσεις ακινήτων, διεύρυνση της ευχέρειας του κράτους να προχωρεί σε αναγκαστικές απαλλοτριώσεις, απαγόρευση των κατασχέσεων των μικρών κλήρων. Εν τέλει ήταν μία από τις ριζικότερες αγροτικές μεταρρυθμίσεις που έγιναν ποτέ στην Ευρώπη.

Οι λόγοι που ώθησαν σε αυτή την κατεύθυνση, δεν ήταν, βεβαίως, ιδεολογικοί: ο Βενιζέλος, κάθε άλλο παρά σοσιαλιστής, υπήρξε γνήσιος υπερασπιστής της αστικής τάξης πραγμάτων και δεν δίσταζε να το δηλώνει ρητά. Είχε όμως έγκαιρα διαβλέψει ότι τέτοιου είδους περιορισμοί στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας ήταν απαραίτητοι, αφενός για να αντιμετωπιστεί η κοινωνική απειλή –το αγροτικό ζήτημα της Θεσσαλίας βρισκόταν σε χρόνια έξαρση– και αφετέρου για να επιτευχθεί η ταχεία ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος τόσο των πληθυσμών των «νέων χωρών» που κατακτήθηκαν το 1912-1913, όσο και –λίγο αργότερα– των Μικρασιατών και Ποντίων προσφύγων.

---

[23] Α. Φραγκιάδης, *Ελληνική οικονομία…*, ό.π., σ. 21-40.

[24] Η εικόνα που διαθέτουμε για τη μεταρρύθμιση αυτή θα είναι πολύ πιο ολοκληρωμένη όταν μελετηθεί και η περίπτωση της Βοιωτίας, όπου επίσης διανεμήθηκαν αρκετές εθνικές γαίες.

Σβετλάνα Ντόντσεβα

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΣΥΝΤΕΧΝΙΩΝ: ΜΕΡΙΚΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΘΡΑΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟ 18ο-19ο ΑΙΩΝΑ

Κατά το 19ο αιώνα το συντεχνιακό σύστημα όχι μόνο παρέμεινε πολυμερές στα όρια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά με τη διεύρυνση του κύκλου των επαγγελμάτων εμφανίστηκαν και νέες συντεχνίες. Πέρα από τις οικονομικές τους λειτουργίες, οι οποίες έχουν σχέση με την παραγωγή, τη ρύθμιση και τον έλεγχο της αγοράς –και ειδικότερα της ποιότητας των προϊόντων, του εφοδιασμού με πρώτες ύλες, των τιμών κ.λπ.–, τη διανομή και τη συλλογή φορών και τις υποχρεωτικές κρατικές προμήθειες, οι χριστιανικές συντεχνίες με την πάροδο του χρόνου απέκτησαν σημαντικές διοικητικές, κοινωνικές, ακόμα και πολιτικές λειτουργίες.

Η παρούσα ανακοίνωση είναι αποτέλεσμα πρόσφατης έρευνας στα Κρατικά Αρχεία των Σκοπίων αλλά και της παλαιότερης εργασίας μου στα Γ.Α.Κ. στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη, στο Βουλγαρικό Ιστορικό Αρχείο στη Σόφια και στο Περιφερειακό Ιστορικό Μουσείο στο Παζαρτζίκ. Για το λόγο αυτό, αν και προτάσσεται ένας γενικός τίτλος, το κείμενο αυτό αφορά συγκεκριμένες συντεχνίες κυρίως σε τέσσερις πόλεις – το Παζαρτζίκ και την Αδριανούπολη στη Θράκη / τα Σκόπια και το Μοναστήρι (Βιτώλια) στη Μακεδονία. Όταν πρόκειται για έρευνα των λειτουργιών των συντεχνιών, οι ερευνητικές δυσκολίες προέρχονται κυρίως από την έλλειψη πηγών. Συνήθως τα έγγραφα των εσναφιών αφενός καλύπτουν σχετικά σύντομες περιόδους και αφετέρου είτε είναι ελλιπή, είτε τα κατάστιχα των συντεχνιών δεν περιέχουν τακτικές καταγραφές. Σε σχέση με το τελευταίο, το αρχείο της συντεχνίας των αμπατζήδων της Φιλιππούπολης αποτελεί εξαίρεση. Για το λόγο αυτό οι πήγες, στις οποίες βασίστηκε η ανακοίνωση, είναι ποικίλες: κατάστιχα των αμπατζήδων και των κουγιουμτζήδων[1] του Παζαρτζίκ, των μπακάληδων του Μοναστηρίου, των ιπεκτσήδων[2] των Σκοπίων, των τζελέπηδων[3] της Αδριανούπολης κ.ά., και περιλαμβάνουν την περίοδο από το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα μέχρι τη δεκαετία του 1860. Πολύτιμες πληροφορίες βρίσκουμε και στα αρχεία των Μητροπόλεων της Αδριανούπολης και της Πελαγονίας. Η έρευνά μου στηρίχθηκε και στα δημοσιευμένα οθωμανικά έγγραφα από το Μοναστήρι, κυρίως από τους ιεροδικαστικούς κώδικες. Επίσης, χρησιμοποιήθηκαν και μερικές άλλες δημοσιευμένες πηγές. Όπου κρίθηκε απαραίτητο για τους σκοπούς της ανακοίνωσης, δίνονται και στοιχεία για άλλες πόλεις της Μακεδονίας. Το κύριο βάρος

[1] Kuyumcu (τουρκ.)= χρυσοχόος, κοσμηματοπώλης.
[2] Ipekçi (τουρκ.)= μεταξάς.
[3] Celep (τουρκ.)= προβατέμπορος.

στην ανακοίνωση έχει δοθεί στις οικονομικές λειτουργίες των συγκεκριμένων συντεχνιών, αλλά επίσης παρουσιάζεται ο ρόλος τους στην κοινωνία και η συμμετοχή τους στη διαμόρφωση ορισμένων πολιτικών γεγονότων[4].

Σχετικά με το πρόβλημα της ρύθμισης της παραγωγής και του εμπορίου[5], και για τους τύπους και τους βαθμούς τού ελέγχου μέσα στις συντεχνίες, μπορούμε να θέσουμε το ερώτημα κατά πόσον η ρύθμιση αυτή ήταν ζήτημα εσωτερικής απόφασης των ίδιων των συντεχνιών ή ήταν αποτέλεσμα επέμβασης των τοπικών αρχών. Σύμφωνα με το Ν. Τοντορόβ, η επέμβαση ακριβώς του κράτους στην αυτοδιοίκηση των εσναφιών είναι διαφορετική στις οθωμανικές και στις ευρωπαϊκές συντεχνίες[6]. Ταυτόχρονα όμως όλες οι ρυθμιστικές διαταγές στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα ήταν σε μεγαλύτερο βαθμό αποτέλεσμα πρωτοβουλιών των συντεχνιών και των μελών τους και όχι του κράτους[7]. Οι πιο διαδεδομένες γενικά πρακτικές στη ρύθμιση της παραγωγής ήταν ο έλεγχος των προδιαγραφών και της ποιότητας των προϊόντων, καθώς επίσης και ο αντίστοιχος των προμηθειών σε πρώτες ύλες[8]. Στις πηγές μας οι πληροφορίες για κάθε είδος εσωτερικής ρύθμισης –αν και όχι τακτικές και λεπτομερείς– είναι ποικίλες.

---

[4] Για τις συντεχνίες της Μακεδονίας και της Θράκης βλ. Βουραζέλη-Μαρινάκου, Ε., *Αι εν Θράκη συντεχνίαι των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη 1950, Καλινδέρης, Μιχ., *Αι συντεχνίαι της Κοζάνης επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1958, Konstantinov, M., *Zanaeti I esnafi vo Bitola I okolijata. Prichini za razvitok i opagjanie so osvrt vrz nivnata uloga vo 19 i 20 v.* (= *Επαγγέλματα και συντεχνίες στην περιοχή των Βιτωλίων. Αιτίες για την ανάπτυξη και την παρακμή με έμφαση στον ρόλο τους στο 19ο και τον 20ό αιώνα*), Bitola 1961, Σταλίδης, Κ. *Οι συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της τουρκοκρατίας*. Έδεσσα 1974, Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, Κ., *Συντεχνίες και επαγγέλματα στη Θράκη*, 1685-1920, Αθήνα 1985, Dojchinovski, K., *Zanaetite I esnafite vo Skopje* (= *Τα επαγγέλματα και οι συντεχνίες στα Σκόπια*), Skopje 1996, Janev, J., *Istoriskite I socialno-ekonomskite aspekti na esnafskata organizacia vo Makedonija vo vreme na turskoto vladeene* (= *Ιστορικές και κοινωνικο-οικονομικές απόψεις για τη συντεχνιακή οργάνωση στη Μακεδονία στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*), Skopje 2001.

[5] Για τη ρύθμιση της παραγωγής βλ. Yaneva, Sv., «Regulacii na zanayatchiyskoto proizvodstvo v balgarskite zemi prez parvata polovina na XIX vek. Rolyata na darzhavata I funkciite na esnafa» (= «Ρυθμίσεις της παραγωγής στις βουλγαρικές περιοχές κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Ο ρόλος του κράτους και οι λειτουργίες της συντεχνίας»), *Istoricheski pregled* 3-4 (1998), 3-36, Mitev, Pl., «Darzhavnata reglamentaciya na gradskoto stopanstvo v balgarskite zemi prez XVIII vek» (= «Ο κρατικός καθορισμός της αστικής οικονομίας στις βουλγαρικές περιοχές κατά το 18ο αιώνα»), στο *Sazdavane I razvitie na moderni institucii v balgarskoto vazrozhdensko obshtestvo* (= *Ίδρυση και ανάπτυξη των μοντέρνων θεσμών στη βουλγαρική κοινωνία της Αναγέννησης*), Sofia 1996, 50-82, όπου και η σχετική βιβλιογραφία για την οικονομική ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά τη συγκεκριμένη περίοδο και για τις συντεχνίες στις διάφορες πόλεις.

[6] Todorov, N., *Balkanskiyat grad XV-XIX vek. Socialno, ikonomichesko i demografsko razvitie* (= *Η βαλκανική πόλη, 15ος-19ος αιώνας. Κοινωνική, οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*), Sofia 1972, σ. 118.

[7] Todorov, N., *Balkanskiyat grad XV-XIX vek*., ό.π., σ. 226-227.

[8] Yaneva, Sv., «Regulacii na zanayatchiyskoto proizvodstvo v balgarskite zemi prez parvata polovina na XIX vek.», *ό.π.*, 9.

Ένα γεγονός που φανερώνει το διαφορετικό ρόλο που είχαν η παραγωγή και το εμπόριο σε τοπικό επίπεδο και σε επίπεδο μακρινών αγορών, είναι το ότι οι αμπατζήδες στο Παζαρτζίκ είχαν διαφορετικές διαταγές για τους μάστορες που εμπορεύονταν στην Ανατολή και για εκείνους των οποίων η παραγωγή προοριζόταν μόνο για την τοπική αγορά. Στις 15 Μαΐου 1828 επιτράπηκε στους αμπατζήδες, οι οποίοι εμπορεύονταν στις αγορές της Ανατολής, να κάνουν «τα τσεσίτια» και «ό,τι άλλο χρειάζονται». Όσοι μάστορες όμως δεν ήθελαν να πηγαίνουν στην Ανατολή, δεν είχαν αυτό το δικαίωμα –αυτοί έπρεπε να συνεχίζουν να ράβουν ό,τι είχαν ράψει από το «παλιό ζαμάν», δηλαδή από τα παλαιά χρόνια. Ως αντάλλαγμα, για να μην πάθουν ζημίες οι δεύτεροι, ούτε ένα κομμάτι από τους αμπάδες για την Ανατολή δεν θα πουλιόταν στην τοπική αγορά[9]. Από την απόφαση αυτή δεν είναι φανερό πώς διαφοροποιούνται τα δύο είδη των αμπάδων. Το γεγονός όμως ότι είχαν τη δυνατότητα να παρέχουν ποικιλία μόνο στην παραγωγή για την εξωτερική αγορά, μαρτυρεί τη θέληση της συντεχνίας να ελέγχει τον ανταγωνισμό μέσα στο εσνάφι και να εξασφαλίζει αφενός ισότητα μεταξύ των μαστόρων, τουλάχιστον σε ένα τοπικό επίπεδο, και αφετέρου να καθιστά τους εγχώριους αμπάδες ανταγωνιστικούς στις ξένες αγορές, στις οποίες αφθονούσαν ποικίλα εμπορεύματα.

Με έναν παρόμοιο τρόπο και η συντεχνία των κουγιουμτζήδων στο Παζαρτζίκ προσπαθούσε να ελέγχει τον εσωτερικό ανταγωνισμό στο εσνάφι, αλλά και πιθανότατα τον ανταγωνισμό με τα εσνάφια των γειτονικών πόλεων. Το 1850 το εσνάφι περιόρισε τις περιοχές, στις οποίες οι μάστορες μπορούσαν να πηγαίνουν: απαγορευόταν αυστηρά να πηγαίνουν στα «χωριά αυτού του καζά» και επίσης στα χωριά της Φιλιππούπολης[10]· επιτρεπόταν όμως να επισκέπτονται τα πιο μακρινά χωριά της Σόφιας και του Σάμακοβ. Τη σοβαρότητα της απαγόρευσης μαρτυρεί και η ποινή που ίσχυε γι' αυτούς που παραβίαζαν την εντολή: όφειλαν να κλείσουν το εργαστήρι τους για οκτώ μέρες και να δώσουν τρεις οκάδες μπακίρι. Δεν σώζονται πληροφορίες για το ποιος ήταν ο λόγος για μια τέτοια απόφαση. Κατά πάσα πιθανότητα υπήρχε συμφωνία μεταξύ των συντεχνιών στο Παζαρτζίκ και τη Φιλιππούπολη να διαχωρίζουν τις περιοχές εμπορίου και με αυτό τον τρόπο να προφυλάσσουν τα συμφέροντά τους. Η «γειτονική» συνεργασία τέτοιου είδους δεν είναι άγνωστη και σε άλλες συντεχνίες, όπως θα δούμε παρακάτω.

Οι προσπάθειες της συντεχνίας των αμπατζήδων στο Παζαρτζίκ να ελέγχει την αγορά του αμπά στην περιοχή δεν εκφράζονταν μόνο στον καθορισμό των τιμών και των μοντέλων των αμπάδων. Έτσι, το 1820 σε μία απόφαση απαγορεύεται στους μάστορες να πουλάνε τον αμπά με πίστωση (βερεσέ) σε οποιονδήποτε – στους εμπόρους από τη Σόφια, το Βελιγράδι, το Νις (Νίσσα), το Βιδίνιο και την Ανατολή (εννοείται η Ανατολία)[11]. Ενδιαφέρουσα είναι η λεπτομέρεια ότι κάποιοι έμποροι, οι «φιλιμπελήδες» και οι «ντερβεντελήδες», εξαιρούνται από τον κανόνα αυτό, δηλαδή επιτρέπεται να αγοράσουν τον αμπά βερεσέ. Προφανώς υπήρχε συμφωνία, η οποία έδινε ένα τέτοιο προνόμιο προκειμένου να διευκολυνθεί το με-

[9] Περιφερειακό Ιστορικό Μουσείο (Παζαρτζίκ), κ. Β-Κ-2, σ. 43.
[10] Περιφερειακό Ιστορικό Μουσείο (Παζαρτζίκ), κ. Β-Κ-21, σ. 5.
[11] Περιφερειακό Ιστορικό Μουσείο (Παζαρτζίκ), κ. Β-Κ-2, σ. 380.

ταξύ τους εμπόριο. Από την άλλη πλευρά, τέτοιες σχέσεις μεταξύ του μάστορα και του πελάτη παρείχαν δυνητικά πλεονέκτημα σε μερικούς μάστορες στη διεξαγωγή εμπορίου για λογαριασμό άλλων –κάτι που η συντεχνία προσπαθούσε να αποφύγει. Ένα άλλο επί μέρους στοιχείο, το οποίο διαφέρει από τις παρόμοιες απαγορεύσεις του 1777 και του 1782[12], είναι ότι με την παραβίαση του κανόνα έκτος από τα 100 γρόσια επ' ωφελεία του εσναφιού υπήρχε και πρόστιμο 100 γροσίων, που πληρωνόταν στο κονάκι στο σούμπαση. Αυτό είναι ένα από τα λίγα στοιχεία που αποδεικνύουν την παρέμβαση, αν και έμμεση, της τοπικής αρχής στα ζητήματα που αφορούσαν τις εσωτερικές σχέσεις στο εσνάφι. Το 1820 ο εν λόγω περιορισμός ανανεώθηκε και απαγορευόταν πλέον η πώληση βερεσέ «σε χριστιανό ή σε Τούρκο»[13].

Ένας άλλος τρόπος, αν και όχι τόσο άμεσος, για να ελεγχθεί η δραστηριότητα των μελών των διάφορων συντεχνιών –ανεξαρτήτως αν πρόκειται για παραγωγή ή για εμπόριο–, ήταν η απαίτηση να ειδοποιείται το εσνάφι όταν κάποιος ήθελε να ιδρύσει συντροφία. Εφόσον παραβίαζαν την απαίτηση αυτή, οι αμπατζήδες στο Παζαρτζίκ όφειλαν να καταβάλουν πρόστιμο 10 οκάδες μπακίρι[14]. Παρόμοιες πληροφορίες διαθέτουμε και για τους μπακάληδες στο Μοναστήρι. Σύμφωνα με ένα υποσχετικό έγγραφο του έτους 1857, ήταν υποχρεωτικό για τα μέλη της συντεχνίας να ειδοποιούν τον πρωτομάστορα για την καινούρια συντροφία, ανεξάρτητα αν η συντροφία ήταν με κάποιο μπακάλη εντός ή εκτός της συντεχνίας, και επίσης έπρεπε να παρουσιάσουν στο εσνάφι το συμφωνητικό. Απαραίτητη ήταν και η ειδοποίηση του εσναφιού σε περίπτωση διάλυσης της συντροφίας[15].

Βασικό μέρος του ελέγχου των δραστηριοτήτων των μαστόρων είναι ο έλεγχος στις προμήθειες που ήταν σχετικές με πρώτες ύλες –πρακτική η οποία υπήρχε και κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα[16]. Ενώ για τους αμπατζήδες του Παζαρτζίκ δεν διαθέτουμε πληροφορίες για το πώς προμηθεύονταν τις πρώτες ύλες, στη συντεχνία των μεταξάδων στα Σκόπια για όλη την περίοδο που καλύπτουν τα κατάστιχά τους –δηλαδή από το 1829 έως το 1863, η προμήθεια γινόταν μέσω της συντεχνίας και όχι ξεχωριστά[17]. Επίσης, το βάψιμο του άβραστου μεταξιού οι μάστορες το ανέθεταν κάθε χρόνο σε ένα μόνο από τα μέλη της συντεχνίας, απαγορεύοντας στους άλλους να ασχολούνται με την ίδια δουλειά, ενώ προβλεπόταν σημαντικό χρηματικό ποσό ως πρόστιμο. Επειδή η επεξεργασία αυτή ήταν εξαιρετικής σημασίας για τους μάστορες, απαγορευόταν για ένα χρόνο σε αυτό το μάστορα να ιδρύσει συντροφία με άλλους μάστορες. Αν το έπραττε, έπρεπε να επιστρέψει την

[12] Περιφερειακό Ιστορικό Μουσείο (Παζαρτζίκ), κ. Β-Κ-1, σ. 179.

[13] Περιφερειακό Ιστορικό Μουσείο (Παζαρτζίκ), κ. Β-Κ-2, σ. 2.

[14] Περιφερειακό Ιστορικό Μουσείο (Παζαρτζίκ), κ. Β-Κ-1, σ. 180.

[15] Αρχείο της Μακεδονίας (Σκόπια), φάκ. 474, σ. 199.

[16] Yaneva, Sv., «Regulacii na zanayatchiyskoto proizvodstvo v balgarskite zemi prez parvata polovina na XIX vek.», *ό.π.*, 13-14, όπου δίνονται περισσότερα παραδείγματα κυρίως από τις βουλγαρικές περιοχές.

[17] Εθνική Βιβλιοθήκη «Αγ. αγ. Κυρίλλου και Μεθοδίου», Βουλγαρικό Ιστορικό Αρχείο, IID 50.

πρώτη ύλη στο εσνάφι, όπως μας δείχνει μία καταγραφή του 1837[18]. Είναι σαφές ότι αυτό το μέτρο –ο περιορισμός της επεξεργασίας της πρώτης ύλης στα χέρια ενός μάστορα– είχε ως βασικό σκοπό την εξασφάλιση ίδιας ποιότητας μεταξιού για τα μέλη του εσναφιού.

Για να περιορίσουν τον ανταγωνισμό με τους εκτός συντεχνίας τεχνίτες ή εμπόρους οι συντεχνίες προέβλεπαν τα ανάλογα μέτρα. Έτσι, το 1842 οι αμπατζήδες στο Παζαρτζίκ αποφάσισαν να μην μπορούν οι μάστορες που έχουν πάρει τεστήρι, ή οι μάστορες από την Ανατολία να δουλεύουν, αν δεν έχουν πρώτα υπηρετήσει ως τσιράκια για τρία χρόνια στο εσνάφι, κάτι το οποίο στην ουσία απέκλειε την πρόσβαση των ξένων στη συντεχνία. Η απόφαση αυτή ανανεώθηκε το 1850[19]. Οι μεταξάδες των Σκοπίων δεν ήταν τόσο αυστηροί απέναντι στους ξένους μάστορες. Στους «γιαμπαντζήδες»[20] που δεν ήταν μέλη της συντεχνίας, επιτρεπόταν να πουλάνε ή να βάφουν μετάξι, αλλά για κάθε οκά μεταξιού έπρεπε να πληρώσουν στο εσνάφι από ένα γρόσι[21]. Από τις πηγές γίνεται φανερό ότι και σε άλλα μέρη της Μακεδονίας δεν απαγορευόταν αυστηρά στους ξένους τεχνίτες να εξασκούν κάποιο επάγγελμα. Στην κωμόπολη Κουμάνοβο, στο βόρειο μέρος της Μακεδονίας, υπάρχει το 1854 στον κανονισμό της συντεχνίας των αμπατζήδων ένα άρθρο, σύμφωνα με το οποίο, αν κάποιος τεχνίτης από άλλο καζά ήθελε να γίνει μάστορας στην πόλη, όφειλε να πληρώσει διπλό μπασκαλίκι, δηλαδή 100 και όχι 50 γρόσια (τόσα πλήρωναν οι ντόπιοι)[22]. Ο περιορισμός αυτός επεκτάθηκε και στους καλφάδες της συντεχνίας: όποιος μάστορας ήθελε να προσλάβει κάλφα από άλλο καζά, για κάθε γρόσι που του πλήρωνε, έπρεπε να δώσει από ένα παρά στον πρωτομάστορα του εσναφιού. Ένα τέτοιο μέτρο που αποσκοπούσε στην προστασία από τον ανταγωνισμό όχι μόνο για τους μάστορες, αλλά και για τους καλφάδες, έχει σχέση και με τη γενική παρακμή των συντεχνιών. Αυτή την περίοδο, κατά τον Κριμαϊκό πόλεμο και αργότερα, τα προϊόντα των αμπατζήδων διακινούνταν στην αγορά καθώς ήταν χρήσιμα σε εποχή πολέμου και επιπλέον επειδή στις βουλγαρικές περιοχές και στη Μικρά Ασία οι αμπάδες ήταν περιζήτητοι[23]. Αλλά σε μια μικρή πόλη όπως το Κουμάνοβο η παρουσία πιθανότατα και μόνο ενός ξένου μάστορα μπορούσε να προκαλέσει αντιδράσεις στο εσνάφι. Τέτοιοι περιορισμοί για τους «εξω-

---

[18] Εθνική Βιβλιοθήκη «Αγ. αγ. Κυρίλλου και Μεθοδίου», Βουλγαρικό Ιστορικό Αρχείο, IID 50, σ. 57.

[19] Περιφερειακό Ιστορικό Μουσείο (Παζαρτζίκ), κ. Β-Κ-2, σ. 42.

[20] yabancı (τουρκ.)= ξένος.

[21] Εθνική Βιβλιοθήκη «Αγ. αγ. Κυρίλλου και Μεθοδίου», Βουλγαρικό Ιστορικό Αρχείο, IID 50, σ. 73, 76 κ.α.

[22] Sokolov, L., «Stopanstvoto vo Kumanovo prez vtorata polovina na 19 vek so oddelen pogled vrz abadzhijskiot zanaet i esnaf» (= «Η οικονομία στο Κουμάνοβο κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα με έμφαση στο επάγγελμα και τη συντεχνία των αμπατζήδων»), *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija* 1 (1957), 134.

[23] Todorov, N., «Za nyakoi promeni v haraktera na cehovata organizaciya u nas prez parvata polovina na 19 vek» (= «Για μερικές αλλαγές στο χαρακτήρα της συντεχνιακής μας οργάνωσης κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα»), *Istoricheski pregled* 4 (1958), 57.

τερικούς» εμπόρους ίσχυαν και αργότερα. Στον κώδικα της συντεχνίας των σαμαράδων, το 1870, πάλι στο Κουμάνοβο, μία σημείωση αναγράφει ότι δεν επιτρέπεται σε μάστορα γιαμπαντζή να ανοίξει εργαστήρι μέχρι να πάρει «εσνάφ τεσκερέ», δηλαδή άδεια, και να πληρώσει στη συντεχνία ένα μετζιντιέ (περίπου 20 γρόσια) και μία οκά καφέ[24].

Σε μερικές περιπτώσεις ήταν απαραίτητο τα εσνάφια μιας πόλης να διαπραγματευτούν και να θέσουν όρια, τα οποία δεν έπρεπε να παραβιάζουν τα μέλη τους, ώστε να μη βλάπτονται τα συμφέροντα μιας άλλης συντεχνίας. Είναι γνωστό το παράδειγμα στην Έδεσσα, το 1800, όπου τα εσνάφια των μπογιατζήδων και των κιρμιτζήδων[25] συμφώνησαν ότι κάθε μάστορας όφειλε να ασχοληθεί μόνο με τη δική του δουλειά και να μην ανακατεύεται στη δουλειά των άλλων[26]. Η τιμωρία για την παραβίαση της συμφωνίας ήταν αρκετά αυστηρή: αφορισμός και πρόστιμο 100 γροσίων, το οποίο πληρωνόταν στο μητροπολίτη. Εφόσον η παραβίαση επαναλαμβανόταν, η κύρωση ήταν ακόμα αυστηρότερη: 300 γρόσια πρόστιμο –150 στον καδή και 150 στον εγχώριο αγιάνη. Εικάζουμε ότι για να φτάσουν σε μια τέτοια συμφωνία υπήρχαν πιθανότατα αρκετές περιπτώσεις, στις οποίες ο ανταγωνισμός μεταξύ των μαστόρων που εξασκούσαν δύο επαγγέλματα, οδηγούσε άλλες επαγγελματικές δραστηριότητες σε άμεση ζημία των συμφερόντων τους. Δύο πράγματα προκαλούν εντύπωση σε αυτό το έγγραφο: η επέμβαση της εκκλησίας και των τοπικών αρχών, συμπεριλαμβανομένου και του αγιάνη. Όσον αφορά το μητροπολίτη –ο ρόλος του είναι φανερός– αυτός ήταν ο εγγυητής της τήρησης της συμφωνίας. Επέμβαση όμως του καδή και του αγιάνη σε τέτοιες διαμάχες μεταξύ των συντεχνιών δεν παρατηρείται πολύ συχνά σε άλλες πόλεις.

Ο αριθμός των εργαστηρίων και των μαστόρων ρυθμιζόταν και μέσω του συστήματος του γεδικιού (gedik)[27]. Σύμφωνα με τον E. D. Akarlı το γεδίκι κατά το 18ο αιώνα συνιστούσε το κεφαλαιακό στοιχείο που ήταν απαραίτητο για να εξασκεί κανείς ένα επάγγελμα, ενώ γύρω στα 1840 η κατοχή του γεδικιού συμπεριλάμβανε και τις δεξιότητες, τις οποίες έπρεπε να διαθέτει κανείς για να είναι μάστορας και μέλος μιας συντεχνίας[28]. Υπήρχαν δύο τύποι γεδικιού: ο πρώτος ήταν ο λεγόμενος μουστακάρ (müştakar) και αφορούσε την εξάσκηση του επαγγέλματος

[24] Nıkolovski, Z., «Defter na samardzhiskiot esnaf ot Kumanovo» (= «Το τεφτέρι του εσναφιού των σαμαράδων από το Κουμάνοβο»), *Makedonski archivist* 15-16 (1987), 82-83.

[25] kırmızı (τουρκ.)= κόκκινος. Οι κιρμιτζήδες ασχολούνταν με το βάψιμο υφασμάτων και νημάτων με κόκκινο χρώμα.

[26] Σταλίδης, Κ., *Οι συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, β΄ έκδοση, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 81-83.

[27] Σχετικά με το σύστημα του γεδικιού βλ. Akarlı, E. D., «Gedik: Implements, Mastership, Usufruct and Monopoly among Istanbul Artisans 1750-1850», *Wissenschaftskolleg –Institut for advanced studies– zu Berlin, Jahrbuch* (1985/1986), 223-232, Baer, G., «Monopolies and Restrictive Practices of Turkish Guilds», *Journal of Economic and Social History of the Orient*, XIII/2, 145-165. Για την εφαρμογή του συστήματος αυτού στη Θεσσαλονίκη βλ. Αναστασιάδου, Μ., *Θεσσαλονίκη 1830-1922. Μια μητρόπολη την εποχή των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα 2008, σ. 451-461.

[28] Akarlı, E. D., *ό.π.*, 70.

σε συγκεκριμένο εργαστήρι, και ο δεύτερος τύπος ήταν ο λεγόμενος χαβαΐ (havai) που, αντιθέτως, δεν καθόριζε το χώρο όπου έπρεπε να ασκείται το επάγγελμα. Τα γεδίκια ήταν ιδιαίτερα σημαντικά για το χώρο της πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας, αλλά σταδιακά έχασαν τη σημασία τους κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων.

Για την ύπαρξη των γεδικιών στις βαλκανικές επαρχίες της αυτοκρατορίας οι πληροφορίες μας είναι λιγοστές. Ως προς τις πόλεις που αποτελούν το επίκεντρο της παρούσας ανακοίνωσης, διαθέτουμε στοιχεία μόνο για το Παζαρτζίκ. Το 1774 οι αμπατζήδες στην πόλη αποφάσισαν ότι όταν πεθάνει κάποιος μάστορας και αφήσει γεδίκι –οντά ή εργαστήρι– και έχει μικρό παιδί, τότε το εργαστήρι ενοικιάζεται και το εσνάφι παίρνει ενοίκιο τρία γρόσια, ενώ το γεδίκι παραμένει στο παιδί του μάστορα[29]. Πιθανότατα η εν λόγω απόφαση λήφθηκε για συγκεκριμένο σκοπό, καθώς στην ίδια σελίδα γράφτηκε σημείωση για ποσό τριών γροσίων πληρωμένο από κάποιον μάστορα για οντά και εργαστήρι. Λίγα χρόνια μετά, το 1790, πέθανε ο μάστορας Στοϊάν αφήνοντας τη σύζυγό του έγκυο. Το εσνάφι αποφάσισε να μείνει ο γαμπρός του μάστορα στο εργαστήρι, ώσπου να γεννηθεί το παιδί και να διαπιστωθεί αν είναι αγόρι[30]. Τα τελευταία στοιχεία που διαθέτουμε είναι των αρχών του 19ου αιώνα, όταν η συντεχνία πούλησε το γεδίκι του εργαστηρίου του μάστορα Γεώργη σε έναν άλλο μάστορα, ο οποίος έπρεπε να πληρώσει το ποσό των 62 γροσίων και 20 παράδων[31]. Στην τελευταία περίπτωση δεν είναι φανερό για ποιο ακριβώς λόγο επιβλήθηκε η πώληση. Από αυτές τις λίγες πληροφορίες μπορούμε να εξαγάγουμε τα εξής συμπεράσματα: α) στο Παζαρτζίκ τα γεδίκια ήταν του τύπου μουστακάρ [συνδέονται με συγκεκριμένο χώρο για την εξάσκηση επαγγέλματος: οντά ή εργαστήρι]. β) Τα γεδίκια ήταν κληρονομικά και περνούσαν από πατέρα σε γιο. Αυτά τα στοιχεία διαφέρουν από τη θέση του G. Baer για τη μεταβίβαση του γεδικιού, σύμφωνα με την οποία, όταν πέθανε κάποιος τεχνίτης, το γεδίκι προσφερόταν σε ένα άλλο μέλος του εσναφιού. Σύμφωνα με το Baer, ο γιος είχε προτεραιότητα να κληρονομήσει το γεδίκι, αλλά μόνο σε περίπτωση που είχε την απαραίτητη επαγγελματική κατάρτιση, δηλαδή εφόσον ήταν μάστορας[32]. Όπως είδαμε όμως, στο Παζαρτζίκ και ένα νεογέννητο μωρό μπορούσε να κληρονομήσει το δικαίωμα που κατείχε ο πατέρας του.

Αν στις παραπάνω δραστηριότητες των συντεχνιών η συμμετοχή του κράτους και των τοπικών αρχών ήταν περιορισμένη, όταν πρόκειται για τον καθορισμό των τιμών των συγκεκριμένων προϊόντων οι αρχές διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο. Συνήθως οι οθωμανικές διοικητικές και δικαστικές αρχές παρενέβαιναν στη διαμόρφωση των τιμών μόνο των προϊόντων πρώτης ανάγκης, ορίζοντας την υψηλότερη τιμή και αυτό συνέβαινε κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα. Οι συντεχνίες παρουσίαζαν τους τιμοκαταλόγους τους στο τοπικό δικαστήριο, στον καδή και κατόπιν οι τιμοκατάλογοι, εφόσον εγκρίνονταν, εγγράφονταν στους ιεροδικαστικούς κώδι-

[29] Περιφερειακό Ιστορικό Μουσείο (Παζαρτζίκ), κ. Β-Κ-1, σ. 182.
[30] Περιφερειακό Ιστορικό Μουσείο (Παζαρτζίκ), κ. Β-Κ-1, σ. 184.
[31] Περιφερειακό Ιστορικό Μουσείο (Παζαρτζίκ), κ. Β-Κ-1, σ. 167.
[32] Baer, G., *Fellah and Townsmen in the Middle East*, London 1982, σ. 182.

κες. Το σύστημα του καθορισμού των υψηλότερων τιμών εφαρμοζόταν για παράδειγμα κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα στο Μοναστήρι και οι τιμές εγγράφονταν στους ιεροδικαστικούς κώδικες του βιλαετίου. Έτσι, το 1833 με την *ευφωνία* εγγράφηκε ο τιμοκατάλογος των εσναφιών, στον οποίο περιλαμβάνονταν προϊόντα όπως το λάδι, η ζάχαρη, το ρύζι, το μέλι, το ρακί, το σαπούνι, ακόμα και διάφορα είδη παπουτσιών[33]. Οι αρχές επενέβαιναν και όταν κάποιες από τις συντεχνίες άλλαζαν τις τιμές μερικών προϊόντων χωρίς διοικητική έγκριση. Το 1804 ο βαλής της Ρωμυλίας εξέδωσε διαταγή προς τον καδή του Μοναστηρίου να καλέσει όλες τις ντόπιες συντεχνίες στο δικαστήριο και να καθορίσουν τις τιμές διάφορων προϊόντων, τις οποίες οι μπακάληδες είχαν προ ολίγου ανεβάσει κατά πολύ[34]. Η παρέμβαση των αρχών στον καθορισμό των τιμών συνεχίστηκε και κατά το δεύτερο μισό του αιώνα. Μάλιστα, βρίσκουμε αρκετά στοιχεία για το πώς καθορίζονταν οι τιμές διάφορων προϊόντων, ως επί το πλείστον τροφίμων, πάντα με την έγκριση των τοπικών οθωμανικών αρχών. Σε πολλές περιπτώσεις η αλλαγή των τιμών έγινε μετά από αίτηση συγκεκριμένης συντεχνίας. Έτσι, ως αποτέλεσμα των αιτήσεων των συντεχνιών των μπογιατζήδων, των γαλατάδων, των σιμιτζήδων, των τουζτζήδων[35] και των μπακάληδων στα Σκόπια το 1869 και το 1870 προκηρύχθηκαν νέες υψηλότερες τιμές για τα συγκεκριμένα προϊόντα[36]. Διαθέτουμε και αντίθετες πληροφορίες –πάλι στα Σκόπια–, όπου το εσνάφι των αρτοποιών προσπάθησε να αλλάξει από μόνο του τις τιμές του ψωμιού πουλώντας το στις παλαιές τιμές που ήταν υψηλότερες, και όχι στις νεοκαθορισμένες που ήταν χαμηλότερες. Η εντολή των αρχών ήταν να πωλείται το ψωμί στις καθορισμένες καινούργιες τιμές[37].

Η παρέμβαση του κράτους στον καθορισμό των τιμών είναι φανερή και στις περιπτώσεις των κρατικών προμηθειών για τις μεγάλες πόλεις και ιδιαίτερα για το στρατό. Αρκετά στοιχεία για τις κρατικές προμήθειες και τις συντεχνίες έχουμε από το Μοναστήρι, μία από τις μεγαλύτερες πόλεις του βιλαετίου και κατόπιν έδρα του βαλή της Ρωμυλίας. Οι συντεχνίες της πόλης είχαν την υποχρέωση να προμηθεύουν με διάφορα τρόφιμα και με τα απαραίτητα για την ένδυση υλικά τους στρατιώτες του φρουραρχείου του οθωμανικού στρατού στην πόλη, όπως και τα στρατεύματα που περνούσαν για οποιονδήποτε λόγο από εκεί. Οι συνέπειες του συστήματος αυτού των προμηθειών ήταν ποικίλες: από τη μία πλευρά οι τιμές των προϊόντων, στις οποίες οι συντεχνίες πουλούσαν τα προϊόντα τους στο κράτος, ήταν πάντα χαμηλότερες από τις τιμές της αγοράς και από την άλλη πλευρά αρκετά συχνά οι συντεχνίες είχαν προβλήματα με τις πληρωμές για τις προμήθειες. Μία τέτοια περίπτωση περιγράφει ο καδής του Μοναστηρίου σε ένα γράμμα προς

---

[33] *Turski dokumenti za makedonskata istorija* (= *Τουρκικά έγγραφα για τη μακεδονική ιστορία*), τ. 5, *1827-1839*, Skopje 1958, σ. 81-82.

[34] *Turski dokumenti za makedonskata istorija*, τ. 2, *1803-1808*, Skopje 1953, σ. 57.

[35] tuzcu (τουρκ.)= αυτός που πουλάει αλάτι.

[36] Αρχείο της Μακεδονίας (Σκόπια), φάκ. 10, κ. 1, αρχειακές μονάδες 27, 50, 52, 93, κ. 2, α.μ. 55, 56.

[37] Αρχείο της Μακεδονίας (Σκόπια), φάκ. 10, κ. 2, αρχειακές μονάδες 79-80.

το βαλή της Ρούμελης το 1804, από τον οποίο ζητάει οι συντεχνίες της πόλης να πληρωθούν για τα τρόφιμα με τα οποία προμήθευαν τα στρατεύματα του πρώην βαλή Αλή πασά. Η καθυστερημένη πληρωμή έθετε τα εσνάφια σε δύσκολη θέση[38]. Οι μεγάλες κρατικές παραγγελίες όμως, και ιδιαίτερα όταν επρόκειτο για προμήθειες του στρατού, εξασφάλιζαν καλά εισοδήματα. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του Γάλλου υποπροξένου από το 1856 στο Μοναστήρι Bellaigue de Boughas, κάθε εργαστήρι των ραφτάδων σε αυτή την περιοχή αποκόμιζε ετήσιο κέρδος γύρω στα 22.500 πιάστρα. Αν υπολογιστεί μόνο ο κόστος των στολών των οθωμανικών στρατευμάτων της Ρούμελης, αυτό έφτανε κάθε χρόνο τα 6-7 εκατομμύρια πιάστρα[39]. Παρ' όλα αυτά όμως, έχοντας υπόψη πληροφορίες από άλλες περιοχές των Βαλκανίων, συχνά οι συντεχνίες δυσκολεύονταν να ανταποκριθούν στις μεγάλες –και υποχρεωτικές– προμήθειες προς το κράτος.

Οι οικονομικές λειτουργίες των συντεχνιών βρίσκονται σε άμεση αλληλεξάρτηση με τις κοινωνικές τους λειτουργίες –και εδώ συμπεριλαμβάνονται η συμμετοχή τους στη διοίκηση των κοινοτήτων, η κοινωνική συνεισφορά με διάφορες φιλανθρωπικές πράξεις και ο σημαντικός τους ρόλος στη διαμόρφωση ορισμένων πολιτικών γεγονότων. Η οικονομική δύναμη παρείχε στις επαγγελματικές αυτές συσσωματώσεις κοινωνικό κύρος και διευκόλυνε την πρόσβασή τους στην κοινοτική διοίκηση. Για να συνδέσω τις οικονομικές με τις κοινωνικές και πολιτικές λειτουργίες των συντεχνιών, θα ήθελα να αναφερθώ σε συγκεκριμένα παραδείγματα από την Αδριανούπολη, το Παζαρτζίκ και το Μοναστήρι[40].

Μία από τις κοινωνικές λειτουργίες που επιτελούσαν οι συντεχνίες στο Παζαρτζίκ, ήταν να αναλαμβάνουν καθήκοντα επιτρόπου στον καθεδρικό ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου. Αν και για το ρόλο αυτό δεν διαθέτουμε άμεσα στοιχεία, την υποχρέωση αυτή την ανέθετε στα εσνάφια η κοινότητα. Τα σωζόμενα βιβλία της εκκλησίας και της κοινότητας μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε ποιες από τις συντεχνίες είχαν ασκήσει αυτή τη λειτουργία σε μια περίοδο 70 περίπου χρόνων. Δεν υπήρχε συγκεκριμένο σύστημα ως προς την εκτέλεση της λειτουργίας των επιτρόπων –τα εσνάφια δεν αναλάμβαναν αυτή την υποχρέωση εναλλάξ για προκαθορισμένα χρονικά διαστήματα, αλλά συνέβη μερικά από αυτά να ασκούν καθήκοντα επιτρόπου συχνότερα απ' ό,τι τα άλλα. Εκτός αυτού, σε μερικές περιπτώσεις επίτροποι ήταν ταυτόχρονα περισσότερα από ένα εσνάφια –συνήθως τρία–, ενώ μερικές συντεχνίες αρχικά ήταν αποκλειστικοί επίτροποι και μετά από χρόνια ασκούσαν από κοινού με κάποια άλλη συντεχνία το λειτούργημα αυτό, όπως για παράδειγμα οι καφταντζήδες, οι οποίοι κατά τα έτη

---

[38] *Turski dokumenti za makedonskata istorija*, τ. 2, *1803-1808*, Skopje 1953, σ. 57, 65-66.

[39] *Izveshtaj za Bitolskiot pašalak na francuskiot vicekonzul vo Bitola Bellaigue de Boughas od 1856 godina* (= *Αναφορά για το πασαλίκι των Βιτωλίων από το Γάλλο υποπρόξενο στα Βιτώλια Bellaigue de Boughas από το 1856*), Skopje 2005, σ. 87-88.

[40] Στη βουλγαρική ιστοριογραφία έχει δοθεί κατά καιρούς έμφαση είτε στις οικονομικές, είτε στις κοινοτικές λειτουργίες των εσναφιών. Βλ. Λυμπεράτος, Α., «Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία: η διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων στη Φιλιππούπολη του 19ου αιώνα», διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο 2005, σ. 346-347, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

1825-1826 ήταν οι μόνοι επίτροποι του ναού και στα χρόνια 1837-1838 ήταν επίτροποι μαζί με τους τακετζήδες, ενώ το 1873 ήταν μαζί με τους τερζήδες. Για ποιο λόγο συνέβαινε αυτό δεν γνωρίζουμε, είναι πολύ πιθανό όμως αυτά τα εσνάφια να ήταν ολιγομελή και γι' αυτό να μην μπορούσαν να εκτελέσουν τις υποχρεώσεις τους. Δεν είναι γνωστό από πότε εφαρμόστηκε αυτή η πρακτική, αλλά οι παλαιότερες πληροφορίες που διαθέτουμε, ανάγονται στο 1819, όταν επίτροποι της εκκλησίας ήταν οι γουναράδες. Η διάρκεια της εν λόγω κοινωνικής λειτουργίας ήταν ένας χρόνος. Εκτός από τη φροντίδα της εκκλησίας βέβαια δεν είναι αμελητέο το γεγονός ότι με τον τρόπο αυτό οι συντεχνίες έλεγχαν και διαχειρίζονταν τους πόρους της.

Πολύ σημαντικός ήταν επίσης ο ρόλος των συντεχνιών στην κοινοτική αυτοδιοίκηση. Επ' αυτού θα αναφερθώ στην Αδριανούπολη. Από τους κώδικες της Μητρόπολης πληροφορούμαστε ότι οι χριστιανικές συντεχνίες στην Αδριανούπολη συμμετείχαν και έλεγχαν την κοινοτική αυτοδιοίκηση. Σ' αυτή την περίοδο –στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα– μπορούμε να διακρίνουμε δύο λειτουργίες στη συμμετοχή των εσναφιών στην κοινοτική ζωή: α) από τη μία πλευρά οι πρωτομάστορες μερικών συντεχνιών εξέλεγαν τα μέλη της δημογεροντίας από το περιβάλλον των συντεχνιών, όπως φαίνεται από ένα έγγραφο για την εκλογή της δωδεκαμελούς δημογεροντίας το 1840, όταν οι δημογέροντες εκλέγονταν κατά συντεχνίες –δύο γουναράδες, δύο μπακάληδες, τρεις τζελέπηδες, δύο κερεστετζήδες[41] και από ένας κουγιουμτζής και ντουλγέρης[42]. β) Από την άλλη πλευρά οι ίδιοι οι πρωτομάστορες κάθε χρόνο επιθεωρούσαν τον ετήσιο απολογισμό της διοίκησης της κοινότητας και τον υπέγραφαν. Ένας από τους ερευνητές της ιστορίας της Αδριανούπολης, ο Μ. Α. Σταμούλης, σημείωσε την ύπαρξη 84 συντεχνιών στην πόλη. Στους κώδικες της Πολιτείας για τον ένα ή τον άλλο λόγο σημειώθηκαν μόνο τα 59 εσνάφια. Βεβαίως, δεν είχαν όλα τα εσνάφια την ίδια επιρροή στην κοινωνία. Από τους λογαριασμούς για τους φόρους των συντεχνιών μπορούμε να παρακολουθήσουμε ποιες από αυτές πλήρωναν τα μεγαλύτερα ποσά και, επομένως, ποιες ήταν οι πιο εύρωστες οικονομικά. Δυστυχώς, έχουμε στοιχεία μόνο για συγκεκριμένα χρόνια, αλλά ακόμα και αυτά τα αποσπασματικά στοιχεία φανερώνουν τις οικονομικές δυνατότητες των εσναφιών. Την περίοδο 1831-1834 τα μεγαλύτερα δοσίματα τα πλήρωσαν οι συντεχνίες των μπακάληδων, των τζελέπηδων (προβατεμπόρων), των ντουλγέρηδων (τεκτόνων), των μπαχτσεβάνηδων και των ραφτάδων[43].

Αν συγκρίνουμε αυτά τα φορολογικά στοιχεία με τον κατάλογο των συντεχνιών, οι οποίες συμμετείχαν στον έλεγχο των κοινοτικών δράσεων, διαπιστώνουμε ότι η κοινωνική επιρροή δεν εξασφαλιζόταν πάντα από την οικονομική δύναμη. Για παράδειγμα, ο ουστάμπασης της συντεχνίας των γουναράδων, η οποία, αν και ήταν στην πρώτη δεκάδα των φορολογουμένων, δεν ήταν μεταξύ των πρώτων πέντε, πάντα υπέγραφε πρώτος τους ετήσιους απολογισμούς. Τακτικά επιβεβαίωναν τους

[41] keresteci (τουρκ.)= ξυλέμπορος.
[42] Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη), κ. 34, σ. 20.
[43] Γενικά Αρχεία του Κράτους, Ταμείο Ανταλλάξιμων, κ. 1.

κοινοτικούς λογαριασμούς με τις υπογραφές τους και οι πρωτομάστορες των συντεχνιών των κερεστετζήδων, των αμπατζήδων, των παπουτζήδων, των μυλωνάδων, των ποζματζήδων, των κουγιουμτζήδων, των μπεζάσηδων και άλλων –συνολικά 23– συντεχνιών, οι οποίες δεν ήταν όλες από τις πλέον πλούσιες. Για τις συντεχνίες που είχαν το μεγαλύτερο κύρος στην Αδριανούπολη, έκανε λόγο ο πατριάρχης Αγαθάγγελος το 1829 σε επιστολή του αφορώσα σε δωρεά ενός ανώνυμου Αδριανουπολίτη, ο οποίος αφιέρωσε στους φτωχούς της επαρχίας του 10.000 γρόσια και για μεγαλύτερη ασφάλεια ζήτησε να επικυρωθεί η πράξη αυτή με πατριαρχικό γράμμα. Τα «θεοσεβέστερα και τα συνειδέστερα» πέντε εσνάφια της Αδριανούπολης, δηλαδή των γουναράδων, των μπακάληδων, των αμπατζήδων, των τζελέπηδων και των κερεστετζήδων, ανέλαβαν τη διανομή 1.000 γροσίων, δηλαδή του τόκου του κεφαλαίου, δύο φορές το χρόνο –το Πάσχα και τα Χριστούγεννα– σε εκείνους που είχαν ανάγκη βοήθειας[44].

Ένα πολύ ενδιαφέρον ζήτημα, το οποίο δεν έχει μελετηθεί επαρκώς, είναι η συμμετοχή των Βουλγάρων της Αδριανούπολης στην κοινοτική αυτοδιοίκηση. Είναι πολύ δύσκολο να καθορίσουμε πόσοι Βούλγαροι ή Αδριανουπολίτες βουλγαρικής καταγωγής κατοικούσαν στην πόλη αυτή την περίοδο, διότι μέχρι και τη δεκαετία του 1870 δεν είναι γνωστά τα ακριβή στοιχεία. Συνήθως στους διάφορους στατιστικούς πίνακες αναφέρονται μόνο οι Έλληνες ή συνολικά οι ορθόδοξοι κάτοικοι της Αδριανούπολης. Είναι σαφές όμως ότι σε αυτούς συμπεριλαμβάνονται και οι εγχώριοι Βούλγαροι. Ο Benjamin Barker, ο οποίος ήταν αντιπρόσωπος της «Βρετανικής Κοινωνίας της Βίβλου» στη Σμύρνη, κατά την περιοδεία του στη Θράκη το 1823 ανέφερε πως στην Αδριανούπολη κατοικούσαν περίπου 42.000 Έλληνες, αλλά ανέφερε ταυτόχρονα πως αυτοί μιλούσαν τόσο ελληνικά όσο και βουλγαρικά[45]. Ακριβή αριθμό των Βουλγάρων έδωσε μόνο ο Έλληνας πρόξενος Κ. Π. Φοίβος στις αρχές της δεκαετίας του 1860: 5.000 Βούλγαροι[46]. Δεν είναι δυνατό όμως να ελεγχθεί κατά πόσο αυτές οι πληροφορίες είναι αξιόπιστες. Με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία από τις διάφορες πηγές δεν μπορούμε να προβούμε σε καμία υπόθεση για το πόσοι ήταν οι Βούλγαροι κάτοικοι της πόλης, μπορούμε, ωστόσο, να αποδείξουμε ότι η ελίτ τους συμμετείχε δυναμικά στην κοινωνική ζωή. Πολλοί Βούλγαροι ήταν πρωτομάστορες των συντεχνιών: Νιτέλκου Χρίστου (των κερεστετζήδων), Στεφανάκης Στάνιου (των μπακάληδων), Δημήτρης Ράιτσου (των μπεζάσηδων), Γιουβάνης Γιούργη (των φουρουντζήδων), Ανδρέας Γέντσου (των κουγιουμτζήδων), Γιοβάννης Φίλτσου (των ραφτάδων) κ.ά.[47]. Για τους Βούλγαρους Αδριανουπολίτες η πιο σημαντική συντεχνία ήταν αυτή των τζελέπηδων, η οποία είχε εξ

[44] Ιορδάνογλου, Α. Κ., «Εκκλησιαστική και εκπαιδευτική κατάσταση Αδριανουπόλεως τον 19ο αιώνα», *Θρακικά*, σειρά 2, τ. 2 (1979), 293-294.

[45] Clogg, R., «Benjamin Barker's Journal of a Tour in Thrace (1823), *University of Birmingham Historical Journal*, vol. XII, no. 2 (1971), 253.

[46] Φοίβος, Κ. Π., «Περί Αδριανουπόλεως», στο Βακαλόπουλος, Κ., *Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου στα μέσα του 19ου αιώνα στα πλαίσια διεθνούς εμπορίου*, Θεσσαλονίκη, 1980, 166.

[47] Γενικά Αρχεία του Κράτους, Ταμείο Ανταλλάξιμων, κ. 1.

ολοκλήρου βουλγαρική σύνθεση και συνιστούσε μία από τις ισχυρότερες συντεχνίες στην Αδριανούπολη με σημαντικό ρόλο στην κοινότητα[48]. Πιθανότατα η συντεχνία ιδρύθηκε μετά τη μετακίνηση των Βουλγάρων από την κωμόπολη Κοπρίβστιτσα στο τέλος 18ου – αρχές 19ου αιώνα[49], στην οποία αυτό το είδος εμπορίου ήταν παραδοσιακό. Μετά την εγκατάστασή τους στην Αδριανούπολη δραστηριοποιήθηκαν στο εμπόριο προβάτων και κατσικιών, και διατήρησαν παράλληλα τις σχέσεις τους με τους τζελέπηδες από την Κοπρίβστιτσα και τη Φιλιππούπολη. Το τεφτέρι του εσναφιού, το οποίο σώζεται, είναι γραμμένο αποκλειστικά στη βουλγαρική γλώσσα και τα ονόματα που περιλαμβάνονται σε αυτό είναι καθαρά βουλγαρικά, τα περισσότερα, μάλιστα, από αυτά αποτελούν οικογενειακά ονόματα προερχόμενα από την Κοπρίβστιτσα: Κέρεκ, Σούσουλα, Κασάρ, Κράτνλεκ, Τσομάκοβ, Δογάνοβ, Τιχάνεκ, Πότσεκ, Χαζμάνοβ, Σιβρίεβ κ.ά.[50]. Επίσης, στους δύο κώδικες της Πολιτείας οι πρωτομάστορες της συντεχνίας υπέγραφαν πάντοτε στα βουλγαρικά. Στη γιορτή της συντεχνίας –στις 2 Φεβρουαρίου, ήμερα της Ύπαπαντής– κάθε χρόνο ο μητροπολίτης της Αδριανούπολης τελούσε τη θεία λειτουργία. Από τους 33 Βούλγαρους, οι οποίοι κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα ήταν μέλη της δημογεροντίας, οι περισσότεροι –13 στον αριθμό– ήταν τζελέπηδες. Για την οικονομική δύναμη της συντεχνίας είναι ενδεικτικό το γεγονός πως στα χρόνια για τα οποία έχουμε πληροφορίες, το εσνάφι των τζελέπηδων ήταν από εκείνα που είχαν την υψηλότερη φορολογία. Το 1831 μεγαλύτερο φόρο πλήρωσαν μόνο οι μπακάληδες και οι ντουλγέρηδες[51], και τα επόμενα δύο χρόνια τους τζελέπηδες ξεπερνούσαν φορολογικά μόνο οι μπακάληδες[52]. Η συντεχνία των τζελέπηδων ήταν ο μοναδικός «βουλγαρικός» θεσμός στην Αδριανούπολη. Το εσνάφι αυτό ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1850 λειτουργούσε ως εκπρόσωπος των Βουλγάρων, οι οποίοι επιδίωκαν να τελείται η θεία λειτουργία στη βουλγαρική γλώσσα. Η συντεχνία είχε επαφές με το μητροπολίτη της Αδριανούπολης και με τον πατριάρχη, ώστε να τους επιτραπεί να τελούν τη λειτουργία στα βουλγαρικά. Αρχικά το αίτημα αφορούσε μία συγκεκριμένη γιορτή, αλλά αργότερα ζητήθηκε σε περισσότερες περιπτώσεις, μέχρι να επιτευχθεί τελικά η ίδρυση βουλγαρικού σχολείου το 1851 και η οικοδόμηση βουλγαρικής εκκλησίας στην Αδριανούπολη το 1869[53].

---

[48] Doncheva, Sv., «Tefter na balgarskiya dzhelepski esnaf v Odrin» (= «Το τεφτέρι της βουλγαρικής συντεχνίας των τζελέπηδων στην Αδριανούπολη»), *Istoricheski pregled* 3-4 (2005), 176-196.

[49] Στο τέλος του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα από τη βουλγαρική πόλη Κοπρίβστιτσα μετακινήθηκαν στην Αδριανούπολη σε τρία κύματα πολλοί Βούλγαροι εξαιτίας των επιθέσεων των κιρτζαλήδων και της καταστροφής της πόλης –τρεις, μάλιστα, φορές– από φωτιά, τα έτη 1793, 1800 και 1810· βλ. Poulekov, Chr., «Koprivshtitsa», *Balgarski knizhici*, μέρος 3, τχ. 1 (September 1860), 14-15.

[50] Εθνική Βιβλιοθήκη «Αγ. αγ. Κυρίλλου και Μεθοδίου», Βουλγαρικό Ιστορικό Αρχείο, II B 10473.

[51] Γενικά Αρχεία του Κράτους, Ταμείο Ανταλλάξιμων, κ. 1, σ. 321.

[52] Γενικά Αρχεία του Κράτους, Ταμείο Ανταλλάξιμων, κ. 1, σ. 323, 325.

[53] Todev, I., *Balgarsko nacionalno dvizhenie v Trakia 1800-1878* (= *Βουλγαρική εθνική κίνηση στη Θράκη 1800-1878*), Sofia 1994.

Στα μέσα του 19ου αιώνα στο Μοναστήρι υπήρχαν 69 συντεχνίες, από τις οποίες οι 42 ήταν χριστιανικές[54]. Μέσα σε αυτές εντάσσονταν Βούλγαροι, Βλάχοι και Έλληνες. Δεν διαθέτουμε πληροφορίες για τις εσωτερικές σχέσεις μεταξύ των μελών των εσναφιών και δεν υπάρχουν στοιχεία για εθνικές συγκρούσεις. Η κατάσταση άλλαξε στο τέλος της δεκαετίας του 1860, όταν διαλύθηκε η ορθόδοξη κοινότητα και ιδρύθηκε η βουλγαρική κοινότητα[55]. Το έγγραφο για την ίδρυση της κοινότητας υπογράφτηκε και σφραγίστηκε μεταξύ άλλων και από 11 συντεχνίες (των μυλωνάδων, των αλευράδων, των καλαϊτζήδων κ.ά.). Λίγο αργότερα η κοινότητα αυτή τέθηκε υπό τη δικαιοδοσία της Βουλγαρικής Εξαρχίας, η οποία ιδρύθηκε το 1870. Τα γεγονότα αυτά δημιούργησαν διχασμό μέσα στις χριστιανικές συντεχνίες, ο οποίος είχε εθνικό υπόβαθρο. Σχετικά στοιχεία εντοπίζουμε στην αλληλογραφία μερικών συντεχνιών με τους αδελφούς Ρόμπεβι, μεγαλέμπορους από το Μοναστήρι. Από τα γράμματα αυτά γίνεται φανερό ότι στη σύγκρουση της νέας κοινότητας με τη Μητρόπολη κάποιες συντεχνίες υποστήριξαν είτε τη μία είτε την άλλη πλευρά. Τα εμπεριεχόμενα στις επιστολές των μπογιατζήδων, των γουναράδων, των σιμιτζήδων και των τουτουντζήδων συνοψίζονται στα έξης: οι εν λόγω συντεχνίες διαμαρτύρονταν ότι κάποιος –σε ένα από τα γράμματα αναφέρονταν ως υπαίτιοι οι γραικομάνοι– εξ ονόματός τους υπέγραψε καταγγελίες εναντίον της βουλγαρικής κοινότητας και παραποίησε τις σφραγίδες του εσναφιού. Οι τέσσερις αυτές συντεχνίες δήλωσαν ότι στηρίζουν τη βουλγαρική κοινότητα σε ό,τι αυτή πράττει.

Σε κάθε πόλη μία ή περισσότερες συντεχνίες είχαν δεσπόζοντα ρόλο, ιδιαίτερα όταν επρόκειτο για κοινωνικές ή πολιτικές λειτουργίες. Συνήθως το κοινωνικό βάρος εξαρτάτο άμεσα από την οικονομική δύναμη. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζε και το για ποια αγορά προορίζονταν τα προϊόντα –για την τοπική ή για την εξωτερική. Ιδιαίτερα ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της συντεχνίας των αμπατζήδων στη Φιλιππούπολη και του ρόλου της στα κοινωνικά γεγονότα κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Ωστόσο, τα δύο παραδείγματα από την Αδριανούπολη και το Μοναστήρι είναι διαφορετικά: στο Μοναστήρι τα εσνάφια των μπογιατζήδων, των γουναράδων, των καπνάδων, των σιμιτζήδων, των μυλωνάδων και των αλευράδων, τα οποία υποστήριξαν τη βουλγαρική κοινότητα, δεν ήταν από τα πλέον εύρωστα σε οικονομικό επίπεδο στην πόλη[56]. Ανεξάρτητα από αυτό όμως, όπως προανέφερα, δια-

---

[54] *Izveshtaj za Bitolskiot pašalak na francuskiot vicekonzul vo Bitola Bellaigue de Boughas od 1856 godina*, ό.π., σ. 83.

[55] Η κοινότητα ιδρύθηκε το 1869. Για τα σχετικά γεγονότα βλ. Trajanovski, A., «Osnovanie i dejnos na makedonskata crkovno-uchilishtna opshtina vo Bitola do 1878 godina» (= «Ίδρυση και δραστηριότητα της μακεδονικής εκκλησιαστικής-σχολικής κοινότητας στα Βιτώλια μέχρι το 1878»), *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija* 2 (1980), 135-151.

[56] Σύμφωνα με τις πληροφορίες που βρίσκουμε στους κώδικες της Πολιτείας στο Μοναστήρι, το 1838 τα εσνάφια με τα περισσότερα μέλη ήταν αντίστοιχα οι τσοχατζήδες, οι μπακάληδες, οι μεχαντζήδες, οι κεμπετζήδες, οι τερζήδες, και το μεγαλύτερο ποσό φόρου – ανά μέλος της συντεχνίας– το πλήρωναν οι τερζήδες. Βλ. Αρχείο της Μακεδονίας (Σκόπια), φάκ. 490, «Ελληνική Μητρόπολη Πελαγονίας», κ. 13, 3-31. Μερικά χρόνια αργότερα η απογραφή του πληθυσμού δείχνει ότι η πλειονότητα ήταν έμποροι, τερζήδες και παπουτζήδες.

δραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην εκκλησιαστική σύγκρουση που συντελέστηκε στην πόλη. Αυτή, ωστόσο, είναι πιθανό να συνέβη γιατί ενδεχομένως μειονεκτούσαν αριθμητικά οι Έλληνες και οι Βλάχοι στις συγκεκριμένες συντεχνίες, αν και δεν διαθέτουμε στοιχεία για την εθνική καταγωγή των μελών των συντεχνιών. Βεβαίως πάντα υπάρχει η δυνατότητα και άλλες συντεχνίες να είχαν συμμετάσχει στα γεγονότα και απλά να μην έχουν διασωθεί οι σχετικές πληροφορίες. Στην Αδριανούπολη το εσνάφι των τζελέπηδων ήταν από τους πιο ισχυρούς οικονομικούς παράγοντες στην πόλη και οι εμπορικές του δραστηριότητες εκτείνονταν πολύ πέρα από τα όρια της πόλης. Κύριο ρόλο στην εν γένει δραστηριότητά του όμως δεν είχε η οικονομική του κατάσταση αλλά ο εθνικός του χαρακτήρας –παρόλο που και οι δύο αυτοί παράγοντες έχουν στενή σχέση μεταξύ τους. Είναι, άλλωστε, βέβαιο, ότι σε μια τέτοια κοσμοπολίτικη πόλη, στην οποία οι Βούλγαροι αποτελούσαν μειονότητα, η συντεχνία δεν θα μπορούσε να διατηρηθεί επί τόσα χρόνια ως «βουλγαρικός» θεσμός, αν δεν ήταν τόσο δυνατή οικονομικά.

Συνοψίζοντας, τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν για τις συγκεκριμένες πόλεις της Θράκης και της Μακεδονίας κατά το 18ο-19ο αιώνα μας δίνουν μια καθαρή εικόνα για τις οικονομικές λειτουργίες των εγχώριων επαγγελματικών συσσωματώσεων – λειτουργίες που δεν διαφοροποιούνται σημαντικά από τις αντίστοιχες άλλων περιοχών της Βαλκανικής χερσονήσου. Η εσωτερική ρύθμιση της ποιότητας των προϊόντων και των περιοχών δράσης του εμπορίου είχε ασφαλώς ως βασικό σκοπό να περιορίσει –αλλά να μην καταργήσει εντελώς– τον ανταγωνισμό τόσο μέσα στο εσνάφι όσο και μεταξύ των διάφορων συντεχνιών. Το γεγονός ότι οι περιορισμοί αυτοί ανανεώνονταν τακτικά δείχνει ότι τέτοιες απαγορεύσεις προφανώς δεν ήταν πολύ αποτελεσματικές. Για τον ίδιο λόγο –για να αποφευχθεί δηλαδή όσο το δυνατόν περισσότερο ο εσωτερικός ανταγωνισμός– σώθηκε για αρκετά μεγάλη περίοδο και ο κοινός εφοδιασμός με πρώτες ύλες σε μερικά εσνάφια. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις το κράτος δεν εμπλέκεται –υπάρχουν βέβαια λίγες εξαιρέσεις– και απομένει στα εσνάφια να δημιουργήσουν τους δικούς τους κανόνες. Δεν ισχύει όμως αυτό όσον αφορά τον έλεγχο των τιμών, ιδιαίτερα για τα προϊόντα πρώτης ανάγκης. Ο ενεργός ρόλος των τοπικών αρχών είχε σκοπό να αποτρέψει αφενός την πρόκληση διαμαρτυριών για αυθαιρεσίες στην αύξηση των τιμών, και αφετέρου να εξασφαλίσει τακτικές και φτηνές προμήθειες για τις μεγάλες πόλεις και το στρατό. Η επέμβαση μερικών συντεχνιακών οργανώσεων στην κοινωνική ζωή και σε συγκεκριμένα πολιτικά γεγονότα επιβεβαιώνει απλώς την αλληλεξάρτηση μεταξύ οικονομικής ισχύος και κοινωνικής επιρροής, όπως και το γεγονός ότι τα εσνάφια, αν και βρισκόμαστε σε περίοδο οικονομικών και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, αποτέλεσαν κυρίως οικονομικό θεσμό που ελεγχόταν εν μέρει από το κράτος.

Βλ. Gjorgiev, D., *Tourski dokumenti za istoijata na Makedonija. Popisi od XIX vek.* (= *Τουρκικά έγγραφα για την ιστορία της Μακεδονίας. Κατάστιχα από το 19ο αιώνα*), B. VII, τ. 2, Skopje 2006.

III.
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

Νίκος Τζαφλέρης

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΟ ΠΟΛΕΜΟ (1940-1941)*

Σκοπός της ανακοίνωσης αυτής είναι να διερευνηθεί η κρατική πολιτική στο ζήτημα των εξοπλισμών μερικά χρόνια πριν το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, όταν τα σύννεφα του πολέμου είχαν ήδη φανεί στον ορίζοντα, καθώς και η σημασία της ελληνικής βιομηχανίας για τον πολεμικό αγώνα της χώρας κατά τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου. Με δεδομένο ότι η χώρα βρισκόταν ήδη για σχεδόν μια δεκαετία σε συνθήκες «κλειστής οικονομίας», οι νέες προκλήσεις που έφερνε ο πόλεμος για την ελληνική βιομηχανία, ήταν σημαντικές, καθώς σχέδια, πρώτες ύλες, εξαρτήματα, ακόμη και αν ήταν διαθέσιμα, έπρεπε να περάσουν από το σύστημα του συμψηφισμού και την υποχρεωτική κρατική παρέμβαση. Οι κρατικές παραγγελίες στα εργοστάσια ήδη πριν την έναρξη του πολέμου, οι επιτάξεις από τον κρατικό μηχανισμό και κυρίως από τις στρατιωτικές υπηρεσίες αρκετών, πολύ ζωτικών για την υποστήριξη του στρατού, επιχειρήσεων (σιδηροβιομηχανίας, κλωστοϋφαντουργίας κ.λπ.) και γενικότερα ο αντίκτυπος που προκλήθηκε στην οικονομία της χώρας και στην κοινωνία λόγω του πολέμου και της προετοιμασίας γι' αυτόν, αποτελούν το πλαίσιο βάσει του οποίου προσπαθώ να διερευνήσω το ρόλο που διαδραμάτισαν σε αυτές τις προετοιμασίες οι ζωτικές για την ελληνική πολεμική μηχανή βιομηχανικές μονάδες. Η αρχειακή έρευνα επικεντρώνεται κυρίως στη σιδηροβιομηχανία ΑΒΕ Γκλαβάνης ΑΕ του Βόλου, η οποία αποτελεί ένα από τα ελάχιστα και σημαντικότερα παραδείγματα βιομηχανικών μονάδων που είχαν ενταχθεί αρκετά χρόνια πριν τον πόλεμο στο εξοπλιστικό πρόγραμμα της χώρας.

Η βιβλιογραφία που ασχολείται με την Ελλάδα στα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου έχει σε μεγάλο βαθμό αφήσει αδιερεύνητη τη συμμετοχή και τη σημασία της ελληνικής βιομηχανίας στον πόλεμο. Αντίθετα με ό,τι συμβαίνει με την ιστοριογραφία άλλων κρατών που συμμετείχαν στον πόλεμο, στην ελληνική ιστοριογραφία δύσκολα βρίσκουμε αναφορές στην ελληνική πολεμική βιομηχανία[1].

Ο Γιώργος Μαργαρίτης είναι ένας από τους λίγους ιστορικούς που δίνουν έμφα-

---

* Σημείωση: Τα παραθέματα από πρωτογενείς πηγές, που υπάρχουν στο κείμενο, αποδίδονται όπως ακριβώς απαντούν στο πρωτότυπο, εκτός από τα σημεία στίξης, ενώ οι ελάχιστες παρεμβάσεις που έγιναν, για χάρη του νοήματος, τίθενται σε αγκύλες.

[1] Αναφέρω εδώ ενδεικτικά ορισμένα μόνο από τα έργα της πλούσιας ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας, της σχετικής με την οικονομία του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, η οποία καταδεικνύει τη σημασία και το ρόλο της βιομηχανικής παραγωγής στην εξέλιξη του πολέμου: Alan S. Milward, *War, Economy, and Society, 1939-1945*, Berkeley, University of California Press, 1979, Richard Overy, *Why the Allies Won*, London, W. W. Norton & Company, 1997, και Mark Harrison (ed.), *The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

ση στα θέματα οικονομίας του ελληνοϊταλικού πολέμου, διευρύνοντας ουσιαστικά με το έργο του το ενδιαφέρον των ιστορικών, πέρα από το πολιτικοστρατιωτικό, και στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο της σύγκρουσης. Στο έργο του επισημαίνει επίσης τη σημασία της στράτευσης των βιομηχανικών μονάδων παραγωγής στο συλλογικό αγώνα και τη λειτουργία μιας κεντρικά διευθυνόμενης από το συγκεντρωτικό μεταξικό κράτος οικονομίας. Δίνει περισσότερο έμφαση στο ρόλο που έπαιξε η συγκεντρωτική οργάνωση την οποία είχε επιβάλει στο μεσοπόλεμο το καθεστώς Μεταξά και η οποία τον καιρό του πολέμου συνέβαλε στην πειθαρχία στο μέτωπο και στα μετόπισθεν. Δεν προχωρεί, ωστόσο, σε ανάλυση του πώς οι μεσοπολεμικές αυτές πειθαρχίες λειτούργησαν στην περίπτωση της ζωτικής για τον πολεμικό αγώνα βιομηχανικής παραγωγής. Επίσης, επικεντρώνει την προσοχή του στην ψυχολογία του στρατεύματος και στις τακτικές που αναπτύχθηκαν στους «γεωγραφικούς μικρόκοσμους» της Ηπείρου και της Αλβανίας, αποδίδοντας σε αυτά πρωταρχική σημασία για την αναχαίτιση της ιταλικής επίθεσης. Επιπλέον, παρόλο που αναφέρει αρκετά οικονομικά μεγέθη και δίνει έμφαση στη σημασία της επιστράτευσης αγαθών και μεταφορικών μέσων, δεν επεκτείνεται στο ρόλο της επιστράτευσης και της προσαρμογής της ελληνικής βιομηχανικής παραγωγής στις ανάγκες του πολέμου. Έτσι, για το λεγόμενο «μέτωπο στα μετόπισθεν» («home front») οι αναφορές περιορίζονται περισσότερο στις κοινωνικές συνθήκες και στις νοοτροπίες που είχαν αναπτυχθεί ήδη από το μεσοπόλεμο, καθώς και στο πώς αυτές συνέβαλαν στη συσπείρωση του πληθυσμού προς ένα εθνικό αγώνα[2].

Στην ανακοίνωση αυτή προσπαθώ να διερευνήσω τον τρόπο, σύμφωνα με τον οποίο η συγκεντρωτική κρατική οργάνωση, οι συλλογικές πειθαρχίες, η πίστη στη μαζική στράτευση στα μετόπισθεν και μέσα στα εργοστάσια, καθώς και η αξιόλογη παραγωγική δυναμικότητα της ελληνικής βιομηχανίας, όπως αυτή είχε αναπτυχθεί στο μεσοπόλεμο μέχρι και τις παραμονές του πολέμου, έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στην επιτυχή αντιμετώπιση του ιταλικού στρατού και την αναχαίτιση της ιταλικής εισβολής. Οι μεσοπολεμικές επιλογές της ελληνικής πολεμικής βιομηχανίας, οι προσδοκίες των βιομηχάνων για οφέλη και κερδοφορία από τη συμμετοχή στον εξοπλισμό της χώρας και η στρατηγική εξοπλισμών, που ακολούθησε η στρατιωτική ηγεσία της χώρας, οδήγησαν τελικά κατά τη διάρκεια του πολέμου στην αδιάλειπτη και επιτυχή υποστήριξη του στρατεύματος με αξιόμαχο πολεμικό υλικό, γεγονός που συνέβαλε τα μέγιστα στις επιτυχίες του ελληνικού στρατού.

Πριν προχωρήσω στην ανάλυσή μου, θα πρέπει εδώ να διευκρινιστεί ότι όταν κάνουμε λόγο για πολεμική βιομηχανία στην Ελλάδα, θα πρέπει να έχουμε κατά νου όχι μόνο τις μονάδες παραγωγής οπλικών συστημάτων και πυρομαχικών, αλλά και τη σιδηροβιομηχανία και τα μηχανουργεία που είτε προσάρμοζαν ανάλογα την αλυσίδα παραγωγής και τις υπεργολαβίες παράγοντας και επιδιορθώνοντας όπλα και πυρομαχικά, είτε κατασκεύαζαν και επιδιόρθωναν σιδηροκατασκευές και μηχανικά μέρη συστημάτων πολεμικής χρήσης λειτουργώντας παράλληλα και συμπληρωματικά στην κατεξοχήν πολεμική βιομηχανία. Μαζί με αυτούς τους δύο

[2] Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα: Άνοιξη 1941 – Φθινόπωρο 1942*, Αθήνα, Πολίτης, 1993, σ. 34-49.

βιομηχανικούς κλάδους, στην πρώτη γραμμή της βιομηχανικής παραγωγής για τον πόλεμο βρέθηκαν οι κλωστοϋφαντουργίες, οι χημικές βιομηχανίες, τα εργοστάσια κατεργασίας ελαστικών, ενώ και οι βιομηχανίες τροφίμων συνέβαλαν κατά πολύ στον επισιτισμό του στρατού, αλλά και στην κάλυψη των αναγκών του πληθυσμού.

Η οικονομική κρίση που είχε ξεσπάσει το 1929, οδήγησε τα επόμενα χρόνια τα κράτη στη λήψη οικονομικών μέτρων, τα οποία στόχευαν στην αυτάρκεια και στον αυστηρό έλεγχο των εξωτερικών ανταλλαγών. Έτσι, λοιπόν, παρουσιαζόταν η ευκαιρία σε οικονομίες, όπως αυτή της Ελλάδας, για απεξάρτησή της από την εισαγωγή καυσίμων και πρώτων υλών καθώς και ημιέτοιμων-ημικατεργασμένων προϊόντων από το εξωτερικό και για ανάπτυξη του τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής. Ωστόσο, στην περίπτωση της ελληνικής βιομηχανίας κάτι τέτοιο δεν στάθηκε δυνατό να επιτευχθεί ούτε στον ίδιο βαθμό που το κατόρθωσαν άλλες ευρωπαϊκές βιομηχανίες, ούτε και στην ανάπτυξη καθοριστικών προϊόντων για την ανάπτυξη και εξέλιξη της βιομηχανικής παραγωγής. Η διαφαινόμενη όμως απειλή ενός νέου γενικευμένου πολέμου και οι πυρετώδεις εξοπλιστικές προετοιμασίες των ευρωπαϊκών χωρών ενόψει αυτού, οδηγούσε σταδιακά σε μείωση των εξαγωγών που αποστερούσαν από την Ελλάδα απαραίτητες για τη βιομηχανία της πρώτες ύλες. Επομένως, η ανάγκη για εξοπλιστικά προγράμματα, τα οποία θα απεξαρτούσαν, τουλάχιστον εν μέρει, τον εξοπλισμό του ελληνικού στρατού από το εξωτερικό, αποτελούσαν πλέον μονόδρομο και ήταν ίσως οι καθοριστικότεροι παράγοντες που συνέβαλαν κατά τα τελευταία κυρίως μεσοπολεμικά χρόνια στην αναζωογόνηση της παραγωγικότητας ορισμένων σημαντικών για την πολεμική βιομηχανία βιομηχανικών κλάδων, κατά κύριο λόγο της σιδηροβιομηχανίας και της κλωστοϋφαντουργίας.

Είναι γεγονός πως κάποιοι ισχυροί πολιτικοστρατιωτικοί παράγοντες, όπως ο ναύαρχος Αλέξανδρος Χατζηκυριάκος, αλλά και ισχυροί βιομήχανοι της εποχής, όπως ο Πρόδρομος Αθανασιάδης, ανέλαβαν πρωτοβουλίες και προσπάθειες για την ανάπτυξη πολεμικής βιομηχανίας στην Ελλάδα. Οι παραπάνω δυνάμεις, παρόλο που συνάντησαν την αντίδραση των ξένων συμφερόντων (κυρίως αγγλικών και γερμανικών), φαίνεται πως υπήρξαν τελικά από τους καθοριστικούς παράγοντες που οδήγησαν στην ανάπτυξη, ώς ένα βαθμό, της ελληνικής πολεμικής βιομηχανίας στα τελευταία μεσοπολεμικά χρόνια, κάτι που αντικατοπτρίζεται και στην άνοδο από το 1934 του δείκτη παραγωγής του κλάδου των μηχανολογικών κατασκευών στην Ελλάδα. Ένα σημαντικό πρόβλημα για τους οικονομικούς και πολιτικούς κύκλους ήταν αν θα μπορούσε να αναπτυχθεί μια πολεμική βιομηχανική παραγωγή, η οποία θα επιτύγχανε να απεξαρτηθεί σε σημαντικό βαθμό από τις εισαγωγές ακριβών ημιέτοιμων προϊόντων σιδηρουργίας από το εξωτερικό, οι οποίες μείωναν σημαντικά το περιθώριο κέρδους και κατ' επέκταση τα κίνητρα ανάπτυξης μιας τέτοιας βιομηχανίας. Το ζητούμενο, λοιπόν, ήταν να αναπτυχθεί σιδηρουργία στη χώρα, ικανή να προμηθεύει τις σιδηροβιομηχανίες και τα μηχανουργεία με τις απαιτούμενες ποσότητες ημικατεργασμένων προϊόντων[3].

---

[3] Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830-1940*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993, σ. 154-174.

Παρόλο που Άγγλοι και Γερμανοί αρνούνταν επίμονα να μεταφέρουν στην Ελλάδα τεχνογνωσία και εξειδικευμένα μέσα παραγωγής, που θα επέτρεπαν τόσο την ανάπτυξη μεταλλουργίας σιδήρου όσο και την απεξάρτηση κατ' επέκταση από τα ημικατεργασμένα προϊόντα των ισχυρών σιδηροβιομηχανιών τους, ιδρύθηκαν και λειτούργησαν στην Ελλάδα στα τελευταία χρόνια του μεσοπολέμου τρεις νέες μονάδες παραγωγής ενδιάμεσων σιδηρουργικών προϊόντων. Φαίνεται πως αυτά τα σιδηρουργικά εργοστάσια, που ιδρύθηκαν ουσιαστικά από τις μεγάλες σιδηροβιομηχανίες της χώρας σε μια προσπάθεια για καθετοποίηση της παραγωγής τους και σταδιακή απεξάρτησή τους από τα ημιέτοιμα ακριβά προϊόντα του εξωτερικού, παρόλο που κάλυπταν τελικά μόνο ένα μέρος της γκάμας των σιδηρουργικών προϊόντων, αποτέλεσαν σημαντικό βήμα προς την αυτονόμηση της εγχώριας παραγωγής από το εξωτερικό[4].

Πολύ σημαντικό ρόλο στις εξελίξεις φαίνεται πως διαδραμάτισε και η εξοπλιστική πολιτική που ακολούθησε το ίδιο το Γενικό Επιτελείο Στρατού. Τα στελέχη του ΓΕΣ, όντας τα πλέον αρμόδια να γνωρίζουν τις ανάγκες του στρατεύματος και να προτείνουν λύσεις, είχαν από νωρίς επισημάνει στην πολιτική ηγεσία τούς καθοριστικούς παράγοντες για το αξιόμαχο του ελληνικού στρατού. Στο ΓΕΣ φαίνεται ότι, καθώς πλησιάζουμε στο τέλος του μεσοπολέμου, επικρατεί μια αντίληψη που αντιμετωπίζει το ζήτημα των εξοπλισμών αρκετά σφαιρικά και όχι αποκομμένο από τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικοστρατιωτικές εξελίξεις στη χώρα και στο εξωτερικό. Λαμβάνοντας υπόψη τις προηγούμενες πολεμικές συγκρούσεις και εντάσσοντας την περίπτωση της Ελλάδας μέσα στην παγκόσμια οικονομική συγκυρία και στους συσχετισμούς των εξοπλισμών και των δυνάμεων στην περιοχή των Βαλκανίων αλλά και ευρύτερα, η λογική του ΓΕΣ φαίνεται πραγματικά επικαιροποιημένη και συμβαδίζει με τις σύγχρονες εξελίξεις στους υπόλοιπους ευρωπαϊκούς στρατούς.

Ήδη από το ξεκίνημα της διακυβέρνησής του ο Μεταξάς γνώριζε τις σχετικές απόψεις του ΓΕΣ. Στο ιδιωτικό αρχείο του, που βρίσκεται σήμερα στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, υπάρχει σχετικό υπόμνημα της 12ης Μαΐου 1936, λίγα χρόνια πριν το ξέσπασμα του πολέμου, στο οποίο οι υπηρεσίες του ΓΕΣ τονίζουν τη σημασία ανάπτυξης εγχώριας πολεμικής βιομηχανίας[5].

Οι απόψεις του ΓΕΣ για τους εξοπλισμούς μπορούν να συνοψιστούν σε τρία βασικά σημεία, στα οποία δίνουν έμφαση τα στελέχη του στρατού.

Πρώτον, έχοντας πλέον υπόψη τις εμπειρίες από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και τη Μικρασιατική εκστρατεία οι αξιωματικοί του ΓΕΣ θεωρούσαν τον «υλικό εφοδιασμό» ως τον κυριότερο παράγοντα για την επιτυχία του στρατεύματος σε ενδε-

---

[4] Χρήστος Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σ. 167-174.

[5] ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Μεταξά, Κ. 65, Φ. 97, έγγραφο υπ. αρ. 011. Πρόκειται για δεκαεξασέλιδο εμπιστευτικό υπόμνημα με τίτλο «Περί της ανάγκης της οργανώσεως της πολεμικής βιομηχανίας της χώρας» του συνταγματάρχη Π. Μαυροειδή, Διευθυντή του VI Γραφείου του ΓΕΣ προς τον Αρχηγό ΓΕΣ, Αθήνα 12 Μαΐου 1936. Η παρούσα ανάλυση στηρίζεται αρκετά στο συγκεκριμένο έγγραφο, καθώς οι μετέπειτα εξελίξεις στο θέμα της δημιουργίας εγχώριας πολεμικής βιομηχανίας, αλλά και τα έγγραφα που βρίσκονται στο Αρχείο της ΕΤΕ (βλέπε σχετικές σημειώσεις παρακάτω), επιβεβαιώνουν ότι οι προτάσεις και τα σχέδια του εν λόγω υπομνήματος έγινε προσπάθεια να υλοποιηθούν και τελικά υλοποιήθηκαν στο μέτρο που το επέτρεπαν οι δυνατότητες της χώρας.

χόμενη σύγκρουση και ζητούσαν να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στις «υλικές δυνάμεις» οι οποίες «[...] σήμερον αποτελούσι την βάσιν της επιτυχίας»[6].

Δεύτερον, ενώ υπήρχαν στο στράτευμα αρκετοί αξιωματικοί που, εστιάζοντας στην αποτελεσματικότητα του υλικού στη μάχη, επιθυμούσαν τα πιο άρτια και ποιοτικά ανώτερα, σε σχέση με τα ελληνικά, οπλικά συστήματα και πυρομαχικά του εξωτερικού, στο ΓΕΣ φαίνεται πως επικρατεί διαφορετική αντίληψη, ότι «η ανάγκη [...] οργανώσεως Πολεμικής Βιομηχανίας είναι επιβεβλημένη [...]» και επιπλέον ότι «[...] είναι ανάγκη να οργανωθή βιομηχανία δυναμένη να εξασφαλίσει εν τω μέτρω του δυνατού την άμυναν της χώρας», ενώ «η αγορά εκάστοτε [πολεμικού υλικού] εκ του εξωτερικού δέον να αποκλεισθή ως η χειροτέρα λύσις»[7]. Στο ΓΕΣ φαίνεται πως γνωρίζουν ότι αφενός με την οικονομική κρίση του '29, που είχε οδηγήσει στο σύστημα των κλειστών οικονομιών, και αφετέρου με τη συνακόλουθη εσωστρέφεια των εξοπλιστικών προγραμμάτων στην Ευρώπη τα τελευταία μεσοπολεμικά χρόνια, η καλύτερη λύση για τη χώρα είναι να αναπτύξει μια ανεξάρτητη κρατική πολεμική βιομηχανία, «άποψιν [την οποία] έχουσι παραδεχθεί ήδη και εφαρμόζουσι εκτός των Μεγάλων Κρατών και οι γείτονές μας Τούρκοι, Βούλγαροι και Σέρβοι»[8].

Το τρίτο σημείο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι δείχνει ότι το ΓΕΣ έχει ρεαλιστική επίγνωση των (οικονομικών κυρίως) δυσχερειών ανάπτυξης μιας κρατικής πολεμικής βιομηχανίας. Επίσης, δείχνει ότι η στρατιωτική ηγεσία της εποχής έχει την ωριμότητα να συμβάλει εποικοδομητικά στο διάλογο και τον προβληματισμό που επικρατεί στους οικονομικούς-βιομηχανικούς κύκλους σχετικά με την ανάπτυξη της πολεμικής βιομηχανίας προτείνοντας ρεαλιστικές λύσεις.

Έτσι, οι στρατιωτικοί επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον τους στη σιδηροβιομηχανία, την κατεξοχήν πολεμική βιομηχανία, παρόλο που γνωρίζουν τις ελλείψεις της χώρας σε πρώτες ύλες και την αδυναμία των υπαρχουσών ελληνικών βιομηχανιών για καθετοποίηση της παραγωγής και συνακόλουθη μείωση του κόστους του τελικού προϊόντος, προτείνουν την ενίσχυσή της από το κράτος ακόμη και υπό αυτές τις συνθήκες. Προτείνουν, δηλαδή, την ανάπτυξη της πολεμικής σιδηροβιομηχανίας όχι μέσα από την προσπάθεια καθετοποίησης της παραγωγής, εφόσον αυτή είναι δύσκολο να επιτευχθεί άμεσα, αλλά με τη συνέχιση και ανάπτυξη της προμήθειας των πρώτων υλών και ημιέτοιμων προϊόντων από το εξωτερικό. Πιστεύουν ότι «η μη ύπαρξις εν τη χώρα των πρώτων υλών δεν πρέπει να υπολογισθεί ως κώλυμα διά την ώθησιν της πολεμικής βιομηχανίας». Εξάλλου, όπως ισχυρίζονται, ενώ «ουδεμία χώρα της Ευρώπης είναι πλήρως αυτάρκης εις πρώτας ύλας, εν τούτοις άπασαι οργάνωσαν σοβαράς βιομηχανίας». Επίσης, τονίζουν ότι «αι πρώται ύλαι αντιπροσωπεύουν ελάχιστον ποσοστόν της αξίας του βιομηχανοποιημένου είδους[9]» και, τέλος, διατείνονται ότι, αν η Ελλάδα με τα δεδομένα αυτά προχωρήσει άμεσα

[6] ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Μεταξά, ό.π., σ. 1-2.

[7] ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Μεταξά, ό.π., σ. 1-2.

[8] ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Μεταξά, ό.π., σ. 15.

[9] Στο ίδιο υπόμνημα (ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Μεταξά, ό.π., σ. 7) τονίζεται ότι ενώ η πρώτη ύλη ενός όπλου έχει αξία περίπου 30 δραχμές, το ίδιο το όπλο, αν αγοραστεί από το εξωτερικό, στοιχίζει 3-4 χιλιάδες δραχμές.

στην ανάπτυξη σημαντικής παραγωγής πολεμικού υλικού, στην περίπτωση που θα εμπλακεί σε σύγκρουση θα έχει ήδη εξασφαλισμένα τα απαραίτητα ζωτικά αποθέματα σε πολεμικό υλικό και δεν θα εξαρτάται από την αμφίβολη προμήθειά τους από το εξωτερικό, διασφαλίζοντας έτσι την ποθητή αυτοτέλεια και επιχειρησιακή ικανότητα του στρατεύματος («είναι δυνατόν εν ανάγκη να δημιουργηθώσιν αποθέματα δυνάμενα να ικανοποιήσωσιν τας προβλέψεις της υπηρεσίας»)[10].

Σε έναν απολογισμό που γίνεται από το ΓΕΣ, με τίτλο «Κατάστασις της ιδιωτικής βιομηχανίας εν Ελλάδι της εχούσης σχέσιν προς τον πόλεμον», σχετικά με τη σημασία της σιδηροβιομηχανίας και των επιχειρήσεων εκείνων που θα μπορούσαν να στηρίξουν την τροφοδοσία του στρατεύματος με πολεμικό υλικό, από τα 26 «[...] εν λειτουργία άξια λόγου εργοστάσια σιδηροβιομηχανίας [...]» τα σημαντικότερα θεωρούνταν το Καλυκοποιείο του Μποδοσάκη («έν των σοβαροτέρων και αρτίως κατηρτισμένων εργοστασίων») και οι δύο μεγάλες επιχειρήσεις των Γκλαβάνη και Σταματόπουλου στο Βόλο: «Αι τρεις ανωτέρω βιομηχανίαι λόγω της αφθονίας των μηχανημάτων των, του επιστημονικού καταρτισμού των και της πείρας των, δύνανται ενισχυόμεναι υπό του Κράτους, ν' αχθώσι ταχέως εις κατάστασιν επιτρέπουσαν την κατασκευήν εν επαρκεία των βλημάτων πυροβολικού, όπλων, αυτομάτων όπλων και πυροβόλων ακόμη».[11]

Είναι φανερό ότι οι προτάσεις της στρατιωτικής ηγεσίας ήταν σε σημαντικό βαθμό αποδεκτές από τις μεσοπολεμικές κυβερνήσεις. Έτσι, λοιπόν, όταν ξέσπασε ο ελληνοϊταλικός πόλεμος, οι μεγάλες επιχειρήσεις, όπως η «Ανώνυμος Εταιρία Ελληνικού Πυριτιδοποιείου και Καλυκοποιείου» του Αθανασιάδη-Μποδοσάκη και η «Ανώνυμος Βιομηχανική Εταιρία Γκλαβάνης», οι οποίες είχαν σημαντική οικονομική και παραγωγική ισχύ, αλλά και διασυνδέσεις στην πολιτική σκηνή, βρίσκονταν σε θέση, ήδη από την περίοδο του μεσοπολέμου, να μονοπωλούν τις κρατικές πολεμικές παραγγελίες σε βάρος, βέβαια, των υπόλοιπων μικρομεσαίων ανταγωνιστών τους και αποτελούσαν τους μεγαλύτερους παραγγελιοδόχους και προμηθευτές του Υπουργείου Στρατιωτικών[12]. Μάλιστα, με την έναρξη των συγκρούσεων οι μεγάλες αυτές βιομηχανίες κατηύθυναν ολόκληρη σχεδόν την παραγωγή τους στις ανάγκες του στρατεύματος, ενώ και οι υπόλοιπες, μεγαλύτερες ή μικρότερες, αλλά σημαντικές για την πολεμική προσπάθεια, βιομηχανίες άρχισαν να επιτάσσονται η μία μετά την άλλη και να εκτελούν παραγγελίες του ελληνικού στρατού. Επομένως, όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω, το ξέσπασμα της ελληνοϊταλικής

[10] ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Μεταξά, ό.π., σ. 7.

[11] Ο εν λόγω απολογισμός υπάρχει στο προαναφερθέν στη σημ. 5 υπόμνημα. ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Μεταξά, ό.π., σ. 5-6.

[12] Βλ. σχετικά, ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς Διοίκησιν Μηχανικού Ηπείρου, Ιωάννινα, Εν Βόλω, 28 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 709, όπου η επιχείρηση Γκλαβάνη παραδέχεται ότι «η Εταιρία μας, μετά την Εταιρίαν Ελληνικού Πυριτιδοποιείου & Καλυκοποιείου ΑΕ, εξετέλεσε τας περισσοτέρας παραγγελίας του Υπουργείου των Στρατιωτικών», καθώς και ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς Ένωσιν Μηχανοσιδηρουργών Βόλου, Ενταύθα, Εν Βόλω, 28 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 697, όπου γίνεται αναφορά σε σχετική προστριβή με μηχανοσιδηρουργούς της πόλης, οι οποίοι δεν κατόρθωναν να πάρουν κρατικές παραγγελίες.

σύγκρουσης τον Οκτώβριο του 1940 οδήγησε στην εντατικοποίηση της λειτουργίας του συνόλου σχεδόν της ελληνικής βιομηχανίας, τονώνοντας γενικότερα την παραγωγή και την οικονομία της χώρας[13].

Η επιχείρηση του Μποδοσάκη κατά τους μήνες της ελληνοϊταλικής σύγκρουσης αξιοποίησε τα μεγάλα αποθέματα που είχε δημιουργήσει στη διάρκεια του μεσοπολέμου. Ήδη από το 1936 η απόδοση της παραγωγής του καλυκοποιείου ήταν 20 χιλιάδες φυσίγγια φορητών όπλων ανά ώρα[14]. Στη συνέχεια οι σημαντικές προμήθειες μεγάλων ποσοτήτων φυσιγγίων και άλλων πολεμοφοδίων προς τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές του Ισπανικού εμφυλίου πολέμου (κυρίως προς τους Δημοκρατικούς), οδήγησαν τον Μποδοσάκη σε παραγγελίες νέων μηχανημάτων από τη Γερμανία και σε αύξηση του τεχνικού προσωπικού με την πρόσληψη χιλιάδων εργατών. Το 1937 η ημερήσια παραγωγή σε φυσίγγια ανερχόταν ήδη σε 2 εκατομμύρια.[15] Οι συνεχείς αυξήσεις της παραγωγικής δυναμικότητας των εργοστασίων σε όλο αυτό το διάστημα συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό στη γιγάντωση της επιχείρησης. Η σημαντική αυτή επένδυση του Μποδοσάκη στην παραγωγή, που οδήγησε και στη δημιουργία μεγάλου αποθέματος πυρομαχικών, θα αποδειχτεί αργότερα σωτήρια για τον ελληνικό στρατό και κερδοφόρα για τον ίδιο τον Μποδοσάκη. Εν μέσω μεγάλης δυσχέρειας στην προμήθεια υλικών και έτοιμων πολεμοφοδίων από το εξωτερικό, ιδιαίτερα από την έκρηξη του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου το Σεπτέμβρη του 1939 μέχρι και την εποχή της σύγκρουσης με τους Ιταλούς και τους Γερμανούς, η επιχείρηση του Μποδοσάκη ήταν έτοιμη να ανταποκριθεί στις αυξημένες απαιτήσεις του ελληνικού στρατού.

Έτσι, το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου βρίσκει την επιχείρηση σε πλήρη πολεμική παραγωγή με τρία λειτουργούντα εργοστάσια, ένα στην Ιερά οδό (Πυριτιδοποιείο), ένα στον Υμηττό (Καλυκοποιείο) και ένα στην Ελευσίνα (εργοστάσιο γομώσεως και αντιαεροπορικών βλημάτων). Παράλληλα, η επιχείρηση διέθετε εκτεταμένες εκτάσεις και ειδικά κατασκευασμένα κτήρια για ασκήσεις και δοκιμές βολών. Όσο δε τα σύννεφα του πολέμου πλησίαζαν την Ελλάδα, διευρύνονταν οι παραγωγικές δραστηριότητες και το ανθρώπινο δυναμικό της επιχείρησης. Η τελευταία επέκταση του κύκλου εργασιών έγινε με την προσθήκη στο ενεργητικό της εταιρίας και τέταρτου εργοστασίου στο Λαύριο (πρώην εργοστάσιο Κώ-

---

[13] Η προσφορά της ελληνικής βιομηχανίας στον ελληνοϊταλικό πόλεμο δεν μπόρεσε να αποτιμηθεί όσο θα έπρεπε μετά το τέλος του πολέμου ούτε από τους ίδιους τους βιομήχανους, ούτε από το κράτος, καθώς ακολούθησε μια από τις δυσκολότερες περιόδους για την ελληνική βιομηχανία, αλλά και για τη χώρα ολόκληρη, η τριπλή Κατοχή από τις δυνάμεις του Άξονα. Μικρές αναφορές βρίσκουμε ακόμη και στο ημιεπίσημο όργανο του ΣΕΒΒ. Βλ., για παράδειγμα, Ιωάννης Τερζάκης, «Η Βιομηχανία κατά τον πόλεμον και μετ' αυτόν», *Βιομηχανική Επιθεώρησις*, 79 (1) (Ιανουάριος 1941), 5-6.

[14] Βλ. ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Μεταξά, Κ. 65, Φ. 97, έγγραφο υπ. αρ. 011 και Θανάσης Σφήκας, *Η Ελλάδα και ο Ισπανικός εμφύλιος πόλεμος. Ιδεολογία, οικονομία, διπλωματία*, Αθήνα, Στάχυ, 2000, σ. 122.

[15] Θανάσης Σφήκας, *ό.π*, σ. 139-141. Για μια λεπτομερή προσέγγιση του ρόλου του Μποδοσάκη και της Ελληνικής Εταιρίας Πυριτιδοποιείου-Καλυκοποιείου στον εξοπλισμό των αντιμαχομένων στον Ισπανικό εμφύλιο πόλεμο βλ. Θανάσης Σφήκας, *ό.π*, σ. 118-174.

στα), με παραγωγή όλμων Μπραντ, το οποίο λειτούργησε με την έναρξη σχεδόν της ελληνοϊταλικής σύγκρουσης, στο τέλος του 1940, ενώ την ίδια χρονιά αγοράστηκαν και εισήχθησαν και νέα μηχανήματα. Χαρακτηριστική της σημασίας της βιομηχανίας αυτής για την τροφοδοσία του ελληνικού στρατού είναι η αλματώδης ανάπτυξη των επενδύσεων της επιχείρησης σε νέα μέσα παραγωγής κατά το έτος έναρξης του ελληνοϊταλικού πολέμου. Έτσι, ενώ η αξία του ήδη υπάρχοντος εξοπλισμού σε μηχανήματα και εργαλεία ανερχόταν μέχρι τότε σε 300 εκατομμύρια δραχμές (υπολογισμοί του έτους 1939), το κόστος των νέων επενδύσεων, μόνο για το 1940, υπολογιζόταν σε 150-200 εκατομμύρια δραχμές[16].

Επιπλέον, η επιχείρηση προχωρούσε σε καινοτομίες προβαίνοντας στην κατασκευή ακόμη και ενός ελληνικού πολυβόλου (ΕΚΠ πολυβόλο σε 10-15 πρωτότυπα το 1939). Ωστόσο, ενώ είχε αρχίσει η κατασκευή νέων εγκαταστάσεων και η προετοιμασία της υποδομής για τη δημιουργία αλυσίδας παραγωγής του όπλου, κατά την είσοδο της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι εγκαταστάσεις βρίσκονταν ακόμη υπό κατασκευή και το όπλο δεν πρόλαβε να ενταχθεί ποτέ σε μαζική παραγωγή[17].

Το μέγεθος της δυναμικότητας παραγωγής των εργοστασίων της ΑΕ Ελληνικό Πυριτιδοποιείο και Καλυκοποιείο, και της καθοριστικής συμβολής του στον αγώνα του μαχόμενου ελληνικού στρατού με την προμήθεια άφθονου πολεμικού υλικού φαίνεται και μόνο από το γεγονός ότι κατά την εισβολή των Γερμανών η επιχείρηση βρέθηκε να απασχολεί εργατοϋπαλληλικό προσωπικό 7 χιλιάδων ατόμων.[18]

Εκείνο όμως που είναι περισσότερο άγνωστο και αδιερεύνητο στην ελληνική ιστοριογραφία, είναι ο ρόλος που διαδραμάτισαν σημαντικά σιδηροβιομηχανικά κέντρα της χώρας, που βρίσκονταν εκτός πρωτεύουσας. Στη σχετική βιβλιογραφία υποβαθμίζεται ο ρόλος και η συμβολή των σημαντικών επιχειρήσεων της περιφέρειας στην μεσοπολεμική ελληνική πολεμική βιομηχανία, όπως, για παράδειγμα, οι επιχειρήσεις του Βόλου, ενός από τα σημαντικότερα βιομηχανικά κέντρα της χώρας στη διάρκεια του μεσοπολέμου. Ο Χρήστος Χατζηιωσήφ, ο οποίος έχει γράψει ουσιαστικά την πιο ολοκληρωμένη εργασία που ασχολείται με το σύνολο της βιομηχανίας στην Ελλάδα από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι και το 1940 (χωρίς να περιλαμβάνει επομένως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο), παρόλο που φαίνεται πως έχει υπόψη του τους σχετικούς φακέλους του αρχείου Μεταξά, οι οποίοι βρίσκονται στις συλλογές των ΓΑΚ, όπου, όπως είδαμε παραπάνω, οι στρατιωτικοί κάνουν λόγο για 26 άξιες λόγου σιδηροβιομηχανίες από τις οποίες ξεχωρίζουν τρεις (Μποδοσάκη, Γκλαβάνη και Σταματόπουλου), ωστόσο τονίζει ότι «μιλώντας για πολεμική βιομηχανία στην Ελλάδα του μεσοπολέμου εννοούμε ουσιαστικά μία μόνο ιδιωτική επιχείρηση, την Α.Ε. Πυριτιδοποιείου και Καλυκοποιείου».[19] Έτσι, εί-

---

[16] Βλ. σχετικά Αρχείο ΕΤΕ, Α1/Σ23/Υ84/Φ1, Πυριτιδοποιείο-Καλυκοποιείο 1945, Έκθεση με τα οικονομικά στοιχεία της εταιρίας, Αθήνα 1 Ιουλίου 1945.

[17] Χρήστος Σαζανίδης, *Τα όπλα των Ελλήνων. Μια ιστορική μελέτη του φορητού οπλισμού των ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων, των Σωμάτων Ασφαλείας και Αντάρτικων Σωμάτων (1821-1992)*, Θεσσαλονίκη, Μαίανδρος, 1995, σ. 272-273.

[18] Βλ. σχετικά Αρχείο ΕΤΕ, Α1/Σ23/Υ84/Φ1, ό.π.

[19] Χρήστος Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σ. 155.

ναι ουσιαστικά άγνωστο ότι κάποιες βιομηχανίες της επαρχίας, πολλές φορές τοποθετημένες σε πιο στρατηγική θέση, πολύ πιο κοντά στο μέτωπο, εξασφάλιζαν την αμεσότερη και ταχύτερη προώθηση των προϊόντων τους σε αυτό, απ' ό,τι τα εργοστάσια της Αθήνας και του Πειραιά, συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο καταλυτικά στον έγκαιρο εξοπλισμό του ελληνικού στρατού και στα αποτελέσματα της σύγκρουσης[20].

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι δύο μεγαλύτερες σιδηροβιομηχανικές επιχειρήσεις του Βόλου, της οικογένειας Σταματόπουλου και της οικογένειας Γκλαβάνη. Η τροφοδότηση του θεσσαλικού κάμπου με γεωργικά μηχανήματα ήταν η πρώτη και κύρια δραστηριότητα των επιχειρήσεων των δύο οικογενειών ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα. Ωστόσο, ήδη από το μεσοπόλεμο οι δύο επιχειρήσεις παράγουν και πολεμικό υλικό. Από την πρώτη στιγμή που η κυβέρνηση και το ΓΕΣ, διαβλέποντας τις δυσκολίες προμήθειας από το εξωτερικό, αρχίζουν να στρέφονται στο εσωτερικό για αναζήτηση κατάλληλων βιομηχανιών για τον εξοπλισμό του στρατού, αναγνωρίζουν τη σημασία και τις παραγωγικές δυνατότητες των δύο μεγάλων σιδηροβιομηχανιών του Βόλου. Όπως αναφέρει το Μάιο του 1936 το αρμόδιο γραφείο του ΓΕΣ για τις δύο αυτές βιομηχανίες, «Οργάνωσις και τεχνική κατάρτισις αρίστη. Διαθέτουσιν αφθονίαν μηχανημάτων. Δύνανται να κατασκευάσωσι [εί]δη χειροβομβίδος και οπλοβομβίδος, εξαρτήματα πυροβόλων, όλμους, βόμβας αεροπορίας, βλητοφόρα και γεφυροσκευάς κ.λπ.»[21] Έτσι, η «Ομόρρυθμος Εμπορική και Βιομηχανική Εταιρία "Μ.Κ. Σταματόπουλου" Υιοί» – Βόλου «από του έτους 1935 ήρχισε να κατασκευάζη πολεμικόν υλικόν (βλήματα κ.λπ.) κατόπιν παραγγελιών των Πολεμικών Υπουργείων»[22], ενώ και η ΑΒΕ Γκλαβάνης «από του έτους 1936 αναλαμβάνει διά λ/σμόν του Δημοσίου την κατασκευήν πολεμικού υλικού, οίον οκρίβαντας τηλεβόλων, γεφυροσκευάς κ.λπ.».[23]

Η οικογένεια Γκλαβάνη είχε στο μεσοπόλεμο αναπτύξει έντονη οικονομική δραστηριότητα διατηρώντας τρία εργοστάσια στο Βόλο (με έξι τμήματα: Μηχανουργικό, Σιδηρουργείο, Χαλυβουργείο, Χυτήριο, Ξυλουργείο και Βιδοποιεία), ενώ το 1938 μετέφερε την έδρα πιο κοντά στις πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις, στην Αθήνα (στην οδό Ακαδημίας 21)[24]. Παράλληλα, είχε και άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες πέρα από τη σιδηροβιομηχανία (αγροτικές εκμεταλλεύσεις στο θεσσαλικό κάμπο κ.λπ.). Η επιχείρηση ΑΒΕ Γκλαβάνης είχε συμμετοχή και στη μία από τις τρεις σιδηρουργίες (την Ελληνική Χαλυβουργία με έδρα στην οδό Πειραιώς

[20] Σχετικά με τη συμβολή και το ρόλο της σιδηροβιομηχανίας του Βόλου, ιδιαίτερα κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, βλ. Νίκος Τζαφλέρης, «Επιβίωση και αντίσταση στο Βόλο την περίοδο της Κατοχής (1941-1944)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2007.

[21] ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Μεταξά, Κ. 65, Φ. 97, έγγραφο υπ. αρ. 011, ό.π.

[22] Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ Α1/Σ23/Υ58/Φ1, Γενική Εταιρεία Μηχανουργικών Προϊόντων ΑΕ 1936-1940, Πρόχειρο σημείωμα 1: «Μ. Κ. Σταματόπουλου Υιοί» Ομόρρυθμος Εμπορική και Βιομηχανική Εταιρία – Βόλου, 23-10-1939.

[23] Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ Α1/Σ23/Υ58/Φ1, Γενική Εταιρεία Μηχανουργικών Προϊόντων ΑΕ 1936-1940, Πρόχειρο σημείωμα 3: Ανώνυμος Βιομηχανική Εταιρία «Γκλαβάνης» – Αθηνών, 23-10-1939.

[24] Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ Α1/Σ23/Υ58/Φ1, Πρόχειρο σημείωμα 3, ό.π.

[1939]), οι οποίες δημιουργήθηκαν, όπως ανέφερα και προηγουμένως, στην Αθήνα μετά το 1935 ως προσπάθεια της ελληνικής σιδηροβιομηχανίας να αποκτήσει αυτάρκεια και αυτονομία περιορίζοντας τις εισαγωγές ενδιάμεσων και ημικατεργασμένων προϊόντων από το εξωτερικό (κυρίως τη Γερμανία). Αυτή η προσπάθεια, παρά τις αντιδράσεις των γερμανικών κυρίως συμφερόντων, οδήγησε στην ανάπτυξη των τριών μικρών μονάδων παραγωγής ορισμένων ενδιάμεσων προϊόντων σιδηρουργίας όπως σύρμα, ράβδους κ.λπ. για χρήση στις σιδηροβιομηχανίες τους. Αυτή η παραγωγή έδωσε στην ΑΒΕ Γκλαβάνης, όπως και στις υπόλοιπες επιχειρήσεις που συμμετείχαν στην προσπάθεια, την περιορισμένη, έστω, δυνατότητα ενός κανονικού και ανεξάρτητου από τις συγκυριακές διακυμάνσεις, τα συμφέροντα, τις προθέσεις και τις διαθεσιμότητες της γερμανικής βιομηχανικής οικονομίας εν όψει πολέμου, εφοδιασμού[25].

Τα ηνία της βιομηχανικής δραστηριότητας τα είχε ο Βάγγος Γκλαβάνης, ενώ στα εργοστάσια του Βόλου Γενικός Διευθυντής ήταν ο Ι. Κ. Γκλαβάνης[26] και τις γεωργικές εκμεταλλεύσεις στο θεσσαλικό κάμπο είχε αναλάβει ο Τζων Γκλαβάνης[27]. Στη διάρκεια του πολέμου ο Τζων διευθετούσε κυρίως τις υποθέσεις στην Αθήνα και διηύθυνε την ΑΒΕ Γκλαβάνη Αθηνών, ενώ ο αδερφός του Βάγγος ασχολούνταν κυρίως με τα εργοστάσια του Βόλου και τις εκεί παραγγελίες[28].

Έτσι, κατά την προετοιμασία της Ελλάδας για τον επερχόμενο πόλεμο και στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου η βολιώτικη σιδηροβιομηχανία, όπως αυτή του Μποδοσάκη, προσέφερε τα μέγιστα στον αγώνα για τη νίκη. Αυτό μάλιστα της αναγνωρίστηκε και μεταπολεμικά από τη στρατιωτική ηγεσία της εποχής[29].

Όταν ξεσπά η ελληνοϊταλική σύγκρουση, στους κόλπους της διοίκησης της επιχείρησης επικρατεί νοοτροπία στρατιωτικής πειθαρχίας, αφιέρωσης των δυνάμεων στην πολεμική προσπάθεια και τη νίκη, πίστης στον εθνικό αγώνα· μία νοοτροπία που γίνεται προσπάθεια να διαχυθεί ή ακόμη και να επιβληθεί στους εργαζόμενους, αλλά και προς κάθε άλλον που δείχνει να ολιγωρεί μπροστά στις κρίσιμες ώρες που περνάει το έθνος. Αυτή η εντατικοποίηση της προσπάθειας, από την παραγωγή και τη μεταφορά μέχρι την τελική χρήση των προϊόντων της βιομηχανίας, επιταχύνει τον παραγωγικό της κύκλο και κατ' επέκταση τα κέρδη της. Η διοίκηση διακατέχεται σε όλη τη διάρκεια του πολέμου από μια ευφορία, που εκπορεύεται

---

[25] Βλ. σχετικά Χρήστος Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σ. 165-174, καθώς και του ιδίου,«Όψεις της ελληνικής οικονομίας στη διάρκεια της Κατοχής 1941-1944», στο *Επιστημονικό Συμπόσιο στη Μνήμη Νίκου Σβορώνου, 30 και 31 Μαρτίου 1990*, [Αθήνα], Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Παιδείας Σχολής Μωραΐτη, 1993, σ. 110-116.

[26] ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς την Εταιρίαν Λίμνης Κωπαΐδος, Αλίαρτον, Εν Βόλω, 27 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 677.

[27] Τζων Γκλαβάνης, *Η ζωή, η δράση και το έργο μιας παλιάς πολιτικής οικογένειας*, χ.τ., χ.χ., σ. 9-10, 13-15 και 24.

[28] Υπάρχουν διάφορα σχετικά έγγραφα στα ΓΑΚ Μαγνησίας, στο Αρχείο Γκλαβάνη. Βλ. για παράδειγμα, ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης, Βόλος, προς ΑΒΕ Γκλαβάνης Αθήνας, Εν Βόλω, 10 Μαρτίου 1941, αρ. πρ. 850.

[29] Τζων Γκλαβάνης, *ό.π.*, σ. 22-23.

από τη διπλή ικανοποίηση, να βλέπει τα κέρδη να αυξάνονται και να φτάνουν σε πρωτόγνωρα επίπεδα, και παράλληλα να έχει την ηθική ικανοποίηση ότι η πρωτοφανής αυτή παραγωγικότητα προσφέρει πολύτιμη υπηρεσία στη μαχόμενη πατρίδα. Είναι ένα κλίμα ευφορίας στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου που διακατέχει γενικά τις επιχειρηματικές ελίτ των εμπλεκόμενων στον πόλεμο χωρών. Η ανάγκη των κυβερνήσεων για εξοπλισμούς καθιστά τις σιδηροβιομηχανίες καταλυτικούς παράγοντες στην έκβαση της πολεμικής σύρραξης και αναβαθμίζει τον πολιτικό ρόλο και τις εξουσίες τους. Ένας ισχυρός βιομήχανος μπορεί να επηρεάζει πολιτικές και οικονομικές επιλογές μιας κυβέρνησης, που τη δεδομένη χρονική στιγμή τον έχει ανάγκη περισσότερο από ποτέ. Είναι σαφής, στο λόγο και στο ύφος των κειμένων της σχετικής αλληλογραφίας, η θέση ισχύος από την οποία αντιμετωπίζει η διοίκηση της ΑΒΕ Γκλαβάνης τις κρατικές υπηρεσίες, αλλά και τους άλλους –μικρότερης οικονομικής εμβέλειας– επιχειρηματικούς συνεργάτες της.[30]

Η επιχείρηση Γκλαβάνη είχε αναλάβει να φέρει σε πέρας στα εργοστάσιά της στο Βόλο, έπειτα από παραγγελία του Υπουργείου Στρατιωτικών, την κατασκευή, τη συντήρηση και τις επιδιορθώσεις σημαντικών και πρωτότυπων τεχνικών έργων

[30] Η διοίκηση της ΑΒΕ Γκλαβάνης εφαρμόζει την αυταρχικότητα και την πειθαρχία του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου καταφεύγοντας σε απειλές, καταγγελίες, καταλογισμό και κατανομή ευθυνών σε όσους θεωρεί ότι ολιγωρούν μπροστά στην πολεμική εγρήγορση και προσπάθεια του έθνους, και βλάπτουν κατ' επέκταση το οικονομικό συμφέρον της επιχείρησης, το οποίο είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τις κρατικές στρατιωτικές παραγγελίες. Για παράδειγμα, στις 19 Φεβρουαρίου 1941 η Εταιρία Θεσσαλικών Σιδηροδρόμων σχεδόν καταγγέλλεται για προδοσία, ενώ υπονοείται παράλληλα και ευθύνη του Φρουραρχείου Βόλου: «Λαμβάνομεν την τιμήν να γνωρίσωμεν Ύμίν, ότι ως τηλεφωνικώς μας πληροφορεί το Τάγμα Γεφυροποιών Λαρίσης, τα χθες, εις διαταγήν του, φορτωθέντα κατεπείγοντα Εξαρτήματα, διά την ταχείαν φόρτωσιν των οποίων είχομεν ζητήσει και την παρέμβασιν Ύμών, δεν έχουσι εισέτι φθάσει εις Λάρισαν και ότι, ως διεπιστώσαμεν από έρευναν εις τον Σιδ/ικόν Σταθμόν, δεν έχουσι καν, ώρα 15η, φορτωθή διά Λάρισαν. Επειδή η τοιαύτη ολιγωρία της Εταιρίας των Θεσσαλικών Σιδ/μων, εις τόσον, μάλιστα, δυσκόλους στιγμάς, δεν είναι η πρώτη, θεωρούμεν υποχρέωσίν μας να καταγγείλωμεν Ύμίν την όλως περίεργον αυτήν της Εταιρίας των Θεσσαλικών Σιδ/μων στάσιν. [...]» ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς το Φρουραρχείον Βόλου, Εν Βόλω, 19 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 554. Την επόμενη μέρα η επίδειξη εξουσίας, η αυταρχικότητα και το πνεύμα πειθαρχίας και τιμωρίας στρέφονται κατά του προσωπικού: «Κύριε Φρούραρχε, λαμβάνομεν την τιμήν να παραπέμψωμεν Ύμίν τους Τεχνίτας, ΝΙΚΟΛΑΟΝ ΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΝ και ΣΠΥΡΙΔΩΝΑ ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΝ, καθότι έδειξαν εμφανή δείγματα απειθαρχίας, διά της εγκαταλείψεως αδικαιολογήτως της εργασίας των», ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς το Φρουραρχείον Βόλου, Εν Βόλω, 20 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 557. Και αλλού: «Λαμβάνομεν την τιμήν να παραπέμψωμεν Ύμίν [Φρουραρχείο Βόλου] τον βοηθόν Τεχνίτην μας ΑΘΑΝΑΣΙΟΝ ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΝ όστις διά τετάρτην φοράν απουσίασε το απόγευμα εκ του Εργοστασίου μας άνευ εγκρίσεώς μας». ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς το Φρουραρχείον Βόλου, Εν Βόλω, 8 Μαρτίου 1941, αρ. πρ. 796. Τα παραπάνω θεωρώ ότι είναι ενδεικτικά του κλίματος πειθαρχίας και των εργασιακών συνθηκών που πρέπει να επικρατούσαν στη διάρκεια του πολέμου στα εργοστάσια της επιχείρησης Γκλαβάνη –δεν απέχουν πολύ από τη νοοτροπία στρατιωτικής πειθαρχίας. Εξάλλου, η αυταρχικότητα και η πειθαρχία ήταν η πεμπτουσία του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου και αυτές τις αρχές η διοίκηση της μεγάλης βιομηχανίας φαίνεται πως έσπευδε να υιοθετήσει ως ένα ακόμη μέσο για να εξασφαλίσει την αύξηση της παραγωγικότητάς της.

στρατιωτικής φύσης· κυρίως γεφυροσκευές (κατασκευάστηκαν συνολικά τέσσερις, ήδη το Μάρτιο είχε παραδώσει τις δύο πρώτες και ετοίμαζε και τρίτη[31]) και βλητοφόρα των 85[32] σε άμεση συνεργασία με το Μηχανικό και το Πυροβολικό Σώμα του ελληνικού στρατού που δρούσαν στην Αλβανία, ενώ έστελνε και δικούς της τεχνίτες για επί τόπου επισκευές. Τα εργοστάσια του Γκλαβάνη στο Βόλο, έχοντας το πλεονέκτημα σε σχέση με τις αθηναϊκές σιδηροβιομηχανίες να βρίσκονται πολύ πιο κοντά στο μέτωπο, αναλαμβάνουν να καλύψουν μεγάλο μέρος των αναγκών του ελληνικού στρατού σε μεγάλες σιδηροκατασκευές, αλλά και σε ανταλλακτικά εξαρτήματα οχημάτων και άλλα στρατιωτικά υλικά. Η πρωτοτυπία αυτών των κατασκευών, αναγκαστικό επακόλουθο της διακοπής κάθε προμήθειας προϊόντων (ολοκληρωμένων και έτοιμων για τον ελληνικό στρατό, αλλά και ημικατεργασμένων για τις ελληνικές σιδηροβιομηχανίες) από τις μεγάλες βιομηχανίες του εξωτερικού, θα οδηγήσει την ελληνική σιδηροβιομηχανία σε πολλές ευρεσιτεχνίες, και θα προωθήσει την τεχνογνωσία και εμπειρία των τεχνικών και των διπλωματούχων μηχανικών επιχειρήσεων, όπως αυτών της ΑΕ Γκλαβάνη, φαινόμενο σύνηθες σε περιόδους πολέμων[33].

Θα πρέπει στο σημείο αυτό να τονιστεί ότι σε αντίθεση με την επιχείρηση του Μποδοσάκη, η οποία κατασκεύαζε για τον ελληνικό στρατό κυρίως φυσίγγια, βλήματα πυροβολικού κ.λπ. πολεμοφόδια τα οποία είδη κατασκευάζονταν σε σειρά παραγωγής και δεν προϋπέθεταν την ύπαρξη ιδιαίτερης τεχνογνωσίας, ευρεσιτεχνίες και εξειδί-

[31] ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης Βόλος προς ΑΒΕ Γκλαβάνης Αθήνας, Εν Βόλω, 10 Μαρτίου 1941, αρ. πρ. 850.

[32] Οι γεφυροσκευές (γεφυροκατασκευές) αποτελούν πραγματικά μεγάλα και πολύπλοκα τεχνικά έργα, τα οποία απαιτούν πολλά και διαφορετικά υλικά για την κατασκευή και συντήρησή τους· είναι δε από τις σημαντικότερες κατασκευές που απασχολούν το Μηχανικό Σώμα κάθε στρατού. Οι γεφυροσκευές Γλαβάνη, μάλιστα, ήταν τόσο γερές και καλοκατασκευασμένες, που «εχρησιμοποιήθησαν διά διέλευσιν βαρών τριπλασίων των προβλεφθέντων υπό της Συμβάσεως ορίων αντοχής, χωρίς να σημειωθεί και η ελαχίστη κόπωσις του υλικού». ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ό.π., 28 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 709. Φαίνεται, άλλωστε, και από τη σχετική αλληλογραφία ότι η επιχείρηση προσπάθησε να συγκεντρώσει για την κατασκευή τους τα καλύτερα υλικά· βλ. ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266. Τα βληματοφόρα είναι οχήματα τα οποία φέρουν τα βλήματα που χρησιμοποιεί το Πυροβολικό και αποτελούν κατασκευές αρκετά πολύπλοκες και σύνθετες, καθώς συνδυάζουν τη χρήση ξύλου και μεταλλικών μερών, διότι τα βλήματα δεν πρέπει να έρχονται σε άμεση επαφή και τριβή με άλλα μέταλλα. (Στοιχεία αντλήθηκαν και από προφορική μαρτυρία του δικηγόρου Απόστολου Λιβανού, στενού φίλου της οικογένειας Γκλαβάνη, προς τον γράφοντα). Η εταιρία, μάλιστα, έτυχε «των ευαρεσκειών της Στρατιωτικής Υπηρεσίας» για το σύνολο των παραγγελιών. ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ό.π., 28 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 709.

[33] ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ό.π., 28 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 709. ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς Διοίκησην Μηχανικού Ηπείρου Ιωάννινα, Εν Βόλω, 14 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 502. Ακόμη βλ. τη σχετική αλληλογραφία των μηνών Φεβρουαρίου, Μαρτίου και Απριλίου 1941 για κατασκευή ειδών και τμημάτων γεφυροσκευής του στρατού στα ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266. Επίσης, βλ. τη μεγάλη παραγγελία 25 χιλιάδων τεμαχίων πτύων όρχου ελληνικού τύπου για το Υπουργείο Στρατιωτικών (Διεύθυνση Μηχανικού) στα ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος ενταύθα, Εν Βόλω, 4 Μαρτίου 1941, αρ. πρ. 720 και ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς ΕΤΕ, ενταύθα, 4 Μαρτίου 1941, αρ. πρ. 721.

κευση σε τεχνικό προσωπικό, η ΑΕ Γκλαβάνης κατασκεύαζε παραγγελίες «κατά το πλείστον πρωτότυπες», που απαιτούσαν ιδιαίτερη τεχνογνωσία, κατοχυρωμένες ευρεσιτεχνίες και τεχνικούς διαγωνισμούς που προηγούνταν των μειοδοτικών, για να διαπιστωθεί κάθε φορά η ικανοποιητική απόδοση της κατασκευής. Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η ΑΕ Γκλαβάνης ανέλαβε να κατασκευάσει εξαρτήματα οβίδων 500 λιβρών για αεροπλάνα, στηριζόμενη πάνω σε πρωτότυπο σχέδιο, ώστε να προμηθεύσει με αυτά την παραγωγική αλυσίδα βομβών του Ελληνικού Πυριτιδοποιείου και Καλυκοποιείου.[34] Είναι γεγονός ότι η πολύμηνη σύγκρουση με τους Ιταλούς θα θέσει σε δοκιμασία τις αντοχές της ελληνικής πολεμικής βιομηχανίας, όμως θα της δώσει μια μοναδική ευκαιρία, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης που πολέμησαν τον Άξονα και γρήγορα ηττήθηκαν από αυτόν, να δοκιμάσει στη διάρκεια της πολύμηνης μάχης με τους Ιταλούς τόσους πειραματισμούς και ευρεσιτεχνίες όσους καμιά άλλη ευρωπαϊκή βιομηχανία δεν μπόρεσε να υλοποιήσει, ακόμη και αν ήταν κατά πολύ μεγαλύτερη και σημαντικότερη από την ελληνική.

Την περίοδο, λοιπόν, του ελληνοϊταλικού πολέμου οι περισσότερες κατασκευές των εργοστασίων Γκλαβάνη γίνονται για λογαριασμό του κράτους, το οποίο απορροφά σε μεγάλο βαθμό, αν δεν μονοπωλεί, τις παραγωγικές δυνάμεις των εργοστασίων της επιχείρησης[35]. Ως επακόλουθο και συνέπεια αυτής της εμπλοκής του κράτους στη βιομηχανική παραγωγή, σε όλη τη διάρκεια του πολέμου, υπήρξε η δημιουργία ενός αυστηρού και πολύπλοκου γραφειοκρατικού συστήματος για τον έλεγχο της διάθεσης και διακίνησης των υλικών. Σύμφωνα μ' αυτό οι υπηρεσίες της Αγορανομίας ελέγχουν τα κρατικά και ιδιωτικά αποθέματα σε εμπορεύματα, πρώτες ύλες, καύσιμα και τρόφιμα. Η Εθνική Τράπεζα αποτελεί τον ενδιάμεσο μεσολαβητή για την αποδέσμευση των πρώτων υλών που είναι απαραίτητες για τις κατασκευές που έχει αναλάβει η σιδηροβιομηχανία για τον ελληνικό στρατό. Το ΓΕΣ και η Αγορανομική Υπηρεσία είναι οι υπεύθυνες και αρμόδιες υπηρεσίες για να διατάσσουν την κατά περίπτωση αποδέσμευση των υλικών εκείνων που χρειάζονται οι βιομηχανίες που εργάζονται για το στρατό[36]. Η συνεχής επικοινωνία της

---

[34] ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ό.π., αρ. πρ. 697 και 709. ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς Εταιρίαν Ελληνικού Πυριτιδοποιείου και Καλυκοποιείου ΑΕ Αθήνας, Εν Βόλω, 4 Μαρτίου 1941, αρ. πρ. 749. Βλ. ακόμη τη συνεργασία της ΑΕ Γκλαβάνη με το Κρατικό Εργοστάσιο Αεροπλάνων για την πειραματική κατασκευή εξαρτημάτων αεροπλάνων στα εργοστάσια της επιχείρησης (στελέχη και κεφαλές ελικοφόρων), ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς Κρατικόν Εργοστάσιον Αεροπλάνων Π. Φάληρον, Εν Βόλω, 4 Μαρτίου 1941, αρ. πρ. 726, αλλά και με το Υπουργείο Ναυτικών για τη δύσκολη προσπάθεια κατασκευής 2 χοανών από χυτοχάλυβα για το αντιτορπιλικό «Ύδρα» («η σημειωθείσα καθυστέρησις οφείλεται εις επανειλημμένας αποτυχίας χυτεύσεως, ως εκ των λεπτών τοιχωμάτων»), ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς Υπουργείο Ναυτικών Υπηρεσίαν ΔΤΥ – Ναυπηγίας Αθήνας, Εν Βόλω, 4 Μαρτίου 1941, αρ. πρ. 741.

[35] ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς Διοίκησιν Φρουρίου Θεσσαλονίκης, Επιτελείον, Γραφείον IVον (Θεσσαλονίκη), Εν Βόλω, 17 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 529. ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς Διοίκησιν Φρουρίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, Εν Βόλω, 26 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 631.

[36] Ουσιαστικά το ΓΕΣ δίνει τις διαταγές για την καταγραφή, απογραφή, δέσμευση και αποδέσμευση υλικών και οι κατά τόπους υπηρεσίες της Αγορανομίας εκτελούν ή προωθούν τις διαταγές, κατά

επιχείρησης Γκλαβάνη με την Εθνική Τράπεζα και τις στρατιωτικές υπηρεσίες (στρατιωτικές διοικήσεις[37] και ΓΕΣ) για την αποδέσμευση επιταγμένων πρώτων υλών, απαραίτητων για να μπορέσει να εκτελέσει τις στρατιωτικές παραγγελίες (γεφυροσκευές κ.λπ.) δείχνει ότι το κράτος Μεταξά στη διάρκεια του πολέμου ασκούσε αυστηρό έλεγχο των αγαθών, τουλάχιστον όσον αφορά τις μεγάλες ποσότητες που βρίσκονταν στις αποθήκες των μεγάλων εμπορικών επιχειρήσεων[38].

Για να μπορέσουν τα εργοστάσια Γκλαβάνη να φέρουν σε πέρας τόσο απαιτητικές σε πρώτες ύλες και καύσιμα παραγγελίες, έπρεπε, πέρα από τα κρατικά αποθέματα, να έχουν πρόσβαση και να εντοπίζουν τα υλικά που χρειάζονται, σε ένα τεράστιο δίκτυο εμπόρων απλωμένων σε όλα τα σημαντικά εμπορικά και παραγωγικά κέντρα της χώρας. Το δίκτυο αυτό που προϋπήρχε ήδη από τον μεσοπόλεμο η επιχείρηση Γκλαβάνη το εκμεταλλεύεται κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο και έτσι τα αγαθά αυτά των συνεργαζόμενων ιδιωτών, μετά βέβαια και τη διαδικασία της αποδέσμευσής τους, καταλήγουν στα εργοστάσια της σιδηροβιομηχανίας.[39] Αυτή η τακτική θα συνεχιστεί και στην περίοδο της Κατοχής, οπότε και θα αποδειχθεί ακόμη πιο πολύτιμη λόγω και του μεγάλου ανταγωνισμού και των ελλείψεων, και θα διαφοροποιήσει τις ισχυρές επιχειρήσεις με εκτεταμένα δίκτυα αντιπροσώπων σε όλη τη χώρα από εκείνες που ήταν απομονωμένες στις περιφέρειές τους και αποκομμένες από εκτεταμένα δίκτυα προμηθευτών.

Το παράδειγμα που ακολουθεί είναι αρκούντως διαφωτιστικό. Το Φεβρουάριο του 1941, η επιχείρηση Γκλαβάνη στο Βόλο είχε ανάγκη από κάποιες λαμαρίνες για την κατασκευή μιας από τις γεφυροσκευές που είχε παραγγείλει ο στρατός και πρόεβη σε αίτημα για αποδέσμευση (εφόσον ήταν δεσμευμένες) από το ΓΕΣ

περίπτωση, σε εμπόρους και επιχειρήσεις (βλ. π.χ. ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, αρ. πρ. 529).

[37] Η Β΄ Ανωτέρα Στρατιωτική Διοίκησις που έδρευε στη Λάρισα ήταν, όπως φαίνεται, υπεύθυνη για τα επιταγμένα και δεσμευμένα αγαθά στις αποθήκες των εμπόρων του Βόλου. ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς Β΄ Ανωτέραν Στρατιωτικήν Διοίκησιν (Λάρισα), Εν Βόλω, 17 Φεβρουαρίου 1941.

[38] Στον σταχωμένο τόμο των εγγράφων του Αρχείου Γκλαβάνη 266 στα ΓΑΚ Μαγνησίας βρίσκονται σχετικές επιστολές με τις οποίες η ΑΒΕ Γκλαβάνης ζητά την αποδέσμευση πρώτων υλών για να εκτελέσει τις παραγγελίες του Υπουργείου Στρατιωτικών.

[39] Είναι πολύ χαρακτηριστική η αλληλογραφία με αυτούς τους συνεργάτες. Ο εμπορικός αντιπρόσωπος στέλνει τακτικά αναφορές με τις διαθεσιμότητες της περιφέρειάς του σε πρώτες ύλες και καύσιμα, τα οποία πιθανολογεί ότι έχει ανάγκη η βιομηχανία, και έπειτα η ΑΒΕ Γκλαβάνης απαντά για ποια από αυτά ενδιαφέρεται και ποια χρειάζεται να εξασφαλίσει ο αντιπρόσωπος και να οργανώσει την αποστολή τους. Η αποστολή γίνεται είτε κατευθείαν στο Βόλο είτε, αν αυτό είναι αδύνατο, μέσω των εγκαταστάσεων και των αποθηκών που διατηρούσε η βιομηχανία στον Πειραιά ή ακόμη και μέσω του μόνιμου αντιπροσώπου της επιχείρησης στη Θεσσαλονίκη (βλ. ως χαρακτηριστικό παράδειγμα, ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς κύριον Αναστάσιον Σαλάχαν, Σύρον, Εν Βόλω, 27 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 681). Άλλες φορές πάλι η ίδια η επιχείρηση στέλνει επιστολές σε εμπόρους της περιφέρειας ή του κέντρου και τους ρωτά αν έχουν ή γνωρίζουν ότι υπάρχουν στην περιοχή τους διαθέσιμες πρώτες ύλες ή καύσιμα που ενδιαφέρουν τα εργοστάσιά της. Αρκετές αναφορές αυτού του είδους υπάρχουν στη σχετική αλληλογραφία στα ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266.

μαύρων και γαλβανισμένων λαμαρινών που βρίσκονταν σε αποθήκες εμπόρων στην Καλαμάτα. Ύστερα από σχετική ενημέρωση της Αγορανομικής Υπηρεσίας προς το υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας στην Καλαμάτα για την κατάσταση των υλικών (επιταγμένα ή μη), ο Γκλαβάνης ζητά, εφόσον αυτά αποδεσμευτούν, να γίνει φόρτωση με ευθύνη της τράπεζας σε ιστιοφόρο με προορισμό το Βόλο[40], και, αν αυτό είναι αδύνατο, να κινηθούν προς Πειραιά και να παραδοθούν οι λαμαρίνες στον εκεί αντιπρόσωπο της βιομηχανίας Κωνσταντίνο Καμπάνη[41]. Η επιχείρηση, όπως κάθε φορά, αναφέρει ρητά στην αλληλογραφία της με τις διάφορες κρατικές υπηρεσίες, την Εθνική Τράπεζα και τους εμπορικούς αντιπροσώπους, ότι πρόκειται για λαμαρίνες προοριζόμενες «διά το υπό κατασκευήν Τμήμα της νέας Γεφυροσκευής του Στρατού». Με αυτόν τον τρόπο διασφαλίζει την αποδέσμευση των υλικών, διότι καμία υπηρεσία ή προμηθευτής δεν μπορούσε να αρνηθεί να εξυπηρετήσει μια επιχείρηση που εκτελούσε παραγγελίες για το μαχόμενο ελληνικό στρατό[42].

---

[40] Συνήθως η μεταφορά γινόταν μέσω φόρτωσης «σιδηροδρομικώς ή ατμοπλοϊκώς ή διά πετρελαιοκινήτου ιστιοφόρου». Βλ. σχετικά και άλλες περιπτώσεις μεταφοράς υλικών για λογαριασμό της ΑΒΕ Γκλαβάνης στα ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς Εθνικήν Τράπεζαν της Ελλάδος (Βόλο), Εν Βόλω, 17 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 527 και 528.

[41] ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς Εθνικήν Τράπεζαν της Ελλάδος (Βόλο), Εν Βόλω, 15 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 519. Έπειτα, προφανώς μετά από θετική εξέλιξη σχετικά με την αποδέσμευση των λαμαρίνων, ενημερώνει και τον αντιπρόσωπο της εταιρίας στην Καλαμάτα Νίκο Ρεμπουτζάκο για το άνοιγμα σχετικής πίστωσης στο τοπικό υποκατάστημα της ΕΤΕ «δι' αγοράν μέχρι πεντακοσίων οκάδων λαμαρινών γαλβανισμένων και μαύρων». ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς κύριον Νίκον Π. Ρεμπουτζάκον (Καλαμάς), Εν Βόλω, 18 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 545. Σε άλλη περίπτωση αναζητά σε εμπόρους στη Σύρο «μέχρι τρεις τόνους λαμαρίνες γαλβανισμένες», ενώ η παραγγελία πρόκειται να εκτελεστεί και πάλι με τη μεσολάβηση και με άνοιγμα πίστωσης στην Εθνική Τράπεζα (Πίστωση Νο 772). Το υποκατάστημα της Εθνικής στη Σύρο επρόκειτο να επιφορτιστεί με τα έξοδα παραλαβής, μεταφοράς και φόρτωσης, καθώς και με την πληρωμή των ναύλων και της θαλάσσιας ασφάλισης. Τέλος, ο Γκλαβάνης τονίζει ότι «λόγω του υπερόγκου ασφαλίστρου παρακαλούμεν να μη γίνει ασφάλισις κατά κινδύνων πολέμου, αναλαμβάνομεν δε ακεραίαν την ευθύνην απέναντι της Υμετέρας Τραπέζης διά πάσαν τυχόν συμβησομένην ζημίαν εκ της αιτίας ταύτης». ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς Εθνικήν Τράπεζαν της Ελλάδος (Βόλο), Εν Βόλω, 17 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 527 και ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς κύριον Αναστάσιον Ι. Σαλάχαν (Σύρον), Εν Βόλω, 18 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 547.

[42] ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ό.π., 15 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 519. Ακόμη και στα πιο σύντομα έγγραφα των 5 αράδων δεν παραλείπεται στο τέλος η σχετική υπενθύμιση. Για παράδειγμα, στις 17 Φεβρουαρίου σε έγγραφο προς την Αγορανομική Υπηρεσία Βόλου αναφέρεται το εξής: «[...] όπως ευαρεστηθήτε και διατάξητε τους Εμπόρους της πόλεώς μας κ.κ. Αδελφούς Μπάστη, ίνα μας παραδώσωσι, 10 Βαρέλια Ανθρακασβεστίον. Του εν λόγω ανθρακασβεστίου έχομεν ανάγκην, διά την κατασκευήν παραγγελίας Υπουργείου Στρατιωτικών. Μετά τιμής [...]». ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς Αγορανομικήν Υπηρεσίαν Βόλου, Εν Βόλω, 17 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 524. Και προς το σταθμάρχη του σιδηροδρομικού σταθμού Βόλου για φορτωτική ξυλείας: «Τα ανωτέρω ξύλα προορίζονται διά την υπό κατασκευήν εν τοις Εργοστασίοις μας Γεφυροσκευήν του Στρατού και είναι επιτακτική ανάγκη να φορτωθώσι το ταχύτερον εις παραλαβήν μας [εις] Βόλον.». ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς κον Σταθμάρχην Σιδηρ. Σταθμού Βόλου, Εν Βόλω, 21 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 582.

Αυτή είναι μια πρακτική που η επιχείρηση ακολούθησε πιστά σε κάθε αίτημα αποδέσμευσης πρώτων υλών και καυσίμων σε όλη τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού και του ελληνογερμανικού πολέμου, αλλά και αργότερα, όταν επρόκειτο να εργαστεί για τις παραγγελίες του Άξονα. Σε περίοδο πολέμου οι ανάγκες του στρατού έχουν πάντα προτεραιότητα είτε αυτός είναι ο ελληνικός στρατός που μάχεται στην Αλβανία, είτε αργότερα ο κατοχικός στρατός[43].

Για τη βιομηχανία Γκλαβάνη ήταν επίσης σημαντικό ότι με τον τρόπο αυτό εξασφάλιζε υλικά που χρειαζόταν, πέρα από την εκτέλεση των εν λόγω στρατιωτικών παραγγελιών, και για να κατασκευάζει προϊόντα για την ελεύθερη αγορά. Φαίνεται, λοιπόν, πως στόχος της διοίκησης ήταν, μέσω και παράλληλα με τις στρατιωτικές παραγγελίες, να συνεχίζει να καλύπτει τις ανάγκες της παραδοσιακής πελατείας της σε γεωργικά μηχανήματα, κυρίως στο θεσσαλικό κάμπο και σε άλλες αγροτικές εκμεταλλεύσεις ανά τη χώρα, δραστηριότητα απαραίτητη για τη μακροπρόθεσμη επιβίωση της επιχείρησης[44].

Βλέπει, λοιπόν, κανείς ότι στη διάρκεια του πολέμου η σιδηροβιομηχανία Γκλαβάνη, όπως και οι υπόλοιπες σημαντικές για την πολεμική προσπάθεια της χώρας και εργαζόμενες για τον ελληνικό στρατό βιομηχανίες (π.χ. Πυριτιδοποιείο-Καλυκοποιείο, Σταματόπουλος κ.λπ.), έχουν τη δυνατότητα να συνδυάζουν το εκτεταμένο δίκτυο συνεργαζόμενων εμπόρων και αντιπροσώπων σε όλη τη χώρα, ακόμη και στο εξωτερικό, με την υποστήριξη των κρατικών υπηρεσιών και με τον τρόπο αυτό διατηρούν αυξημένους ρυθμούς παραγωγικότητας. Σε όλο το διάστημα του πολέμου οι παραγγελίες από το Υπουργείο Στρατιωτικών είναι τόσες, που από μόνες τους αυτές αρκούσαν να κρατούν συνεχώς σε λειτουργία τις εγκαταστάσεις των επιχειρήσεων[45].

Αυτό φυσικά συνεπάγεται όχι μόνο εργασία για τους εργαζόμενους σε αυτές, αλλά και για το προσωπικό των συνεργαζόμενων βιομηχανικών και εμπορικών ε-

---

[43] Βλ. την αλληλογραφία κυρίως με τις κρατικές υπηρεσίες, αλλά και άλλες επιχειρήσεις και ιδιώτες εμπόρους, στα ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266.

[44] Βλ. χαρακτηριστικά τα νέα τιμολόγια που στέλνει η ΑΒΕ Γκλαβάνης μεσούντος του πολέμου σε αντιπροσώπους της σε όλη τη χώρα για παραγγελίες από την ελεύθερη αγορά. Βλ. για παράδειγμα «Νέαι τιμαί Ειδών Βιδοποιείου μας», που αποστέλλει στο μόνιμο εμπορικό της αντιπρόσωπο στη Θεσσαλονίκη Στέφανο Κατσίμβρα. ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς κύριον Στέφανον Κατσίμβραν, Θεσσαλονίκην, Εν Βόλω, 24 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 620. Ακόμη, βλ. και την παραγγελία μιας θύρας, που έγινε από ιδιώτη στο Βόλο, για το καταφύγιό του. ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς κύριον Μιχ. Χατζηάγγελον, Ενταύθα, Εν Βόλω, 24 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 619. Επιπλέον, βλ. την παραγγελία «Πτερών και Υννίων» από την Εταιρία Λίμνης Κωπαΐδος. ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς την Εταιρίαν Λίμνης Κωπαΐδος, Αλίαρτον, Εν Βόλω, 27 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 677 και κατασκευή 113 δίσκων γεωργικών μηχανημάτων για την Υπηρεσία Κρατικών Προμηθειών μέσω της ΓΕΜΠ ΑΕ (πρόκειται για την εμπορική επιχείρηση που δημιούργησε η ΑΒΕ Γκλαβάνης σε συνεργασία με τη σιδηροβιομηχανία ΟΕ Σταματόπουλου). ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς Γενικήν Εταιρ. Μηχαν. Προϊόντων ΑΕ Αθήνας, Εν Βόλω, 4 Μαρτίου 1941, αρ. πρ. 742.

[45] ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς Διοίκησιν Φρουρίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, Εν Βόλω, 26 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 631.

πιχειρήσεων της χώρας. Μάλιστα, ήταν τέτοιοι οι ρυθμοί παραγωγής, που η επιχείρηση Γκλαβάνη σε όλη τη διάρκεια του πολέμου διατηρούσε και νυχτερινή βάρδια. Ο Γκλαβάνης παρέδιδε σε τακτά χρονικά διαστήματα στο Φρουραρχείο Βόλου καταστάσεις με τους τεχνίτες που εργάζονταν από τις βραδινές και μέχρι τις πρώτες πρωινές ώρες[46].

Επίσης, παρόλη τη δυσχέρεια στις μεταφορές και τις συγκοινωνίες, η ΑΒΕ Γκλαβάνης συνέχιζε τις παραγγελίες από το εξωτερικό σε αναγκαίες για τη λειτουργία της πρώτες ύλες και καύσιμα. Η βρετανική υπεροχή στη Μεσόγειο και η συνακόλουθη ιταλική αδυναμία για θαλάσσιο αποκλεισμό επέτρεπαν στις ελληνικές βιομηχανίες να συνεχίζουν να προγραμματίζουν παραγγελίες και μεταφορές υλικών από απομακρυσμένες περιοχές της χώρας και μάλιστα να προμηθεύονται, ώς ένα βαθμό, τις απαραίτητες ύλες και από το εξωτερικό[47].

Οι παραγγελίες από το εξωτερικό έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς πέρα από τις παραγγελίες σε γειτονικές χώρες, όπως η Σερβία[48], η επιχείρηση είχε επεκταθεί και σε υπερατλαντικές, κάτι που δείχνει την οικονομική εμβέλειά της. Έτσι, στις 20 Φεβρουαρίου 1941 η διοίκηση της ΑΒΕ Γκλαβάνης του Βόλου προωθεί στην ΑΒΕ Γκλαβάνης της Αθήνας (προς τον Αλέξ. Γκλαβάνη) αίτηση για άδεια εισαγωγής από την Αμερική 50 τόνων σιδήρου συνολικής αξίας 8 χιλιάδων δολαρίων, για να υποβληθεί αυτή στην Επιτροπή Πρώτων Υλών Βιομηχανίας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, «διά τας ανάγκας των ενταύθα Εργοστασίων μας Σιδηροβιομηχανίας και Πολεμικών Κατασκευών»[49]. Στις 21 Φεβρουαρίου 1941 επιδιώκει, και πάλι από την Αμερική, την προ-

---

[46] Βλ. για παράδειγμα, την περίπτωση τεσσάρων τεχνιτών του Γ΄ εργοστασίου της επιχείρησης (στην οδό Αναπαύσεως) και δέκα του Α΄ εργοστασίου (στην οδό Παπαδιαμάντη, αρ. 41). Οι πρώτοι κατά το διάστημα 17 Φεβρουαρίου μέχρι 5 Μαρτίου και οι δεύτεροι από 17-23 Φεβρουαρίου επρόκειτο να εργαστούν νύχτα (από 17:45 μέχρι 02:30), και η ΑΒΕ Γκλαβάνης ζητά από το Φρουραρχείο Βόλου να χορηγηθεί σε αυτούς άδεια κυκλοφορίας, διότι κατά την ώρα της αποχώρησής τους από την εργασία δεν επιτρεπόταν η κυκλοφορία στους δρόμους της πόλης. ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης προς το Φρουραρχείον Βόλου, Εν Βόλω, 17 Φεβρουαρίου 1941, δύο έγγραφα με αρ. πρ. 522 και 523 αντίστοιχα και συνημμένες σε αυτά δύο καταστάσεις με τα ονόματα των εργαζομένων. Σε όλη τη διάρκεια του πολέμου υπάρχουν στην αλληλογραφία της επιχείρησης με το Φρουραρχείο πολλές τέτοιες καταστάσεις εργαζομένων που δουλεύουν στα εργοστάσια τις νυχτερινές ώρες. ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266.

[47] Σε έναν απολογισμό της προόδου των εργασιών ενός Τμήματος Γεφυροσκευής που είχε αναλάβει να κατασκευάσει για το στρατό ο Γκλαβάνης, φαίνεται ότι, πέρα από τις επί τόπου κατασκευές εξαρτημάτων στα δικά της εργοστάσια, η επιχείρηση εκμεταλλεύεται ένα πανελλαδικό δίκτυο εμπορικών αντιπροσώπων και κάνει παραγγελίες από όλη σχεδόν την Ελλάδα: από Πειραιά μέσω ΣΕΚ, από Τρίκαλα, από Χαλκίδα ατμοπλοϊκώς ή με ιστιοφόρο, από Θεσσαλονίκη «θαλασσίως», από Ηράκλειο, από Χανιά, από Χίο και από άλλα μέρη. ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης Βόλο προς Β΄ Ανωτέραν Στρατιωτικήν Διοίκησιν, Λάρισα, Εν Βόλω, 24 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 605.

[48] ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ό.π., 24 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 605.

[49] ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης Βόλος προς ΑΒΕ Γκλαβάνη Αθήνα, Εν Βόλω, 20 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 571 και ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης Σιδηροβιομηχανία, Βόλος – Παπαδιαμάντη 41, προς την Επιτροπήν Πρώτων Υλών Βιομηχανίας, Αθήνας, Εν Βόλω, 20 Φεβρουαρίου 1941.

μήθεια ξυλείας Πιτς-Πάιν «διά την υπό κατασκευήν Νέαν Γεφυροσκευήν του Στρατού»[50]. Ακόμη περισσότερο η βιομηχανία Γκλαβάνη φαίνεται ότι, ακόμη και κατά τη διάρκεια της ελληνοϊταλικής σύγκρουσης, συνεχίζει να προμηθεύεται τα απαραίτητα ημικατεργασμένα προϊόντα ακόμη και από επιχειρήσεις των χωρών του Άξονα, όπως φαίνεται από τη συνεργασία που είχε με γερμανικούς οίκους[51].

Οι ευρωπαϊκές και υπερπόντιες παραγγελίες του Γκλαβάνη μάς δείχνουν, πέρα από τις διεθνείς διασυνδέσεις, το μέγεθος και το κύρος της επιχείρησης και το πόσο σημαντική ήταν αυτή για την ελληνική κυβέρνηση και τον εξοπλισμό του στρατού.

Όσο και αν φαίνεται παράδοξο, παρ' όλες τις εγγενείς αδυναμίες και τα εμπόδια που είχε στο δρόμο της η Ελλάδα προκειμένου να αναπτύξει μια ολοκληρωμένη και αυτόνομη σιδηροβιομηχανική παραγωγή και κατ' επέκταση μια αυτοδύναμη πολεμική βιομηχανία, φαίνεται πως οι υπάρχουσες βιομηχανικές εγκαταστάσεις της ΑΒΕ Γκλαβάνης, της ΟΕ Σταματόπουλου και του Μποδοσάκη στους μήνες του ελληνοϊταλικού πολέμου λειτούργησαν με πολύ ικανοποιητικούς ρυθμούς, εκμεταλλευόμενες εσωτερικούς πόρους. Με την καλύτερη δυνατή αξιοποίηση των διαθέσιμων πρώτων υλών και καυσίμων, με ελάχιστες ουσιαστικά, αν όχι ανύπαρκτες, εισαγωγές από το εξωτερικό, με ευρεσιτεχνίες και πατέντες της στιγμής και με την εφευρετικότητα των Ελλήνων μηχανικών και μηχανουργών, η ελληνική πολεμική βιομηχανία μπόρεσε να αντεπεξέλθει ικανοποιητικά στις ανάγκες του στρατεύματος και γενικότερα της ελληνικής πολεμικής οικονομίας.

Πιστεύω, επίσης, ότι η περαιτέρω μελέτη αρχείων βιομηχανικών επιχειρήσεων, όπως αυτού της ΑΒΕ Γκλαβάνης, η οποία συμμετείχε και συνέβαλε αποφασιστικά στην πολεμική προσπάθεια της χώρας απέναντι στον ιταλικό στρατό, θα μας επιτρέψει να αποκτήσουμε πληρέστερη και συνολικότερη εικόνα για την πολεμική οικονομία, για μια ρεαλιστικότερη αποτίμηση των επιτυχιών του στρατεύματος στα βουνά της Αλβανίας και για το μετέπειτα ρόλο της ελληνικής βιομηχανίας, την εποχή που τέθηκε υπό τον έλεγχο του Άξονα.

---

[50] ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης Βόλος προς Εθνικήν Τράπεζαν της Ελλάδος, Ενταύθα, Εν Βόλω, 21 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 578.

[51] Βλ. για παράδειγμα, την παραγγελία ακονοτροχών από το γερμανικό οίκο Naxos Union, σιδηροδρομικώς από Γερμανία μέσω Θεσσαλονίκης – Λάρισας, μέχρι το σταθμό του Βόλου. ΓΑΚ Μαγνησίας, Αρχείο Γκλαβάνη 266, ΑΒΕ Γκλαβάνης Βόλος προς Εθνικήν Τράπεζαν της Ελλάδος, Ενταύθα, Εν Βόλω, 27 Φεβρουαρίου 1941, αρ. πρ. 644.

Ελπίδα Κ. Βόγλη

«ΜΕΓΑ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΚΟΝΙΑΚ Σ. ΚΑΙ Η. ΚΑΙ Α. ΜΕΤΑΞΑ ΕΝ ΠΕΙΡΑΙΕΙ». ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΠΩΛΗΣΕΩΝ ΜΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΤΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ (1888-1940)

Εισαγωγή

Ιδρυτές, το Σεπτέμβριο του 1888, της ομόρρυθμης εμπορικής εταιρείας που επρόκειτο να κινήσει για πρώτη φορά στην ελληνική αγορά κονιάκ και ηδύποτα με την επωνυμία «Μεταξά», ήταν οι αδελφοί Σπύρος (1848-1909) και Ηλίας Μεταξάς (1852-1915), οι δύο από τους επτά εμπορομεσίτες γιους ενός μικρομεσαίου εμπόρου της Χαλκίδας[1]. Όπως φανερώνει η πλούσια ιδιωτική και εμπορική αλληλογραφία του αρχείου της οικογένειας, που αποτέλεσε το τεκμηριωτικό υλικό της μελέτης αυτής[2], η απόφαση των δύο αδελφών να ασχοληθούν με την παραγωγή ποτών στηρίχθηκε στην εμπορική και όχι στην παραγωγική τους εμπειρία· και η επιχειρηματική αισιοδοξία τους, ειδικά στο αρχικό στάδιο, βασίστηκε –μάλλον από συνήθεια– στη δυναμική της συλλογικής εργασίας και των επτά αδελφών Μεταξά[3], ως ενός «άυλου» κεφαλαίου, παρά στα υπάρχοντα επενδυτικά κεφάλαια που διέθεταν τη δεδομένη εποχή ο Σπύρος και ο Ηλίας Μεταξάς.

Χωρίς αμφιβολία ιδιαίτερα χρήσιμοι για τους επιχειρηματικούς προσανατολισμούς των δύο ανδρών υπήρξαν οι πειραματισμοί των ετών 1872-1888, των δεκαέ-

---

[1] Το άρθρο αυτό βασίζεται στη μελέτη της γράφουσας που εκδόθηκε σε μορφή λευκώματος με τίτλο *Το γνήσιον Μεταξά: Η ανάπτυξη μιας οικογενειακής επιχείρησης (μέσα 19ου – μέσα 20ού αι.)*, Αθήνα: εκδ. Α. Α. Λιβάνη 2010.

[2] Στο σημείο αυτό θα πρέπει να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον Ηλία Α. Μεταξά και τον Ανδρέα Η. Μεταξά, οι οποίοι μου επέτρεψαν να μελετήσω το αρχείο. Δεν θα πρέπει φυσικά να παραλείψω τις ευχαριστίες μου προς το Μάνο Χαριτάτο, πρόεδρο του ΕΛΙΑ, και το Ζήσιμο Συνοδινό για την πολύτιμη βοήθεια που μου προσέφεραν.

[3] Αξίζει να αναφερθεί εδώ ότι τα παιδιά του Αγγελή Μεταξά (1799-1872) ήταν δώδεκα, εννέα γιοι και τρεις κόρες. Σύμφωνα με τις συνήθειες της εποχής, οι κόρες έλαβαν ως κληρονομικό μερίδιο τις προίκες τους. Από τους εννέα γιους οι δύο ουδέποτε ανέλαβαν ρόλους στο οικογενειακό εμπόριο, ο ένας διότι κατατάχθηκε στη χωροφυλακή και ο άλλος λόγω ανίατης ασθένειας που τον οδήγησε στο θάνατο σε νεαρή ηλικία. Θα ήταν χρήσιμο να σημειωθούν εδώ κατά ηλικιακή σειρά οι επτά εμπορομεσίτες αδελφοί που απάρτιζαν το εμπορικό δίκτυο της οικογένειας, από τους οποίους οι τέσσερις αποτέλεσαν, όπως θα φανεί παρακάτω, τη διευθυντική ομάδα του εργοστασίου παραγωγής κονιάκ: 1) Νικόλαος (1835-1905), 2) Κωνσταντίνος (1840-1905), 3) Γρηγόρης (1846-1909), 4) Σπύρος (1848-1909), 5) Αλέξανδρος (1851-1909), 6) Ηλίας (1852-1915), 7) Γεώργιος (1855-1893). Αναλυτικότερα για την οικογένεια καθώς και για την ταυτότητα των αναδυόμενων τα επόμενα χρόνια ποτοβιομηχάνων βλ. Βόγλη, σ. 24-87.

ξι περίπου χρόνων που μεσολάβησαν από τη στιγμή που ο πρώτος από τους αδελφούς Μεταξά, ο Σπύρος, μετοίκησε στον Πειραιά[4] μέχρι ο ίδιος να αποτολμήσει, επιλέγοντας αρχικά τον αδελφό του Ηλία ως συνέταιρο, τη στροφή από το γενικό και το αποικιακό εμπόριο στην παραγωγική διαδικασία και την οργάνωση ενός εργοστασίου. Η κομβική θέση του Πειραιά στο εμπόριο της αναπτυσσόμενης ελληνικής αγοράς και οι ποικίλες αναπτυξιακές προοπτικές του ανέδειξαν το νέο τόπο ως έδρα του *επιτυχημένου* κλάδου της οικογένειας. Από τη στιγμή δηλαδή της μετοικεσίας στον Πειραιά των δύο αδελφών η πολυμελής οικογένεια διασπάστηκε σε δύο κλάδους (τον κλάδο της Χαλκίδας και τον κλάδο του Πειραιά) και σε ισάριθμες ομάδες επιχειρηματιών, οι οποίοι στην πράξη δραστηριοποιούνταν αυτόνομα αλλά κατόπιν προφορικών συμφωνιών παρέμεναν ενωμένοι στο πλαίσιο ενός κοινού κατά κάποιο τρόπο οικογενειακού δικτύου. Έκτοτε το δίκτυό τους απαρτιζόταν από καταστήματα και εταιρείες, στις οποίες συμμετείχε κάποιος ή κάποιοι εκ των αδελφών. Στη σημαντικότερη, μάλιστα, επιχείρηση της οικογένειας Μεταξά, στο εργοστάσιο κονιακοποιίας του Πειραιά, ιδρυτές, όπως σημειώθηκε παραπάνω, ήταν μόνον οι δύο, ο Σπύρος και ο Ηλίας, οι οποίοι αργότερα επέλεξαν ανάμεσα στους αδελφούς τους δύο ακόμη συνεταίρους –το Γεώργιο (1855-1893) και στη συνέχεια τον Αλέξανδρο (1851-1909).

Με αφετηρία, λοιπόν, την ανταπόκριση των δύο αδελφών Μεταξά στην πρόκληση της οικονομικής μετανάστευσης στο αναπτυσσόμενο βιομηχανικό επίνειο της πρωτεύουσας[5], στόχος του άρθρου αυτού είναι να εξετάσει την εξέλιξη της κονιακοποιίας τους με σημεία αναφοράς 1) την ιδιάζουσα και περίπλοκη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στα δύο αλληλένδετα «συστατικά» μιας οικογενειακής επιχείρησης: το «μικρόκοσμο» δηλαδή της οικογένειας και το «χώρο» της επιχείρησης[6]· και 2) τις στρατηγικές επιχειρηματικής οργάνωσης, που αναπτύχθηκαν στην πορεία του χρόνου και κατέληξαν στη διαμόρφωση μιας ευέλικτης πολιτικής πωλήσεων και στην εντυπωσιακή, όπως είναι γνωστό, γεωγραφική επέκταση του ε-

[4] Ο Σπύρος Α. Μεταξάς εγκαταστάθηκε στον Πειραιά το καλοκαίρι του 1873. Στις αρχές Αυγούστου ίδρυσε με τον Αιγινήτη Αντώνιο Παππαλεονάρδο ομόρρυθμη εταιρεία αποικιακού εμπορίου και δύο χρόνια αργότερα δημιούργησε το δικό του κατάστημα αποικιακών ειδών. Με σκοπό να συνδράμουν στις εργασίες του μετοίκησαν δοκιμαστικά στον Πειραιά τρεις ακόμη αδελφοί του: αρχικά ο Αλέξανδρος, κατόπιν ο Κωνσταντίνος και έπειτα ο Ηλίας. Στο στάδιο αυτό όμως μόνον ο τελευταίος παρέμεινε στον Πειραιά, ενώ ο Αλέξανδρος επανήλθε τους τελευταίους εαρινούς μήνες του 1892 για να συμπεριληφθεί ως τέταρτος συνέταιρος στο εργοστάσιο κονιακοποιίας, το οποίο τότε διένυε, όπως θα αναφερθεί παρακάτω, την πρώτη φάση της αναπτυξιακής του πορείας.

[5] Ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικά με τις οικονομικές προεκτάσεις της εσωτερικής και εν μέρει της εξωτερικής μετανάστευσης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, βλ. στο Γιώργος Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1830-1920*, Αθήνα: Εστία ^{2}2005, τ. 1, σ. 239-245.

[6] Για τη σχέση μεταξύ αυτών των δύο «συστατικών» μιας οικογενειακής επιχείρησης στην ιστορική τους προοπτική, βλ. Randel S. Carlock και John L. Ward, *Strategic Planning for the Family Business. Parallel Planning to Unify the Family and Business*, New York, Palgrave, 2001 και Αστέριος Γ. Κεφαλάς, *Οικογενειακές επιχειρήσεις στη νέα οικονομία*, Αθήνα: Κριτική 2008 (ειδικά τα κεφάλαια 2 και 3).

μπορίου του εργοστασίου Μεταξά κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του –η οποία έφθασε και ξεπέρασε τον κύκλο της ζωής τριών γενεών. Όχι τυχαία το άρθρο αυτό εστιάζει στα αναπτυξιακά στάδια της επιχείρησης από την ίδρυσή της μέχρι περίπου το 1940. Πρόκειται στην ουσία για τα στάδια επέκτασης του εξαγωγικού εμπορίου των Μεταξά, κατά τη διάρκεια των οποίων δημιουργήθηκαν η ιστορία, η φήμη και η παράδοση του εργοστασίου. Μετά τον πόλεμο αυτά τα στοιχεία συνιστούσαν το σημαντικότερο «κεφάλαιο» της κονιακοποιίας που μεταβιβαζόταν στους συνδιευθυντές Μεταξά της τρίτης γενιάς.

α΄. Η οργάνωση της ποτοβιομηχανίας

Το Σεπτέμβριο του 1888, στο κατάστημα της οδού Αριστείδου στον Πειραιά, όπου έως τότε στεγαζόταν το μαγαζί αποικιακών του Σπύρου Μεταξά, ξεκινούσε επίσημα τη λειτουργία της η ομόρρυθμη εμπορική εταιρεία «Σπυρίδωνος και Ηλία Μεταξά». Ήδη όμως από το καλοκαίρι, οι δύο συνέταιροι είχαν παραγγείλει από Πειραιώτη έμπορο στη Μασσαλία φιάλες για κονιάκ, ετικέτες, φελλούς και τα απαραίτητα είδη εμφιάλωσης[7]. Η εμπειρία αρκετών χρόνων στο αποικιακό εμπόριο παρείχε σε αμφότερους την απαραίτητη εξοικείωση με τους κανόνες προώθησης της πώλησης προϊόντων που δεν συγκαταλέγονταν στα είδη πρώτης ανάγκης. Επρόκειτο όμως για προϊόντα, η διάθεση των οποίων στην ελληνική αγορά επηρέαζε και διαμόρφωνε τις καταναλωτικές προτιμήσεις του κοινού και τις τάσεις του συρμού, που διαδίδονταν με γοργούς ρυθμούς από τα μεγάλα αστικά κέντρα προς τις επαρχιακές αγορές.

Μεταξύ των σημαντικότερων κανόνων η καλαίσθητη συσκευασία του εμπορεύματος, η οποία όχι μόνον μπορούσε να αυξήσει τις πωλήσεις, την τιμή του προϊόντος και κατ' επέκταση τα κέρδη του παραγωγού, αλλά επίσης προσέθετε κύρος στην παραγωγική του μονάδα. Όταν επρόκειτο μάλιστα για ποτά, η διάθεσή τους σε φιάλες –και όχι σε βαρέλια[8]– ήταν το κυριότερο μέσο που διέθετε ο παραγωγός

---

[7] Βλ. ενδεικτικά την αλληλογραφία του Σπύρου Μεταξά με τον Πειραιώτη έμπορο Χαράλαμπο Μαρκίδη, τον πρώτο προμηθευτή της μικρής ακόμη ποτοποιίας Μεταξά σε ευρωπαϊκά είδη εμφιάλωσης, στο Αρχείο Μεταξά, Εμπορική Αλληλογραφία (φάκ. 1888). Ειδικότερα για τις πρώτες επαφές τους, βλ. επιστολή του Σπύρου με ημερομηνία 9 Ιουλίου 1888. Αναλυτικότερα βλ. Βόγλη, *ό.π.*, σ. 117-136.

[8] Η συνήθεια των Ελλήνων οινοποιών να διακινούν το κρασί τους σε βαρέλια και όχι σε φιάλες, κατά μία εκδοχή, συγκαταλέγεται στους παράγοντες που εξηγούν την περιορισμένη ανάπτυξη της ελληνικής οινοποιίας. Προφανώς λόγω της περιορισμένης αγοραστικής δύναμης των καταναλωτών της εσωτερικής αγοράς οι οινοποιοί είχαν επαναπαυτεί στη διάθεση του ποτού τους σε βαρέλια, αφού και οι πελάτες τους ήταν έτσι συνηθισμένοι και τα ευρωπαϊκά είδη εμφιάλωσης, δεδομένης της απουσίας ελληνικών, ήταν δαπανηρά. Ως αποτέλεσμα όμως οι ίδιοι δεν μπορούσαν να αποτρέψουν την αλλοίωση που επέφερε το ξύλινο βαρέλι στην ποιότητα του ποτού τους μέχρι τη στιγμή της κατανάλωσής του. Βλ. σχετικά τον κριτικό απολογισμό της οινοποιίας του 19ου αιώνα με τίτλο, «Η εν Ελλάδι οινοποιΐα», *Δελτίον της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας* 3 (1898) τχ. 5, σ. 67-69. Ειδικότερα βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος [1986], σ. 82-83, της ίδιας, «Η ελλη-

για να διατηρεί τον έλεγχο της ποιότητάς τους μέχρι τη στιγμή που θα έφθαναν στον καταναλωτή. Από την άποψη αυτή, ειδικά για τη διακίνηση ευρωπαϊκών ποτών, όπως ήταν το κονιάκ των Μεταξά αλλά και τα διάφορα λικέρ που σχεδίαζαν να εντάξουν σταδιακά στην παραγωγή τους, οι καλαίσθητες φιάλες τους μπορεί να θεωρηθεί ότι ανάγονταν ακόμη και σε κριτήριο ανταγωνιστικότητας. Στο ξεκίνημα του 20ού αιώνα σε εμπεριστατωμένο άρθρο που δημοσιευόταν στο *Δελτίο* της πρώτης ελληνικής Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας, αναφερόταν ότι οι Έλληνες αγοραστές ήταν από νωρίς «κακοσυνηθισμένοι». Ήδη από τη δεκαετία του 1870, όταν τα αποικιακά γνώριζαν, όπως φαίνεται, πρωτοφανή ζήτηση στην ελληνική πρωτεύουσα και τα μεγάλα αστικά κέντρα[9], οι Έλληνες καταναλωτές εντυπωσιάζονταν εύκολα και επέλεγαν τα ακριβότερα εισαγόμενα προϊόντα, δίνοντας προτεραιότητα στο «ωραιότερον» εμπόρευμα, χωρίς απαραίτητα να συγκρίνουν την ποιότητά του με εκείνη του φθηνότερου και ακαλαίσθητου ελληνικού[10].

Προφανώς οι αδελφοί Μεταξά γνώριζαν αυτές τις συνήθειες των υποψηφίων αγοραστών της παραγωγής τους. Άλλωστε, ανάμεσα στα εισαγόμενα «αποικιακά» είδη που προωθούσαν στην αγορά, από τις αρχές της δεκαετίας του 1880 περιλάμβαναν κονιάκ και άλλα ευρωπαϊκά ποτά. Επιπλέον, όπως αποδεικνύει η εμπορική αλληλογραφία τους, στα μέσα της ίδιας δεκαετίας είχαν δοκιμάσει να προωθήσουν στην ελληνική αγορά και κονιάκ δικής τους παραγωγής. Αλλά τα αποτελέσματα της πρώτης προσπάθειάς τους υπήρξαν αποθαρρυντικά. Ωστόσο, ο λόγος που ανάγκασε τότε τους δύο αδελφούς να εγκαταλείψουν τους πειραματισμούς στην ποτοποιία ήταν η οικονομική κρίση που έπληξε σοβαρά το εμπόριο και τη βιομηχανία του Πειραιά[11] και λίγο έλειψε να οδηγήσει και το κατάστημα του Σπύρου στην πτώχευση[12].

Εξαιτίας της ίδιας κρίσης, όταν οι δύο αδελφοί Μεταξά στράφηκαν εκ νέου στην παραγωγή κονιάκ, ιδρύοντας πια την εταιρεία τους, δεν είχαν τη δυνατότητα

νική οινοβιομηχανία το 19ο αιώνα: από την αναζήτηση της ποιότητας στο σταφιδίτη», στο *Ιστορία του ελληνικού κρασιού (Β΄ τριήμερο εργασίας, Σαντορίνη, 7-9 Σεπτ. 1990)*, Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ (ανατύπωση) 1992, σ. 133-147 και Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην Ελλάδα, 1830-1940*, Αθήνα: Θεμέλιο 1993, σ. 362-363.

[9] Βλ. μια ενδιαφέρουσα δημοσιογραφική ανάλυση της αυξανόμενης ζήτησης των αποικιακών από τους Έλληνες καταναλωτές στο άρθρο με τίτλο «Εμπόριον αποικιακών», εφημ. *Σφαίρα*, 5 Σεπτεμβρίου 1894.

[10] Χρήσιμες παρατηρήσεις για τη διαμόρφωση των καταναλωτικών συνηθειών του ελληνικού αγοραστικού κοινού βλ. στο Πάτροκλος Αθανασιάδης, «Βιομηχανία και εμπόριον», *Δελτίον της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας* 9 (1905), τχ. 11-12, σ. 167.

[11] Ενδιαφέρουσα ανάλυση των διαστάσεων που προσλάμβανε η κρίση ειδικά στον Πειραιά, βλ. στην εφημ. *Σφαίρα*, 3 Αυγούστου 1887· βλ., επίσης, Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης, 1860-1910*, Αθήνα: Νεφέλη 2006, σ. 202-208 και 331-332. Γενικότερα για την οικονομική κρίση βλ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, σ. 318-320, και Γιώργης Κατσούλης, Μάριος Νικολινάκος και Βασίλης Φίλιας, *Οικονομική ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, τ. Β΄: *Από το 1831 μέχρι το 1897*, Αθήνα: Παπαζήσης 1984, σ. 230-233.

[12] Για τις οικονομικές περιπέτειες του Σπύρου Μεταξά, βλ. Βόγλη *ό.π.*, σ. 89-104.

επένδυσης σημαντικών κεφαλαίων στη δημιουργία μιας παραγωγικής μονάδας. Στην πραγματικότητα αμφότεροι, και προπάντων ο Σπύρος[13], διέθεταν κεφάλαια· αλλά τα είχαν επενδύσει νωρίτερα, όπως και πολλοί άλλοι μέτοικοι του Πειραιά, στην αγορά πειραιώτικης γης. Η επένδυση αυτή που, πριν ξεσπάσει η κρίση, είχε αποδειχθεί εξαιρετικά αποδοτική, κατέστη μάλλον αρκετά δεσμευτική[14]. Οι κάτοχοι οικοπέδων, η αξία των οποίων υποτιμήθηκε, όφειλαν να περιμένουν την ανατίμησή τους προκειμένου να βρουν αγοραστές ή να διαπραγματευτούν με τράπεζες την υποθήκευσή τους, ώστε να αποδεσμεύσουν κεφάλαια. Επιπλέον, αν είχαν υποστεί με κάποιο τρόπο τις συνέπειες των πρόσφατων οικονομικών ανακατατάξεων –και αυτοί ήταν οι περισσότεροι–, ακόμη και αν είχαν αποφύγει την πτώχευση, όπως ο Σπύρος Μεταξάς, διαπίστωναν πως και στις αρχές της δεκαετίας του 1890 η ικανότητα δανειοδότησής τους παρέμενε δραστικά περιορισμένη.

Για να ξεπεράσουν τη δυσκολία αυτή ο Σπύρος και ο Ηλίας Μεταξάς επέλεξαν να ιδρύσουν, το 1888, μια εμπορική εταιρεία ως διάδοχο σχήμα αυτής που διατηρούσε έως τότε μόνος του ο Σπύρος, ώστε συνεχίζοντας το γενικό και αποικιακό εμπόριο να εξασφαλίζουν προσωρινά κάποια κέρδη. Η απουσία κεφαλαίων εξηγεί επίσης γιατί, ενώ από το καλοκαίρι του 1888 οι συνέταιροι πλέον αδελφοί Μεταξά ήταν αποφασισμένοι να αναπτύξουν τη διαδικασία της εμφιάλωσης των ποτών τους με βάση τις ευρωπαϊκές προδιαγραφές, δεν ενδιαφέρονταν για την αγορά σύγχρονων μηχανημάτων παραγωγής ή για την πρόσληψη ειδικά καταρτισμένου υπαλλήλου που θα επόπτευε τα στάδια της παρασκευής του ποτού. Αντίθετα, στήριξαν τον προγραμματισμό της παραγωγής του χειμώνα 1888-1889 στις περιορισμένες δυνατότητες, σε ό,τι αφορά την ποσότητα αλλά και την ποιότητα των ποτών, του παλιού και φθηνού αποστακτήρα που είχαν χρησιμοποιήσει για τη δοκιμαστική παρασκευή κονιάκ στα μέσα της δεκαετίας. Επίσης, ακολούθησαν μια απλή, ερασιτεχνική *συνταγή*, παρόμοια με αυτές που κυκλοφορούσαν τότε σε διάφορα τευχίδια *πρακτικών και ωφελίμων γνώσεων*. Επομένως, το ποτό τους ανήκε στην κατηγορία του λεγόμενου *τεχνητού κονιάκ* που δεν απαιτούσε μεν χρόνο παλαίωσης αλλά ούτε διαφοροποιούσε την ποιότητά του από αυτή που μπορούσε να πετύχει κάποιος ερασιτέχνης, ο οποίος παρασκεύαζε μερικές φιάλες ποτού για τις ανάγκες της οικίας του. Η επένδυση σε τεχνολογικό εξοπλισμό αλλά και η παλαίωση του ποτού, που σήμαινε ότι η αγορά της πρώτης ύλης θα απέφερε κέρδος μετά από μερικά χρόνια (κατά την εκτίμηση κάποιων οινολόγων και χημικών της εποχής μετά από πέντε ή έξι χρόνια και κατά την άποψη άλλων μετά από μία δεκαετία[15]) απαιτούσαν κεφάλαια· εν-

[13] Ήδη στις αρχές της δεκαετίας του 1880 ο Σπύρος Μεταξάς συγκαταλεγόταν στους μεγαλοοικοπεδούχους του Πειραιά με ακίνητη περιουσία αντικειμενικής αξίας που ξεπερνούσε τις 300.000 δρχ. Παράλληλα, ο ίδιος συνέχιζε το εμπόριό του και πολλές φορές τα «ανοίγματα» του καταστήματός του έφθαναν ακόμη και στις 200.000 δρχ.

[14] Για την πρακτική της αγοραπωλησίας κτημάτων στον Πειραιά βλ. αναλυτικά Γιαννιτσιώτης, *ό.π*, σ. 211-220.

[15] Βλ. τη σχετική συζήτηση στα ακόλουθα δύο άρθρα: Σ. Δ. Σταματιάδης, «Η κατασκευή του κονιάκ» και Α. Περαγάλλος,«Το φυσικόν κονιάκ», *Δελτίον της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας* 5 (1900), τχ. 1, σ. 1-8 και τχ. σ. 35-36, αντίστοιχα.

δεχομένως και κτηριακές υποδομές. Για να περιοριστεί το επενδυτικό ρίσκο, θα ήταν απαραίτητο κάθε πρωτοβουλία να συνδυάζεται με έναν όσο το δυνατό μακροπρόθεσμο σχεδιασμό της παραγωγής με γνώμονα το μερίδιο της κατανάλωσης του λεγόμενου ελληνικού κονιάκ, το οποίο επεδίωκαν –ή έστω ευελπιστούσαν– να αποσπάσουν από τους καθιερωμένους ποτοποιούς οι νεοεμφανιζόμενοι εργοστασιάρχες Μεταξά. Εφόσον όμως δεν υπήρχαν συγκεντρωτικά στοιχεία της κατανάλωσης του λεγόμενου ελληνικού κονιάκ (και η έλλειψη αυτή δεν περιορίζεται στο χειμώνα 1888-1889), ούτε οι αδελφοί Μεταξά ούτε άλλοι φιλόδοξοι παραγωγοί ήταν σε θέση να καταλήξουν σε συμπεράσματα ή να προβούν σε τυχόν συγκριτικούς υπολογισμούς.

Μπορεί να υποτεθεί ότι οι πληροφορίες που ίσως είχαν στη διάθεσή τους οι αδελφοί Μεταξά για την ετήσια παραγωγή των παλαιότερων και γνωστότερων εκείνη την εποχή ποτοποιών, αποτέλεσαν τη βάση για την προετοιμασία, κατά τον πρώτο χειμώνα της εμφάνισής τους στην αγορά, μιας ποσότητας από 3.000 έως 3.500 φιάλες κονιάκ, όπως μπορούμε κατά προσέγγιση να υπολογίσουμε. Στην ποσότητα αυτή θα πρέπει φυσικά να προστεθεί το ποτό που σίγουρα προοριζόταν να διατεθεί παράλληλα σε βαρέλια. Βέβαια, ούτε η υπόθεση αυτή αρκεί για να αξιολογηθούν ο ρυθμός της πρώτης παραγωγής των αδελφών Μεταξά και οι αρχικές επιδιώξεις τους σε ό,τι αφορά τη διεκδίκηση μεριδίου της αγοράς. Από την άλλη πλευρά, ούτε οι πωλήσεις τους, μέχρι την άνοιξη του 1890, δικαιολογούν την υιοθέτηση από τον Ιούνιο του ίδιου έτους μιας καταφανώς διαφορετικής επιχειρηματικής στρατηγικής που προέβλεπε τα εξής: άρτιο τεχνολογικό εξοπλισμό, βελτιωμένες κτηριακές εγκαταστάσεις της παραγωγικής μονάδας και έμφαση στην ποιοτική ανωτερότητα του ποτού και στην ειδική τεχνογνωσία παρασκευής τού πεπαλαιωμένου «φυσικού» κονιάκ.

Αυτή η αλλαγή στόχων και μεθοδεύσεων συνέπιπτε με την πρώτη αναδιάρθρωση του εταιρικού σχήματος και τη διεύρυνση της διευθυντικής ομάδας με την συμπερίληψη ενός ακόμη αδελφού Μεταξά ως συνεταίρου –του Γιώργου, του νεότερου απ' όλους τους αδελφούς Μεταξά που διακρινόταν για την άρτια εμπορική του παιδεία και τη γλωσσομάθειά του, αλλά επιπλέον ήταν και ο μοναδικός αδελφός που διέθετε τη δεδομένη εποχή κεφάλαια χάρη στις αγαστές σχέσεις του με τους εύπορους τότε αδελφούς της συζύγου του. Έτσι, δημιουργήθηκε η εταιρεία «Σ. και Η. και Γ. Μεταξά»[16], η οποία, σύμφωνα με το καταστατικό της, εμφανίστηκε τον Ιούνιο του 1890 στην αγορά πρώτων υλών με σκοπό την κατασκευή οινοπνεύματος και την παραγωγή διάφορων ποτών –κυρίως κονιάκ[17]. Συνδυαστικά η διαφοροποιημένη έκτοτε πολιτική πωλήσεων, που ακολούθησαν οι τρεις συνδιευθυντές Μεταξά, αναδεικνύει και τα κίνητρα της πρωτοβουλίας τους: το καταναλωτικό κοινό, στο οποίο απευθύνονταν στο εξής, επεκτεινόταν πέρα από τα ελληνικά σύνορα, και πρωτίστως στις αγορές των μεγαλουπόλεων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και της Αιγύπτου, όπου υπήρχαν σημαντικοί ως προς τον αριθμό ελληνικοί πληθυσμοί. Επρόκειτο για τα παλαιά κέντρα ανάπτυξης ομογενειακών κοινοτήτων (παλαιά σε σύγκριση με τις κοινότητες της νέας διασποράς, η οποία από τη δεκαετία περίπου του 1880 και εξής είχε αρχίσει να ανα-

[16] Μετά το θάνατο του Γιώργου Μεταξά, το Μάρτιο του 1893, η επωνυμία της εταιρείας μεταβλήθηκε σε «Σ. και Η. και Α. Μεταξά».

[17] Αναλυτικά γι' αυτή την αναδιάρθρωση του εταιρικού σχήματος βλ. Βόγλη, *ό.π.*, σ. 129-136.

πτύσσεται ως αποτέλεσμα της εντεινόμενης υπερπόντιας μετανάστευσης Ελλήνων πολιτών[18]). Η καταναλωτική δύναμη της διαμορφούμενης ακόμη νέας ελληνικής διασποράς επρόκειτο, όπως θα φανεί παρακάτω, να προσελκύσει το ενδιαφέρον της πολιτικής πωλήσεων του εργοστασίου στο δεύτερο κύκλο της επέκτασης του εμπορίου του[19].

Από την πλευρά του κράτους, εξάλλου, στις αρχές της δεκαετίας του 1890 μόνον η οικονομική δύναμη των παλαιών ομογενειακών κέντρων παρουσιαζόταν κατά κάποιο τρόπο αξιοποιήσιμη εκτός συνόρων. Η δεκαετία ξεκινούσε με την ίδρυση ελληνικών εμπορικών επιμελητηρίων στην Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη και την Αλεξάνδρεια και με τις εντυπωσιακές παράλληλα υποσχέσεις τής τότε κυβέρνησης για στήριξη και προστασία των ελληνικών εξαγωγών. Παρότι η ελληνική πολιτεία δεν προωθούσε διμερείς συμφωνίες ή συμβάσεις με ειδικές φοροαπαλλαγές για τα ελληνικά προϊόντα, ενέργειες όπως η επιστράτευση του προξενικού δικτύου, η έκδοση μιας υπουργικής εγκυκλίου προς όφελος των πωλήσεων ενός εργοστασίου (παραδείγματος χάριν, μία εγκύκλιος αφορούσε τα ποτά του εργοστασίου του Ανδρέα Καμπά[20]) είτε η χορήγηση σε έναν κονιακοποιό της άδειας να φέρει τον τίτλο του «προμηθευτή της Αυλής», υπό τα δεδομένα της εποχής θεωρούνταν σημαντικά κίνητρα επιχειρηματικής δραστηριοποίησης. Ακόμη και αν στην πράξη ευνοούσαν μεμονωμένα ελληνικά εργοστάσια, οι ενέργειες αυτές έδειχναν σε όλους τους κονιακοποιούς το «δρόμο» που όφειλαν να ακολουθήσουν, αν επιθυμούσαν να δοκιμάσουν τις προοπτικές των εξαγωγών τους, βασιζόμενοι στη συμπάθεια που ήταν σχεδόν βέβαιο πως θα εκδήλωνε το διάσπαρτο ομογενειακό καταναλωτικό κοινό για προϊόντα που παράγονταν στην πατρίδα.

Παρά τις αντικειμενικές αντιξοότητες που παρατηρούνται στην εξέλιξη του κλάδου, η «απογείωση» της ελληνικής κονιακοποιίας στις αρχές της δεκαετίας του 1890 συνδέεται στενά με την εκδήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος για την ανάπτυξή της. Οι τότε ελληνικές κυβερνήσεις ενέτασσαν το λεγόμενο *ελληνικό κονιάκ* στα εν δυνάμει ανταγωνιστικά σε ξένες αγορές εθνικά προϊόντα[21]. Ίσως κινούνταν με την πεποίθηση ότι το ελληνικό κονιάκ που δεν εντασσόταν στα ποτά των παραδοσιακών προ-

---

[18] Επιλεκτικά από την υπάρχουσα βιβλιογραφία, για τις διάφορες φάσεις της ελληνικής μετανάστευσης καθώς και για την οικονομική και κοινωνική κατάσταση των ελληνικών ομάδων τόσο του προϋπάρχοντος ελληνισμού όσο και της διαμορφούμενης νεότερης ελληνικής διασποράς στα τέλη του 19ου αιώνα, βλ. Ιωάννης Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας 1993, σ. 77-112.

[19] Χρήσιμες παρατηρήσεις για τον οικονομικό ρόλο της ελληνικής διασποράς βλ. στο Γιώργος Δερτιλής, «Ο ελληνισμός της ομογένειας και η ελλαδική αστική τάξη», στο Γ. Β. Δερτιλής και Κ. Κωστής (επιμ. και εισ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα – Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας 1991, σ. 144-161 και Ioanna Pepelasis Minoglou, «Toward a Typology of Greek-Diaspora Entrepreneurship», στο Ina Baghdiantz McCabe, Gelina Harlaftis και Ioanna Pepelasis-Minoglou (επιμ.), *Diaspora Entrepreneurial Networks. Four Centuries of History*, Oxford: Berg 2005, σ. 173-190.

[20] Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, σ. 279 και του ίδιου, «Η εξωστρέφεια της ελληνικής οικονομίας στις αρχές του 20ού αιώνα και οι συνέπειές της στην εξωτερική πολιτική», στο *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων, 1910-1914*, Αθήνα: ΕΛΙΑ 1993, σ. 151-152.

[21] Για τη σχετική συζήτηση βλ. Βόγλη, *ό.π.*, σ. 160 κ.εξ., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

τιμήσεων του ελλαδικού κοινού, ούτε παρασκευαζόταν με βάση κάποια ελληνική συνταγή, ήταν ευκολότερο να παρουσιαστεί ως εθνικό ποτό στους ομογενείς καταναλωτές παρά στους ελλαδίτες που ούτως ή άλλως στην πλειονότητά τους προτιμούσαν φθηνότερα ποτά. Παρομοίως, ιδιαίτερα πειστικό επιχείρημα για την τεκμηρίωση της «ελληνικότητας» του ποτού ήταν το γεγονός ότι βασιζόταν στη μεταποίηση γεωργικών προϊόντων, τα οποία καλλιεργούνταν σε ελληνικά εδάφη[22]. Εφόσον, μάλιστα, το κράτος δεν παρενέβαινε στο ζήτημα των ποιοτικών προδιαγραφών του ποτού, η παρασκευή του μπορούσε να βασιστεί στο σταφιδίτη οίνο, ο οποίος, δεδομένης της προϊούσας σταφιδικής κρίσης, υπήρχε σε αφθονία και φυσικά σε χαμηλή τιμή.

Από την άποψη αυτή η σταφιδική κρίση υπήρξε η συγκυρία που ευνόησε την ανάπτυξη του κλάδου και εν μέρει επέτρεψε τον εντεινόμενο ανταγωνισμό παλαιών και νέων ποτοποιών στη διεκδίκηση μεριδίου της ομογενειακής αγοράς.

β΄. *Ο «έξω ελληνισμός» και η κατανάλωση του κονιάκ Μεταξά*

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα περιθώρια κατανάλωσης του ελληνικού κονιάκ σε αγορές του εξωτερικού με έντονη παρουσία ομογενών ήταν ασύγκριτα υψηλότερα από αυτά της εσωτερικής αγοράς. Αν δηλαδή ένας ομογενής έμπορος στην Αλεξάνδρεια, το Κάιρο ή την Κωνσταντινούπολη συνήθιζε να περιλαμβάνει από 100 έως 150 κιβώτια των δώδεκα φιαλών κονιάκ σε μία μόνο παραγγελία του, όπως φαίνεται από την εμπορική αλληλογραφία της εταιρείας Μεταξά ότι συνέβαινε, ένας δραστήριος εμπορικός αντιπρόσωπός τους, παραδείγματος χάριν, στη Θεσσαλία μπορούσε να υπολογίζει την ίδια ποσότητα ως μέγιστη προσδοκώμενη κατανάλωση ανά έτος[23]. Αυτές τις διαπιστώσεις επιβεβαίωνε επίσημα το καλοκαίρι του 1894 ο γενικός πρόξενος της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη, όταν ενημέρωνε τους κονιακοποιούς του Πειραιά και των Αθηνών ότι «υπάρχει ευρύ εν Τουρκία έδαφος διά πάντας τους Έλληνας κατασκευαστάς»[24].

Φυσικά, όσο «ευρύ» και αν είναι το «έδαφος» μιας αγοράς, οι παραγωγοί τού ίδιου κλάδου ενδιαφέρονται να διαφοροποιηθούν από τους ανταγωνιστές τους και να εξασφαλίσουν για τη δική τους επιχείρηση το εμπορικό πλεονέκτημα[25]. Αξίζει να

---

[22] Γεώργιος Ηλιάδης, «Ανώνυμη Εταιρία Οινοπνευματοποιίας Πειραιώς», στο *Αι νέαι βιομηχανίαι της Ελλάδος. Περιγραφαί και γνώμαι ειδικών περί του βιομηχανικού μας μέλλοντος*, στη σειρά *Η εργαζόμενη Ελλάς*, τ. 1, Αθήνα: Εκδοτικά καταστήματα Ακροπόλεως Β. Γαβριηλίδου 1918, σ. 163. Με τα ίδια ακριβώς κριτήρια ο ίδιος συγγραφέας χαρακτήριζε ως εθνικό ποτό και την μπίρα («Και ο ζύθος εθνικόν ποτόν», *ό.π.*, σ. 175).

[23] Αυτή π.χ. ήταν η μέγιστη προσδοκώμενη κατανάλωση του εμπόρου Τρύφωνα Καραμέρου· βλ. επιστολή του προς Σ. και Η. Μεταξά, 16 Μαρτίου 1893, Αρχείο Μεταξά, Εμπορική Αλληλογραφία, βιβλίο αρ. 4.

[24] Πρόκειται για παρέμβαση του γενικού προξένου της Ελλάδας προκειμένου να αποτραπεί γενικά η συκοφαντική δυσφήμιση των προϊόντων ενός εργοστασίου από κάποιο άλλο. Βλ. επιστολή του προς το δήμαρχο Πειραιά Θεόδωρο Ρετσίνα, που δημοσιεύτηκε σε άρθρο με τίτλο «Τα ελληνικά κονιάκ» στην πειραιώτικη εφημ. *Σφαίρα*, 15 Ιουλίου 1894.

[25] William Lazonick, *Η οργάνωση των επιχειρήσεων και ο μύθος της οικονομίας της αγοράς*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2001, σ. 100 κ.εξ.

σημειωθεί ότι στα τέλη του αιώνα μόνο στον Πειραιά οι σημαντικότεροι κονιακοποιοί και ποτοβιομήχανοι, που επίσης παρασκεύαζαν κονιάκ, έφθαναν περίπου τους τριάντα[26]. Πράγματι πολλοί από αυτούς επεδίωξαν να διεισδύσουν στις ομογενειακές αγορές της οθωμανικής, της αιγυπτιακής και λίγο αργότερα της αμερικανικής επικράτειας, καθώς και στις χώρες της κεντρικής Ευρώπης. Το γεγονός, μάλιστα, ότι όλοι παρουσίαζαν σχεδόν ταυτόχρονα τα ποτά τους στις ίδιες αγορές του εξωτερικού, δίνει την εντύπωση ότι καθένας φρόντιζε να ενημερώνεται για την πολιτική πωλήσεων του άλλου και να ακολουθεί τις κινήσεις του. Ωστόσο, λίγοι μόνο κατάφεραν να προσαρμόσουν τις παραγωγικές δυνατότητες, τις εμπορικές τακτικές και τις ποιοτικές προδιαγραφές του ποτού τους στα δεδομένα και τις απαιτήσεις των εξωτερικών αγορών, στις οποίες δεν υπήρχαν μόνο οι ελληνικής καταγωγής υποψήφιοι πελάτες αλλά και οι Ευρωπαίοι ανταγωνιστές τους. Η ύπαρξη των τελευταίων οδηγούσε τους Έλληνες κονιακοποιούς στο να στηρίζουν την πολιτική των εξαγωγών τους στην προβαλλόμενη ελληνική ταυτότητα του ποτού τους. Το ελληνικό κονιάκ μόνο διά της έμφασης στην ελληνική του προέλευση ήταν δυνατό να διαφοροποιείται από το γνωστότερο, ποιοτικότερο και φυσικά ακριβότερο γαλλικό κονιάκ.

Έτσι, η προοδευτική επέκταση των εμπορικών δραστηριοτήτων των Ελλήνων κονιακοποιών, όπως ήταν οι αδελφοί Μεταξά, στον παραδοσιακό χώρο παρουσίας των ομογενών αναδείκνυε πρωτίστως ως κατάλληλους μεσολαβητές τους ελληνικής καταγωγής εμπόρους. Άσχετα από το αν πράγματι ήταν, χάρη στον πατριωτισμό τους, περισσότερο αξιόπιστοι ως αντιπρόσωποι ενός ελληνικού εργοστασίου, οι ομογενείς έμποροι είχαν άμεση πρόσβαση στους ελληνικής καταγωγής καταστηματάρχες και επιπλέον ήταν εξοικειωμένοι με τις προτιμήσεις και τις συνήθειες του ομογενειακού καταναλωτικού κοινού. Ως αποτέλεσμα, η δραστηριοποίησή τους σε αυτές τις αγορές, ειδικά στο αρχικό στάδιο αυτού του εμπορίου, μπορούσε να προσφέρει την απαραίτητη «γέφυρα» σύνδεσης με τους ομογενείς καταναλωτές.

Πράγματι, όπως αποδεικνύει το παράδειγμα της εταιρείας Μεταξά, η ανοδική πορεία των πωλήσεών τους στηρίχθηκε στη δημιουργία ενός εκτεταμένου δικτύου ομογενών αντιπροσώπων. Το καλοκαίρι του 1892, στο πρώτο ταξίδι του Σπύρου Μεταξά στην Αίγυπτο εγκαινιάστηκε η συνεργασία με τους δύο ομογενείς αντιπροσώπους στην Αλεξάνδρεια και το Κάιρο, και τέθηκαν οι βάσεις της «κατάκτησης» ενός μεγάλου μέρους της εκεί ομογενειακής αγοράς. Ποσοτικά αυτό σήμαινε την πώληση, κατά ετήσιο μέσο όρο μέχρι τα μέσα της δεκαετίας, μόνο στο Κάιρο περισσότερων από 30.000 φιαλών και τουλάχιστον 40 βαρελιών κονιάκ[27]. Παρομοίως, στην Αλεξάνδρεια, όπου οι υπάλληλοι του εκεί Ελληνικού Επιμελητηρίου επαινούσαν καθημερινά το «εξαίρετο» κονιάκ Μεταξά, ένας μόνον παντοπώλης μπορούσε, κατά τη διάρκεια του χειμώνα, να πουλάει ακόμη και οκτώ κιβώτια ποτού (96 φιά-

[26] Για τα πρώτα στάδια ανάπτυξης της ελληνικής κονιακοποιίας χρήσιμες πληροφορίες παρέχει ο Ν. Φίλων, «Νόθευσις ελληνικών προϊόντων», *Δελτίον της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας* 1 (1895), τχ. 3, σ. 46-47. Βλ. επίσης τις ποτοποιίες του Πειραιά στο Σταματίνα Μαλικούτη, *Πειραιάς, 1834-1912. Λειτουργική συγκρότηση και πολεοδομική εξέλιξη*, Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς 2004, σ. 104-113.

[27] Βλ. σχετικά Βόγλη, *ό.π.*, σ. 184-196.

λες δηλαδή) την ημέρα[28]. Είχαν προηγηθεί επίσης τα ταξίδια του Γιώργου Μεταξά αφενός στην Κωνσταντινούπολη, όπου έδρευε η πρώτη κεντρική αντιπροσωπία του εργοστασίου, η οποία ήδη τροφοδοτούσε μεγάλο τμήμα της οθωμανικής επικράτειας, και αφετέρου στη Σμύρνη, μία κοσμοπολίτικη αγορά που, σύμφωνα με κάποιους υπολογισμούς, μπορούσε να καταναλώνει το λιγότερο 1.500 κιβώτια κονιάκ ανά έτος. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1890 το δίκτυο των ομογενών αντιπροσώπων της εταιρείας Μεταξά ξεκινούσε από την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη και έφθανε στη Σαμψούντα, τη Θεσσαλονίκη, το Μοναστήρι, τη Βράιλα και το Βουκουρέστι, και από την Αλεξάνδρεια και το Κάιρο μέχρι τη Βασόρα, τη Ραγκούν, τη Βομβάη, την Καλκούτα και άλλες μεγαλουπόλεις της Ασίας, μέσω των οποίων τροφοδοτούνταν ευρύτερες περιοχές με κονιάκ και ηδύποτα του εργοστασίου τους[29].

Ειδικά, μάλιστα, οι αντιπρόσωποι που προσδοκούσαν να εξασφαλίσουν την αποκλειστικότητα των πωλήσεων του εργοστασίου στην περιοχή τους, και κυρίως όσοι είχαν λόγους να επιδιώκουν μακρόχρονη συνεργασία, λειτουργούσαν παράλληλα ως παροχείς πολύτιμων πληροφοριών σχετικά με τις ιδιαίτερες απαιτήσεις της αγοράς τους αλλά και τις προτιμήσεις των ομογενών πελατών τους. Εξάλλου, το κατά τόπους ομογενειακό καταναλωτικό κοινό δεν μπορούσε να αντιμετωπίζεται από την εταιρεία ως ενιαία και συμπαγής ομάδα. Ούτε όμως οι κατά τόπους ομογενείς καταναλωτές αποτελούσαν ομάδες απομονωμένες από τις αγορές στις οποίες εντάσσονταν. Για την κατανόηση αυτών των ιδιαιτεροτήτων από τους εργοστασιάρχες κατάλληλοι μεσολαβητές ήταν οι δημοσιογράφοι και οι εκδότες ελληνόφωνων εφημερίδων και περιοδικών ευρείας κυκλοφορίας στα μεγάλα αστικά κέντρα του εμπορίου των αδελφών Μεταξά. Επιβεβαιώνοντας την αισιοδοξία που εκφραζόταν από διάφορες πλευρές σχετικά με τη δυναμική επίδραση του τύπου στην καλλιέργεια του οικονομικού εθνικισμού της ελληνικής διασποράς, οι αδελφοί Μεταξά σε κάθε «άνοιγμά» τους προς μια νέα αγορά επιζητούσαν τη στήριξη του τύπου, εγγράφονταν συνδρομητές σε εφημερίδες και φυσικά φρόντιζαν για την καταχώριση της περίτεχνης διαφήμισης που από το 1892 εμφανιζόταν σε τακτά διαστήματα στην πειραιώτικη *Σφαίρα* (επρόκειτο για τη διαφήμιση που εισήγαγε το γνωστό έως σήμερα επιτυχημένο σλόγκαν: «Γνήσιον ελληνικόν κονιάκ Μεταξά»). Ήδη το 1892 η *ρεκλάμα* τους εμφανιζόταν δύο φορές την εβδομάδα στο *Νεολόγο* και την *Κωνσταντινούπολη*, εφημερίδες που πωλούσαν καθημερινά 4.000 φύλλα.

Παρόμοιοι στόχοι καθορίζουν την προσαρμογή της συνολικής διαφημιστικής τους εκστρατείας στις ευαισθησίες προπάντων του ομογενειακού καταναλωτικού κοινού. Σε μια εποχή που οι ευρωπαϊκές κοινωνίες ανακάλυπταν τα μεγάλα μαζικά θεάματα και τη μαζική διασκέδαση, οι αδελφοί Μεταξά χρηματοδοτούσαν στην Κωνσταντινούπολη θεατρικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις ελληνικών συλλόγων με σκοπό την προβολή τους. Από το 1892 διαφήμιζαν το κονιάκ τους στην αυλαία του θεάτρου «Μνηματακίων», στο δημαρχιακό κήπο στο Πέραν, όπως και του θεάτρου

[28] Εφημ. *Ταχυδρόμος* (Αλεξάνδρειας), 2 Ιανουαρίου 1893. Η είδηση μεταφέρεται στην εφημ. *Σφαίρα*, 11 Ιανουαρίου 1893.

[29] Αναλυτικά για την οργάνωση των αντιπροσωπιών του εργοστασίου βλ. στο Βόγλη, *ό.π.*, σ. 184-261.

της λέσχης «Ομόνοια» στο Διπλοκιόνιον, όπου εκτός από θεατρικές παραστάσεις διοργανώνονταν διαλέξεις, χοροί και άλλες νυχτερινές εκδηλώσεις. Ενήμεροι για τη δυναμική των σχεδιασμένων από «καλλιτέχνες περιωπής» αφισών, οι οποίες από τη δεκαετία του 1880 κατέκλυζαν τους ευρωπαϊκούς δρόμους, από το φθινόπωρο του 1892 οι αδελφοί Μεταξά ανέθεσαν σε λιθογράφο της Μασσαλίας την κατασκευή των πρώτων διαφημιστικών ταμπλό του εργοστασίου τους. Το κόστος ήταν αρκετά μεγάλο, αλλά και οι προσδοκίες για την αποτελεσματικότητα αυτής της διαφημιστικής καμπάνιας ήταν εξίσου υψηλές. Στόχος ήταν η τοποθέτηση των ταμπλό στα μεγαλύτερα ποτοπωλεία όπου διαθέτονταν τα ποτά Μεταξά, και κυρίως σε πολυσύχναστα σημεία μεγάλων ή μικρών πόλεων με έντονη ομογενειακή παρουσία: στην αρχή, τοποθετήθηκαν δοκιμαστικά στα Δαρδανέλια, την Αδριανούπολη, την Αλεξανδρούπολη, την Καβάλα, τις Σέρρες, τη Θεσσαλονίκη και το Μοναστήρι καθώς και στην παραλιακή ζώνη του Εύξεινου Πόντου: Σινώπη, Σαμψούντα, Ορδού και Τραπεζούντα.

Στις αρχές του 20ού αιώνα και ενώ στους εμπορικούς δρόμους της ελληνικής πρωτεύουσας είχαν κάνει την εμφάνισή τους οι υπάλληλοι της «Εταιρίας Διαφημίσεων και Τοιχοκολλήσεων» του Νικόλαου Ιγγλέση –οι πρώτοι διανομείς διαφημιστικών φυλλαδίων–, οι αδελφοί Μεταξά στράφηκαν στα φωτογραφικά ταμπλό, τα οποία μπορούσαν πια να προμηθεύονται –χωρίς μεταφορικά έξοδα– από την Αθήνα. Το 1902 επετεύχθη και η συνεργασία τους με το Ν. Ιγγλέση που τότε επέκτεινε τις εργασίες του στην Κωνσταντινούπολη, και η διαφήμισή τους αναρτήθηκε στα τραμ της Κωνσταντινούπολης.

Ακολουθώντας, μάλιστα, τις νέες τάσεις της *belle époque* οι κατά τόπους αντιπρόσωποι των αδελφών Μεταξά διένειμαν στους παλαιούς πελάτες φωτογραφίες των διευθυντών-αδελφών, συχνότερα του Σπύρου και σπανιότερα του Ηλία ή του Αλέξανδρου Μεταξά (ο Γιώργος είχε ήδη αποβιώσει). Η εικόνα του Έλληνα εργοστασιάρχη αποτελούσε ένα επιπλέον στοιχείο της ταυτότητας των ποτών του, που καταναλώνονταν σε ένα μακρινό τόπο και η τοποθέτησή της σε περίοπτη θέση μέσα στην αντιπροσωπία ή στη βιτρίνα του ποτοπωλείου ενός ομογενούς εμπόρου εντυπωσίαζε, όπως φαίνεται, τους πελάτες. Μετά τη διοργάνωση, μάλιστα, των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων στην Ελλάδα (1896) συζητήθηκε το ενδεχόμενο να εισαχθεί στις ετικέτες ή στις αφίσες της εταιρείας η φωτογραφία του χρυσού μαραθωνοδρόμου Σπύρου Λούη. Η σκέψη να εξάρουν συγκυριακά με τον τρόπο αυτό το εθνικό αίσθημα των ομογενών καταναλωτών, αλλά και να εντυπωσιάσουν όσους ξένους προτιμούσαν το ποτό τους, απηχούσε νεωτερικές στρατηγικές διαφημιστικής προώθησης, οι οποίες την ίδια περίπου εποχή είχαν οδηγήσει τους εργοστασιάρχες αδελφούς στην απόφαση να εκτυπώσουν με την επωνυμία της εταιρείας διαφημιστικά καρτ-ποστάλ με απεικονίσεις της Ακρόπολης και άλλων αξιόλογων μνημείων του αρχαιοελληνικού πολιτισμού. Εξάλλου, οι ευχετήριες κάρτες για το νέο έτος και τα ημερολόγια με τη διαφήμιση του εργοστασίου ήδη είχαν καταστεί συνηθισμένο μέσο της διαφημιστικής καμπάνιας τους. Μετά από πρόταση του Γεώργιου Βαλασάκη, διευθυντή του εργοστασίου, το 1902 έγινε αποδεκτή η ιδέα να διανέμονται στους πελάτες αντί ημε-

ρολογίου για το νέο έτος ρολόγια τοίχου, στα οποία αναγραφόταν με το κυανό χρώμα της ελληνικής σημαίας «ελληνιστί [...] επί της πλακός: Κονιάκ Σ. και Η. και Α. Μεταξά Πειραιώς» και γύρω μεταφρασμένη η ίδια ένδειξη στα τουρκικά, αρμενικά και γαλλικά[30].

Πρόσθετο διαφημιστικό τέχνασμα, που αντλήθηκε επίσης από τις καινοτόμες ευρωπαϊκές εμπορικές πρακτικές, ήταν η διανομή δειγμάτων του κονιάκ, δηλαδή μικρογραφιών των μπουκαλιών που πωλούνταν στην αγορά. Τα φιαλίδια αυτά εισήχθησαν στην πολιτική του εργοστασίου προκειμένου να περιοριστεί η δωρεάν προσφορά μεγάλων φιαλών, να γίνεται οικονομία του ποτού και παράλληλα να προωθηθούν μαζικά στην αγορά τα προϊόντα του εργοστασίου. Η δυνατότητα δοκιμής του προϊόντος από τον υποψήφιο πελάτη, πριν προχωρήσει στην παραγγελία του, ανταποκρινόταν στις σύγχρονες απαιτήσεις των όλο και περισσότερο ευημερουσών αλλά συνάμα αυστηρότερων αστικών αγορών. Αν και οι μαζικές διανομές δειγμάτων αύξαναν την ήδη δαπανηρή διαφημιστική στρατηγική του εργοστασίου με πρόσθετα έξοδα (αγορά φιαλιδίων, μικρότερων φελλών και αντίστοιχου μεγέθους ετικετών, που και πάλι παραγγέλλονταν από τη Μασσαλία), συνιστούσαν μια πολλά υποσχόμενη καινοτομία που χαρακτήριζε την πολιτική πωλήσεων αρκετών μεγάλων ευρωπαϊκών βιομηχανιών. Φυσικά, συνεχιζόταν και η προσφορά δωρεάν μεγάλων φιαλών σε σημαντικούς πελάτες και επιφανείς άνδρες κάθε τοπικής κοινωνίας ως αναπόσπαστο επίσης τμήμα της διαφημιστικής καμπάνιας του εργοστασίου. Τέτοια δώρα προσφέρονταν συνήθως με αφορμή τις γιορτές των Χριστουγέννων και της Πρωτοχρονιάς σε πρεσβευτές και προξενικούς υπαλλήλους, σε τελωνοφύλακες, γιατρούς νοσοκομείων και ελληνικές λέσχες της Κωνσταντινούπολης και άλλων μεγάλων πόλεων.

Σταδιακά η δωρεάν παραχώρηση ενός ποσοστού του προϊόντος, που ξεκίνησε από 5% και έφθασε στο 10% ή και το 15% επί των συνολικών παραγγελιών, καθιερώθηκε κατ' ανάγκη σε συγκεκριμένες αγορές κατόπιν ειδικών συμφωνιών. Τέτοιες συμφωνίες ίσχυσαν, παραδείγματος χάριν, από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 στην Αίγυπτο. Όπως εξηγούσαν οι τότε κληρονόμοι της επιχείρησης σε επιστολή τους προς την Κεντρική Επιτροπή Συναλλάγματος της Τράπεζας της Ελλάδος, η τακτική αυτή είχε υπερβεί πια τη στρατηγική της διαφήμισης ή της προσπάθειας προσέγγισης του ομογενειακού καταναλωτικού κοινού: «η τοιαύτη παραχώρησις δυστυχώς αξιούται παρά των αγοραστών, επ' απειλή προτιμήσεως των γαλλικών προϊόντων, επομένως δεν δυνάμεθα να μην την δεχθώμεν»[31]. Η ερμηνεία, μάλιστα, αυτή φανερώνει ότι η επιτυχία της εταιρείας Μεταξά να αποκτήσει εμπορικό πλεονέκτημα απέναντι στους Έλληνες ανταγωνιστές τους, την οδηγούσε αναπόφευκτα σε ένα σκληρότερο στάδιο ανταγωνισμού, στο πλαίσιο του οποίου

[30] Βλ. επιστολή του αντιπροσώπου τους στην Κωνσταντινούπολη Στ. Σαγιάννη προς Σ. και Η. και Α. Μεταξά, 3 Οκτωβρίου 1902, Αρχείο Μεταξά, Εμπορική Αλληλογραφία (βιβλίο Κων/πολης αρ. 1). Αναλυτικά για τη διαφημιστική καμπάνια του εργοστασίου βλ. στο Βόγλη, *ό.π.*, σ. 174-184.

[31] Βλ. «Σ. Α. Μεταξά κληρονόμοι» προς Τράπεζα της Ελλάδος, 9 Μαΐου 1933, ό.π., Εμπορική Αλληλογραφία (φάκ. 1933).

εξαρχής μειονεκτούσαν, διότι παρήγαγαν και διακινούσαν ένα ελληνικό κονιάκ. Ακόμη και αν το δικό τους ελληνικό κονιάκ μπορούσε να αποδειχθεί περισσότερο ποιοτικό από το ποτό άλλων ελληνικών εργοστασίων, δεν ήταν εύκολο να συγκριθεί με το γαλλικό, το οποίο παρασκευαζόταν με βάση διαφορετικές προδιαγραφές. Πράγματι, όταν η σύγκριση αυτή επιχειρήθηκε κατά τους ελέγχους των αρμοδίων υπηρεσιών των ΗΠΑ, το αποτέλεσμά της ήταν, όπως θα φανεί παρακάτω, αρκετά δυσάρεστο για όλους τους Έλληνες κονιακοποιούς.

γ΄. *Η νέα διασπορά και η κατανάλωση του κονιάκ Μεταξά*

Εμπορικά τεχνάσματα και πρακτικές που δοκιμάστηκαν στην πορεία του χρόνου, βρίσκουν ίσως την πιο ενδιαφέρουσα εφαρμογή τους κατά την απόπειρα των εργοστασιαρχών Μεταξά να διεκδικήσουν μερίδιο στην καταναλωτική αγορά του μεγαλύτερου τμήματος της νέας ελληνικής διασποράς: των Ελλήνων μεταναστών στις ΗΠΑ. Αυτό ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι στη διαδικασία της προσέγγισης των αμερικανικών αγορών διακρίνονται δύο επιμέρους στάδια που αποτυπώνουν την εξελικτική πορεία της οργάνωσης της παραγωγής αλλά και των δικτύων διανομής του εργοστασίου κατά τη μετάβασή του από την πρώτη στη δεύτερη γενιά της οικογένειας Μεταξά. Παράλληλα, τα στάδια αυτά καταδεικνύουν τις διαφορετικές στρατηγικές πολιτικής πωλήσεων της διευθυντικής ομάδας του εργοστασίου πριν και μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο.

Συγκεκριμένα, το πρώτο στάδιο ξεκινά αρκετά νωρίς. Στις αρχές του 1894, όντας αισιόδοξοι χάρη στην *απογείωση* τότε των εργασιών τους στην Οθωμανική αυτοκρατορία και την Αίγυπτο αλλά συνάμα ανήσυχοι εξαιτίας της εμφάνισης στις αγορές των ΗΠΑ πρώτα του κονιάκ κάποιων συμπατριωτών ανταγωνιστών τους, οι αδελφοί Μεταξά αποφάσισαν να συμμετάσχουν στον «αγώνα» διεκδίκησης μεριδίου των νέων αγορών, ώστε να μην παραχωρήσουν πολύτιμο προβάδισμα σε άλλους[32]. Στα αρχικά τους σχέδια οι Έλληνες μετανάστες στις ΗΠΑ παρουσιάζονταν ως μια τρόπον τινά έτοιμη «ξενιτεμένη πελατεία», εξοικειωμένη με τα ποτά ελληνικής παρασκευής[33], η οποία αναμενόταν να προσφέρει τις πολύτιμες εθνικές «γέφυρες» για την προσέγγιση και των νέων αγορών. Πολύ σύντομα όμως οι συνδιευθυντές Μεταξά συνειδητοποίησαν πως οι συνθήκες λειτουργίας των αμερικανικών αγορών ήταν καταφανώς διαφορετικές. Παρομοίως, και η προοπτική της προσέγγισης της «ξενιτεμένης ελληνικής πελατείας» απαιτούσε ριζικά ανανεωμένες μεθοδεύσεις. Επίσης, όπως διαπίστωσαν σχεδόν εξαρχής οι αδελφοί Μεταξά, για την προώθηση του ποτού τους στις αμερικανικές αγορές δεν μπορούσαν να στηριχθούν σε Έλληνες εμπόρους που δραστηριοποιούνταν στις ΗΠΑ και οι οποίοι ήταν μάλλον ανέτοιμοι να στηρίξουν το εγχείρημά τους. Είναι ενδεικτικό ότι μέχρι το 1898 οι δοκιμαστικές συνεργασίες της εταιρείας Μεταξά με Έλληνες εμπόρους στο Σικάγο είχαν ως μέγιστη ετήσια εξα-

[32] Για την επέκταση του εμπορικού δικτύου του εργοστασίου στις ΗΠΑ, βλ αναλυτικά Βόγλη, *ό.π.*, σ. 284-309.

[33] Για τον εθισμό των μεταναστών στην κατανάλωση εθνικών ποτών ως παράγοντα ανάπτυξης της ελληνικής κονιακοποιίας βλ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, σ. 362-363.

γωγή τα 60 κιβώτια των 12 φιαλών κονιάκ[34]. Ως αποτέλεσμα, πριν τα τέλη του αιώνα, εγκαινιάστηκε η συνεργασία του εργοστασίου με έμπειρους μεν και καταξιωμένους αντιπροσώπους αλλά ξένους, δηλαδή μη Έλληνες.

Θα πρέπει, μάλιστα, να σημειωθεί ότι ο γενικός πρόξενος της Ελλάδας στη Νέα Υόρκη, Δημήτριος Μπότασης, ήδη από το 1895 είχε ενημερώσει προσωπικά τους αδελφούς Μεταξά για τις δυσκολίες που επρόκειτο να αντιμετωπίσουν στις αμερικανικές αγορές. Απαντώντας στα ερωτήματα σχετικά με τα περιθώρια προώθησης του κονιάκ τους σε αυτές τις αγορές, ο Μπότασης έγραφε: «[...] δεν ηξεύρω που ηύρατε ότι το ελληνικόν κονιάκ έχει ζήτησιν και ελπίδαν διαδόσεως εις Αμερικήν, εξ εναντίας ούτε ζήτησις υπάρχει ούτε πιθανότητες διαδόσεως. Οι πλούσιοι πίνουν αποκλειστικώς Γαλλικόν κονιάκ, η δε μεσαία και κάτω τάξις πίνει μόνον whisky και ζύθον. Όσοι των Ελλήνων κατασκευαστών εδοκίμασαν την Αμερικήν διά κονιάκ, την έπαθαν». Προσέθετε, μάλιστα, ότι ακόμη και η Καλιφόρνια παρήγαγε κονιάκ και οίνους «πολύ αυθεντικωτέρους των ελληνικών»[35]. Έως ένα βαθμό τις προβλέψεις του επιβεβαίωνε και η απροθυμία των μεγάλων εμπορικών εταιρειών της Νέας Υόρκης, στις οποίες πρότεινε η εταιρεία Μεταξά να αναλάβουν την αντιπροσωπία του εργοστασίου. Όλοι επικαλούνταν την απειρία τους στο εμπόριο κρασιού και κονιάκ. Πράγματι υπό τις συνθήκες λειτουργίας των συγκεκριμένων αγορών η εξειδίκευση των αμερικανών εισαγωγέων σε συγκεκριμένα προϊόντα αποτελούσε για τους ίδιους στρατηγική επιβίωσης. Αλλά η κυριότερη αιτία της άρνησής τους ήταν ότι, όπως και ο Μπότασης, διέβλεπαν ελάχιστα περιθώρια στη διακίνηση ενός ελληνικού κονιάκ, η σύνθεση του οποίου διέφερε σημαντικά από εκείνη των γαλλικών κονιάκ που θεωρούνταν «αυθεντικά»· και οι απαιτήσεις ενός Αμερικανού αντιπροσώπου σε ό,τι αφορά την ποιότητα των προϊόντων που θα διακινούσε στην αγορά, ήταν ιδιαίτερα υψηλές, όπως ακριβώς ήταν και οι απαιτήσεις του αμερικανικού καταναλωτικού κοινού[36].

Βέβαια, όχι μόνον η εταιρεία Μεταξά αλλά όλοι οι Έλληνες κονιακοποιοί γνώριζαν ότι το ελληνικό κονιάκ τους δεν παραγόταν με βάση τις καθορισμένες από τη γαλλική νομοθεσία προδιαγραφές. Η προσδοκία τους να βασιστούν στην κατανάλωση της «ξενιτεμένης ελληνικής πελατείας» και έτσι να διευρύνουν τη φήμη του ποτού τους αλλά και να «διαφημίσουν» την ελληνική του ταυτότητα μέσω της διάθεσής του στα ποτοπωλεία, τα μπαρ και τα καφενεία των ομογενών, άρχισε να επιβεβαιώνεται στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα. Έως τότε οι ετήσιες πωλήσεις τους δεν ξεπερνούσαν τα 450 κιβώτια των 12 φιαλών ποτού στις τεράστιες αγορές της Νέας Υόρκης ή του Σικάγο. Μόλις το 1912 η κατανάλωσή τους παρουσίασε συγκριτικά αλματώδη ανοδική πορεία, ξεπερνώντας στη Νέα

[34] Βλ. σχετικούς πίνακες στο Βόγλη, *ό.π.*, σ. 289.

[35] D. N. Botassi προς Σ. και Η. Μεταξά, 14/26 Νοεμβρίου 1895, Αρχείο Μεταξά, Εμπορική Αλληλογραφία (βιβλίο αρ. 18).

[36] Για μια ενδιαφέρουσα ανάλυση της εξέλιξης και των ιδιαιτεροτήτων της αγοράς των ΗΠΑ κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα βλ. Glenn Porter και Harold C. Livesay, *Merchants and Manufacturers: Studies in the Changing Structure of Nineteenth Century Marketing*, Chicago: Elephant ^{2}1989, σ. 116 κ.εξ.

Υόρκη τα 3.300 κιβώτια και –μέχρι την επιβολή της ποτοαπαγόρευσης– πλησιάζοντας τα 10.000 κιβώτια[37]. Ήδη όμως οι αμερικανικές αρχές ενέτασσαν το ποτό τόσο της εταιρείας Μεταξά όσο και των άλλων Ελλήνων ποτοποιών σε διαφορετική κατηγορία από εκείνη του αυθεντικού γαλλικού κονιάκ. Όχι τυχαία, μάλιστα, η εταιρεία, λίγο πριν επιβληθεί η ποτοαπαγόρευση στις ΗΠΑ, είχε επιλέξει να χαρακτηρίζει το ποτό της ως οινοπνευματώδες ποτό (*liquor*) και όχι ως *brandy*, αφού ούτως ή άλλως οι ανταγωνιστές τους διακινούσαν ήδη αρκετά ελληνικά μπράντι. Ωστόσο, οι περιπέτειες του χαρακτηρισμού του ποτού Μεταξά στις ΗΠΑ ως μπράντι, ή απομίμησης μπράντι, λικέρ, ή απλώς αλκοολούχου ποτού επρόκειτο να κορυφωθούν στο δεύτερο στάδιο των εξαγωγών του εργοστασίου, που ξεκινά το Δεκέμβριο του 1933, μετά την άρση της ποτοαπαγόρευσης στις ΗΠΑ.

Με άλλα λόγια, λόγω της απουσίας ελληνικής σχετικής νομοθεσίας που, όπως η γαλλική, θα έθετε τις προδιαγραφές του ελληνικού ποτού, στο χώρο του εμπορίου που είχαν «κατακτήσει» οι αδελφοί Μεταξά της πρώτης γενιάς μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, η έννοια της ποιοτικής ταυτότητας ενός ελληνικού κονιάκ υπαγόταν σχεδόν αποκλειστικά στις ποιοτικές προδιαγραφές που έθετε το ίδιο το εργοστάσιο, σύμφωνα με τους όρους της παραγωγικής και εμπορικής πολιτικής του. Επομένως, η κυριότερη αμφισβήτηση της γνησιότητας του κονιάκ ενός ελληνικού εργοστασίου προερχόταν κυρίως από άλλους ελλαδίτες κονιακοποιούς. Κορυφωνόταν με δυσφημιστικούς «πολέμους» που κινούσε ένας παραγωγός εναντίον κάποιου ανταγωνιστή του στις ίδιες εξωτερικές αγορές και κατέληγε σε κατηγορίες ότι, ενώ εκείνος μόνον παρήγαγε *γνήσιο*, δηλαδή φυσικό και παλαιωμένο ελληνικό κονιάκ, το ποτό του άλλου ακολουθούσε κάποια ευκολότερη, φθηνότερη αλλά και λιγότερο ποιοτική συνταγή, με αποτέλεσμα να είναι *νενοθευμένον* ποτό με προσμίξεις. Αυτό ήταν, παραδείγματος χάριν, το επιχείρημα του Ανδρέα Καμπά στον «πόλεμο» που εξαπέλυσε εναντίον της εταιρείας Μεταξά, το 1894, στην αγορά της Κωνσταντινούπολης. Ως εκ τούτου διενεργήθηκαν έλεγχοι από τις οθωμανικές αρχές, οι οποίοι απέδειξαν ότι το λεγόμενο ελληνικό κονιάκ, ακόμη και το κονιάκ του Καμπά, ήταν *νενοθευμένον*[38].

Με το ίδιο, επίσης, επιχείρημα υποστηρίχθηκε και στις ΗΠΑ αρκετά αργότερα – το 1937– η καταγγελία που υπέβαλαν στην Ομοσπονδιακή Διεύθυνση Οινοπνευμάτων Έλληνες εισαγωγείς της Νέας Υόρκης, οι οποίοι ισχυρίζονταν ότι ειδικά το ποτό

[37] Βλ. σχετικούς πίνακες στο Βόγλη, *ό.π.*, σ. 294-295.

[38] Η σύγκρουση των δύο εργοστασίων στην αγορά της Κωνσταντινούπολης έλαβε πρωτόγνωρες διαστάσεις, απειλητικές γενικότερα για την ελληνική κονιακοποιία, από τη στιγμή που οι διευθυντές των δύο εργοστασίων επιχείρησαν να δικαιωθούν μέσω δημοσιευμάτων τους στις σπουδαιότερες εφημερίδες της εποχής. Έτσι, στο πρώτο εξάμηνο του 1894 σχετικά άρθρα δημοσιεύτηκαν στις εφημερίδες *Πρόνοια* και *Σφαίρα* του Πειραιά, σε ευρείας κυκλοφορίας εφημερίδες της Αθήνας, όπως στην *Παλιγγενεσία*, την *Ακρόπολη*, τους *Καιρούς* και την *Ελλάδα* αλλά και στο *Νεολόγο* και την τουρκόγλωσση εφημ. *Σαμπάχ* της Κωνσταντινούπολης. Βλ. ενδεικτικά «Ελληνικόν Κονιάκ – Πολιτεία Α. Χρηστομάνου. Απάντησις Α. Α. Μεταξά», εφημ. *Σφαίρα*, 24 Μαρτίου 1894, όπου συνοψίζεται το ιστορικό της διαμάχης και ο «δημοσιογραφικός πόλεμος» που τη συνόδευσε. Αναλυτικότερα για το ζήτημα βλ. στο Βόγλη, *ό.π.*, σ. 208-219.

των Μεταξά, που μετά την άρση της ποτοαπαγόρευσης είχε εξασφαλίσει την πρώτη θέση των πωλήσεων του εν λόγω ελληνικού ποτού στις ΗΠΑ, δεν πληρούσε τους όρους των αμερικανικών κανονισμών ώστε να θεωρείται μπράντι[39]. Οι αναλύσεις που πραγματοποίησαν τότε οι αμερικανικές αρχές, ενέταξαν τόσο το ποτό των Μεταξά όσο και τα μπράντι των άλλων ελληνικών εργοστασίων στην κατηγορία «των μη προβλεπομένων άλλως»[40]. Πρόσθετη συνέπεια αυτή τη φορά ήταν γενικά το λεγόμενο «ελληνικό κονιάκ» να εξαιρεθεί από δασμολογικές ελαφρύνσεις, που ίσχυαν για τα γαλλικά κονιάκ βάσει της γαλλοαμερικανικής σύμβασης· έως τότε, παρά τις πιέσεις των Ελλήνων ποτοβιομηχάνων, δεν είχε επιτευχθεί κάποια ελληνοαμερικανική ή άλλη διμερή συμφωνία για την υποστήριξη και την προστασία των εν λόγω ελληνικών εξαγωγών.

Την κρίση αυτή διαχειρίστηκε η διευθυντική ομάδα της δεύτερης γενιάς των Μεταξά επιστρατεύοντας τη στήριξη του κράτους με την επίκληση της μακράς παράδοσης του εργοστασίου και κυρίως του σημαντικού συναλλάγματος που απέφερε σταθερά επί μισό αιώνα στο ελληνικό κράτος. Η λύση που προωθήθηκε, αποσκοπούσε στην αποδέσμευση του ποτού Μεταξά από το ελληνικό κονιάκ ή μπράντι, με την αναγνώρισή του από το ελληνικό κράτος ως ειδικού τύπου ποτού, ως *«τυποποιημένου»* ποτού, κατά τον όρο που χρησιμοποιήθηκε, υπό το όνομα απλώς *ΜΕΤΑΧΑ*[41].

δ΄. *Αντί επιλόγου*

Η ανάπτυξη της κονιακοποιίας των αδελφών Μεταξά φανερώνει ότι –σε αντίθεση με την άποψη πολλών οικονομολόγων και ιστορικών– η οικογενειακή μορφή οργάνωσης μιας επιχείρησης δεν αποδεικνύεται παραγωγική μόνον όταν αφορά μικρομεσαίες επιχειρήσεις[42]. Άλλωστε, ο χαρακτηρισμός μιας ελληνικής επιχείρησης, όπως αυτής των Μεταξά, ως μεγάλης ή μικρομεσαίας δεν μπορεί να βασιστεί στη σύγκρισή της με ξένες επιχειρήσεις της ίδιας εποχής, αλλά είναι σκόπιμο να προκύπτει με κριτήριο τη θέση της στο ελληνικό επιχειρηματικό και θεσμικό περιβάλλον, στο οποίο αναπτύχθηκε[43]. Τα ει-

---

[39] Την πληροφορία ότι Έλληνες εισαγωγείς της Νέας Υόρκης είχαν προβεί στην καταγγελία, μετέφερε στο Υπουργείο Εξωτερικών ο πρεσβευτής τότε της Ελλάδας στην Ουάσιγκτον Δημήτριος Σισιλιάνος· βλ. αντίγραφο της επιστολής του προς το Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 1.073/1 Ιουνίου 1937, Αρχείο Μεταξά, Εμπορική Αλληλογραφία (φάκ. 1936).

[40] Γι' αυτή την ειδική κατηγορία ποτών βλ. Βόγλη, *ό.π.*, σ. 304.

[41] Βλ. σχετικά το τηλεγράφημα Μαυρουδή (Πρεσβεία Ουάσιγκτον) αρ. 8.169/14 Απριλίου 1937, συνημμένο σε επιστολή του αντιπροσώπου του εργοστασίου R. C. Williams & Co προς Άγγελο Σ. Μεταξά, 23 Απριλίου 1937 και την απάντησή του, 27 Απριλίου 1937, ό.π., Εμπορική Αλληλογραφία (φάκ. 1937).

[42] Andrea Colli, *The History of Family Business, 1850-2000*, Cambridge: Cambridge University Press 2002, σ. 5. Βλ. ενδεικτικά την εξέλιξη της επιχείρησης του Οίκου των Siemens, στο Jurgen Kocka, *Industrial Culture and Bourgeois Society: Business, Labor, and Bureaucracy in Modern Germany, 1800-1918*, New York: Berghahn Books 1999, σ. 27-50.

[43] Colli, *ό.π.*, σ. 5. Βλ. χρήσιμες παρατηρήσεις με σημείο αναφοράς ένα μεγάλο δείγμα γερμανικών οικογενειακών επιχειρήσεων στο Dirk Schumann, «Budenbrooks Revisited: The Firm and the Entrepreneurial Family in Germany during the Nineteenth and Early Twenti-

δικά γνωρίσματα αυτού του περιβάλλοντος υπερκαθόρισαν γενικότερα την εξέλιξη του κλάδου της ελληνικής κονιακοποιίας.

Λόγω της απουσίας, λοιπόν, ειδικής νομοθεσίας αλλά και ουσιαστικής στήριξης και προστασίας από την πλευρά του ελληνικού κράτους, η διάδοση του ελληνικού κονιάκ στη διεθνή αγορά στηρίχθηκε αποκλειστικά στη δυνατότητα κάθε επιχείρησης. Το σπουδαιότερο πλεονέκτημα που μπορούσαν να αξιοποιήσουν όλοι ανεξαιρέτως οι Έλληνες κονιακοποιοί, απέρρεε από την ελληνική τους ταυτότητα: όπως ήδη τονίστηκε, ήταν η παρουσία των ομογενών σε διάφορες χώρες του εξωτερικού, που αναμενόταν να προσφέρει πολύτιμες εθνικές «γέφυρες» για την προώθηση του ελληνικού ποτού στις ξένες αγορές. Ωστόσο, οι εργοστασιάρχες που, όπως οι Μεταξά, κατάφεραν να ξεφύγουν από τη διαμορφούμενη ανταγωνιστική ισορροπία μεταξύ των Ελλήνων κονιακοποιών, ήταν όσοι είχαν την ευελιξία να προσαρμόζουν την παραγωγή τους στις καταναλωτικές προτιμήσεις των νέων πελατών και παράλληλα είχαν τη διορατικότητα αλλά και τις προϋποθέσεις να εξοπλίζουν διαρκώς τα εργοστάσιά τους με τις απαιτούμενες παραγωγικές υποδομές και να ανανεώνουν την εμπορική πολιτική τους με γνώμονα τις στρατηγικές διακίνησης που επέβαλλε η εκάστοτε κρατούσα εμπορική πραγματικότητα. Από αυτούς πάλι εκείνοι που επιχείρησαν κατά καιρούς να μονοπωλήσουν το εμπορικό πλεονέκτημα του διάσπαρτου ομογενειακού καταναλωτικού κοινού, ήταν όσοι δοκίμασαν και σε κάποιο βαθμό κατάφεραν να προσαρμόσουν τις καινοτόμες ευρωπαϊκές διαφημιστικές πρακτικές της εποχής στις ανάγκες της προώθησης του δικού τους ελληνικού κονιάκ.

Ανάμεσα στους τελευταίους πρωτοστάτησαν οι Μεταξά, για τον εξής πρόσθετο λόγο: πέτυχαν να απομονώσουν το ποτό τους τόσο από τα λεγόμενα ελληνικά κονιάκ, διότι λόγω της σύνθεσής του ανήκε σε διαφορετική κατηγορία από το γαλλικό κονιάκ, όσο και από τον ανταγωνισμό των Ελλήνων παραγωγών που κορυφωνόταν κατά κανόνα στις αγορές του εξωτερικού. Η ιδέα αυτή κυοφορήθηκε προοδευτικά κατά τη διάρκεια των δύο φάσεων της επέκτασης του εξαγωγικού εμπορίου των Μεταξά –αρχικά στις αγορές, τις οποίες μπορούσαν να προσεγγίσουν με τη βοήθεια των Ελλήνων ομογενών, και κατόπιν, όταν, υπό καταφανώς διαφορετικές συνθήκες, επιζητούσαν για τον ίδιο σκοπό την αρωγή των αναπτυσσόμενων ακόμη ελληνικών κοινοτήτων στις υπερατλαντικές αγορές. Ουσιαστικά η αναγνώριση του ποτού των Μεταξά από το ελληνικό κράτος ως «τυποποιημένου» ποτού αποτελούσε τη σημαντικότερη βοήθεια της πολιτείας, παρότι πριν το τέλος της δεκαετίας του 1930 είχε θεωρηθεί απλά ως μία λύση που προς στιγμήν τουλάχιστον διασφάλιζε τη θέση των ποτών Μεταξά στις αμερικανικές αγορές. Μακροπρόθεσμα όμως σήμαινε την εξασφάλιση ενός μονοπωλιακού τρόπον τινά δικαιώματος διακίνησης του ποτού Μεταξά, που χαρακτηριζόταν αναντίρρητα πια ως ελληνικό. Αυτό ήταν ίσως το ουσιαστικό πλεονέκτημα της κονιακοποιίας, το οποίο αξιοποιήθηκε στο κορυφαίο στάδιο της αναπτυξιακής πορείας της, μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου.

---

eth Centuries», στο Paul L. Robertson (επιμ.), *Authority and Control in Modern Industry: Theoretical and Empirical Perspectives*, London: Routledge 1999, σ. 221-239.

Στράτος Ν. Δορδανάς – Θεοδόσης Τσιρώνης

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ *ΥΦΑΝΕΤ*, 1926-1965*

Ανάμεσα στους πολλούς δηλωτικούς –του χαρακτήρα και της φυσιογνωμίας– προσδιορισμούς που θα μπορούσαν να αποδοθούν στη Θεσσαλονίκη, είναι και αυτός μιας πόλης όπου η αδιάκοπη εργασία αποτελούσε το μοναδικό μέσο επιβίωσης. Αν και το δίπτυχο βιομηχανία-απασχόληση κατέχει κεντρική θέση στον βαθμό ανάπτυξης κάθε αστικού κέντρου, ωστόσο η κρίσιμη παράμετρος της απασχόλησης δεν έχει επαρκώς μελετηθεί στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, τόσο κατά τη διάρκεια της μετάβασής της από την πολυεθνική αυτοκρατορία στο έθνος-κράτος όσο και στις επόμενες δεκαετίες. Η βιομηχανία της *Υφανέτ* συνιστά ένα εξαιρετικό παράδειγμα, κατά το οποίο η μελέτη περίπτωσης μπορεί να αναχθεί στο γενικό, καθώς περικλείει όλες τις πτυχές της επιχειρηματικής εξέλιξης και των μεταβολών στο εργατικό δυναμικό, τις οποίες πρόσφερε η ίδια η πόλη· από τη γέννηση του βιομηχανικού πυρήνα ανάπτυξης των ετών 1870-1912, με βάση τα εβραϊκά κυρίως κεφάλαια, η Θεσσαλονίκη «εξελληνίστηκε» κατά κάποιον τρόπο βιομηχανικά με την είσοδο και Ελλήνων κεφαλαιούχων μετά το 1912, για να γνωρίσει στη συνέχεια την παραγωγική άνθηση του Μεσοπολέμου, που συνοδεύτηκε από την εντυπωσιακή διεύρυνση της εργασιακής διαθεσιμότητας μετά το 1922, περνώντας τελικά στις δύσκολες αναπροσαρμογές των νέων οικονομικών απαιτήσεων της πολεμικής και μεταπολεμικής περιόδου[1].

Υπό το πρίσμα αυτό η ιστορία της *Υφανέτ* έχει συνδεθεί αναπόσπαστα με την κοινωνική, εργασιακή και οικονομική ζωή της Θεσσαλονίκης. Ο χώρος όπου βρίσκεται και σήμερα το εγκαταλελειμμένο κτηριακό συγκρότημα της *Υφανέτ*, στην περιοχή του Παπάφειου, ήταν από τις αρχές του 20ού αιώνα εργοστασιακός τόπος. Εκεί το 1908 είχε κτιστεί το εργοστάσιο υφαντουργίας της εταιρείας *Καζάζη-Καπαντζή-Γιαχέλ*, το οποίο ένα χρόνο αργότερα αποτεφρώθηκε δίχως να εξακριβωθεί ποτέ υπό ποιες συνθήκες[2]. Πάνω στα ερείπιά του κτίστηκε νέο εργοστάσιο

---

* Η συγκέντρωση του υλικού για τη συγγραφή του παρόντος άρθρου χρηματοδοτήθηκε από το *Κρατικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης* στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος για την ανάδειξη της ιστορίας του βιομηχανικού συγκροτήματος. Οι συγγραφείς εργάστηκαν υπό την εποπτεία του Παντελή Νίγδελη, Καθηγητή Αρχαίας Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΑΠΘ.

[1] Για μια γενικότερη θεώρηση των ρευμάτων ανάπτυξης και απασχόλησης στη μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη, βλ. ενδεικτικά Άννα Μαχαιρά, «Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. 2, μέρος 1ο: *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 107-131.

[2] Βλ. Γεώργιος Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταίαν εκατονταετίαν. Εμπόριον – Βιομηχανία – Βιοτεχνία*, Θεσσαλονίκη 1936, σ. 129.

που άρχισε να λειτουργεί το 1911. Η νέα εταιρεία, αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της συνεργασίας των εκπροσώπων και των τριών κοινοτήτων της Θεσσαλονίκης για τον εκσυγχρονισμό της βιομηχανικής παραγωγής, ήταν πολυπρόσωπη και οι μεγαλομέτοχοί της ήταν κυρίως ντονμέδες (εκμουσουλμανισμένοι Εβραίοι) και Εβραίοι της πολυεθνοτικής ακόμα οθωμανικής Θεσσαλονίκης[3].

Ιδιωτική συλλογή φωτογραφιών
Στράτου Δορδανά – Θεοδόση Τσιρώνη.

Η εταιρεία αυτή έστησε ένα μοντέρνο για τα δεδομένα της εποχής συγκρότημα καθετοποιημένης παραγωγής, στο οποίο απασχολούνταν πάνω από 100 εργάτες. Ήταν η γνωστή *Οθωμανική Εταιρεία Υφασμάτων και Φεσίων*, στην οποία συμμετείχαν με κεφάλαια 20.000 λιρών Τουρκίας οι Αχμέτ και Γιουσούφ Καπαντζή, Σαμί Τελτζή, Οσμάν Ντερβίς, Μπ. Μπενσουσσάν, Γ. Γιαχέλ και Σαούλ Αμάρ. Ο εξοπλισμός της περιλάμβανε μία ατμομηχανή του οίκου Franco Tosi di Legnano, ισχύος 100 HP, έναν λέβητα ατμού, έναν συμπυκνωτή, μία δεξαμενή νερού και τρεις αντλίες. Για το πλύσιμο του μαλλιού υπήρχε μία μηχανή Leviathan του οίκου Josephy's Erben, που μπορούσε να πλύνει μέχρι 600 κιλά την ημέρα. Το εργοστάσιο διέθετε 30 ιστούς ύφανσης, 6 πλεκτικές μηχανές φεσίων, απασχολούσε 100 εργάτες και παρήγε ημερησίως 600 μέτρα μάλλινα υφάσματα και 600 φέσια. Τα πλεκτά ή υφασμάτινα φέσια ήταν τα καπέλα των Οθωμανών υπηκόων και είχαν

[3] Για τον κλάδο της υφαντουργίας και τις εριουργίας στη Θεσσαλονίκη τις τελευταίες δεκαετίες της οθωμανικής περιόδου, βλ. Όλγα Τραγάνου-Δεληγιάννη, «Η Θεσσαλονίκη Βιομηχανική Πόλη: 1870-1912», στο *Αρχές της βιομηχανίας στη Θεσσαλονίκη (1870-1912)*, έκδ. Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Ανάπτυξης, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 7, 9.

μεγάλη ζήτηση. Τα φέσια του συγκεκριμένου μάλιστα εργοστασίου ήταν περιζήτητα όχι μόνο στην αγορά της Θεσσαλονίκης, αλλά εξάγονταν επίσης στην Κωνσταντινούπολη, την Μικρά Ασία και σε άλλες βαλκανικές χώρες[4].

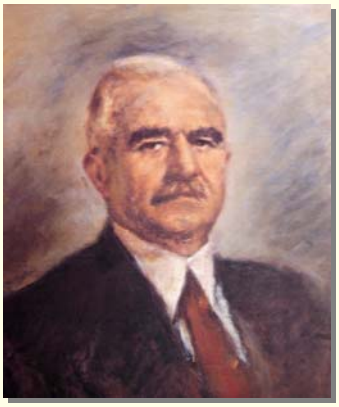

Ο Αθανάσιος Μακρής, ιδρυτής της Υφανέτ
(έργο Γ. Μπουζιάνη, Πινακοθήκη Εμπορικού
και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης).

Το εργοστάσιο επηρεάστηκε αρνητικά από τις πολιτικές εξελίξεις με την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στην ελληνική επικράτεια, όπως και από τις εν γένει μεταλλαγές στο βαλκανικό και διεθνές περιβάλλον, που συνόδευσαν τους δύο Βαλκανικούς πολέμους και τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Οι συνθήκες λειτουργίας του επιδεινώθηκαν επίσης από την κακή διαχείριση, την έλλειψη κεφαλαίων, την απουσία έμπειρου εργατοτεχνικού προσωπικού, καθώς και από το γεγονός ότι συνυπήρχαν οι οθωμανικές και ισραηλιτικές αργίες, με συνέπεια οι εργάτες να δουλεύουν μόνο πέντε ημέρες. Σε μια προσπάθεια να αντεπεξέλθει στις υποχρεώσεις, η εταιρεία έλαβε δάνεια, αλλά η έλλειψη κεφαλαίου κίνησης εμπόδισε την απευθείας εισαγωγή αδασμολόγητων πρώτων υλών και την υποχρέωσε να αγοράζει ακατέργαστο μαλλί επιτόπου, μόνο σε μικρές ποσότητες. Το αποτέλεσμα τελικά ήταν η μερική αργία των μηχανών και στη συνέχεια το οριστικό κλείσιμο της εταιρείας. Οι εγκαταστάσεις εξαγοράστηκαν το 1921 από την ανώνυμη υφαντουργική εταιρεία *Εργάνη*, που είχε ιδρύσει ο καταγόμενος από τη Σιάτιστα Αθανάσιος Μακρής. Σκοπός της *Εργάνης* ήταν η εγκατάσταση, εξαγορά και εκμετάλλευση εργοστασίου εριουργίας στη Θεσσαλονίκη, καθώς και η διενέργεια βιομηχανικών και εμπορικών εργασιών πάσης φύσεως[5].

---

[4] Για την *Οθωμανική Εταιρεία Υφασμάτων και Φεσίων*, βλ. Ευφροσύνη Ρούπα – Ευάγγελος Χεκίμογλου, *Ιστορία της Επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, τ. 3, *Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 142, 144.

[5] Για την *Εργάνη*, βλ. Γιάννης Μέγας – Δημήτρης Τάκας, *Μετοχές – Ομόλογα (1879-1940), Μακεδονία – Θεσσαλονίκη*, Εκδόσεις Κάπον, [Αθήνα] χ.χ., σ. 114. Βλ. ακόμα, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος (στο εξής ΙΑΕΤΕ), φάκ. Α1 Σ3 Υ11 Φ 32, «Κατα-

Ο ίδιος επιχειρηματίας διατηρούσε επίσης τα εργοστάσια εριουργίας *Έρια* στη Νάουσα και *Βέρμιον*[6] στη Βέροια[7].

Διάγραμμα 1

Οι επιχειρήσεις που προϋπήρχαν της *Υφανέτ*
και σχετίζονται με τη δημιουργία της

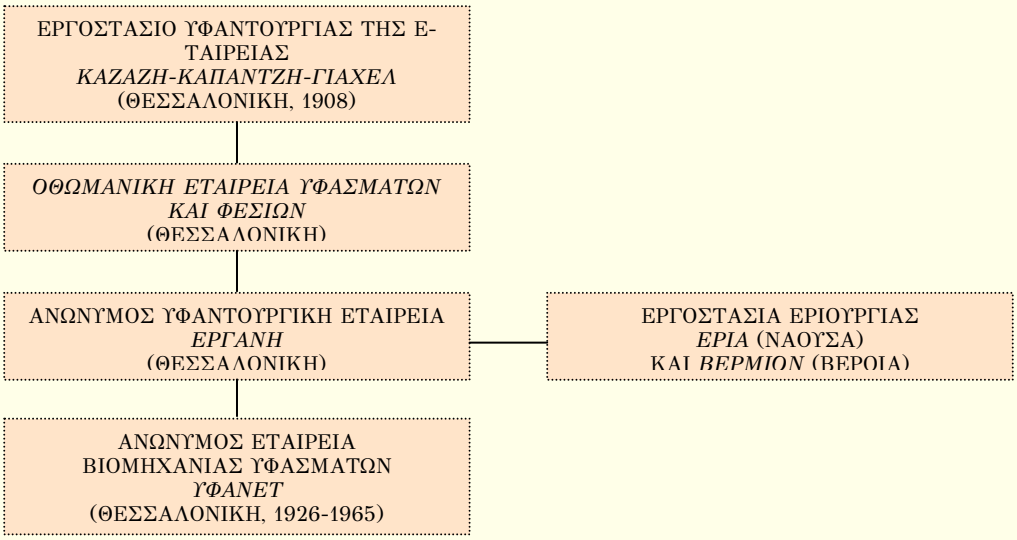

Το 1926 ο Αθ. Μακρής, ο οποίος είχε διατελέσει πρώτος πρόεδρος από το 1919 έως το 1924 του νεοϊδρυθέντος Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης[8], και ο συνεργάτης του Γεώργιος Μήλιος, συνεπικουρούμενοι από την Τράπεζα Αθηνών (η οποία συμμετείχε κατά 25% στο μετοχικό κεφάλαιο) ίδρυσαν

στατικόν της εν Θεσ/νίκη Ανωνύμου Εταιρείας υπό την επωνυμίαν Ανώνυμος Υφαντουργική Εταιρεία "Εργάνη"».

[6] Για τα εργοστάσια *Έρια* και *Βέρμιον*, βλ. Ανωνύμου, *Γενικός Εμπορικός Οδηγός Θεσσαλονίκης 1930*, Θεσσαλονίκη 1930, σ. 62, 65. Μέγας – Τάκας, *ό.π.*, σ. 94. Ρούπα – Χεκίμογλου, *Ιστορία της Επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, σ. 202, 204 και 440-446.

[7] Βλ. Χρίστος Ζαφείρης, «Υφανέτ: Παραμένει "φάντασμα" ο άλλοτε βιομηχανικός κολοσσός», εφημ. *Αγγελιοφόρος*, 12 Ιουνίου 2005, σ. 16 (Ένθετο: Πολιτισμός). Βλ. ακόμα, *Αρχές της βιομηχανίας στη Θεσσαλονίκη (1870-1912)*, σ. 34. Χριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 129-130. Παναγιώτης Ι. Γεωργούλης, *Η βιομηχανική κληρονομιά της Θεσσαλονίκης από τον 19ο αιώνα μέχρι τα μέσα του 20ού*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 47, 49. Ευαγγελία Α. Βαρέλλα – Αθανασία Μπουντίδου (επιμ.), *Εικόνες από τη βιομηχανική Θεσσαλονίκη του χθες*, Δήμος Θεσσαλονίκης – Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 15.

[8] Βλ. Ευαγγελία Α. Βαρέλλα, *Το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης. Χρονικό 1919-1994*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 11-13.

την *Ανώνυμον Εταιρεία Βιομηχανίας Υφασμάτων «Υφανέτ»*[9], Στη νέα εταιρεία συγχωνεύτηκε η *Εργάνη*[10], αφού πρώτα οι μέτοχοί της αποφάσισαν τη διάλυσή της. Τα υπόλοιπα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της νέας εταιρείας ήταν οι Αλέξανδρος Παρασκευόπουλος, διευθυντής του υποκαταστήματος της Τράπεζας Αθηνών στη Θεσσαλονίκη, Χαρίσιος Βαμβακάς, Μάρκος Θεοδωρίδης, Φιλάρετος Τσομλεκτσόγλου[11] και Γεώργιος Μακρής[12]. Η νέα επιχείρηση, με εύρος επενδύσεων που έφτανε τις 60.000 λίρες (22.500.000 δρχ.), εξελίχθηκε από το μικρό εριουργείο της *Εργάνης* στη μεγαλύτερη βιομηχανία κλωστοϋφαντουργίας, εριουργίας και κουβερτοποιίας της Θεσσαλονίκης[13]. Η μεγάλη ανάπτυξη του συγκροτήματος και η κερδοφορία του οφειλόταν στο γεγονός ότι η εταιρεία μαζί με τις ομοειδείς επιχειρήσεις *Ελληνική Εριουργία*, *Έρια* και *Λαναράς-Κυρτσής & Σία* ανέλαβαν για 20 χρόνια κατόπιν συμβάσεως την αποκλειστική προμήθεια του ελληνικού στρατού με είδη ιματισμού (υφάσματα για στολές και κουβέρτες) και σύστησαν τετραμελή επιτροπή εκτέλεσης της συναφθείσας σύμβασης. Η σύμβαση τέθηκε σε ισχύ στις 30 Δεκεμβρίου 1925[14]. Σύμφωνα δε με το σχέδιο τροποποίησης της σύμβασης, που εκπονήθηκε το 1927, η *Υφανέτ* συμμετείχε σε ποσοστό 20% στο σύνολο των προμηθειών[15].

---

[9] Βλ. Αλέξανδρος Δάγκας, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, 1912-1940*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 267-268. Βλ. ακόμα, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (στο εξής ΕΛΙΑ) Θεσσαλονίκης, Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά, φάκ. 6, υποφάκ. 6.4, «Καταστατικόν Ανωνύμου Εταιρείας Βιομηχανίας Υφασμάτων "Υφανέτ"», με χρονολογία 1926 (Αθήνα).

[10] Για την *Εργάνη* βλ. Ρούπα – Χεκίμογλου, *Ιστορία της Επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, σ. 204.

[11] Για την επιχειρηματική δραστηριότητα του Φιλάρετου Τσομλεκτσόγλου, βλ. *στο ίδιο*, σ. 208.

[12] *Στο ίδιο*, σ. 205. Σχετικά με τη σύνθεση του Διοικητικού Συμβουλίου βλ. Χριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 216. Γεωργούλης, *ό.π.*, σ. 49. Σύμφωνα με τους Μέγα – Τάκα, *ό.π.*, σ. 114, στο πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο της Υφανέτ συμμετείχαν οι Αθανάσιος Μακρής, Ηλίας Μογκολέτσης, Γεώργιος Μήλιος και Νικόλαος Καζάσης.

[13] Βλ. Ευάγγελος Α. Χεκίμογλου, «Θεσσαλονίκη, 1912-1940: Οικονομικές εξελίξεις», στο Ι. Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Τοις αγαθοίς Βασιλεύουσα. Ιστορία και Πολιτισμός, Ιστορία και Κοινωνία*, τ. Α΄, Παρατηρητής – Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1997, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 205. Βλ., επίσης, Χριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 216.

[14] Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως (στο εξής ΦΕΚ), αριθ. 423, τχ. Α΄, Αθήνα, 30 Δεκεμβρίου 1925, σ. 2991-2997.

[15] ΕΛΙΑ Θεσσαλονίκης, Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά, φάκ. 6, υποφάκ. 6.4, «Σχέδιον τροποποιηθείσης συμβάσεως διά την κατασκευήν ειδών και υλικού χρησίμων εις την στρατ[ιωτικήν] υπηρεσίαν».

Διάγραμμα 2

Ποσοστά συμμετοχής των τεσσάρων υφαντουργικών εταιρειών στην τροποποιημένη σύμβαση με το Υπουργείο Στρατιωτικών, 1927

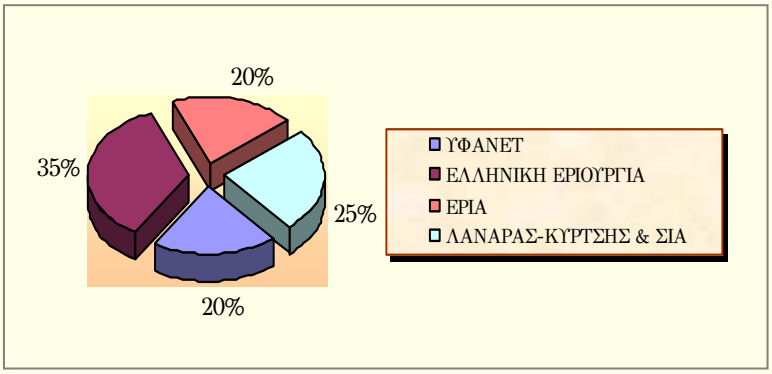

Ο Αθ. Μακρής, απευθυνόμενος στη Γενική Συνέλευση των μετόχων στις 26 Ιουνίου 1929, παρουσίασε τα πεπραγμένα της διοίκησης, ανέπτυξε τις δράσεις που είχε αναλάβει το Διοικητικό Συμβούλιο, αλλά και τις δυσχέρειες που είχε να αντιμετωπίσει. Η παραγωγή είχε αυξηθεί κατά 17.500 μέτρα υφάσματος σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά και είχαν ληφθεί μέτρα για τη βελτίωση της ποιότητας των παραγόμενων ειδών. Υπήρξαν όμως και καταστάσεις που έφεραν σε αμηχανία τη διοίκηση της επιχείρησης. Συγκεκριμένα, το Υπουργείο των Στρατιωτικών είχε θέσει νέους αυστηρότερους όρους στη σύμβαση που είχε συνάψει με την *Υφανέτ*, με συνέπεια σημαντικό μέρος της ετοιμοπαράδοτης παραγωγής να μην ανταποκρίνεται στα νέα δεδομένα. Κατόπιν τούτου επιβλήθηκαν σημαντικές μειώσεις στην κοστολόγηση, που προκάλεσαν οικονομικές ζημιές στην επιχείρηση. Ο παράγοντας αυτός, σε συνδυασμό με τον νέο διακανονισμό των τιμών με τα Υπουργεία Στρατιωτικών, Ναυτικών και Εσωτερικών, αποθάρρυνε τους ιδιοκτήτες το 1927 από την εφαρμογή των σχεδίων επέκτασης του εργοστασίου και αύξησης των μηχανικών του εγκαταστάσεων. Για τους ίδιους, επίσης, λόγους πρόνοιας και προκειμένου να μην κλονιστεί η εμπιστοσύνη των οικονομικών κύκλων στην επιχείρηση, αποφασίστηκε να περιοριστεί το μέρισμα που θα διανεμόταν στους μετόχους, ώστε να αυξηθούν τα αποθεματικά της κεφάλαια[16].

Ο απολογισμός του επόμενου έτους, δηλαδή του 1929, συνέπεσε με τη διεθνή οικονομική κρίση. Η εταιρεία όχι μόνο δεν αύξησε την παραγωγή της, αλλά φρόντισε να εκκαθαρίσει τις αποθήκες από τα αποθέματα των παλαιών πρώτων υλών και προϊόντων. Η τακτική αυτή εξηγεί και την παράδοξη, κατά πρώτη εκτίμηση, αύξηση των πωλήσεων με ταυτόχρονη μείωση της παραγωγής. Πέραν του γεγονότος ότι τα οικονομικά προβλήματα με τους κρατικούς φορείς δεν είχαν ξεπεραστεί,

[16] ΙΑΕΤΕ, φάκ. Α1 Σ3 Υ11 Φ 32, «Έκθεσις Δ. Σ. της Α. Ε. Βιομηχανίας Υφασμάτων "Υφανέτ" προς την Γενικήν Συνέλευσιν της 26ης Ιουνίου 1929».

τα λειτουργικά έξοδα σημείωσαν ανοδική πορεία εξαιτίας των αυξήσεων στα εργατικά ημερομίσθια[17].

Η «συντηρητική» πολιτική και οι κινήσεις «πρόνοιας» απέδωσαν εν τέλει καρπούς και μέχρι το 1930 το αρχικά ατμοκίνητο εργοστάσιο γνώρισε τρεις διαδοχικές επεκτάσεις (1926, 1928 και 1930) και πρόσθεσε νέες βιομηχανικές μονάδες. Κατά την επέκταση του 1930, σύμφωνα με τη μελέτη του τεχνικού γραφείου Νικόπουλου-Κοκορόπουλου, το εργοστάσιο άλλαξε την ενεργειακή του βάση με την αγορά πετρελαιομηχανής και ηλεκτρογεννήτριας 430 HP. Η επιχείρηση μετεξελίχθηκε σε κάθετη βιομηχανία που παραλάμβανε το ακάθαρτο μαλλί και με σταδιακή επεξεργασία έφτανε στο βαμμένο φινιρισμένο ύφασμα και την ετοιμοπαράδοτη κουβέρτα. Εκτός από τα πλυντήρια, υφαντήρια, κλωστήρια και βαφεία, διέθετε επίσης σαπωνοποιείο, σύγχρονο οργανωμένο μηχανουργείο για τις επισκευές και τις επεκτάσεις του μηχανικού εξοπλισμού, ενώ οι κτηριακές εγκαταστάσεις καταλάμβαναν πλέον 4.500 τ.μ., αυξημένες περίπου κατά 1.000 τ.μ.[18].

Την ίδια περίοδο τα κτίσματα της επιχείρησης έλαβαν τις διαστάσεις που μπορούμε να δούμε και σήμερα. Αποτελούνταν από έναν πυρήνα που ήταν το μεγαλύτερο και σημαντικότερο τμήμα του κτηριακού συγκροτήματος καιπεριλάμβανε τους πρώην χώρους της παραγωγής. Στην πάνω στάθμη υπήρχε πριονωτή στέγη και κάνναβος υποστυλωμάτων, ενώ σε ξεχωριστό τμήμα του κτηρίου είχε κατασκευαστεί διακριτός πρώτος όροφος για τα γραφεία της διοίκησης και άλλους χώρους της παραγωγής. Επίσης, διακρίνονταν περιφερειακά και βοηθητικά διώροφα και μονώροφα κτίσματα[19].

Η ακμή της επιχείρησης εντοπίζεται στον Μεσοπόλεμο, και ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1930, όταν η κλωστοϋφαντουργία ήταν ο σημαντικότερος βιομηχανικός κλάδος στη Θεσσαλονίκη, αλλά και η «ατμομηχανή» γενικότερα της ελληνικής βιομηχανίας[20]. Αυτή την περίοδο η αξία των εγκαταστάσεών της ανερχόταν σε 20.000.000 δρχ., η ετήσια παραγωγή υφασμάτων έφτανε τα 300.000 μέτρα και η αξία της τα 45.000.000 δρχ.[21]. Το 1936 η *Υφανέτ* απασχολούσε 550 εργαζόμενους, η πλειονότητα των οποίων ήταν γυναίκες προσφυγικής καταγωγής, χαμηλά αμειβόμενες, οι οποίες κατοικούσαν στις γειτονικές συνοικίες της Τούμπας, της Δόξας και της Μαλακοπής[22]. Οι γυναίκες-

---

[17] ΙΑΕΤΕ, φάκ. Α1 Σ3 Υ11 Φ 32, «Έκθεσις Δ. Σ. της Α. Ε. Βιομηχανίας Υφασμάτων "Υφανέτ" προς την Τακτικήν Γενικήν Συνέλευσίν της».

[18] Βλ. *Αρχές της βιομηχανίας στη Θεσσαλονίκη (1870-1912)*, σ. 19.

[19] *Πρώην Εργοστάσιον "Υφανέτ" Θεσσαλονίκη. Αποτύπωση υπάρχουσας κατάστασης*, έκδ. Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 1993, σ. 12.

[20] Βλ. Χριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 206. Βλ. ακόμα, *Αρχές της βιομηχανίας στη Θεσσαλονίκη (1870-1912)*, σ. 18. Την ίδια περίοδο στη Θεσσαλονίκη δραστηριοποιούνταν 15 συνολικά υφαντουργεία. Βλ. Γ. Χ. Γαβριηλίδης, *Μέγας οδηγός Θεσσαλονίκης και περιχώρων (1932-1933)*, Θεσσαλονίκη 1933, σ. 38.

[21] Βλ. Χριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 216.

[22] Βλ. Ζαφείρης, *ό.π.* Κάπως διαφοροποιημένη είναι η εκτίμηση του Χεκίμογλου, *ό.π.*, σ. 205, ο οποίος υπολογίζει το εργατικό δυναμικό στα 500 άτομα. Για το ζήτημα της φθηνής γυναικείας εργασίας, η οποία στήριξε σε μεγάλο βαθμό την εκβιομηχάνιση της Θεσσαλονί-

εργάτριες δούλευαν σε βάρδιες εναλλάξ στις ειδικότητες των ραπτριών, σιδερωτριών, διπλωτριών και απλωτριών[23].

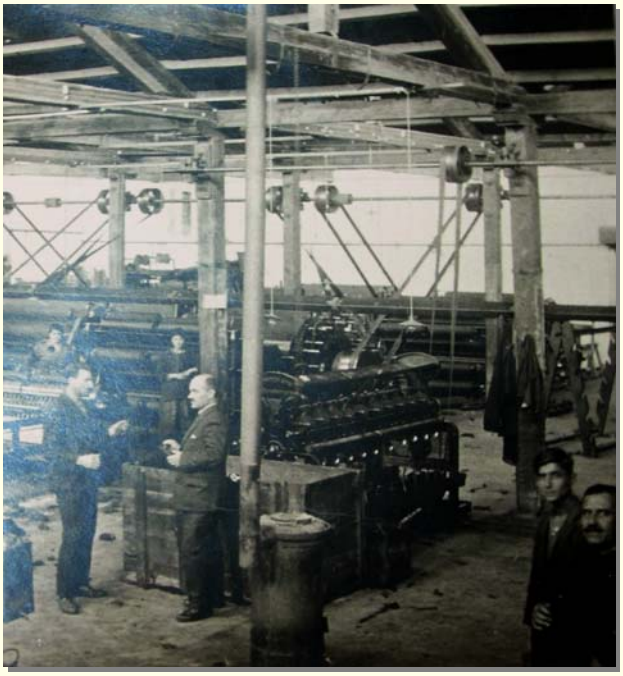

Αρχείο Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης:
Εσωτερικοί χώροι της Ύφανέτ και εργατικό προσωπικό.

Την περίοδο του ελληνοϊταλικού πολέμου η παραγωγή του εργοστασίου άρχισε να διοχετεύεται στην κάλυψη των αναγκών του ελληνικού στρατού. Κατά την επακολουθήσασα Κατοχή το εργοστάσιο υπολειτούργησε, τόσο λόγω των πολεμικών συνθηκών όσο και της ελλιπούς χρηματοδότησης[24]. Η Απελευθέρωση βρήκε τους

κης, βλ. *Θεσσαλονίκη 1912-1940. Βιομηχανία και πόλη*, έκδ. Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Ανάπτυξης, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 15. Επίσης, η Μικρασιατική καταστροφή και η εγκατάσταση χιλιάδων προσφύγων στη Θεσσαλονίκη έδωσε πολύ μεγάλη ώθηση στην ανάπτυξη της κλωστοϋφαντουργίας, καθώς από τις τάξεις των προσφύγων αντλήθηκε κατά κύριο λόγο το απαραίτητο εργατικό δυναμικό. Για τους πρόσφυγες κατοίκους της Τούμπας, που εργάζονταν στην *Ύφανέτ* και για σχετικό φωτογραφικό υλικό, βλ. Σίμος Κερασίδης – Παναγιώτης Γεωργούλης, *Η Τούμπα των προσφύγων. Εικόνες και μνήμες από τη γένεση μιας συνοικίας*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 153, 169.

[23] ΕΛΙΑ Θεσσαλονίκης, Αρχείο Χαρισίου Βαμβακά, φάκ. 6, υποφάκ. 6.4, «Κατάλογος ραπτριών, σιδηρωτριών, διπλωτριών και απλωτριών – εργαζομένων εναλλάξ καθ' έκαστον μήνα».

[24] Βλ. Γεωργούλης, *ό.π.*, σ. 49. Βλ. ακόμα, ΙΑΕΤΕ, φάκ. Α1 Σ3 Υ11 Φ 32: Ανώνυμος Εταιρεία Βιομηχανίας Υφασμάτων "Ύφανέτ", «15ος Γενικός Ισολογισμός της 31ης Δεκεμβρίου

εργαζόμενους περισσότερο οργανωμένους συνδικαλιστικά και ριζοσπαστικοποιημένους πολιτικά. Τα δύο πρώτα χρόνια επικράτησε στη Θεσσαλονίκη ο αριστερός συνδικαλισμός και το προσωπικό της *Υφανέτ* συμμετείχε μαζικά στις απεργιακές κινητοποιήσεις, επιτυγχάνοντας να ικανοποιήσει σε μεγάλο βαθμό τα αιτήματά του[25]. Γενικότερα, κατά τα μεταπολεμικά χρόνια η επιχείρηση ανασυγκροτήθηκε και επεκτάθηκε, φτάνοντας στο σημείο να απασχολεί εργατοτεχνικό και επιστημονικό προσωπικό 1.300 ατόμων. Ήταν η περίοδος κατά την οποία θεωρείτο η μεγαλύτερη βιομηχανία της Θεσσαλονίκης, αλλά και μία από τις σημαντικότερες στον ελλαδικό χώρο και τα Βαλκάνια[26].

Ιδιωτική συλλογή φωτογραφιών
Στράτου Δορδανά – Θεοδόση Τσιρώνη.

Εντούτοις το 1951 η κατάσταση ανατράπηκε και επιδεινώθηκε δραματικά εξαιτίας της μεγάλης πυρκαγιάς που αποτέφρωσε μεγάλο μέρος των κτηριακών υποδομών (την αίθουσα κλωστηρίου και την αίθουσα τελειοποιήσεως) και του εξοπλισμού του[27]. Έκτοτε η πορεία ήταν φθίνουσα και το εργοστάσιο ποτέ δεν μπόρεσε

1940», «16ος Γενικός Ισολογισμός της 31ης Δεκεμβρίου 1941», «17ος Γενικός Ισολογισμός της 31ης Δεκεμβρίου 1942» και «19ος Γενικός Ισολογισμός της 31ης Δεκεμβρίου 1944».

[25] Βλ. Νίκος Α. Μαραντζίδης, «Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη (1941-1983)», στο Γιώργος Αναστασιάδης (επιμ.), *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα της Θεσσαλονίκης. Η ιστορική φυσιογνωμία του*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 214.

[26] Βλ. Μαραντζίδης, *ό.π.*, σ. 214.

[27] Για το θέμα της πυρκαγιάς, βλ. εφημ. *Μακεδονία*, 30 Ιανουαρίου, 1 και 2 Φεβρουαρίου 1951. Βλ. ακόμα, Αρχείο Πυροσβεστικής Υπηρεσίας Θεσσαλονίκης (στο εξής ΠΥΘ), Αναφορά του σταθμάρχη προς τη Διοίκηση της Πυροσβεστικής Υπηρεσίας Πόλεως Θεσσαλονίκης, «Περί εκραγείσης πυρκαϊάς εις υφαντουργικόν Εργοστάσιον Υφανέτ», Θεσσαλονίκη, 29 Ιανουαρίου 1951.

να επανέλθει στην προγενέστερη ακμή του. Παρ' όλα αυτά, αμέσως μετά την καταστροφή άρχισε η ανοικοδόμηση και υιοθετήθηκε μία νέα επιθετική πολιτική, με σκοπό να επανακτηθεί η προγενέστερη παραγωγική και εμπορική δύναμη της εταιρείας. Ο Κλέων Μακρής, ο οποίος είχε διαδεχθεί τον πατέρα του στη διοίκηση της εταιρείας, δύο μόλις ημέρες μετά την πυρκαγιά, ανέλαβε την προσπάθεια να ξανακτιστεί το εργοστάσιο, έχοντας και τη συμπαράσταση του προσωπικού. Ο στόχος όμως αυτός φάνηκε ότι ήταν υπερβολικά φιλόδοξος, καθώς τα δάνεια ήταν μεγάλα και θα ήταν δύσκολο να αποπληρωθούν[28], ενώ και οι συνθήκες της αγοράς δεν ήταν πλέον ευνοϊκές. Τις συνέπειες βίωσαν πολλοί εργαζόμενοι της επιχείρησης, οι οποίοι, στα μέσα της δεκαετίας του 1950, έμειναν άνεργοι. Την ίδια περίοδο το Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης παρακολουθούσε και ενημερωνόταν για τις απολύσεις του προσωπικού[29], το δε επίσημο δημοσιογραφικό του όργανο, ο δεκαπενθήμερος *Εργατικός Αγών* δημοσίευε άρθρα για τα προβλήματα και τις κινητοποιήσεις των εργαζομένων της *Υφανέτ*[30].

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 η *Υφανέτ* βίωσε τις συνέπειες της υποβάθμισης της μακεδονικής βιομηχανίας στο σύνολο της βιομηχανικής παραγωγής της χώρας. Αιτία γι' αυτήν την εξέλιξη ήταν η γενικότερη υποχώρηση του κλάδου της κλωστοϋφαντουργίας. Συγκεκριμένα, η αναλογία του βιομηχανικού κλάδου της κλωστοϋφαντουργίας στο σύνολο της εγχώριας παραγωγής υποχώρησε εντυπωσιακά από το 50,40% το 1938 στο 37,79% το 1957. Ιδιαίτερα αρνητικές για την *Υφανέτ*, όπως και για τις υπόλοιπες ομοειδείς επιχειρήσεις, ήταν οι επιπτώσεις του ζητήματος των καυσίμων για την παραγωγή της ενέργειας. Οι τιμές αυτές ήταν ιδιαίτερα εξαρτημένες από τις εισαγωγές καυσίμων (μαζούτ και ακάθαρτο πετρέλαιο), με αποτέλεσμα, όταν η κυβέρνηση Καραμανλή έλαβε μέτρα το 1953 για να αποθαρρύνει τις εισαγωγές και

[28] Βλ. Ευάγγελος Χεκίμογλου – Ευφροσύνη Ρούπα (επιμ.), *Η οικονομία της βόρειας Ελλάδας μέσα από τις σελίδες της* Βιομηχανικής Επιθεώρησης *(1955-1984)*, Εκδόσεις Κέρκυρα, Αθήνα 2004, σ. 32. Η *Υφανέτ* είχε λάβει δάνεια αξίας 46.000.000 δρχ. και είχε οφειλές 13.000.000 δρχ.

[29] Βλ. Αρχείο Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης (στο εξής ΕΚΘ), Βιβλίον Πρακτικών Εκτελεστικής Επιτροπής του ΕΚΘ από 27 Νοεμβρίου 1951 μέχρι 21 Μαρτίου 1956, Συνεδρίαση 5ης Οκτωβρίου 1955.

[30] Βλ. ΕΚΘ, *Εργατικός Αγών*, 21 Νοεμβρίου, 5 και 22 Δεκεμβρίου 1955, 1 Μαρτίου και 1 Ιουνίου 1957.

να ενισχύσει την κατανάλωση του λιγνίτη, να αυξηθεί πολύ το κόστος της παραγωγής. Οι συνέπειες έγιναν άμεσα ορατές και η βιομηχανική παραγωγή της κλωστοϋφαντουργίας στη βόρεια Ελλάδα μειώθηκε αισθητά μέσα σε ένα μόλις έτος[31].

Η κατάσταση αποτυπώνεται γλαφυρά στην εισήγηση του προέδρου προς την τακτική Γενική Συνέλευση των μετόχων για τα πεπραγμένα της διοίκησης κατά το οικονομικό έτος 1956. Ο Αθ. Μακρής επεσήμαινε τα εξής:

> *Δυστυχώς η μαστίζουσα ολόκληρον την υφήλιον κρίσις* [...] *επηρέασε κατά πολύ τα αποτελέσματα της υπολόγου Χρήσεως της Εταιρείας μας κατά τοσούτον ώστε να μη επιτρέπουν την διανομήν μερίσματος. Εις τούτο συνετέλεσε κατά πολύ και η Σύμβασις ην έχομεν μετά του Υπουργείου Στρατιωτικών διά την προμήθειαν του ιματισμού Στρατού καθ' όσον αφ' ενός μας επεβλήθη παντοιοτρόπως να χρησιμοποιούμεν τας καλλιτέρας πρώτας ύλας και να υποβαλλόμεθα εις αρκετάς δαπάνας διά την τελειοποίησιν των παραδιδομένων υφασμάτων, αφ' ετέρου δε αι τιμαί έχουν εκπέση εις πολύ χαμηλά επίπεδα μη αφίνουσαι περιθώριον επαρκούς βιομηχανικού κέρδους, επί πλέον δε εξηναγκάσθημεν να δαπανήσωμεν σοβαρά ποσά προς επαύξησιν των εγκαταστάσεών μας τόσον των οικοδομικών όσον και των μηχανικών τοιούτων και τούτο διότι είχομεν υποχρέωσιν εκ της συμβάσεως να αυξήσωμεν τας εγκαταστάσεις μας εντός χρονικού ορίου.*
>
> [...] *Δυστυχώς συναντώμεν ακόμη μεγαλειτέρας δυσκολίας και αντιδράσεις εις την εκτέλεσιν της συμβάσεως ταύτης παρά των αρμοδίων υπηρεσιών και παρά τας επαγγελίας της Σεβαστής Κυβερνήσεως και επιδεικνυομένην παρά ταύτης προθυμίαν προς υποστήριξιν της Βιομηχανίας, αι αντιδράσεις των Υπηρεσιών εξακολουθούσι, φθάσασαι μέχρι του σημείου να ζητούν την ακύρωσιν της συμβάσεως προς μεγίστην ζημίαν των συμβληθεισών Εταιρειών.*
>
> *Ελπίζομεν ότι παρά τη Σεβαστή Κυβερνήσει θα πρυτανεύση πνεύμα δικαιοσύνης και πραγματικής προστασίας της Βιομηχανίας και θα ληφθώσιν υπόψη τα δι' υπομνημάτων αιτήματα και απόψεις των Εταιρειών*[32].

Οι απόψεις αυτές έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα, γιατί αποκαλύπτουν την οπτική της διοίκησης για τα αίτια της φθίνουσας πορείας της επιχείρησης. Ο Αθ. Μακρής την απέδιδε όχι μόνο στην παγκόσμια οικονομική κρίση, αλλά και σε καθαρά εγχώριους παράγοντες. Η δε εμμονή του να ευελπιστεί σε σωτήριες παρεμβάσεις της κυβέρνησης, καθιστά περισσότερο φανερή την αδυναμία του για έξοδο από την κρίση με δικές του πρωτοβουλίες.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 η *Υφανέτ* κατέστη μία από τις πρώτες προβληματικές επιχειρήσεις στη μεταπολεμική Ελλάδα. Είχε οφειλές προς το δημόσιο, προς ασφαλιστικούς φορείς και προς τράπεζες. Επιπλέον, δεν είχε καταβάλει για αρκετούς μήνες τα ημερομίσθια στους περίπου 800 εργάτες που της είχαν απομεί-

---

[31] Βλ. Χεκίμογλου – Ρούπα, *Η οικονομία της βόρειας Ελλάδας*, σ. 22, 26.

[32] ΙΑΕΤΕ, φάκ. Α1 Σ3 Υ11 Φ 32: «Έκθεσις Δ. Σ. της Ανωνύμου Εταιρείας Βιομηχανίας Υφασμάτων "Υφανέτ" προς την Τακτικήν Γενικήν Συνέλευσίν της».

νει. Αποτέλεσμα αυτής της αναστολής της καταβολής των οφειλών προς τρίτους, καθώς και των δεδουλευμένων, ήταν να εκδηλωθούν αρκετές εργατικές απεργίες. Οι κινητοποιήσεις διήρκεσαν όλο το 1963 και κορυφώθηκαν τα Χριστούγεννα του 1964, λίγο πριν κλείσει οριστικά το εργοστάσιο. Οι απεργοί πραγματοποίησαν μεγάλες συγκεντρώσεις στον κινηματογράφο *Κυβέλεια*, πορείες σε δημόσιους χώρους και πέτυχαν να αποσπάσουν τη συμπαράσταση φορέων της πόλης. Από την πλευρά του το Εργατικό Κέντρο της πόλης ενίσχυσε τους απεργούς αγοράζοντας και παρέχοντας σε αυτούς διάφορα είδη[33].

Αρχείο Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης (ΕΚΘ),
Εργατικός Αγών, 1 Ιουλίου 1963: Απεργιακή συγκέντρωση εργαζομένων στην Ύφανέτ.

Οι εργαζόμενοι προχώρησαν, επίσης, σε καταλήψεις του χώρου του εργοστασίου και πραγματοποίησαν απεργίες πείνας, δίχως, ωστόσο, να πετύχουν την ικανοποίηση των αιτημάτων τους[34], τα σημαντικότερα από τα οποία ήταν η καταβολή των δεδουλευμένων ημερομισθίων, καθώς και η πώληση και επαναλειτουργία της επιχείρησης, η οποία ήταν κατά τη γνώμη τους βιώσιμη. Στους πλειστηριασμούς, ωστόσο, που ακολούθησαν, δεν εμφανίστηκε κανένας αγοραστής και το βιομηχανικό συγκρότημα, μαζί με το πολύτιμο για την ιστορική έρευνα αρχείο του[35] περιήλθε στην ιδιοκτησία

[33] Βλ. ΕΚΘ, Βιβλίον Πρακτικών Εκτελεστικής Επιτροπής του ΕΚΘ από 8 Ιανουαρίου 1963 μέχρι 23 Σεπτεμβρίου 1968, Συνεδρίαση 2ας Αυγούστου 1963.

[34] Βλ. *Μικρή ιστορία για τη διάσωση της μνήμης*, εκδ. Φάμπρικα Ύφανέτ, Θεσσαλονίκη 2004. Στο έντυπο αυτό υπάρχουν ενδιαφέρουσες μαρτυρίες για τις απεργίες της εποχής και φωτογραφικό υλικό, και δημοσιεύονται αρχειακά τεκμήρια σχετικά με τη λειτουργία του εργοστασίου. Βλ. ακόμα, ΕΚΘ, *Εργατικός Αγών*, 1 Ιουλίου 1963, 1 Αυγούστου 1963, 29 Οκτωβρίου 1963 και 1 Ιανουαρίου 1964. Όσον αφορά στις απεργίες πείνας, επρόκειτο για μία ριζοσπαστική μέθοδο των εργατικών κινητοποιήσεων, που εμφανίστηκε για πρώτη φορά στη Θεσσαλονίκη το 1956 και έκτοτε υιοθετήθηκε από διάφορους κλάδους εργαζομένων στην πόλη. Βλ. Μαραντζίδης, *ό.π.*, σ. 267-278.

[35] Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος έχει προχωρήσει στη συντήρηση, ταξινόμηση και ψηφιοποίηση του Αρχείου της *Ύφανέτ*, το οποίο είναι πλέον στη διάθεση του ερευνητικού κοινού.

της Εθνικής Τράπεζας, η οποία είχε επωμιστεί το κύριο χρηματοδοτικό βάρος. Το 1967 ο εξοπλισμός και τα προϊόντα του εργοστασίου εκποιήθηκαν[36].

Το 1993 το Υπουργείο Πολιτισμού χαρακτήρισε το συγκρότημα των βιομηχανικών κτηρίων της *Υφανέτ* και τον περιβάλλοντα χώρο ως «ιστορικά διατηρητέα μνημεία», αντιπροσωπευτικό δείγμα της βιομηχανικής αρχιτεκτονικής στον ελλαδικό χώρο, επισημαίνοντας πως *μαρτυρούν μία εποχή σημαντική για τη νεώτερη ιστορία της Θεσσαλονίκης καθώς συνέβαλαν στον εκσυγχρονισμό και την πρόοδο της Μακεδονίας*[37]. Με την ευκαιρία ανακήρυξης της Θεσσαλονίκης σε Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης το 1997, η Εθνική Τράπεζα ανέλαβε πρωτοβουλία για την αξιοποίηση του ακινήτου της *Υφανέτ* και τη δημιουργία ενός *Κέντρου Πολιτισμού και Οικονομικής Ανάπτυξης* (ΚΕ.Π.Ο.Α.). Αργότερα το κράτος εξήγγειλε την αξιοποίηση και αναστήλωσή του, ώστε να στεγάσει το *Κρατικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης*[38]. Καμία, ωστόσο, από αυτές τις κινήσεις δεν έχει μέχρι σήμερα ευοδωθεί. Αξίζει να σημειωθεί πως οι εγκαταστάσεις, αν και εγκαταλελειμμένες, παραδομένες στη φθορά του χρόνου και μη χρησιμοποιούμενες για διάστημα μεγαλύτερο των τεσσάρων δεκαετιών προσδιορίζουν και ως τοπωνύμιο την ευρύτερη αστική περιοχή, στην οποία βρίσκονται ενταγμένες[39].

Τα τελευταία έτη συνιστούν τομή όσον αφορά στη χρήση του κτηριακού συγκροτήματος. Από το 2004 ο χώρος τελεί υπό κατάληψη από μέλη του αντεξουσιαστικού κινήματος, τα οποία αναπτύσσουν δράσεις, ώστε η *Υφανέτ* να ξαναγίνει τμήμα του κοινωνικού ιστού της πόλης. Έχουν ονομάσει την πρωτοβουλία τους *Φάμπρικα Υφανέτ* και αποτυπώνουν το ιδεολογικό τους στίγμα σε διάφορες πρωτοβουλίες. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει η έκδοση μικρού εντύπου σχετικά με την ιστορία της επιχείρησης, στο οποίο δίνεται έμφαση στην ιστορία των εργατικών κινητοποιήσεων στη δεκαετία του 1960. Είναι και αυτό μια προσωρινή καταφυγή από την πραγματικότητα της εγκατάλειψης που «βιώνουν» σήμερα οι κτηριακές εγκαταστάσεις, αναμένοντας καρτερικά τη «λυτρωτική» κρατική παρέμβαση. Αλλά η αποκατάσταση της ιστορικής συνέχειας και η ενσωμάτωση της *Υφανέτ* στη συλλογική μνήμη της πόλης χρειάζονται άλλου είδους παρεμβάσεις, που μόνο τα ιστορικά τεκμήρια μπορούν να υποστηρίξουν. Και στο σκέλος της διάσωσης των ιστορικών αρχείων ίσως είναι πλέον πολύ αργά, ώστε να υπάρξει μια τεκμηριωμένη διασύνδεση της επιχείρησης με το παρελθοντικό αλλά και το τρέχον κοινωνικό και ιστορικό γίγνεσθαι της πόλης.

---

[36] Βλ. Ζαφείρης, *ό.π.*

[37] ΦΕΚ, αριθ. 726, τχ. Β΄, Αθήνα, 20 Σεπτεμβρίου 1993. Η *Υφανέτ* είναι ένα από τα συνολικά 14, μέχρι το 1999, χαρακτηρισμένα βιομηχανικά μνημεία της Θεσσαλονίκης, βλ. *Βιομηχανικά μνημεία της Ελλάδας*, έκδ. Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού, Εφορείες Νεωτέρων Μνημείων, Αθήνα 1999, σ. 28.

[38] Βλ. Ζαφείρης, *ό.π.*

[39] Για την ενδιαφέρουσα αυτή παρατήρηση, βλ. *Πρώην Εργοστάσιον "Υφανέτ" Θεσσαλονίκη. Αποτύπωση υπάρχουσας κατάστασης*, σ. 12. Από το κτηριακό συγκρότημα, για παράδειγμα, έχει λάβει την ονομασία της μία στάση δρομολογίου του Οργανισμού Αστικών Συγκοινωνιών Θεσσαλονίκης (ΟΑΣΘ).

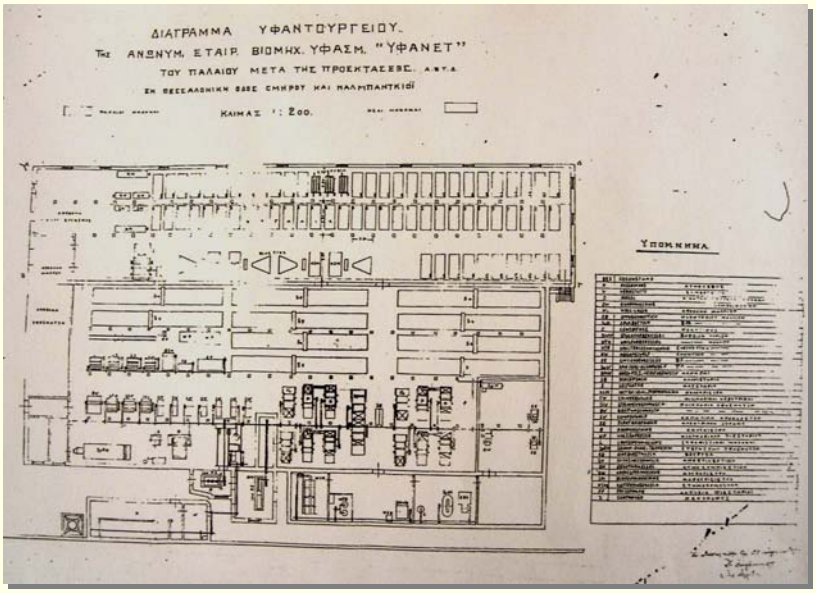

Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος (ΙΑΕΤΕ), φάκ. Α1 Σ3 Υ11 Φ 32:
Διάγραμμα των κτηριακών εγκαταστάσεις της Υφανέτ,
μετά τις πρώτες επεκτάσεις τής δεκαετίας του 1920.

Ιδιωτική συλλογή φωτογραφιών
Στράτου Δορδανά – Θεοδόση Τσιρώνη.

Ιδιωτική συλλογή φωτογραφιών
Στράτου Δορδανά – Θεοδόση Τσιρώνη.

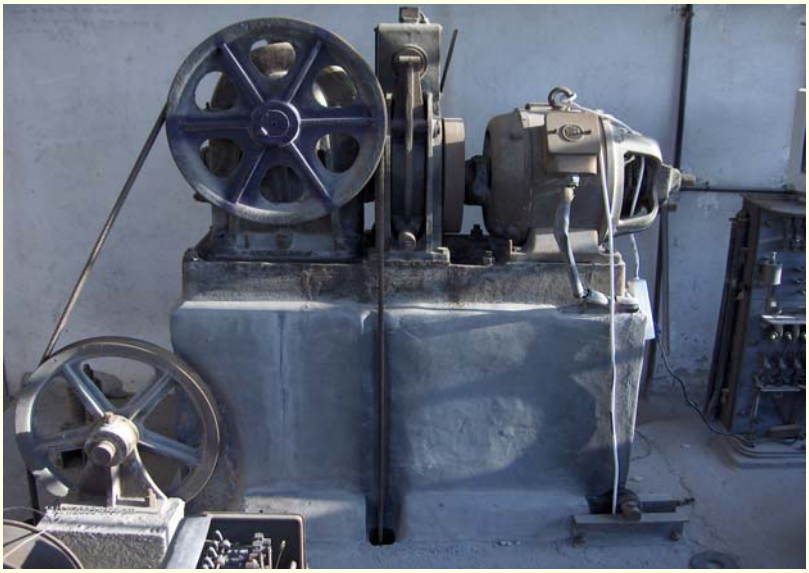

Ιδιωτική συλλογή φωτογραφιών
Στράτου Δορδανά – Θεοδόση Τσιρώνη.

Ιδιωτική συλλογή φωτογραφιών
Στράτου Δορδανά – Θεοδόση Τσιρώνη.

IV.
ΤΡΑΠΕΖΑ ΚΑΙ ΝΟΜΙΣΜΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ

Δημήτρης Δημητρόπουλος

Ο ΣΑΡΑΦΗΣ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ, 1813-1814: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΟΣΟΛΗΨΙΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΑΛΛΑΓΕΣ

Στις αρχές Φεβρουαρίου του 1817 η γραμματεία του Αλή πασά στα Γιάννενα συντάσσει δύο κατάστιχα, τα οποία αποτελούν εκκαθάριση δοσοληψιών παρελθόντων ετών του Αλή πασά με τον αρμένιο σαράφη του στην Κωνσταντινούπολη Γάσπαρη[1]. Στα δύο κατάστιχα, έκτασης 8 και 12 σελίδων αντίστοιχα, καταγράφονται αναλυτικά δημόσιες και ιδιωτικές δαπάνες του Αλή πασά, τις οποίες είχε διεκπεραιώσει ο Γάσπαρης κατά τη διάρκεια των ετών 1813 και 1814. Βεβαίως στα κατάστιχα αυτά δεν καταγράφεται το σύνολο των δοσοληψιών του Αλή πασά με την πρωτεύουσα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο Γάσπαρης όμως αποτελούσε τον βασικό του τραπεζίτη και από τα χέρια του περνούσε την εποχή αυτή μεγάλο –ενδεχομένως και το μεγαλύτερο– μέρος των οικονομικών συναλλαγών του στην Κωνσταντινούπολη[2]. Βεβαίως γνωρίζουμε, τόσο από τα τεκμήρια του Αρχείου της Γενναδείου όσο και από άλλες πηγές, ότι ο Αλή πασάς είχε εμπλακεί στην εκμετάλλευση προσόδων και από περιοχές που δεν μνημονεύονται στα συγκεκριμένα κατάστιχα, όμως το «πακέτο» των συναλλαγών που καταγράφονται σε αυτά τα τελευταία, εντυπωσιάζει με το μέγεθός του.

Οι συντάκτες των καταστίχων έχουν καταγράψει με τηλεγραφικό –και κάποτε ελλειπτικό– τρόπο τα χρηματικά ποσά που κατέβαλε ο Αλή πασάς προκειμένου να αποκτήσει διάφορες, φορολογικές ή άλλες, προσόδους, αλλά επίσης και χρηματικά ποσά που πλήρωσε σε μισθούς, χρηματισμούς, δώρα, ποικίλες προμήθειες, αγορές και ενοίκια ακινήτων στην Πόλη, καθώς ακόμη και για αγαθά προσωπικής χρήσης που προωθήθηκαν στα Γιάννενα. Τα κατάστιχα αυτά που συντάσσει η γραμματεία του Αλή πασά, με σκοπό να κλείσει τους λογαριασμούς των ετών 1813 και 1814, έχουν λάβει υπόψη τους ανάλογους λογαριασμούς που είχε συντάξει και είχε ήδη αποστείλει ο Γάσπαρης στα Γιάννενα. Μάλιστα, ο Χουσεΐν μπέης, καπουτζοχαντάρης του Αλή πασά στην Κωνσταντινούπολη, σε μία αναφορά που συνέταξε στις 13 Ιανουαρίου 1815, περιγράφει με λεπτομερή και παρα-

[1] Τα κατάστιχα δημοσιεύονται στο: *Αρχείο Αλή πασά Συλλογής Ι. Χώτζη Γενναδείου Βιβλιοθήκης της Αμερικάνικης Σχολής Αθηνών*, έκδοση –σχολιασμός – ευρετήρια: Β. Παναγιωτόπουλος, με τη συνεργασία των Δ. Δημητρόπουλου και Π. Μιχαηλάρη, τ. Β΄: *1809-1817*, Αθήνα 2007, έγγρ. 927 σ. 770-780 και έγγρ. 930 σ. 782-797.

[2] Για τις εργασίες, τις εθνικότητες και την οργάνωση των σαράφηδων στην Κωνσταντινούπολη, ανάμεσα στους οποίους ξεχώριζαν σε ισχύ οι Αρμένιοι, βλ. S. Pamuk, *A monetary history of the Ottoman Empire*, Καίμπριτζ 2000, σ. 202-203, Yavuz Cezar, «The role of the saraffs in ottoman finance and economy in the eighteenth and nineteenth centuries», στο K. Imber, K. Kiyiotaki (επιμ.), *Frontiers of Ottoman studies*, τ. 1, Λονδίνο 2005, σ. 61-68.

στατικό τρόπο πώς συνεργάστηκε με τον Γάσπαρη για να συντάξουν ακριβώς το κατάστιχο του έτους 1813:

> *Εφέντη μου, το χεσάπι* [: λογαριασμό] *με το Γάσπαρη το κόψαμαν παστρικά και τα δευτέρια τα εγερλεστίσαμεν* [: τακτοποιήσαμε] *παστρικά και λάβε τα και γένε βουκούφης* [: ενήμερος] *το τι έστειλες και τι εδόθηκαν στο κάθε μασλαχάτι* [: υπόθεση] *και από το τεσλημέτι* [: παραδοχή] *του αφεντός μου ως το τεσλημέτι του Γασπάρη τι έμεινε, να του στείλεις διά το σενέ* [: έτος]*: 29* [: 1229= 1813]*: έξω τα όσα είναι δομένα και για τους τριάντα λάβε και τα σενέτια* [: αποδείξεις] *ρουσνάμψες των καλεμιών* [: καταχωρίσεις των καταστίχων των λογαριαμών] *γκερέκ* [: και] *σε χαράτζια νεζούλι αβαρίζια και μιριά των μουκατάδων και άλλα ταβληχάτια* [: διορισμούς σε διοικητικές θέσεις] *από μαησέτια* [: σιτηρέσια] *και από αγαλήκια και από το τι μπεκαγές* [: υπόλοιπο] *ανέμεικε από το κάθε μουκατά και αβαρίζια σου γένουνται μαλιούμι* [: γνωστό] *και σαν πλερωθούν απερνούν ξεχωριστά στο χεσάπι τους τριάντα του σενέ*[3].

Ο ίδιος ο Χουσεΐν μπέης σε μία άλλη –αχρονολόγητη αλλά του 1814– επιστολή του δίνει λεπτομερή περιγραφή του τρόπου αγοράς των φορολογικών αυτών προσόδων, του χρόνου εξόφλησης, συνολικά ή με δόσεις, και των μεθόδων που χρησιμοποιούσαν οι αγοραστές των προσόδων, προκειμένου να επιμηκύνουν τον χρόνο αποπληρωμής των οφειλών τους. Μεταφέρουμε εδώ ένα εκτενές απόσπασμα της επιστολής του Χουσεΐν, διότι παρά τη δυσχέρεια κατανόησης που δημιουργεί το λεκτικό και η σύνταξή του, διαφωτίζει την περίπλοκη αλλά καλά ρυθμισμένη αυτή διαδικασία που διέρχεται από τους δαιδάλους της οθωμανικής διοίκησης και γραφειοκρατίας. Ο Χουσεΐν, λοιπόν, υποστηρίζει ότι υπέβαλε στον Γάσπαρη την απαίτηση του Αλή πασά να συνεργαστούν με σκοπό τη σύνταξη αναλυτικών καταστίχων –προφανώς όμοιων με αυτά που σώζονται στο Αρχείο–, όμως ο σαράφης πρόβαλε δυσκολίες:

> *λιάκην* [: εν τούτοις] *τρόπον δεν ήβρε το πώς έχει να γένη εις καιρόν οπού τα μιριά, τα αβαρίζια, τα χαράτζια με ταξήτια* [: δόσεις] *δεν είναι, χώρια από το μεβαντζίπι* [: δόση, μισθός] *οπού είναι εις τρία ταξίτια· το πρώτο κίστι* [: δόση] *στο μουχαρέμι* [: πρώτο μήνα του ισλαμικού έτους], *το δέφτερον ύστερον από τρεις μήνες, το τρίτον εις το ρεμαζάνη* [: ένατο μήνα του ισλαμικού έτους] *τέσσερις-πέντε προτήτερα· τα άλλα είναι χαβαλέδες* [: εντάλματα πληρωμής] *εις τερσχανέ* [: ναύσταθμο], *μπαρουτχανέ* [: πυριτιδαποθήκη], *μουτπάκ εμήνι* [: υπεύθυνο του μαγειρείου], *αρπά ιμήνι* [: υπεύθυνο για το κριθάρι] *και στο οντζάκη* [: γενιτσαρικό σώμα] *και τούτοι οι χαβαλέδες μπένωντας το μουχαρέμι αρχινούν και πλερώνωνται και ως το τρίτον μεβαντζήπι* [: δόση, προθεσμία πληρωμής] *τελειώνουν και αφτά. Από τους ουν χαζνέδες* [: φορτία νομισμάτων, εισπράξεις από σιτηρά (;)]

[3] *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Β΄, έγγρ. 749, σ. 541. Οι εντός αγκυλών ερμηνείες των τουρκικής προέλευσης λέξεων και των ιδιωματικών όρων βασίζονται στο γλωσσάρι που έχει περιληφθεί στον Δ΄ τόμο της έκδοσης του εν λόγω Αρχείου.

έμνισκαν [: απόμεναν] *χαβαλέδες από το μεβαντζήπι υστερότερα και πληρώνωνταν, τώρα και αυτοί έχουν δήο χρόνους οπού τους έκαμαν τερτήπι* [: διακανονισμό] *εις τον χαζνέ* [: θησαυροφυλάκιο] *και πλερώνωνται. Όθεν οι χαβαλέδες δεν έχουν διωρισμένον καιρόν οπού να πληρώνωνται ντάγημα* [: διαρκώς] *εις ένα βάκτι* [: καιρό], *οι χαβαλέδες του τερσχανέ εμήνι, αρπά ιμήνι και μπαρουτχανέ και μουτπάκη εμυρέ. Τώρα κοίταξα τα δεφτέρια μου οπού πέρση σε τούτο το βάκτι οι πλειότεροι χαβαλέδες ήτον πληρωμένη μπροστήτερα από δύο μήνες, καθολικόν ταξήτι δεν είναι οπού να κάνω ταξήτι κατά το έμρι σου· κατά τον καιρόν οπού τρέξη και κατά τον ικτιζάν* [: ανάγκη] *οπού κάνει, έτζι πλερώνωμεν· εφέτως για οπού τους χαβαλέδες οπού πλερώσαμεν προτήτερα από δήο μήνες πέρση, σε τούτο το βάκτι τώρα χάλια* [: ακόμη] *τους έχωμεν απλέρωτους, κάνωντάς τους τεχήρι* [: καθυστέρηση] *με το σήμερον και με το άβριον. Διά τα ιλτιζαμέτια και ζηαμέτια και μουκατάδες, αφτά αρχινούν από τον Αντριάν ή Γενάρην και έως τον Μάρτηον πρέπει να είναι μπιτισμένα* [: τελειωμένα], *ληάκην ημείς για οπού τα σουρδίζωμεν* [: καθυστερούμε] *και έως τον Μάγιον· ταξήτια* [: δόσεις] *διωρισμένα τα δοσίματά μας δεν έχουν, όπως τρέξη έτζι τα πλερώνωμεν, κάποτες ομπροστήτερα κάποτες υστερότερα και με γλυκάδα τους κολλαντρίζωμεν* [: μεταχειριζόμαστε] *για να μην κάνουν ταβατούρι* [: θόρυβο] *όσον να τους μπιτήσωμεν. Καλντίκε* [: εξάλλου] *διά τα αηλήκια μας και νιγιαμπέτια* [: τοποτηρητείες] *και μαγησέτια* [τα προς το ζην, εισοδήματα], *οπού με προστάζης, αν σου στείλω τους μουρασελέδες* [: έγγραφες προειδοποιήσεις] *να τα απεράσω και αφτά, μαλιούμι* [: γνωστό] *σου είναι οπού αφτά πλερώνωνται με αηλίκια και κιουλιγετλήτικος μαντές* [: μεγάλη υπόθεση] *δεν είναι, λιάκην* [: εν τούτοις] *είναι τα ζουχαράτια* [: απρόοπτα γεγονότα] *οπού δεν γένωνται εξήκι* [: έλλειμμα, ελάττωμα], *και αφτά με κάνουν και κάνω υφαντέν* [: φανερό] *του αφεντός μου*[4].

Ας επανέλθουμε όμως στα δύο κατάστιχα του Γάσπαρη. Συνολικά οι εγγραφές των ετών 1813 και 1814, παρότι σε αρκετά σημεία είναι δυσνόητες, φέρνουν στην επιφάνεια τον τρόπο λειτουργίας και δράσης ενός ισχυρού τοπικού πασά σε δύο από τις ευτυχέστερες χρονιές της ηγεμονίας του, αναδεικνύουν τους μηχανισμούς διαχείρισης και συσσώρευσης του πλούτου στο πλαίσιο του οθωμανικού διοικητικού και οικονομικού συστήματος, και ανοίγουν ένα παράθυρο θέασης των σχέσεων, των συναλλαγών και των μεθόδων διαπλοκής μεταξύ των τοπικών ελίτ και των υψηλών κλιμακίων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Από την εκκαθάριση των δύο καταστίχων προκύπτουν συνολικές δαπάνες που ανέρχονται για το μεν 1813 σε 857.242:20 γρόσια, για το δε 1814 σε 995.521:25 γρόσια. Παρακάτω θα παρακολουθήσουμε αναλυτικότερα την κατανομή των ποσών αυτών ανά είδος δαπάνης. Ας σημειωθεί όμως ότι η φύση των δαπανών που αναγράφονται στα κατάστιχα, καθιστούν κατά κάποιο τρόπο τα τελευταία εμμέσως και βιβλία εσόδων. Πράγματι, καθώς μεγάλο μέρος των εγγραφών αφορούν αγορές ή ενοικιάσεις φόρων και άλλων προσόδων τις οποίες προσδοκά να ει-

[4] *Στο ίδιο*, τ. Β΄, έγγρ. 705, σ. 409-410.

σπράξει επαυξημένες βεβαίως ο Αλή πασάς, έχουμε και ένα ελάχιστο όριο των αναμενόμενων εισοδημάτων από τις καταγραφόμενες εδώ δραστηριότητές του. Συνεπώς, αν και δεν υπάρχουν αναφορές στα κέρδη του, το εύρος των ενοικιάσεων που πραγματοποιεί αποτελεί και ένα μέτρο των εισοδημάτων του.

Τα ποσά που καταβάλλει ο Αλή πασάς αφορούν ποικίλα αντικείμενα. Σε κάθε μία από τις δύο χρονιές υπάρχουν περίπου 200 εγγραφές με χρηματικά ποσά που εκκινούν από ελάχιστα γρόσια και φτάνουν τις 80.000-90.000 γρόσια. Η κατάτμηση σε κατηγορίες παρουσιάζει δυσχέρειες, διότι δεν είναι πάντοτε σαφής η διάκριση, ενώ και οι διαφοροποιήσεις στον χαρακτηρισμό των δαπανών που αφορούν το ίδιο αντικείμενο στα δύο κατάστιχα, άλλοτε διευκολύνουν την κατανόηση άλλοτε όμως επιτείνουν την ασάφεια[5]. Εντούτοις μία πρώτη προσπάθεια να κατανεμηθούν χονδρικά οι εγγραφές αυτές, ανάλογα με τον σκοπό και το αντικείμενο της δαπάνης, απέδωσε τις ακόλουθες κατηγορίες:

α) Αγορές διάφορων ειδών φόρων (τακτικών που αφορούν πρόσωπα, εμπορικές και κτηνοτροφικές ή άλλες δραστηριότητες, και έκτακτων).

β) Υπεκμισθώσεις τιμαριωτικών δικαιωμάτων (χάσια, ζιαμέτια, τιμάρια κ.λπ.).

γ) Προσόδους (μουκατάδες) κυρίως χωριών ή ευρύτερων περιοχών (ας σημειωθεί ότι η διάκριση ανάμεσα στις εγγραφές της κατηγορίας αυτής και εκείνες της πρώτης κατηγορίας είναι κάποτε αμυδρή, ενώ εγείρεται και ζήτημα αν ο μουκατάς αντιπροσώπευε πάντοτε το σύνολο των φορολογικών προσόδων ενός τόπου· εντούτοις παρά την ασάφεια αυτή επιλέχθηκε να διακριθούν οι εγγραφές σε δύο χωριστές κατηγορίες, διότι και ο τρόπος αναγραφής των «μουκατάδων» στο κατάστιχο φαίνεται να δηλώνει έναν διακριτό τύπο προσόδου).

δ) Μισθούς διάφορων αξιωματούχων σε μηνιαία βάση.

ε) Ποσά για αγορά μπερατιών και δώρα για την έκδοσή τους.

στ) Ποικίλες προμήθειες και δωροδοκίες για εξυπηρετήσεις.

ζ) Οδοιπορικά σε ταχυδρόμους και άλλους αξιωματούχους.

η) Αγορά καταναλωτικών αγαθών (ρούχων, τροφίμων, καπνού, γραφικής ύλης κ.λπ.)

θ) Διάφορα άλλα έξοδα.

Στον Πίνακα 1 που ακολουθεί, έχει επιχειρηθεί να καταμεριστούν και να υπολογιστούν τα ποσά που δαπανήθηκαν σε καθεμιά από τις παραπάνω κατηγορίες.

---

[5] Σημειώνονται επ' αυτού μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα: Πρόσοδοι που χαρακτηρίζονται το 1813 *μπεντέλι ιλτιζάμι*, το 1814 χαρακτηρίζονται απλώς *ζιαμέτι* (για παράδειγμα η Πογδόργιανη). Άλλες πρόσοδοι χαρακτηρίζονται τη μία χρονιά *μουκατάς* και την άλλη *μπεντέλι ιλτιζάμι* (για παράδειγμα τα Πουρλήσια). Η πρόσοδος της Κοζιάρας το 1814 καταγράφεται ως *μπεντέλι ιλτιζάμι* και το 1813 ως *τεβλιγιέτι*. Επίσης, μεταξύ των δύο ετών, χρησιμοποιούνται για τον προσδιορισμό του ίδιου φόρου εναλλακτικά όροι όπως: *ρέσμι κιλέ* και *ρέσμι καντάρ* (Γιάννενα), *κισλάτικο* και *κισλαντζίκι* (Άρτα), *ντουχανιάτικο* και *καπνιάτικα* (Κάρλελι). Για τον όρο iltizam και την έννοιά του βλ. Linda Darling, *Revenue-raising and legitimacy. Tax collection and finance administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Λάιντεν – Ν. Υόρκη – Κολωνία 1996, σ. 119-160.

Πίνακας 1: Κατανομή δαπανών του Αλή πασά, τις οποίες διαχειρίστηκε ο σαράφης του Γάσπαρης κατά τα έτη 1813 και 1814

Κατηγορία δαπάνης	*1813*	*%*	*1814*	*%*
α) Αγορές φόρων	242.921:00	28,3	233.675:29	23,5
Χαράτζι	157.316:00		167.181:00	
Αβαρίζι	28.311:00		28.425:13	
Προβατονόμι, τζελέπ κιεσάν, κισλάτικο	15.669:00		15.659:16	
Καπνιάτικα, μεταξιάτικα, λαγοτόμαρα	30.925:00		4.500:00	
Αγαλίκι	8.750:00		15.660:00	
Ιχτισάπι	1.950:00		2.250:00	
β) Υπεκμισθώσεις τιμαριωτικών δικαιωμάτων	34.373:20	4,0	50.665:00	5,1
γ) Μουκατάδες κυρίως περιοχών ή χωριών κ.λπ.	248.332:20	29,0	239.303:20	24,0
δ) Αϊλίκια διάφορων αξιωματούχων σε μηνιαία βάση	44.372:00	5,2	34.240:00	3,4
ε) Έξοδα έκδοσης μπερατιών για τιμάρια, ζιαμέτια κ.λπ.	3.288:20	0,4	4.344:20	0,4
στ) Δωροδοκίες, προμήθειες	106.262:20	12,4	130.229:17	13,1
ζ) Οδοιπορικά σε ταχυδρόμους και άλλους αξιωματούχους	2.952:00	0,3	1.315:20	0,1
η) Καταναλωτικά αγαθά – τελωνειακοί δασμοί που τα βαρύνουν	12.962:00	1,5	7.381:20	0,8
θ) Διάφορα	161.778:20	18,9	294.367:20	29,6
Φόρος κάστρων Τούνεσι από Ελμπασάν / Γιάννενα	10.590:00		50.350:00	
Χαζιρίες Κάρλελι Κουρουλάχ πασά	4.500:00		4.500:00	
Το μιρανλήκι του Σαλήχ μπέη			29.387:00	
Για τα τούγια Χουσέν πασά δόθηκαν στον Ρούμελι βαλεσί	29.261:00		294.367:20	
Σεργουνλίκι Πασόμπεη			20.000:00	
Πληρωμές για τη Ζεϊνέπ κατίνα [: κυρία]			36.728:00	
Αγορά πλοίου	17.500:00		20.000:00	
Αγορά τιμαρίου / τσιφλικιού	2.207:00		45.750:00	

Κατηγορία δαπάνης	*1813*	*%*	*1814*	*%*
Αγορά σπιτιού στην Κων/πολη, επισκευές, ενοίκιο	53.783:00		3.427:00	
Καθυστερούμενα	7.687:20		37.283:20	
Εξικλεμέδες μονέδας	19.893:00			
Ετήσια αμοιβή του Γάσπαρη	12.500:00		12.500:00	
Κέρδος του Γάσπαρη από τη διαχείριση των πληρωμών	3.802:00		34.442:00	
ΣΥΝΟΛΟ	***857.242:20***	***100,0***	***995.521:25***	***100,0***

Τα ποσοτικά στοιχεία του Πίνακα 1 και οι εγγραφές των καταστίχων επιτρέπουν κάποιες πρώτες παρατηρήσεις από τα ποικίλα θέματα που φέρνει στην επιφάνεια το πληροφοριακό υλικό των τεκμηρίων αυτών.

Η πλειονότητα των φορολογικών προσόδων που αγοράζει ο Αλή πασάς, προσδιορίζονται με βάση τον τόπο. Οι εγγραφές των καταστίχων του Γάσπαρη δείχνουν ότι η ακτίνα δράσης του Αλή υπερέβαινε τα όρια του πασαλικιού του και εκτεινόταν σε μία ευρύτατη γεωγραφική ζώνη που περιελάμβανε τη σύγχρονη Νότιο Αλβανία, την Ήπειρο, τη Δυτική Στερεά Ελλάδα και τη Θεσσαλία. Κάποτε οι φορολογικές πρόσοδοι αφορούσαν μεγάλες πόλεις ή διοικητικές περιφέρειες της οθωμανικής διοίκησης, άλλοτε όμως μικρά χωριά, τιμάρια κάποιων αξιωματούχων, τα οποία πάντοτε αναφέρονται με μία «οικειότητα», που δείχνει ότι η ευρύτατη αυτή περιοχή ήταν εύκολα και χωρίς περιορισμούς προσβάσιμη και γνώριμη στον Αλή πασά και στους ανθρώπους του. Η διασπορά και η έκταση των περιοχών αυτών αποτυπώνονται στο Παράρτημα, όπου και έχουν αποδελτιωθεί οι εγγραφές των καταστίχων.

Ο Αλή πασάς αγοράζει λοιπόν διάφορων τύπων φορολογικές προσόδους που αφορούν είτε βασικούς φόρους του οθωμανικού φορολογικού συστήματος (για παράδειγμα το *χαράτσι*, *νοζούλ αβαρίζι* κ.λπ. μιας περιοχής), είτε τις προσόδους που προσπορίζονται κάτοχοι *χασίων*, *ζιαμετίων*, *τιμαρίων* κ.λπ., είτε τις προσόδους μιας φορολογικής πηγής, που εκμισθώνονται συνολικά με τη μορφή *μουκατά*. Επίσης αγοράζει φορολογικού χαρακτήρα εισφορές σχετικές με την κτηνοτροφία, και συγκεκριμένα το *προβατονόμιο* (φόρο επί των προβάτων) των σαντζακίων Κάρλελι και Ναυπάκτου[6], το *τζελέπ κιεσάν* (φόρο που αφορούσε την υποχρεωτική συμβολή

[6] Το *προβατονόμιο ή αντέτ αγνάμι* ήταν ο φόρος επί των προβάτων (βλ. J. C. Alexander, *Toward a history of Post-Byzantine Greece. The Ottoman Kanunnames of the Greek Lands circa 1500 – circa 1600*, Αθήνα 1985, σ. 475-482, Σπ. Ι. Ασδραχάς κ.ά., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας*, τ. 1, Αθήνα 2003, σ. 189-190). Ενίοτε ο Αλή πασάς τον υπενοικίαζε σε ανθρώπους του. Το 1804, για παράδειγμα, ο Αλή πασάς υπενοικιάζει το *προβατονόμιο* Ζαγορίου στον Αλ. Νούτζο αντί 7.000 γροσιών (βλ. *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Α΄, έγγρ. 210, σ. 401-402). Σε ανάλογη ενοικίαση προς κάποιο Ιζέτη πιθανόν είχε προβεί το 1811 ο Μουχτάρ πασάς για το *προβατονόμιο* Λιμποχόβου και Αργυροκάστρου (*στο ίδιο*, τ. Β΄, έγγρ. 559, σ. 180-181).

στην τροφοδοσία των πόλεων με κρέας)[7] των περιοχών Πατρατζίκι, Μέτσοβο και Σαμαρίνα, και το *κισλάτικο* (φόρο επί των χειμερινών βοσκοτόπων) της Άρτας[8]. Ταυτόχρονα αγοράζει και διάφορες επιμέρους προσόδους, όπως για παράδειγμα το *αγαλίκι* του χωριού Σοφάδες Καρδίτσας[9] ή το *ιχτισάπι* (δηλαδή τους φόρους επί των εμπορικών συναλλαγών) του Μπερατίου[10], το *ντουχανιάτικο* (φόρο καπνού) του Κάρλελι, το *μεταξιάτικο* (φόρο μεταξιού) των Γιαννιτσών[11] κ.ά.

Το 25% περίπου των χρημάτων που κατέβαλε συνολικά ο Αλή πασάς στη διάρκεια κάθε χρονιάς, αφορούσαν την αγορά φόρων που αναφέρθηκαν παραπάνω: *χαρατσιού*, *αβαριζίου*, *προβατονομίου* κ.λπ. Σημαντική ήταν η απόκτηση του χαρατσιού των σαντζακίων Ναυπάκτου, Αυλώνας και Δελβίνου. Στα ίδια σαντζάκια αγοράζει και το *νοζούλ αβαρίζι*. Ο φόρος αυτός –αρχικά έκτακτος, που είχε ήδη μετατραπεί όμως σε ετήσιο– ήταν το χρηματικό αντίτιμο της συμμετοχής μιας περιοχής στην τροφοδοσία του στρατού που βρίσκονταν σε εκστρατεία[12]. Όπως φαί-

---

[7] Αρχικά τουλάχιστον, ο όρος *τζελέπ κιεσάν* σήμαινε τα πρόσωπα που ήταν υποχρεωμένα να τροφοδοτούν με πρόβειο κρέας τον στρατό και την πρωτεύουσα, και κατ' επέκταση σήμαινε και την αντίστοιχη υποχρέωση· βλ. για το θέμα Bistra Cvetkova, «Les Celep et leur rôle dans la vie économique des Balkans à l'époque Ottomane (XVe-XVIIe s.)», στο M. A. Cook, *Studies in the Economic History of the Middle East, from the rise of Islam to the present day*, Οξφόρδη 1970, σ. 172-192, Α. Λυμπεράτος, *Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία: Η διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων στη Φιλιππούπολη του 19ου αιώνα*, Ηράκλειο 2009, σ. 164-169.

[8] Για το κισλάτικο βλ. J. Kabrda, «Contribution à l'étude de la rente féodale dans l'Empire Ottoman, II», *Sborník Pracì Filosofické Faculty Brněnské University*, 12 (1963), σ. 104, Δ. Κ. Τσοποτός, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν*, Αθήνα 1983, σ. 123, Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ΄-ΙΣΤ΄ αιώνας)*, Αθήνα 1978, σ. 279-280.

[9] Με τον όρο *αγαλίκι* χαρακτηρίζονταν συνήθως τα ποσά που κατέβαλλαν οι κάτοικοι των χωριών σε ισχυρούς μουσουλμάνους της περιοχής τους, συνήθως μετά από συμφωνίες παροχής προστασίας, τις οποίες συνήπταν. Ο Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τχ. 2: *Ο Τεπελενλής Αλή πασάς*, Αθήνα 1887, [επανέκδοση: *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, β΄ έκδ., Ιωάννινα 1993], σ. 7-9, υποστηρίζει ότι η πρακτική αυτή είχε ξεκινήσει στα τέλη του 17ου αιώνα, γενικεύτηκε όμως κοντά στα μέσα του 18ου αιώνα. Βλ. επίσης Μιχ. Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Αθήνα 2003, σ. 87-88 και Δ. Δημητρόπουλος, «Αγαλίκι», *Τα Ιστορικά*, 50 (2009), σ. 73-82. Εδώ φαίνεται να έχει αποκτήσει τη μορφή επίσημα αποδεκτής προσόδου, της οποίας η διαπραγμάτευση διεξάγεται μακριά από τον τόπο καταβολής της.

[10] Για τον όρο και τη σημασία του βλ. R. Mantran, «Hisba», *Encyclopédie de l'Islam*, τ. 1, Λάιντεν – Παρίσι 1975, σ. 505-507.

[11] Για τους φόρους στον καπνό και το μετάξι βλ. J. C. Alexander, *Toward a history of Post-Byzantine Greece*, σ. 427-429, Σπ. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί*, σ. 37, Νεοκλ. Σαρρής, *Οσμανική πραγματικότητα. Συστημική παρά-θεση δομών και λειτουργιών ΙΙ. Η δοσιματική διοίκηση*, Αθήνα χ.χ., σ. 199-200.

[12] Βλ. Bruce McGowan, *Economic life in Ottoman Europe. Taxation, trade and the struggle for land, 1600-1800*, Λονδίνο 1981, σ. 105-120, H. A. R. Gibb – H. Bowen, *Η ισλαμική κοινωνία και η Δύση*. τ. 1, μτφρ.-σχόλια Ηλ. Κολοβός, Αθήνα 2005, σ. 261, H. Bowen, «Awarid», *Encyclopédie de l'Islam*, τ. 1, Λάιντεν – Παρίσι 1975, σ. 783, Surayia Faroqhi, «Crisis and

νεται από τις σχετικές εγγραφές, τα χρήματα που δαπάνησε ο Αλή πασάς για την αγορά των φόρων αυτών, ήταν σχεδόν σταθερά και στις δύο χρονιές. Τα ποσά για το *νοζούλ αβαρίζι* υπολείπονταν και στα τρία σαντζάκια του χαρατσιού, όμως η αναλογία ήταν διαφορετική, καθώς το *νοζούλ αβαρίζι* στη Ναύπακτο αντιστοιχούσε με το 1/8 του χαρατσιού, στο Δέλβινο με το 1/5 και στην Αυλώνα με το 1/3.

Στα έξοδα του Αλή πασά περιλαμβάνονται επίσης και εγγραφές σημαντικών ποσών που φέρεται ότι υποχρεούτο να καταβάλει το μουτεσελιμλίκι του Ελμπασάν και το πασαλίκι των Ιωαννίνων ως συμμετοχή για τα έξοδα των φρουρίων που κατασκευάζονταν από την Ύψηλή Πύλη στο Τούνεσι (Τύνιδα). Το 1813 ανέρχονται για το πρώτο σε 10.590 γρόσια, ενώ το 1814 για το δεύτερο σε 50.350 γρόσια, ποσά που αποδεικνύουν το επαχθές βάρος της έκτακτης αυτής υποχρεωτικής εισφοράς, την οποία ο Αλή πασάς είχε –επαυξημένη μάλιστα– μετακυλίσει στους κατοίκους κάθε περιοχής. Σε σημείωμα που περιέχεται στο Αρχείο Σταύρου Ιωάννου, αναφέρεται ότι ο Αλής το 1815 εισέπραξε για εξυπηρέτηση του φόρου αυτού από τους κατοίκους του καζά των Ιωαννίνων 60.000 γρόσια[13]. Το ποσό χαρακτηρίζεται ως «πρώτο μπεντέλι», δηλαδή πρώτο αντισήκωμα, η πρώτη καταβολή σε χρήμα έναντι της σχετικής υποχρέωσης[14]. Το στοιχείο αυτό, αν συνδυαστεί με τον χαρακτηρισμό της αντίστοιχης εγγραφής στο κατάστιχο του Γάσπαρη ως «πρώτο ταξίτι [: δόση] των μπεντελιέδων καλιάδων Τούνεσι»[15], αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι το ποσό που κατέβαλε ο Αλής το 1814 για την πληρωμή της έκτακτης αυτής υποχρεωτικής εισφοράς, το εισέπραξε από τους κατοίκους στη διάρκεια της επόμενης χρονιάς αυξημένο περίπου κατά 20%.

Το ένα τέταρτο περίπου των χρημάτων που δαπανά ο Αλή πασάς αφορούν την αγορά διάφορων *μουκατάδων*, δηλαδή φορολογικών προσόδων, κατά κανόνα ετήσιων, τις οποίες το κράτος προσφέρει προς ενοικίαση σε δεδομένη τιμή[16]. Οι *μουκατάδες* που επιλέγει να αγοράσει ο Αλής, αφορούν είτε το σύνολο των φόρων ενός τόπου (μίας κοινότητας ή ευρύτερης περιοχής), είτε μια πρόσοδο που προκύπτει από μια ορισμένη οικονομική δραστηριότητα, για παράδειγμα το *ρέσμι καντάρ* του Μπερατίου, των Ιωαννίνων, ή της Άρτας (δηλαδή το δικαίωμα κατοχής του επίσημου κανταριού με το οποίο ζυγίζονταν τα προϊόντα στην αγορά της πόλης). Αξιοσημείωτο είναι ότι σε ορισμένες περιπτώσεις οι αγορές του αφορούν *μουκατάδες* που χαρακτηρίζονται *μαχλούλικοι*, πρόσοδοι δηλαδή που είτε λόγω θανάτου είτε λόγω αποχώρησης του κατό-

---

Change, 1590-1699», στο H. Inalcik – D. Quataert, *An economic and social history of Ottoman Empire*, τ. 2, Καίμπριτζ 1997, σ. 532-533.

[13] Σωκρ. Κουγέας, «Το Ηπειρωτικόν Αρχείον Σταύρου Ιωάννου», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 14 (1939), σ. 86 και 95-96. Ανάλογα σημειώματα περιλαμβάνονται και για τα χρόνια που ακολουθούν, η ετήσια όμως επιβάρυνση έχει περιοριστεί στις 32.000-33.000 γρόσια· βλ. *στο ίδιο*, σ. 87, 95-97.

[14] Για τη σημασία του όρου *μπεντέλι* βλ. H. Bowen, «Badal», *Encyclopédie de l'Islam*, τ. 1, Λάιντεν – Παρίσι 1975, σ. 878-879.

[15] *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Β΄, έγγρ. 927, σ. 777.

[16] Για τον όρο βλ. H. Gerber, «Mukata'a», *Encyclopédie de l'Islam*, τ. 7, Λάιντεν – Παρίσι 1993, σ. 508.

χου τους είχαν μείνει αδέσποτοι, χωρίς κύριο, και αποκτήθηκαν τώρα για πρώτη φορά από τον Αλή πασά[17].

Ο Αλή πασάς καταβάλλει περί τις 36.000 γρόσια κατά το 1813 και τις 50.000 γρόσια κατά το 1814 προκειμένου να αγοράσει τις φορολογικές προσόδους χασίων, ζιαμετίων και τιμαρίων από τους δικαιούχους τους. Στα κατάστιχα του Γάσπαρη ο προσδιορισμός γίνεται –κατά βάση– με την ονομασία του αντίστοιχου οικισμού, κάποτε όμως δηλώνεται και ο κάτοχος του τιμαρίου (για παράδειγμα «ζιαμέτι Αγράφων του Σεχέρ Εμίνη»). Με τον τρόπο αυτό ο Αλή πασάς αποκτούσε άμεση πρόσβαση στα εισοδήματα των χωριών και της παραγωγής τους, αλλά η εμπλοκή του αυτή δεν οδηγούσε απαραιτήτως σε τσιφλικοποίηση των χωριών. Η τελευταία αυτή διαδικασία συνδεόταν με την ύπαρξη μεγάλων χρεών και τη δυνατότητα επιβολής του Αλή στις τοπικές κοινότητες, δεν είχε επομένως σχέση με το διοικητικό κέντρο στην Κωνσταντινούπολη ούτε με τον εγκατεστημένο εκεί σαράφη του. Είναι πιθανόν, καθώς την εποχή αυτή το τιμαριωτικό σύστημα έφθινε, κάποια από τα τιμάρια να κατέληξαν εντέλει στα χέρια του πασά των Ιωαννίνων, παρότι κανονικά δεν μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο αγοραπωλησίας. Ας σημειωθεί ότι στα κατάστιχα του Γάσπαρη απαντούν δύο εγγραφές με χρηματικά ποσά που διατέθηκαν για αγορά ενός τσιφλικιού και ενός τιμαρίου[18].

Τόσο στο κατάστιχο του 1813 όσο και σε εκείνο του 1814 στο τέλος των καταγραφών των διάφορων *μουκατάδων* και των τιμαρίων υπάρχει η αναγραφή «2.037 γρόσια των άνωθεν μουκατάδων καλεμιγιέδες εις Σαντραζέμη και Δεφτερντάρη»[19]. Οι *καλεμιγιέδες*, τα έξοδα του *καλεμιού*, τα έξοδα σύνταξης και τήρησης δηλαδή των καταστίχων, ήταν στην πράξη η επίσημη προμήθεια που κατέβαλλε ο αγοραστής ενός μουκατά στους αξιωματούχους του Διβανίου. Στην περίπτωση των αγορών του Αλή πασά δικαιούχοι εμφανίζονται ο *Σαντραζάμης* (Μεγάλος βεζίρης) και ο *Δεφτερντάρης* (ο υπεύθυνος επί των οικονομικών της κεντρικής διοίκησης), δηλαδή οι πλέον υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι της οθωμανικής ιεραρχίας[20]. Όταν επρόκειτο για *μαλικιανέδες*, δηλαδή ισόβιες εκμισθώσεις φόρων, οι *καλεμιγιέδες* αντιστοιχούσαν στο 10% των χρημάτων που είχαν προκαταβληθεί για την αγορά τους[21]. Εδώ, παρότι δεν είναι σαφές ποιες ακριβώς από τις εγγραφές είναι εκείνες που χαρακτηρίζονται ως «όπισθεν», φαίνεται ότι μάλλον δεν ξεπερνούσαν το 1% των καταβληθέντων χρημάτων.

Εκτός όμως από αυτή την επίσημα θεσμοθετημένη προμήθεια ο Αλή πασάς καταβάλλει και άλλα πολύ μεγαλύτερα ποσά σε χρηματικά δώρα προς διάφορα ισχυρά πρόσωπα της κεντρικής οθωμανικής διοίκησης. Τα ποσά που εγγράφονται στα κατάστιχα του Γάσπαρη, ανέρχονται ετησίως σε 100.000-130.000 γρόσια, που αντιστοιχούν στο 15% περίπου των συνολικών χρημάτων που φέρεται να δαπάνησε ο Αλή πασάς.

---

[17] Για τον όρο βλ. «Mahlūl», *Encyclopédie de l'Islam*, τ. 6, Λάιντεν – Παρίσι 1986, σ. 43.

[18] *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Β΄, έγγρ. 927 σ. 777, έγγρ. 930 σ. 789.

[19] Στο κατάστιχο του 1814 το ποσό είναι αυξημένο κατά 200 γρόσια «λόγω αυγατισμένων χισέδων μουκατάδων», δηλαδή μεριδίων μουκατάδων που έχουν αυξηθεί· βλ. *στο ίδιο*, σ. 773.

[20] R. Ahishali, «The institution of the Imperial Council [Divan-ı Hümayun]», στο K. Cicek (επιμ.), *The Great Ottoman-Turkish Civilisation*, τ. 3, Άγκυρα 2000, σ. 511-513.

[21] H. A. R. Gibb – H. Bowen, *ό.π.*, σ. 261-262.

Αν αφαιρεθούν διάφορα προσωπικά και άλλα έξοδα που σχετίζονται με αγορά αγαθών και την παροχή υπηρεσιών (κυρίως τη διαχείριση των οικονομικών του), τότε τα ποσά που έδωσε για χρηματισμούς, παροχή δώρων ή προμηθειών αντιστοιχούν στο ένα πέμπτο των χρημάτων που κατέβαλε για την αγορά των ποικίλων φορολογικών προσόδων. Τα καταβληθέντα χρηματικά δώρα δηλώνονται είτε ονομαστικά με το όνομα του αποδέκτη –κυρίως όταν πρόκειται για μεγάλα ποσά–, είτε με αναφορά στην πρόσοδο ή και το αξίωμα για το οποίο διατέθηκαν. Στον Πίνακα 2 καταγράφονται οι εγγραφές που αφορούν *χιντιέδες*, δηλαδή χρηματικά ποσά που καταβλήθηκαν ως δώρα σε υψηλόβαθμους αξιωματούχους της Υψηλής Πύλης, όπως ο *σεϊχουλισλάμης*, ο *κεχαγιάμπεης*, ο *κιζλάραγας*, ο *σεχέρ εμίνης* κ.ά., προκειμένου να είναι ευνοϊκοί ή να μεσολαβήσουν στη διεκπεραίωση των υποθέσεών του. Τα ποσά αυτά κυμαίνονται σε 5.000 με 10.000 γρόσια, είναι κατά πολύ αυξημένα το 1814 σε σύγκριση με την προηγούμενη χρονιά και δεν φαίνονται να παρουσιάζουν ετήσια σταθερή περιοδικότητα.

Πίνακας 2: Αποδέκτες *χιντιέδων*, 1813 και 1814

Αποδέκτες χιντιέδων	*1813*	*1814*
Πρώην κιζλάραγας Αμπέραγας		10.000: 00
Κεχαγιάμπεης	5.000: 00	10.000: 00
Μουχουρντάρης κεχαγιάμπεη		750: 00
Σεχουλισλιάμ εφέντης		10.000: 00
Χαζνατερούσα [συζ χαζνατάρη;]		12.500: 00
πρώην κουμπαρατζίμπασης Σουλεϊμάναγας		4.410: 00
Χαηρουλά εφέντης, σεχέρ εμίνης	5.000: 00	
Χαλέτ εφέντης	10.000: 00	

Σημειώσεις
κεχαγιάμπεης (kâhya bey)= ο διοικητής μεραρχίας γενιτσάρων, υπασπιστής του διοικητή των γενιτσάρων, ο αναπληρωτής του πασά ή άλλου μεγάλου αξιωματούχου, βοηθός και άμεσος συνεργάτης του / ιζλάραγας (kızlar ağası)= «αγάς των κοριτσιών», ο επικεφαλής των μαύρων ευνούχων στο χαρέμι του σουλτάνου / κουμπαρατζίμπασης (kumbaracıbaşı)= επικεφαλής των ολμιστών, βομβαρδιστών / μουχουρντάρης (mühürdar)= σφραγιδοφύλακας / σεχέρ εμίνης (şehir emini)= «εμίνης της πόλης», αξιωματούχος της εξωτερικής υπηρεσίας, είδος πολιτικού διοικητή της πόλης, εδώ της Κωνσταντινούπολης / σεχουλισλάμ εφέντης (şeyhülislâm)= «σεΐχης του Ισλάμ»: ο πνευματικός αρχηγός των μουσουλμάνων, ο αυθεντικός ερμηνευτής του κορανίου, ανώτατος επικεφαλής των ουλεμάδων, της θρησκευτικής και δικαστικής οθωμανικής ιεραρχίας / χαζνατάρης (haznedarağa)= θησαυροφύλακας.

Στα κατάστιχα περιέχονται μία σειρά εγγραφές υπό τον τίτλο *τζαϊζιγιέδες μανσουπιών*, δηλαδή δώρα που προσφέρονται για την απόκτηση αξιωμάτων. Προσδιορίζονται κυρίως με αναφορά στον τόπο για τον οποίο καταβλήθηκε κάθε ποσό. Αναφέρονται τα σαντζάκια Ιωαννίνων, Ναυπάκτου, Δελβίνου και Αυλώνας, όπως

και το μουτεσελιμλίκι του Ελμπασανίου, για τα οποία ξοδεύτηκαν ποσά που κυμαίνονται μεταξύ 3.500 και 12.500 γροσιών. Το μεγαλύτερο ποσό, 25.000 γρόσια, αφορά τα «δερβένια», δηλαδή δώρα που καταβλήθηκαν για την εξασφάλιση του αξιώματος του *δερβέν ναζίρη*, ένα αξίωμα που ο Αλή πασάς κατείχε από το 1787 και που διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στη γιγάντωση της δύναμής του[22], διότι του επέτρεπε να τοποθετεί ένοπλα αποσπάσματα της επιλογής του στα περάσματα και μέσω αυτών να αποκτά άμεση πρόσβαση στις τοπικές υποθέσεις. Στην ίδια κατηγορία εντάσσονται και σημαντικά εφάπαξ ποσά, περί τις 30.000 γρόσια, που δαπανήθηκαν προκειμένου να λάβουν το αξίωμα του πασά δύο ιπποπουρίδων ο εγγονός του Χουσεΐν, ο οποίος έγινε μουτεσελίμης στο Ελμπασάν το 1813 και ο γιος του Σαλήχ το 1814, που τοποθετήθηκε πασάς της Ναυπάκτου.

Στην κατηγορία των εξόδων που δαπανά ο Αλή πασάς προκειμένου να εξασφαλίσει την έκδοση ευνοϊκών αποφάσεων για τον ίδιο και τους ανθρώπους του περιβάλλοντός του, είναι και εκείνα που χαρακτηρίζονται με τον όρο «χάρτζι», δηλαδή έξοδα για την έκδοση των επίσημων εγγράφων (μπερατιών) που αφορούσαν την εκμετάλλευση τιμαρίων, ζιαμετίων αλλά και βακουφίων ή τζαμιών. Τα σχετικά ποσά ποίκιλλαν, κατά κανόνα όμως δεν ξεπερνούσαν τα 200 γρόσια.

Περί τις 35.000-45.000 γρόσια κατ' έτος δαπανήθηκαν από τον Αλή πασά για την πληρωμή *αϊλικιών*. Τα *αϊλίκια* ήταν μηνιαίοι μισθοί που καταβάλλονταν από τον Αλή πασά απευθείας σε πρόσωπα εγκατεστημένα στην Κωνσταντινούπολη, χάριν παρεχόμενων υπηρεσιών (για παράδειγμα στον καπουτζοχαντάρη του στην Κωνσταντινούπολη Χουσεΐν μπέη και στον κιατίπη [: γραφέα] του, στον καπουκεχαγιά του Νουμάν εφέντη κ.ά.). Περισσότερο δυσνόητες είναι κάποιες άλλες εγγραφές, του τύπου: «12 αϊλίκια Αυλώνας 700 γρόσια», «12 αϊλίκια Αργυροκάστρου 1.950 γρόσια» ή «6 αϊλίκια Παραμυθιάς 110 γρόσια», από τις οποίες συμπεραίνουμε ότι τα χρήματα αυτά καταβάλλονται στην Κωνσταντινούπολη και αναφέρονται σε μεγάλες πόλεις ή καζάδες της Ηπείρου και της Αλβανίας, που βρίσκονται τόσο εντός όσο και εκτός του πασαλικιού του Αλή πασά. Σε λίγες περιπτώσεις δηλώνεται ρητά ότι αφορούν καδηλίκια, ενώ σε άλλες δεν υπάρχει καμία αναφορά στο αξίωμα. Ενδέχεται, λοιπόν, τα ποσά που απαιτούνταν για την πληρωμή των μισθών κρατικών αξιωματούχων, κυρίως ιεροδικαστών, να είχαν μετατραπεί σε μία μορφή φορολογικής υποχρέωσης η οποία βάρυνε τους κατοίκους των αντίστοιχων περιοχών[23]. Τη φορολογική αυτή υποχρέωση προαγόραζε ο Αλή πασάς, καθώς η εμπλοκή του, πέραν της οικονομικής ωφέλειας, τον διευκόλυνε να τοποθετήσει στα συγκεκριμένα αξιώματα ανθρώπους της δικής του επιλογής· εν-

[22] Σύμφωνα με άλλες μαρτυρίες από το 1788· βλ. σχετικά D. Dimitropoulos, «Aspects of the Working of the Fiscal Machinery in the Areas Ruled by Ali Pasha», στο A. Anastasopoulos, E. Kolovos (επιμ.), *Proceedings of international conference: The Ottoman Empire and the Rise of Balkan Nationalisms 1789-1832 Conflict, transformation, adaptation*, Ρέθυμνο 2007, σ. 70-71.

[23] Γνωρίζουμε ότι το ποσό που απαιτείτο από τους κατοίκους του καζά Ιωαννίνων για τα *αϊλίκια* του καδή, πριν από την Επανάσταση του 1821 ανερχόταν σε 14.400 γρόσια, ενώ από το 1822 φαίνεται ότι διπλασιάστηκε· βλ. Γ. Παπαγεωργίου, *Οικονομικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο. Ζαγόρι (μέσα 18ου – αρχές 20ού αι.)*, Ιωάννινα 1995, σ. 129-130.

δεχομένως όμως η επιβάρυνση αυτή συνδεόταν με τη δυνατότητα τοποθέτησης ναΐπη της επιλογής του Αλή, ενώ ο επίσημα διορισμένος καδής παρέμενε στην Κωνσταντινούπολη. Η αποκρυπτογράφηση των ποσών που καταβάλλει, παρουσιάζει δυσχέρειες, καθώς, όπως φαίνεται και από τα παραπάνω παραδείγματα, υπάρχουν μεγάλες αποκλίσεις στα καταβαλλόμενα ποσά.

Εκτός από τις αναφορές σε φορολογικού χαρακτήρα προσόδους και στη διεκπεραίωσή τους, στα κατάστιχα του Γάσπαρη αναφέρονται μία σειρά από έξοδα που αφορούν ποικίλα θέματα των οικονομικών σχέσεων και δραστηριοτήτων του Αλή πασά. Διακρίνεται έτσι μία μέριμνα για την απόκτηση εμπορικών πλοίων, καθώς, τόσο το 1813 όσο και το 1814, ο Αλής αγοράζει από τους Κεφαλονίτες Κεφαλά και Αναστάση Μαυρομάτη δύο πλοία, δαπανώντας αντιστοίχως 17.500 και 20.000 γρόσια[24]. Είναι γνωστή η κατοχή από τον Αλή πασά κάποιων πλοίων[25], η αγορά όμως δύο νέων καραβιών συμπίπτει με τη γενικότερη οικονομική του ευεξία και απηχεί ίσως την πρόθεσή του να αποκτήσει απευθείας πρόσβαση στους δρόμους της θάλασσας.

Ανάμεσα στις πληρωμές του Αλή πασά περιλαμβάνονται και κάποια ποσά – 12.962 γρόσια τη μία χρονιά και 7.381 την άλλη– για να αγοραστούν από την Κωνσταντινούπολη διάφορα αγαθά τα οποία θα αποσταλούν κατόπιν στα Γιάννενα. Αποκαλυπτικές για τις καταναλωτικές συνήθειες και τις αντιλήψεις των οθωμανών πασάδων της εποχής είναι οι τομείς στους οποίους καταγράφονται περισσότερες πράξεις αγορών: η υγεία (με αγορές φαρμάκων, εμπλάστρων και άλλων ιατρικών), η ένδυση (μεταξωτά κυρίως υφάσματα και ενδύματα), η ψυχαγωγία (μουσικά όργανα, χορδές κ.λπ.). Επίσης, προμηθεύεται καπνό και σύνεργα για το κάπνισμα, κοσμήματα και εργαλεία για την επεξεργασία τους, χαρτιά, σφραγίδες, μελάνι κ.λπ. Οι προμήθειες αυτές για το *σαράγι* του Αλή πασά αφορούσαν πολυτελή και ιδιότυπα αγαθά και φαίνεται ότι γίνονταν όχι μέσω των Γιαννιωτών εμπόρων, αλλά απευθείας από το κέντρο της εμπορικής ζωής της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να εξασφαλιστεί η επιθυμητή ποιότητα. Στο πνεύμα αυτό των προμηθειών από την αγορά της πρωτεύουσας είναι και τα 36.728 γρόσια που φέρεται συνολικά να κατέβαλε ο Αλής το 1814 σε μία γυναίκα, την Ζεϊνέπ κατίνα, η οποία τον προμήθευε με σκλάβες από την Κωνσταντινούπολη, καθώς και διάφορα άλλα «ψωνίσματα» και κοσμήματα, πιθανόν για τις ανάγκες των χαρεμιών του.

---

[24] Το πλοίο του Κεφαλά σημειώνεται ότι αγοράστηκε με διαταγή του κεχαγιάμπεη. Το δεύτερο πλοίο αγοράστηκε στον Βόλο.

[25] Σε κατάλογο που συντάχθηκε για την περιουσία του Αλή πασά μετά τον θάνατό του, περιλαμβάνονται στην ιδιοκτησία του 16 μικρά και μεγάλα πλοία· βλ. Hamiyet Seger, «Tepedelenli Ali Paşa ve Oğullarmin Çiftlik ve Gelirlerine Ilişkin Yeni Bilgi – Bulgular», *Osmanlı Tarihi Arastırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM* 18, Άγκυρα 2005, 344-345 και σε ελληνική μετάφραση της Ειρήνης Καλογεροπούλου στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.eie.gr/nhrf/institutes/inr/instr-studiorumballk-gr.html. Βλ. Γκρ. Αρς, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ΄ και στις αρχές του ΙΘ΄ αιώνα*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, μτφρ. Αντωνία Διάλλα, Αθήνα 1994, σ. 293. Για αναφορές σε πλοία του Αλή πασά βλ. επίσης *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Α΄, έγγρ. 229, σ. 426-428 και τ. Β΄, έγγρ. 792, σ. 585-586· πλοία, ονόματι «Ασλάνι» και «Αετός», είχε και ο Βελή πασάς, *στο ίδιο*, τ. Γ΄, έγγρ. 1102 , σ. 138-139.

Όπως προκύπτει από τις εγγραφές των τεφτεριών, ο Αλή πασάς διέθετε ιδιόκτητο οίκημα, *κονάκι*, στην Κωνσταντινούπολη, το οποίο μάλιστα ανανέωσε το 1814 με την αγορά νέου κτηρίου αξίας 42.500 γροσιών. Αυτό λειτουργούσε προφανώς ως χώρος εγκατάστασης του καπουτζοχαντάρη του και των ανθρώπων του, και ως κέντρο διαχείρισης των υποθέσεών του. Στα κατάστιχα περιλαμβάνονται κονδύλια για τη συντήρηση του *κονακιού* και την τροφοδότησή του με νερό. Άλλα κονδύλια που αφορούν επίσης οικήματα, αναδεικνύουν ενδιαφέρουσες πλευρές του τρόπου ζωής και της νοοτροπίας των αντιπροσώπων των περιφερειακών πασάδων στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Παράλληλα όμως αναδεικνύουν και τον αυστηρό οικονομικό έλεγχο που ασκούσε προσωπικά ο πασάς των Ιωαννίνων στις δαπάνες που πραγματοποιούσαν οι άνθρωποι του στενού περιβάλλοντός του. Στο κατάστιχο του 1813, για παράδειγμα, εγγράφονται ποσά 8.795 γροσιών, που αφορούν την αγορά επίπλωσης και οικιακών σκευών για το νέο *κονάκι*· επίσης, 1.300 γρόσια για ενοίκιο, κατά τους έξι καλοκαιρινούς μήνες, ενός *γιαλιού*, δηλαδή εξοχικής παραθαλάσσιας κατοικίας, του καπουτζοχαντάρη του Αλή, Χουσεΐν μπέη, και 1.137 γρόσια που δαπανήθηκαν προκειμένου να μεταφερθεί εκεί η οικοσκευή του. Στο τέλος όμως του ίδιου καταστίχου σημειώνεται ότι ο Αλή πασάς απέρριψε αυτά τα τελευταία έξοδα, διότι, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, υπήρχαν ήδη έπιπλα και οικιακά σκεύη στο παλαιό κονάκι. Είναι ενδιαφέρον, μάλιστα, ότι παρότι επέτρεψε να εγγραφούν τα σχετικά ποσά στα κατάστιχα του Γάσπαρη, απαίτησε κατόπιν από τον Χουσεΐν μπέη, κατά την εκκαθάριση του λογαριασμού, να τα πληρώσει εκείνος εξ ιδίων, δείχνοντας με τον τρόπο αυτό ότι δεν είναι διατεθειμένος να καλύψει έξοδα που θεωρεί προσωπικά, υπερβολικά ή ψευδή[26].

Στο κατάστιχο του 1814 περιέχεται και η ακόλουθη εγγραφή: «20.000 γρόσια εις ένα μέρος: δομένα διά τον μαντέν Πασόμπεη, διά το σεργουνιλήκι του», δηλαδή την εξορία του. Το περιεχόμενό της είναι κάπως ασαφές, σχετίζεται όμως με τη σκληρή σύγκρουση του Αλή πασά με τον Ισμαήλ Πασόμπεη, άνθρωπο του γιου του, Βελή πασά. Το Πάσχα του 1813 ο Πασόμπεης μετά από απαίτηση του Αλή πασά αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη Λάρισα και να μεταβεί στον Βόλο συνοδευόμενος από στρατιωτικό απόσπασμα, κατόπιν στην Κάρυστο και τελικά να εγκατασταθεί στην Κωνσταντινούπολη όπου αφιερώθηκε σε ένα λυσσαλέο αγώνα εναντίον του Αλή πασά. Τα χρήματα που ξοδεύει ο Αλής, πιθανότατα αφορούν ενέργειες υπονόμευσης ή εξόντωσης του αντιπάλου του, οι οποίες, όπως είναι γνωστό, παρά τη βιαιότητά τους όχι μόνο δεν στέφτηκαν από επιτυχία αλλά συντέλεσαν και στον δικό του όλεθρο[27].

---

[26] *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Β΄, έγγρ. 930, σ. 797. Ανάλογη εγγραφή για το ενοίκιο θερινής κατοικίας του Χουσεΐν μπέη ύψους 2.947 γροσιών υπάρχει και στο κατάστιχο του 1814, δεν γνωρίζουμε όμως αν έγινε αποδεκτή από τον Αλή πασά (*ό.π.*, σ. 776).

[27] Για τη διαμάχη του Αλή πασά με τον Ισμαήλ Πασόμπεη, τις απόπειρες δολοφονίας του και την υπονόμευση του Αλή πασά βλ. A. de Beauchamp, *Vie d'Ali pacha, vizir de Janina, surnommé Aslan, ou le lion*, Παρίσι [2]1822, σ. 283-306, Π. Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία*, μέρος Β΄, επιμέλεια Ε. Νικολαΐδου, εισαγωγή Κ. Θ. Δημαράς, Ιωάννινα 1984, σ. 212-213 και μέρος Γ΄, σ. 281-282, Σπ. Αραβαντινός, *Ιστορία Αλή πασά του Τεπε-*

Ο σαράφης του Αλή πασά, ο Γάσπαρης, για τις υπηρεσίες του λαμβάνει ως αμοιβή ένα σταθερό ποσό που ανέρχεται σε 12.500 γρόσια τον χρόνο, το οποίο αντιστοιχεί περίπου στο 1-1,5% των χρημάτων που διαχειρίζεται. Παράλληλα ο ίδιος κέρδιζε και από τον έντοκο δανεισμό προς τον Αλή πασά, αφού κάλυπτε με δικά του κεφάλαια έξοδα του Αλή, μέχρι την άφιξη των αναγκαίων συναλλαγματικών από τα Γιάννενα. Οι τζοχαντάρηδες, μάλιστα, του Αλή πασά στην Κωνσταντινούπολη του ζητούν να στέλνει χρήματα προκειμένου «να γλητόσομεν τα διάφορα», με τα οποία τους επιβάρυνε ο Γάσπαρης, όταν δεν είχε χρηματική κάλυψη από τον Αλή[28]. Το κέρδος του Γάσπαρη στην περίπτωση αυτή δεν ήταν σταθερό, εφόσον εξαρτιόταν από τον συνδυασμό εξόδων και χρηματικών εμβασμάτων. Οι αποκλίσεις από χρονιά σε χρονιά ήταν μεγάλες. Για παράδειγμα, το 1813 ανήλθε σε 3.802 γρόσια, ενώ την επόμενη χρονιά πολλαπλασιάστηκε φτάνοντας τα 34.442 γρόσια.

Στα έξοδα καταγράφονται επίσης και ποσά που έχουν προκύψει λογιστικά και προστίθενται στα έξοδα μιας χρονιάς. Έτσι, στα έξοδα του 1814 καταγράφονται 37.283 γρόσια που ήταν καθυστερούμενα από την προηγούμενη χρονιά, ενώ το 1813 είχαν εγγραφεί 19.893 γρόσια που οφείλονταν σε *εξιλκεμέδες* μονέδας, δηλαδή σε νομίσματα λιποβαρή, με μειωμένη περιεκτικότητα ως προς το πολύτιμο μέταλλό τους, τα οποία είχαν σταλεί στην Κωνσταντινούπολη, δεν χρησιμοποιήθηκαν όμως και επομένως λογιστικά προσγράφονται στα έξοδα. Τα χρήματα αυτά αντιπροσωπεύουν για το 1813 το 2,5% των χρημάτων που δαπανήθηκαν, φαίνεται επομένως ότι τα κίβδηλα ή φθαρμένα νομίσματα αποτελούσαν αξιόλογο τμήμα των διακινούμενων χρημάτων[29].

Στο καθένα από τα δύο κατάστιχα του Γάσπαρη περιλαμβάνεται επίσης μία ενότητα εγγραφών, όπου καταγράφονται τα χρηματικά εμβάσματα που έλαβε αυτός από τον Αλή πασά, προκειμένου να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις των εξόδων του. Ο Γάσπαρης λαμβάνει χρήματα κυρίως με πόλιτζες (: συναλλαγματικές) και μετρητά. Στον Πίνακα 3 έχουν αποδελτιωθεί οι τρόποι με τους οποίους φτάνουν στον Γάσπαρη τα χρηματικά αυτά εμβάσματα.

Πίνακας 3: Προέλευση χρηματικών διαθεσίμων του Γάσπαρη για πληρωμή αγορών του Αλή πασά

Προέλευση	*1813*	*%*	*1814*	*%*
Μετρητά	56.955,0	5,9	327.742,5	34,0
Συναλλαγματικές	393.672,5	40,7	406.117,0	42,2

λενλή, Αθήνα 1895, φωτ. ανατύπωση Αθήνα 2000, σ. 224-225, Αχμέτ Μουφίτ, *Αλή πασάς ο Τεπελενλής (1744-1822)*, μτφρ. Α. Ιορδάνογλου, Ιωάννινα [2]1993, σ. 116-118.

[28] Βλ. επιστολή του Ελμάζ Μέτζε με ημερομηνία 28 Απριλίου 1818, *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Γ΄, έγγρ. 1077, σ. 107.

[29] Η κιβδηλία των νομισμάτων ήταν διαδεδομένη στην Οθωμανική αυτοκρατορία· βλ. σχετικά Ευτυχία Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στο βενετοκρατούμενο και τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1996, σ. 171-188.

Προέλευση	*1813*	*%*	*1814*	*%*
Συναλλαγματικές & μετρητά	274.093,5	28,3	48.577,0	5,0
Καταβολές τζελέπικου	53.641,5	5,5	70.000,0	7,3
Υπόλοιπο προηγούμενου έτους	190.060,0	19,6	110.899,0	11,5
ΣΥΝΟΛΟ	***968.422,0***	***100,0***	***963.335,5***	***100,0***

Οι πόλιτζες, μια συνήθης μορφή συναλλαγής και κυκλοφορίας του χρήματος, αντιπροσωπεύουν τον βασικό τρόπο τροφοδότησης του Γάσπαρη στην Κωνσταντινούπολη, καθώς ξεπερνούν το 40% των χρηματικών εισροών[30]. Οι πόλιτζες φτάνουν σταδιακά στον Γάσπαρη με απεσταλμένους του Αλή (τάταρους), ειδικούς έφιππους ταχυδρόμους που μετέβαιναν στην Κωνσταντινούπολη. Οι τάταροι μετέφεραν από και προς την Κωνσταντινούπολη επιστολές και άλλα επίσημα ή προσωπικά έγγραφα, τα χαρτιά των χαρατζιών και αποδείξεις, καθώς και χρήματα σε μετρητά ή σε πόλιτζες[31]. Ήταν πρόσωπα της απολύτου εμπιστοσύνης του κυρίου τους. Στα κατάστιχα του Γάσπαρη μνημονεύονται ονομαστικά και λαμβάνουν ποσά που ποικίλουν –από 100 έως 500 γρόσια–, συχνά όμως στις αμοιβές τους συμπεριλαμβάνονται και χρήματα που δόθηκαν για την αγορά σάκων και κιλιμιών, απαραίτητων για τη μεταφορά των εγγράφων, και κυρίως των *μποκτζάδων*, των δεμάτων με τα οποία μεταφέρονταν τα χαρατζοχάρτια.

Όσον αφορά τις χρηματικές αποστολές προς τον Γάσπαρη οι τάταροι μεταφέρουν σε κάθε ταξίδι δύο έως δέκα συναλλαγματικές, σε κάθε μία από τις οποίες αναγράφονται ποσά που κυμαίνονται συνήθως ανάμεσα στα 3.000 και 10.000 γρόσια. Παράλληλα, σημαντικά ποσά στέλνονται σε μετρητά. Το 1814 μεταφέρθηκαν με δύο τέτοιες αποστολές φορτώματα νομισμάτων που υπολογίζονταν περί τα 150.000 και 178.000 γρόσια αντίστοιχα[32]. Επίσης, κάποιες αποστολές χρημάτων ήταν μεικτές και

[30] Για τη χρήση των συναλλαγματικών την εποχή αυτή βλ. E. Eldem, «La circulation de la lettre de chance entre la France et Constantinople au XVIIIe siècle», στο H. Batu, J.-L. Bacque-Grammont (επιμ.), *L'Empire Ottoman, la République de Turquie et la France*, Varia Turcica III, Παρίσι 1986, σ. 87-97, Γ. Παπαγεωργίου, *Ο εκσυγχρονισμός του Έλληνα πραγματευτή σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα (τέλη 18ου – αρχές 19ου αιώνα*, Αθήνα 1990, σ. 34-61, Ευτυχία Λιάτα, *ό.π.*, σ. 59-63.

[31] Οι τάταροι, που αμείβονταν για κάθε ταξίδι από εκείνους που τους είχαν αναθέσει τη μεταφορά, συνιστούσαν τον βασικό τρόπο διακίνησης μηνυμάτων και επιστολών· βλ. Γ. Βλαχογιάννης, *Τα πρώτα ταχυδρομεία*, ανάτυπο από το περιοδικό *Προπύλαια*, Αθήνα 1920, σ. 1-2, Δ. Ανωγιάτης-Πελέ, *Δρόμοι και διακίνηση στον ελλαδικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1993, σ. 230-231. Στο έργο τους υποβοηθούνταν από το δίκτυο ταχυδρομικών σταθμών· βλ. C. Heywood, «The Ottoman menzilhane and ulak system in Rumeli in the eighteenth century», στο O. Okyar and H. Inalcik (επιμ.), *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, Άγκυρα 1980, 179-186.

[32] Σε μία επιστολή του, της 8ης Μαΐου 1814, ο καπουτζοχαντάρης του Αλή πασά Χουσεΐν μπέης προτείνει μάλιστα να σταλεί συγκεκριμένο νόμισμα (μαντζάρικα) διότι «το φιάτι [: αντίτιμο] εδώ έχει ζημιά» και υπολογίζει και την ισοτιμία τους σε 13,5 γρόσια· βλ. *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Β΄, έγγρ. 716, σ. 435.

περιλάμβαναν τόσο μετρητά όσο και πόλιτζες, σε αδιευκρίνιστη αναλογία. Σημαντικά ποσά αντιπροσωπεύουν οι εισροές από το *τσελέπικο* της Λάρισας[33], για τις οποίες δεν δηλώνεται αν αφορούν μετρητά ή πόλιτζες. Τέλος, ένα σημαντικό μέρος των εισροών στο ταμείο του Γάσπαρη προέρχεται από τη λογιστική μεταφορά στη νέα χρήση του υπολοίπου της εκάστοτε προηγούμενης χρονιάς, εφόσον είχε κλείσει με πλεόνασμα.

Όπως φαίνεται από επιστολή που απέστειλε στις 8 Μαΐου 1814 ο καπουτζοχαντάρης του Αλή πασά στην Κωνσταντινούπολη Χουσεΐν μπέης, ο διακανονισμός που είχε κάνει ο Γάσπαρης με τον Αλή ήταν να καλύπτει τα έξοδά του από χρήματα που του είχαν ήδη αποσταλεί («να βάλη άσπρα εις το χέρι, κι απέ να αρχήση να πληρώση»)[34]. Η ρύθμιση αυτή όμως στην πράξη φαίνεται ότι δεν τηρείτο, καθώς υπήρχαν καθυστερήσεις στις αποστολές και στις παραλαβές χρημάτων στην Κωνσταντινούπολη, με αποτέλεσμα ο Γάσπαρης να αδυνατεί να δανείσει τα μεγάλα ποσά που απαιτούνταν[35]. Όπως γράφει παραστατικά ο Χουσεΐν, ο σαράφης «δεν μπορεί να το καταφέρει χωρίς να του έλθουν άσπρα, ζήρα [: επειδή] όλα είναι για να πληρωθούν τούτο το βάκτι [: ώρα], και αυτά τα ολίγα οπού δίνει σε κάμποσες μεργιαίς, τα δίνει με ομούτι [: ελπίδα] ότι είναι άσπρα εις την στράτα»· για τον εαυτό του δε δηλώνει ότι «θα κρυφθώ και εγώ πέρα δώθε να μη με βρίσκουν», καθώς δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στα παράπονα και στις χρηματικές απαιτήσεις[36].

Το πληροφοριακό υλικό που περιέχεται στα κατάστιχα του σαράφη του Αλή πασά στην Κωνσταντινούπολη, αποδεικνύει ότι ο ηγεμόνας των Ιωαννίνων είχε συγκροτήσει μία αξιόλογη γραφειοκρατική δομή, γραμματεία και λογιστήριο, που του επέτρεπαν να παρακολουθεί και να διαχειρίζεται οικονομικές υποθέσεις ποικίλου χαρακτήρα που διασπείρονταν σε ένα εκτεταμένο γεωγραφικό ανάπτυγμα. Η ισχύς και η σταθερότητα του δικτύου του Αλή πασά, εκτός από το εύρος και το μέγεθος των οικονομικών απολαβών, αποτυπώνεται επίσης στην επιτυχία με την οποία διεκδικεί τις προσόδους που επιλέγει να αποκτήσει. Πράγματι, και στα δύο κατάστιχα –όπως φαίνεται και στο Παράρτημα– το 83% περίπου των φορολογι-

---

[33] Το *τζελέπικο* επιβάρυνε τους κατόχους προβάτων και συνίστατο στην υποχρεωτική πώληση συγκεκριμένου αριθμού ζώων σε τιμές που καθορίζονταν από τις συντεχνίες χασάπηδων της Κωνσταντινούπολης και ήταν χαμηλότερες από τις τρέχουσες στην αγορά (βλ. Bistra Cvetkova, «Le service des "celep" et le ravitaillement en bétail dans l'Empire Ottoman (XVe-XVIIIe s.)», *Études Historiques* 3 (Σόφια, 1966), σ. 145-150). Βλ. επίσης Bistra Cvetkova, «Les Celep», *ό.π.*, και Α. Λυμπεράτος, *ό.π.*, σ. 164-169.

[34] Ο Γάσπαρης φέρεται να διεκδικεί την αποστολή χρημάτων προκειμένου να προχωρήσει σε εκταμίευση για την αγορά κάποιας προσόδου· βλ., για παράδειγμα, επιστολή του Χουσεΐν μπέη της 30ής Οκτωβρίου 1815, *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Β΄, έγγρ. 815, σ. 614.

[35] Στο θέμα αναφέρεται και ο Διβάν εφέντης σε αχρονολόγητη επιστολή που στέλνει στον Αλή πασά, στην οποία μάλιστα γράφει για τον Γάσπαρη ότι ούτε ο ίδιος διαθέτει ούτε μπορεί να δανειστεί από άλλους τα απαιτούμενα ποσά, δικαιολογεί δε τα παράπονά του γράφοντας γι' αυτόν τα εξής: «και τι να κάμη ο ντερτεμένης [: δυστυχισμένος], ένας Αρμένος είναι, τι χάλι [: κατάσταση] έχει και έως πού να εύγη ακόμι», *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Γ΄, έγγρ. 1330, σ. 498-499.

[36] *Στο ίδιο* τ. Β΄, έγγρ. 716, σ. 434-435.

κών προσόδων και των αϊλικιών αφορούν το ίδιο οικονομικό αντικείμενο και τον ίδιο τόπο, στοιχείο που απεικονίζει τη δυνατότητα του Αλή πασά να υπερτερεί έναντι άλλων ισχυρών διεκδικητών των προσόδων αυτών.

Παρότι έχει δημιουργηθεί, από την τοπική κυρίως βιβλιογραφία, η εντύπωση της ενιαίας οικονομικής λειτουργίας του Αλή πασά και των γιων του, τα τεκμήρια που εξετάσαμε δείχνουν ότι υπήρχαν διακριτές οικονομικές δραστηριότητες, καθώς στις εγγραφές των καταστίχων του Γάσπαρη καταγράφονται αποκλειστικά πράξεις του Αλή. Προς τούτοις, μάλιστα, σε μία εγγραφή του καταστίχου του 1813 δηλώνεται ρητά ότι κάποιο ποσό που καταβλήθηκε για το Ελμπασάν επρόκειτο να εγγραφεί στη μερίδα του εγγονού του Χουσεΐν, ο οποίος έχει διοριστεί *μουτεσελίμης* (: εξουσιοδοτημένος τοπικός διοικητής) στην περιοχή αυτή[37]. Βέβαια, τα οικονομικά όλων των μελών της οικογένειας φαίνεται ότι λειτουργούσαν σαν συγκοινωνούντα δοχεία. Μάλιστα, ο Αλής σε δύο περιπτώσεις, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, καταβάλλει μεγάλα χρηματικά ποσά για να αποκτήσουν υψηλά αξιώματα πρόσωπα της οικογένειάς του. Την αντιφατική αυτή σχέση αποτυπώνει μία αρνητική απάντηση που δίνει ο Βελή πασάς τον Δεκέμβριο του 1818 σε έμμεση παρότρυνση του πατέρα του να τον συνδράμει οικονομικά μετά την καταστροφή του σαραγιού του στο Τεπελένι από πυρκαγιά που προκλήθηκε από πτώση κεραυνού. Του δηλώνει, λοιπόν, ότι την πιθανότητα να στείλει χρήματα «εγώ ο σκλάβος σας ούτε το έβανα ούτε ημπορώ να το βάνω στο νου μου», διότι «η υψηλότη σας είστε νοικοκύρης εις όλα, και εις το χέρι σας στέκονται, όποιο θέλετε βάλτε εις το ένα μέρος, όποιο θέλετε βάλτε εις το άλλο»[38].

Κύριοι τομείς της δράσης του Αλή πασά, τουλάχιστον με βάση τα εξεταζόμενα κατάστιχα, είναι η διαχείριση κρατικών και τιμαριωτικών, φορολογικού χαρακτήρα, προσόδων και η τοποθέτηση ανθρώπων του σε καίρια πόστα της επαρχιακής διοικητικής και ιεροδικαστικής ιεραρχίας. Το σύστημα που είχε εγκαταστήσει ο Αλής, προϋπέθετε τη λειτουργία ενός πολυδαίδαλου πλέγματος σχέσεων τόσο με ισχυρούς αξιωματούχους της κεντρικής διοίκησης κατά την απόκτηση των προσόδων όσο και με άλλα πρόσωπα κατόπιν, σε τοπικό επίπεδο, όταν εκείνα πλέον καλούνταν να διεκπεραιώσουν τη διαδικασία είσπραξής τους. Ο χρηματισμός και η παροχή δώρων σε υψηλόβαθμα στελέχη της Υψηλής Πύλης αποτελούσε υποχρεωτική οδό διέλευσης για την απόκτηση των προσόδων αυτών, που έφταναν να επιβαρύνουν το κόστος κατά τη διαδικασία απόκτησής τους σχεδόν κατά 15% της αξίας τους.

Η συνολική εικόνα που αποτυπώνεται στα τεφτέρια του Γάσπαρη, για τον Αλή πασά αναδεικνύει την οικονομική του ευρωστία και την εμπλοκή του σε ένα πλέγμα δραστηριοτήτων και σχέσεων που ξεπερνούσαν κατά πολύ τα περιορισμένα γεωγραφικά όρια του πασαλικιού του. Αναδεικνύεται έτσι η εικόνα ενός τοπικού οθωμανού διοικητή του οποίου τα απορρέοντα από το αξίωμά του καθαρά διοικητικά καθήκοντα φαντάζουν δευτερεύοντα, αν συγκριθούν με την εμβέλεια της δύναμής του, που εδραιώθηκε μέσω του συνδυασμού κατάληψης τοπικών αξιωμάτων από μέλη της οικογένειας και του περιβάλλοντός του, οικονομικής διείσδυσης και

[37] *Στο ίδιο*, τ. Β΄, έγγρ. 930, σ. 790.
[38] *Στο ίδιο*, τ. Γ΄, έγγρ. 1126, σ. 175.

βίας, μιας βίας, μάλιστα, θεσμικά αποδεκτής, χάρη στο αξίωμα του επόπτη των δερβενίων. Η περίπτωση του Αλή πασά καταδεικνύει, νομίζω, με εναργή τρόπο μία αντίφαση, σύμπτωμα των γενικότερων κεντρόφυγων τάσεων και της διαρκούς τάσης κατάτμησης των θεσμών και των δημοσιονομικών του κράτους, φαινόμενα που είχαν κυριαρχήσει στην Οθωμανική αυτοκρατορία στις αρχές του 19ου αιώνα. Οι νέες ελίτ που αναδεικνύονταν αγκίστρωναν τη δύναμή τους στον τόπο, μέσω της απόκτησης ενός τοπικού αξιώματος το οποίο αναφερόταν σε μία σαφώς οροθετημένη διοικητική περιφέρεια. Η ανάπτυξη της ισχύος τους όμως διερχόταν μέσα από την υπέρβαση και εντέλει την εξασθένηση των ορίων των διοικητικών περιφερειών που συνέδραμαν στην αρχική ισχύ τους.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Τόποι από τους οποίους ο Αλή πασάς εισπράττει προσόδους, 1813 και 1814, σύμφωνα με τα κατάστιχα του Γάσπαρη

ΤΟΠΟΣ	ΕΙΔΟΣ ΠΡΟΣΟΔΟΥ	Α	Β
Αλβανία			
Αργυρόκαστρο	*αβαρίζι, αϊλίκια*	+	+
Αυλώνα (καζάς)	χαράτζι, νοζούλ αβαρίζι, αϊλίκια	+	+
Αυλώνα, επτά τιμάρια χωρίς όνομα	*τιμάρια**	+	
Γκουσγκουνλάρι, ίσως στην Πρεμετή	μουκατάς	+	+
Δέλβινο (καζάς)	χαράτζι, νοζούλ αβαρίζι	+	+
Ελμπασάν	*μουσελιμλίκι**		+
Κοζιάρα στον καζά Λιούζνιας	τεβλιγιέτι	+	+
Λιμπάνοβα στον καζά Χρούπιστας	*μουκατάς*	+	
Λυκούρεσι, ίσως στο Δέλβινο	ζιαμέτι	+	+
Μερντάνι Κιολέ Λιακού, μάλλον στο Ελμπασάν	ζιαμέτι	+	+
Μοσχόπολη	μουκατάς;*		+
Μουζακιά (καζάς)	αϊλίκια	+	+
Μπεράτι (οικισμός και καζάς)	ιχτισάπι, ρέσμι καντάρι, αϊλίκια	+	+
Μποτάρι Πρεμετής	ζιαμέτι	+	+
Όπαρη, περιοχή νότια της Κοριτσάς	αϊλίκια	+	+
Πλικάτες στον καζά Μπίχλιστας	*μουκατάς*	+	
Πολίτζανη στον καζά Πωγωνίου	μουκατάς, *τζεμπελιέ*	+	+
Πούλησι, στο Ελμπασάν	μουκατάς	+	+
Πρεμετή (καζάς)	*αβαρίζι*	+	
Σαρακίνιστα στον καζά Αργυροκάστρου	*αγορά τιμαρίου*	+	
Σκράπαρι (οικισμός και καζάς)	μουκατάς, αϊλίκια	+	+
Τεπελένι	αϊλίκια	+	+
Τομορίτζα στον καζά Σκραπαρίου	αϊλίκια	+	+
Ήπειρος			
Άρτα	κισλάτικο, *λαγοτόμαρα*, ρεσμί καντάρ	+	+
Γιάννενα	*γυφτοχάρατζα*, τζασμά μουκατάς, *ρέσμι καντάρ*		+
Καρίτζα Δωδώνης	μουκατάς	+	+

ΤΟΠΟΣ	ΕΙΔΟΣ ΠΡΟΣΟΔΟΥ	Α	Β
Κόνιτσα	αϊλίκια	+	+
Κριτζούνιστα, σημ. Δεσποτικό Δωδώνης	μουκατάς	+	+
Μαζαράκι (καζάς Μαργαριτίου)	αϊλίκια	+	+
Μαυρονόρος Δωδώνης	ιχτισάπι	+	+
Μέτσοβο	τζελέπ κιεσάν	+	+
Παραμυθιά (καζάς)	αϊλίκια	+	+
Πογδόργιανη, σημ. Παρακάλαμος Δωδώνης	ζιαμέτι, μουκατάς, *τζεμπελιέ*	+	+
Πλεσοβίτσα, σημ. Πλαίσιο Φιλιατών	*ζιαμέτι**	+	
Μακεδονία			
Βέντζα (οικισμός και περιοχή Γρεβενών)	αϊλίκια	+	+
Γενιτζέ (Γιαννιτσά)	μεταξιάτικο	+	+
Καράφερη (Βέρροια)	*αλιακάς**	+	
Κατράνιτζα, σημ. Πύργοι Εορδαίας	ζιαμέτι	+	+
Κοζάνη	μουκατάς*	+	+
Οργάντζι, ίσως σημ. Κύρια Δράμας	ζιαμέτι	+	+
Πρέσπα (περιοχή)	αϊλίκια	+	+
Σαμαρίνα (περιοχή)	τζελέπ κιεσάν	+	+
Σιάτιστα Βοΐου	*ζιαμέτι*	+	
Θεσσαλία			
Ανώνυμος οικισμός Αγράφων	ζιαμέτι	+	+
Γιάννοβο (στη Θεσσαλία, ίσως στον Αλμυρό)	μουκατάς	+	+
Δομενίκο (καζάς και χωριό Ελασσώνος)	μουκατάς, αϊλίκια	+	+
Κάπιστα, σημ. Σωτηρίτσα Αγιάς	*μουκατάς*		+
Κερασιά, σημ. Μεγάλη Κερασιά Καλαμπάκας	*τιμάριο**	+	
Κιολελέρ, σημ. Ανθότοπος Αλμυρού	μουκατάς	+	+
Κίσοβα Τρικάλων (ενδεχομένως στην Ελασσόνα)	*ζιαμέτι*	+	+
Κουτζερή (στη Θεσσαλία, ίσως στον Αλμυρό)	μουκατάς	+	+
Μαγούλα Καρδίτσης	*ζιαμέτι**	+	
Μακρυχώρι Λαρίσης	*τιμάριο**	+	
Μέρτζι, σημ. Μεγάρχη Τρικάλων	ζιαμέτι	+	+
Πετρίλο Καρδίτσης	μουκατάς	+	+

ΤΟΠΟΣ	ΕΙΔΟΣ ΠΡΟΣΟΔΟΥ	Α	Β
Πουλιάνα, σημ. Πηγή Τρικάλων	*ζιαμέτι**	+	
Ρενδίνα Καρδίτσης	τεβλιέτι	+	+
Σέλος, σημ. Πύθειο Ελασσόνος	*ζιαμέτι*		+
Σοφάδες Καρδίτσης	χαράτζι, αγαλίκι, *μουκατάς*	+	+
Τρίκαλα, τρία τιμάρια χωρίς τοπωνύμιο	*τιμάρια**	+	
Φανάρι Καρδίτσης	*ζιαμέτι**	+	

Στερεά Ελλάδα

Αβαρίτσα, σημ. Μελιταία Δομοκού	*μουκατάς*		+
Αγγελόκαστρο Μεσολογγίου	*μουκατάς*	+	
Αετός Βονίτσης-Ξηρομέρου	μουκατάς	+	+
Βάρνακας Βονίτσης-Ξηρομέρου	ζιαμέτι	+	+
Βίνιανη Καρπενησίου	*τεβλιγιέτι*	+	
Δραγομέστι, σημ. Καραϊσκάκης Βονίτσης-Ξηρομέρου	μουκατάς	+	+
Έπαχτος (Ναύπακτος, σαντζάκι)	χαράτζι, νοζούλ αβαρίζι, *προβατονόμι, γυφτοχάρατζα*	+	+
Ζάβιτζα, σημ. Αρχοντοχώριο Βονίτσης-Ξηρομέρου	ζιαμέτι	+	+
Καλύβια (πιθανόν Τριχωνίδος)	*μουκατάς*		+
Κάρλελι (σαντζάκι)	προβατονόμι, *γυφτοχάρατζα, μουκατάς έγκιλι χαϊρί,* καπνιάτικο, χαζηριές	+	+
Κεράσοβο, σημ. Κερασοχώρι Ευρυτανίας	ζιαμέτι	+	+
Λιανοκλάδι Φθιώτιδος	τζελέπ κιεσάν, αβαρίζι	+	+
Μπουδουνίτζας (καζάς στη Λοκρίδα)	*αϊλίκια*	+	
Μπουρλήσια, σημ. Άγιος Ανδρέας Μεσολογγίου	μουκατάς, *τζεμπελιέ*	+	+
Ξηροχώρι, σημ. Ιστιαία Εύβοιας	*αγορά τσιφλικιού*	+	
Παπαδάτου Βονίτσης-Ξηρομέρου	ζιαμέτι	+	+
Πατρατζίκι, σημ. Υπάτη Φθιώτιδος	μουκατάς, αβαρίζι	+	+
Πογωνιά Βονίτσης-Ξηρομέρου	ζιαμέτι	+	+
Σάλωνα (Άμφισσα)	*μουκατάς**		+
Σπαρτιάς Τριχωνίδος	*τεβλιγιέτι*	+	

ΤΟΠΟΣ	ΕΙΔΟΣ ΠΡΟΣΟΔΟΥ	Α	Β
Στάνος Βάλτου	*ζιαμέτι*		
Τουρκοχώρι, σημ. Παναγίτσα Λοκρίδος	*αϊλίκια*	+	
Φουρνά Ευρυτανίας	τεβλιέτι	+	+
Αταύτιστα			
Μποζίκιστα	μουκατάς	+	+
Καλοχρίστιανη	μουκατάς	+	+
Σινάν Μπαμπά τεκές	βακούφι	+	+

Σημειώσεις

Α: 1813.

Β: 1814.

* : Οι εγγραφές αυτές αφορούν έξοδα τα οποία έγιναν για την έκδοση μπερατίων ή άλλων εγγράφων που αφορούν προσόδους συγκεκριμένων περιοχών.

Με πλάγια στοιχεία έχει τεθεί η πρόσοδος, όταν απαντά μόνο σε ένα από τα δύο έτη.

Konstantinos I. Loizos

DEVELOPMENT BANKING IN GREECE 1963-2002: PERFORMANCE AND INSTITUTIONAL TRANSFORMATION

Introduction: development banking in Greece

Development banks were established worldwide during the post-war period as a necessary ingredient of policies –also supported by the World Bank– promoting economic and institutional development. As both initiators and objects of institutional change, development banks found themselves in the midst of a wave of change in the financial regime that fundamentally determined their fate. The aim of this paper is to study this aspect of the operation of development banks in the Greek economy during the period 1963-2002, which encompasses both the shift from the high growth of the 1960s to the stagnation of the 1980s and the reverse shift from regulated finance to financial liberalization.

The first attempts to build development finance institutions in Greece took place during the 1950s with the establishment of the EDFO (Economic Development Financing Organization) in 1954 on the basis of an agreement between the Greek government, the Bank of Greece and the US Operations Mission to Greece. EDFO pursued four main tasks: 1) to collect the credits extended by the American Mission for Aid (AMAG) and the Central Loan Committee (CLC) (1948-54) immediately after the war for the reconstruction of the devastated economy; 2) to grant medium- and long-term loans to specific sectors of the economy including industry, mines, navigation, agriculture, fisheries, transport and tourism; 3) to participate with preference shares in private and public enterprises; and 4) to act as an intermediary between Greek firms and foreign suppliers of capital (Psilos, 1964:221-2). However, the pathology of the preferential state–bank–particular families relationship revealed itself in EDFO's operation with the financing of high-risk projects characterized by low efficiency and guided by political rather than economic criteria (Psilos, 1964:226-7)[1]. Furthermore, these loans were guaranteed by the two major commercial banks which acted as underwriters and distributors of the loans. However, high commission fees paid to the commercial banks further undermined EDFO's net income

[1] Halikias (1978:244-5) differs on EDFO lending, stating that its lending activity was conservative with the aim of minimizing risks. However, both Psilos (1964) and Halikias (1978) refer to the same fact, that of financing existing large firms. Psilos (1964) regards this as a risky policy to the degree that lending was inadequately diversified, involving only a few large enterprises, while Halikias (1978) stresses the reluctance to lend to new medium-sized enterprises as an element of conservatism.

(Psilos, 1964:228-30; Psilos and Westebbe, (1964)[2]. Finally, the contribution of EDFO to capital market development should be assessed negatively to the extent that it offered low-cost lending to firms that would otherwise have sought funding through issuing of securities (Psilos, 1964:230). In 1960 another semi-public institution called Industrial Development Corporation (IDC) (1960-64) was established with the participation of the Greek government, the National Bank of Greece, the Consignation and Loan Fund, the Commercial Bank group and other small private investors. The aims of IDC included the establishment of private or public mining or industrial companies, involvement with existing companies in order to assist them with modernization, the provision of technical and financial assistance to companies that contribute to industrial development, and the training of technical personnel in order to promote the above objectives. However, IDC's operation was considered unsatisfactory as it invested in only 13 small enterprises with a minor contribution to promoting economic development (Psilos, 1964:231-2). Halikias (1978:246) attributes the failure of IDC to become actively involved in the risks of industrial investment to the fact that its board of directors consisted mainly of businessmen that did not believe in direct government involvement in industrial investment. Hence, IDC confined itself to the issuing of feasibility studies and the dissemination of information to domestic and foreign entrepreneurs about the conditions for investment in Greece.

The history of Greek development banking started principally in the early 1960s. However, even from the beginning it was marked by confrontation between the Bank of Greece (as a government agency) and the commercial banking duopoly. The launch by both the National Bank of Greece and the Commercial Bank of Greece of their own development banks was met with disapproval by the Bank of Greece, which favoured securing their cooperation in the establishment of a powerful joint institution (Kostis, 1997:n. 152, 193). However, the commercial banks' reaction to the establishment of ETBA, the development bank that was under the direct control of the government, was to claim the control of long-term financing for themselves (Kostis, 1997:99). Nevertheless, according to Xanthakis (1995:177-8) the three Greek development banks, ETBA, ETEBA and Investment Bank, that were established during the period 1962-64 had as major objectives the facilitation of industrial development, the appraisal and support of investment, and the development of the capital market.

Development banks obtained funds mainly through the Bank of Greece, their parent commercial banks, the Postal Savings Office and some external sources, especially the World Bank and the European Investment Bank. In addition, foreign investors participated in the share capital of ETEBA and Investment Bank for a significant period of their operation. After 1975, when the law allowed development banks to issue their

[2] Halikias (1978:245) also has a different view on the relation between EDFO and the commercial banks, indicating that EDFO competed with commercial banks for customers instead of acting supplementarily to them in financing activities that carried risks that these banks could not assume.

own bonds, their financing from this source increased gradually. In mid-1980s bond issues constituted 64% of ETBA financing sources, while the corresponding percentages for ETEBA and Investment Bank were 69% and 42% respectively (Karatzas Committee, 987:59). By the early 1990s over 90% of their funds were covered by bond issues and foreign borrowing. These developments increased the degree of their independence from government financing. With regard to the financing of economic activity, there was a difference between the state-owned ETBA on the one hand, and ETEBA and Investment Bank, which were controlled by commercial banks, on the other. ETBA financed mainly projects favoured or sponsored by the government, thus placing greater emphasis on the social returns of these projects rather than their purely financial ones (Xanthakis, 1995:179). The case was different for the other two banks and especially for ETEBA, which sought a balance between social and financial returns. Of course ETEBA was effectively under the control of the state after June 1985 when foreign shareholders sold their shares to its state-controlled parent bank, the National Bank of Greece. In addition, the Commercial Bank Group that included Investment Bank came under public control after the restoration of democracy in 1975 (Kostis, 1997:118). Nevertheless, neither of them was a direct government agency as was ETBA. Furthermore, we presume that the participation of foreign shareholders for a significant part of their lifetime and the 'banking culture' that they inherited from their parent institutions played a significant role in adopting private economic criteria of operation, in contrast to ETBA. This is probably the reason why Xanthakis (1995:179) calls ETEBA and Investment Bank private development banks. We will adopt this characterization for ETEBA and Investment Bank for the remainder of this paper.

Be that as it may, ETBA developed substantial activity in long-term financing amounting to about 64-70% of the total for all development banks. On the other hand, development banks and commercial banks found themselves competing with each other in long-term financing as the latter were obliged by the monetary authorities to devote 15% of their funds to arranging investment financing (Karatzas Committee, 1987:60). Furthermore, all three banks played a prominent role in the development of the capital market by underwriting securities, offering their own portfolio of shares and their own securities for trading, establishing holding companies, and offering fund management and advisory services in mergers and takeovers (Xanthakis, 1995:179-80).

However, their financial position deteriorated especially after 1983. Possible causes, according to Xanthakis (1995:180), can be found in the high costs of financing, especially after the abolition of bond issue subsidies, and their losses from loans to enterprises that became problematic during the 1980s. In addition, the liberalization of the Greek financial system placed them at a competitive disadvantage with respect to commercial banks that enjoyed lower capital costs (Xanthakis, 1995:207). As we shall see, development banks attempted to solve these problems by extending their activities to short-term and fee-income operations at the expense of long-term financing, thus becoming transformed gradually into merchant banks. The history of development banking in Greece ends with the absorption of ETEBA by the Na-

tional Bank of Greece and ETBA by Piraeus Bank in 2002 and the cessation of Investment Bank's operation in the late 1990s.

The Karatzas Committee (1987:60) gives an account of the operation of the three banks which can be considered positive on various grounds. First, development banks promoted economic development by extending long-term financing to manufacturing, tourism and shipping, thus promoting import substitution and export growth. Second, they also aided capital market development through the establishment of mutual funds, portfolio companies and the management of their own portfolio of securities. Third, they helped in business development and management techniques through the supply of equity capital, their participation on boards of directors of specific companies and their consulting services and also through the establishment of scientific methods of project appraisal and various studies on certain sectors of the Greek economy.

On the other hand, Halikias (1978:246-7) provides a negative assessment of government development banking institutions such as EDFO, IDC and of course ETBA to the extent that they acted competitively rather than complementarily to the commercial banks in the area of long-term financing. Their contribution to the supply of venture capital was minimal while their provision of loans, mainly to large existing oligopolies, hindered the development of competition in manufacturing. Even their evaluation and implementation of projects are not considered satisfactory, nor their stance and operation more helpful to industrial development than that of commercial banks. Finally, in many cases, the vulnerability of their decisions to external political pressures should be considered a negative for their contribution to economic development.

The above studies provide the general picture already known in the literature: development banks were institutions which made some contribution to economic development but with mediocre financial performance. However, important questions are left unanswered. How is the development of the financial system in Greece from regulation to deregulation reflected in the financial historical data of the Greek development banks? What does this indicate for the nature of these institutions as financial institutions and probably for their mediocre financial performance?

The argument of this paper is that the operation of development banks can be seen as the canvas on which financial sector development in Greece is painted. The ups and downs in the financial characteristics of the banks indicate their great dependence on the existing financial regime and on government policy priorities. The structural break after 1982 but especially after 1986-87 in financial policies was reflected predominantly in the financial statements of development banks –the microcosm of Greek financial sector development. The birth and operation of the banks during the 1960s and 1970s and their changing nature during the 1980s and 1990s was closely related to the incentives given in each period by the government and the existing institutional structure. The argument that the institutional transformation of the Greek financial system is reflected in the related transformation of the nature of development banks is established using the empirical data of their financial statements.

The paper is organized as follows. The next section examines the reflection of financial development in Greece during the years 1963-2002 in the financial data of the three banks. The third section embeds the transformation of the banks in the context of the development of the whole economy. The final section is a conclusion.

ETBA, ETEBA and Investment Bank: financial indices

According to the literature (Ledgerwood, 1999, Koch, 1995, Murinde and Kariisa-Kasa, 1997, Jain, 1989, and Singh, Arora and Anand, 1991), the financial performance of the three banks can be obtained by the examination of various financial indicators. These ratios include profitability measures such as net interest margins (NIM), net and gross profit margins (NPM and GPM), return on total assets (ROTA), return on earning assets (ROEA) and return on equity (ROE). We can also obtain solvency indicators such as the average cost of debt (ACD), loss ratios (LR) and debt/equity ratios (DE). The analysis is embedded in a three-period classification: the period of high growth till the mid-1970s, the crisis period between the mid-1970s and mid-1980s, and the subsequent financial liberalization period.

Profitability ratios

The first measure of performance that we will calculate is the net interest margin (NIM) (Koch, 1995:116), which equals the difference between interest revenue and interest expense, over earning assets.

$$NIM = \frac{Interest\ Revenue - Interest\ Expense}{Earning\ Assets}$$

This is a ratio that indicates the net interest return as a percentage of available assets. We have calculated this ratio for all three banks for the whole period of operation by extracting the financial charges from interest income. As earning assets in the denominator we have included the amount of long- and medium-term loans till 1991-92 and subsequently the amount of long- and short-term loans.

As shown in Figure 1 below, and excluding the outliers for the years 1964-65 for ETEBA, the NIM for all three banks varies around almost the same level till 1990. After this date, the indicators diverge significantly: the one pertaining to the data of ETEBA rises until 1996, falling subsequently, whereas NIMs for ETBA and Investment Bank fall after 1990 and 1991 respectively, even reaching negative values, although in the case of ETBA the ratio rises again to positive values after 1996. The small range of fluctuation in the level of the ratio until the late 1980s can be attributed to the fact that it refers to long-term financing on concessional rates, while the ratio after 1990 pertains to short-term loans and is generally affected by the deregulation of banks' lending activities.

Figure 1: Net interest margin

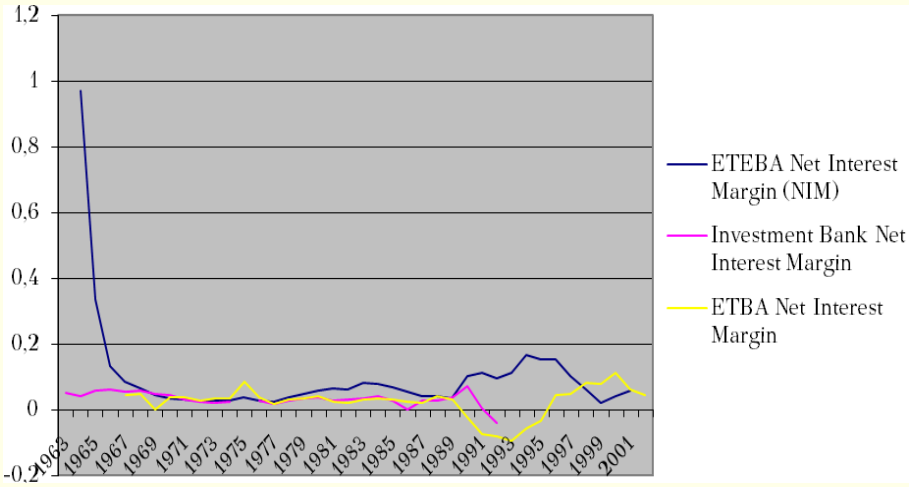

Source: Author's calculations

Table 1 gives a clearer picture of the evolution of the ratio. Observe that the indicator rises in median terms for ETEBA. We use the median to avoid the outlier effect of the very large initial value of the ratio. However, on average, the NIM falls for ETBA at least in the last period and for Investment Bank during the whole period of operation.

Table 1: Net interest margins: summary statistics

	ETEBA			Investment Bank			ETBA		
	1964-74	1975-86	1987-2001	1963-74	1976-86	1987-92	1967-74	1975-86	1987-2002
Mean	0.16	0.05	0.09	0.04	0.03	0.02	0.03	0.03	0.01
Median	0.05	0.06	0.10	0.05	0.03	0.03	0.04	0.03	0.04
Std. Dev.	0.28	0.02	0.05	0.01	0.01	0.04	0.01	0.02	0.06
Min.	0.03	0.03	0.02	0.02	0.00	-0.04	0.00	0.02	-0.09
Max.	0.97	0.08	0.17	0.06	0.04	0.07	0.05	0.09	0.11

The NIM is a measure of profitability exclusively focused on the financial aspect of earnings and expenses in respect of the relevant assets and hence, on the kinds of operation that are characteristic of a banking institution. Given this measure of performance, ETEBA sees its margin rising over time, while ETBA and Investment Bank exhibit, on average, a falling trend. Furthermore, the NIM reaches an average level of 0.09 or 9% for ETEBA during the deregulation period, while for the same period ETBA exhibits even negative values with an average of only 0.01 or 1%.

Taking into account all sources of revenue and assets, return on total assets (ROTA) (Singh, Arora and Anand, 1991)[3] is calculated by adding net profits[4] and financial expenses and then dividing the result by the sum of capital and reserves plus total borrowings[5].

$$ROTA = \frac{Net\ Profits\ +\ Financial\ Expenses}{Net\ Worth\ +\ Debt}$$

As can be seen from Figure 2, ROTA follows a rising trend for ETEBA from a low value of 1-2% (0.01 to 0.02) in 1964-65 to a high of 21-22% (0.21-0.22) during the period 1991-93. The rising trend is even more pronounced for Investment Bank whose indicator, starting from negative rates of return for the two first years of its operation, reaches 0.20 or 20% for the year 1990 and even 0.42 or 42% for 1991 and 0.35 or 35% for 1992. However, if we do not take into account these extreme figures during the early 1990s the return on Bank's total assets –in accounting terms– is quite similar to that of ETEBA. The picture is different for ETBA. The bank sees rising returns –with minor fluctuations– till 1987, with figures starting from 0.03 (3%) and reaching 0.11 (11%). However, subsequently and till 1993, the trend is falling as the return on total assets decreases from 11% to 3%.

Figure 2: Returns on total assets

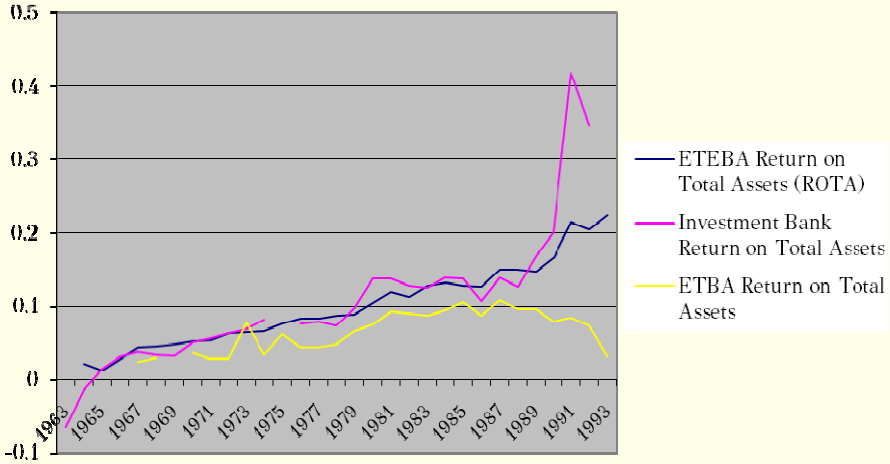

Source: Author's calculations

However, taking the average figures for the three sub-periods gives a more meaningful picture. Hence, as Table 2 shows, ETEBA's average return rises with small

[3] Singh et al. (1991) calculate this ratio as 'Return on Investment (ROI)'.
[4] In our case net profits are before tax profits.
[5] However note that in our case 'debt' pertains only to long-term debt plus bond issues.

standard deviation between the periods. However, the same picture –of rising average returns– is obtained for Investment Bank, although in this case the variability of this ratio, especially for the last period, is much larger than that of ETEBA. In addition, observe the stability of average ROTA, at 8% for ETBA during the last two periods with small standard deviation.

Table 2: Return on total assets: summary statistics

	ETEBA			Investment Bank			ETBA		
	1964-74	1975-86	1987-93	1963-74	1976-86	1987-92	1967-74	1975-86	1987-93
Mean	0.05	0.11	0.18	0.03	0.11	0.24	0.04	0.08	0.08
Median	0.05	0.11	0.17	0.04	0.13	0.19	0.03	0.09	0.09
Std. Dev.	0.02	0.02	0.03	0.04	0.03	0.12	0.02	0.02	0.03
Min.	0.01	0.08	0.15	-0.06	0.07	0.13	0.03	0.04	0.03
Max.	0.07	0.13	0.22	0.08	0.14	0.42	0.08	0.11	0.11

However, the general picture that we obtain from this measure of performance is that the returns on the banks' assets –irrespective of the net profitability of the banks themselves when the various costs were deducted– were quite high and positive for all three of them.

Is the previous picture maintained if we focus on the return as a percentage of total earning assets only? We introduce this ratio both to correct for possible biases in ROTA (as 'debt' in its denominator pertains only to long-term debt) and to cover a more extended period in the operation of the banks. Return on earning assets (ROEA) is calculated by dividing the sum of net profits and financial charges by total earning assets, that is, the sum of long- and medium-term loans till 1991-92 or of long- and short-term loans in subsequent years *plus* total investment in securities. In addition, this measure, because of the availability of data, covers the whole period of operation of the three banks.

$$ROEA = \frac{Net\ Profits\ +\ Financial\ Expenses}{Total\ Earning\ Assets}$$

Figure 3 shows the evolution of this ratio. The picture is quite interesting, especially for the period not captured by the ROTA measure. ETEBA's ROEA rises, more or less steadily, until 1994, from a figure of 4% (0.04) in 1965 to 33% (0.33) in 1994. But subsequently this return falls to 14% in 1996 and 1999 and to only 9% in 2001. On the other hand, Investment Bank sees its ROEA rise up to 0.39 or 39% in 1991 and even 52% in 1997 –excluding the extreme value for 1996. ETBA exhibits a less clear pattern with an ROEA that rises with fluctuations until 1987 when it reaches 14% (0.14). Then, after a large fluctuation that also includes negative values for the years 1996 and 1997, this rate of return stabilizes to the level of 4-6% during the last two years of operation.

Figure 3: Returns on earning assets

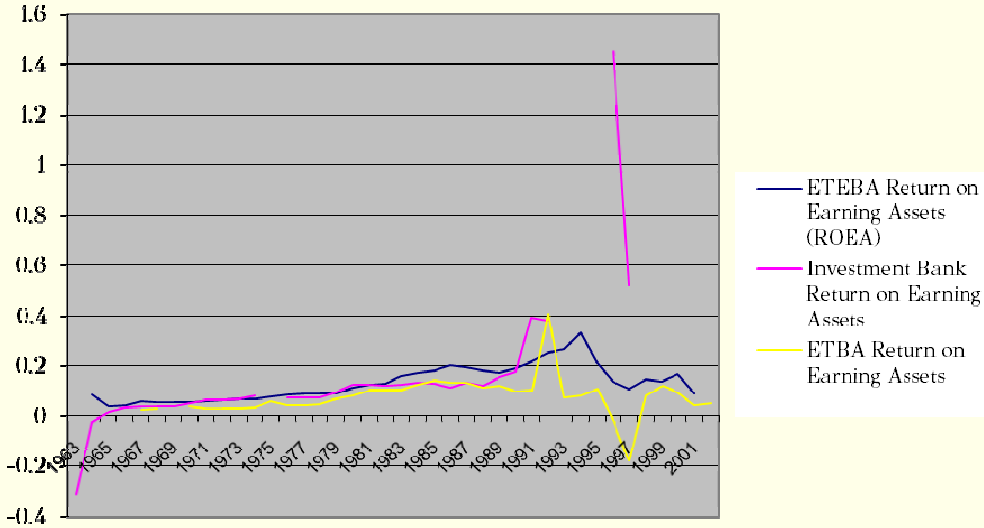

Source: Author's calculations

Table 3 summarizes these movements. The rise on average returns for ETEBA is steady and unambiguous as the similar mean and median values indicate. However, the variability of the ratio rises also. This effect is even more noticeable for Investment Bank with a standard deviation of 0.45 for the period 1987-97. On the other hand, ETBA exhibits similar average and mean rates of return for the two last periods although the variability of the last period's returns is much greater. Indeed, the standard deviations and their increase during the period of deregulation is the most interesting element of these summary statistics as they indicate the much riskier nature of these returns in the liberalized market for all the three Banks.

Table 3: Return on earning assets: summary statistics

	ETEBA			Investment Bank			ETBA		
	1964-74	1975-86	1987-2001	1963-74	1976-86	1987-97	1967-74	1975-86	1987-2002
Mean	0.06	0.13	0.19	0.01	0.11	0.42	0.03	0.09	0.09
Median	0.06	0.12	0.18	0.04	0.12	0.28	0.03	0.10	0.10
Std. Dev.	0.01	0.04	0.06	0.11	0.03	0.45	0.005	0.04	0.11
Min.	0.04	0.08	0.09	-0.31	0.07	0.12	0.03	0.04	-0.17
Max.	0.09	0.20	0.33	0.08	0.13	1.46	0.04	0.15	0.41

The previously calculated return on total assets ratio pooled the return that goes to debt holders with that pertaining to equity holders. However, to obtain a measure of profitability from the point of view of the owners of the bank, the return on equi-

ty (ROE) (Murinde and Kariisa-Kasa, 1997, and Singh, Arora and Anand, 1991)[6] is the ratio of net profits over share capital and reserves (net worth).

$$ROE = \frac{Net\ Profits}{Net\ Worth}$$

As Figure 4 indicates, return on equity for ETEBA fluctuates for most of the period of operation between 0.10 (10%) and 0.20 (20%), although initial values are significantly lower –between 1% and 8% for the period 1964-71. However, there is a great difference during the final years of operation, 1998-2001, when return on equity fluctuates between 0.28 (28%) and 0.43 (43%). The fluctuation is even greater for Investment Bank, reaching lows of -367% (-3.67) in 1991, -160% (-1.6) in 1996 and -131% (-1.31) in 1997, and a high of 147% (1.47) in 1992. Excluding these extreme values, the minimum is obtained in 1990 (-49%) and the maximum in 1972 (15%).

Figure 4: Returns on equity

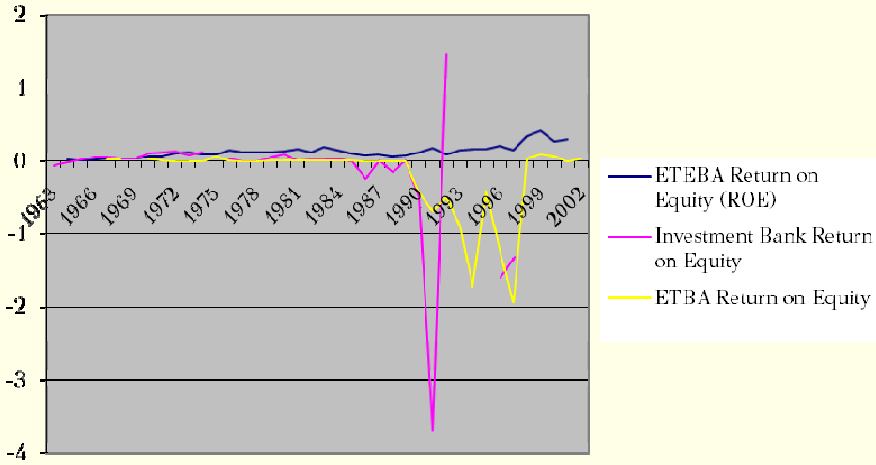

Source: Author's calculations

Table 4 indicates that ROE rises for ETEBA both on average and in median values but falls for the other two banks, reaching negative values for the period 1987-2002. Note that ETEBA manages to offer a return on its equity holdings as high as 14% (0.14) on average even in the crisis years 1975-86, while the other two banks see their rates of return diminish to levels of 2% (0.02) or lower. Once again, the wide variation from ETEBA's positive to ETBA and Investment Bank's negative average rates of return for 1987-2002 indicates the increasingly risky environment in which the banks operated, a risk borne predominantly by their shareholders, as this measure indicates[7].

[6] Singh et al. (1991) calculate this ratio as 'Return on owners' Investment (ROOI)'.

[7] Note that ETBA was a public enterprise until 1973 when it was transformed to a joint stock company with the government as the sole shareholder. However, from 1999 onwards it underwent a process of privatization.

Table 4: Return on equity: summary statistics

	ETEBA			Investment Bank			ETBA		
	1964-74	1975-86	1987-2001	1963-74	1976-86	1987-97	1967-74	1975-86	1987-2002
Mean	0.06	0.14	0.20	0.06	0.004	-0.72	0.02	0.02	-0.47
Median	0.05	0.14	0.18	0.06	0.02	-0.32	0.01	0.01	-0.21
Std. Dev.	0.04	0.03	0.10	0.07	0.09	1.51	0.02	0.02	0.66
Min.	0.01	0.08	0.08	-0.07	-0.24	-3.67	0.00	0.00	-1.93
Max.	0.13	0.20	0.43	0.15	0.11	1.47	0.04	0.08	0.10

Other interesting measures of performance are the net profit margin and the gross profit margin (Jain, 1989)[8]. To calculate this indicator we first obtained the average cost of debt (ACD) by dividing financial charges by total borrowed funds. Then, subtracting the ACD from the ROEA (net profits plus financial charges over loans and securities held), we obtained the average net profit spread or net profit margin (NPM) in percentage terms. On the other hand, gross profit margin is obtained by adding to the latter the operating expenses ratio (OER) which in our case is the ratio of personnel charges over earning assets. Hence, the two margins were calculated as follows:

$$NPM = ROEA - ACD$$
$$GPM = NPM + OER$$

Figure 5 shows that ETEBA was the only bank that maintained a positive gross profit margin for the whole period of its operation. However, this margin decreased from 0.04 (4%) in 1965 to 0.01 (1%) in 1968 and remained at this level for most of the period until 1979. ETEBA shows a rising trend in its gross profit margin, reaching 0.08 (8%) in 1986, while from 1987 onwards gross profit margin falls and remains close to 0.03 (3%). On the other hand, Investment Bank's gross profit margin is positive only during the period 1965-74 and for 1992, while it remains close to zero until 1989 with fluctuations. Subsequently, it follows a falling trend until 1992 when it again reaches a positive value. The situation is even more blurred for ETBA, which exhibits quite large fluctuations. It has positive margins for the years 1975 (0.01 or 1%), 1992 (0.27 or 27%) and for the period 1982-89, when it fluctuates between 1% and 5%.

[8] Jain (1989) calculates the ratio net profit margin as the gross profit margin minus the operating expenses ratio or $NPM = GPM - OER$, while gross profit margin is obtained by subtracting the average cost of debt from the average return on the loan portfolio. However, since we do not have data on the rates of return on loan portfolios, in our paper we will obtain indirectly the gross profit margin using Jain's (1989) relationship as $GPM = NPM + OER$, but we will calculate the net profit margin as the difference between the return on earning assets (ROEA) and the average cost of debt (ACD). We think that our approach follows the spirit of Jain's (1989) definitions to the extent that the ROEA does not include operating expenses and hence qualifies for a measure of a profit margin net of such administrative expenses.

Figure 5: Gross profit margins

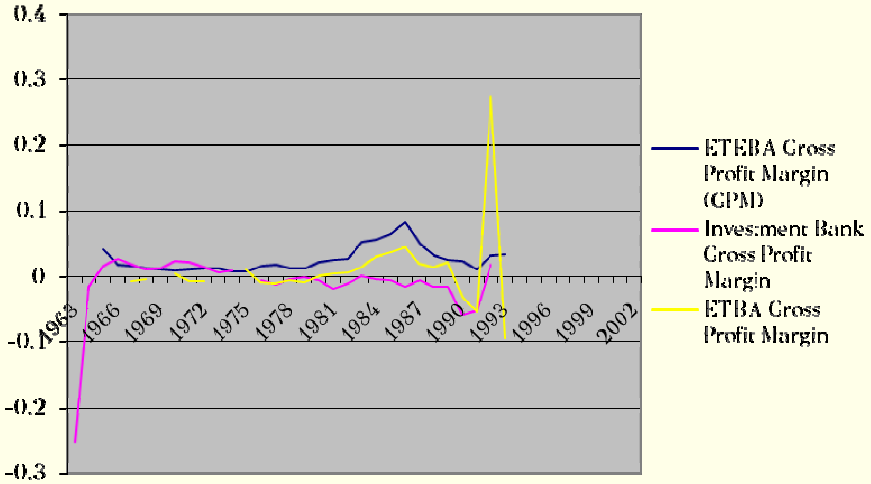

Source: Author's calculations

This picture is confirmed by Table 5. ETEBA maintains its average positive gross profit margin for the three sub-periods with little variation, while Investment Bank exhibits persistently negative average values with much larger variation except in the interim period. ETBA's positive average margin for the last period is accompanied by very large standard deviation. The immediate result is that ETEBA's gross profitability was both financially superior to and more stable than that of the other two banks.

Table 5: Gross profit margin: summary statistics

	ETEBA			Investment Bank			ETBA		
	1965-74	1975-86	1987-93	1963-74	1976-86	1987-92	1967-72	1975-86	1987-1993
Mean	0.02	0.03	0.03	-0.01	-0.01	-0.02	-0.01	0.01	0.02
Median	0.01	0.03	0.03	0.01	-0.01	-0.02	-0.01	0.01	0.01
Std. Dev.	0.01	0.02	0.01	0.08	0.007	0.03	0.005	0.02	0.12
Min.	0.01	0.01	0.01	-0.25	-0.02	-0.06	-0.01	-0.01	-0.10
Max.	0.04	0.08	0.05	0.03	0.00	0.02	0.00	0.05	0.27

The serial trend picture is similar for the net profit margins as Figure 6 and Table 6 illustrate. Of course, the inclusion of staff costs as the only operating expenses pertaining to administration cost means the latter is an underestimate. However, the comparative picture of the three banks, which is our principal interest here, is not affected by this bias in our calculation. Note also that once again, the stability of these margins is much higher for ETEBA than for the other two banks, which exhibit relatively high standard deviations around the mean values.

Figure 6: Net profit margins

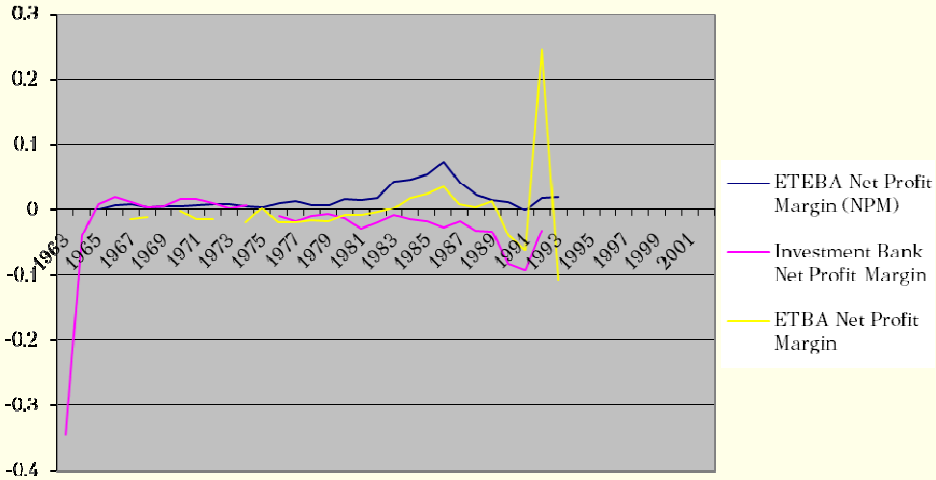

Source: Author's calculations

Table 6: Net profit margin: summary statistics

	ETEBA			Investment Bank			ETBA		
	1965-74	1975-86	1987-93	1963-74	1976-86	1987-92	1967-74	1975-86	1987-1993
Mean	0.01	0.03	0.02	-0.02	-0.02	-0.05	-0.01	-0.0008	0.01
Median	0.01	0.02	0.02	0.01	-0.01	-0.03	-0.01	-0.005	0.01
Std. Dev.	0.005	0.02	0.01	0.10	0.008	0.03	0.006	0.02	0.12
Min.	0.00	0.00	0.00	-0.34	-0.03	-0.09	-0.02	-0.02	-0.11
Max.	0.01	0.07	0.04	0.02	-0.01	-0.02	0.00	0.04	0.25

Solvency ratios

Another interesting ratio is the loss ratio (LR) (Ledgerwood, 1999:211)[9] which is calculated by dividing the amount of accumulated provision for losses over total earning assets. In this case, we have included in the earning assets not only the extended loans but also total investment in securities. This ratio reflects the proportion of losses that the bank expects –as an actual or precautionary measure– that they might need to write off as a proportion of all earning assets. In this sense, it gives us an indication of the riskiness of the portfolio of the bank as perceived by its management.

[9] Ledgerwood (1999:211) calculates this ratio as: loan loss reserve ratio (LLRR) = loan loss reserves for the period over portfolio outstanding for the period. Murinde & Kariisa-Kasa (1997) calculate a similar measure: COTL = net charge-offs over total loans and leases.

$$LR = \frac{Provisions}{Total\ Earning\ Assets}$$

As can be seen in Figure 7, the evolution of this ratio is different for the three banks. It is true that both for ETEBA and Investment Bank, the loss ratio rises until the mid-1980s and fluctuates between 1985 and 1992-93. However, during this last period, ETEBA maintains a much higher ratio than Investment Bank. The ratio for ETEBA falls during the 1990s. The picture is different for ETBA whose loss ratio, surprisingly, falls during the 1980s despite the burden of problematic enterprises that constituted a substantial proportion of its portfolio. Finally, throughout the decade of the 1990s the loss ratio for ETBA does not exhibit any persistent rising or falling pattern. Despite the specific picture for ETBA, it seems that the banks made substantial provision for losses arising from the long-term loans extended until the late 1980s, while the period of financial liberalization –especially from the early 1990s onwards– was deemed safer at least as far as their provision for losses was concerned.

Figure 7: Loss ratios

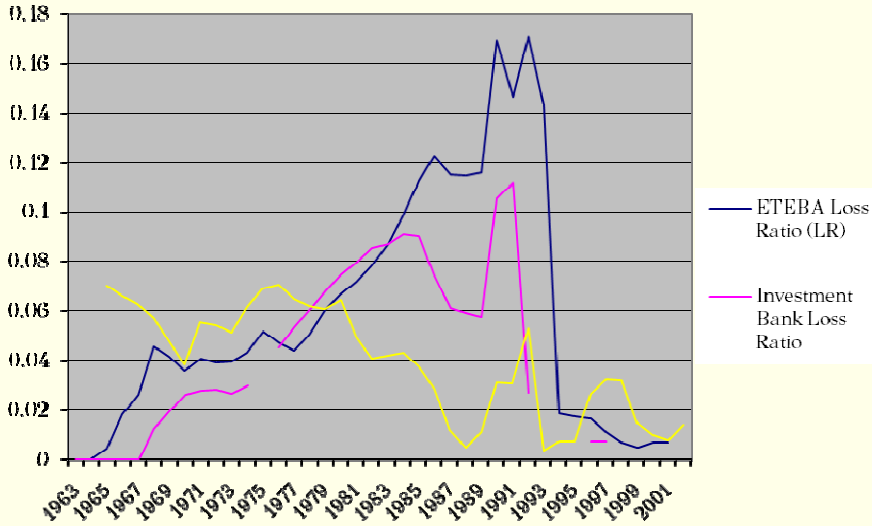

Source: Author's calculations

Table 7 gives a clearer period-by-period picture. Loss ratio increases in the case of ETEBA by, on average, about 133% between the first two periods and remains stable, on average, between the second and the third period. On the other hand, although Investment Bank increases its ratio by 250% in the crisis years its ratio of provision over earning assets falls, on average, by 14% in the last period. Finally, ETBA is the only bank whose ratio, on average, falls consistently during the

whole period, initially by 17% during 1965-74 and 1975-86 and subsequently by 60% when moving on in the liberalization era. Solvency was certainly a problem for all banks during the crisis years when they all maintained high loss ratios of about 0.05-0.07 on average. Furthermore, solvency seems to have preoccupied ETEBA's management

during the liberalization era, as expected, because of the higher risk in its operation, which justified average ratios of about 0.07, similar to those of the crisis years (although median values are much lower). The puzzling issue, however, is the reverse trend in both average and median values of loss ratios for ETBA, especially during the deregulation period when the average value was only 0.02 with very small variability, although the same ratio is fairly stable between 0.06 and 0.05 during the two previous periods.

Table 7: Loss ratio: summary statistics

	ETEBA			Investment Bank			ETBA		
	1964-74	1975-86	1987-2001	1963-74	1976-86	1987-97	1965-74	1975-86	1987-2002
Mean	0.03	0.07	0.07	0.02	0.07	0.06	0.06	0.05	0.02
Median	0.04	0.07	0.02	0.02	0.07	0.06	0.06	0.06	0.01
Std. Dev.	0.02	0.03	0.07	0.01	0.02	0.04	0.01	0.01	0.01
Min.	0.00	0.04	0.01	0.00	0.05	0.01	0.04	0.03	0.00
Max.	0.05	0.12	0.17	0.03	0.09	0.11	0.07	0.07	0.05

An indirect measure of the degree to which the banks could service their obligations is the average cost of debt. We have seen this measure when calculating the net and gross profit margins. However, a separate examination of this ratio is interesting, especially in terms of the comparison of the cost of debt from various sources between banks and between periods.

The average cost of debt (ACD) (Jain, 1989) is obtained by dividing the financial charges by the total borrowed funds. However, in our case the variable 'debt' includes only long-term borrowing plus bond issues while the numerator pertains to total financial expenses. Hence, this measure is an approximation of the average cost of debt.

$$ACD = \frac{Financial\ Expenses}{Debt}$$

Figure 8 shows the evolution of the average cost of debt over time.

Figure 8: Average cost of debt

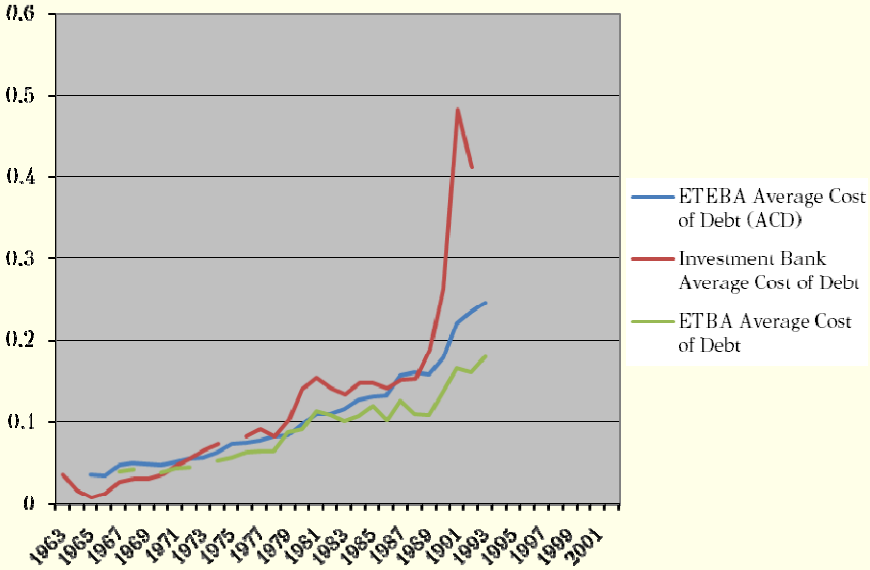

Source: Author's calculations

Average cost of debt rises over time for all three banks although to different degrees. ETEBA's cost of debt rises from a low of 3% (0.03) to 4% (0.04) in 1965-66 to 25% (0.25) in 1993. Investment Bank's ratio falls initially to 1% (0.01) until 1966 and then rises persistently to reach the level of 26% (0.26) in 1990, leaving aside the extreme values of 48% (0.48) and 41% (0.41) for the two last years for which we have data. On the other hand, for ETBA the cost of debt rises from 4% (0.04) in 1967-71 to 14% (0.14) in 1990 to reach the level of 16% (0.16) to 18% (0.18) in the period 1991-93.

Indeed, as Table 8 indicates, average cost of debt rises, on average, for all three banks. However, ETBA maintains a relatively low average cost of 14% during 1987-93, while for the other two banks the cost is much higher especially for Investment Bank. Indeed, deregulation made the cost of external financing for development banks almost prohibitive with respect to previous periods. This effect is reflected in the rise of this cost by an average of 100% for ETEBA but by 125% for Investment Bank and by 56%, on average, for the state-owned ETBA. If a rising cost of debt indicates a deterioration of the borrowing conditions for each bank, then we would expect that at least Investment Bank and ETEBA, the private banks, faced difficulties in meeting their debt obligations, especially in the last period of their operation. The case was different for ETBA which had the support of the government at the time when borrowing conditions for the private banks were deteriorating.

Table 8: Average cost of debt: summary statistics

	ETEBA			Investment Bank			ETBA		
	1965-74	1975-86	1987-93	1963-74	1976-86	1987-92	1967-74	1975-86	1987-1993
Mean	0.05	0.10	0.20	0.04	0.12	0.27	0.04	0.09	0.14
Median	0.05	0.11	0.18	0.04	0.14	0.23	0.04	0.10	0.14
Std. Dev.	0.01	0.02	0.04	0.02	0.03	0.14	0.005	0.02	0.03
Min.	0.03	0.07	0.16	0.01	0.08	0.15	0.04	0.06	0.11
Max.	0.06	0.13	0.25	0.07	0.15	0.48	0.05	0.12	0.18

The final indicator that we will examine is the usual debt/equity ratio which indicates the degree of leverage of the banks.

$$DE = \frac{Debt}{Net\ Worth}$$

To calculate this ratio we have included in the numerator only long-term borrowing plus bond issues on which information is available in the financial statements until the early 1990s, while the denominator consists of equity capital and reserves (net worth). Given the previous analysis indicating the difficulty the banks experienced in obtaining external finance on favourable terms, we would expect this ratio to fall over time as we move to the liberalization era. The patterns that we obtain again differ between the two private banks and ETBA.

Figure 9: Debt/equity ratios

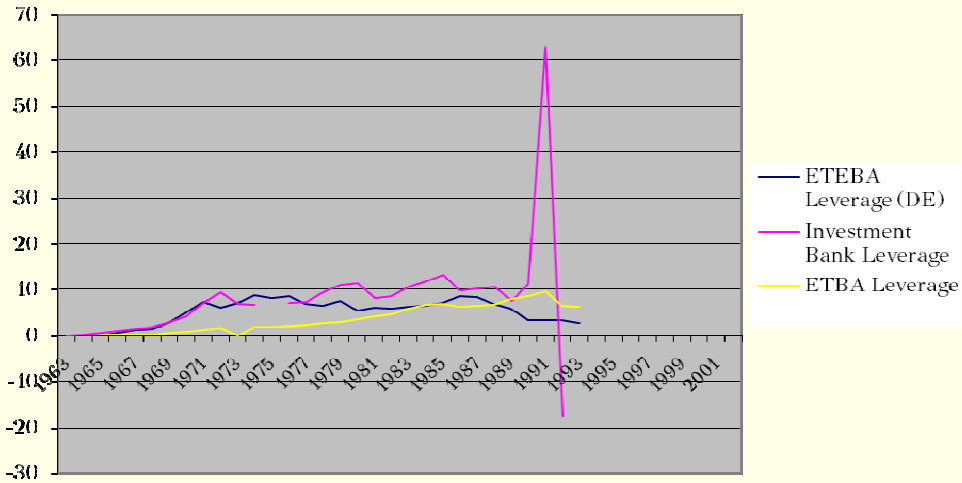

Source: Author's calculations

As Figure 9 indicates, leverage for ETEBA and Investment Bank is much higher than that for ETBA until 1987-88. Subsequently, the debt/equity ratio falls for ETEBA, fluctuates wildly for Investment Bank and almost stabilizes for ETBA. Of course, ETBA was less dependent on borrowed funds than the private banks as long as the state –its only shareholder– provided it with the requisite funds to implement its developmental role. Its privileged relationship with the government helped it maintain a much lower leverage than the other two banks at least until the late 1980s. On the other hand, the similar pattern of debt/equity ratios for ETEBA and Investment Bank until 1987-88 indicates the dependence of their leverage ratios on their long-term financing activity before financial deregulation. The picture is less clear for the early 1990s when ETEBA's ratio falls while that for Investment Bank overshoots greatly and then falls. However, we can attribute the latter to the reorganization phase that Investment Bank entered in the 1990s.

However, on inspecting the median values given in Table 9 we see that only for ETEBA do debt/equity ratios rise from 1964 to 1974 and 1975 to 1986, then falling as expected. Leverage rises persistently for ETBA and stabilizes at high levels for Investment Bank. As far as ETBA is concerned this finding can be justified by the continuing long-term financing activity of this bank until 1993. In addition, the back-up of the state as a lender of last resort and an ultimate guarantor made it unnecessary for the bank to increase its equity with respect to its debt as a sign of sounder operation during the deregulation era.

Table 9: Debt equity ratio: summary statistics

	ETEBA			Investment Bank			ETBA		
	1964-74	1975-86	1987-93	1963-74	1976-86	1987-91	1965-72	1974-86	1987-1993
Mean	3.66	6.90	4.78	3.54	9.84	20.53	0.63	3.96	7.39
Median	2.83	6.72	3.32	2.41	9.84	10.62	0.41	3.53	6.70
Std. Dev.	3.25	1.04	2.19	3.22	1.95	23.86	0.56	1.87	1.30
Min.	0.00	5.40	2.71	0.05	7.17	7.53	0.13	1.84	6.15
Max.	8.73	8.54	8.35	9.41	13.26	63.14	1.64	6.82	9.52

Economic development and the changing nature of the banks

Development banks were supposed to play a crucial role in the economic development of the country till at least the mid-1980s. Subsequently, they were meant to follow the process of both economic and financial development. The rate of GDP growth during the years under examination might be useful as an indicator of the path of economic development. The rate of change in GDP for the period 1965-2001 is represented in Figure 10, which shows that Greek economic development passed through three phases. There was a persistently high rate of growth until 1973, followed by big fluctuations also involving negative rates until 1993, while the last phase from 1994 shows the economy returning to positive but mediocre rates of growth – probably justifiable for an economy much more developed than that of the 1960s.

Figure 10: GDP rate of change

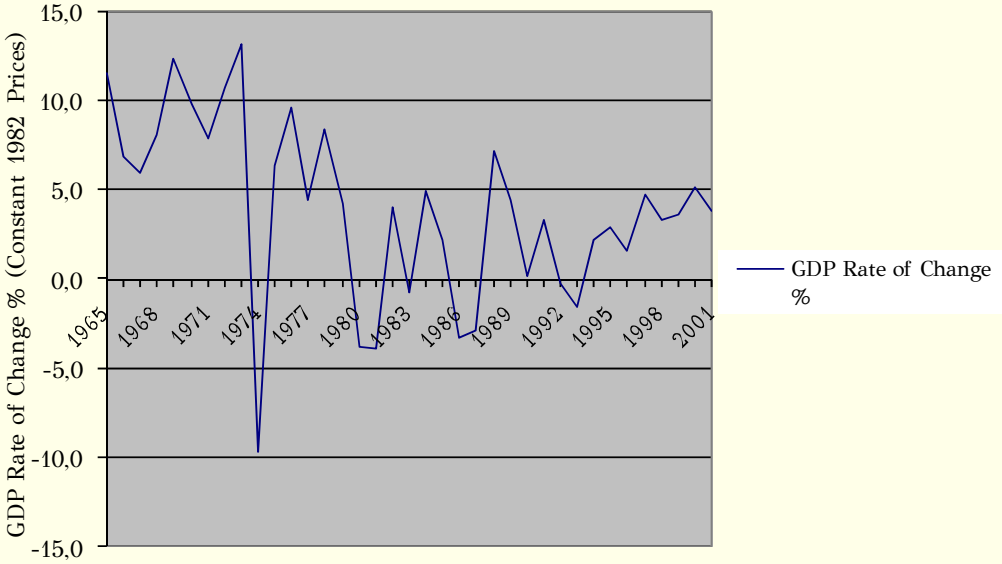

Source: Author's calculations

Table 10 gives the summary statistics for GDP growth under the three- period classification which characterizes the operation of development banks in the Greek economy. In terms of both means and medians, the respective rates of growth follow a downward trend as we move through the three periods. In addition, this lowering of average rates becomes more stable, as can be observed by the diminishing standard deviations. Furthermore, the range of values also decreases as we move from the mid-1960s to the mid-1980s and then to the late 1990s.

Table 10: GDP growth rate: summary statistics

GDP growth rate (%)			
	1965-74	1975-86	1987-2001
Mean	7.71	2.73	2.55
Median	8.95	4.15	3.30
Std. Dev.	6.57	4.67	2.71
Min.	-9.70	-3.90	-2.80
Max.	13.20	9.60	7.20

One might argue that, in view of the time series trends in Figure 10, our distinction between periods of economic development in Greece is not the appropriate one. However, our intention is not to discern the patterns of growth in the Greek econo-

my but to examine the latter in relation to the patterns of change in development banking operation in the country.

Hence an interesting exercise would be to compare the trends followed by the GDP growth rate and the rate of change of crucial financial data for the three banks. We think that these data should include the evolution of net profits, loans and security holdings, all expressed in terms of their respective rate of change. The question is whether there is any correspondence between the three phases of Greek economic and institutional development described above and the evolution of banks' net profits and their two main operating indicators. In addition, possible overshooting of the securities component during the years of financial deregulation –overshooting compared to the evolution of GDP growth rate– might also be an indirect indicator of the effect of financial development on the operation of the banks. Given this double task, both serial trend and statistical analysis will prove to be useful.

Figure 11a: Rates of change in ETEBA net profits, and GDP

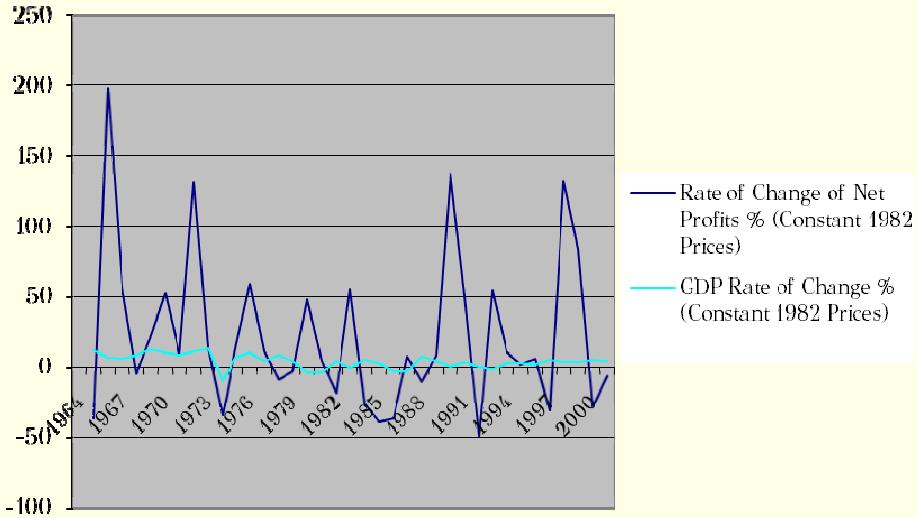

Source: ETEBA Annual Reports and author's calculations

Figure 11a, which presents GDP growth rates and net profit change rates for ETEBA, shows that the rate of change of ETEBA's net profits is almost entirely positive until 1973, with the exception of a slightly negative figure (-4.96%) for the year 1968 and a more negative (-36.55%) for the second year of operation, 1965. This picture contrasts with the subsequent continuous fluctuation between positive and negative values during the period 1974-97 which is followed by positive rates of growth of net profits for the period 1998-99 and subsequently negative rates in 2000-01. Hence, the pattern of ETEBA's rate of change of net profits conforms to that of GDP growth for the pre-1974 period and also to some degree for the period 1974-94. However for the period after 1994 and especially for the

final years of the bank's operation, economic development factors seem to play a less important role in net profits. This can probably be attributed to the increasing significance of the second factor affecting the operation of the bank after the mid-1980s, that of financial sector development. At least to this influence we can attribute the large positive growth of profits in the stock market boom of 1998-99 and the subsequent negative percentage rate of profits change in the bust of the early 2000s.

These observations are reaffirmed by the summary statistics in Table 11. Indeed, although ETEBA's change in net profits follows the downward trend in growth rates of the economy during the crisis period of 1975-86, this does not happen from 1987 onwards, when the bank shows an increase in the average and median growth of its profits despite the continuing downward trend in GDP growth rates.

Table 11: GDP growth and ETEBA net profits

	GDP growth rate (%)			ETEBA: rate of change in net profits (%)		
	1965-74	1975-86	1987-2001	1965-74	1975-86	1987-2001
Mean	7.71	2.73	2.55	40.60	4.88	24.50
Median	8.95	4.15	3.30	17.68	0.43	7.64
Std. Dev.	6.57	4.67	2.71	73.90	34.13	56.46
Min.	-9.70	-3.90	-2.80	-36.55	-39.01	-49.22
Max.	13.20	9.60	7.20	197.83	59.26	138.12

The picture we obtain for Investment Bank (see Figure 11b) is less encouraging for establishing any relationship between GDP growth rate and the rate of change in net profits. The latter vary between positive and negative values not only during the period after 1974 but also during the golden age of Greek economic development in the mid-1960s and early 1970s. Furthermore, the recovery of net profits during the early 1990s was too feeble to be attributed either to economic or to financial development. In addition, the change in the bank's net profits fluctuates wildly during the period 1985-90, which cannot be attributed to any canonical phenomenon of its operation but should rather be considered as an outlier with little explanatory significance for the evolution of net profits of the bank.

Figure 11b: Rates of change in Investment Bank net profits, and GDP

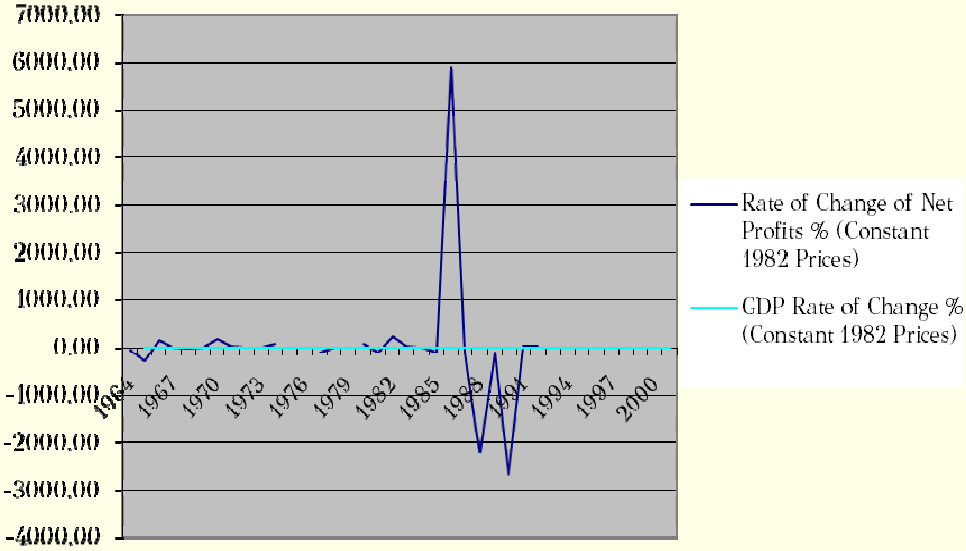

Source: Investment Bank Annual Reports and author's calculations

Table 12 gives a clearer picture of the situation. Observing the median rather than the average values we conclude that Investment Bank's net profits grew according to more or less the same downward pattern as GDP growth rates. The distinctive characteristic of these data compared to those of ETEBA is that financial deregulation after 1987 did not have a positive effect on the rate of change in the bank's profitability.

Table 12: GDP growth and Investment Bank net profits

	GDP growth rate (%)			Investment Bank: rate of change in net profits (%)		
	1965-74	1975-86	1987-2001	1964-74	1977-86	1987-97
Mean	7.71	2.73	2.55	6.40	658.14	-726.53
Median	8.95	4.15	3.30	2.95	0.00	-102.43
Std. Dev.	6.57	4.67	2.71	118.55	1971.76	1171.66
Min.	-9.70	-3.90	-2.80	-275.07	-112.09	-2662.2
Max.	13.20	9.60	7.20	180.32	5908.98	28.15

Finally, Figure 11c exhibits the same data for ETBA. It is obvious from the inspection of the graph that during the whole period of operation ETBA's net profits in terms of rate of change fluctuate greatly without any form of dependence on GDP growth rates. For example, during the period 1971-73 when the Greek economy shows rates of

growth between 8% and 13%, the bank's net profits present negative rates of change. Nor does the situation change during the late 1990s and early 2000s, with negative rates of growth predominating. This might mean firstly, that the bank played its developmental role unsuccessfully in terms of its financial viability, and secondly, that financial development after the mid-1980s affected it negatively rather than favourably. The disjunction between ETBA's rate of change in net profits and both GDP growth and financial development is evident also from the summary statistics in Table 13. In mean values net profits growth is positive only in the crisis years and certainly negative during financial deregulation. However, the inadequacy of data for the first period and especially before 1968 might indicate a downward bias for the results during the 1960s.

Figure 11c: Rates of change in ETBA net profits, and GDP (1975 excluded)

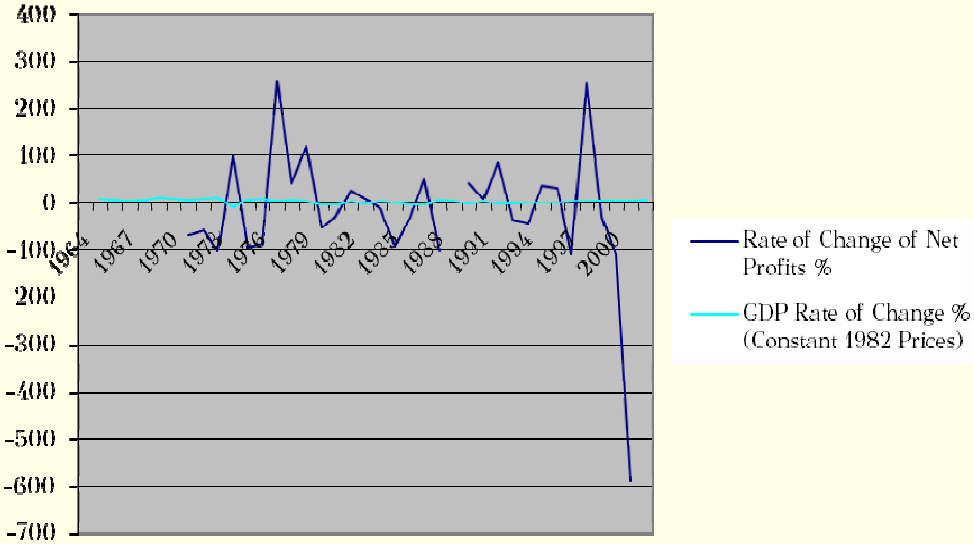

Source: ETBA Annual Reports and author's calculations

Table 13: GDP growth and ETBA net profits

	GDP growth rate (%)			ETBA: rate of change in net profits (%)		
	1965-74	1975-86	1987-2001	1968-74	1976-86	1987-2002
Mean	7.71	2.73	2.55	-18.49	10.31	-33.80
Median	8.95	4.15	3.30	-57.21	-8.95	-24.26
Std. Dev.	6.57	4.67	2.71	82.53	105.60	178.51
Min.	-9.70	-3.90	-2.80	-100.0	-91.24	-587.45
Max.	13.20	9.60	7.20	100.0	260.74	256.75

Figures 12a, 12b and 12c show first, how closely long-term financing followed the rate of economic growth, and second, how the latter was related to a financial development indicator such as security holdings by the banks.

Figure 12a: ETEBA rates of change in loans and investments in securities, and GDP

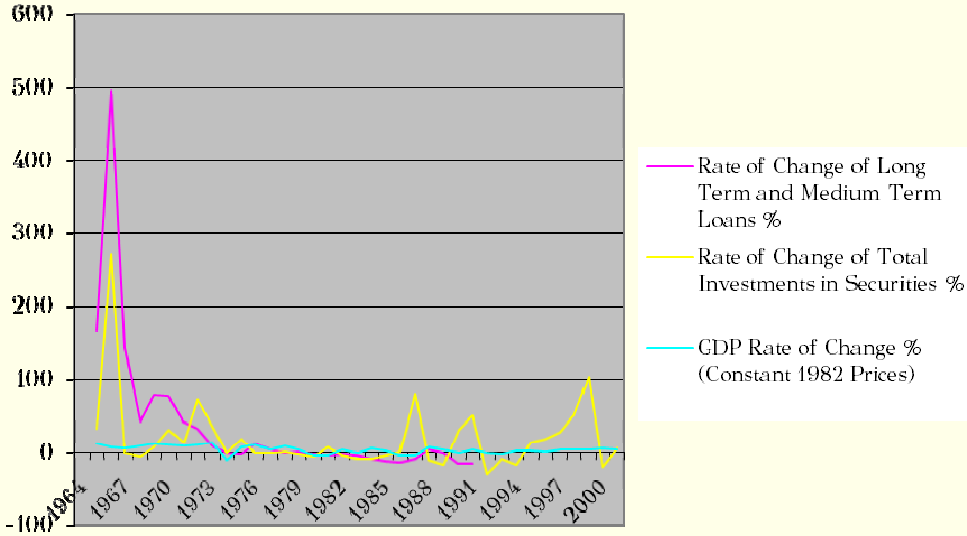

Source: ETEBA Annual Reports and author's calculations

In Figure 12a, we see that the rate of change of ETEBA's long-term loans generally followed the path of economic development, though overshooting it in its early years of operation. This can be justified by the pressing need for financing developmental projects during the 1960s. However, during the subsequent years and especially after 1974, growth rates of long-term loans follow the fluctuations in economic development rates. The picture is different for the changes in security holdings. They exhibit positive, and in some cases high rates of change both during the late 1960s to early 1970s and the period after financial deregulation, especially during the late 1990s. The first should be attributed to the bank's policy of buying securities of funded enterprises as an alternative form of financing. The second seems to relate to the wave of financial development that affected the operation of the bank.

Table 14: ETEBA's loans and securities, and GDP growth: summary statistics

	GDP growth rates (%)			ETEBA loans growth rate (%)			ETEBA security holdings growth rate (%)		
	1965-74	1975-86	1987-2001	1965-74	1975-86	1987-91	1965-74	1975-86	1987-2001
Mean	7.71	2.73	2.55	109.22	-2.11	-6.23	45.34	-0.98	18.15
Median	8.95	4.15	3.30	60.47	-1.51	-7.86	21.85	-2.28	12.75
Std. Dev.	6.57	4.67	2.71	145.76	7.04	8.65	82.86	7.64	39.01
Min.	-9.70	-3.90	-2.80	0.59	-12.99	-14.36	-6.21	-9.07	-29.84
Max.	13.20	9.60	7.20	494.73	12.97	5.48	271.46	18.72	102.78

The distinction between the patterns of change in loans and security holdings is evident from Table 14. The rate of loan growth follows decreasing GDP growth in all periods up to 1991. The same is true for securities up to the mid-1980s. However, the period of deregulation sees a rise in total investment in securities, though not of the same magnitude as that before 1974.

Figure 12b: Investment Bank rates of change in loans and investments in securities, and GDP (1966-1997)

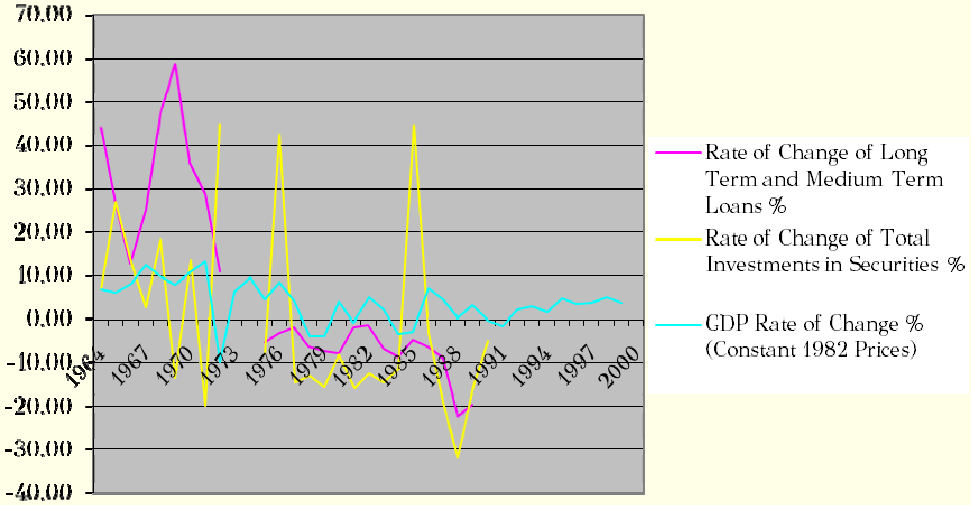

Source: Investment Bank Annual Reports and author's calculations

Figure 12b confirms our observation of the relation between rates of change of long-term financing and GDP growth rates, in this case for Investment Bank. The positive rates during the 1960s and early 1970s are followed by negative rates in the turbulent times in the Greek economy from the mid-1970s onwards. On the other hand, security holdings growth, though at positive rates in the late 1960s, becomes

negative with few exceptions, during the 1970s and 1980s. The pattern of loan growth is the same as that of ETEBA, as shown in Table 15.

Table 15: Investment Bank's loans and securities, and GDP growth: summary statistics

	GDP growth rates (%)			Investment Bank loans growth rate (%)			Investment Bank security holdings growth rate (%)		
	1965-74	1975-86	1987-2001	1965-74	1977-86	1987-91	1965-74	1977-86	1987-97
Mean	7.71	2.73	2.55	40.37	-5.00	-12.29	734.18	-7.10	-4.96
Median	8.95	4.15	3.30	32.29	-5.78	-9.00	13.32	-12.74	-5.35
Std. Dev.	6.57	4.67	2.71	29.84	2.78	8.03	2288.89	17.75	24.16
Min.	-9.70	-3.90	-2.80	10.87	-8.57	-22.14	-19.82	-15.91	-31.77
Max.	13.20	9.60	7.20	113.84	-1.33	-4.58	7248.27	42.79	44.83

Figure 12c presents the same data for ETBA. As we can see, ETBA maintains positive rates of growth in long-term financing not only during the late 1960s and early 1970s but also for most of the years from 1978 to 1991, which indicates its persistent endeavours to revive the economy during adverse times. On the other hand, security holdings' rate of change fluctuates for the whole period of operation between positive and negative values. However, the much greater variance during the 1990s indicates the effect of financial markets deregulation and the increasing importance of securities management during this period.

Figure 12c: ETBA rates of change in loans and investments in securities, and GDP

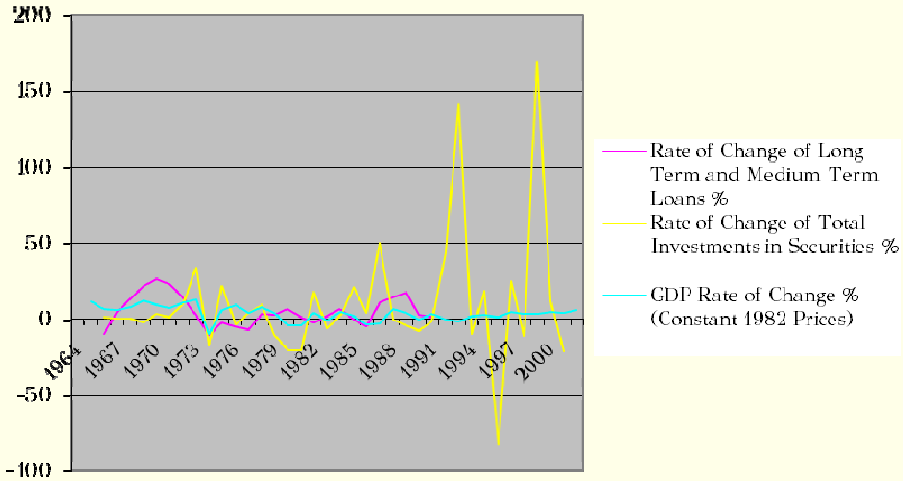

Source: ETBA Annual Reports and author's calculations

Table 16 provides a clearer picture of the pattern of growth rates of loans and securities in the respective periods. Loan growth remains positive, accelerating during the last period, 1987-91, and reaching the average levels of the 1960s and 1970s,perhaps in an attempt to keep viable and non-viable firms alive despite the adverse economic climate. On the other hand, although security holdings grew quite fast, on average, in 1987-2001, the median value for the period is negative and close to zero. Hence, the degree to which ETBA managed to avail itself of the new opportunities in the securities markets is rather ambiguous.

Table 16: ETBA's loans and securities, and GDP growth: summary statistics

	GDP growth rates (%)			ETBA bank loans growth rate (%)			ETBA security holdings growth rate (%)		
	1965-74	1975-86	1987-2001	1966-74	1975-86	1987-91	1966-74	1975-86	1987-2001
Mean	7.71	2.73	2.55	9.67	0.01	9.29	3.44	1.42	21.49
Median	8.95	4.15	3.30	13.25	0.56	11.17	1.00	3.14	-0.47
Std. Dev.	6.57	4.67	2.71	13.87	4.49	7.34	13.51	14.49	62.70
Min.	-9.70	-3.90	-2.80	-10.65	-7.17	1.03	-17.24	-20.86	-82.03
Max.	13.20	9.60	7.20	26.76	6.74	17.75	34.03	21.64	169.77

Conclusions: development banks and institutional change

This paper focused on the examination of development banking in Greece during a period extending from the early 1960s to the early 2000s. Our major concern was to shed light on the nature of these institutions as transforming entities directly related to the changing financial and economic environment in the Greek economy during the same period. In this sense, the financial performance of development banks was embedded in the general institutional regime that affected it.

According to the analysis of financial ratios, return on total assets and return on earning assets rose overall on average for all banks; return on equity rose only for ETEBA, while it fell during the last two periods for Investment Bank and ETBA. Net interest margin rose again only for ETEBA (median values) and followed a falling trend for the other banks (on average). On the other hand, the much stricter measures of gross and net profit margins were positive in all periods only for ETEBA, while they were negative for Investment Bank in all periods and for ETBA in the first periods. Again, in terms of the solvency position of the banks, loss ratios rose during the crisis period for ETEBA and Investment Bank and fell for ETBA throughout all periods, indicating that the latter pursued a less prudent provision policy in the turbulent years. This is in contrast to the prudent management of ETEBA, which is also indicated by the much lower increase in its average cost of debt throughout the periods compared to the other private bank. The lower cost for ETBA is evidence of the privileges of a government institution. On the other hand,

debt/equity ratios fell during deregulation only for ETEBA, rising for Investment Bank and ETBA.

Net profits growth should reflect GDP growth as an indicator of economic development. This is indeed the case for Investment Bank, with falling net profits growth, although the pattern for ETBA is unclear. However, ETEBA saw a rise in its net profits growth during the deregulation period, indicating its positive reaction to financial deregulation and its successful transformation. On the other hand, the picture we obtain for loans and security holdings growth with respect to GDP growth indicates the continuing endeavour of banks to contribute to economic and financial development even if they were experiencing financial losses. Hence despite its losses, ETBA's loans growth rate, although falling during the crisis years as a result of diminishing GDP, rose in the deregulation era in an effort to reassume its developmental role. The same is true of security holdings after the mid-1980s as the banks attempted to respond to the new financial environment and, except for Investment Bank, maintained positive growth rates on average. However, the negative median values for both Investment Bank and ETBA indicate their less successful role in exploiting the opportunities of financial development.

The examination of the data indicates various differences between the three banks. ETEBA seems to have been the more successful on financial measures, while Investment Bank suffered great losses and entered a period of reorganization during the 1990s. On the other hand, ETBA, as a state-owned bank, followed a completely different path in many respects compared to the other two private banks and seems to have disregarded private profitability criteria in favour of developmental goals posed by the government. However, all of them faced the same dilemmas during the mid-1980s and took the same decisions to transform during the 1990s when the support of the state was gradually decreasing. This was the moment of truth for them when the changes for which they had prepared their customers were now being imposed on thems. It is in this way that they come to reflect financial development in Greece.

A consistent interpretation of these findings is not possible without taking into account the general political and institutional environment of their operation. Although the three development banks were agents of economic and institutional change in the Greek economy, the dependence of ETEBA and Investment Bank and especially of the state-owned ETBA on government decisions was decisive as regards their ability to make a great difference. If financial development did not progress at the same pace as economic development, this was not the banks' fault but reflected the ability of the state to promote both targets of development effectively. Furthermore, in certain periods, such as the dictatorship era of 1967-73 institutional change came to a halt or was based on distorted incentives for particular social groups, and this was reflected also in the performance of the banks, especially after the two oil crises when these distortions became apparent. But even during the post-dictatorship period, the 'fiscal regime' was not supportive of the role the Banks were meant to play in institutional transformation. When the international financial system moved on to liberalization the

Greek state did not follow a path such that indicated by Thomadakis (1993, 1995), namely the support of public investment for developmental and also economic stability purposes. Hence development banks were transformed into institutions that supported failed enterprises rather than financing new innovative ones.

In this sense, development banks cannot be assessed as traditional banking institutions. Indeed, as far as their profitability is concerned, this seems to have ranged from mediocre to a failure. Of course, things could have been different if the macroeconomic conditions during the 1970s and 1980s had been different and if government policies during these periods had been less demand-driven in a pseudo-Keynesian sense (Psalidopoulos, 1990). Besides, development banks' dual role as promoters of economic and institutional change made them, more than any other financial institution, crucially dependent on government policy. To the extent that the state was supportive, development banks took bold initiatives –with greater or lesser success depending on the competence of their management– towards financing industry and promoting new financial techniques. Their ultimate determining factor was the existing financial environment and their interaction with it, which led to their gradual transformation during the 1990s.

These observations lead us to the result that development banks in Greece were in fact, both subjects –promoters and initiators– and objects of financial development in so far as their transformation was a reflection of the transformation of the financial structure of the country. They were so interrelated with the existing financial environment that its liberalization meant their complete transformation and not just a change of level from less to more competitive operation, as happened to the commercial banks. This 'privileged' connection between development banks and the financial structure made them unique as institutions and impossible to assess and model in the same way as any other banking firm. These same characteristics rendered government policy –mainly in the form of Monetary Committee directives– the ultimate risk factor in their operation and the main constraint that they faced during their forty-year presence in the Greek economy.

References

Alexakis P., T. Giannitsis, S. Thomadakis, M. Xanthakis and N. Hatzigiannis (eds) (1995), *Markets' Liberalization and Transformations in the Greek Banking System*, Athens: ETBA, Papazisis (in Greek).

Constas D. and T. Stavrou (eds) (1995), *Greece Prepares for the Twenty-first Century*, Woodrow Wilson Center & John Hopkins University Press.

ETBA (HBID), *Annual Reports 1964-2002*, Athens.

ETEBA (NIBID), *Annual Reports 1964-2002*, Athens.

Halikias, D. J. (1978), *Money and Credit in a Developing Economy: The Greek Case*, N.Y.: New York University Press.

Investment Bank, *Annual Reports 1963-1997*, Athens.

Jain, P. K. (1989), 'Assessing the Performance of a Development Bank', *Long Range Planning*, Vol. 22, No 6, pp. 100-106.

Karatzas Committee (1987), *The Committee's Report for the Reform and Modernization of the Greek Banking System*, Athens: HBA (in Greek).

Koch, T. W. (1995), *Bank Management*, 3rd Edition, Orlando Florida: The Dryden Press.

Kostis, K. (1997), *Cooperation and Competition: The 70 Years of the Union of Greek Banks*, Athens: Alexandria Publications (in Greek).

Ledgerwood, J. (1999), *Microfinance Handbook (Sustainable Banking with the Poor): An Institutional and Financial Perspective*, Washington DC: The World Bank.

Murinde, V. and J. Kariisa-Kasa (1997), 'The Financial Performance of the East African Development Bank: A Retrospective Analysis', *Accounting, Business & Financial History*, Vol. 7, No. 1, pp. 81-104.

Psalidopoulos, M. (1990), *Keynesian Theory and Greek Economic Policy: Myth and Reality*, Athens: Kritiki (in Greek).

Psilos, D. and R. Westebbe (1964), 'Public International Development Financing in Greece', *Public International Development Financing Research Project of Columbia University*, Report No. 10, New York.

Psilos, D. D. (1964), *Capital Market in Greece*, Center of Economic Research, Research Monograph Series, No. 9, Athens.

Psomiades H. and S. Thomadakis (eds) (1993), *Greece, the New Europe, and the Changing International Order*, New York: Pella Publishing Company.

Singh S. P., A. Arora and M. Anand (1991) "Performance Evaluation of SFCs: A Comparative Study of PFC & HFC", *Prajnan*, Vol. XX, No 3, pp. 289-310

Thomadakis, S. (1993), 'European Economic Integration, the Greek State, and the Challenges of the 1990s', in H. Psomiades and S. Thomadakis (eds), *Greece, the New Europe, and the Changing International Order*, New York: Pella Publishing Company.

Thomadakis, S. (1995), 'The Greek Economy and European Integration: Prospects for Development and Threats of Underedevelopment', in D. Constas and T. Stavrou (eds), *Greece Prepares for the Twenty-first Century*, Woodrow Wilson Center & John Hopkins University Press.

Xanthakis, M. (1995), 'Investment Banks: European and Greek Experience', in P. Alexakis, T. Giannitsis, S. Thomadakis, M. Xanthakis and N. Hatzigiannis (eds), *Markets' Liberalization and Transformations in the Greek Banking System*, Athens: ETBA, Papazisis (in Greek).

V.
ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Φώτης Μπαρούτσος

ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΠΙΚΩΝ ΕΛΙΤ ΚΑΙ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΒΕΝΕΤΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ. ΟΙ ΠΡΕΣΒΕΙΕΣ ΩΣ ΘΕΣΜΟΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΙΕΡΑΡΧΙΩΝ*

Η θεσμική όψη των πρεσβειών και η υφή των αιτημάτων που περιλαμβάνονταν σε αυτές αποτελούν το αντικείμενο του παρόντος άρθρου. Το ενδιαφέρον θα επικεντρωθεί στην πολιτειακή διάσταση των σωμάτων που τις παρήγαγαν και το ρόλο τους στη διαδικασία συγκεντροποίησης της γραφειοκρατικής εξουσίας και της καθιέρωσης νέων εργαλείων διακυβέρνησης[1]. Κατ' επέκταση, θα εξεταστούν η ουσία των αιτημάτων και η συμβολή των πρεσβειών στη δημιουργία ιεραρχιών μέσα στο βενετικό διοικητικό πλέγμα, αλλά και εντός των τοπικών κοινωνιών. Θέματα, δηλαδή, που είναι απαραίτητα για στην κατανόηση της θέσης των διοικητικών μονάδων (κτήσεων) και των θεσμών (*università* ή *communità*) στο βενετικό πολιτειακό σύστημα. Εξίσου σημαντικό είναι η απόδοση των όρων στα ελληνικά να αντικατοπτρίζει τη λειτουργία τους. Ως τώρα οι λέξεις *communità* ή *università* έχουν αποδοθεί ως συνελεύσεις, αστικές κοινότητες ή πολιτικές κοινότητες[2]. Οι αρμοδιότητες των συσσωματώσεων που μελετάμε δεν συνδέονταν με την πόλη. Η *università* δεν ήταν σώμα-εκπρόσωπος των υπηκόων του άστεος, αλλά δο-

---

* Θερμές ευχαριστίες στο Θεοδόση Νικολαΐδη και στην Κατερίνα Παπακωνσταντίνου που είχαν την υπομονή να διαβάσουν το κείμενο.

[1] Για τη διαδικασία σε ευρωπαϊκό επίπεδο βλ. C. Hay, M. Lister, «Εισαγωγή: Θεωρίες του κράτους», *Το κράτος. Θεωρίες κι προσεγγίσεις*, επιμ. C. Hay, M. Lister, D. Marsh, Αθήνα 2011, σ. 29-30.

[2] Ο όρος συνέλευση (στην ελληνική ή αγγλική του εκδοχή) έχει χρησιμοποιηθεί από τον B. Arbel (B. Arbel, «Urban Assemblies and Town Councils in Frankish and Venetian Cyprus», *Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου [Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982]*, τ. 2, Λευκωσία 1986, σ. 203-213) και τον Γ. Σ. Πλουμίδη (Γ. Σ. Πλουμίδης, *Κανονισμοί της νήσου Κύπρου [1507-1522]*, Ιωάννινα 1987). Ο Κ. Ντόκος στράφηκε στον όρο αστική κοινότητα (Κ. Ντόκος, «Οι αστικές κοινότητες και οι αγγαρείες του Δημοσίου στη βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο», *Εώα και Εσπέρια* 4 [1999-2000], σ. 243-281), ενώ ο Ν. Καραπιδάκης (N. Karapidakis, «Communità politiche nelle isole ionie: usi del discorso retorico e nuove sensibilità fra le elites di potere, nel XVI e nel XVII secolo», *Il contributo veneziano nella formazione del gusto dei Greci [XV-XVII sec.]*, επιμ. C. A. Maltezou, Βενετία 2001, σ. 123-129) προσανατολίζεται στον όρο πολιτική κοινότητα (*communità politicha*). Η Α. Παπαδία-Λάλα υιοθέτησε τον όρο αστική κοινότητα, σημειώνοντας ότι είναι νοηματικά ισοδύναμος εκείνου της πολιτικής κοινότητας, που όμως δεν είναι εμπεδωμένος στην ελληνική γλώσσα (Α. Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας [13ος-18ος αι.]*, Βενετία 2004, σ. 41).

μικό στοιχείο της βενετικής διοίκησης. Αποτελούσε την αναγκαία και νομιμοποιητική συνθήκη για την ανάδειξη των Συμβουλίων (στις διάφορες εκδοχές τους), που ήταν εντεταλμένα να ασκούν διοίκηση. Η λειτουργία της Συνέλευσης και του Συμβουλίου ενέπιπτε στη δυαρχία της εξουσίας, δηλαδή το βενετικό κράτος και τις τοπικές ελίτ[3]. Από τα μέσα του 15ου αιώνα ο όρος *communitas* συνδέθηκε με τις κατακτημένες πόλεις της Τεραφέρμα, επειδή η Βενετία ήθελε να υπενθυμίσει την κυρίαρχη θέση της (ως μοναδικής *Repubblica*) έναντι των κατακτημένων ελίτ που επέμεναν να αυτοπροσδιορίζονται ως *res publicae*[4]. Το προφανώς πολιτικό περιεχόμενο της *communitas* υποδεικνύει ως δόκιμους τους όρους πολιτική κοινότητα και συνέλευση. Θα προκριθεί η χρήση του δεύτερου, με τον οποίο εννοούμε μια αναγνωρισμένη συλλογικότητα με διοικητικές αρμοδιότητες οι οποίες παραχωρήθηκαν με προνόμια και εξυπηρετούσαν το βενετικό εξουσιαστικό μηχανισμό.

Η αποστολή πρεσβειών ήταν κομβικό σημείο στη διαμόρφωση της τοπικής εξουσίας, όπως και ένας από τους κυριότερους μοχλούς συγκρότησης ή παγίωσης της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Θα εξετάσουμε πώς η κοινωνική θέση οδηγούσε σε οικονομικές προσδοκίες που κατοχυρώνονταν μέσω του θεσμού των πρεσβειών[5]. Ορισμένες διευκρινίσεις είναι απαραίτητες για το εύρος της έρευνας στην οποία βασίστηκαν τα συμπεράσματα που θα ακολουθήσουν. Στην κατηγορία πρεσβείες εντάσσονται αρκετά είδη συλλογικών αναφορών προς τα σώματα διακυβέρνησης της Βενετίας. Δεν θα αναφερθούμε στις πρεσβείες ηγεμόνων, ή πληθυσμιακών ομάδων με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως π.χ. οι ορθόδοξοι ιερείς της Κέρκυρας[6]. Δεν θα μας απασχολήσουν, επίσης, οι αναγνωρισμένες συσσωματώσεις υπηκόων, όπως οι εβραϊκές κοινότητες. Το ενδιαφέρον μας θα επικεντρωθεί στις κατεστημένες συνελεύσεις χριστιανών υπηκόων του νότιου τμήματος του Θαλάσσιου κράτους (*stato da mar*[7]), που θεσμικά απευθύνονταν στη Βενετία ζητώντας συνδρομή στα αιτήματά τους[8]. Στη διάρκεια του 15ου αιώνα το δικαίωμα αποστολής πρεσβείας, χωρίς να ξέρουμε ακριβώς πότε και με ποια διαδικασία, έπαψε να είναι δυνατότητα για τους υπηκόους, με εξαίρεση τις *università*. Ακόμα και

---

[3] E. Muir, «Was there Republicanism in the Renaissance Republics? Venice after Agnadello», *Venice Reconsidered. The History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797*, επιμ. J. Martin και D. Romano, Βαλτιμόρη 2000, σ. 143, 145.

[4] Muir, «Was there Republicanism», σ. 145-146.

[5] Η ανάλυση του θεσμού των πρεσβειών, εκτός από τη χαρτογράφηση των επιδιώξεων των Συνελεύσεων, οδηγεί στην αποκρυπτογράφηση της υφής της διακυβέρνησης στις βενετικές κτήσεις. Το παρόν άρθρο εντάσσεται, λοιπόν, σε μια ευρύτερη έρευνα για την άσκηση της εξουσίας στις ελληνικές περιοχές του βενετικού κράτους.

[6] Με πρεσβεία (1413) ζήτησαν επικύρωση των προνομίων τους, βλ. R. Predelli (επιμ.), *I Libri Commemoriali della Repubblica di Venezia*, τ. 3, Βενετία 1883, no. 186 (16/09/1413), σ. 369.

[7] Για τη λογική διαίρεσης του βενετικού κράτους σε Χερσαίο και Θαλάσσιο, όπως και για τα όρια του *stato da mar* βλ. A. Da Mosto, *L'Archivio di Stato di Venezia*, τ. 2, Ρώμη 1940, σ. 3-4.

[8] Οι πρεσβείες αποτέλεσαν αντικείμενο έρευνας που έγινε στο πλαίσιο του προγράμματος Πυθαγόρας ΙΙ. Για το περιεχόμενό του βλ. Α. Παπαδία-Λάλα, «"Ελληνικές κοινότητες και ευρωπαϊκός κόσμος (13ος-19ος αι.). Μορφές Αυτοδιοίκησης, κοινωνική οργάνωση, συγκρότηση ταυτοτήτων". Μια ερευνητική πρόταση», *Εώα και Εσπέρια* 7 (2007), σ. 139-148.

οι εβραϊκές κοινότητες έχασαν το συγκεκριμένο δικαίωμα, παρότι ήταν αναγνωρισμένες θεσμικά από το βενετικό κράτος[9]. Ήταν μια εξέλιξη αμφίδρομα επιθυμητή, από τη Βενετία και τις Συνελεύσεις, καθώς δημιουργούσε τοπικά μορφώματα ικανά (ελέγξιμα δηλαδή από τις τοπικές βενετικές αρχές και το πολιτικό κέντρο) να συμμετάσχουν στη διοίκηση και κατοχύρωνε την υπεροχή των *università* στις τοπικές κοινωνίες. Τα αιτήματα των υπόλοιπων υπηκόων αποτέλεσαν στο εξής αρμοδιότητα των κατά τόπους βενετών ρεκτόρων[10] ώς τη θέσπιση το 1500 της δυνατότητας υποβολής ιδιωτικών αιτημάτων απευθείας στη Σύγκλητο (*Senato*) και στο Κολέτζιο (*Collegio*). Και οι δύο εξελίξεις ήταν σημαντικές για τη διάρθρωση της διοίκησης και την οριστικοποίηση των δικαιωμάτων πρόσβασης των υπηκόων στους μηχανισμούς εξουσίας. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως αυτή της θεσμοθέτησης νέου φόρου στο κρητικό κρασί και στη σταφίδα Ζακύνθου και Κεφαλονιάς, οι υπήκοοι συνδιαλέγονταν απευθείας με την υπηρεσία των *Cinque savi alla mercanzia*[11].

Θα ασχοληθούμε με τις πρεσβείες των συνελεύσεων χριστιανών υπηκόων, τα αιτήματα, τις απαντήσεις και τις επιδράσεις τους στη διαμόρφωση των κοινωνικών και οικονομικών ιεραρχιών. Η επικέντρωση σε αυτό τον τύπο πρεσβειών δεν αίρει την αναγκαιότητα να επισημάνουμε ότι η πολιτική τους χροιά δεν ήταν ταυτόσημη, όπως δεν ήταν ταυτόσημη η θεσμική εμβέλεια των σωμάτων που τις παρήγαγαν. Οι Συνελεύσεις ευγενών της Κρήτης είχαν διαφορετικό ρόλο στη διακυβέρνηση από εκείνον των Συνελεύσεων της Κέρκυρας και των άλλων νησιών. Η διαφορά έγκειται στην ίδια την κατευθυντήρια ιδέα σύστασης των τοπικών συστημάτων διακυβέρνησης. Στην Κρήτη η οργάνωση της εξουσίας ήταν βενετική κατ' εικόνα, αλλά όχι καθ' ομοίωση· προκρίθηκε, δηλαδή, η δημιουργία οργάνων διοίκησης αντίστοιχων της Βενετίας. Στην Κέρκυρα, όμως, που αποτέλεσε το πρότυπο για τα υπόλοιπα Ιόνια νησιά, θα βρούμε ακέραιη τη μεσαιωνική λογική του *Comun*, της αρχέτυπης βενετικής πολιτικής πρακτικής. Ο συγχρονισμός της με τα βενετικά δεδομένα άρχισε με την προσπάθεια αναβάθμισης του Συμβουλίου (1440), το οποίο έγινε ο κινητήριος μοχλός για τη θέσπιση κριτηρίων όσον αφορά την ένταξη μελών στη Συνέλευση.

Ας παρακολουθήσουμε πρώτα τη διαδικασία πραγματοποίησης μιας πρεσβείας, από την κατάρτιση έως την υποβολή της στη Βενετία και την ενσωμάτωση των απαντήσεων στις ενέργειες των τοπικών βενετικών αρχών. Στα κείμενα των πρεσβειών βρίσκουμε λίγες πληροφορίες για το τυπικό που προβλεπόταν για την κατάρτισή

---

[9] Η τελευταία πρεσβεία των Εβραίων της Κέρκυρας στάλθηκε το 1425, ενώ της Κρήτης το 1415· βλ. Ph. Baroutsos, «Privileges, Legality and Prejudice: the Jews of Corfu Heading Towards Isolation», *«Interstizi»: Culture ebraico-cristiane a Venezia e nei suoi domini dal medioevo all'età moderna*, επιμ. U. Israel, R. Juette, R.C. Mueller, Ρώμη 2011, σ. 301-4.

[10] Ο όρος ρέκτορες χρησιμοποιείται με τη σημασία που της αποδίδεται στα επίσημα βενετικά έγγραφα (και στις απαντήσεις στα αιτήματα των πρεσβειών), δηλαδή των ανώτατων αρχών σε κάθε κτήση.

[11] M. Fusaro, *Uva passa, una guerra commerciale tra Venezia e l'Inghilterra (1540-1640)*, Βενετία 1996, σ. 27-78.

τους· πληροφορίες που είναι αρκετές μόνο για να ανασυνθέσουμε μια γενική εικόνα της διαδικασίας. Θα είχε μεγάλη σημασία να ξέρουμε πώς γίνονταν δεκτοί οι απεσταλμένοι των Συνελεύσεων· ποιο ήταν το τυπικό υποδοχής και παρουσίας στη Σύγκλητο ή στο Κολέτζιο. Εξίσου σημαντικό θα ήταν να γνωρίζουμε αν ίσχυε η ίδια εθιμοτυπία για τους εκπροσώπους όλων των συνελεύσεων. Ήταν, με λίγα λόγια, το ίδιο σημαντικοί για τη Βενετία οι απεσταλμένοι της Κρήτης και της Τήνου;

Οι συγγραφείς των κειμένων εκλέγονταν από τη Συνέλευση ή το Συμβούλιο, όπου υπέβαλλαν τα διαμορφωμένα αιτήματα για έγκριση[12]. Η εμπλοκή των βενετικών αρχών στην προκαταρκτική φάση ήταν διπλή: Έπρεπε να δώσουν άδεια για την αποστολή πρεσβευτών (*oratori e ambasciatori*) και να γνωμοδοτήσουν σχετικά με τα αιτήματα της Συνέλευσης. Η γνώμη των ρεκτόρων ήταν απαραίτητη. Σε περίπτωση που αυτή δεν είχε συνυποβληθεί, τα βενετικά σώματα διακυβέρνησης δεν έπαιρναν απόφαση αλλά προχωρούσαν σε διαβούλευση με τις τοπικές βενετικές αρχές[13]. Οι ρέκτορες είχαν και συμβουλευτικό ρόλο. Το 1550 με απόφασή της η βενετική Σύγκλητος συνιστούσε στη Συνέλευση Χανίων να συμβουλεύεται τους ρέκτορες, ώστε τα αιτήματα που υποβάλουν να είναι συγκεκριμένα και σαφή[14]. Ενίοτε οι ρέκτορες, υπερβαίνοντας τη δικαιοδοσία τους αυτή, παρεμβάλλονταν παράτυπα και απέρριπταν αιτήματα, αφαιρώντας τα από το τελικό κείμενο, ή επιμελούνταν του τρόπου με τον οποίο παρουσιάζονταν ορισμένα άρθρα (*capitoli*), προκαλώντας τις αντιδράσεις της Συνέλευσης[15]. Οι απεσταλμένοι της Συνέλευσης ήταν ή προέρχονταν από τους εκλεγμένους συγγραφείς του κειμένου και αναλάμβαναν την παρουσίαση της πρεσβείας, όπως και την ενεργή υπεράσπιση των θέσεων της Συνέλευσης στα εντεταλμένα όργανα για τις αποφάσεις-απαντήσεις στα αιτήματα[16].

Η διαβούλευση για το περιεχόμενο των αιτημάτων συχνά ήταν μακρά. Η πρεσβεία έπρεπε να κατατεθεί στη Σύγκλητο που ήταν καταστατικά αρμόδια για το θέμα. Στο πλαίσιο της ιεραρχικής αναδιάταξης των κυβερνητικών σωμάτων της

---

[12] Το 1516 στην Κέρκυρα τα άρθρα της επικείμενης πρεσβείας καταρτίστηκαν από 6 εκλεγμένα μέλη του Συμβουλίου (βλ. Κ. Ν. Σάθας, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, τ. 5, Παρίσι 1883, σ. 249).

[13] Σε δύο αιτήματα της πρεσβείας Κάντιας (πόλης) του 1471 η απάντηση της συγκλήτου ήταν ότι για να εκδοθεί έπρεπε πρώτα να γίνει διαβούλευση με τις τοπικές αρχές (H. Noiret, *Documents inédits pour servir a l'histoire de la domination vénitienne en Crète*, Παρίσι 1892, σ. 513, άρθρα 6 και 7).

[14] Οι ευγενείς/φεουδάρχες είχαν απευθυνθεί στη Σύγκλητο ζητώντας να επικυρωθεί το δικαίωμά τους στην αποστολή πρεσβειών, το οποίο και έγινε (ASV, *Senato*, Secreta, Deliberazioni, reg. 67, ff. 93v-94r νέα αρίθμηση, 10/11/1550). Προφανώς είχε προκύψει κάποια εμπλοκή, την οποία οι συγκλητικοί της Βενετίας εξήγησαν με τη σύσταση για τη μορφή των άρθρων (*capitoli*).

[15] Στην πρεσβεία Κέρκυρας του 1542, π.χ., υπέβαλαν αίτημα ζητώντας την αποχή των ρεκτόρων από τέτοιου είδους ενέργειες (Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Πρεσβείες της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας [16ος-18ος αι.]*, Αθήνα 2002, σ. 252 κ.εξ., άρθρο 4).

[16] Για παράδειγμα, το 1592 ο Filippo Quartano, απεσταλμένος του κερκυραϊκού συμβουλίου, χρειάστηκε να επιχειρηματολογήσει ενώπιον των *Savi* της Συγκλήτου υπέρ της απαγόρευσης μετάβασης των Εβραίων στην ύπαιθρο (Γιωτοπούλου, *Πρεσβείες*, σ. 368-369).

Βενετίας το Κολέτζιο αποφάσιζε συχνά για τα αιτήματα των πρεσβειών, με τη συγκατάθεση της Συγκλήτου και με όρο ότι οι απαντήσεις θα επικυρώνονταν από τα 2/3 των παρευρισκομένων[17]. Όταν δεν επιτυγχανόταν η απαιτούμενη συναίνεση για απόφαση, το αίτημα παραπεμπόταν στους *Savi grandi*, στις αυξημένου κύρους ειδικές επιτροπές της Συγκλήτου, των οποίων τα μέλη συμμετείχαν και στο Κολέτζιο. Οι *Savi* έπρεπε να ακούσουν τους απεσταλμένους εκ νέου ή και τις δύο πλευρές, όταν το αίτημα αφορούσε αντιδικία μεταξύ Συνέλευσης και υπηκόων, και επανέρχονταν με νέα πρόταση απόφασης που συνήθως γινόταν αποδεκτή[18]. Σε αντίθετη περίπτωση το θέμα παραπεμπόταν σε μεταγενέστερη συνεδρίαση του αρμόδιου οργάνου. Ανάλογα με το θέμα η απόφαση έπρεπε να ληφθεί ή να επικυρωθεί (αν η πρεσβεία είχε παρουσιαστεί στο Κολέτζιο) από τη Σύγκλητο, το Μεγάλο συμβούλιο (*Maggior consiglio*) ή το Συμβούλιο των δέκα (*Consiglio di dieci*). Σε ορισμένες περιπτώσεις, για τη διατύπωση απάντησης σε αίτημα, ήταν απαραίτητη η γνωμοδότηση του Συμβουλίου των Σαράντα (*Quarantia*[19]). Οι αποφάσεις των καθ' ύλη αρμόδιων οργάνων αποστέλλονταν στις τοπικές αρχές ή, ανάλογα με το είδος του αιτήματος, ενσωματώνονταν στις εντολές των αξιωματούχων (*commissioni*), που ήταν δεσμευτικές για τους ρέκτορες.

Η διαδικασία που παρατέθηκε απλώς καταδεικνύει την καταστατική διάσταση του θεσμού της πρεσβείας[20]. Στις δύο άκρες του πολιτειακού διαλόγου βρίσκονταν η Βενετία και οι Συνελεύσεις για τις οποίες είναι απαραίτητο να ορίσουμε τη θεσμική τους θέση. Ήδη η απαγόρευση πρεσβειών για τις εβραϊκές κοινότητες μας προϊδεάζει ότι οι Συνελεύσεις δεν θεωρούνταν απλές πληθυσμιακές ή θρησκευτικές συσσωματώσεις. Είχαν ενεργό ρόλο στη διοίκηση των κτήσεων (οι πρωτοβάθμιοι δικαστές, οι προνοητές υγείας, οι αγορανόμοι και πολλοί υπάλληλοι ήταν μέλη των Συνελεύσεων και εκλέγονταν από αυτές) και απολάμβαναν ενός καταστατικού δικαιώματος που είχε απαγορευτεί σε όλες τις άλλες συλλογικότητες υπηκόων. Για την κατανόηση της θέσης των Συνελεύσεων μέσα στο σύστημα διακυβέρνησης πρέπει να στραφούμε στην κρατούσα αντίληψη περί οργάνωσης του κράτους στη Βενετία και στις συνθήκες συγκρότησης των Συνελεύσεων, δηλαδή στον τρόπο υπαγωγής των κτήσεων στη Βενετία.

Η αναμόρφωση της συνθήκης παραχώρησης της Κρήτης (concessio Cretae) μετά την εξέγερση του 1363-1366 είναι ενδεικτική για τα αντανακλαστικά της τάξης των βενετών πατρικίων. Δεν προχώρησε σε ουσιαστική αναμόρφωση της διακυβέρ-

---

[17] Μία από τις πρεσβείες που παρουσιάστηκαν στο Κολέτζιο ήταν εκείνη της Κέρκυρας του 1558 (Σάθας, *Μνημεία*, τ. 5, σ. 301).

[18] Οι *Savi grandi* είχαν αυξημένο κύρος και ουσιαστικά έπαιρναν τις κρίσιμες αποφάσεις (P. del Negro, «Forme e istituzioni del discorso politico veneziano», *Storia della cultura veneta*, επιμ. G. Arnaldi και M. Pastore Stocchi, τ. 4/II, *Il Seicento*, Βιτσέντζα 1984, σ. 428).

[19] Για τα σώματα διακυβέρνησης της Βενετίας βλ. A. Da Mosto, *L'Archivio di Stato di Venezia. Indice generale storico descrittivo e analitico*, τ. 1, Ρώμη 1937 και C. Milan – A. Politi – B. Vianello (επιμ.), *Guida alle Magistrature. Elementi per la conoscenza della Repubblica Veneta*, Βερόνα 2003.

[20] Με την παρουσίαση των αιτημάτων θα καταδειχθεί ο ρόλος των πρεσβειών στην αλλαγή ή μεταρρύθμιση όψεων του διοικητικού και δικαιικού συστήματος.

νησης αλλά περιόρισε τις εξουσίες των συμβουλίων των ευγενών/φεουδαρχών[21]. Η καταστατική θέση των κρητικών Συνελεύσεων δεν άλλαξε. Το ίδιο συνέβη το 15ο αιώνα στη βενετική Τεραφέρμα. Από το 1455 και μετά η μονομερής αλλαγή των όρων των συνθηκών που είχαν συναφθεί με τις υποταγμένες πόλεις-κράτη, όταν η συγκυρία το απαιτούσε, προήλθε από τα ίδια αντανακλαστικά χωρίς να υπάρχει ουσιαστικά μια συγκροτημένη πολιτική για τη διοικητική μορφοποίηση του Χερσαίου κράτους (*stato da terra*)[22]. Την ίδια εποχή η Βενετία περιόριζε το δικαίωμα αποστολής πρεσβειών, επαναπροσδιορίζοντας την υφή και τα όρια της τοπικής διακυβέρνησης, αλλά και διαμορφώνοντας μια πιο συγκεντρωτική μορφή διοίκησης με τη σύσταση νέων ελεγκτικών οργάνων στη Βενετία. Ο θεσμικός διάλογος με τις Συνελεύσεις επισημοποιούσε το γεγονός ότι η Βενετία αντιμετώπιζε τις κατακτημένες ή ενσωματωμένες περιοχές ως πολιτικές μονάδες και όχι ως κοινότητες ανθρώπων. Οι Συνελεύσεις ευγενών/φεουδαρχών/πολιτών ανέλαβαν (επιφορτίστηκαν, αν το δούμε από την πλευρά της Βενετίας) μέρος των απαραίτητων λειτουργιών διασύνδεσης των πολιτικών μονάδων με το κέντρο εξουσίας. Οι πρεσβείες ως είδος πολιτικής διαβούλευσης εκδηλώνονταν μέσα στα όρια της ρεπουμπλικανικής ελευθερίας, εντός δηλαδή του χώρου των αριστοκρατικών προνομίων, με μορφή προτάσεων και εν δυνάμει εξελίξεων[23]. Η καταστατική τους διάσταση τις διαχώρισε από τις εβραϊκές κοινότητες και τις υπόλοιπες συλλογικότητες. Θα ήταν, άλλωστε, απίθανο να μην το κάνει, καθώς στην αντίληψη για το κράτος οι έννοιες πόλη – Κοινό ήταν άμεσα συνδεδεμένες με την κρατική οργάνωση. Δύσκολα στη βενετική πολιτική σκέψη θα βρούμε διαφορές στη χρήση των όρων *Il Comun di Venezia* και *La Repubblica di Venezia* ώς το τέλος του 16ου αιώνα τουλάχιστον.

Η *università* της Κέρκυρας, παρότι δεν ήταν φορέας συντεταγμένης εξουσίας, αντιμετωπίστηκε ως πολιτική μονάδα, ισάξιος συνομιλητής στη διαδικασία υπαγωγής (*Dedizione*) του νησιού στη Βενετία, καθώς αναδύθηκε ως καθοριστικός παράγοντας στο κενό εξουσίας, που προέκυψε το 1386. Ίσως γι' αυτό η διαδικασία συγκρότησης και οριστικοποίησης του χαρακτήρα του Συμβουλίου της πόλης πήρε πολύ χρόνο. Η προσπάθεια όμως ξεκίνησε την ίδια εποχή που η Βενετία είχε τελειώσει την κατάκτηση της Τεραφέρμα και έμπαινε σε φάση προσαρμογής στις νέες απαιτήσεις κρατικής οργάνωσης[24]. Από τα μέσα του 15ου αιώνα οι εσωτερικές

[21] Βλ. παρακάτω, υποσημ. 29 και 30.

[22] A. Ventura, «Scrittori politici e scritture di governo», *Storia della cultura veneta*, επιμ. G. Arnaldi και M. Pastore Stocchi, τ. 3/III, *Dal primo Quattrocento al Consiglio di Trento*, Βιτσέντζα 1981, σ. 522-526.

[23] Ventura, «Scrittori politici», σ. 561.

[24] Από την τέταρτη δεκαετία του 15ου αιώνα Βενετία και τοπικά σώματα διακυβέρνησης (και απονομής δικαιοσύνης) του *stato da terra* ήταν σε διάλογο για την οριοθέτηση αρμοδιοτήτων (A. Viggiano, «Tra Venezia e Creta. Conflittualita giudiziarie, identita sociali e memorie familiari nello stato da mar del Quattrocento», *Venezia e Creta*, επιμ. G. Ortalli, Βενετία 1998, σ. 113-114). Είναι προφανές ότι η συγκρότηση των Συνελεύσεων και των Συμβουλίων εμπίπτει στο ευρύ θέμα της οργάνωσης του κράτους, το οποίο δεν μπορούμε να εξετάσουμε εδώ. Μία από τις θεωρίες που έχει διατυπωθεί, είναι ότι με αυτό τον τρόπο η Βενετία προχώρησε στη δόμηση ενός συγκεντρωτικού δημοσιονομικού-στρατιωτικού κρά-

συγκρούσεις στη Συνέλευση της Κέρκυρας προκάλεσαν ανακατατάξεις που επικροτήθηκαν από τη Βενετία. Τα αιτήματα της Συνέλευσης για τη δημιουργία συμβουλίου που θα έλεγχε τη λειτουργία και τη στελέχωσή της έγιναν δεκτά και υποστηρίχθηκαν με μια σειρά παραχωρήσεων όσον αφορά την πρόσβαση των μελών του Συμβουλίου στα δημόσια αξιώματα (με δικαίωμα μισθοδοσίας από την τοπική βενετική οικονομική υπηρεσία). Η τελική, και επίσημη, αποκρυστάλλωση των όρων και των κριτηρίων επάνδρωσης και λειτουργίας της Συνέλευσης έγινε το 1615[25] και του Συμβουλίου το 1622[26]. Από το περιεχόμενο των αιτημάτων των κερκυραϊκών πρεσβειών, όπως και των απαντήσεων, γίνεται κατανοητό ότι η Βενετία προσπάθησε επανειλημμένα να προστατέψει τη Συνέλευση και το Συμβούλιο από τις παράτυπες παρεμβάσεις των ρεκτόρων, όσον αφορά την εισαγωγή μελών. Αντίθετα, διατήρησε την ευχέρεια να απονέμει την ιδιότητα του μέλους της Συνέλευσης, όντας η υπερκείμενη κρατική αρχή, πιστοποιώντας με έναν ακόμα τρόπο την ιεραρχική θέση της συνέλευσης στο βενετικό σύστημα διακυβέρνησης.

Για τη Ζάκυνθο και την Κεφαλονιά ακολουθήθηκε το κερκυραϊκό πρότυπο, παρότι η ενσωμάτωση στο βενετικό κράτος δεν έγινε με τον ίδιο τρόπο, καθώς οι ισορροπίες εντός του συστήματος διακυβέρνησης, όσον αφορά τις τοπικές αυτονομίες και τη βενετική αυθεντία, είχαν αποκρυσταλλωθεί. Τα Κύθηρα και η Τήνος πέρασαν στον άμεσο έλεγχο της Βενετίας ύστερα από την έκπτωση των δυναστικών οίκων στους οποίους ανήκαν, και τη συγκατάθεση του τοπικού παράγοντα. Οι λατινογενείς οικογένειες αποτέλεσαν τον πρώτο πυρήνα των Συνελεύσεων, στις οποίες δόθηκαν προνόμια (*capitolari*) και αρμοδιότητες στη διοίκηση[27].

Στην Κρήτη οι συνθήκες ήταν πολύ διαφορετικές. Τα Συμβούλια των φεουδαρχών, και αργότερα των ευγενών και φεουδαρχών, προέκυψαν από τη συγκρότηση ενός προτύπου διακυβέρνησης ανάλογου της Βενετίας. Οι άποικοι, και μέλη του Συμβουλίου, ήταν «σάρκα από τη σάρκα και αίμα από το αίμα» των πατρικίων της Βενετίας, δηλαδή μέρος του ίδιου εξουσιαστικού μηχανισμού[28]. Η κατάσταση ανατράπηκε από την εξέγερση του Αγίου Τίτου, με αποτέλεσμα η Βενετία να προχωρήσει σε περιορισμό των εξουσιών των Συμβουλίων[29]. Η υποχώρηση της πολιτι-

---

τους (σύμφωνα με την τυπολογία του J. Glete, *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500-1600*, Λονδίνο και Ν. Υόρκη 2002, σ. 1-29).

[25] Ν. Καραπιδάκης, «Η κερκυραϊκή ευγένεια των αρχών του ιζ' αιώνα», *Τα Ιστορικά* 3 (1985), σ. 96.

[26] N. Karapidakis, *Civis fidelis: l'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIème-XVIIème siècles)*, Φρανκφούρτη 1992, σ. 131-135.

[27] Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός*, σ. 204-219, 256-273.

[28] S. McKee, *Uncommon Dominion. Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, Φιλαδέλφεια 2000, σ. 100-102.

[29] M. F. Tiepolo, «Note sul riordino degli archivi del Duca e dei notai di Candia nell'Archivio di Sato di Venezia», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), σ. 92· N. Karapidakis, *Administration et Milieux Administratifs en Crète Vénitienne (XVIè siècle)*, Thèse pour l'obtention du diplôme de

κής σημασίας των Συμβουλίων συνοδεύτηκε από κατάργηση ορισμένων από αυτά. Από τα τρία που λειτουργούσαν το 14ο αιώνα, απέμεινε ένα, το Συμβούλιο ευγενών και φεουδαρχών (*Consiglio dei nobili e feudati*), που κατά πάσα πιθανότητα προέκυψε από τη συγχώνευση του Μεγάλου συμβουλίου και του Συμβουλίου των φεουδαρχών. Η κρητική Σύγκλητος καταργήθηκε[30]. Από τις αρχές του 16ου αιώνα θα προκύψουν οι *Provveditori ad utilia* (ή Συμβούλιο των 18 – η ονομασία ήταν διαφορετική σε κάθε πόλη του νησιού)· στην ουσία επρόκειτο για εκτελεστικό όργανο του Συμβουλίου των ευγενών και φεουδαρχών, ένα ευέλικτο σώμα που χειριζόταν επείγουσες υποθέσεις ή είχε το ρόλο να ελέγχει και να αποφασίζει σχετικά με τις υποψηφιότητες για την απονομή της κρητικής ευγένειας[31]. Το Συμβούλιο της πόλης της Κάντιας[32] ή μετονομάστηκε σε Συμβούλιο των 12 το 17ο αιώνα[33] ή η αρμοδιότητα της επιλογής των κρητικών ευγενών δόθηκε σε νέο Συμβούλιο με αυτόν τον τίτλο, που συστάθηκε επί τούτου[34]. Ο μετασχηματισμός της δομής και της λειτουργίας των Συμβουλίων των ευγενών, όπως και η αλλαγή του πολιτικού τους ρόλου, δεν ήταν αποτέλεσμα κοινοτικών ή αστικών εξελίξεων, αλλά επαναπροσδιορισμός της θέσης τους μέσα στο βενετικό πολιτικό σύστημα.

Οι αφετηρίες ήταν διαφορετικές, αλλά η κατάληξη ίδια. Οι Συνελεύσεις της Κέρκυρας, της Κρήτης και των άλλων νησιών είχαν το δικαίωμα να συνομιλούν θεσμικά με την υπέρτατη κρατική αρχή, εφόσον ήταν επιμέρους στοιχεία του ίδιου

---

l'archiviste-paléographe (αδημοσίευτη), Παρίσι 1983, σ. 29-30.

[30] Φ. Μπαρούτσος, «Η εξέλιξη του θεσμού των συμβουλίων των ευγενών στη βενετική Κρήτη. Αντανάκλαση κοινοτικής ή διοικητικής οργάνωσης», *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο 2004, τ. Β1, σ. 184-185.

[31] Μπαρούτσος, «Η εξέλιξη του θεσμού», σ. 190.

[32] Ή Κάστρο, ή Μεγάλο Κάστρο, ή Χώρα. Θα προτιμηθεί μία από τις κοινές ονομασίες της πόλης και όχι η λόγια (Χάνδακας). Ο Λεονάρδος Δελλαπόρτας (αρχές 15ου αιώνα) δηλώνει σε ένα από τα ποιήματά του ότι γεννήθηκε «μέσα εις το Κάστρο το λαμπρό της Κρήτης» (Μ. Ι. Μανούσακας, *Λεονάρδου Ντελλαπόρτα ποιήματα [1403/1411]*, Αθήνα 1995, σ. 13-14). Το 1606 ο Σωφρόνιος Παπαδόπουλος ποτέ Φραγγιά, ιερομόναχος, στη διαθήκη του δήλωσε ότι κατοικούσε στο Κάστρο της Κρήτης, όπως και ο νοτάριος, στις πράξεις του οποίου καταχωρίσθηκε η διαθήκη (ASV, *Duca di Candia*, Bandi, b. 16, reg. 12, ff. 54r-55v, 02/06/1607). Η ονομασία Κάντια επιβίωσε ακόμα και εκτός Κρήτης μέχρι και τις αρχές του 19ου αιώνα. Ο Πέτρος Μέγγους στις αναμνήσεις του (1830) ονομάζει την Κρήτη και τη μεγαλύτερη πόλη της *Candia* (P. Mengous, *Narrative of a Greek Soldier: containing Anecdotes and Occurrences illustrating the Character and Manners of the Greeks and Turks in Asia Minor, and detailing Events of the Late War in Greece*, Νέα Υόρκη 1830, σ. 31, 84, 104).

[33] Μάλλον απίθανο, καθώς το Συμβούλιο των 12 ήταν μακραίωνος βενετικός θεσμός που λειτουργούσε και στην Κρήτη. Δεν είχε καμία σχέση με το Συμβούλιο των ευγενών και φεουδαρχών, ενώ προς το τέλος του 16ου αιώνα δεν υπήρχαν ευγενείς στη σύνθεσή του· βλ. Φ. Μπαρούτσος, «Sovvention per fabricar galioni. Ο βενετικός μερκαντιλισμός και οι αντανακλάσεις του στην κρητική κοινωνία του ύστερου 16ου αιώνα», *Θησαυρίσματα* 29 (1999), σ. 187-225.

[34] Το Συμβούλιο των 12 αναφέρεται στο άρθρο 4 της πρεσβείας Κρήτης του 1604· βλ. Γ. Σ. Πλουμίδης, *Πρεσβείες Κρητών προς τη Βενετία (1604-1640)*, Ιωάννινα 1988, σ. 11-35 (στο εξής Πλουμίδης, *Πρεσβείες* 2).

μηχανισμού. Στο πλαίσιό του οι πρεσβείες εξυπηρετούσαν έναν εξαιρετικά σημαντικό στόχο· τη σύνδεση ανάμεσα σε δύο θεμελιώδεις αρχές διακυβέρνησης: την προστασία που προσφερόταν από το δόγη (ως κεφαλής του κράτους) και την αυτονομία των κτήσεων. Οι διαμορφωμένες στις Συνελεύσεις ελίτ των κτήσεων παρενέβαιναν ως μεσολαβητές στη σχέση των πατρικίων της Βενετίας με τους υπηκόους, με κύριο μέσο τις πρεσβείες. Διαχειρίζονταν, επίσης, πόρους και θεσμούς έλκοντας νομιμοποίηση από τα προνόμια ή τις παραχωρήσεις που προέκυπταν ως απαντήσεις στα αιτήματά τους (στα αιτήματα των πρεσβειών). Οι πρεσβείες που έγιναν στο όνομα της *università* Κύπρου, απηχούσαν αποκλειστικά τα ενδιαφέροντα των ευγενών και φεουδαρχών της Λευκωσίας[35], παρότι στο Συμβούλιο της πόλης συμμετείχαν και άλλες κοινωνικές ομάδες[36].

Τι ζητούσαν οι αναγνωρισμένες Συνελεύσεις από τη Βενετία; Η καταγραφή και ταξινόμηση των αιτημάτων 85 πρεσβειών δίνει την απάντηση για τα θέματα που απασχόλησαν τα δύο μέρη του καταστατικού διαλόγου. Το δείγμα είναι αντιπροσωπευτικό για την Κρήτη και για την Κέρκυρα, αλλά όχι για τα υπόλοιπα νησιά[37]. Παρ' όλα αυτά υπάρχουν αντιπροσωπευτικές ενδείξεις και για το είδος των αιτημάτων και την πρόσληψη του θεσμικού ρόλου των Συνελεύσεων και των πρεσβειών. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις μόλις τρεις πρεσβείες της Τήνου γίνεται φανερή η διαφοροποίηση στις τάξεις του πληθυσμού. Τα μέλη της Συνέλευσης αυτοαποκαλούνταν *cittadini*, ενώ για τους υπόλοιπους κατοίκους του νησιού χρησιμοποιούσαν τον όρο (h)*abitanti*[38]. Για την έρευνα χρησιμοποιήθηκαν τα εκδεδομένα κείμενα των πρεσβειών από περιοχές με μακρόχρονη βενετική παρουσία: Ζάκυνθο, Κέρκυρα, Κεφαλονιά, Κρήτη, Κύθηρα, Τήνο, Κύπρο[39].

---

[35] Arbel, «Urban Assembllies», σ. 207-208.

[36] Στο ίδιο, σ. 213.

[37] Οι πρεσβείες είναι κυρίως του 16ου αιώνα. Για το 15ο αιώνα δύο μόνο είναι διαθέσιμες, μία της Τήνου και μία της Ζακύνθου. Στην έρευνα χρησιμοποιήθηκαν μόνον τα πλήρως εκδεδομένα κείμενα πρεσβειών.

[38] Για τον εντοπισμό της διαφοροποίησης βλ. Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός*, σ. 212-213.

[39] Για τις πρεσβείες Κρήτης βλ Noiret, *Documents*· Γ. Σ. Πλουμίδης, *Πρεσβείες Κρητών προς τη Βενετία (1487-1558)*, Ιωάννινα 1986 (στο εξής *Πρεσβείες* 1)· Πλουμίδης, *Πρεσβείες* 2· Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, «Πρεσβεία των κατοίκων του βενετοκρατούμενου Χάνδακα στα μέσα του 16ου αιώνα (1561)», *Παρουσία* 5 (1987), σ. 355-397· ενώ για το σύνολο των γνωστών πρεσβειών από την Κρήτη βλ. Μ. Κουμανούδη, «Με αφορμή την ηλεκτρονική καταγραφή των πρεσβειών της βενετοκρατούμενης Κρήτης (13ος-15ος αιώνας): μια πρώτη προσέγγιση του αρχειακού υλικού», *Εώα και Εσπέρια* 7 (2007), σ. 165-171. Για τις πρεσβείες Κέρκυρας βλ. Κ. Ν. Σάθας, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, τ. 2, Παρίσι 1881· Κ. Ν. Σάθας, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, τ. 3, Παρίσι 1882· Σάθας, *Μνημεία*, τ. 5· Γ. Πλουμίδης, «Τα Επτάνησα στις αρχές του ΙΣΤ΄ αιώνα», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 19 (1974), σ. 61-87· Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Ο αντίκτυπος του Δ΄ βενετοτουρκικού πολέμου στην Κέρκυρα από ανέκδοτες πηγές*, Αθήνα 1982, σ. 208-221· Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Κερκυραϊκά*, Αθήνα 1997, σ. 50-61· Γιωτοπούλου, *Πρεσβείες*. Για τις πρεσβείες Κύπρου βλ. Γ. Σ. Πλουμίδης, *Κανονισμοί της νήσου Κύπρου (1507-1522)*, Ιωάννινα 1987. Για τις πρεσβείες Κυθή-

Πίνακας Α΄
Συνολικά, πρεσβείες ανά τόπο

Τόπος	Ζάκυνθος	Κέρκυρα	Κεφαλονιά	Κρήτη[40]
Αριθμός	12	27	7	28+1[41]
Τόπος	Κύπρος[42]	Κύθηρα	Τήνος	Σύνολο
Αριθμός	5	2	3	85

Πίνακας Β΄
Αναλυτικά, πρεσβείες ανά τόπο και αιώνα

Β1) Κρήτη

		Τόπος			
		Κάντια, Σητεία	Χανιά	Ρέθυμνο	Κρήτη
Αιώνας	***15ος***	6	-	1	3
	16ος	3+1	5	2	4
	17ος	-	-	1	3
	Σύνολο	9+1	5	4	10

Β2) Κέρκυρα

Αιώνας	15ος	16ος	17ος	18ος	Σύνολο
Αριθμός	5	17	13	2	25

Β3) Κύπρος

Τόπος	Κύπρος	Αμμόχωστος	Κυρήνεια	Λευκωσία	Σύνολο
Αριθμός	2	1	1	1	5

Η συχνότητα αποστολής πρεσβειών ήταν μεγάλη, και αυτό γίνεται κατανοητό από τις πρεσβείες Κρήτης και Κέρκυρας, για τις οποίες έχουμε υψηλή πληρότητα τεκμηρίωσης: 24 για την Κρήτη από το 1304 έως το 1637 (περίπου κάθε 14 χρόνια), και 55 από την Κέρκυρα για το διάστημα 1406-1717 (περίπου κάθε 6 χρόνια)[43]. Η

ρων, Ζακύνθου και Κεφαλονιάς βλ. Σάθας, *Μνημεία*, τ. 5. Για τις πρεσβείες Τήνου βλ. Κ. Ν. Σάθας, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, τ. 4, Παρίσι 1882.

[40] Περιλαμβάνονται οι πρεσβείες που στάλθηκαν από τις Συνελεύσεις Κάντιας-Σητείας, Χανίων, Ρεθύμνου και εκείνες στις οποίες παρουσιάστηκαν αιτήματα συνολικά για όλο το νησί.

[41] Οι πρεσβείες Κρήτης διαχωρίζονται, επειδή 28 έγιναν από τις Συνελεύσεις των ευγενών-φεουδαρχών και μία από τους *cittadini* του Κάστρου.

[42] Πρεσβείες Αμμοχώστου, Κυρήνειας, Λευκωσίας και Κύπρου.

[43] Αντλούμε τα αριθμητικά στοιχεία για τις πρεσβείες της Κρήτης από τον Γ. Σ. Πλουμίδη (Πλουμίδης, *Πρεσβείες* 2, σ. 105-106), ο οποίος βασίστηκε στις συλλογές που απόκεινται

συχνότητα επιβεβαιώνεται και από την ενεργητικότητα της Συνέλευσης της Ζακύνθου. Από το 1499 ώς το 1584 στάλθηκαν 12 πρεσβείες, μία κάθε περίπου 7 χρόνια. Πολλά από τα θέματα που απασχολούσαν τις Συνελεύσεις, είχαν να κάνουν και με τη λειτουργία των τοπικών βενετικών αρχών ή ακόμα και του συστήματος απόδοσης δικαιοσύνης. Ουσιαστικά υπήρχαν δύο τρόποι ελέγχου των βενετών ρεκτόρων: Ο ιεραρχικός έλεγχος από τους σύνδικους της ανατολής ή τους γενικούς προνοητές θάλασσας και από τις Συνελεύσεις μέσω των πρεσβειών. Οι αντιπρόσωποι των Συνελεύσεων παρουσίαζαν στη Βενετία τις ατασθαλίες, τις υπερβάσεις, την αμέλεια των βενετών αξιωματούχων, ενώ μερικές φορές επικροτούσαν τις ενέργειές τους, ζητώντας από το πολιτικό κέντρο να τις επικυρώσει, ώστε να αποκτήσουν μόνιμη ισχύ και να μην παραβιαστούν από τους διαδόχους τους. Φαίνεται ίσως παράδοξο ο έλεγχος να ασκείται με τέτοιο τρόπο, αλλά δεν είναι. Η βενετική κυβερνητική οργάνωση δεν ήταν ιεραρχικά κάθετη. Ο καταμερισμός των αρμοδιοτήτων σε πολλαπλά όργανα δημιουργούσε καθεστώς εξάρτησης μεταξύ υπηρεσιών μέσω του ελέγχου και της συμμετοχής αξιωματούχων από διάφορα σώματα σε υπερκείμενες αρχές[44].

Οι υπήκοοι-μέλη των Συνελεύσεων ζητούσαν, επίσης, ικανοποίηση αιτημάτων που σχετίζονταν με τις άλλες πληθυσμιακές ομάδες. Για παράδειγμα, υποβλήθηκαν 19 αιτήματα σχετικά με τις αγγαρείες: την τήρηση των διατάξεων, την αύξηση των αποζημιώσεων, τη μείωση του αριθμού αγγαρειών. Άλλα 8 αφορούσαν το καθεστώς των παροίκων, τους όρους και τις διαδικασίες απελευθέρωσής τους. Φαινομενικά οι διεκδικήσεις αυτές δεν θα έπρεπε να έχουν θέση στις πρεσβείες. Πρόκειται, όμως, για σαφές δείγμα μιας σύνθετης πραγματικότητας, οικοδομημένης σε πολλούς παράγοντες. Πριν την αναλύσουμε, ας δούμε το σύνολο των αιτημάτων.

Πίνακας Γ΄

Αιτήματα

Γ1) Είδος αιτημάτων

Αιτήματα	αρ.	%	Αιτήματα	αρ.	%	Αιτήματα	αρ.	%
Προνόμια	210	25,1	Τρόφιμα	73	8,7	Εμπόριο	29	3,5
Διοίκηση	149	17,8	Νομικά	65	7,8	Κοινωνικά	21	2,5
Φορολογία	104	12,4	Κοινή ωφέλεια	38	4,6	Περιουσία	13	1,6
Ασφάλεια	98	11,7	Θρησκευτικά	33	3,9	Νομισματικά	3	0,4
						Σύνολο	***836***	***100***

στη βιβλιοθήκη της Πάντοβας και τη Μαρκιανή βιβλιοθήκη. Για την Κέρκυρα τα στοιχεία αφορούν την περίοδο έως το 1717 σύμφωνα με την εκτίμηση της Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, (Γιωτοπούλου, *Πρεσβείες*, σ. 22-23).

[44] Για ένα σχεδιάγραμμα της δομής της βενετικής πολιτικής διοίκησης, βλ. E. G. Gleason, *Gasparo Contarini. Venice, Rome, and Reform*, Μπέρκλεϊ – Λος Άντζελες 1993, σ. 306. Το μόνο κυβερνητικό όργανο του οποίου οι αποφάσεις δεν ανατρέπονταν ή εφεσιβάλλονταν, ήταν το Συμβούλιο των δέκα. Ήταν η μόνη εξαίρεση στο σύστημα αλληλεξάρτησης (F. Gaeta, «Venezia da "stato misto" ad aristocrazia "esemplare"», *Storia della cultura veneta*, επιμ. G. Arnaldi και M. Pastore Stocchi, τ. 4/II, *Il Seicento*, Βιτσέντζα 1984, σ. 442).

Οι αριθμοί δείχνουν ότι τα μέλη των Συνελεύσεων φρόντιζαν κυρίως για την επικύρωση, τήρηση και επέκταση των προνομίων τους, δηλαδή για τη θέση τους μέσα στο σύστημα διακυβέρνησης και την ωφέλεια από την κατάληψη αξιωμάτων τα οποία τους εξασφάλιζε η συμμετοχή στα Συμβούλια. Δεν επρόκειτο για προσπάθεια επιβεβαίωσής τους στο χώρο, αλλά για εκμετάλλευση της καταστατικής θέσης που κατείχαν. Οι καταγγελίες εναντίον ρεκτόρων ή και οι προτάσεις για τη διάρθρωση των τοπικών βενετικών αρχών (για παράδειγμα θέσπιση νέων αξιωμάτων) δεν ήταν παράπονα, αλλά ενεργή συμμετοχή στη διοίκηση. Συχνά τα αιτήματα περί προνομίων συνοδεύονταν από προτάσεις ή διεκδικήσεις σε άλλους τομείς. Δεν ήταν μονοδιάστατα, όπως δεν ήταν μονοδιάστατη η πραγματικότητα. Αν και για λόγους οικονομίας της ανάλυσης έγινε προσπάθεια η κατηγοριοποίησή τους να είναι σαφής, ήταν αδύνατο να αποκλειστούν περιπτώσεις στις οποίες το περιεχόμενο ενός άρθρου πρεσβείας αφορούσε δύο (ή και τρία) διαφορετικά θέματα.

Γ2) Άρθρα διπλής θεματολογίας

Αιτήματα	αρ.
Προνόμια – τρόφιμα	5
Προνόμια – ασφάλεια	4
Προνόμια – διοίκηση	6
Προνόμια – φορολογία	1
Προνόμια – νομικά	4
Προνόμια – θρησκευτικά	1
Προνόμια – κοινή ωφέλεια	1

Αιτήματα	αρ.
Τρόφιμα – φορολογία	1
Τρόφιμα – διοίκηση	2
Τρόφιμα – κοινωνικά	1
Τρόφιμα – κοινή ωφέλεια	1
Αιτήματα	αρ.
Περιουσία – φορολογία	1

Αιτήματα	αρ.
Ασφάλεια – περιουσία	1
Ασφάλεια – φορολογία	5
Ασφάλεια – εμπόριο	1
Ασφάλεια – κοινή ωφέλεια	1

Αιτήματα	αρ.
Διοίκηση – φορολογία	4
Διοίκηση – νομικά	4
Διοίκηση – κοινή ωφέλεια	1

Αιτήματα	αρ.
Φορολογία – εμπόριο	1
Φορολογία – κοινή ωφέλεια	1
Φορολογία – νομισματικά	1

Μερικά παραδείγματα είναι απαραίτητα για την κατανόηση της διπλής θεματικής. Στην Κρήτη η κατασκευή νέων οχυρώσεων χρηματοδοτήθηκε από το δημόσιο ταμείο κάθε πόλης, τη Βενετία και τις εισφορές ευγενών, *cittadini*, εβραίων και λατινικού κλήρου. Παρότι στις πρεσβείες ζητούσαν να επισπευστούν οι εργασίες, παρακαλούσαν επίσης να μειωθεί το ύψος της οικονομικής συνεισφοράς των ευγενών/φεουδαρχών. Σε άλλες περιπτώσεις επιβαλλόταν ένας νέος φόρος για την κατα-

σκευή νέων υποδομών ή τη βελτίωση παλαιότερων, όπως έγινε στην Κέρκυρα με την αναβάθμιση του Μανδρακίου. Οι κερκυραίοι πολίτες συχνά με το ίδιο αίτημα ζητούσαν να απαγορευτεί το εμπόριο με τους Αλβανούς λόγω της πειρατικής τους δράσης. Στη Λευκωσία τέθηκε το ζήτημα της αποκατάστασης των ανύπαντρων θυγατέρων των φεουδαρχών. Καθώς στην πόλη δεν υπήρχε καθολικό μοναστήρι, ζήτησαν να παρθούν μέτρα, ώστε ένα από τα εγκαταλελειμμένα να λειτουργήσει εκ νέου για να φιλοξενήσει τα άγαμα θήλεα φεουδαρχικής καταγωγής, όπως γινόταν στη Βενετία.

ΕΙΔΗ ΑΙΤΗΜΑΤΩΝ

Προνόμια

Ας δούμε το περιεχόμενο των αιτημάτων ανά κατηγορία. Στα προνόμια συμπεριλαμβάνονταν αιτήματα σχετικά με τις παραχωρήσεις που είχαν δοθεί συνολικά στους κατοίκους ενός νησιού, και ειδικά στα μέλη της Συνέλευσης, όπως και τα συνεπαγόμενα οφέλη, δηλαδή το δικαίωμα διορισμού σε αξιώματα, η απαλλαγή από αγγαρείες και άλλες υποχρεώσεις κ.λπ. Τα προνόμια είναι χωρισμένα σε 6 υποκατηγορίες, σε μια προσπάθεια ομαδοποίησης παραπλήσιων αιτημάτων. Στην ομάδα 1 περιλαμβάνονται διεκδικήσεις με περιεχόμενο σχετικό με το δικαίωμα της Συνέλευσης να διορίζει μέλη της σε αξιώματα, όπως και δραστηριότητες που χαρακτηρίζονται δικαιωματικές· προκύπτουν δηλαδή από επίσημες εκχωρήσεις, όπως η ελεύθερη διακίνηση προϊόντων και η ευχέρεια κάθε υπηκόου να αποφασίζει αν θα διαθέσει την παραγωγή του ή τις αποθηκευμένες ποσότητες αγαθών. Συνήθως η Βενετία απαντούσε θετικά στις τεκμηριωμένες διεκδικήσεις επ' αυτών των θεμάτων και αναλάμβανε να διαμηνύσει στους ρέκτορες να μην καταστρατηγούν ανάλογα προνόμια. Ένας από τους περιορισμούς που έθετε ήταν να μην μπορούν τα ανώτατα σώματα διακυβέρνησης, όπως η Σύγκλητος, το Συμβούλιο των δέκα, να δίνουν χαριστικά (*per gratia*) θέσεις που ενέπιπταν στη δικαιοδοσία της Συνέλευσης. Η υπόσχεση προς τους πρεσβευτές ήταν ότι μετά το θάνατο του κατά χάρη δικαιούχου η θέση θα ήταν και πάλι στη διάθεση της Συνέλευσης. Όσον αφορά την πώληση επισιτιστικών προϊόντων, έθετε όρους που πήγαζαν από τη συγκυρία (πόλεμος, τροφοδοσία στόλου) και την έννοια του δημόσιου συμφέροντος (τροφοδοσία της πόλης, των κατοίκων, της Βενετίας). Η ελευθερία πώλησης μετριαζόταν, αν οι ρέκτορες έκριναν ότι αυτό ήταν απαραίτητο. Ένα ζήτημα που θα μπορούσε να ενταχθεί στην υποκατηγορία 1, είναι οι αυξήσεις μισθών (υποκατηγορία 5), αλλά η ανάδειξη των οικείων αιτημάτων σχετίζεται με τις εσωτερικές ιεραρχίες στις Συνελεύσεις, και γι' αυτό το διαχωρίζουμε. Όταν οι κερκυραίοι πολίτες ζητούσαν να αυξηθεί ο μισθός του φρουράρχου της Πάργας ή του Βουθρωτού, έφερναν ως επιχείρημα ότι κανείς ικανός πολίτης δεν δεχόταν τη θέση εξαιτίας των χαμηλών αποδοχών[45]. Η ικανότητα προφανώς συνδεόταν με την οικογενειακή προέλευση και επομένως τη θέση της οικογένειας στην ιεραρχία,

[45] Π.χ. πρεσβεία Κέρκυρας 1599, άρθρο 5 (Γιωτοπούλου, *Πρεσβείες*, σ. 371 κ.εξ.). Οι δύο θέσεις φρουράρχων ανήκαν στη δικαιοδοσία της Συνέλευσης. Οι φρούραρχοι εκλέγονταν από το Συμβούλιο.

γεγονός που συνδεόταν και με τη συχνότητα συμμετοχής στο Συμβούλιο και ανάληψης αξιωμάτων[46].

Πίνακας Δ΄
Περιεχόμενο αιτημάτων

Δ1) Προνόμια

1	• Καταστρατήγηση προνομίων για αξιώματα • Παραχώρηση αξιωμάτων • Ρυθμίσεις για την εκλογή στα αξιώματα που απορρέουν από τη συμμετοχή στα συμβούλια • Έλεγχος αξιωματούχων Συνελεύσεων/συμβουλίων • Ελευθερία άσκησης οικονομικών δραστηριοτήτων (ελευθερία διακίνησης προϊόντων ως προνόμιο)
2	Αντικανονική παρέμβαση ρεκτόρων σε θεσμοθετημένες διαδικασίες[47]
3	• Επικύρωση προνομίων Συνελεύσεων, συμβουλίων, συνδίκων, δικαστών, cittadini • Δημιουργία συμβουλίου, δικαίωμα αποστολής πρεσβειών • Αίτημα για έκδοση αντιγράφων προνομίων • Ζητήματα εθιμοτυπίας • Τήρηση ή αλλαγή δεσμεύσεων (δικαιωμάτων και καθηκόντων) που προκύπτουν από προνόμια (φεουδάρχες), στρατιωτικές υποχρεώσεις ευγενών/φεουδαρχών
4	Απαλλαγές από αγγαρείες και άλλες υποχρεώσεις (ως προνόμιο)
5	Αύξηση μισθών αξιωματούχων εξαρτώμενων από τις Συνελεύσεις
6	• Κριτήρια εισαγωγής στις Συνελεύσεις και τήρησή τους • Λειτουργία Συνελεύσεων/συμβουλίων • Δικαίωμα ανάληψης αξιωμάτων ως αποτέλεσμα συμμετοχής στα συμβούλια • Απονομές ευγένειας • Αγορά φέουδων από Έλληνες • Αρμοδιότητες οργάνων Συνελεύσεων και συμβουλίων

Άλλο σημαντικό ζήτημα ήταν η θεσμοθέτηση και η λειτουργία του συστήματος ελέγχου όσον αφορά την εισδοχή και την αποδοχή οικογενειών και ατόμων στις Συνελεύσεις. Όπως προαναφέραμε, ήταν μια διαδικασία αμφίδρομα επιθυμητή αλλά σε αρκετές περιπτώσεις παραβιαζόταν από τους ρέκτορες, το γενικό προνοητή θάλασσας και τα βενετικά σώματα. Η ιδιότητα του μέλους της Συνέλευσης αποτελούσε εξαιρετικά δημοφιλή ανταμοιβή σε άτομα που είχαν προσφέρει υπηρεσίες σε αξιωματούχους

[46] Καραπιδάκης, «Η κερκυραϊκή ευγένεια», σ. 108-122.

[47] Κρίθηκε απαραίτητο τα αιτήματα σχετικά με τις παρεμβάσεις των ρεκτόρων να τεθούν σε διαφορετική υποκατηγορία, όπως και όσα είχαν να κάνουν με τις αγγαρείες (βλ. Φορολογία, υποκατηγορία 3) και τους μισθούς των ρεκτόρων (βλ. Τοπική διοίκηση, υποκατηγορία 9), επειδή έχουν ιδιαίτερη σημασία για την ανάλυση.

ή στη Βενετία γενικότερα. Οι αντιδράσεις των νόμιμων μελών των Συνελεύσεων ήταν ισχυρές αλλά ήταν αδύνατο να ακυρώσουν τις κατά χάρη απονομές από τα βενετικά σώματα, ενώ για τις υπόλοιπες υπήρχε πάντα περιθώριο ανάκλησης.

Διοίκηση

Τα αιτήματα με αντικείμενο τη διοίκηση, όπως αποτυπώνονται στον πίνακα που ακολουθεί, αποτέλεσαν τη δεύτερη πιο δημοφιλή κατηγορία (ποσοστό 17,9%). Οι ατασθαλίες, οι παρατυπίες στο διορισμό υπαλλήλων και η παράβαση των κανόνων για τα τέλη υπηρεσιών και τις αμοιβές των εκτελεστικών οργάνων της διοίκησης (*cavalieri*) ήταν συχνές, με αποτέλεσμα να ζητείται η παρέμβαση της Βενετίας. Χαρακτηριστική της κατάστασης είναι η επανάληψη του ίδιου αιτήματος σε συνεχόμενες πρεσβείες. Η Συνέλευση της Ζακύνθου ζήτησε διαδοχικά το 1553, το 1562, το 1576 και το 1582 να σταλεί από την Κέρκυρα ο επίσημος κατάλογος των τελών για τις υπηρεσίες της γραμματείας (*cancellaria*) και να αναρτηθεί σε σημείο ορατό από όλους τους προσερχόμενους στο χώρο. Ένα αίτημα που προξενεί εντύπωση, είναι οι προτάσεις για καθιέρωση ανώτατων αξιωμάτων, όπως του γενικού προνοητή στην Κρήτη στην πρεσβεία του 1561 (αίτημα κοινό για ευγενείς/φεουδάρχες και *cittadini*)[48] και δύο συμβούλων στη Ζάκυνθο στην πρεσβεία του 1545[49].

Δ2) Τοπική διοίκηση

1	• Συνέπεια στις πληρωμές από το δημόσιο ταμείο • Ενημέρωση υπηκόων για τέλη, υποχρεώσεις • Διευθέτηση δανεισμού προς το δημόσιο
2	Ατασθαλίες υπαλλήλων – ρεκτόρων εις βάρος υπηκόων
3	Ατασθαλίες υπαλλήλων – ρεκτόρων εις βάρος του δημοσίου
4	Διαχείριση προστίμων
5	Χρέη υπηκόων προς το δημόσιο, τρόπος καταβολής χρεών
6	Κριτήρια πρόσληψης υπαλλήλων, όροι μισθοδοσίας, διάρκεια θητείας, επάρκεια υπαλλήλων, τέλη υπηρεσιών, πρόσθετες αμοιβές υπαλλήλων
7	Υπέρβαση αρμοδιοτήτων από ρέκτορες, παρανομίες ρεκτόρων
8	Διαχείριση πόρων και διευθέτηση οικονομικών δραστηριοτήτων
9	Διάρθρωση τοπικών βενετικών αρχών, μισθοί και αμοιβές βενετικών αρχών, εκλογή αξιωματούχων, διοικητική διαίρεση περιοχών, καταγραφή αιτημάτων και διαμαρτυριών
10	Εφαρμογή διατάξεων συνδίκων ανατολής, γενικών προνοητών θάλασσας και ρεκτόρων

[48] Ντούρου, «Πρεσβεία», σ. 361-362.
[49] Πρεσβεία Ζακύνθου 1545 (Σάθας, *Μνημεία*, τ. 5, σ. 103).

Φορολογία

Η ευνοϊκότερη φορολογική μεταχείριση ήταν μόνιμη επιδίωξη που εκφραζόταν με διαφορετικούς τρόπους. Οι διαμαρτυρίες για τη συμπεριφορά των φοροενοικιαστών και των δεκατιστών δεν ήταν συχνές, αλλά έντονες. Ο χαμηλός αριθμός καταγγελιών δεν είναι έκπληξη. Θύματα της παράτυπης συμπεριφοράς των φοροενοικιαστών ήταν οι μη προνομιούχοι, όσοι δηλαδή δεν ήταν μέλη των Συνελεύσεων. Οι ισχυροί, οι ευγενείς/φεουδάρχες, πολίτες, είχαν περισσότερες ευκαιρίες ή τον τρόπο να αποφεύγουν τη φορολόγηση λόγω της κοινωνικής και οικονομικής τους θέσης. Η Συνέλευση Κάντιας, μάλιστα, ζήτησε να καταργηθεί ο φόρος της πόρτας με το επιχείρημα ότι οι φοροενοικιαστές ήταν αδύνατο να ελεγχθούν. Για να καλυφθούν τα έσοδα που απέφερε στο δημόσιο ο συγκεκριμένος φόρος, οι ευγενείς/φεουδάρχες εισηγήθηκαν την αύξηση της επιβάρυνσης στο αλάτι (πρεσβεία 1619)[50]. Δεν ζήτησαν ένταση των ελέγχων από τους αρμόδιους ελεγκτές της οικονομικής υπηρεσίας ούτε την κωδικοποίηση και αποσαφήνιση των κριτηρίων φορολόγησης (όπως έγινε με το φόρο κομέρκιο και είχε αποτελέσματα[51]). Η πρότασή τους είχε συγκεκριμένο αποτέλεσμα: Τη μεταφορά φορολογικών βαρών στους κατοίκους της υπαίθρου, που ήταν οι κατεξοχήν χρήστες αλατιού για την παρασκευή τροφίμων (ελιές, τυρί, αλίπαστα). Εντύπωση, επίσης, προκαλεί το γεγονός ότι οι ευγενείς της Κρήτης ζήτησαν να τους επιτραπεί να νοικιάζουν φόρους, παρότι κάτι τέτοιο απαγορευόταν ρητά (πρεσβεία Κάντιας 1471). Το επιχείρημά τους ήταν ότι ακόμα και οι χωρικοί είχαν δικαίωμα να το κάνουν[52].

Δ3) Φορολογία

1	• Ύψος φόρων και εισφορών, κατανομή εισφορών • Διαχείριση εσόδων και εισφορών, έλεγχος φοροενοικιαστών • Δεκάτες και διαχείρισή τους, εκτιμήσεις εσοδειών
2	• Απαλλαγή από φόρους, εισφορές • Επιβολή φόρων/εισφορών και κατάργησή τους
3	• Αγγαρείες γης και θάλασσας: Τρόπος εφαρμογής και αποζημίωσης
4	• Τήρηση φορολογικών διατάξεων

Ασφάλεια

Σχετικά αιτήματα εμφανίζονταν σχεδόν σε κάθε πρεσβεία, ιδιαίτερα σε χρονικές περιόδους έπειτα από πολεμικές συγκρούσεις και καταστροφή οχυρών από φυσικές αιτίες (σεισμούς). Πέραν των οχυρώσεων σημαντικό μέρος των διεκδικήσεων

[50] Πλουμίδης, *Πρεσβείες* 2, πρεσβεία 1619, άρθρο 16.

[51] Φ. Μπαρούτσος, *Ενοικιάσεις και ενοικιαστές φόρων στην Κρήτη το 16ο αιώνα*, Κέρκυρα 2002, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.

[52] Noiret, *Documents*, πρεσβεία Κάντιας 1471, άρθρο 9.

αφορούσε την προστασία από τους πειρατές. «Το βράδυ κοιμόμαστε, και το άλλο πρωί είμαστε στα χέρια των κουρσάρων», πληροφορούσαν τους βενετούς συγκλητικούς σε αίτημά τους τα μέλη της Συνέλευσης Κυθήρων[53]. Οι απαντήσεις της Βενετίας κινούνταν στο όριο των δημοσιονομικών της πλεονασμάτων. Οι απαιτήσεις ασφάλειας των νησιών δεν καλύφθηκαν ποτέ. Ακόμα και στην Κέρκυρα, βάση του βενετικού στόλου, δεν έλειπαν αιτήματα για προστασία της ναυσιπλοΐας από τους πειρατές. Οι κρητικές Συνελεύσεις πέτυχαν τη θέσπιση της *Guardia di Candia*, τη δημιουργία δηλαδή μιας μόνιμης μοίρας τεσσάρων γαλερών για την εποπτεία του θαλάσσιου χώρου γύρω από το νησί[54]. Άλλο σημαντικό θέμα, κυρίως για τους Κερκυραίους, ήταν οι βιαιότητες των πληρωμάτων του στόλου και των φρουρών εις βάρος του τοπικού πληθυσμού[55]. Η Βενετία απαντούσε ότι θα λάβει όλα τα δυνατά μέτρα αλλά η βίαιη συμπεριφορά των ναυτών και των στρατιωτών ουδέποτε ελέγχθηκε αποτελεσματικά.

Δ4) Ασφάλεια

1	• Χρηματοδότηση για ανέγερση, επιδιόρθωση και βελτίωση οχυρώσεων • Ενίσχυση ναυστάθμου • Αποστολή μηχανικών
2	Αποστολή στρατευμάτων, εκπαιδευτών, πολεμοφοδίων, γαλερών, κάθε είδους εφοδίων
3	Καταστροφές και βιαιότητες από πληρώματα βενετικών γαλερών και φρουρών
4	• Εξοπλισμός τοπικών γαλερών και στελέχωση τοπικών στρατιωτικών σωμάτων • Άδεια για εκτροφή αλόγων • Συμμετοχή κατοίκων στις νυχτερινές φρουρές, φύλαξη ακτών • Αποζημιώσεις γαλεότων • Προνόμια stradiotti • Εξοπλισμός εμπορικών πλοίων για προστασία
5	• Κουρσάροι, πειρατές • Ληστείες από τακτικό στόλο

Τρόφιμα

Μεγάλης σημασίας ήταν ο θεσμικός διάλογος για την επάρκεια των νησιών σε σιτηρά και άλλα αγαθά, όπως το κρασί και το λάδι. Για τα μεν σιτηρά έδειχναν μεγαλύτερο ενδιαφέρον οι Συνελεύσεις, ενώ για το κρασί και το λάδι η Βενετία τηρούσε απαρέγκλιτα την αρχή της επάρκειας. Οι ευγενείς/φεουδάρχες ζητούσαν διαρκώς την απελευθέρωση της εμπορίας αυτών των ειδών, ενώ από το πολιτικό κέντρο σταθερά

[53] Πρεσβεία Κυθήρων 1545, άρθρο 1 (Σάθας, *Μνημεία*, τ. 5, σ. 53).

[54] Τέσσερις γαλέρες από τη μοίρα καταδίκων του στόλου αποσπάστηκαν στη φρουρά Κρήτης για να δημιουργηθεί η νέα μονάδα (Ντούρου, «Πρεσβεία», σ. 360 και Παράρτημα [σ. 372-396], κείμενο πρεσβείας ευγενών, άρθρο 6).

[55] Αριθμητική παρουσίαση των κατηγοριών αιτημάτων στον πίνακα Δ1.

δινόταν η απάντηση ότι θα επιτρεπόταν μόνο στην περίπτωση που τα νησιά και η πόλη της Βενετίας είχαν επάρκεια και θα τηρούνταν οι προβλεπόμενες διαδικασίες (άδεια εξαγωγής από τους ρέκτορες, χρηματική εγγύηση σε ειδικές περιπτώσεις)[56].

Δ5) Τρόφιμα

1	Προμήθεια σιτηρών, τιμές σιτηρών
2	Διαχείριση σιταποθήκης
3	Αλυκές και διαχείρισή τους, διάθεση αλατιού
4	Κατασκευή αποθηκευτικών χώρων και ειδικών ταμείων
5	• Επιβολή και άρση διατίμησης σε προϊόντα • Μέτρα και σταθμά
6	• Εγχώρια αγροτική παραγωγή και διακίνησή της • Όροι και ρυθμίσεις για το προστίχι, απαγόρευση προστιχιού • Επιδοτήσεις για αγορά ζώων και αλλαγή καλλιεργειών

Νομικά θέματα

Αν και όχι πολλά σε αριθμό (65), τα αιτήματα για τη λειτουργία του συστήματος εκδίκασης υποθέσεων και διευθέτησης διαφορών είχαν ίσως τη μεγαλύτερη αποδοχή από τη Βενετία (45[57]). Οι αλλαγές που έγιναν δεκτές, διαμόρφωσαν νέες συνθήκες όσον αφορά την πρόσβαση των υπηκόων στα πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια δικαστικά σώματα, και σε γενικές γραμμές βελτίωσαν το σύστημα απονομής δικαιοσύνης. Για παράδειγμα, το 1471 η Συνέλευση Κάντιας ζήτησε να δίνεται η δυνατότητα ορισμένες ποινές φυλάκισης να μετατρέπονται σε χρηματικές και οι κάτοικοι όλων των διαμερισμάτων του νησιού να μπορούν να ασκήσουν έφεση στις αρχές του Κάστρου[58]. Η ισχυρή ανταπόκριση της Βενετίας δεν ήταν τυχαία. Η δικαιοσύνη ήταν ένα από τα θεμέλια της πολιτειακής οργάνωσης, άμεσα συνδεδεμένο με την ιδέα της δίκαιης πολιτείας. Η ειρήνη και η δικαιοσύνη αποτελούσαν τα σύμβολα της βενετικής διακυβέρνησης[59]. Στην πράξη αυτό σήμαινε ότι δεν επιδιώχθηκε η επιβολή του

[56] Η αρχή της Dominante, στην οποία αναφέρεται ο Α. Μ. Ανδρεάδης, *Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί βενετοκρατίας*, τ. 1, Αθήνα 1914, χρήζει επανεξέτασης, καθώς το καθοριστικό κριτήριο για την εξαγωγή προϊόντων ήταν η επάρκεια της κτήσης και της Βενετίας. Η απαγόρευση μεταφοράς σε εμποροπανηγύρεις (Lanzam, Recanati) της Ιταλίας (πρεσβεία Κέρκυρας 1516, άρθρο 1, βλ. Σάθας, *Μνημεία*, τ. 5, σ. 249) ενέπιπτε στην εξωτερική πολιτική της Βενετίας. Αποτελούσε βασικό συστατικό του (πρώιμου) μερκαντιλισμού της.

[57] Είτε έγιναν πλήρως αποδεκτά είτε εν μέρει, ή προκάλεσαν ρυθμίσεις προς την κατεύθυνση που επιθυμούσαν οι υπήκοοι.

[58] Noiret, *Documents*, πρεσβεία Κάντιας 1471, άρθρο 13.

[59] G. Cozzi, «Ambiente veneziano, ambiente veneto. Governanti e governati nel dominio di qua dal Mincio nei secoli XV-XVII», *Ambiente veneziano, ambiente veneto. Saggi su politica, società, cultura nella Repubbblica di Venezia in età moderna*, Βενετία 1997, σ. 306.

βενετικού δικαίου, αλλά της έννοιας της δίκαιης απόφασης. Οι δικαστές και οι ρέκτορες (ανώτατοι τοπικοί δικαστές) είχαν την ευχέρεια να βασιστούν είτε στα τοπικά *statuti* (στο Χερσαίο κράτος) ή στο βενετικό δίκαιο ή και το εθιμικό δίκαιο. Σήμαινε, επίσης, επιείκεια ιδίως στην εκδίκαση ποινικών αδικημάτων[60].

Τα κριτήρια αδειοδότησης των νοταρίων, όπως και οι αρμοδιότητές τους, ήταν επίσης αντικείμενο ενδιαφέροντος των Συνελεύσεων. Πολλά από τα αιτήματα για τις ιδιοκτησίες προέρχονται από πρεσβείες της Ζακύνθου στα πρώτα χρόνια του 16ου αιώνα. Η παραχώρηση κτημάτων και σπιτιών σε πρόσφυγες αποδείχθηκε προβληματική, όταν αρκετοί από τους παλαιούς κατοίκους επέστρεψαν.

Δ6) Νομικά θέματα

1	• Τρόπος και χρόνος εκτέλεσης αποφάσεων, τέλη δικαστικών σωμάτων και υπαλλήλων • Εκτελέσεις για χρέη υπέρ τρίτων, διαδικασίες απόδοσης δικαιοσύνης σε πρώτο βαθμό • Τόπος και χρόνος έφεσης
2	Όροι εξάσκησης επαγγέλματος από νοταρίους, αποκλειστικές αρμοδιότητες νοταρίων
3	Διάρθρωση και δικαιοδοσία δικαστικών σωμάτων, κριτήρια εκλογής δικαστών
4	Όρια ιδιοκτησιών, όροι πώλησης ακινήτων, πλειστηριασμοί ακινήτων, κληρονομικά θέματα, κατάρτιση κτηματολογίου
5	Καθεστώς παροίκων, όροι και διαδικασίες απελευθέρωσης παροίκων

Κοινή ωφέλεια

Οι Συνελεύσεις ζητούσαν την άδεια ή την οικονομική ενίσχυση της Βενετίας για να προσλάβουν δασκάλους και γιατρούς[61]. Τους απασχολούσε, επίσης, ιδιαίτερα η κατασκευή ή η αναβάθμιση των υποδομών ύδρευσης των πόλεων. Δυσανάλογη ως προς το μέγεθος του προβλήματος ήταν η διεκδίκηση για την ανέγερση στρατώνων, καθώς οι μισθοφόροι στρατιώτες φιλοξενούνταν σε σπίτια υπηκόων. Παρότι το πρόβλημα ήταν μεγάλο, τα σχετικά αιτήματα ήταν λίγα. Η δημιουργία αγορών ή ειδικών χώρων διάθεσης προϊόντων (κρεαταγορά, ψαραγορά) εμφανίζεται ως αίτημα κυρίως όταν οι υπάρχουσες υποδομές είχαν καταστραφεί (στην Κέρκυρα μετά το 1537) ή σε σχέση με την κάλυψη των αναγκών των μισθοφόρων των φρουρών. Στην Τήνο ζήτησαν να φτιαχθεί κρεαταγορά για να περιοριστεί η κλοπή ζώων από τους στρατιώτες[62].

[60] Στο ίδιο, σ. 307, 308, 346.

[61] Για αιτήματα σχετικά με διορισμό δασκάλων, γιατρών και ίδρυση σιταποθηκών βλ. Κ. Μουσαδάκου, «Κοινότητα και πρεσβείες στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές. Όψεις των θεσμών κοινωνικής μέριμνας», *Εώα και Εσπέρια* 7 (2007), σ. 193-207.

[62] Σάθας, *Μνημεία*, τ. 4, πρεσβεία Τήνου 1550, άρθρο 7.

Δ7) Κοινή ωφέλεια

1	Εκπαίδευση, υγεία, ύδρευση
2	Δημόσια κτήρια, στρατώνες, υλικά για δημόσια έργα
3	Υπηρεσίες
4	Αγορές, τόπος διάθεσης προϊόντων
5	Παραχωρήσεις ακινήτων, εισοδημάτων, χορηγήσεων από τις βενετικές αρχές σε υπηκόους, Συνελεύσεις

Θρησκευτικά

Με εξαίρεση το αίτημα της κερκυραϊκής Συνέλευσης να χρησιμοποιείται το Ιουλιανό ημερολόγιο[63], αντί του Γρηγοριανού που είχε καθιερωθεί στη Ρώμη, το ενδιαφέρον για τα δρώμενα στο χώρο της θρησκευτικής λατρείας μοιράστηκε ισόποσα. Οι καθολικοί υπήκοοι διαμαρτύρονταν για την εγκατάλειψη των επισκοπών, των ναών και των μοναστηριών, ενώ οι ορθόδοξοι για τις αθέμιτες παρεμβάσεις των λατίνων ιερωμένων σε θέματα πίστης.

Δύο τύποι αιτημάτων της υποκατηγορίας 4 (ρύθμιση νομής ναών και μοναστηριών, εισοδήματα ναών και μοναστηριών και διαχείρισή τους) δυνητικά εμπίπτουν και στη θεματολογία των προνομίων. Η διαφορά έγκειται στην εμβέλεια της αποδοχής του αιτήματος. Για παράδειγμα, με την πρεσβεία Κρήτης του 1637 ζητήθηκε οι εκκλησιαστικές χορηγίες να δίνονται μόνο σε ντόπιους. Ενώ αρχικά η απάντηση ήταν ευνοϊκή, με νέα απόφασή της η Σύγκλητος διεύρυνε το δικαίωμα για όλους τους υπηκόους υπό την αίρεση ότι η τελική έγκριση θα δινόταν από την ίδια[64].

Δ8) Θρησκευτικά

1	• Προστασία ορθοδόξων, επικύρωση προνομίων από τη Βενετία και τον πάπα • Λειτουργία ορθόδοξης εκκλησίας – εκλογή επισκόπων, πρωτοπαπάδων • Κτίσιμο εκκλησιών
2	• Λειτουργία καθολικής εκκλησίας • Υπερβάσεις καθολικών ιερωμένων, απουσία από την έδρα
3	Χρήση γρηγοριανού ή ιουλιανού ημερολογίου
4	• Συντήρηση ναών και μοναστηριών • Ρύθμιση νομής ναών και μοναστηριών • Εισοδήματα ναών και μοναστηριών και διαχείρισή τους

[63] Η εισαγωγή του νέου ημερολογίου από τους καθολικούς του νησιού δημιούργησε αναστάτωση στους επίσημους εορτασμούς και η Συνέλευση ζήτησε να επιστρέψουν στη χρήση του παλαιού, όπως είχε γίνει στην Κρήτη (Γιωτοπούλου, *Πρεσβείες*, πρεσβεία 1587, άρθρο 4).

[64] Πλουμίδης, *Πρεσβείες* 2, σ. 77-84, πρεσβεία Κρήτης 1637, άρθρο 10.

Εμπόριο

Τα αιτήματα σχετικά με το εμπόριο ήταν λίγα και αυτό μπορεί να χαρακτηριστεί έκπληξη. Πρέπει, όμως, να εξετάσουμε το θέμα σε συνδυασμό με τις διεκδικήσεις για τη φορολογία, ειδικότερα τη δασμολόγηση των προϊόντων. Επίσης, η μεγάλη υπόθεση του εμπορικού πολέμου μεταξύ Αγγλίας και Βενετίας (1581) και οι συνέπειες στη φορολόγηση της σταφίδας και του κρασιού δεν βρήκαν θέση στις πρεσβείες, επειδή το μεγαλύτερο μέρος των διεκδικήσεων διοχετεύτηκε στην υπηρεσία των *Cinque savi alla mercanzia*, στην οποία είχε ανατεθεί η διαχείριση του θέματος. Σε ανάλογη περίπτωση στο τέλος του 15ου αιώνα οι Συνελεύσεις Κρήτης ζήτησαν να παρθούν μέτρα, ώστε να πέσουν οι ναύλοι των κρητικών πλοίων που μετέφεραν κρασί στη Δύση, επειδή εκείνοι των ξένων πλοίων ήταν χαμηλότεροι[65]. Αρκετά ήταν τα αιτήματα για επιχορήγηση ναυπήγησης πλοίων στην Κρήτη[66] και στην Κέρκυρα[67], όπως και για τη δημιουργία ασφαλών λιμανιών και την εκβάθυνση των ήδη υπαρχόντων.

Δ9) Εμπόριο

1	Απαγόρευση εμπορίας, άδεια εμπορίας
2	Υποδομές εμπορίου (λιμάνια κ.λπ.), επιχορηγήσεις για τη ναυπήγηση πλοίων, εμπορικές γαλέρες
3	Μέτρα προστασίας ντόπιων εμπόρων, διεθνής συγκυρία (φορολογία κρητικού κρασιού στην Αγγλία), καθεστώς μεταχείρισης κατά τόπους εμπόρων

Κοινωνικά

Με τον όρο «κοινωνικά» συνοψίζονται θέματα που είχαν επίδραση στο δημόσιο ηθικό των υπηκόων. Τα περισσότερα αιτήματα τέτοιου περιεχομένου αφορούσαν τους Εβραίους της Κέρκυρας, επειδή λόγω της επέκτασης των οχυρώσεων δεν ήταν περιορισμένοι σε μία συνοικία (1504-1622). Ήταν, επίσης, η αιτία για πολλές διαμαρτυρίες, επειδή είχαν έντονη οικονομική δραστηριότητα, άκρως ανταγωνιστική προς τα μέλη της Συνέλευσης.

Δ10) Κοινωνικά θέματα

1	Εβραίοι, εβραϊκές συνοικίες
2	Εξεγέρσεις χωρικών, απρεπείς συμπεριφορές σε μαζική κλίμακα, επιθέσεις
3	Δανεισμός, χρέη προς ιδιώτες, ζημιές από ζώα
4	Θέματα προίκας, αποκατάσταση ανύπαντρων θυγατέρων φεουδαρχών
5	Καθιέρωση αγώνων (*palio*), έπαθλα

[65] Πλουμίδης, *Πρεσβείες* 1, σ. 10-11, πρεσβεία Κρήτης 1488, άρθρο 1.
[66] *Στο ίδιο*, σ. 10-11, πρεσβεία Κρήτης 1488, άρθρο 2.
[67] Σάθας, *Μνημεία*, τ. 5, σ. 273-296, πρεσβεία 1546, άρθρο 14.

Περιουσία

Η έγγεια και ακίνητη περιουσία ελάχιστα απασχόλησαν τις Συνελεύσεις. Τα περισσότερα αιτήματα ήταν κερκυραϊκής προέλευσης λόγω της ισοπέδωσης του χώρου μπροστά από το παλαιό φρούριο της πόλης και της επακόλουθης κατεδάφισης πολλών σπιτιών (πρεσβεία 1524[68]). Ζητήθηκε από τη Βενετία ο περιορισμός του χώρου ισοπέδωσης. Μετά την οθωμανική επίθεση του 1537 και την καταστροφή της πόλης, το βασικό αίτημα ήταν η εισαγωγή υλικών για την ανέγερση οικιών. Επίσης, από την κερκυραϊκή Συνέλευση καταγγέλθηκαν ενέργειες βαρόνων που με κάθε τρόπο προσπαθούσαν να υφαρπάξουν γη από άλλους κατοίκους.

Δ11) Περιουσία

1	• Έκνομες ενέργειες βαρόνων και άλλων για απόκτηση περιουσιών • Ύψος φεουδαλικών εισφορών, ενοίκια γης
2	• Ρυθμίσεις για οικοδόμηση, εισαγωγή υλικών κ.λπ. • Κατεδάφιση σπιτιών λόγω οχυρώσεων, αποζημιώσεις

Νομισματικά

Μόλις τρεις φορές η αξία και οι ισοτιμίες νομισμάτων έγιναν αντικείμενο αιτημάτων, παρότι η διακύμανση του τσεκινιού ήταν μείζον θέμα για όσους είχαν δοσοληψίες με τα δημόσια ταμεία και πλήρωναν μεγάλα ποσά για φόρους. Το 1566 στη Ζάκυνθο διαμαρτύρονταν για την ισοτιμία του τσεκινιού, την οποία επέβαλαν το δημόσιο ταμείο και οι φοροενοικιαστές και ήταν κατά τέσσερα άσπρα κάτω από την τρέχουσα τιμή[69]. Δεν αναφέρεται σε άλλα κείμενα των πρεσβειών αλλά η ισοτιμία του τσεκινιού ήταν χαμηλότερη στις κτήσεις. Επρόκειτο πιθανότατα για κίνητρο ενθάρρυνσης του εσωτερικού δημόσιου δανεισμού, καθώς η επιστροφή των χρημάτων γινόταν στους δικαιούχους στη Βενετία. Ήταν επίσης μια δικλείδα ασφάλειας για τον «επαναπατρισμό» των χρυσών δουκάτων, αφού μεγάλα ποσά για τις οχυρώσεις, τη μισθοδοσία των φρουρών και των ρεκτόρων διοχετεύονταν στις κτήσεις σε τσεκίνια.

Δ12) Νομισματικά

1	Αξίες νομισμάτων, ισοτιμίες νομισμάτων

Αξία έχει να δούμε πώς διαμορφώνεται συνολικά η θεματολογία του θεσμικού διαλόγου μεταξύ Βενετίας και Συνελεύσεων όχι μόνο ανά κατηγορία, αλλά και ανά υποκατηγορία. Οι *università* ενδιαφέρονταν κατά κύριο λόγο για τα προνόμιά τους, ιδίως για τις ενέργειες των ρεκτόρων που στρέφονταν κατά της θεσμοθετη-

[68] Σάθας, *Μνημεία*, τ. 5, σ. 259-272, πρεσβεία 1524, άρθρο 2.
[69] Σάθας, *Μνημεία*, τ. 5, σ. 126-129, πρεσβεία Ζακύνθου 1566, άρθρο 5.

μένης ανάληψης αξιωμάτων από τα μέλη τους, όπως και για την παραχώρηση περισσότερων αξιωμάτων (90 αιτήματα). Προχωρούσαν και σε κριτική της λειτουργίας της τοπικής βενετικής διοίκησης. Ζητούσαν οι υπάλληλοι να μην είναι ντόπιοι[70], να τηρείται ο χρόνος θητείας και να μη δίνεται η θέση διά βίου, να γίνονται σεβαστές από τους υπαλλήλους οι διατάξεις για τα τέλη που έπρεπε να πληρώνουν οι υπήκοοι (52 αιτήματα, Διοίκηση 6). Το ύψος των φόρων και των εισφορών για τις οχυρώσεις, ο τρόπος που οριζόταν η ποσότητα της δεκάτης ήταν επίσης ψηλά στη λίστα προτάσεων (48 αιτήματα, Φορολογία 1). Εκτός από τα προνόμια των υποκατηγοριών 3 και 6 (από 44 αιτήματα αντίστοιχα), η ανέγερση οχυρώσεων (31 αιτήματα, Ασφάλεια 1), η απονομή δικαιοσύνης σε πρώτο βαθμό και η διαδικασία έφεσης (30, Νομικά 1) συμπληρώνουν τους υψηλής προτεραιότητας στόχους των μελών των Συνελεύσεων.

Δ13) Περιεχόμενο αιτημάτων ανά κατηγορία

Κατηγορία	αρ.	Κατηγορία	αρ.	Κατηγορία	αρ.
Προνόμια 1	90	Τρόφιμα 1	17	Εμπόριο 1	7
Προνόμια 2	29	Τρόφιμα 2	18	Εμπόριο 2	12
Προνόμια 3	44	Τρόφιμα 3	5	Εμπόριο 3	11
Προνόμια 4	7	Τρόφιμα 4	5		
Προνόμια 5	8	Τρόφιμα 5	8		
Προνόμια 6	44	Τρόφιμα 6	25		
Σύνολο	***222***		***78***		***30***
Διοίκηση 1	6	Νομικά 1	30	Κοινωνικά 1	11
Διοίκηση 2	25	Νομικά 2	7	Κοινωνικά 2	2
Διοίκηση 3	1	Νομικά 3	9	Κοινωνικά 3	5
Διοίκηση 4	8	Νομικά 4	11	Κοινωνικά 4	2
Διοίκηση 5	11	Νομικά 5	8	Κοινωνικά 5	2
Διοίκηση 6	52				
Διοίκηση 7	11				
Διοίκηση 8	12				
Διοίκηση 9	25				
Διοίκηση 10	2				
Σύνολο	***153***		***65***		***22***

[70] Στην Τήνο, για παράδειγμα, ήθελαν ο γραμματέας (*cancelliere*) να μην είναι Τήνιος, ούτε η γυναίκα του (Σάθας, *Μνημεία*, τ. 4, σ. 236 κ.εξ., πρεσβεία Τήνου 1518, άρθρο 5). Σε άλλες περιοχές η θεωρούσαν την εντοπιότητα αναγκαίο όρο για το διορισμό υπαλλήλου.

Κατηγορία	αρ.		Κατηγορία	αρ.		Κατηγορία	αρ.
Φορολογία 1	48		Ωφέλεια 1	16		Περιουσία 1	3
Φορολογία 2	27		Ωφέλεια 2	6		Περιουσία 2	10
Φορολογία 3	21		Ωφέλεια 3	2			
Φορολογία 4	9		Ωφέλεια 4	5			
			Ωφέλεια 5	9			
Σύνολο	***105***			***38***			***13***
Ασφάλεια 1	31		Θρησκευτικά 1	11		Νομισματικά	3
Ασφάλεια 2	21		Θρησκευτικά 2	11			
Ασφάλεια 3	13		Θρησκευτικά 3	1			
Ασφάλεια 4	31		Θρησκευτικά 4	10			
Ασφάλεια 5	5						
Σύνολο	***101***			***33***			***3***

Τα προνόμια στο σύνολό τους χαρακτήριζαν ομάδες υπηκόων που ενσωμάτωναν δύο διαφορετικούς πολιτικούς ρόλους και προσπαθούσαν να επωφεληθούν και από τους δύο. Ήταν και διοικούμενοι και διοικούντες, επειδή η θέση τους δεν διαμορφώθηκε από την κατάκτηση, αλλά από τις λειτουργίες που έπρεπε να ασκούν ορισμένα κοινωνικά στρώματα[71]. Από τη μια κατοχύρωναν και επέκτειναν την πρόσβασή τους στη διοίκηση, και από την άλλη φρόντιζαν να μετατρέψουν το δικαίωμα πρόσβασης σε αποκλειστικότητα και να τη διατηρήσουν. Οι συχνές αναφορές στις παρατυπίες και στις υπερβάσεις των ρεκτόρων δηλώνει ότι οι Συνελεύσεις, προστατεύοντας το δικαίωμα πρόσβασης στη διοίκηση, είχαν εμπλακεί σε ανταγωνισμούς με τους τοπικούς βενετούς αξιωματούχους. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι κερκυραίοι πολίτες, με το άρθρο 3 της πρεσβείας του 1599, ζήτησαν στις δημόσιες εκδηλώσεις να προηγούνται του καπιτάνου του νέου φρουρίου, για να εισπράξουν αρνητική απάντηση[72]. Οι ρέκτορες εμφανίζονται να παρενοχλούν τις Συνελεύσεις και τα Συμβούλια, να καταστρατηγούν δικαιώματά τους, να απονέμουν θέσεις που ήταν στη δικαιοδοσία τους, ακόμα και να παρεμβαίνουν στη διατύπωση των *capitoli*.

Η βαρύτητα του θεσμού της πρεσβείας ήταν μεγάλη, χωρίς όμως να ξεφεύγει από τους γενικούς πολιτικούς κανόνες που διαμόρφωναν τις εξουσιαστικές σχέσεις στο βενετικό κράτος. Η επίκληση της δικαιοσύνης και της ευσπλαχνίας του δόγη δεν ήταν μόνο ρητορικό σχήμα. Αποτελούσαν θεμελιώδη αρχή διακυβέρνησης, καθώς η μορφή του δόγη (ή της *signoria*, του συμβουλίου του δόγη) προσωποποιούσε την εγγύηση της προστασίας που είχε υποσχεθεί η Βενετία στους υπηκόους. Ο ηγεμόνας

[71] Σ. Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική οικονομική ιστορία, ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας*, τ. 1, Αθήνα 2003, σ. 34.
[72] Γιωτοπούλου, *Πρεσβείες*, σ. 371 κ.εξ.

αντιπροσώπευε τον πατέρα, το δικαστή, το νομοθέτη, το αρχέτυπο της δικαιοσύνης. Οι υπήκοοι, και εν προκειμένω οι ευγενείς/πολίτες, δήλωναν την αφοσίωση και την εμπιστοσύνη τους στην υπέρτατη αρχή του κράτους όντας σίγουροι για την ευνοϊκή έκβαση των αιτημάτων τους. Στα προοίμια των κειμένων των πρεσβειών, αλλά και στα επιμέρους άρθρα, βρίσκουμε εκφράσεις που πιστοποιούν τα αισθήματα των υπηκόων αλλά και μας παραπέμπουν σε μια πρόσληψη της εξουσίας που προϋπέθετε την ανταλλαγή και την αμοιβαιότητα[73]. Ο θεσμικός ρόλος των Συνελεύσεων είχε σε αυτό το σημείο τη σημασία του.

Σε τοπικό επίπεδο οι ευγενείς/πολίτες προσπαθούσαν να μεταφέρουν την πρακτική της ανταλλαγής και της αμοιβαιότητας με τη χρήση της ισχύος του ενδιάμεσου, του διαμεσολαβητή. Οι μη προνομιούχοι υπήκοοι είχαν δικαίωμα υποβολής προσωπικών αιτημάτων και μόνο, οπότε τα μέλη των Συνελεύσεων αναλάμβαναν ηθελημένα να παρουσιάσουν διεκδικήσεις ευρύτερου χαρακτήρα, όπως η απαλλαγή από δημόσιες αγγαρείες ή η αύξηση της αποζημίωσης για τις αγγαρείες. Ήταν απλώς ένα μοτίβο, παρόμοιο με εκείνο που συναντάμε στις εκθέσεις των ρεκτόρων για τη φτώχεια και την εξαθλίωση των χωρικών[74]. Το γεγονός ότι οι ευγενείς/φεουδάρχες της Κρήτης και οι πολίτες των νησιών του Ιονίου έδειχναν να ενδιαφέρονται για τους χωρικούς πρέπει να εγγραφεί σε άλλες αιτίες. Όταν οι χωρικοί υπεραπασχολούνταν στις δημόσιες αγγαρείες, έπαυαν να είναι αποδοτικοί για τους αφέντες τους. Πέρα, όμως, από το άμεσα ωφελιμιστικό μέρος του αιτήματος υπέρ των βιλάνων, τα μέλη των Συνελεύσεων εδραίωναν κατ' αυτό τον τρόπο τον ηγετικό τους ρόλο στο χώρο, όχι πια μόνο στην πόλη, αλλά και στην ύπαιθρο. Είχαν ανάγκη να το κάνουν; Η εξέγερση του Κανδανολέοντα στην Κρήτη (1525) και εκείνη των χωρικών της Κέρκυρας (περιοχές Όρους και Γύρου, 1652) δείχνουν ότι η κατάσταση δεν ήταν πάντα υπό έλεγχο.

Τα μέλη των Συνελεύσεων επένδυαν στο διαμεσολαβητικό τους ρόλο μεταξύ κέντρου και υπηκόων, χωρίς να αποκλίνουν από τη γραμμή της κοινωνικής οριοθέτησης και των ανταγωνισμών με ομάδες που δυνητικά απειλούσαν τα συμφέροντά τους. Πεισματικά κράτησαν κάθε άλλη πληθυσμιακή ομάδα μακριά από το δικαίωμα αποστολής αντιπροσώπων στη Βενετία, με μοναδική εξαίρεση την πρεσβεία των *cittadini* Κάντιας το 1561. Στην Κέρκυρα αντιπαρατέθηκαν με την εβραϊκή κοινότητα, προσπαθώντας να περιορίσουν τις επιχειρηματικές και εμπορικές δραστηριότητες των Ιουδαίων. Επρόκειτο για ολομέτωπη επίθεση που όμως δεν απέδωσε, επειδή προσέκρουσε στην καταστατική βενετική δέσμευση για την προστασία των κερκυραίων εβραίων, αλλά και στις αδράνειες ή τις συνήθειες της τοπικής κοινωνίας, ένα μέρος της οποίας επέμενε να συναλλάσσεται μαζί τους[75].

Η σύγκρουση με το εβραϊκό στοιχείο περιστράφηκε γύρω από τη δυνατότητα που είχαν οι Ιουδαίοι να προαγοράζουν την αγροτική παραγωγή και να την εμπο-

---

[73] Karapidakis, «Communità politiche», σ. 126.

[74] Κοινό χαρακτηριστικό στο Θαλάσσιο κράτος (βλ. π.χ. Στ. Γ. Σπανάκης, *Μνημεία της κρητικής ιστορίας*, τ. 1, *Zuanne Mocenigo 1589*, Ηράκλειο 1940, σ. 39-44) και στο Χερσαίο κράτος (Cozzi, «Ambiente veneziano», σ. 316-317).

[75] Baroutsos, «Privileges, Legality and Prejudice», σ. 314-317.

ρεύονται εντός και εκτός νησιού. Σημαντική παράμετρος της αντιπαράθεσης που εκτυλίχθηκε σε όλη τη διάρκεια της βενετικής παρουσίας στο νησί, ήταν η προσπάθεια αποκλεισμού των Εβραίων από το κυρίαρχο σώμα της πόλης, η οποία μεθοδεύτηκε με δύο τρόπους: Τη στέρηση του δικαιώματος απόκτησης ακίνητης περιουσίας και της απορρέουσας εξουσίας επί των προσαρτημένων σε αυτήν παροίκων ή εξαρτημένων αγροληπτών, και την οριοθέτηση της φυλετικής διαφοράς με το ακραίο αίτημα για την καθιέρωση του δικαιώματος λιθοβολισμού των Εβραίων από τους χριστιανούς[76]. Αντί του λιθοβολισμού, που απαγορεύτηκε, οι Ιουδαίοι υποχρεώθηκαν να φέρουν το κίτρινο διακριτικό Ο (πρεσβεία 1406). Αν προσεγγίζαμε τη σύγκρουση κερκυραίων πολιτών-Εβραίων ως αμιγώς οικονομική, θα αποκλείαμε από την προσέγγισή μας σημαντικές κοινωνικές παραμέτρους. Συμφωνούμε απόλυτα ότι οι οικονομικές σχέσεις, όσον αφορά τη λεγόμενη βενετοκρατία, αντιμετωπίζονται περιγραφικά και σπανίως θεωρούνται ένα σύνολο που εκφράζει πολλές και επιμέρους κοινωνικές λειτουργίες[77]. Για να αποφύγουμε την περιγραφική προσέγγιση, θα παρουσιάσουμε τρία θέματα που απασχολούσαν σημαντικά τα μέλη των Συνελεύσεων, αλλά και τους υπηκόους στο σύνολό τους.

Οι ευγενείς/φεουδάρχες της Κρήτης σε κάθε σχεδόν πρεσβεία τους ζητούσαν την αλλαγή των υποχρεώσεων που απέρρεαν από τη θέση τους. Επέμεναν περισσότερο στη διατίμηση που επιβαλλόταν στα σιτηρά και στο κρασί, όπως και στην ολική ή μερική απαλλαγή τους από την καταβολή του 1/3[78] (1/4 από το 16ο αιώνα) της παραγωγής σιταριού στη δημόσια σιταποθήκη. Για τη δεκάτη του κρασιού, την οποία ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν όσοι αποθήκευαν κρασί στην πόλη, υπέβαλαν τις εξής προτάσεις: Πρώτα να δεκατίζονται οι ποσότητες των εμπόρων, μετά εκείνες των ταβερνιάρηδων, αν στα μαγαζιά τους η κατανάλωση ξεπερνούσε τις 6 botti, και το κρασί να είναι δεύτερης ποιότητας[79]. Με αυτό τον τρόπο η συνεισφορά τους στη δεκάτη θα ήταν ελάχιστη. Στάση απολύτως συμβατή με την προσπάθεια να αποσείσουν ή να περιορίσουν τις υποχρεώσεις τους προς το δημόσιο ή την πόλη. Το 1500 οι ευγενείς του Κάστρου θέλησαν να μειώσουν το ποσοστό συμμετοχής τους στη δαπάνη για το νέο τείχος, μοιράζοντας το ποσό που τους αναλογούσε, ανάμεσα στους ίδιους και τους *cittadini*[80]. Το 1549, όμως, κατάφεραν να καταργηθεί η διατίμηση στο σιτάρι (τις ποσότητες που δεν έδιναν στη σιταποθήκη) και το κρασί[81]. Ήταν μια απόφαση της Βενετίας, που οδήγησε σε αύξηση των τιμών και σε σοβαρές επιπτώσεις στη ζωή των φτω-

---

[76] Ν. Ε. Καραπιδάκης, «Για την εβραϊκή κοινότητα Κέρκυρας, 14ος-18ος αι.», *Η εβραϊκή παρουσία στον ελλαδικό χώρο, 4ος-19ος αιώνας*, Αθήνα 2003, σ. 151.

[77] N. Karapidakis, «Narrazione e concetti della storiografia greca sul periodo del dominio veneziano», *Italia – Grecia: temi di storiografie a confronto*, Βενετία 2001, σ. 120.

[78] Noiret, *Documents*, σ. 467, πρεσβεία Κάντιας-Σητείας 1462, άρθρο 8.

[79] Πλουμίδης, *Πρεσβείες* 2, σ. 77, πρεσβεία Κρήτης 1637, άρθρο 1. Δεν υπάρχει απάντηση στο αίτημα.

[80] Πλουμίδης, *Πρεσβείες* 1, σ. 30, πρεσβεία Κρήτης 1500, άρθρο 1.

[81] Πλουμίδης, *Πρεσβείες* 1, σ. 87, πρεσβεία Κάντιας 1549, άρθρα 1 και 2. Στο σιτάρι επιβλήθηκε ανώτατη τιμή πώλησης ανά staro, ενώ για το κρασί επιτράπηκε η ελεύθερη διακίνησή του.

χών της πόλης. Οι *cittadini* του Κάστρου στην πρεσβεία του 1561 ανέφεραν ότι ήταν τόσο άσχημη η κατάσταση, ώστε η μόνη λύση που απέμενε σε πολλούς κατοίκους ήταν να ξενιτευτούν. Η δεύτερη τη τάξει κοινωνική ομάδα έδειχνε να ενδιαφέρεται περισσότερο για το κρασί, καθώς στο νησί γινόταν και εισαγωγή σιτηρών, και παρακαλούσαν να αναλάβουν και πάλι οι ρέκτορες τον ορισμό της τιμής ανάλογα με την εποχή και το ύψος της ετήσιας παραγωγής.

Οι ευγενείς/φεουδάρχες ήταν οι μεγαλύτεροι παραγωγοί σιταριού και κρασιού στην Κρήτη είτε εκμεταλλεύονταν άμεσα τα φέουδά τους είτε τα εκμίσθωναν. Το επιχείρημά τους για να πετύχουν την άρση της διατίμησης στο κρασί, ήταν ότι τα μεγαλύτερα έσοδα του βασιλείου της Κρήτης προέρχονταν από τους οικείους φόρους και, επομένως, η αύξηση της τιμής και η ελευθερία στη διακίνηση θα αύξανε τα φορολογικά έσοδα. Ζητώντας, βέβαια, μείωση της ποσότητας σιταριού που έπρεπε να καταβάλουν στη δημόσια σιταποθήκη, δεν ανέφεραν ότι έτσι θα μειώνονταν οι εισπράξεις της, που αποτελούσαν σημαντικό δημοσιονομικό μέγεθος[82]. Η στάση τους ήταν συστατικό και αποτέλεσμα μιας πραγματικότητας στην οποία οι ευγενείς κατά κανόνα έμεναν ατιμώρητοι για τις ενέργειές τους εις βάρος των υπηκόων και του δημοσίου. Όντας οι ισχυροί της τοπικής κοινωνίας μπορούσαν να μην πληρώσουν φόρους[83] αλλά ούτε να μεταφέρουν στην πόλη τα σιτηρά που όφειλαν[84], ανεξαρτήτως των μέτρων που λάμβαναν οι τοπικές αρχές. Και στην πρωτοβάθμια δικαιοσύνη, στην οποία είχαν τις θέσεις των αστικών και ποινικών δικαστών, η συμπεριφορά τους ήταν τέτοια που οι *cittadini* (στην πρεσβεία του 1561, άρθρο 4, κάνουν λόγο για αδικίες) ζήτησαν την καθιέρωση του αξιώματος του γενικού προνοητή, για να υπάρχει αποτελεσματικός έλεγχος. Η προσπάθεια των ευγενών επικεντρωνόταν στο να επιβάλουν τους όρους τους, να κυριαρχήσουν σε όλους τους τομείς, να μην αφήσουν κανέναν να αμφισβητήσει το κύρος και την εξουσία τους. Ήταν αυτή η οπτική που τους ωθούσε να υποβαθμίσουν ή να περιορίσουν τον πλούτο των άλλων κοινωνικών ομάδων. Επέλεγαν, άλλωστε, να μη συνεργάζονται σε επιχειρηματικές δραστηριότητες με *cittadini*, εμπόρους και μέλη του πόπολο[85].

Από τα μέσα του 16ου αιώνα ξεκίνησε στην Κέρκυρα η συζήτηση για το προστίχι, την προαγορά δηλαδή της σοδειάς, ένα είδος δανεισμού για τους αγρότες. Τη θεωρούσαν μια εβραϊκή δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στο πρώτο μισό του αιώνα, και γι' αυτό οι πολίτες ζήτησαν το 1552 την κατάργησή του[86]. Λήφθηκαν ορισμένα μέτρα που θα διασφάλιζαν την ομαλή λειτουργία του, αλλά το 1565 η

---

[82] Στο διάστημα 1579-1582 έφταναν το 33,8% των δημόσιων εσόδων (Μπαρούτσος, *Ενοικιάσεις*).

[83] Μπαρούτσος, *Ενοικιάσεις*.

[84] Το κατήγγειλαν οι *cittadini* στην πρεσβεία του 1561, άρθρο 3.

[85] Μπαρούτσος, «Sovvention», σ. 205-206. Σε συντριπτικό ποσοστό ανέλαβαν τη ναυπήγηση γαλεονιών με συντροφιές που απαρτίζονταν είτε από βενετούς είτε από κρητικούς ευγενείς.

[86] M. Michelon, «La peste dei prostichi. Travagli legislativi di un contratto agrario nelle Isole Ionie (sec. XVI-sec. XIX)», *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* 150 (1991-1992), σ. 371.

Συνέλευση επανήλθε με το ίδιο αίτημα. Η απάντηση της Βενετίας ήταν ότι δεν έπρεπε να καταργηθεί, επειδή πολλοί το είχαν ανάγκη. Αυτό που έπρεπε να γίνει ήταν να θεσπιστούν διατάξεις που θα προστάτευαν τους χωρικούς[87]. Αυτή ήταν η αρχή μιας σειράς μέτρων που πάρθηκαν κατά καιρούς από τους βενετούς αξιωματούχους αλλά ουδέποτε εφαρμόστηκαν. Το ενδιαφέρον είναι ότι το προστίχι ήταν σε χρήση πολύ πριν από το 16ο αιώνα και το εξασκούσαν και οι χριστιανοί. Με την πάροδο του χρόνου προαγορές έκαναν και τα μέλη της Συνέλευσης και οι ρέκτορες και οι επικεφαλής των μισθοφορικών σωμάτων.

Το προστίχι είναι εξαιρετικό παράδειγμα για τον τρόπο με τον οποίο σκέφτονταν και δρούσαν τα μέλη των τοπικών ελίτ. Προσπάθησαν με θεμιτά μέσα (πρεσβείες, διαμαρτυρίες στις τοπικές βενετικές αρχές) και αθέμιτα (βία) όχι να βελτιώσουν τη θέση τους έναντι των ανταγωνιστών τους αλλά να τους αποκλείσουν από τη συγκεκριμένη δραστηριότητα. Στην πρεσβεία του 1592 ζήτησαν να απαγορευτεί στους Εβραίους η μετάβαση στην ύπαιθρο[88]. Έτσι δεν θα μπορούσαν να έλθουν σε επαφή με τους χωρικούς και να προαγοράσουν την παραγωγή τους. Το αίτημα απορρίφθηκε. Παρά τη δύναμή τους σε κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό επίπεδο, απέτυχαν να ανταγωνιστούν μια πληθυσμιακή ομάδα που βίωνε την απομόνωση, τη βία και τους εξευτελισμούς. Οι περισσότεροι χωρικοί συνέχισαν να προτιμούν τους Εβραίους για δανειστές τους, ίσως επειδή οι Εβραίοι προσέγγιζαν καλύτερα τον ψυχισμό και τις ανάγκες του αγροτικού κόσμου[89]. Το προστίχι ήταν ένα πρόσχημα. Ο δανεισμός στην ύπαιθρο και στην πόλη ουδέποτε ήταν αποκλειστικότητα των Εβραίων.

Τελευταίο θέμα που θα μας απασχολήσει, είναι το δικαίωμα ανάληψης αξιωμάτων, που απέρρεε από την ιδιότητα κάποιου να είναι μέλος των Συνελεύσεων και των Συμβουλίων. Η επέκταση του δικαιώματος, δηλαδή η υπαγωγή νέων θέσεων στην αρμοδιότητα των Συνελεύσεων, ήταν διαρκές μέλημα με την υποβολή αιτημάτων, όπως και η διατήρηση των κεκτημένων. Η ασπίδα προστασίας για τα κατοχυρωμένα αξιώματα υψωνόταν απέναντι στους ρέκτορες και στους ξένους. Οι μεν βενετοί αξιωματούχοι απένειμαν με χάρη αξιώματα σε υπηκόους που δεν ήταν μέλη των Συνελεύσεων, οι δε επήλυδες, στην περίπτωση που έφταναν στα νησιά ως πρόσφυγες, διεκδικούσαν ή έπαιρναν διοικητικές θέσεις που κανονικά προορίζονταν για τους ντόπιους πολίτες. Το οικονομικό υπόβαθρο του ενδιαφέροντος για τις εκ προνομίων θέσεις ήταν σημαντικό για τρεις κυρίως λόγους. Ήταν ένα εξαιρετικό μέσο διαμόρφωσης πελατειακών σχέσεων, άρα και δικτύων εξουσίας μέσα στους κόλπους των Συνελεύσεων. Πέρα από αυτό, η νομή των θέσεων απέφερε εισοδήματα ακόμα και στην περίπτωση που δεν προβλεπόταν μισθός. Οι υπάλληλοι, ανάλογα με τη θέση τους, λάμβαναν νόμιμες αμοιβές για τις υπηρεσίες τους. Οι διοικητές, π.χ., των φρουρίων της Πάργας ή του Αγγελοκάστρου αυτόματα είχαν δικαστική δικαιοδοσία για υποθέσεις διαφορών που δεν ξεπερνούσαν ένα ορισμέ-

[87] Σάθας, *Μνημεία*, τ. 5, σ. 314, πρεσβεία 1565, άρθρο 1.

[88] Γιωτοπούλου, *Πρεσβείες*, σ. 353 κ.εξ., πρεσβεία 1592, άρθρο 10.

[89] Για μια πρώτη ανάλυση της προτίμησης στους Εβραίους βλ. Baroutsos, «Privileges, Legality and Prejudice», σ. 316-317.

νο ποσό (10 δουκάτα). Για την άσκηση της δικαιοδοσίας αμείβονταν από τους διαδίκους. Ο τρίτος λόγος που έκανε τα αξιώματα επιθυμητά, ήταν η δυνατότητα εκμίσθωσής τους όχι στην ονομαστική τιμή της μισθοδοσίας, αλλά στο δυνητικό εισόδημα που προέκυπτε από τις απολαβές, δηλαδή το μισθό και τις επιπλέον αμοιβές.

Είναι γεγονός ότι ακραίες περιπτώσεις εκμετάλλευσης της τρίτης δυνατότητας που προσέφεραν τα αξιώματα προκαλούσαν την αντίδραση των Συνελεύσεων, κυρίως όταν ο κάτοχος του αξιώματος δεν ήταν μέλος της ή ντόπιος. Το κύκλωμα υπερεκμετάλλευσης των επιπλέον αμοιβών δεν ενοχλούσε όταν το έλεγχαν οι νόμιμοι κάτοχοί του. Τότε, και όχι πάντα, επενέβαιναν οι ρέκτορες για να σταματήσουν την κακοδιαχείριση (π.χ. κατά των διαχειριστών της σιταποθήκης της Κέρκυρας). Σε κάθε περίπτωση οι Συνελεύσεις προσπαθούσαν να μειώσουν την παρεμβατική ευχέρεια των ρεκτόρων, προτείνοντας να δίνονται οι θέσεις προπαρασκευής, ελέγχων, εκτιμήσεων και αποφάσεων στα μέλη της. Η Βενετία ενέκρινε αρκετά παρόμοια αιτήματα, θέτοντας ως απαραίτητη προϋπόθεση οι διοριζόμενοι υπάλληλοι να έχουν την έγκριση των ρεκτόρων. Το κρίσιμο στοιχείο που καθόριζε την πρόσληψη του οικονομικού ήταν μια μη οικονομική παράμετρος: Η ιδιότητα του υπηκόου και του ντόπιου. Από κει και πέρα η κοινωνική θέση και η ένταξη σε ομάδες συμφερόντων αποτελούσαν ικανές ή όχι προϋποθέσεις για την απολαβή προνομίων.

Γίνεται φανερό ότι η ιδέα για το οικονομικό συνδεόταν άμεσα με την εξουσία. Το σχήμα ανταλλαγής και αμοιβαιότητας, που χαρακτήριζε την αφομοίωση της βενετικής εξουσίας από τους υπηκόους, λειτουργούσε και σε τοπικό επίπεδο, αρκεί όσοι είχαν αποκλειστεί από τις Συνελεύσεις να αποδέχονταν τον ηγετικό ρόλο τους. Η λειτουργία αυτού του σχήματος σε σχέση με τη βενετική εξουσία, κεντρική ή τοπική, δημιουργούσε συνθήκες που κατά κανόνα ευνοούσαν τη διαχείριση των κοινωνικών και οικονομικών θεμάτων από τις τοπικές ελίτ.

Μάρθα Πύλια

ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΟΡΟΙ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

Δεν πρόκειται να χρησιμοποιήσω εδώ τον όρο «χριστιανικές κοινότητες της τουρκοκρατίας» για να προσεγγίσω τις οικονομικές δραστηριότητες των κοινοτικών μηχανισμών που λειτουργούσαν στο εσωτερικό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας[1], επειδή η επανειλημμένη επιγραμματική του χρήση από την παραδοσιακή ιστοριογραφία παραπέμπει στη μεγιστοποίηση της αυτονομίας και του ρόλου των εν λόγω κοινοτήτων χωρίς να την προσγειώνει στον ιστορικό της περίγυρο. Άλλωστε, είναι γνωστό πως η κοινοτική οργάνωση των αλλόδοξων πληθυσμών της αυτοκρατορίας στηριζόταν σε παλιά μουσουλμανική πρακτική[2] και πως η οθωμανική διοίκηση δεν αναγνώριζε νομικά πρόσωπα αλλά λειτουργίες που επιτελούσαν τα φυσικά πρόσωπα, γι' αυτό ακριβώς απευθυνόταν ονομαστικά στους εκάστοτε αντιπροσώπους των κατακτημένων χριστιανών ή εβραίων[3]. Θεωρώ χρήσιμο να επαναλάβω άλλη μια φορά και εδώ το διοριστήριο ιεροδικαστικό έγγραφο του Ρήγα Παλαμήδη στη θέση του αντιπροσώπου Μονεμβασιάς, γιατί επεξηγεί απολύτως την παραπάνω έννοια της χριστιανικής εκπροσώπησης αλλά και τη διαδικασία διορισμού των αντιπροσώπων:

«Οι πρόκριτοι της επαρχίας Μπενέφσε της Κραταιάς Οθωμανικής Αυτοκρατορίας του βαρούς και όλων των χωρίων [...] άπαντες υπήκοοι (ραγιάδες) προσωπικώς δι' εαυτούς και επιτροπικώς ως αντιπρόσωποι των άλλων ραγιάδων, εμφανισθέντες ενώπιον ημών εν τω δικαστηρίω τούτω [...] εδήλωσαν ότι προς υπεράσπισιν, διεξαγωγήν και διευθέτησιν των αφορωσών την επαρχίαν των υποθέσεων εν τη πρωτευούση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, επειδή παρίσταται ανέφικτος ανάγκη να διορισθή αντιπρόσωπός τις, ο δε ειρημένος Ρήγας τυγχάνει ικανός [...] διά το λειτούργημα, διορίζουσι και αποκαθιστώσι τούτον γενικόν αντιπρόσωπον και πληρεξούσιον αυτών. Ο δε ειρημένος [...] εδήλωσεν ότι αποδέχεται [..]»[4].

---

[1] Από τη σχετική βιβλιογραφία αναφέρω ενδεικτικά τα εξής: Σ. Ασδραχάς, «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην τουρκοκρατία», στο Σ. Ασδραχάς (επιμ.), *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα 1988, σ. 123-143, του ιδίου, «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες», *Τα Ιστορικά*, 5/8 (1988), σ. 3-36, 5/9 (1988), σ. 229-258, Σ. Πετμεζάς, «Διαχείριση των κοινοτικών οικονομικών και κοινωνική ιεραρχία. Η στρατηγική των προυχόντων. Ζαγορά 1784-1822», *Μνήμων*, 13 (1991), σ. 77-102, Μ. Πύλια, «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)», *Μνήμων*, 23 (2001), σ. 67-98.

[2] Μ. Πύλια, *ό.π.*, σ. 68.

[3] Βλ. και Μ. Πύλια, *ό.π.*, σ. 70-74.

[4] *Στο ίδιο*, σ. 74.

Στηριγμένη, λοιπόν, σ' αυτή την πολιτική λογική επιχειρώ να ψαύσω τις ιδιωτικές οικονομικές συμπεριφορές των προσώπων που ήταν επιφορτισμένα με κοινοτικούς ρόλους, και μάλιστα τις οικονομικές στρατηγικές που ανέπτυσσαν για να ενισχύσουν κατά περίπτωση τα συμφέροντα της κομματικής τους φατρίας[5] αλλά και τη δική τους θέση μέσα στο τοπικό πολιτικό στερέωμα. Η επιχειρηματολογία που ακολουθεί, στηριγμένη στις πληροφορίες των πηγών, αποκαλύπτει οικονομικές συμπεριφορές που εξελίσσονταν στις παρυφές της οθωμανικής νομιμότητας και μαρτυρούσαν τον βαθμό απορρύθμισης του συστήματος: Οι εκμισθώσεις των φορολογικών εισοδημάτων από τους τοπικούς άρχοντες κατέληγαν σε δυσβάσταχτα ποσά για τους φορολογούμενους, ενώ οι υψηλές αμοιβές τής οποιασδήποτε μεσολάβησης προς την κεντρική διοίκηση επιβάρυνε ακόμη περισσότερο τους ήδη καταχρεωμένους ραγιάδες. Οι φοροεισπρακτικοί μηχανισμοί εξυπηρετούσαν εν τέλει τους τοπικούς άρχοντες που μεσολαβούσαν, καθώς η κεντρική διοίκηση εισέπραττε υποπολλαπλάσιο ποσό από εκείνο που τελικά βάρυνε τον φορολογούμενο πληθυσμό[6]. Η κεντρική εξουσία με τη σειρά της επιχειρώντας να ελέγξει την αυξανόμενη πολιτική και οικονομική εξουσία των τοπικών αρχόντων «έλαιον και θείον έρριπτεν εις το πυρ των έριδων»[7], οι οποίες ενδημούσαν στις αυλές των τοπικών αρχόντων, με αποτέλεσμα την πολιτική, την οικονομική αλλά και τη φυσική εξόντωση των τοπικών αυθεντιών, κατάσταση που επιβάρυνε ολοένα και περισσότερο την αστάθεια του συστήματος.

Το πληροφοριακό υλικό αντλώ κυρίως από την αλληλογραφία που βρίσκεται στο Αρχείο Ρήγα Παλαμήδη[8], γραμματέα του πασά του Μοριά και κατόπιν αντιπροσώπου (*vekil*) των καζάδων Τριπολιτσάς και Μονεμβασιάς στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας[9], από το Αρχείο Περρούκα[10] –αρχείο της επιφανούς οικογένειας προεστών του Άργους, που επίσης διατηρούσε προεπαναστατικά επίσημο αντιπρόσωπο στην Πόλη[11]– και από τα Αρχεία της γνωστής οικογένειας προεστών Δεληγιάννη[12].

---

[5] Αναφέρω ενδεικτικά τα εξής: J. Alexander, «Some aspects of the strife among the moreot Christian notables, 1789-1816», *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών*, 5 (1974-75), σ. 473-504, Δ. Σταματόπουλος, «Κομματικές φατρίες στην προεπαναστατική Πελοπόννησο», *Ίστωρ*, 10 (1997), σ. 185-233, M. Pylia, «Conflits politiques et comportements des primats chrétiens...», στο Antonis Anastasopoulos και Elias Kolovos (επιμ.), *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850, Proceedings of an International Conference, December 2003*, Ρέθυμνο 2007, σ. 137-147.

[6] Βλ. παρακάτω την περίπτωση Δεληγιάννη, Παπατσώνη και Παπαλέξη, υποσημ. 36, 38, 39.

[7] Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας ή ο Ιερός των Ελλήνων Αγών*, Αθήνα 1976, σ. 28.

[8] ΓΑΚ, Συλ. Γιάννη Βλαχογιάννη, φάκελος Γ1β, υποφάκελος Ρ. Παλαμήδη.

[9] Χρημάτισε σε πολύ νεαρή ηλικία γραμματέας του πασά του Μοριά, και μάλιστα κατά την περίοδο που δραγουμάνος ήταν ο πατριός του Θεοδόσης Μιχαλόπουλος, και διορίστηκε *βεκίλης* το 1818, σε ηλικία 24 ετών· βλ. ΓΑΚ, ό.π.

[10] Πρόκειται για πλούσιο αρχείο που βρίσκεται στην Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος (ΙΕΕΕ). Παραθέτω παρακάτω τα έγγραφα που χρησιμοποιώ με την ταξινομική τους ένδειξη.

[11] Όπως προκύπτει από το αμέσως παραπάνω αρχειακό υλικό· βλ. και υποσημ. 55-56, 65.

[12] Ευτυχία Λιάτα, *Αρχεία της Οικογένειας Δεληγιάννη, Γενικό Ευρετήριο*, Εταιρεία των Φίλων του Λαού, Αθήνα 1992.

Οι *βεκίληδες*, δηλαδή οι εκπρόσωποι των διοικητικών περιφερειών στην «πηγή της εξουσίας»[13] (όπως ενδεικτικά χαρακτηρίζεται η οθωμανική πρωτεύουσα στην αλληλογραφία που προανέφερα), λειτουργούσαν ως μεσολαβητές για τη διεκπεραίωση των συμφερόντων των αρχόντων (χριστιανών και μουσουλμάνων) των παραπάνω περιφερειών, αλλά ταυτόχρονα φρόντιζαν για τα δικά τους ιδιαίτερα οικογενειακά ή προσωπικά, πολιτικά ή οικονομικά συμφέροντα. Σύμφωνα με τις πληροφορίες των πηγών, φαίνεται πως οι *βεκίληδες* αναλάμβαναν την προαγορά δημόσιων εισοδημάτων (*iltizam*) για λογαριασμό εντολέων που μπορούσαν να είναι ακόμη και οθωμανοί αξιωματούχοι, την κατάθεση αναφορών (*arz ve mahzar*) στην οθωμανική ή πατριαρχική αυλή αλλά και την καταγγελία των δικών τους πολιτικών αντιπάλων ή των εντολέων τους ως καταχραστών ή ταραξιών[14]. Μάλιστα, σχετικά με το *iltizam*, στην αλληλογραφία Παλαμήδη γίνεται σαφές ότι επρόκειτο αποκλειστικά για ετήσιες προαγορές εισοδημάτων (*mukata'a*)[15] και όχι για ισόβιες (*malikâne*), καθώς οι πρώτες επέτρεπαν στο οθωμανικό ταμείο να διαπραγματεύεται κάθε χρόνο και να μεγιστοποιεί με την αναπροσαρμογή τις εισπράξεις του.

Οι *βεκίληδες* επιχειρούσαν επίσης να επηρεάσουν τον διορισμό των δραγουμάνων του Μοριά[16] και φρόντιζαν για την έκδοση ή την αναίρεση αφορισμών από την Ιερά Σύνοδο και για τον εκθειασμό ή, αντίθετα, τη διαβολή ιερέων στο Πατριαρχείο ανάλογα με τις συμμαχίες και τις σχετικές συγκυρίες που εξελίσσονταν στις περιφέρειες που εκπροσωπούσαν. Πάσχιζαν, επίσης, να υποστηρίζουν τις αναφορές και τις καταγγελίες τους προς την Πύλη με την υποστήριξη του Πατριαρχείου[17].

Το αξίωμα του δραγουμάνου, δηλαδή του διερμηνέα του πασά του Μοριά, προσώπου σε άμεση και καθημερινή επικοινωνία με τον πασά και κύριου μεσολαβητή ανάμεσα σε αυτόν και τους χριστιανούς τοπικούς άρχοντες, φαίνεται πως ήταν ένας από τους πιο περιζήτητους διορισμούς, μία από τις υψηλότερες πολιτικές θέσεις που οι μεγάλες χριστιανικές οικογένειες προεστών επιχειρούσαν να προσεταιριστούν για δικό τους όφελος. Εν τούτοις, συνέβαινε να αφανίζονται από τα έξοδα ακόμη και εκείνοι που κατόρθωναν τον διορισμό του δικού τους υποψήφι-

---

[13] ΓΑΚ, ό.π., επιστολή Σωτήρου Κουγιά, Τριπολιτζά 01/05/1819.

[14] Τα αρχεία που χρησιμοποιώ εδώ αλλά και τα *Απομνημονεύματα* των προεστών βρίθουν από σχετικές καταγγελίες. Πρόκειται για πάγια τακτική τόσο των χριστιανών τοπικών αρχόντων όσο και των οθωμανών αξιωματούχων, την οποία υποδαύλιζε η κεντρική εξουσία για να διατηρεί τον έλεγχο. Ενδεικτικά αναφέρω τα εξής: Κ. Δεληγιάννη, *Απομνημονεύματα*, τ. 16/1, Αθήνα 1957, σ. 19-21, Π. Παπατσώνη, *Απομνημονεύματα από των χρόνων της τουρκοκρατίας μέχρι της βασιλείας Γεωργίου Α΄*, Αθήνα 1993, σ. 32-34, 52-53.

[15] «Ηξεύρω αυθέντα μου ότι οι μουκατάδες και μποξιάδες έρχονται του μόρα βαλισί και όθεν θέλει τους δίδει, πλην και από αυτού ανίσως και γράψουν του μόρα βαλισί δεν κάνει αλέως», ΓΑΚ, ό.π., επιστολή Παναγιωτάκη Καλογερά, Μονεμβασιά, 02/04/1820.

[16] Η υπόθεση αυτή απασχολεί τόσο τον προεστό Τριπολιτσάς Σωτήρο Κουγιά που καθοδηγεί τον Ρήγα Παλαμήδη, όσο και την οικογένεια Περρούκα. Είναι προφανές πως υποστηρίζουν διαφορετικό υποψήφιο. Βλ. υποσημ. 57, 67.

[17] ΓΑΚ, επιστολή Παναγιωτάκη Καλογερά, ό.π.

ου[18]. Ούτως ή άλλως, οποιοδήποτε διάβημα των αρχόντων «εις την πηγήν της εξουσίας» είχε τη δική του λαθραία χρηματική τιμή.

Με αυτή την υπόγεια και πάγια τακτική μεταφέρονταν γενναία εισοδήματα προς την κορυφή της ιεραρχίας (την τοπική αλλά και την κεντρική), τα οποία οι διαμεσολαβητικοί μηχανισμοί αφαιρούσαν λεηλατικά από την παραγωγική διαδικασία και εξαιρούσαν από το οθωμανικό θησαυροφυλάκιο. Και μάλιστα, οι μεσολαβητές αυτοί που δεν ήταν άλλοι από τους χριστιανούς *κοτζαμπάσηδες* ή τους μουσουλμάνους *αγιάνηδες*, επιχειρούσαν σταθερά, όσο το επέτρεπε η φοροδοτική αντοχή των υπηκόων, να ενσωματώνουν τα υπέρογκα έξοδα των υπόγειων πολιτικών μεσολαβήσεων στους καταβαλλόμενους φόρους. Η οικογένεια Ζαΐμη είχε δε καταφέρει να μετατρέψει σε σταθερή φορολογική υποχρέωση της επαρχίας Καλαβρύτων το γιγαντιαίο ποσό που όφειλε στην οθωμανική διοίκηση για να της επιστραφεί η δημευθείσα περιουσία της, λόγω της συμμετοχής της στην εξέγερση του 1769[19].

Εν τέλει, οι μοραΐτες τοπικοί άρχοντες στο περιθώριο των λειτουργιών που επιτελούσαν και του οποιουδήποτε άμεσου οικονομικού οφέλους επιχειρούσαν να αποκομίσουν από αυτές, ασκούσαν παράλληλες οικονομικές δραστηριότητες που ευνοούσε η πολιτική τους θέση, ενώ ταυτόχρονα η οικονομική τους επιφάνεια ενίσχυε την πολιτική τους μακροβιότητα. Με άλλα λόγια η πολιτική εξουσία επέτρεπε την απολύτως αντιπαραγωγική διαχείριση του παραγόμενου προϊόντος και, εν πολλοίς, μέσα από τη διαδικασία αυτή η οικονομική εξουσία προσδιόριζε τους πολιτικούς ρόλους, τις θέσεις και τις αποφάσεις[20].

Ανάμεσα στις αντιπαραγωγικές συνήθειες που ενδημούσαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία οφείλω να προσθέσω επιγραμματικά τον αποθησαυρισμό που προκαλούσε η συνεχής υποτίμηση του νομίσματος, και την επιδεικτική καταναλωτική συμπεριφορά που υπαγόρευε το απολύτως ασταθές οικονομικό και πολιτικό μοντέλο της ύστερης οθωμανικής εποχής: Συνήθως αποθησαυρίζονταν πολύτιμα μέταλλα και υφάσματα για να ρευστοποιηθούν τη στιγμή της κρίσης, ενώ η επιδεικτική κατανάλωση από πρόσωπα ανώτερων αλλά και χαμηλότερων αξιωμάτων και εισοδημάτων αποσκοπούσε στο να αναπαραστήσει την πραγματική ή εικονική συμμετοχή σ' ένα υψηλότερο κοινωνικό καθεστώς[21]. Η καταγραφή των δημευθέ-

---

[18] Βλ. παρακάτω, υποσημ. 67.

[19] «Δοσίματα δι' άλλα τινά αντικείμενα λεγόμενα, [...] μάλι μουρτεκιμπίν [;] Διά τα δημευθέντα κατά την επανάστασιν των 1769 πράγματα τινά, αλλ' επιστραφέντα διά της αποδοχής της επαρχίας του να πληρώνει δι' αυτά ετήσιον τι δόσιμον ως τοιούτον, επλήρωνε η επαρχία αύτη διά τα κτήματα των Ζαΐμηδων αδελφών, Παναγιώτη και Αδρούτζου και Γιάννη», ΓΑΚ, ό.π., φάκελος Γ1α, έγγραφο 82.

[20] Σωρεία μαρτυριών μας πληροφορούν για τον χρηματισμό των αρχών και την εξαγορά των αξιωμάτων. Αυτό, άλλωστε, αποδεικνύει και η διαδικασία που ακολουθείται στην προαγορά των φόρων από τον Ρήγα Παλαμήδη για λογαριασμό του Χουσεΐν Μπέη Χασάν Μπέη Ζαδέ. Βλ. παρακάτω, υποσημ. 49.

[21] Για τις συμπεριφορές αυτές γενικά βλ. Σ. Ασδραχάς, *Οικονομία και νοοτροπίες*, σ. 167, 168· για τον αποθησαυρισμό βλ. Ε. Φραγκάκη-Syrett, *Το εμπόριο της Σμύρνης τον 18ο αιώνα (1700-1820)*, Αθήνα 2010, σ. 2· για την επιδεικτική κατανάλωση βλ. Μ. Καλλινδέρης, *Τα λυτά έγγραφα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης 1676-1808*, Θεσσαλονίκη 1951, σ.

ντων κινητών περιουσιακών στοιχείων από το σπίτι της οικογένειας Δεληγιάννη μετά την εκτέλεση του γενάρχη της (Φεβρουάριος 1816) αλλά και μια δεύτερη καταγραφή των κινητών περιουσιακών στοιχείων που η ίδια οικογένεια αποθήκευσε λίγο πριν την ελληνική Επανάσταση (1η Μαρτίου 1821), αποκαλύπτει πληθώρα κοσμημάτων, πολύτιμων αντικειμένων και πολυτελών υφασμάτων[22].

Οι χριστιανοί τοπικοί άρχοντες υιοθετούσαν, λοιπόν, τις παραπάνω προσωπικές συμπεριφορές και απολάμβαναν τα οφέλη της επικοινωνίας τους με τις οθωμανικές αυλές. Σε επιστολή του προς τους Περρουκαίους ο Ρήγας Παλαμήδης αναφέρει σχετικά με διαφιλονικούμενη καλλιεργημένη γη ότι «εις το χωράφι αυτό εξαρχής χέρι δεν έβανα, εάν κατά την προσταγήν του ιτζέτπεη εφένδη δεν εδιορίζετο ναζύρης[23] εις τούτο ο άρχων πατέρας της και εάν η ευγενεία του δεν μοι έδιδεν την άδειαν»[24]. Είναι προφανές πως η κατοχή της γης δεν υποστηρίζεται με άλλους «τίτλους» εκτός από τη σύμφωνη γνώμη του οθωμανού αξιωματούχου.

Σε άλλη περίπτωση οι άνθρωποι του «ενδοξομεγαλοπρεπέστατου μουσταφέμπεϊ»[25] των Πατρών παρακάμπτουν συμφωνίες του ίδιου του μπέη για πώληση σταφίδας σε χριστιανό έμπορο, για να την δώσουν τελικά –ακόμη και στην ίδια τιμή– στον Χαράλαμπο Περρούκα: «Ο ενδοξομεγαλοπρεπέστατος μουσταφέμπεϊ εφένδης μας είχεν σταφύδαν αυτού εις βοστίτσαν και πάτραν την οποίαν έγραψεν να την δώση με το να ευρέθη εδώ ο μόνον Χ΄΄Φιλιππής και εζήτησεν να αγοράσει [... όμως] οι αυτού επιτροποί του είχαν προσυμφωνίσει με την ευγενεία σας [...]. η ενδοξομεγαλοπρεπεία του μαθών τούτο εδυσαρεστήθη ευχαριστούμενος κατά πάντα λόγον να την λάβει η ευγενεία σας [...] η τιμή οπού ο Φιλιππής έδωσεν είναι τάλαρα 70: το μεγαλίτερον χισμέτι σας είναι το να παρθή εις αυτό και προσπάθισον όσον γίνεται να μην λάβη την παραμικράν δυσαρέσκειαν»[26].

Σχετικά –και απολύτως συνοπτικά– με το οικονομικό προφίλ των χριστιανών προκρίτων στην προεπαναστατική Πελοπόννησο επισημαίνω και εδώ[27] α) πως κα-

---

90-102 και Ν. Σαρρής, *Προεπαναστατική Ελλάδα και Οσμανικό κράτος από το χειρόγραφο του Σουλεϊμάν Πενάχ Εφέντη του Μοραΐτη*, Αθήνα 1993, σ. 309-311.

[22] Εταιρεία των Φίλων του Λαού, Αρχεία Οικογένειας Δεληγιάννη, ΙΙΙ. Λογαριασμοί, φάκελος 1, υποφάκελος 4: «ότι πράγμα μας επήραν από τα οσπίτια μας 1816: Φεβρουαρίου 7:» και φάκελος 2, υποφάκελος 3.

[23] nazır: Επιβλέπων.

[24] Στα παραθέματα διατηρείται η ορθογραφία των πηγών. 13/07/1817, Τριπολιτζά, ΙΕΕΕ, έγγραφο 47396. Ίσως πρόκειται για τα 50,25 στρέμματα που φέρεται να κατέχει και να εκμεταλλεύεται στον Βάλτο του Άργους· βλ. ΓΑΚ, ό.π.

[25] Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για τον βοϊβόδα των Πατρών, «άνθρωπον εγνωσμένης φρονήσεως», όπως παρατηρεί ο Κανέλλος Δεληγιάννης, ο οποίος από τον Ιούνιο ώς τον Νοέμβριο του 1820 διορίστηκε καϊμακάμης, δηλαδή αντικαταστάτης του νέου πασά του Μοριά Χουρσίτ. Βλ. Κ. Δεληγιάννης, *ό.π.*, σ. 100-101.

[26] ΙΕΕΕ, έγγραφο 45416/2, 18/03/1820, Τριπολιτζά, (υπογραφή Σωτήρος).

[27] Βλ. περισσότερο αναλυτικά, M. Pylia, «Les notables moréotes, fin du XVIIIe début du XIX siècle: fonctions et comportements», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Paris I, Panthéon Sorbonne, Παρίσι 2001, σ. 203-213, 217-242, 338-348 και της ιδίας, «Η γαιοκτησία στην περιοχή της Τριπολιτσάς κατά την τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά*, 17/33 (2000), σ. 229-252.

τείχαν περιορισμένη γαιοκτησία σε σχέση με εκείνη των οθωμανών ντόπιων αρχόντων, πως καταπιάνονταν με εμπορικές και κυρίως με δανειστικές δραστηριότητες που ευνοούσε η αρμοδιότητά τους να συγκεντρώνουν και να καταβάλουν στη διοίκηση τους φόρους[28], β) πως σε περιορισμένη κλίμακα συμμετείχαν στις εκμισθώσεις δημόσιων προσόδων και, τέλος, γ) πως κάποιοι από αυτούς επιδίδονταν σε χρυσοφόρες εκμισθώσεις εισοδημάτων της οθωμανικής αυλής στον Μοριά[29].

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως στην κλίμακα των εισοδημάτων και των περιουσιών οι μοραΐτες χριστιανοί τοπικοί άρχοντες υπολείπονταν κατά πολύ των αντίστοιχων μουσουλμάνων *αγιάνηδων* οι οποίοι δεν κατείχαν μόνο τις πιο εκτεταμένες και προσοδοφόρες καλλιέργειες, όπως και τη μερίδα του λέοντος στις αστικές ιδιοκτησίες, αλλά σχεδόν μονοπωλούσαν τις εκμισθώσεις των δημόσιων προσόδων[30]. Εν τέλει, οι χριστιανοί περιορίζονταν στο στενό πλαίσιο που επέτρεπαν οι δραστηριότητες των μουσουλμάνων αρχόντων και είχαν συντριπτικά μικρότερη συμμετοχή στην ιδιοποίηση του παραγόμενου προϊόντος[31].

Οι μοραΐτες *αγιάνηδες* στήριζαν την οικονομική παντοδυναμία στην πολιτική τους επιρροή που προέκυπτε από την άμεση σχέση με την οθωμανική διοίκηση, ενώ οι ίδιοι, τουλάχιστον σε αυτή την ύστερη περίοδο, δεν είχαν καμία εξοικείωση με τα στρατιωτικά αξιώματα[32]. Κατείχαν συχνά το αξίωμα του *βοϊβόδα*, δηλαδή του εντεταλμένου της οθωμανικής διοίκησης για την εκμίσθωση και τη συγκέντρωση των φόρων των επαρχιών. Με αυτή την ιδιότητα βρίσκονταν σε διαρκή επικοινωνία με τους χριστιανούς τοπικούς άρχοντες, οι οποίοι με τη σειρά τους κατένειμαν και περισυνέλεγαν για λογαριασμό του *βοϊβόδα* τις φορολογικές υποχρεώσεις στις δικές τους περιφέρειες[33]. Η παραπάνω σαφώς ιεραρχημένη σχέση ανάμεσα σε μουσουλμάνους και χριστιανούς τοπικούς άρχοντες αποτυπωνόταν στη μεγαλύτερη ευχέρεια πρόσβασης των πρώτων στον παραγόμενο πλούτο και στην προφανή πολιτική εξάρτηση των δεύτερων από τους πρώτους.

Οι διαθέσιμες πηγές μάς επιτρέπουν να προσεγγίσουμε ενδεικτικά τις τάσεις κερδοφορίας των χρηματικών δραστηριοτήτων των χριστιανών αρχόντων: Αν θεωρήσουμε πως ο συνήθης ετήσιος τόκος δανεισμού κυμαινόταν από 12% έως 20%[34], στα οικονομικά κατάστιχα της οικογένειας Δεληγιάννη το ετήσιο κέρδος από δύο

---

[28] Μ. Πύλια, «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων», *ό.π.*, σ. 80-81.

[29] Πρόκειται για τους Δεληγιανναίους, την οικογένεια Παπατσώνη και Παπαλέξη: «η προστάτριά μας Μπεϊάν Σουλτάνα αδελφή του Σουλτάν Σελίμη, είχε μαλικιαινά (φέουδον) τας εξ επαρχίας της Πελοποννήσου, την Καρύταιναν, το Φανάρι, την Αρκαδιάν, το Νεόκαστρον, τα Εμπλάκικα και την Καλαμάταν εις τας οποίας είχεν επιτρόπους τον πατέρα μου Δεληγιάννη, τον Παπααλέξην και τον Παπατσώνην υπέρ τα εικοσιπέντε έτη, και εσύναζον τα εισοδήματά της»· βλ. Κ. Δεληγιάννης, *ό.π.*, σ. 58.

[30] M. Pylia, «Les notables moréotes», ό.π., σ. 124, 125, 188, 344, της ιδίας, «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων», *ό.π.*, σ. 79-80.

[31] Μ. Πύλια, «Η γαιοκτησία», *ό.π.*, σ. 242-243.

[32] Y. Nagata, *Muhsin-zâde Mehmet Paşa ve Âyânlık Müessesesi*, Τόκιο 1976, σ. 63.

[33] M. Pylia, «Les notables moréotes», ό.π., σ. 55-56.

[34] M. Pylia, «Les notables moréotes», ό.π., σ. 75 και της ίδιας, «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων», *ό.π.*, σ. 80-81.

εκμισθώσεις τοπικών φορολογικών προσόδων ανέρχεται αντίστοιχα σε 19% και 31%[35], ενώ ο Παπατσώνης, σε ένα μόνο έτος, το 1772, κατόρθωσε να υπερτετραπλασιάσει το κεφάλαιο που κατέβαλε για την προαγορά των εισοδημάτων της σουλτάνας «Μπεϊάν»[36]. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία πως το είδος των παραπάνω εισοδημάτων που συγκέντρωναν οι χριστιανοί τοπικοί άρχοντες, οφειλόταν στην εύνοια και τη συναίνεση των οθωμανικών αρχών. Όσο για τα «υπερκέρδη» του Παπατσώνη, αν και περιορίστηκαν από τις διεκδικήσεις των αντιπάλων του[37], παρέμειναν πολλαπλάσια της καταβαλλόμενης ετήσιας προαγοράς του εισοδήματος της σουλτάνας[38].

Με την προνομιακή εκμίσθωση των εισοδημάτων της ίδιας σουλτάνας στην Πελοπόννησο καταπιάνονταν άλλωστε οι Δεληγιανναίοι και ο Παπαλέξης[39], ενώ από τα κοινά οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα της εν λόγω δραστηριότητας φαίνεται τελικά πως προέκυψε η συμμαχία που ο Μιχαήλ Οικονόμου ονόμασε «καρυτινομεσσηνιακό» κόμμα[40]. Συμπερασματικά, από τις διαθέσιμες μαρτυρίες προκύπτει πως η προαγορά των φόρων και των εισοδημάτων της αυτοκρατορικής αυλής αποτελούσε εξαιρετική και σπάνια διέξοδο για τα κεφάλαια των χριστιανών αρχόντων οι οποίοι επιδίδονταν στον δανεισμό των καταχρεωμένων φορολογουμένων αλλά και τον δανεισμό των επίσης καταχρεωμένων κοινοτήτων που εκπροσωπούσαν[41].

Τα εισοδήματα που εν τέλει συγκέντρωναν οι χριστιανοί τοπικοί άρχοντες, ήταν πολλαπλά: Δίπλα από τη μικρή ή μεγάλη γαιοκτησία και την ενδεχόμενη αστική περιουσία[42], δίπλα από τον δανεισμό και την ενδεχόμενη συμμετοχή στις εκμισθώσεις δημόσιων εισοδημάτων, δίπλα ενδεχομένως και από τις μικρές ή μεγαλύτερες εμπορικές επιχειρήσεις[43], δίπλα από τους νόμιμους μισθούς, είχαν τη δυνατότητα να κερδίζουν και από τις μεσολαβήσεις που επιχειρούσαν: Ο Π. Παπατσώνης στη λιτή αλλά πολύ κατατοπιστική αφήγηση των οικονομικών δραστηριοτήτων της δικής του οικογένειας το δηλώνει ρητά: «Ο δε προεστός ωφελείτο και από τα βασιλικά δοσίματα αν ήθελεν, εκτός δε τούτων των ωφελημάτων είχε και τυχηρά πάμπολλα ετησίως»[44]· αυτό σημαίνει ότι ιδιοποιείτο τη διαφορά ανάμεσα στον εκάστοτε εισπραττόμενο φόρο και σε αυτόν που καταβαλλόταν στο οθωμανικό δημόσιο, και ακόμη ότι «ωφε-

---

[35] Εταιρεία των Φίλων του Λαού, Αρχεία Δεληγιάννη, ΙΙΙ, Λογαριασμοί, υποφάκελος 2.

[36] «Ενοικίασεν δε ταύτην [την επαρχίαν] ο παπούλης ημών συγχρόνως τον επικαρπίας φόρον αυτής διά δέκα πέντε χιλιάδας γρόσια κατ' έτος [...] Εις δε το πρώτον έτος της ενοικιάσεως του 1772 εισεπράχθησαν κατά τα σωζόμενα κατάστιχα του παπούλη μου [...] εγέμισεν το όλον της ενοικιάσεως της εσοδείας της πρώτης χρονιάς εξήκοντα οκτώ χιλιάδες και οκτακόσια γρόσια, αριθ. 68.800», Π. Παπατσώνη, *ό.π.*, σ. 30-31.

[37] Π. Παπατσώνη, *ό.π.*, σ. 32-34.

[38] *Στο ίδιο*, σ. 32.

[39] M. Pylia, «Conflits politiques», *ό.π.*, σ. 142.

[40] Μ. Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 26.

[41] Μ. Πύλια, «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων», *ό.π.*, σ. 80-81.

[42] M. Pylia, «Les notables moréotes», ό.π., σ. 138, 139.

[43] Στο ίδιο, σ. 224-229.

[44] Π. Παπατσώνη, *ό.π.*, σ. 31.

λείτο» ξεχωριστά από όλες τις πολιτικές υπηρεσίες που παρείχε, όπως για παράδειγμα την κατάθεση και την παρακολούθηση των καταγγελιών και τη διεκδίκηση θέσεων και εκμισθώσεων για τους ανθρώπους του περιβάλλοντός του.

Είναι αποκαλυπτική προς αυτή την κατεύθυνση η προαναφερθείσα αλληλογραφία του Ρήγα Παλαμήδη. Ως απεσταλμένος του καζά της Μονεμβασιάς στην Πόλη, ο Παλαμήδης αναλαμβάνει, μεταξύ άλλων, να διεκπεραιώσει την εξορία ενός επικίνδυνου (κατά την αλληλογραφία) μουσουλμάνου αξιωματούχου[45] –με τη σύμφωνη γνώμη των αγάδων και των *κοτζαμπάσηδων*– έναντι 2.500 γροσιών καταρχάς και 3.000 κατόπιν[46]. Επίσης αναλαμβάνει να εξασφαλίσει για λογαριασμό του «ενδοξοτάτου» Μουσταφά Μπέη Χασάν Μπέη Ζαδέ, αγά της Μονεμβασιάς, την εκμίσθωση του μουκατά[47] και του σαλιανέ[48] της περιοχής, με «χετιγιέν», δηλαδή δώρο για τις υπηρεσίες του «πολλά μεγαλήτερον» από 1.000 γρόσια[49]. Μάλιστα, ο Παναγιωτάκης Καλογεράς, προεστός Μονεμβασιάς, προετίθετο από την πλευρά του να συμπληρώσει την «τιμή» της μεσολάβησης για τη διεκπεραίωση της εξορίας του εν λόγω ανεπιθύμητου με άλλα 500 γρόσια για τους κόπους του Παλαμήδη, αποβλέποντας βέβαια και στην εύνοια του Μπέη[50]. Ο δε Μουσταφά Μπέης, από τη δική του πλευρά, εκτιμούσε ότι 2.000 γρόσια αρκούσαν και για το «χισμέτι» του Παλαμήδη, δηλαδή τις υπηρεσίες του για την επίτευξη της εξορίας[51].

Βέβαια, το ζήτημα που προέκυψε ήταν ότι ο Παλαμήδης ζητούσε πολλαπλάσια ποσά για την τελεσφόρηση των υποθέσεων. Εν τέλει προσέκρουσε στην άρνηση και τον θυμό των εντολέων του, οι οποίοι με τη σειρά τους του υπενθύμισαν πως τα προτεινόμενα ποσά για την κατακύρωση των εκμισθώσεων ξεπερνούσαν όχι μόνο το

---

[45] «[...] και από τον ρηθέντα αλή μπέην ηπραχήμ μπέη ζαδέν έγινεν ηντιφάκι, και εσυνάχθησαν όλον επτά αγάδες και συνομίλησαν μυστικώ τω τρόπω ότι δεν είναι άλλος τζαρές παρά να τον γράψουν εις το κραταιόν δεβλέτι, οπού να γίνη νέφι. και να σταλθή εις ένα μέρος να ησυχάση ο τόπος. να παύσουν τα νευσανιγιέτια και τα κακά του τόπου [...] όθεν διά αγάπην θεού πάσχισε εις τούτο οπού να γενή νέφι και να εξορισθή εις τόπον μακρινόν, να ησυχάση ο κόσμος, ότι μας εχάλασεν τον τόπον δύο φοραίς έφερε το κάστρον εις το φεσάτι, και ακολούθησαν έξι επτά σκοτώματα τουρκών και δύο χριστιανών. και ώστε να ειρηνεύσουν εδοκίμασεν ο κόσμος τόσα έξοδα»· βλ. ΓΑΚ, ό.π., επιστολή Παναγιωτάκη Καλογερά, Μονεμβασιά, 02/04/1820.

[46] ΓΑΚ, ό.π., στην ίδια επιστολή, και σε άλλη του ιδίου, Τριπολιτζά, 25/11/1820.

[47] mukata'a: Εκμίσθωση δημόσιων εισοδημάτων για περιορισμένη διάρκεια, κατά προτίμηση ετήσια.

[48] salyâne: Χρονιάτικο, ετήσια δημόσια εισφορά.

[49] «Ανίσως και μας αληβερντίζετε και τον μουκατάν, χίλια γρόσια σας υπόσχομαι διά χετιγιέν σας. ανίσως και διά τον σαλιανέν με του θεού την βοήθειαν μας ηθέλατε τον μισόν διά να τον λάβω, τάξιμον φίλε μου δεν σας κάνω, όμως το χισμέτι σας είναι μεγάλον ο χετιγιέ σας είναι πολλά μεγαλήτερος και εγώ όλος ηδικός σας»· βλ. ΓΑΚ, ό.π., επιστολή Μουσταφά Χασάν Μπέη Ζαδέ, Μονεμβασιά, 12/04/1820.

[50] «Φαίνεται ότι σας έδειξαν διά αυτήν την υπόθεσιν δύο χιλιάδες γρόσια, όμως εγώ ο δούλος σας ημπορώ να τα κάνω δύο ήμισυ χιλιάδες γρόσια οπού να εξοδεύσετε εις ταις πόρταις και να μείνουν και της ευγενείας σας διά τους κόπους σας»· βλ. ΓΑΚ, ό.π., επιστολή Παναγιωτάκη Καλογερά, Μονεμβασιά, 02/04/1820.

[51] ΓΑΚ, ό.π., επιστολή Μουσταφά Χασάν Μπέη Ζαδέ, Μονεμβασιά, 02/04/1820.

προσδοκώμενο κέρδος αλλά και αυτό ακόμη το προσδοκώμενο συνολικό ποσό του εισπραττόμενου φόρου: «διά του σαλιανέ την υπόθεσιν, μας εδίξατε ένα πλήθος άσπρων όπου πρέπει να πουλήσωμεν και αυτόν τον σαλιανέν και να μην εμπορέσωμεν να δώσωμεν αυτήν την ποσότητα»[52]. Η διατύπωση αυτή μας πληροφορεί για την πρακτική της μεταπώλησης των ήδη προαγορασμένων δημόσιων εισοδημάτων και για την παρεμβολή εν τέλει περισσότερων ενδιαμέσων από εκείνους που τυπικά προβλέπονταν. Το αποτέλεσμα έχει ήδη αναφερθεί: Υψηλότερη φορολογική επιβάρυνση για τους υπηκόους και λιγότερα εισοδήματα στο οθωμανικό θησαυροφυλάκιο.

Όταν ο Παλαμήδης δεν πέτυχε καμία από τις ανειλημμένες υποχρεώσεις, ο Παναγιωτάκης Καλογεράς τον απείλησε ότι στο εξής πρέπει να αρκεσθεί στον μισθό της αντιπροσώπευσης του καζά: «Ο μισθός του βετζαλετίου σας είναι διά γρόσια εξακόσια τον χρόνον και ό,τι δούλευσιν κάμετε κατά τον μαδέν να γίνεται και το ηκράμι σας. λοιπόν βαστάτε το παρόν γράμμα μου διά βεβαίωσίν σας ότι μόνον εξακόσια γρόσια έχετε να λαμβάνετε από τον καζάν μας χρόνον καιρόν διά το βετζαλετλίκι σας, και να μην ηξεύρωμεν τίποτα άλλο»[53]. Πράγματι η είσπραξη του ετήσιου μισθού και μόνον συνιστούσε απειλή για τον Παλαμήδη, καθώς αποτελούσε πενιχρή υποδιαίρεση των προσδοκώμενων αμοιβών του και ισοδυναμούσε περίπου με το προτεινόμενο «δώρο» για τη διεκπεραίωση της εξορίας, υπολειπόταν δε από το «δώρο» για την εξασφάλιση του μουκατά κατά 40%.

Θα μπορούσαμε να χρεώσουμε την αποτυχία στον Παλαμήδη και να του αποδώσουμε αναποτελεσματικότητα και πλεονεξία. Είναι όμως γεγονός πως ανεξάρτητα από τις προσωπικές του ικανότητες, οι σύγχρονες πηγές μαρτυρούν συλλήβδην τη δραματική υπερφόρτωση των φορολογικών υποχρεώσεων αλλά και του κόστους των προσφυγών προς την εξουσία από εντεταλμένους διαμεσολαβητές, μουσουλμάνους ή χριστιανούς τοπικούς άρχοντες, ή και οθωμανούς αξιωματούχους.

Ενδεικτικό της διαφθοράς και της συνακόλουθης επιβάρυνσης των οικονομικών της κεντρικής εξουσίας αλλά και των πνιγηρών κοινοτικών υποχρεώσεων είναι το παρακάτω παραστατικό απόσπασμα που προέρχεται από επιστολή των προεστών της Πάτρας προς «ενδοξομεγαλειώτατον» αξιωματούχο του Μορέως:

«ηδέ τώρα τίνος να αναφέρομεν τοιαύτες προτάσεις, και ποίος να μας δώση ακρόασιν επειδή και το σεντούκι της πολιτείας μας έχει πληρωμένα τριών χρόνων αγαλίκι της ενδοξομεγαλειότητός σας, έχει και πληρωμένα εις βασιλεύουσαν εξήντα τόσες χιλιάδες γρόσια, και από μουκατά ένας παράς δεν έπεσε μέσα εις το σεντούκι, καθώς σας είναι γνωστόν, τι να ειπούμε του κόσμου εφένδη μου;» (1817, Ιουλίου 7, Πάτρα, υπογράφουν οι Νικόλαος Λόντος και Γεράσιμος Μαντζαβίνος)[54].

Ένα χρόνο νωρίτερα, πριν διαδραματιστούν τα όσα αναφέρθηκαν για τη Μονεμβασιά, ο Παλαμήδης, ως αντιπρόσωπος του καζά της Τριπολιτσάς στην Πόλη, είχε αναλάβει να επηρεάσει τον διορισμό του νέου δραγουμάνου του Μοριά, την ίδια στιγμή που η ανταγωνιστική συμμαχία των Περρουκαίων του Άργους επιχειρούσε στην Κωνσταντινούπολη να διορίσει στην ίδια θέση έναν δικό της άνθρωπο.

---

[52] ΓΑΚ, ό.π., επιστολή Παναγιωτάκη Καλογερά, Τριπολιτζά, 23/09/1820.

[53] Στο ίδιο.

[54] ΙΕΕΕ, έγγραφο 47395.

Ο Σωτήρος Κουγιάς, προεστός στην Τριπολιτσά, αφού εξηγεί πώς ο απερχόμενος δραγουμάνος Γεώργιος Ουαλεριανός απέσπασε 15.000 γρόσια εκβιάζοντας τους κοτζαμπάσηδες ότι θα γνωστοποιήσει μυστικές συμφωνίες τους κατά των οθωμανών τοπικών αρχόντων, συμβουλεύει τον *βεκίλη* και ανηψιό του, τον Ρήγα Παλαμήδη, να φροντίσει για τον διορισμό κάποιου από την οικογένεια των Σαμουρκάσηδων και τον διαβεβαιώνει πως τόσο αυτός όσο και ο νέος δραγουμάνος θα πληρωθεί από το «κοινόν» για τα έξοδα του σχεδιαζόμενου διορισμού:

«προ ημερών εμίσευσεν απ' εδώ ο δραγουμάνος, διά τα αυτόθι [... και] διά να μην μαρτυρήση μερικά μυστικά οπού είχε με τους προεστούς περί βουτζούχηδων[55] τους επήρε μετρητά διά χαρτζιράχι[56] γρόσια δεκαπέντε χιλ:δ [...] κάμε τρόπον να πάρη την δραγομανίαν κανένας από τους σαμουρκάσηδες και πάρε τον και ένα χετιέ, και αν κάμη και τίποτες έξοδα, με τον ερχομόν του τα παίρνει από τον μωρέα, καθώς και η ευγενεία σου, και η προκοπή σας είναι το να παρακινήσης να μας έλθη παρόμοιον υποκείμενον ως άνωθεν σοι γράφω.» (Τριπολιτζά, μαΐου 31, 1819, υπογράφει ο Σωτήρος Κουγιάς)[57].

Κατά παραγγελία, λοιπόν, του Σωτήρου Κουγιά, ο Παλαμήδης με ομολογία στο δικό του όνομα εκταμίευσε 5.300 γρόσια από τον έμπορο και τραπεζίτη Γεώργιο Ιωάννου για να αντιμετωπίσει τα λεγόμενα έξοδα «της Δραγουμανίας». Από την πλευρά του το ταράφι[58] των Περρουκαίων «διά την αποπεράτωσιν της Δραγουμανίας εις υποκείμενον οπού η εποχή απαιτεί»[59] και του «βεκιαλετίου», δηλαδή της αντιπροσωπίας, καταχρεώθηκε με 20.250[60] γρόσια. Μετά τον διορισμό του Σταυράκη Ιωβίκη που φαίνεται πως υποστήριζαν οι Περρουκαίοι, και τα δύο μέρη βρέθηκαν φρικτά καταχρεωμένα.

Ο Ρήγας Παλαμήδης αρνήθηκε να πληρώσει την οφειλή του και ο Γεώργιος Ιωάννου, ως «πραγματευτής που δεν ημπορεί να σφαλιέται με τόσην ποσότητα διά καιρό»[61], επειδή και αυτός «χρεωστούσε πολλά άσπρα, και περισσότερον δεν Ιμπορούσε να υποφέρει»[62], δρομολόγησε εν τέλει την αναγκαστική τμηματική εξόφληση του κεφαλαίου (5.300 γρόσια) και των τόκων (1.000 γρόσια, επιτόκιο 19%) μετακυλίωντας σε τρίτους το χρέος του Παλαμήδη[63]. Επειδή ούτε και αυτό τελεσφόρησε, ασκήθηκαν στον Παλαμήδη συναισθηματικές πιέσεις και προτροπές ακόμη και από το

---

[55] vücûh: Οι μουσουλμάνοι τοπικοί άρχοντες.

[56] harc-ı râh: Οδοιπορικά.

[57] ΓΑΚ, ό.π.

[58] taraf: Κομματική μερίδα.

[59] ΙΕΕΕ, έγγραφο 45415/1.

[60] ΙΕΕΕ, έγγραφο 45412.

[61] ΓΑΚ, ό.π., επιστολή Σωτήρου Κουγιά, Τριπολιτζά, 27/12/1819.

[62] ΓΑΚ, ό.π., επιστολή Γεώργιου Ιωάννου, Τριπολιτζά 06/07/1820.

[63] «Λοιπόν αδελφέ το χάλι μου σου το έγραψα [...] σήμερον σας τραβώ μίαν πόλιτζαν εις βάρος σας και εις ορδινίαν των κωνσταντίνου δεσποτόπουλου διά γρόσια έως 300: οπού ήταν το κεφάλαιο γρόσια 5300: και το διάφορον ενός χρόνου γρόσια 1000: τα οποία παρακαλώ τον αδελφόν να τα πληρώσετε, λαμβάνοντες την πόλιτζάν μου, και το ίσον της ομολογίας σας οπού εις χείρας της σας στέλνω, και έπειτα με γράφετε και σας στέλνω και την καθ' αυτό σας ομολογίαν»· βλ. στο ίδιο.

προσωπικό του περιβάλλον και, τέλος, διατυπώθηκαν απειλές για παρέμβαση του εν ενεργεία δραγουμάνου, του Κιαμήλμπεη, και των οθωμανικών αρχών[64], τις οποίες, κατά πάσα πιθανότητα, απέφυγε λόγω της έκρηξης της Επανάστασης.

Σε αυτό το σημείο θα ήταν χρήσιμο να παραθέσω μια σειρά από ενδεικτικές τιμές, έτσι όπως παρουσιάζονται στα τεκμήρια, ώστε τα υπέρογκα ποσά που μόλις προηγουμένως αναφέρθηκαν, να τοποθετηθούν στην κλίμακα των τιμών της εποχής:

Σύμφωνα με τις τιμές που καταγράφονται στα κατάστιχα καθημερινών εξόδων της οικογένειας Δεληγιάννη, το 1818 μία οκά σιτάρι κόστιζε 19 παράδες, ενώ στις αρχές του 1821 το «μεροδούλι» του ράφτη ετιμάτο 1,5 γρόσια[65]. Με δεδομένο ότι ο Félix Beaujour εκτιμά σε 154 οκάδες το βιοτικό ελάχιστο της κατανάλωσης δημητριακών κατ' άτομο και αρκετά λιγότερες από 265 τις εργάσιμες μέρες του χρόνου –επειδή οι θρησκευτικές αργίες ήταν 100–[66], αν εφαρμόσουμε τις παραπάνω τιμές στις εκτιμήσεις του, ο «χετιγιές» των 1.000 γροσιών αντιστοιχούσε περίπου στην ετήσια κατανάλωση δημητριακών 13 ατόμων, ενώ το ετήσιο εισόδημα ενός ράφτη που απασχολείτο 200 μέρες τον χρόνο, αποτελούσε το μισό από το κανονικό εισόδημα της *βεκιλίας*, με το οποίο «απειλήθηκε» από τον δυσαρεστημένο *κοτζάμπαση* της Μονεμβασιάς ότι θα αμειφθεί ο Παλαμήδης, αν δεν διεκπεραίωνε τις υποθέσεις που ανέλαβε.

Σ' αυτές τις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες, ακόμη και τα μέρη της αντίπαλης συμμαχίας, ο Αθανάσιος Κανακάρης και ο Δημήτριος Περρούκας, οι οποίοι πέτυχαν τον διορισμό του δικού τους ανθρώπου στη θέση του δραγουμάνου του Μοριά, δεν βρίσκονταν σε καλύτερη θέση. Από την Κωνσταντινούπολη απηύθυναν δραματική έκκληση προς τους υπολοίπους της κομματικής τους μερίδας για την εξόφληση των χρεών που προκάλεσαν οι σχετικές μεθοδεύσεις: «ημείς δε αδελφοί ευρισκόμεθα εις τας στενοχωρίας των εξόδων μας διά τα συμβάντα μας δεινά και την αποπεράτωσιν και της Δραγουμανίας και του βεκιαλετίου και τους κινδύνους υπερπηδήσαντες τη θεία δυνάμει προλαβόντως ήδη επηρρεαζόμεθα υπό των δανειστών και χρήζομαι της αδελφικής συνδρομής και βοηθείας σας [...] ελπίζομεν να μεταχειρισθήτε διά την ησυχίαν ημών εκείνον τον ζήλον και την προθυμίαν οπού εμείς εδείξαμεν εις εκτέλεσιν των γεγραμμένων σας»[67].

Η αλυσίδα των χρηματισμών και της καταχρέωσης, που μόλις παρακολουθήσαμε απορρύθμιζε ολοκληρωτικά τους οικονομικούς συντελεστές της τοπικής κοινω-

---

[64] «Λοιπόν παρακαλούμε φίλοι κάμετε ό,τι κάμετε, βιάσατέ τον η αυθεντία σας έχετε αυτού μέσα πολλά και διά του Δραγουμάνου σας υποχρεώσατέ τον να μας πληρώση το αυτό χρέος του οσάν περικλείομε και δύο μανσούπια τουρκικά προς τον καμίλ μπέϊν και μέσον της ενδοξότητος του προσπαθήσατε να αποσπάσετε το δίκαιόν μας επειδή εις την παραμικράν άργηταν είμεθα βιασμένοι να στέλωμεν μουμμπασίρην να τον φέρη εδώ και τότε αν δύναται ας μη μας πληρώση»· βλ. ΓΑΚ, ό.π., επιστολή Αθανασίου Παπάζογλου, χωρίς τόπο, 31/12/1820.

[65] Εταρεία των Φίλων του Λαού, Αρχεία Οικογενείας Δεληγιάννη, ΙΙΙ, Λογαριασμοί, φάκελος 1, υποφάκελοι 3 και 6.

[66] F. Beaujour, *Tableau du Commerce de la Grèce*, τ. 2ος, Παρίσι 1800, σ. 169.

[67] ΙΕΕΕ, έγγραφο 45415/1, επιστολή Αθανάσιου Κανακάρη και Δημητρίου Περρούκα, Κωνσταντινούπολις 22/09/1819.

νίας αλλά και της κεντρικής οθωμανικής διοίκησης. Οι διαμεσολαβητές, όσο και αν χρηματίζονταν, εν τέλει συνθλίβονταν από το βάρος της εντεινόμενης πολιτικής και οικονομικής αστάθειας, το δε εμπορικό κεφάλαιο φαίνεται πως έβγαινε επίσης ζημιωμένο κάθε φορά που αναλάμβανε να χρηματοδοτήσει τις συνήθεις οθωμανικές «επενδύσεις». Αυτή είναι και η άποψη ενός συνεργάτη του Γεωργίου Ιωάννου σε εμπορική επιστολή που του απευθύνει στις 31/12/1820 για την εκτέλεση χρηματικών εντολών, αλλά και για να εκφράσει τις ευχές του για το «αίσιον νέον έτος» 1821: «βλέπομεν τα περί αγοράς μουκατάδων λεγόμενά σας αλλά παρόμοια μασλαχάτια[68] φίλοι δεν ανακατωνόμεθα επειδή είναι τούρκικες δουλειές»[69]. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως η νέα εποχή έχει ανατείλει.

Η βεβαιότητα για τις ανατροπές που εκβάλλουν στην επανάσταση δεν προκύπτει και μόνο εκ του ασφαλούς γεγονότος της επιτέλεσής της. Έχουν ήδη κατατεθεί στη βιβλιογραφία οι ραγδαίες οικονομικές και ιδεολογικές μετατοπίσεις που επέφερε η τοποθέτηση των κεφαλαίων των χριστιανών υπηκόων της αυτοκρατορίας σε εμπορικές και διαμετακομιστικές δραστηριότητες εκτός του ασφυκτικού χώρου της οθωμανικής επικράτειας[70]. Εν ολίγοις, το κολοσσιαίο κόστος της πολιτικής μεσολάβησης στη διαχείριση του παραγόμενου προϊόντος, έτσι όπως χαρακτηριστικά καταγράφεται και στα παραδείγματα που εκτίθενται παραπάνω, απεργάστηκε τη γενικευμένη αποδιάρθρωση του συστήματος. Χωρίς αμφιβολία οι ενδημικές εξωοικονομικές παρεμβάσεις στον χώρο της παραγωγής και του εμπορίου, τις οποίες πραγματοποιούσε λεηλατικά και ανορθολογικά η οθωμανική πολιτική, κατέληξαν στην ασφυκτική δυσλειτουργία και εν τέλει στην κατάλυση του πολιτικού και οικονομικού της μοντέλου. Στην ευχετήρια επιστολή που ο προαναφερθείς χριστιανός και ελληνόφωνος έμπορος έστειλε στον Γεώργιο Ιωάννου, κατατίθεται εύγλωττα μια ήδη συντελεσμένη ανατροπή: Τα χριστιανικά κεφάλαια των υπηκόων της αυτοκρατορίας όχι μόνο έχουν βρει κερδοφόρα διέξοδο στο εξωτερικό, αλλά μπορούν να περιφρονούν τις επενδυτικές στρατηγικές που ευδοκιμούσαν στην καρδιά της οθωμανικής εξουσίας, και να προσανατολίζουν τις δικές τους σε άλλα θεσμικά και οικονομικά περιβάλλοντα.

---

[68] maslahat: Δουλειές.

[69] ΓΑΚ, ό.π.

[70] Βλ. ενδεικτικά, Β. Κρεμμυδάς, *Συγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο*, Αθήνα 1980, σ. 229-271, Ο. Κατσιαδή-Herring, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης, 1751-1830*, Αθήνα 1986, Απόστολος Διαμαντής, *Τύποι εμπόρων και μορφές συνείδησης στη νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα 2007, σ. 47-87, Μ. Α. Στασινοπούλου – Μ.-Χ. Χατζηϊωάννου (επιμ.), *Διασπορά – δίκτυα – διαφωτισμός*, [Τετράδια Εργασίας 28], ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2005.

Sakis Gekas*

COLONIAL GOVERNMENTALITY IN THE IONIAN ISLANDS UNDER BRITISH RULE

"You English should either govern us or go away"[1].

"According to his oracle in Printing-House Square, [The Times] grasps after colonies only in order to educate them in the principles of public liberty; but, if we adhere to facts, the Ionian Islands, like India and Ireland, prove only that to be free at home, John Bull must enslave abroad. Thus, at this very moment, while giving vent to his virtuous indignation against Bonaparte's spy system at Paris, he is himself introducing it at Dublin"[2].

Introduction

The two extracts above provide two opposing but complementary views on the governance of the Ionian Islands at the end of the period of British rule. The first comment, voiced by a radical unionist politician of Kefalonia, reveals the frustration with British lack of effective governance. The second, much more famous commentator, locates whatever liberalism there was in Britain required the colonial 'enslavement' of territories as disparate and different as the Ionian Islands and India. This paper begins to assess the form, extent and impact of British governance in the Ionian Islands. During the first decades of the nineteenth century the Ionian Islands became an integral part of the British colonial system and the Mediterranean imperial network of naval bases and commercial stations. This reorientation of British imperial power followed victory in the Napoleonic wars and laid the foundations of the Pax Britannica of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. The period until the Congress of Berlin in 1878 was one of transition for the British Empire. A central tenet in this transition was the shift to the Ottoman Empire, South Asia and China. Malta, the Ionian Islands (until 1864), Cyprus and especially Egypt in the last quarter of the nineteenth century were central in the establishment of British imperial political and economic power in the Eastern Mediterranean and a key to eastward expan-

* agekas@yorku.ca. I would like to thank the editors of the volume and especially the anonymous editor of the article for their very useful comments, corrections and suggestions.

[1] Quoted in Viscount Kirkwall, *Four Years in the Ionian Islands*, Vol. 2. *Their political and social condition with a history of the British Protectorate*, Kessinger Legacy Reprints [1864], p. 144.

[2] Karl Marx in *New York Daily Tribune*, 6 January 1859.

sion. British influence had a direct impact on those regions wherever it was imposed or was accepted gladly. The Ionian Islands were such a region for the period 1810-64, first under occupation and then administered as a protectorate.

Recent publications have prompted a debate on the virtues and vices of neo-imperialism[3]. Research on the economic history of the British Empire has focused more on the balance sheet of empire, the costs and benefits of imperial projects for the European nations but not on the costs and benefits for the colonized[4]. Population, resources, distance from and access to markets seem to have determined the potential of each economy in the 'periphery' to participate in a globalizing economy between the 1840s and 1950s[5]. The Ionian Islands were part of that 'periphery' and for about fifty years experienced Britain's economic expansion and political clout. Colonialism often brings up the moral argument of the oppression, if not death, that colonial rule inflicted on millions around the world over the last five centuries. Nevertheless, the question of the unethical and oppressive character of colonial rule should not eclipse the historical question of colonialism's effect on a given economy and society. Condemning the nature of colonial rule does not answer questions of development capabilities, inequalities, and divergence in incomes and living standards that in many parts of the world are becoming ever wider; whether this was a result of colonial rule or not is the pertinent and important question.

The impact of British rule on the Ionian economies (agricultural, manufacturing, commercial) was direct, diverse and a mixed blessing. The value of trade (imports and exports) grew significantly by about a third over the period, while more Ionians were employed in the agricultural sector by the end of the period than in the 1820s. New financial services such as banking and insurance emerged, indicating the development of a more complex and diverse economy. The fifty years of British rule in the Ionian Islands coincided with the period when liberal imperialism was unfolding and when free trade was promoted as long as it served the interests of the British economy; in the Ionian Islands, one of the Mediterranean outposts of British rule together with Gibraltar, Malta and later in the century Cyprus and Alexandria, several colonial practices were tried with varied success before replicating them in the rest of the 'imperial meridian'[6].

---

[3] Niall Ferguson, *Empire: how Britain made the modern world*, London: Allen Lane, 2003. For Ferguson the effect for the colonized states was mostly positive.

[4] See for example, Patrick Karl O' Brien, 'The costs and benefits of British imperialism 1846-1914', *Past and Present* 120, 1988, 163-200 and the reply by Paul Kennedy; on institutions and colonial rule, D. Acemoglu, S. Johnson and J. A. Robinson, 'Institutions as the Fundamental Cause of Long-Run Growth', in P. Aghion and S. Durlauf (eds), *Handbook of Economic Growth*, North Holland Amsterdam, 2004 and D. Acemoglu, Simon Johnson and James A. Robinson, 'The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation', *American Economic Review* 91, 2001: 1369-1401.

[5] Patrick Karl O' Brien, 'Colonies in a Globalizing Economy, 1815-1948', *GEHN* Working Paper No. 08/04,LSE, http://www.lse.ac.uk/collections/economicHistory/GEHN/GEHNPDF/WorkingPaper08POB.pdf

[6] C. A. Bayly, *Imperial meridian: the British Empire and The World, 1780-1830*, London: Longman, 1989.

Novel economic institutions and forms of social and economic organization, such as joint-stock companies, philanthropic and literary associations and societies, formed part of the same liberal-inspired project as it unfolded in several colonies and the British metropolis during the nineteenth century. This liberal project has often been termed a feature of 'colonial governmentality' and India is commonly the focus of a number of recent works[7]. Influenced by the ideas of Michel Foucault, historians have studied, for example, the ways in which ideas about rationality and science shaped Indian society and the Indian public sphere. For Foucault governmentality signified a modern form of power that focused on 'population', a new social and economic entity that emerged in Europe between the sixteenth and the nineteenth centuries. The art of ruling transformed into a 'scientific' approach to government and aimed at the wealth and security of the 'population' which was 'objectively' quantifiable and therefore measurable through new forms of knowledge such as political economy[8]; to know was to control.

The British imperial project for the Ionian Islands is evident in the liberal spirit that inspired ideas of social and economic organisation. These ideas were a product of views imported from Britain and formulated by Ionian liberals and British colonial officers. Infrastructure works, such as roads, bridges, lighthouses (the first built in 1822 in Corfu) and administrative buildings were part of the developmental project promoted by many colonial governors and have to be assessed when evaluating the costs and benefits of the period of British rule. Indicators and variables can provide some understanding of demographic and economic change; government documents, newspapers and contemporary accounts provide narrative sources of historical data. Whether strictly quantitative or flexibly qualitative, an evaluation of the living standards of the Ionian population would have to take into account the fiscal condition of the Ionian State. Just like with any government, it was the finances of the Ionian government that determined its ability to carry out public works and thus improve living conditions in the islands. Sources collected by the British authorities entirely for colonial administration purposes, such as the Blue Books of Statistics, as well as accounts of Ionians and British contemporaries, provide information on the ability of the administration to carry out public works. The same sources of colonial statistics serve as evidence of a colonial modernity that found fertile ground among the educated and wealthy elite of the Ionian Islands. The collection of statistics in the Ionian State and the dissemination of numerical informa-

---

[7] On colonial governmentality, see Gyan Prakash, Another Reason: *Science and the Imagination of Modern India*, Princeton: Princeton University Press. 1999; U. Kalpagam, 'Colonial Governmentality and the Public Sphere in India', *Journal of Historical Sociology*, 15 (1) 2002, 35-58; Peter Pels, 'The Anthropology of Colonialism: Culture, History, and the Emergence of Western Governmentality', *Annual Review of Anthropology*, 26 (1997), 163-83; Patrick Joyce, *The rule of freedom: liberalism and the modern city*, London: Verso, 2003; David Scott, 'Colonial Governmentality', *Social Text*, 43 (1995), 191-220.

[8] Simon Gunn, 'From Hegemony to Governmentality: Changing Conceptions of Power in Social History', *Journal of Social History* 39, 3 (2006), 705-20.

tion and knowledge were embedded in the colonial discourse of modernity that many Ionians were cultivating since the late eighteenth century.

The case of the Ionian Islands suggests that colonial officers promoted a modernisation of local society which nevertheless involved fixing institutions, categories and identities. The period of British rule, 1815-1864, allowed for local experimentation that was absent from later stages in the history of the British Empire in Indian and African colonies, where colonial rule became more regimented and strictly defined[9]. The case of the Ionian Islands belongs to the first phase of modernising projects, which came after the Napoleonic wars. This was essentially a response to the French Revolution and included the application of rational principles, social engineering, the substitution of modern administration for old regime practices and the 'rule of law in place of the rule of men'[10]. The period of British rule of the Ionian Islands was a period of adjustment and experimentation and this is reflected in the mode of government. Following the 1848-49 uprisings in Kefalonia, High Commissioner Ward and the Colonial Office concluded that liberal reforms were ill-advised, had adverse consequences and had better be avoided; the Seaton liberal reforms of the 1840s were effectively withdrawn or annulled by Ward once he took over as Commissioner[11].

The discourse and political practice of colonial officers in the Ionian Islands reveal a liberal project that promoted reform of the legal system, aimed at eradicating corruption and restoring public order. Antiquated laws and corruption, the legacy of the Venetian era, contrasted with the British rule of order and progress. The chaotic years of 1799-1802, when social order in most islands broke down, set a precedent that British authorities and Maitland, the first Commissioner, aimed to avoid at all costs. Public order, reform of the legal system and the codification of civil, criminal and commercial laws were among the first priorities of the British administrators, a project that was not completed until the late 1830s[12]. Legislative reform, however, was the result of Ionian legal expertise, acquired by educated Ionians during their studies in some of the best Italian universities, usually in Padua.

The impact of changes in the law to promote property rights through modern notions of the individual's relationship to property and promote efficient changes in the land ownership system, is one of the most contested issues in discussions on colonialism and development[13]. In the Ionian Islands legal reform and the Commercial

---

[9] This does not mean that there is a consensus among historians of the Indian subcontinent. For a book that deals with the advent and impact of colonial modernity, see Sanjay Joshi, *Fractured Modernity: Making of a Middle Class in Colonial North India*. New Delhi: Oxford University Press, 2001.

[10] Misra, 'Colonial Officers', 147.

[11] For the Seaton reforms, see, E. Calligas, 'Lord Seaton's reforms in the Ionian Islands, 1843-8: a race with time', *European History Quarterly* 24, 1994: 7-29.

[12] The codification of laws was ready and published in 1839. *Ionian Islands Government Gazette*, No. 469, 9/21 December 1839.

[13] The literature on colonialism and law suggests that this was not really the product of imperial rule but rather of indigenous processes of modernization that drew on the colonial encounter. Misra, 'Colonial officers', 142.

Code imposed stricter regulations on the credit market which did not ease credit to retailers and among merchants but led to further hierarchy and exclusion from the credit market[14]. At the same time commercial legislation facilitated the founding of joint-stock companies and allowed participation in the novel economic activity of shareholding in insurance companies and banks. Institutions and their role in economic performance are often linked to the emergence of the Ionian middle class, an urban / bourgeois class, which is credited with a Weberian modernizing spirit that presided over the Ionian private and public sector[15].

Colonial governmentality however was a much wider project, beyond the sphere of economic activity, and was a product of colonial officers and their ideas about governance that they brought; their agency has been ignored for too long, as historians have sought to write history (mostly) from below. Colonial officials in the Ionian Islands saw themselves as 'paternalistic protectors' and modernisers at the same time and maintained a firm belief in progress through a paternalistic rule that would ultimately mature Ionians in readiness for self-rule. This, of course, is the ultimate contradiction of paternalistic colonial rule, and the status of the Ionian State as a protectorate fully exposed the inadequacies of such a position. The initial conditions in which the state was constituted (as a protectorate) were particularly important. The Treaty of Paris in 1815 and the appointment of Maitland sowed the seeds of failure of the protectorate as an experiment in colonial governance. The relationship between British and Ionians remained ambivalent and the fortunes of the islands were far from determined when Britain became the protective power[16]. A certain amount of experimentation went into the Protectorate, as evidenced by the fact that as 'late' as 1857 the colonisation of Corfu was a plan that was considered worth contemplating (even if it was never approved by the Colonial Office in London), a testament to the ambivalence and the ultimate failure of modernising policies pursued by colonial officers.

Ionian colonial governmentality before the period of British rule

One of the responsibilities of colonial administrators was the collection of statistics. In the Ionian Islands colonial statistics were gathered from 1828 onwards and demonstrate the construction of colonial governmentality through the emergence of the categories that constituted the fields of 'economy' and 'population' along exactly the

[14] Sakis Gekas, 'Credit, Bankruptcy and Power in the Ionian Islands under British Rule, 1815', in Karl Gratzer, Dieter Stiefel (eds), *History of Insolvency and Bankruptcy from an International Perspective*, Södertörn academic studies 38, Huddinge, 2008, p. 83-118.

[15] Ε. Δ. Πρόντζας, «Οικονομικές επιδόσεις του 19ου αιώνα στην Επτάνησο», *Πρακτικά 'Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα'* [E. D. Prontzas, 'The economic performance of the Ionian Islands', *Proceedings, 'The union of Eptanisos with Greece'*], vol. I, Athens, 2005, p. 531-44 [translation from Greek].

[16] Thomas Gallant, *Experiencing Dominion and R. F. Holland, Britain and the Hellenes: Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean 1850-1960*, Oxford: Oxford University Press, 2006.

same lines as the ones designed for the empire as a whole. As a result these categories are not 'objective' markers of an economic and demographic (Ionian) reality waiting to be discovered, not least because for several islands and for many years the numbers were simply not accurate[17]. Still, they are useful because despite the status of the islands as a protectorate, the British perceived the islands as a colony, even if only for measurement purposes; the 'Blue Books of Statistics' reveal that rulers applied a homogenising model that was designed for all colonies in order to improve the quality of administration. Especially for the period until 1848 and the Seaton reforms (export duties, free press and the extension of franchise), this attitude made perfect sense from an administrative point of view.

In the Ionian Islands other forms of colonial governmentality and experimentation were evident in the planning and administration of Ionian towns. Commercial, legal and urban governance institutions transformed the islands' societies. The islands' long association and relations with Italian cities had already exposed Ionian societies to ideas of science and social organisation. The liberals of the islands, colonial officials, merchants and intellectuals, in Corfu, Kefalonia and Zante were prominent in the planning of the colonial liberal governmentality project but with varying success in each of the islands.

Governmentality means rationality in government through measurement, calculation and the application of results for the promotion of the wealth and security of the population. The emergence of associations for the promotion of knowledge by Ionian intellectuals in the seventeenth and eighteenth centuries paved the way for other Ionians in the nineteenth century, when it combined with British perceptions of the art and –gradually in the nineteenth century– the science of government. These circles of knowledge developed into groups that designed and aimed to contribute to public policy and created a collective identity among Ionian intellectuals. During the period of Venetian rule a tradition of voluntary societies laid the foundations for the emergence of the Ionian public sphere during the nineteenth century. The experience Ionian intellectuals brought from their studies in Italy and elsewhere in Europe led to the transfer of knowledge through collective action. In 1656 the 'Academy' "degli Assicurati" was founded by 30 doctors, lawyers, literary figures and poets, and probably stopped meeting in 1716[18]. Most members were graduates of the University of Padova, doctors of medicine and law, Orthodox as well as Roman Catholic[19]. The 'Academics' were meeting in the Palazzio Prefetitio and the association was praised by the travellers Spoon and Wheeler, which gave it an international recognition due to the erudition of some distinguished members such as Nikolaos Voulgaris, a member of the elite Corfu family[20].

---

[17] Viscount Kirkwall, *Four Years in the Ionian Islands*, Vol. 2, 1864, p. 288.

[18] Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, «Η Επτανησιακή παιδεία στα χρόνια της ξενοκρατίας», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, XV, 1970, 101-21.

[19] Λούντζης, 249.

[20] Παναγιώτα Τζαβάρα, *Σχολεία και δάσκαλοι στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (16ος-18ος αι.)*, Athens 2003, p. 296-7.

Another 'Academy', of the 'Fertili', aimed at improving agricultural production and was founded in 1676 by Augoustino Capello and was meeting at least until 1678. In 1734 a new academy of the *Περιπλανώμενοι* consolidated the interests, enquiries and intellectual pursuits especially among some members of Corfu aristocratic families and discussed mostly theological issues, continuing the tradition of collective organization[21]. These meetings promoted a common worldview outside the standard norm of political organization of power and created a space where debate was possible, especially among those not included in the city's Council of 150[22]. Towards the end of the period of Venetian rule, the governor of Kefalonia, De Zorzi, mobilised those interested when he founded an 'Agronomical Academy' in 1791 and endowed it with 150 ducats per year. The intellectual pursuits, besides poerty and other literary fields, included the economic development of the island of Kefalonia. The Academy aimed at modernizing agriculture[23]. The 'doctor-philosopher' Francisco Zulatti devised the constitution stating explicitly the aim of development and increase of agricultural production, which included draining of marshes and improvement of vinticulture, aims that would be continued later in the British period, with the greater intervention of state and individuals and a more clear institutional mandate and a higher caliber.

These institutions were essentially clubs of readers and promoters of useful knowledge and anticipated the associations and clubs of the British period[24]. It is interesting that the first newspaper of the Ionian Islands, 'Gazetta Urbana' (1802-1805) was published by Marios Pieris and Andreas Moustoxidis and their society for the pursuit of useful knowledge. Ionian doctors promoted their own organization: the Collegio Medico, a medical association was founded in Corfu in 1802 with the initiative of the young Ioannis Kapodistrias after his period of studies in Padua. This was probably the first professional organization of the Ionian Islands except the centuries-old fraternities and it included a Jewish doctor, Lazaro Mordo. The Collegio Medico, founded in 1802 and the Ionian Academy in 1808[25], were the two most important voluntary associations for the spread of useful, specific as well as general knowledge. The Collegio Medico promoted in 1805 the inoculation of the population against smallpox in all the islands, it was meeting monthly in the house of Ioannis Laskaris and supervised the hygiene conditions with sanitary committees, a practice that continued during the years of the Ionian State[26].

---

[21] Π. Χιώτου, *Ιστορικά Απομνημονεύματα Επτανήσου*, vol. 6, *Περιέχων την ηθικήν κατάστασιν από Βενετοκρατίας μέχρι των ημερών ημών*, Zakynthos 1887, p. 218-9.

[22] Γ. Ν. Ε. Καραπιδάκης, «Από τον κοινοτισμό στην πολιτική: κοινωνιολογία των διανοούμενων και των ανθρώπων της πολιτικής δράσης στον επτανησιακό χώρο (τέλη του 18ου αιώνα αρχές του 19ου)», in Α. Νικηφόρου (ed.), *Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807): τα μείζονα ιστορικά ζητήματα*, Γ.Α.Κ. – Αρχεία Νομού Κέρκυρας, Kerkyra 2001, p. 33-41.

[23] Α. Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, 421.

[24] Π. Χιώτου, *Ιστορικά Απομνημονεύματα Επτανήσου*, vol. 6, p. 260-4.

[25] Σ. Βλασσόπουλος, *Στατιστικαί-Ιστορικαί ειδήσεις*, p. 21.

[26] Π. Χιώτου, *Ιστορικά Απομνημονεύματα Επτανήσου*, vol. 6, p. 220-1, 229-30.

The arrival of the French army brought a new approach to governance. Among the French military staff that came to the islands was the Italian doctor and historian Carlo Botta (1766-1837), who joined the Napoleonic army in Italy and wrote the first natural and medical history of Corfu, where he stayed for a year[27]. This was the first systematic study on the impact of the environment on health, it is an important source for the living conditions in the late eighteenth century and had a profound impact on the intellectual life of the islands. In the first years of the nineteenth century, the Ionian intellectuals participated actively in the political life of their islands, as these passed under the aristocratic rule of the Ottoman-Russian protectorate of the Ionian Republic (1800-1807). Francisco Zullatti, for instance, founder of the 'Agronomical Society' in Kefalonia, was the secretary of the comission that proposed the reforms of the 1803 constitution[28].

During the same period and as part of the political and social changes introduced in the early nineteenth century print culture came to the islands. First in Corfu, in 1800 and then later in 1809 in Zante when the British occupied the island. The 'government printing office' as it was named was one of the first in the whole region of the Eastern Mediterranean, until the 1830s when Muhammad Ali opened a similar one in Cairo which published his goverment newspapers. In Corfu several newspapers were published, 'Monitore Ionio', 1803-1811, and Gazzetta Urbana since 1802, 'L' anno' and the literary magazines 'L' Ape' and 'Mercurio Literario'. The Ionian Academy, founded in 1808, during the French occupation (1807-1814) was the culmination of the previous educational associations[29]. The Academy was an example of the gradual emancipation of collective organization from the political power of the Council and the control of public life by few individuals and the old structures of the establishment. The Academy prioritised 'the perfection of agriculture, manufacture, commerce, the increase of public and private wealth in the islands and the promotion of science...and the progress of letters'. Among the first initiatives of the Academy was the gathering of statistical information for the islands. This is the first time the need to record the productive capabilities and the population of the islands was acknowledged and the first time measures had been taken to promote this aim. The work was completed by Stylianos Vlassopoulos and published in the book Statistical-Historical Information on Corfu[30]. In the Ionian Academy the 28 members were of equal status, while membership in the Council was not compulsory[31]. By the early nineteenth century the gradual disengagement of such associations and their members from the old structures of (political) power in Corfu was

[27] Carlo Giuseppe Gulielmo Botta, *Storia Naturale e medica deli Isola di Corfu*, Μιλάνο 1798. Jordan D. Fiore, 'Carlo Botta: An Italian Historian of the American Revolution', *Italica* 28, 3 (1951), 155-71.

[28] Σπύρος Λουκάτος, *Η Επτανησιακή πολιτική σχολή των Ριζοσπαστών*, Argostoli 2009, p. 75.

[29] Π. Χιώτου, *Ιστορικά Απομνημονεύματα Επτανήσου*, vol. 6, p. 230-1.

[30] Στυλιανός Βλασσόπουλος, «Στατιστικαί-Ιστορικαί περί Κερκύρας Ειδήσεις», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 21, 1977, πρώτη δημοσίευση 1822.

[31] Π. Χιώτου, *Ιστορικά Απομνημονεύματα Επτανήσου*, vol. 6, p. 230-1.

clear. New forms of knowledge included modern methods of measurement and calculation explicitly aimed at reaching useful conclusions about the development of the islands' economy.

The Academy used modern techniques to collect and distribute knowlegde, such as data collection and its quantification for the study of living conditions and the economic development of the islands. Every week there were classes in Physics, Chemistry, Botany, Political Economy, Law, and Mathematics. Relations with correspondents in Europe show the ambitions and the intellectial networks of several of its members. The Academy functioned until 1815 and it was somehow resurrected in 1825 when the Ionian University was established; this however had a clearly academic character and acquired the formal function of a university. What was more important was the operation of the Agronomic Society, founded by landowners, with branches in all the islands. The Society promoted the draining of marshes, the cultivation of new crops such as tomatoes and the expansion of vinticulture[32]. In the 1820s the measurement of agricultural production and the classification of the Ionian population in sectors of the economy elaborated Ionian forms of governmentality and fixed the tens of occupations and varieties of employment into three 'sectors'. The institutional organization and the collection of information on the economy and the population of the islands signified the liberal era as part of the systematic use of knowledge on the individual and the territory.

Economic and demographic indicators and British colonial governmentality

The data accumulated during the period of British rule allow us to construct indicators and extrapolate on the economic activity and demographic measurement of the Ionian population with the reservations on the sources discussed earlier in mind. Data was collected on a much larger scale than at any previous time, covering the seven biggest islands of the Ionian archipelago. The Ionian population increased from about 210,000 people in 1828, the first year colonial statistics were compiled, to nearly 243,000 by 1864, due to an increase in the birth rate as well as decreasing mortality. At the same time the Ionian population was also becoming younger and turning to agriculture, especially in Corfu and Zante. Ithaki, where a large percentage of the population remained employed in maritime commerce and shipping, was an exception. As the Ionian population grew, the supply of labour increased; the subdivision of land for cultivation continued, leaving less land for each individual among Ionians. The Ionian State failed to implement land reform trying to avoid conflict with landowners, who maintained support for British protection (increasingly fragile from the late 1840s onwards) in return. The failure to solve the 'agricultural problem' added to population pressures, especially on the island of Kefalonia who migrated seasonally or permanently. Although the population was rising throughout the Ionian Islands, it was In Corfu and Kefalonia where population growth placed significant pressure on the social fabric of the islands.

[32] Π. Χιώτου, *Ιστορικά Απομνημονεύματα Επτανήσου*, vol. 6, p. 237.

The increasing criminalisation of poverty and the rise of vagrant beggars worried both the authorities and moralising Ionians; the Ionian State implemented a number of measures, laws and regulations to contain vagrancy in the towns. Many Ionians migrated, whether every season, to the opposite mainland or for several years to ports in the Black Sea and North Africa[33].

Significant differences between the islands included the type of crop in which different islands specialised. The northern islands, Corfu and Paxos, produced olives and olive oil, while the southern islands, Kefalonia and Zante, produced raisins. The nature of the crops (vines and olives) and external demand made agricultural production vulnerable to fluctuations and living conditions in the Islands precarious. Both production and export levels fluctuated. From the outset the Ionian State pursued a policy of low duties on British-manufactured goods, despite the obvious and quickly spreading deleterious effect these imports had on local manufacturers; colonial officials were clearly aware of them as the impact of local manufacture was recorded. Independent government under imperial rule was, at least in the case of the Ionian Islands, a façade. British cotton good and wheat from the Black Sea in transit through Corfu were subject only to nominal duties[34]. The manufacture of cotton cloth, coarse wool and linen in the islands was replaced by British machine-made imports, destined also for neighbouring markets. In Corfu the manufacturing sector was halved in less than a decade from the late 1820s, from 20% of the working population down to 9%, while in Zante the number of people occupied in manufacturing fell from 3,042 in 1828 to 1,369 in 1859 or from 28% of the working population to 8%[35]. In Zante the local textile industry consisted of handicraft manufacture of cloth (silk and cotton) that employed about 25% of the working population in the 1820s[36]. By the end of the period this percentage had fallen to 5-10% at the most. In the 1820s British manufactured goods, especially textiles, destined for local consumption and re-export in neighbouring markets, reached the Ionian Islands en masse. This in turn led to a fall in the number of people employed in the manufacturing sector in both Corfu and Zante.

The working population moved from manufacturing to agriculture, not the other way round, even if the actual number of people employed in agriculture declined over

[33] Julia A. Clancy-Smith, *Mediterraneans. North Africa and Europe in an Age of Migration, c. 1800-1900*, University of California Press 2011, p. 40.

[34] J. Chircop, 'British Imperial Network in the Mediterranean 1800-1870. A Study of Regional Fragmentation and Imperial Integration' Ph.D, University of Essex, 1997, p. 147.

[35] Ionian Islands Blue Books of Statistics, CO 136/1392-1426, National Archives, London.

[36] A census of the island conducted in 1811, counting the occupations of more than 4,000 people, showed a significant percentage of the population employed in cotton cloth spinning. 1,260 people (most of them women perhaps) were recorded as employed in the cloth manufacture sector overall (spinning, weaving and 'tailors', thus, production and distribution), while 750 or 24% of those recorded were spinners, an impressively high number by many standards. P. Mercati, *Saggio Storico Statistico della Citta et Isola di Zante*, Zante 1811, published in Davy, Notes and Observations, Chapter Two.

time (in Zante, for example, from 8,000 to around 5,800). The spinners and weavers of Zante found no market for their handicraft products; the import of British manufactured goods crowded them out of local and especially regional markets. However, this shift in employment and production was not accompanied by the necessary changes in the land ownership regime to allow greater profit margins for currant growers. A small number of traders controlled exports from Patras as well as from Zante; in Kefalonia the export of currants was also concentrated in just a few hands[37]. The safety valve of shipping and seasonal migration to the mainland opposite the islands during the wheat harvest secured the necessary income for some families. At the same time the Ionian government, even in the days of enlightened High Commissioners such as Nugent, who was sensitive to the growers' debt problems, bowed to pressure from English currant merchants. The latter exploited the leverage that the government in London had on Nugent and achieved the repeal of the law on currant warehouses, which benefited growers and reduced the power of the currant exporters[38]. By the end of the period, however, Ionian currants were less competitive than Greek currants. Around 1860 currants in the Greek Kingdom were taxed at 18 to 20 drachmas per thousand weight, whereas in the Ionian Islands the tax remained 19.5% on the price, which for the 'locust years' of 1855 and 1856 (because of vine disease) represented 95 drachmas per thousand weight. Later in 1857, 1858 and 1859, tax went down to 23, 62 and 28 drachmas respectively, which was still above the level of Greek export tax[39]. This less-than-enough reduction in taxes cancelled the benefits from the good harvest years in the islands during the last period of the Protectorate.

Policies favourable to British imports and the constant failure to significantly reduce export taxes and import duties in Britain meant that the Ionian trade balance remained constantly in deficit throughout the period[40]. The impact of the trade deficit on state finances was severe since state revenues came exclusively from indirect taxation, import and export duties. Moreover, the absurd taxation system of the Ionian State stipulated that goods traded within the islands were taxedplacing a significant burden during the decades of British rule since the Ionian State was a federal state with the Islands being –at least in theory– individual states. The deficit and the far from efficient taxation system constitute the two basic deficiencies or failures of the Ionian State public finances[41].

The Ionian State depended for its revenue on the customs duties that were collected at the islands' ports. In 1825 the port of Corfu was declared free port; the

---

[37] Ernest Toole, the manager of the Ionian Bank branch in Kefalonia, exported 40% of all currant shipments from that island in 1863. Barff & Co had a share of 22% of the exports from Kefalonia and 38% of the exports from Zante while also being the principal currant exporters in Patras, opposite Zante on the Greek mainland. *Ionian Islands Government Gazette* (hereafter *IIGG*), 1863, Statistics compiled from the issues for the months September to March.

[38] Π. Χιώτου, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους*, vol. 2, p. 94.

[39] Ανδρεάδης, *Η Ένωσις της Επτανήσου και η διοίκησις της Προστασίας*, Athens 1907.

[40] A. Gekas, 'Costs and benefits of British rule in the Ionian Islands. Some tentative views', (unpublished paper) http://www.hdoisto.gr/Keimena/gekas.pdf.

[41] Andreadis, 1907, 13-5.

new status meant that goods could be stored in the port for re-export, with a duty of one per cent ad valorem for up to six months[42]. The increasing importance of the transit trade can be seen in the Blue Books records. Transit exports increased steadily from the early 1840s onwards, rocketed in the late 1850s to more than 70 per cent of total exports and fell again in the early 1860s, but was still 63 and 55 per cent of all exports by the end of the period. The transit data refer primarily to Corfu and Zante ports, where goods were stored before re-export to the Ottoman mainland, Patras, southern Italy, and other areas as far as the Black Sea from where grain was carried back to the Islands. Under a prudent fiscal administration increased trade could have led to higher revenues for the Ionian State and potentially to a more extensive program of public works.

Public finances and the cost of protection

State revenue depended on the tariffs collected at the ports and together with the expenditure on public works and salaries determined the fiscal condition of the Ionian Islands. The expenditure for salaries not only was inelastic but in fact grew over the period. As a result expenditure for public works was scaled back significantly and was reduced to very small sums by the 1850s. The ability of the Ionian State to carry out public works that would improve living conditions in the islands depended on the annual revenue and expenditure and is at the heart of the discussion of the 'costs' of British protection. The available sources tell us that the Ionian government paid substantial sums for this protection.

The actual cost of military protection is estimated by calculating the sum attributed annually for fortifications and other defence expenses, which at times reached a third of Ionian expenditure. For the first fifteen years of British rule, between 1818 and 1834, when the value of Corfu as a naval and military post was much higher than later in the period, it is estimated that the government spent £190,850 on the Corfu fortifications, £77,206 on the construction of barracks and £46,370 on their renovation, an extraordinary total of £315,426, reflecting the importance of Corfu for British colonial planning in the Mediterranean[43]. In 1825 the money allocated by the Assembly for fortifications and other military expenses stood at £164,000. In 1833 only £15,000 was spent; in 1834 the contribution was fixed at £35,000 a year and remained so until the end of 1843. Therefore for the nine years between 1834 and 1843 military expenditure totalled £320,833.

In 1844 Seaton decided that one-fifth of the annual revenue should be paid into the military budget, which brought the sum to an average of £25,633 a year[44]. This arrangement remained in force until the end of 1849; therefore for the six years be-

[42] *IIGG*, No. 400, 15/27 August 1825.

[43] Α. Δούσμανης, *Η εν ταις Ιονίοις Νήσοις αποστολή του Λόρδου Γλάδστων*, Kerkyra 1875, p. 461.

[44] M. Paximadopoulou-Stavrinou, *Πολιτειογραφικά Ιονίων Νήσων επί Αγγλικής Κυριαρχίας, 1815-1864*, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Athens 1997, p. 51.

tween 1844 and 1849 the total amounted to £153,798. In 1850 the contribution was again fixed at £25,000 a year until 1863 (total £350,000), bringing the overall cost of protection as defined by amounts spent on military expenses between 1825 and 1863 to about £1,200,000. Most of the amounts were spent on fortifications and lodgings, at least until new barracks were constructed. Those employed in these construction works are estimated at around 1,300 people, certainly a high number but for the whole period[45].

As a result of the deficiency in Ionian finances the debt of the Ionian State in 1863 stood at £232,506 or at £220,070 according to a different estimate[46]. Ionian debt was initially £90,000 more, a sum that was cancelled by Great Britain in a 'haircut' of the Ionian debt. The largest part of the debt included government orders (£75,085) and money borrowed by the government from the Ionian Bank (£70,300) as well as money from pension funds. The very large (for the time) debt was about twice the annual revenue of the Ionian State. In 1863, Kirkwall, in the appendix to the second volume of his Four Years in the Ionian Islands, quotes George Marcoran who suggested to him that the contributions of Ionians to the Protectorate exceeded £1 million throughout the period and were approximately £1,200,000. Andreadis has calculated this sum even higher, at £1,395,957[47]. An analytical view of Ionian finances according to the end of each Commissioner's term provides a clear picture of fiscal prudence or mismanagement. Until 1849 and the devolution of control over finances to the Assembly, the High Commissioner in office was ultimately responsible for the monetary resources of the country.

Maitland had not reserved any amount for fortifications but Adam spent £154,000 over seven years, that is, £22,000 per year[48]. Kirkwall, based on Napier's correspondence, concludes that while annual revenue under Maitland exceeded £100,000 but his expenditure did not exceed £87,000, under Adam revenue went up to £140,000 per year, all of which was spent besides the £130,000 surplus that Maitland had left. The expenses were not totally unjustified, except the summer palace ('Mon Repos') that Adam built at a cost of £20,000. The works to provide Corfu with water and the increased number of schools founded in the islands consumed most of the budget. The additional expense was the work on the fortifications, around £22,000, plus other naval and military expenses, an overall total of about £50,000 per year; given that the average annual revenue was about £140,000, this was a large amount –more than a third of the revenue– a sum that the next Commissioner, Nugent, brought down to £35,000. Nevertheless, even if Adam left

[45] Προγουλάκης, 2003, p. 73.

[46] V. Kirkwall, *Four Years in the Ionian Islands. Their political and social condition*, vol. 2, London 1864, p. 335-6; for a different estimate, see Γ. Δερτιλής, *Ατελέσφοροι ή Τελέσφόροι; Φόροι και εξουσία στο Νεοελληνικό Κράτος*, Athens 1993, p. 128. Dertilis is based on Andreadis, 1938.

[47] Ανδρεάδης, *Η Ένωσις της Επτανήσου και η διοίκησις της Προστασίας*, Αθήνα 1907, p. 16.

[48] Kirkwall, vol. I, p .120, 124-5.

no surplus to his successor, neither did he leave a debt. At the same time, thanks both to Napier's prudent administration and Adam's responsiveness, the Ionian government was helpful to the population in times of need; Napier and the rich inhabitants of the island ameliorated the minor crisis caused by the grain deficit in Kefalonia in 1824 and provided relief to those who suffered from a devastating earthquake in Leukada in 1825[49].

State finances improved again under Nugent who, despite inheriting no surplus from Adam, left more than £126,000 in the public coffers[50]. However, Douglas, Commissioner between 1835 and 1841, returned the Ionian fiscal position to its previous state. The surplus left by Nugent was all spent, and in addition there was a large debt of more than £150,000 despite the highest revenues ever collected during the Protectorate[51]. Under Seaton the debt increased, reaching £216,000 by the end of his term, despite Seaton's declarations in his inaugural speech in the Ionian Assembly to reduce the debt he had inherited from Douglas and Mackenzie. Ward's term coincided with the constitutional changes that Seaton had introduced, including the right of the Assembly to review finances. The Assembly suggested cutting the salaries of officials by half; Ward, fearing that such a drastic measure would undermine his position even further and alienate the protectionists, refused and cut funds for public works instead[52]. In 1820 there were 43 people from Corfu employed in the central government, while in 1862 there were 156. Initially the public sector was staffed by Ionians and foreigners from Malta, Sicily, Corsica and Naples. These were among the first to become naturalised Ionians since Ionian citizenship was required for employment in the government[53]. By 1860 there were more public employees and the salaries were more proportionally allocated (in 1820 nine government functionaries received 40% of the total wages bill, while in 1860 fourteen employees received 13%) but in 1855 there were still 2,200 government employees out of a total population of about 240,000, a very high number for such a small state[54]. In 1857 £66,251 was spent on salaries, while the amount increased to £71,000 by 1863. That year, the last of the Protectorate, the total number of state employees was 1,551; only 26 of those were English and they earned far higher salaries than Ionians[55]. Greek governments continued to pay pensions to British subjects who had served as Ionian State employees until 1924, as laid down in the 1864 Treaty of London[56].

---

[49] Π. Χιώτου, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους*, vol. 2, 1874, p. 16-7.

[50] Kirkwall, vol. I, p. 134.

[51] Kirkwall, vol. I, p. 152.

[52] Kirkwall, vol. I, p. 204.

[53] Π. Χιώτου, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους*, vol. 1, p. 261.

[54] Προγουλάκης 2003, p. 78.

[55] Kirkwall, *Four Years*, p. 306.

[56] Α. Αντωνίου, «Δημοσιονομικές επιπτώσεις της ένωσης της Επτανήσου», *Πρακτικά, Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα* [A. Antoniou, 'Fiscal Consequences of the Union of the Ionian Islands with Greece', *in Proceedings, The union of Eptanisos with Greece*], vol. I, Athens, 2005, p. 551.

Public works

The other significant expense of Ionian governments was spending for public works. The 1820s was probably the most productive and certainly the most affluent decade for Ionian State finances. Public works improved the daily lives of Ionians for the first time and in novel ways. The construction of efficient and comprehensive road networks in Corfu and Kefalonia is often credited among the achievements of the Protectorate and of Colonel Napier, Resident of Kefalonia, personally. Schemes that provided first the town of Zante and then Corfu with water were essential in improving living conditions and substituting the centuries-old cisterns. In Zante, Resident Charles Fitzroy supplied the town with water in the early 1820s, an example followed by Commissioner Adam in Corfu a few years later. The task in Corfu was much more formidable since there were no springs close to town (as in Zante) and water had to be brought from the village of Benitza, around twelve kilometres distance. The project cost about £30,000, indicating both the magnitude of the work and the fiscal ability of the Ionian State to carry out this kind of public works, before the founding of the Ionian Bank and the potential for lending that the British financial institution brought[57].

The achievements of Napier, Resident of Kefalonia in the 1820s, include financial administration and serve as an example of how individual colonial governors could actually make a difference and how crucial they were in the governance of the Protectorate. No other Resident demonstrated such determination and efficiency in managing an island in subsequent decades. One exception perhaps is Baron d' Everton who served as Resident for twenty years, in Kefalonia after Napier, and in Santa Maura, although his impact did not equal Napier's in either island. Napier's achievements in infrastructure works and road construction in particular however were short-lived; soon after his departure Commissioner Adam (apparently out of personal dislike towards Napier) abolished the system of forced labour for road construction and replaced it with a tax on cattle, a pointless measure given that very few cattle were imported to Kefalonia[58]; this retrograde step demonstrates the ignorance and maladministration that could result from central government. Nugent, third High Commissioner, attempted to establish a public fund of about £30,000 that was lying unused for growers to borrow from. His term lasted only three years and his greatest achievement must be the neat financial administration that led to a surplus, also a result of reduced military expenditure. The issue of road construction and maintenance returned to the government's agenda in 1840 when Douglas and the Senate passed an Act for the construction and repair of the roads in the country. The Act called on all those living in the suburbs and the villages to work on the roads but no more than four miles' distance from their home[59]. Under Douglas more public works were carried out; during his term the lunatic asylum,

[57] Kirkwall, vol. I, p. 113-4.
[58] Kirkwall, vol. I, p. 121.
[59] 1st Session, 7th Parliament, Act II, 28 March 1840, K.V.

the prison and the poorhouse in Corfu were built and account for the large deficit he left in the Treasury. No major construction works seem to have been carried out by the British-Ionian authorities during the 1850s and any plans that officials devised were seriously compromised by the rising deficit in state finances.

The roads built by British administrators such as Resident Napier in Kefalonia figure prominently in arguments about the legacy of British rule in the Ionian Islands[60]. Roads were constructed in the 1820s both in Corfu and Kefalonia, but they needed maintenance; subsequent governments however did not carry this through, and infrastructure improvements did not last. Reports dating from around thirty years after the construction of roads in Kefalonia urged the central authorities to take action. Kefalas, a local official in Kefalonia, stressed to the Resident of the island that the roads in the Lixuri district had become impassable due to neglect; decay of the wooden bridges that linked Lixuri with the country but also the villages with grapevines was extensive. Growers submitted petitions highlighting that only traces of the original roads could be discerned. Villagers from the Lixuri area complained that the sums they paid in tax for road maintenance were wasted and they could neither reach their fields regularly for work nor use carts to bring back their produce or animals[61].

The already strained financial resources of the Ionian State deteriorated for other reasons, further eroding its ability to govern effectively. Revenue collection failed to improve during the period because of smuggling. In 1859 Commissioner Young argued that the unguarded coasts and ports of several of the islands rendered hopeless any attempts to improve revenue, a situation that was fiscally unsound as well as 'demoralising'. At the same time, the cost of some public establishments was alarmingly high, in relation of course to the fiscal capabilities of the state. Young noted that 'the Foundling Hospital at Zante costs a sum of £2,282 annually, being more than the third of the whole Municipal Revenue. It is not to be wondered at, that a Municipality complains of poverty when the third of its moderate revenue is devoted to rearing the illegitimate children of the population'[62].

The comments of the High Commissioner on the Foundling Hospital of Zante speak of corruption and maladministration of funds but fail to address the actual lack of funds for the Municipal Authority of Zante. If less than £7,000 was allocated for the needs of the whole island it is clear how far removed, financially at least, the central administration in Corfu was; as a result the state of public establishments in all islands deteriorated after years of under-funding. From the 1840s onwards the government funded public works with increased borrowing from the Ionian Bank, established in 1839. The building of hospitals, piers, prisons and roads (to some extent, from the 1840s onwards) and drainage projects were all financed with loans from the bank[63]. From its earliest days the Ionian Bank lent increasingly to the

[60] Moschopoulos, 1988, p. 76.

[61] Arxeio 421, Doc 2, K.B., 11 and 12 November 1857.

[62] *IIGG*, 441, 28 November/10 December 1859.

[63] P. L. Cottrell, *The Ionian Bank. An Imperial Institution, 1839-1864*, Athens: Alpha Bank Historical Archives, 2007, p. 200.

Ionian government with rates up to 6% for short-term loans (three months) and 5% for longer terms (seven months to two years)[64]. The deterioration of public finances in a period of crisis, such as the early 1850s, is reflected in the levels of state borrowing; between March and September 1852 the Ionian government borrowed £31,000[65]. The board of directors of the British bank were never too keen on lending to the Ionian government but were equally reluctant to do so given that the bulk of the bank's operations took place in the Ionian Islands.

While the Ionian government accumulated debt, many Ionians took to the sea as a source of employment. Thousands of Ionians were occupied in maritime jobs during the period of the Protectorate, from shipping and maritime commerce in the Adriatic, the Aegean and the Black Sea, to more coastal trade as well as fishing and goods handling in the ports. The best example is the island of Ithaki, 30% of whose population was consistently employed in what British and Ionian administrators classified 'commerce' throughout the period[66]. The Ionian Bank facilitated the founding of the eight insurance banks of the islands by Ionian capitalists, which in turn encouraged the interest of many tens of other Ionians in the novel practice of investment. Investment probably reflected an increasing social antagonism between private entrepreneurs and the public sector. Competition in the banking sector and the 'insurance mania' is, for Prontzas, the indicator of economic performance[67].

However, most Ionians did not invest in joint-stock companies, remained extremely vulnerable to crop failures and many were locked in a persistent cycle of debt. In 1856, eight prominent citizens from Paxos submitted a petition to the Director of Police in the island urging him to take any measures deemed necessary to ameliorate the condition of 'the people' who, according to the petitioners, were on the verge of starvation after several years of bad olive crops. Growers in Paxos, the petition noted, were unable to sell their property, borrow or find other sources of employment. High grain prices because of shortages during the Crimean War affected all islands and brought up the cost of living. Two weeks later, the eight petitioners submitted another report stressing that the number of poor and beggars had increased owing also to the unpaid prostychi (debt incurred on growers by selling their produce in advance in return for money) owed to lenders. They stressed the people's desperation and their own confusion in the face of a rapidly deteriorating situation[68].

During those adverse times shortages of grain combined with disease to produce a multifaceted crisis. Such a period lasted from the early to mid-1850s when credit

---

[64] 'Letter of 25th November from the Manager Zante, transmitting a request from the Lord High Commissioner for a Loan for £10,000 to the Ionian Government for 3 years at 6 per cent per annum.' 14th December 1840, 3/1Minute Books and Corporate Records, Ionian Bank Archive, British Library of Political and Economic Sciences, LSE.

[65] Cottrell, *The Ionian Bank*, p. 268.

[66] Ionian Islands Blue Books of Statistics, CO 136/1392-1426, National Archives, London.

[67] Πρόντζας, «Οικονομικές επιδόσεις του 19ου αιώνα», p. 534, 540.

[68] E. A. 1754, 26 September 1856 and 8 October 1856, No. 107, I.A.K.

was suspended as a result of a multifaceted crisis with hunger, grain shortage due to the Crimean War and cholera outbreaks. These events brought the agricultural and subsequently the commercial economy to its knees. Chiotis describes the harsh economic conditions in 1850s Corfu in the following way: 'In 1855, the Islands were in an appalling condition. Hunger was raging in the two big Islands of Zante and Kefalonia, cholera was ravaging Corfu and Zante. The Crimean war prohibited the grain production and trade. Hunger, destitution and disease were crushing the Ionians. The Government revenue was short, the produce was reduced, the people were starving....Landowners and tenants earned nothing, capitalists and merchants lent nothing'[69]. In a similar tone, the Ionian Bank report of 1852 noted: 'The entire failure of the oil crop and the depreciation of the staple product of the Island, were of themselves sufficient to create commercial and monetary pressure'[70]. The descriptions above provide the context of the business failure many merchants experienced until a few years before union with Greece, when the economy or parts of the economy such as currant exports (but not Corfu's commerce) had recovered but were still about two-thirds of the value of currant exports during the 1830s and 1840s[71].

Living conditions on the other hand did improve in the islands due to the management and policy of public health. Preventive measures, including the quarantine of ships for up to 15 days, were taken by the authorities, lazarettos were built and improved, continuing the Venetian quarantine system of previous centuries. The Ionian State collected and published information and news about the plague and other epidemics in neighbouring areas in southern Italy and the Ottoman mainland. The government sent medical officers to neighbouring areas to study the spread of diseases, particularly cholera, when it appeared in the 1830s and did not spare the Ionian Islands. The outbreak of cholera in Kefalonia in 1850 raised the alarm in Corfu as well. Commissioner Ward paid a rare visit to Manduki, a suburb of Corfu, where he witnessed appalling sanitary conditions. In an equally rare mention in a speech to the Ionian Assembly he pledged £2,000 to be 'distributed to the population' for improvement of the sanitary conditions and sewage facilities in the suburb. Sanitary conditions, Ward noted, were 'as dangerous to the public health, as it is offensive to public decency'[72]. The situation in parts of the town was equally alarming. The cholera epidemic of 1855 broke out in the orphanage in Manduki, highlighting the failure of the Ionian government to provide decent sanitary conditions to some of its most vulnerable citizens, orphan children. The government and the Commissioner personally had failed to respond to the people in Manduki, who in 1851, years before the cholera outbreak, had complained about sanitary conditions in their suburb and had requested improvements following the visit of Ward in their district[73].

---

[69] Π. Χιώτου, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους*, vol. 2, 1874, p. 347.
[70] Annual Report 1852, Ionian Bank Archive 2/1, BLPES.
[71] Ionian Islands Blue Books of Statistics, CO 136/1392-1426, National Archives, London.
[72] *IIGG*, No. 101, 25 November/7 December 1850.
[73] Petition 1076, 22 April 1851, CO 136/1045, National Archives, London.

Conclusion. Ionian liberals and liberal governmentality

The British failed to develop the islands' economy and society because approximately a fifth (or in some years more) of the annual revenue was spent on the cost of protection. Another significant part of the budget was spent on salaries, in an attempt –the British argued– to create a modern and efficient bureaucracy, a project that was successful. Despite their proclamations however, Commissioners and Ionian governments never designed a coherent or long-term plan for the development of the islands. High Commissioners had a difficult balance to strike between their own priorities, the advice they received from the Colonial Office and the islands' limited and 'protected' but nevertheless entitled self-rule and decision-making potential. Even during the period of liberal imperialism (1820s to 1840s), there was little liberal spirit in the islands; in fact, most liberal and modernising efforts came from Ionians who urged Commissioners to follow the example of the protecting power and introduce liberal policies, especially in the field of commerce. Even the Seaton liberal reforms in the 1840s (greater control of the Executive over finances, extension of franchise and free press), were annulled by Ward in the early 1850s. The banning of some newspapers radicalised their editors and some of their followers even further. Moreover, the patronising and essentially illiberal British view of Ionians, especially of those living in the country and the many land-owning aristocrats, was that they were unfit to rule themselves and to be left to their own devices. Traditionalism, attachment to religion and a perceived 'natural' tendency towards cheating, insubordination and violence, were the most common traits British attributed to Ionians.

Improvements in the Ionian character, politics and society that would advance the locals' ability to govern themselves, coupled with modernisation efforts. The collection of colonial statistics redirected the state along the path of rational and 'scientific' government and incorporated it into the British imperial framework. Other modernising initiatives emerged through associations that combined state and individual efforts for the improvement of government and the 'progress' of the islands. The Agrarian Society, founded in 1835, was among several 'modern' institutions for the improvement of agriculture and commerce. The Society was founded by the Ionian authorities who were also heavily involved in its administration and were its main source of funding[74]. According to the plan, every island would have its own Society, the Regent of the island would also serve as the Society's President and the members of the Legislative Assembly would serve as ex officio members of each Society. The Society aimed at improving agricultural production by expanding cultivation of existing crops as well as introducing new ones. The Society, it was hoped, would attract subscribers paying six shillings annually towards the expenses.

These, however, were timid moves towards modernisation. The course of Ionian fortunes was mostly determined by the status of the Ionian Islands as a protectorate. This status meant high import taxes for Ionian goods in England, high duties within the is-

[74] Ektelestiki Astynomia [Executive Police], 864, No. 52, Istoriko Arxheio Kerkyras [Corfu Records Office].

lands (nominally independent states) and low import taxes for British goods coming to the islands and their re-export to other markets. These were conditions that encouraged trade and led to significant gains for the grain and currant merchants of the islands but were of little benefit to the Ionian State or the majority of the Ionian population.

If the Ionian State failed to maintain public finances at a level that would allow a program of public works and could result to improved living standards for the population as a whole, some groups in Ionian towns were forging ahead. Urban institutions, commercial, literary and philanthropic associations allowed merchants, intellectuals, professionals and some landowners who shared a belief in modernising projects to create networks that advanced cooperation between them. The merchants of Corfu and to some extent of other islands participated in literary associations and took philanthropic initiatives aimed at preventing social problems such as unemployment and vagrancy from spilling over into crises. A civil society of the mercantile, professional and intellectual elite was emerging influenced both by 'imported' and locally-generated ideas. Among merchants, Ionians and foreigners, doctors, lawyers and other professionals and functionaries of the Ionian State, socialisation, the reading of books and newspapers from abroad and lectures on various subjects took place at the Reading Society and the Ionian Society, continuing a venerable tradition of 'Academies', which began with the seventeenth and eighteenth century associations for the progress of knowledge that culminated in the founding of the 'Ionian Academy' in 1808[75]. In 1836 the Reading Society became the meeting place of intellectuals, merchants and British officers who wished to advance their knowledge, spend time and socialise. Members of the Society, merchants and intellectuals, met regularly and read English and Italian newspapers, after of course paying the subscription that increasingly became a requirement of membership in every association. Merchants and intellectuals converged in both their world views and their patterns of sociability. The Corfu Merchants' Club, another exclusive association, was founded in 1838, initiating a process of developing hierarchies in the Corfu merchant world[76]. This process led to the establishment of Chambers of Commerce with published lists of members that determined merchants' professional identity.

New forms of association introduced into the islands produced new hierarchies by excluding those who did not participate in those organisations that the Ionian government supported from the outset. The liberal merchants and landowners of Zante were the first to introduce novel forms of association to the islands' societies in 1825[77]. The Medical Society of Zante established in 1832 an institution for the poor, a hospital that the Zante doctors funded and administered and to which they offered their services free, with some help from collections from theatre plays. The benevolent doctors made their mark in the islands' social world when the relevant information was published –and praised– by the government newspaper[78]. These

[75] Π. Χιώτου, *Ιστορικά Απομνημονεύματα Επτανήσου*, vol. 6, p. 230-1.
[76] *IIGG*, No. 411, 29 October/10 November 1838.
[77] 'I Primi Proprietari e Negozianti dell' Isola di Zante', *IIGG*, No. 377, 7/19 March 1825.
[78] *IIGG*, No. 66, 19/31 March 1832.

associations were public-private initiatives and partnerships. The Agricultural Society and the Savings Banks, for example, were complementary projects aimed at economic and moral improvement[79]. Such initiatives tell us more about the modernising project that British and Ionian liberals promoted. These plans had little impact on the rural population who most likely had very little if anything to gain from a Savings bank, for example, when the problem of indebtedness of the growers to merchants and landowners had not been solved.

Historians have explored the emergence of the press in the islands and the formation of parties focusing on the issue of union and the campaign that several journalists-politicians staged in their newspapers from the late 1840s onwards. This campaign culminated in the 1850s and supposedly led to Great Britain's decision –successful for the unionists– to cede the islands to the Greek Kingdom. The press, however, was more than a platform for unionist agitation, a liberal reformist's agenda and, in one newspaper, a forum for the support of British rule. In fact it served the Ionian liberal colonial governmentality ever since it appeared as a government newspaper and even more so when free press was allowed[80]. Merchants and intellectuals through the new medium of the newspaper that proliferated in the 1840s and 1850s introduced another form of liberal governmentality in the Ionian Islands; the expression of opinions on public policy but also the publication of names of individuals that re-affirmed their place in Ionian society.

In the newspapers but also in petitions (individual and collective), in public as well as private documents that addressed government officials, merchants argued for the principle and policies of free trade and intellectuals requested initially a more liberal form of British rule and later some of them advocated union with Greece. The two groups gained unprecedented wealth, status and privileges among other Ionians during the period. Their ascent is inseparable from the formation of governmentality of Ionian society and its introduction by the Ionian liberals as well as by British with a similar mindset. The Ionian government collected statistics on the economy and population of the islands creating an 'economy' that made sense to the British colonial mind with the classification of the working population into the categories 'agriculture', 'manufacture' and 'commerce'. Except from the first period when sound finances allowed for a public works program however, most Ionians saw little improvement during the Protectorate. On the other hand the intellectuals, merchants and colonial officials, who promoted the liberal modernizing project of the islands' economy and society benefitted most during the period of British rule. Their participation in the new forms of association and agency, from Chambers of Commerce and Merchant Societies to the Ionian Assembly and political clubs to the publishing of newspapers, created an Ionian civil society that became the new social field where power relations were negotiated during the period.

---

[79] *IIGG*, No. 267, 25 January/6 February 1836.

[80] For examples in other colonial settings, see, David Scott, 'Colonial Governmentality', *Social Text*, 43 (1995), 191-220; U. Kalpagam, 'Colonial Governmentality and the Public Sphere in India'. *Journal of Historical Sociology*, 15 (2002), 35-58.

Νίκος Ποταμιάνος

Η ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΑΙΣΧΡΟΚΕΡΔΕΙΑΣ, ΤΟ ΕΝΟΙΚΙΟΣΤΑΣΙΟ ΚΑΙ Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΜΙΚΡΟΑΣΤΙΚΟΥ ΤΑΞΙΚΟΥ ΠΟΛΟΥ, 1916-1925

Οι απαρχές ενός πλέγματος ρυθμίσεων της αγοράς, του οποίου στοιχεία επιβίωναν μέχρι πρόσφατα, αποτελούν ένα θέμα ελάχιστο εξερευνημένο. Η νομοθεσία κατά της αισχροκέρδειας και το ενοικιοστάσιο (αν και όχι οι διατιμήσεις) εμφανίστηκαν στην Ελλάδα και τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες στις έκτακτες συνθήκες του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και διατηρήθηκαν και μετά το τέλος του. Η έρευνά μας για τα συνδικαλιστικά σωματεία των επαγγελματοβιοτεχνών της Αθήνας και τις συνθήκες ίδρυσης της τριτοβάθμιας οργάνωσης που ανέλαβε την εκπροσώπησή τους σε εθνικό επίπεδο, δεν μπορούσε να μη σταθεί στις ρυθμίσεις αυτές οι οποίες αποτελούσαν ένα από τα ζητήματα που κατεξοχήν τους απασχόλησε και τους κινητοποίησε. Θα προσεγγίσουμε τη στάση τους σε σχέση με τη διαδικασία συγκρότησης του μικροαστικού ταξικού πόλου εκείνα τα χρόνια και ως μέρος της διαδικασίας αυτής, με τα διλήμματα που την συνόδευαν, τα μέτωπα που ανοίγονταν, τις συμμαχίες που δημιουργούνταν.

Οργανώσεις των επαγγελματοβιοτεχνών και ταξική συγκρότηση

Η ίδρυση της πρώτης μορφής της ΓΣΕΒΕ το 1919 και η περαιτέρω οργανωτική της ανάπτυξη τη δεκαετία του 1920 από μιαν άποψη αποτέλεσε το επιστέγασμα μιας πορείας που είχε ξεκινήσει από τη δεκαετία του 1870, όταν εμφανίστηκαν στο ελληνικό κράτος τα πρώτα επαγγελματικά σωματεία μετά την κατάργηση των οθωμανικών συντεχνιών. Οι δραστηριότητές τους περιστρέφονταν κυρίως γύρω από την αλληλοβοήθεια των μελών, την καλλιέργεια ενός ιδιαίτερου τύπου κοινωνικότητας και την εκπροσώπηση των συμφερόντων του κλάδου –χωρίς να απουσιάζουν κάποιες απόπειρες ρύθμισης των όρων του επαγγέλματος (όπως η καθιέρωση αργιών, κάποιες συλλογικές αγορές πρώτων υλών κ.λπ.). Τα σωματεία αυτά συνήθως περιελάμβαναν στους κόλπους τους τόσο τους καταστηματάρχες όσο και τους εργατοϋπαλλήλους κάθε επαγγέλματος και βρίσκονταν σαφώς υπό την ηγεμονία των πιο εύπορων μικροεπιχειρηματιών κάθε επαγγέλματος.

Ήδη όμως στις αρχές του 20ού αιώνα στην Αθήνα είχε κυριαρχήσει η τάση διάσπασης των ενιαίων σωματείων και δημιουργίας χωριστών εργατικών και (μικρο)εργοδοτικών τα οποία πρωταρχική λειτουργία τους είχαν πλέον τη συλλογική εκπροσώπηση συμφερόντων. Ο νόμος 281 του 1914 περί σωματείων, που απαγόρευε τη συνύπαρξη εργατών και εργοδοτών στο ίδιο σωματείο, επιτάχυνε και επέβαλε σε πανελλήνιο επίπεδο τις εξελίξεις αυτές που είχαν εμφανιστεί πιο δειλά και στις περισσότερες από τις άλλες πόλεις του κράτους, και έδινε νομική υπόσταση σε μια τάση που τροφοδοτούνταν από τις διογκούμενες εντάσεις στους τόπους δουλειάς. Η

απουσία θεσμοθετημένου διαχωρισμού άφηνε πιο ανοιχτή τη σχέση ανάμεσα σε μικροαστούς μαγαζάτορες και βιοτέχνες (ιδίως τους ευπορότερους απ' αυτούς) αφενός, και στους αστούς αφετέρου, σε βαθμό, μάλιστα, που οι τελευταίοι ενδιαφέρονταν να προσελκύσουν τους πρώτους ως ελάσσονες εταίρους στις δικές τους οργανώσεις, όπως ο ΣΕΒΒ (Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων *και Βιοτεχνών* ήταν η αρχική του ονομασία), ο Εμπορικός Σύλλογος και το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο της Αθήνας (ΕΒΕΑ). Ο διαχωρισμός των μικροαστών από τους αστούς απέκτησε και μια συγκρουσιακή διάσταση το 1922, όταν τέθηκε το ζήτημα της δημιουργίας ιδιαίτερων επιμελητηρίων για τους επαγγελματίες και τους βιοτέχνες[1].

Εν τέλει, ο μικροαστικός ταξικός πόλος που ιδρύθηκε το 1919 με το όνομα «Ένωσις βιοτεχνικών συντεχνιών και σωματείων εργοδοτών της Ελλάδος», σταθεροποίησε την ύπαρξή του και κατοχύρωσε μια αυτόνομη υπόσταση που διαρκεί έως τις μέρες μας. Αυτό συνέβη σε συνάρτηση με μια σειρά εξελίξεων: ίδρυση της ΓΣΕΕ και άνοδος του εργατικού κινήματος το 1918-1923· όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και αντιθέσεων κατά τη διάρκεια του πολέμου και του πληθωρισμού, ελλείψεις βασικών αγαθών αλλά και έκτακτα κέρδη για ορισμένους· ευρύτερη διάχυση μιας ταξικής σύλληψης της κοινωνίας, βασισμένης στην αντίθεση κεφαλαίου και εργασίας – και ενδιάμεση ύπαρξη της «μέσης αστικής τάξεως»· πρωτοφανής ένταση των πολιτικών συγκρούσεων και της λαϊκής κινητοποίησης με τον διχασμό ο οποίος αποδιοργάνωσε τις πρώτες προσπάθειες οργάνωσης των μικροαστών σε δευτεροβάθμιο επίπεδο το 1914-1916· εμφάνιση νέων συντεταγμένων στην κρατική πολιτική με την επέκταση της σφαίρας παρέμβασης του κράτους, την εισαγωγή εργατικής νομοθεσίας και νέων μορφών θεσμικής εκπροσώπησης συμφερόντων (όπως το Ανώτατο Συμβούλιο Εργασίας, τα επιμελητήρια, ένα πλήθος επιτροπών κ.λπ.).

Επιλέξαμε να παρουσιάσουμε δύο από τις λιγότερο μελετημένες περιοχές της κρατικής παρέμβασης της περιόδου, την καταδίωξη της αισχροκέρδειας και (λιγότερο αναλυτικά) τη θέσπιση ενοικιοστασίου· τα ζητήματα που εγείρονταν σε σχέση μ' αυτές, αποτέλεσαν σημαντικούς άξονες, γύρω από τους οποίους συγκροτήθηκε ο πόλος της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης. Στους απολογισμούς δράσης των ομοσπονδιών των επαγγελματιών Αθήνας και Πειραιά για το 1921 και 1922[2] οι παρεμβάσεις για την αισχροκέρδεια και το ενοικιοστάσιο αναφέρονται ανάμεσα στις σημαντικότερες, ενώ λίγο αργότερα οι δύο πρώτες γενικές απεργίες των επαγγελματιών, το 1926 και το 1927, γίνονται με κύριο αίτημα τη διατήρηση του ενοικιοστασίου[3].

Επισιτισμός, διατιμήσεις, καταδίωξη της αισχροκέρδειας: η κρατική πολιτική

Ας ξεκινήσουμε με τη νομοθεσία κατά της αισχροκέρδειας, προϊόντος των εκτάκτων συνθηκών του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, της εμπειρίας των ελλείψεων σε βα-

[1] *Εφημερίς του Χρηματιστηρίου*, 19-30 Ιανουαρίου, 13 Φεβρουαρίου, 6-12 Μαΐου και 2-14 Ιουνίου 1922· «Οι βιοτέχναι εναντίον της συστάσεως επαγγελματικών επιμελητηρίων», *Δελτίον ΕΒΕΑ*, τ. Γ΄ (Απρίλιος 1922), σ. 282-291.

[2] *Εφημερίς του Χρηματιστηρίου*, 16 Φεβρουαρίου (Ομοσπονδία επαγγελματιών Πειραιά) και 27 Φεβρουαρίου 1922 (Αθήνας), *Νέαι Αρχαί*, 10 Ιουλίου 1922 (Αθήνας).

[3] *Εφημερίς των Επαγγελματιών*, 7 Απριλίου 1926 και *Σκριπ*, 11 Μαρτίου 1927.

σικά αγαθά και του πρωτοφανούς πληθωρισμού. Παρεμβάσεις του κράτους στην αγορά υπήρξαν και στο παρελθόν (π.χ. για μεγάλο μέρος του 19ου αιώνα το ψωμί ήταν υπό διατίμηση στις μεγάλες πόλεις), η διαταραχή όμως των όρων του διεθνούς εμπορίου από το 1914 κ.εξ. αποτελούσε σοβαρή απειλή για μια χώρα που ήταν εξαρτημένη ως προς τη διατροφή του πληθυσμού της από τη διεθνή αγορά, και καθιστούσε αναγκαία την κρατική παρέμβαση σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα. Το παράδειγμα, άλλωστε, έδιναν οι εμπόλεμοι, οι μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες που ανέκαθεν αποτελούσαν πρότυπα για την Ελλάδα[4].

Ήδη, λοιπόν, από τον πρώτο χρόνο του πολέμου άρχισαν να λαμβάνονται πρωτοβουλίες για την εξασφάλιση του επισιτισμού της χώρας. Σιτηρά και άλλα τρόφιμα εισήχθησαν από τις ΗΠΑ σε συνεργασία με την Εθνική τράπεζα, από το 1915-1916 επιτάχθηκε μέρος των εγχώριων σοδειών κ.λπ. Η διάθεση των ειδών από το κράτος γινόταν μέσω της πώλησής τους στο λιανικό ή και στο χονδρικό εμπόριο. Αρμόδια για τις ενέργειες αυτές ήταν μια ανεπίσημη επιτροπή στελεχών του δημοσίου και της Εθνικής τράπεζας, ενώ από το 1917 έως το 1923 λειτουργούσε το Υπουργείο Επισιτισμού και Αυτάρκειας[5].

Τμήμα των σχετικών μέτρων ελέγχου του εμπορίου αποτελούσαν και οι διατιμήσεις: την περίοδο εκείνη σημειώθηκε η πιο εκτεταμένη επιβολή τους από ιδρύσεως ελληνικού κράτους, κυρίως σε βασικά είδη πρώτης ανάγκης. Η διατίμηση και το ελεύθερο εμπόριο διαδέχονταν η μία το άλλο ανάλογα με τις συνθήκες στην αγορά, τα υπάρχοντα αποθέματα κάθε είδους ή τις πολιτικές προτεραιότητες· συνολικά μπορούμε να επισημάνουμε μια φάση έντασης των διατιμήσεων έως το 1919, διάφορες φάσεις ύφεσης (από το 1920 έως την άνοιξη του 1922) και μια νέα φάση έντασης τον χειμώνα του 1922-1923. Παράλληλα με τις επίσημες τιμές λειτουργούσε και μια παράνομη μαύρη αγορά[6]. Ορισμένοι έμποροι που διέθεταν αποθέματα τροφίμων κ.λπ., προτιμούσαν αντί να τα πουλήσουν με την επίσημη τιμή να τα «αποκρύψουν», υπολογίζοντας ότι οι τιμές θα συνέχιζαν να ανεβαίνουν αλματωδώς –όπως και συνέβαινε μέχρι την άνοιξη του 1923.

Τις πρακτικές αυτές αποσκοπούσε να καταστείλει η νομοθεσία κατά της αισχροκέρδειας. Από το 1834 με βάση τον ποινικό νόμο τιμωρούνταν η παράβαση των διατιμήσεων, όμως ο νόμος 703 που ψηφίστηκε στις αρχές του 1916 επέβαλλε αυστηρότερες ποινές και καθιέρωνε την ταχεία εκδίκαση των υποθέσεων και μάλι-

---

[4] Jay Winter, *The Great War and the British people*, Handmills και Λονδίνο 1986, σ. 213-245· Jay Winter και Jean-Louis Robert (επιμ.), *Capital cities at war. Paris, London, Berlin 1914-1919*, Cambridge 1997· Belinda Davis, *Home fires burning. Good, politics and everyday life in world war I Berlin*, Chapel Hill και Λονδίνο 2000· Αλέξανδρος Σβώλος, *Η επίδρασις του πολέμου επί του δημοσίου δικαίου*, Αθήνα 1918 (αναδημοσίευση στη συλλογή κειμένων του *Προβλήματα του έθνους και της δημοκρατίας*, τ. Β΄, εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα χ.χ., σ. 25-55).

[5] Μιχ. Ευλάμπιος, «Ο επισιτισμός της Ελλάδος κατά τον παγκόσμιον πόλεμον», *Δελτίον ΕΒΕΑ*, τ. Β΄ (1921) σ. 643-660, 755-770, 835-851· Γ. Ν. Κοφινάς, λήμμα «Επισιτισμού (υπουργείον)», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, Αθήνα 1929· *Υπουργείον επισιτισμού – διαχείρησις 1920-1923*, τ. Β΄, Αθήνα χ.χ. (1923).

[6] Π.χ. *Αστραπή*, 4 Ιανουαρίου 1917, Δημ. Ζώτος, *Η οργάνωσις της επαγγελματικής και βιοτεχνικής τάξεως εν Ελλάδι*, Πειραιάς 1925, σ. 206.

στα με περιορισμένες δυνατότητες ανακοπής της εκτέλεσης των αποφάσεων με έφεση κ.λπ. Η σημαντικότερη καινοτομία, βέβαια, είναι ότι η ισχύς του νόμου δεν περιοριζόταν στα είδη για τα οποία υπήρχε διατίμηση, αλλά επεκτεινόταν σε κάθε περίπτωση «υπερβολικού κέρδους» –για την εκτίμηση του οποίου το δικαστήριο καλούνταν να λάβει υπόψη του την κατάσταση της αγοράς. Επιπλέον, ως αισχροκέρδεια διώκονταν η απόκρυψη τροφίμων, η νοθεία τους κ.λπ. Οι ποινές ήταν βαριές: υψηλά πρόστιμα ή/και φυλάκιση (έως ένα χρόνο το 1916, που αυξήθηκε σε έως πέντε χρόνια το 1917), απαγόρευση άσκησης του επιτηδεύματος (για διάστημα έως ένα χρόνο το 1917, έως πέντε χρόνια το 1922 κ.λπ.), ακόμα και εξάμηνη εξορία (1924, κυβέρνηση Παπαναστασίου). Αρχικά η ισχύς της νομοθεσίας περί αισχροκέρδειας περιοριζόταν σε περιόδους επιστράτευσης, στην πορεία όμως κατέστη μόνιμη[7].

Τα συγκεκριμένα μέτρα νομοθετήθηκαν στα συμφραζόμενα μιας ευρύτερης ανόδου του κρατισμού, η οποία δεν χαρακτήριζε ειδικά την αντιβενιζελική παράταξη η οποία τα πρωτοεισήγαγε. Αντίθετα, μάλλον οι βενιζελικοί ήταν αυτοί που ενεπλάκησαν πιο συστηματικά σε πειραματισμούς με την κρατική παρέμβαση στην αγορά, ενώ οι αντίπαλοί τους αποδείχθηκαν πιο πιστοί στον οικονομικό φιλελευθερισμό.

Η ανάδυση της έννοιας της αισχροκέρδειας και η σημασία της

Η έννοια της αισχροκέρδειας δεν ήταν καινούρια, ενώ όμως παλιότερα χρησιμοποιούνταν κυρίως ως ύβρις, τώρα έγινε η βασική ερμηνευτική γραμμή για την ακρίβεια στην αγορά. Έως το 1912 οι διαμαρτυρίες για τις τιμές στην αγορά λάμβαναν στον δημόσιο λόγο κυρίως τη μορφή της καταγγελίας των υψηλών δασμών και των μονοπωλίων που τις επαύξαναν, στο φιλελεύθερο ιδεολογικό πλαίσιο της πίστης στην ελευθερία του εμπορίου και ανταποκρινόμενες στα δεδομένα που δημιουργούσε η απότομη αύξηση των έμμεσων φόρων επί Τρικούπη[8]. Στη συνέχεια όμως το «ιδίωμα των φόρων» αντικαθίσταται από το «ιδίωμα της αισχροκέρδειας»: η εμπειρία του υψηλού πληθωρισμού ήταν πολύ ισχυρή για να μην οδηγήσει σε αλλαγή διανοητικού και πολιτικού πλαισίου· με τον ανερχόμενο κρατισμό νομιμοποιούνταν τόσο μια προστατευτική δασμολογική πολιτική χάριν της αυτάρκειας όσο και πιο άμεσες παρεμβάσεις στην αγορά. Τέλος, η κοινωνική πόλωση που αναπτύσσεται κατά τη διάρκεια της πολεμικής δεκαετίας, και η διεύρυνση των ανισοτήτων έρχεται να συμπυκνωθεί στην αρνητική εικόνα του κερδοσκόπου εμπόρου, όπως συνέβη και σε άλλες χώρες[9].

---

[7] Χρ. Σιαπκίδης, λήμμα «αισχροκέρδεια», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, Αθήνα 1927· Κατάλογος των νομοθετημάτων αγορανομικού ενδιαφέροντος (κυρίως περί διατιμήσεων και αισχροκέρδειας) από το 1912 κ.εξ. παρατίθεται στο Ιωάννης Καλυβίτης, *Αστυνομικόν λεξικόν*, Αθήνα 1928, σ. 5-7.

[8] Εμβληματικός ο Αριστείδης Οικονόμος (βλ. π.χ. Αλέξανδρος Οικονόμου, *Τρεις άνθρωποι*, τ. Α΄: *Αριστείδης Κ. Οικονόμος (1835-1890)*, Αθήνα 1950, σ. 293-294), τον συναγωνίζονταν οι δηλιγιαννικοί, οι Ιάπωνες, η *Ακρόπολις* και ο Σύνδεσμος συντεχνιών το 1908-1909.

[9] Jean-Louis Robert, «The image of the profiteer», στο Jay Winter και Jean-Louis Robert (επιμ.), *Capital cities at war*, ό.π., σ. 104-132.

Η εικόνα αυτή αντλούσε από παλιότερες σχετικές αναπαραστάσεις και αντιλήψεις οι οποίες δεν ανέρχονταν συχνά στην επιφάνεια, φαίνεται όμως ότι ήταν καλά εδραιωμένες στις λαϊκές τάξεις, αν κρίνουμε από αποστροφές άρθρων σε εργατικές εφημερίδες αλλά και σε άρθρα και ημερολόγια μορφωμένων μισθωτών[10]. Χαρακτηριστική είναι μια δημοσιογραφική έρευνα του 1911· η μεγάλη πλειονότητα των ερωτώμενων δεχόταν ότι η κύρια αιτία των υψηλών τιμών των τροφίμων βρισκόταν στους υψηλούς έμμεσους φόρους, κάποιοι όμως προσέθεταν συμπληρωματικά ως υπαίτιους τους εμπόρους (μεγάλους ή μικρούς) και την απληστία τους· το ποσοστό όσων προσέθεταν το τελευταίο ανερχόταν στο (διόλου ευκαταφρόνητο) 40-45% των καταστηματαρχών, επιχειρηματιών και μορφωμένων ελευθέρων επαγγελματιών (26 στους 61), στους μισθωτούς όμως (βασικά υπαλλήλους) έφτανε το 80% (8 στους 10)[11].

Μετά το 1914 τέτοια μοτίβα αναδύονται με οξύτητα. Σταχυολογούμε από τις εφημερίδες τα ακόλουθα χαρακτηριστικά αποσπάσματα: «οι λησταρχίσκοι των συνοικιών» μικροπαντοπώλες, «ο κοσμάκης πεινά και ο μπακάλης κλέβει», «τα αρπακτικά και μισάνθρωπα ένστικτα του μεταπράτου». Ο υπουργός επισιτισμού τον Οκτώβριο του 1917, ο πάμπλουτος εφοπλιστής Λ. Εμπειρίκος, θα φτάσει στο σημείο να αναφερθεί στους εμπόρους ως «εχθρούς του κράτους και της κοινωνίας»[12].

Ασφαλώς η εικόνα αυτή δεν αναπτύχθηκε αυθαίρετα, χωρίς αναφορά στην πραγματικότητα –στόχος μας όμως εδώ δεν είναι να εμβαθύνουμε στο φαινόμενο καθαυτό· επισημαίνουμε μόνο ότι η μορφή του αισχροκερδούς εμπόρου και η κυριαρχία της προσδιοριζόταν και από τις ήδη διαθέσιμες αναπαραστάσεις, όπως και από τα πολιτικά διακυβεύματα με τα οποία συνδέθηκε: αν υπήρχε αισχροκέρδεια των εμπόρων, που οδηγούσε σε ακρίβεια, αυτή μπορούσε και έπρεπε να αντιμετωπιστεί με μορφές κρατικής παρέμβασης στην αγορά, όπως η διατίμηση, ο ορισμός θεμιτού και αθέμιτου εμπορικού κέρδους και η καταστολή των κρουσμάτων αισχροκέρδειας.

Επιπλέον, η σύλληψη αυτή είχε τη δική της δυναμική και έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι δεν τροποποιήθηκε ιδιαίτερα, όταν κύριος παράγοντας της ακρίβειας των ειδών έγινε εμφανώς η υποτίμηση της δραχμής[13]. Χαρακτηριστικό είναι ένα υπόμνημα της «Ενώσεως επιστημονικών και επαγγελματικών σωματείων» (υπαλλήλων και ελεύθερων επαγγελματιών) το 1921, στο οποίο αποκρουόταν συνοπτικά η άποψη ότι η ακρίβεια μπορεί να οφειλόταν σε νομισματικές ή ευρύτερες οικονομικές συνθήκες και κατέληγε στη «μαινόμενη» αισχροκέρδεια «ορισμένων ατό-

---

[10] *Εφημερίς των συντεχνιών*, 26 Φεβρουαρίου 1891, *Εφημερίς των Εργατών*, 17 Ιανουαρίου και 17 Δεκεμβρίου 1910, *Σάλπιγξ*, 1 Φεβρουαρίου 1909, Αδαμάντιος Καζακόπουλος, *Σκέψεις 1913-1948*, τ. Β΄, Αθήνα 1998, σ. 62-65.

[11] *Εμπρός*, 6-22 Σεπτεμβρίου 1911.

[12] *Το Παράρτημα*, 12 Αυγούστου 1918, *Καθημερινή*, 13 Δεκεμβρίου 1919, *Ημερήσια Νέα*, 6 Μαΐου 1917, *Ριζοσπάστης*, 31 Οκτωβρίου 1917.

[13] Κώστας Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, Αθήνα 2003, σ. 129-133 και Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος, Αθήνα 2002, σ. 93.

μων» και σε προτάσεις καταστολής της[14]. Άλλωστε, η υποτίμηση της δραχμής γινόταν αντιληπτή και ως αποτέλεσμα της (υπαρκτής) κερδοσκοπίας στο συνάλλαγμα. Χαρακτηριστική είναι η διαδήλωση της 30ής Ιουλίου 1923, που οργάνωσε το Εργατικό Κέντρο της Αθήνας (ΕΚΑ) ενάντια στους χρηματιστές κερδοσκόπους που ευθύνονταν για τις διακυμάνσεις του συναλλάγματος, και η οποία κατέληξε σε απόπειρα επίθεσης στο χρηματιστήριο[15].

Το εργατικό κίνημα αποτελούσε την κατεξοχήν οργανωμένη δύναμη που κινητοποιούνταν ενάντια στην ακρίβεια· σχήματα όπως η «Άμυνα των Καταναλωτών» του 1920 δεν μακροημέρευσαν, καθώς η ανοιχτή σύνδεση με την αντιβενιζελική αντιπολίτευση οδήγησε στην καταστολή της[16]. Το ΕΚΑ, μόνο του ή σε συνεργασία με το εργατικό κέντρο του Πειραιά, παρενέβαινε σταθερά σε όλη τη διάρκεια της υπό μελέτη περιόδου, ενώ εργατικές κινητοποιήσεις κατά της αισχροκέρδειας σημειώνονται και σε πολλές άλλες πόλεις, με γνωστότερη την εξέγερση του Βόλου το 1921[17].

Έχει επισημανθεί ο κομβικός ρόλος που είχε το ζήτημα της αισχροκέρδειας για τους εργατικούς αγώνες της περιόδου, τις μορφές συγκρότησής τους και τον λόγο που εξέφεραν[18]. Έχει υποστηριχθεί, μάλιστα, ότι αποτέλεσε έναν από τους βασικότερους άξονες, γύρω από τους οποίους αυτοί περιστράφηκαν, κάτι που σε συνδυασμό με άλλα χαρακτηριστικά του εργατικού κινήματος χρησιμοποιείται ως απόδειξη της κυριαρχίας σ' αυτό μιας παραδοσιακής λαϊκής κουλτούρας που πρόβαλλε το αίτημα της «εθιμικής ηθικής οικονομίας», σε αντιδιαστολή με πιο σύγχρονες «βιομηχανικού τύπου» εργατικές διεκδικήσεις στο εσωτερικό των εργασιακών χώρων. Αναμφισβήτητα η έννοια του αθέμιτου κέρδους κυκλοφορούσε στην ευρύτερη λαϊκή κουλτούρα, ενώ η αναφορά στα μεγάλα θέματα και στο κεντρικό πολιτικό επίπεδο χαρακτήριζε το νεαρό εργατικό κίνημα, καθώς αποτελούσε μια εύλογη στρατηγική ενοποίησης των διάσπαρτων σε μικρές επιχειρήσεις εργατών και διεύρυνσης της απήχησής του σε άλλα λαϊκά στρώματα. Νομίζουμε όμως ότι στις συγκεκριμένες προσεγγίσεις υπερτονίζεται η παραδοσιακότητα των εργατικών αιτημάτων και δεν αναδεικνύεται η αλληλεπίδραση που υφίστατο ανάμεσα σ' αυτά και στο πλέγμα των κρατικών ρυθμίσεων για την καταδίωξη της αισχροκέρδειας, καθώς και στον δημόσιο λόγο στον τύπο και τη Βουλή[19]. Για παράδειγμα, ο Φου-

---

[14] *Εφημερίς του Χρηματιστηρίου*, 3 Μαΐου 1921.

[15] *Ριζοσπάστης*, 31 Ιουλίου 1923.

[16] *Πολιτική Επιθεώρησις*, 22 Αυγούστου 1920.

[17] Εκτεταμένη αναφορά σ' αυτήν κάνει η Πελαγία Μαρκέτου, «"Με συνθήματα τέτοια που να συγκινούν τις μάζες": η σοσιαλιστική εφημερίδα *Εργατική*, Βόλος 1921-1923», στον συλλογικό τόμο *Γιώργος Ζιούτος (1903-1967): επιστημονική συνάντηση στο Βόλο*, Αθήνα 2000, σ. 65-87.

[18] Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα 1993, σ. 177· Κώστας Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη. Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2005· του ιδίου, «Μισθωτή εργασία», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α1, Αθήνα 1999, σ. 110-111.

[19] Βλ. και τις επιφυλάξεις που εκφράζει η Λήδα Παπαστεφανάκη, «"Άνδρες, γυναίκες, παίδες και παιδίσκαι...". Εργασία και τεχνολογία στην ελληνική κλωστοϋφαντουργία. Η βιο-

ντανόπουλος αναφέρεται στους τρόπους με τους οποίους το «ιδίωμα της αισχροκέρδειας» (δική μας διατύπωση) εφαρμοζόταν στις εργατικές διεκδικήσεις τις σχετικές με την αμοιβή της εργατικής δύναμης· οι περιπτώσεις όμως που παραθέτει για να τεκμηριώσει τον ισχυρισμό του ότι η εργατική δράση διαπνεόταν από ιδέες για έναν εθιμικό προσδιορισμό της τιμής των προϊόντων, πιστεύουμε ότι είναι ορθότερο να ερμηνευτούν ως προσαρμογή των «βιομηχανικού τύπου» εργατικών αιτημάτων στο πλαίσιο που όριζαν οι διατιμήσεις και η κρατική πολιτική κατά της αισχροκέρδειας[20].

Δεν ισχυριζόμαστε, βέβαια, ότι ήταν αυτό το πλαίσιο που επέβαλλε το «ιδίωμα της αισχροκέρδειας» στους εργάτες, τους υπάλληλους, τις εφημερίδες κ.λπ.· δεν ίσχυε όμως ούτε το αντίστροφο: το πλαίσιο αυτό δεν συνιστούσε ένα είδος θεσμοθέτησης της «ηθικής οικονομίας» –εκτός πια και αν θεωρούμε ότι σ' αυτήν εντάσσεται κάθε είδους ρύθμιση των αγορών. Φυσικά η διάσταση της «ηθικής οικονομίας» υπήρχε, είναι ενδιαφέρον όμως το γεγονός ότι κοινωνιολογούντες της εποχής δεν αντιμετώπιζαν τις συγκρούσεις γύρω από τις τιμές των προϊόντων ως παρωχημένες μορφές του παρελθόντος αλλά ως μια σύγχρονη τάση που πιθανόν να κυ-

---

μηχανία Ρετσίνα στον Πειραιά 1872-1940, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης 2002, σ. 84 και 512-516. Σ' αυτές θα θέλαμε να προσθέσουμε α) ότι οι διαμαρτυρίες κατά της αισχροκέρδειας συνοδεύονταν, απ' όσο γνωρίζουμε για τα χρόνια έως το 1923 σε Αθήνα και Πειραιά, από λιγότερο ή περισσότερο μαχητικές κλαδικές απεργίες που διεκδικούσαν μισθολογικές αυξήσεις –διάσταση που ο Φουντανόπουλος υποβαθμίζει· β) ότι, αν στην έννοια του αθέμιτου κέρδους και της κερδοσκοπίας υπάρχει σίγουρα μια έντονα ηθική διάσταση, αυτή όμως δεν συναντάται μόνο σε προβιομηχανικές μορφές κοινωνικής κριτικής και διαμαρτυρίας· γ) ότι η ακρίβεια αποτελούσε ένα φλέγον ζήτημα σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε, το οποίο γεννούσε την ανάγκη εξειδικευμένων μέτρων αντιμετώπισής του, τόσο στην Ελλάδα όσο και στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες –και μ' αυτή την έννοια αποτελούσε μια θεματική συλλογικών διεκδικήσεων παραδοσιακή και πολύ «σύγχρονη» ταυτοχρόνως.

[20] Και στα δύο παραδείγματα που παραθέτει ο Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη*, ό.π., σ. 97-99, όπου υποδηματεργάτες το 1920 και αρτεργάτες το 1923 συναρτούν στα αιτήματά τους την αμοιβή τους με την τιμή του προϊόντος, δεν μπορούμε να κατανοήσουμε τις θέσεις των εργατικών σωματείων έξω από το πλαίσιο των διατιμήσεων. Το κράτος και οι έμποροι/παραγωγοί διαπραγματεύονταν την τιμή των προϊόντων με κύριο επίδικο το ποσοστό κέρδους των δεύτερων και με βασική διαρκώς μεταβαλλόμενη (σε συνθήκες πληθωρισμού και απότομων διακυμάνσεων του συναλλάγματος) μεταβλητή την τιμή των πρώτων υλών (δέρματα και αλεύρι στην περίπτωσή μας). Όταν οι εργάτες ζητούσαν αυξήσεις στα ημερομίσθιά τους, απειλούσαν να επηρεάσουν μια άλλη μεταβλητή της τιμής του τελικού προϊόντος και απ' αυτή τη σκοπιά εμπλεκόταν στις διαπραγματεύσεις το κράτος, στον βαθμό μάλιστα που οι εργοδότες έθεταν ως όρο για την ικανοποίηση του εργατικού αιτήματος να τους επιτραπεί να πουλάνε ακριβότερα το ψωμί ή τα παπούτσια. Οι διαπραγματεύσεις, λοιπόν, εργατών και εργοδοτών για την αμοιβή της εργασίας, όταν υπήρχε διατίμηση, περιλάμβαναν εκ των πραγμάτων προτάσεις για την τιμή του τελικού προϊόντος. Για παραδείγματα από την Αθήνα βλ. *Καθημερινή*, 19 Απριλίου 1920, *Πολιτική Επιθεώρησις*, 14 Ιουνίου 1920, *Εμπρός*, 26 Μαΐου 1922 και *Εφημερίς του Χρηματιστηρίου*, 14 Ιουνίου 1922 (αρτεργάτες), *Εφημερίς του Χρηματιστηρίου*, 14, 16, 17 και 19 Μαΐου, 24 Ιουνίου 1922 (υποδηματοποιοί).

ριαρχούσε στο μέλλον: «Ο γενικός χαρακτήρ των μελλοντικών οικονομικών αγώνων [...] από αγώνα μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας θα εξελιχθή εις αγώνα μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών»[21].

Μικροαστοί, αστοί και νόμοι κατά της αισχροκέρδειας

Μετά τη μεγάλη αυτή παρέκβαση, αναγκαία για να τοποθετηθούμε απέναντι στη μοναδική ουσιαστικά αναφορά περί αισχροκέρδειας στη βιβλιογραφία, ας προχωρήσουμε στο θέμα μας, τη στάση των μαγαζατόρων και των βιοτεχνών απέναντι στη νομοθεσία κατά της αισχροκέρδειας κ.λπ. και τον τρόπο με τον οποίο το συγκεκριμένο ζήτημα επηρέασε τη συγκρότηση ενός μικροαστικού ταξικού πόλου.

Οι επιτάξεις, οι διατιμήσεις, οι διώξεις για αισχροκέρδεια αφορούσαν κυρίως όσους εμπλέκονταν στην αγορά (και παρασκευή) των τροφίμων, αλλά και αυτούς δεν τους επηρέαζαν όλους εξίσου. Καταρχάς ορισμένα επαγγέλματα επιβαρύνονταν πολύ περισσότερο: οι αρτοποιοί, όπως και σε άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, ήταν αυτοί που συνθλίφθηκαν ανάμεσα στη διοικητική τιμή του ψωμιού και την αγοραία τιμή του σιταριού και του αλευριού. Έπειτα, στο εσωτερικό κάθε επαγγέλματος κάποιοι βρίσκονταν σε καλύτερη θέση για να αντιμετωπίσουν την κατάσταση: όσον αφορά τις δυσκολίες στον ανεφοδιασμό, ήταν πιο εύκολο για τους μεγαλύτερης οικονομικής επιφάνειας καταστηματάρχες να δημιουργήσουν κάποια αποθέματα, ενώ συχνά αυτοί προτιμούνταν από το κράτος για τη διάθεση αγαθών που βρίσκονταν σε περιορισμένες ποσότητες, ή εκμεταλλεύονταν τον έλεγχο που ασκούσαν στα σωματεία για να επωφεληθούν από τη μέσω αυτών διοχέτευση αγαθών στην κατανάλωση[22].

Πιθανό αντιστάθμισμα για τους συνοικιακούς καταστηματάρχες ήταν οι μεγαλύτερες δυνατότητες να πουλήσουν πάνω από τη διατίμηση, καθώς «έδεναν» τη λαϊκή πελατεία τους με τον μηχανισμό του βερεσέ και ίσως μπορούσαν ευκολότερα να διαφύγουν την αστυνομική επιτήρηση στις λιγότερο απρόσωπες αγορές των συνοικιών. Η εντύπωση που σχηματίσαμε από τις ειδήσεις των εφημερίδων, είναι ότι αναλογικά μηνύθηκαν και δικάστηκαν για αισχροκέρδεια περισσότερο οι καταστηματάρχες του κέντρου παρά οι συνοικιακοί. Αυτοί που γενικά απουσιάζουν από τα σχετικά ρεπορτάζ είναι οι μεγαλύτερης επιφάνειας έμποροι και οι εργοστασιάρχες, πράγμα αναμενόμενο στον βαθμό που η νομοθεσία κατά της αισχροκέρδειας ήταν επί της ουσίας προσανατολισμένη στο λιανικό εμπόριο και οι διατιμήσεις αφορούσαν σχεδόν πάντα αυτό και μόνο. Η καταγγελία του χονδρεμπόρου από τον καταστηματάρχη πελάτη του, που απαιτούνταν για να ασκηθεί δίωξη για αισχροκέρδεια, δεν ήταν πολύ πιθανή σε συνθήκες σπάνεως και απουσίας εναλλακτικών δυνατοτήτων για την προμήθεια εμπορευμάτων. Τέλος, η απουσία διώξεων χονδρεμπόρων για απόκρυψη αγαθών θα πρέπει να αποδοθεί στην έλλειψη πολιτικής βούλησης και ζήλου των διωκτικών αρχών.

---

[21] Δημήτριος Καλιτσουνάκις, «Η αυτοβοήθεια των καταναλωτών», στη συλλογή άρθρων του *Πολιτική επιστήμη*, Αθήνα 1925, σ. 235-240.

[22] *Σκριπ*, 18 Μαρτίου 1917 και *Ακρόπολις*, 21 Οκτωβρίου 1917 για την πρώτη περίπτωση, *Έθνος*, 2 Φεβρουαρίου 1916 για τη δεύτερη.

Τα διαφορετικά επιμέρους συμφέροντα δεν καθιστούσαν βέβαια αδύνατη την οργανωτική ενοποίηση των μικροαστών, παρήγαγαν όμως αντίρροπες τάσεις. Η κυριότερη ήταν ότι ο έλεγχος των τιμών στην αγορά τροφίμων και άλλων βασικών ειδών ήταν επιθυμητός και από πολλούς επαγγελματίες που δεν δραστηριοποιούνταν σ' αυτήν και που προστίθενταν στη χορεία όσων κατηγορούσαν τους παντοπώλες κ.λπ. για κερδοσκοπία[23]. Η ηγεσία των επαγγελματικών οργανώσεων καλούνταν να διαχειριστεί το ρήγμα αυτό στο εσωτερικό των επαγγελματιών, έτσι ώστε να σταθεροποιήσει την ενοποίησή τους στη βάση των κοινών συμφερόντων που προέκυπταν από την ταξική τους θέση. Αναγκαία, λοιπόν, ήταν η διαμόρφωση μιας βάσης πάνω στην οποία οι εντάσεις από τα αντικρουόμενα συμφέροντα θα αποδυναμώνονταν, με την παραγωγή μιας λίγο-πολύ ενιαίας στάσης απέναντι στην κρατική παρέμβαση σε περιοχές που αφορούσαν τους επαγγελματίες –ή έστω με τη σίγαση και ουδετεροποίηση των αντικρουόμενων αντιλήψεων. Θα προσεγγίσουμε τη διαδικασία αυτή παρουσιάζοντας τις στάσεις των επαγγελματιών απέναντι στις διατιμήσεις και τη δίωξη της αισχροκέρδειας· παράλληλα, θα αναφερθούμε στις θέσεις των αστικών οργανώσεων, καθώς και αυτές παρενέβαιναν για το ζήτημα από την ίδια σκοπιά (αυτού που υφίστατο τον έλεγχο του κράτους), και καθώς οι παρεμβάσεις αυτές διαπλέκονταν με το ζήτημα του (οργανωτικού και όχι μόνο) διαχωρισμού των μικροαστών από τους αστούς.

Για τα πρώτα χρόνια της καταδίωξης της αισχροκέρδειας δεν διαθέτουμε πολλές πληροφορίες για τις αντιδράσεις των οργανώσεων των επαγγελματιών, πέραν των συλλόγων των παντοπωλών. Από την πρώτη στιγμή της ψήφισης του νόμου οι παντοπώλες επιδίωξαν την τροποποίησή του ζητώντας να ισχύουν οι καθιερωμένες νομικές εγγυήσεις υπέρ του κατηγορουμένου για αισχροκέρδεια και να καθορίζεται ρητά το ύψος του υπερβολικού κέρδους και τα κριτήρια, βάσει των οποίων η αστυνομία θα διατιμούσε τα προϊόντα[24].

Στην αρχή επιθετικά υπέρ της ελεύθερης αγοράς τασσόταν ο *Βιομήχανος* του ιδιοκτήτη τυπογραφείου Θεόδωρου Αποστολόπουλου. Με το έντυπό του ο Αποστολόπουλος επιδίωκε να εκφράσει τους μικροεργοδότες και οι δεσμοί του με την κίνηση των μικροαστικών σωματείων μάς επιτρέπουν να τον θεωρήσουμε ευρύτερα αντιπροσωπευτικό μιας τάσης τους –τουλάχιστον όσων δεν εμπλέκονταν στην αγορά των τροφίμων. Ο *Βιομήχανος* τασσόταν κατά των κρατικών παρεμβάσεων στην οικονομία, και το 1915 ένα άρθρο εναντίον των διατιμήσεων, επικαλούμενο τον νόμο της προσφοράς και της ζήτησης, με κυνισμό κατέληγε ως εξής: «Όποιος έχει – και πάντες έχουν– παίρνει και τρώει. Όποιος δεν έχει, ας τηράει». Καθώς όμως η κατάσταση επιδεινωνόταν η στάση του άρχισε να αλλάζει, ξεκινώντας με την ανακάλυψη της «αισχροκέρδειας» κάποιων εμπόρων, συνεχίζοντας με την επιδοκιμασία των διατιμήσεων και καλώντας πλέον, στις αρχές του 1916, σε «αγρίαν καταδίωξιν» της «αισχροκερδείας του πρώτου μπακάλη και του τελευταίου μικροπωλητού». Ωστόσο, το καλοκαίρι του 1916 επανήλθε στον «αιώνιον νόμον της προ-

[23] Βλ. χαρακτηριστικά *Εμπρός*, 12 Σεπτεμβρίου 1911.

[24] *Έθνος*, 19 Μαρτίου 1916 και *Εμπρός*, 11 Δεκεμβρίου 1916.

σφοράς και της ζητήσεως» όταν συζητιόταν η επιβολή ενοικιοστασίου –όταν δηλαδή η κρατική παρέμβαση υπεισήλθε σε περιοχές της οικονομικής δραστηριότητας του σπιτονοικοκύρη Αποστολόπουλου[25].

Περισσότερο επεξεργασμένη ήταν η στάση ενός άλλου παράγοντα που διέθετε οργανικούς δεσμούς με τους μικροαστούς, του Περικλή Κράλλη, αντιβενιζελικού βουλευτή Θεσσαλονίκης το 1915-1917. Μετά την επιβολή του αποκλεισμού από την Αντάντ τον Νοέμβρη του 1916, τασσόταν, όπως και πολλοί άλλοι, υπέρ της αυστηρότερης επιβολής των διατιμήσεων κ.λπ. Ωστόσο, καλούσε συγχρόνως τους μικροπαντοπώλες να δημιουργήσουν προμηθευτικούς συνεταιρισμούς παρακάμπτοντας τους χονδρεμπόρους και να διεκδικήσουν την εκπροσώπησή τους στην «επιτροπή των προμηθειών», η οποία καθόριζε τις διατιμήσεις κ.λπ. Τον Ιανουάριο της ίδιας χρονιάς ως πρόεδρος του Συνδέσμου συντεχνιών της Θεσσαλονίκης είχε υποβάλει υπόμνημα προς τον νομάρχη σχετικά με τις τιμές βασικών αγαθών. Η σκοπιά ήταν αυτή του «πτωχού κόσμου» που υποφέρει από την ακρίβεια και ζητά την κρατική επέμβαση, είναι αξιοσημείωτο όμως ότι οι λύσεις που προτείνονταν δεν επιβάρυναν τους επαγγελματίες αλλά τους χονδρεμπόρους και το κράτος[26]. Εν ολίγοις, ο Κράλλης επιδίωκε μια λαϊκή συμμαχία υπό την ηγεμονία των μικροαστών (και σε συντηρητική βάση). Διατιμήσεις, καταδίωξη της αισχροκέρδειας και επιτάξεις αποτελούσαν αποδεκτά εργαλεία μιας φιλολαϊκής κρατικής παρέμβασης. Προσπαθούσε όμως επιμελώς να προσφέρει αντισταθμίσματα στο λιανικό εμπόριο, να αποσείσει από πάνω του την καχυποψία του κόσμου και ιδίως να κατευθύνει τη λαϊκή δυσαρέσκεια (και την κρατική παρέμβαση) ενάντια στο μεγάλο κεφάλαιο. Η γραμμή του δεν βρήκε συνεχιστές.

Στα χρόνια ακολούθησαν (1917-1920) της διακυβέρνησης των Φιλελευθέρων δεν εντοπίσαμε καμιά περίπτωση κάπως συστηματικής διατύπωσης προτάσεων από την πλευρά των μικροαστών για τη λειτουργία της κρατικής παρέμβασης στην αγορά –πιθανότατα λόγω της απο-κινητοποίησης των μαζών, που επήλθε με τον πόλεμο και τον στρατιωτικό νόμο. Εκ μέρους του συνόλου του εμπορικού κόσμου ανέλαβε το 1919 να προτείνει τροποποιήσεις στη νομοθεσία περί αισχροκέρδειας το νεοϊδρυθέν ΕΒΕΑ, ζητώντας κυρίως να γνωμοδοτούν εκπρόσωποι των εμπόρων για την ύπαρξη ή μη αισχροκέρδειας σε κάθε περιστατικό. Η συγκυρία ήταν ευνοϊκή και η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων υιοθέτησε την πρόταση, αναθέτοντας σε ειδικές προδικαστικές επιτροπές να αποφαίνονται για το υπερβολικό κέρδος και το ποια προϊόντα ήταν «των αναγκών τού καθ' ημέραν βίου» (και άρα ενέπιπταν στη νομοθεσία περί αισχροκέρδειας), φιλτράροντας τις υποθέσεις που τελικά θα έφταναν στην ακροαματική διαδικασία[27].

---

[25] *Βιομήχανος*, 30 Μαρτίου 1914, 19 Ιουλίου, 2 και 9 Αυγούστου 1915, 17 Ιανουαρίου και 19 Ιουνίου 1916.

[26] *Εμπρός*, 16 Φεβρουαρίου και 15 Δεκεμβρίου 1916.

[27] «Πεπραγμένα 1919-1920», *Δελτίον ΕΒΕΑ*, τ. Α΄ (Ιανουάριος 1920), σ. 43-44 –και όλο το υπόμνημα στο *Δελτίον ΕΒΕΑ*, τ. Β΄ (Οκτώβριος 1921), σ. 702-705. Νόμος 1867 «Περί τροποποιήσεως διατάξεων τινών των περί αισχροκερδείας νόμων», *ΦΕΚ* Α΄ 15, 20 Ιανουαρίου 1920.

Στα επόμενα χρόνια οι επιτροπές αυτές και η λειτουργία τους έγιναν το πεδίο στο οποίο εκτυλίχθηκε η πάλη ανάμεσα σε επαγγελματίες και εμπόρους αφενός –οι οποίοι σαφώς συνέδεαν την ύπαρξη των επιτροπών με τον περιορισμό των καταδικών συναδέλφων τους για αισχροκέρδεια– και αφετέρου σε όσους εμφανίζονταν ως απηνείς διώκτες της αισχροκέρδειας. Οι επιτροπές άργησαν πολύ να συγκροτηθούν και, όταν αυτό συνέβη, η λειτουργία τους παρέμεινε καθαρά τυπική για μεγάλο διάστημα. Το φθινόπωρο του 1921 η κινητοποίηση των αστικών κυρίως οργανώσεων απέτρεψε την κατάργησή τους. Το καλοκαίρι του 1922 θεσπίστηκε η προσθήκη εκπροσώπων των παραγωγών, των επαγγελματιών και των εργατικών κέντρων στις επιτροπές, πριν προλάβει όμως να εφαρμοστεί η διεύρυνση το στρατιωτικό καθεστώς προέβη σε μερική κατάργηση των προδικαστικών επιτροπών και στην αποδυνάμωσή τους, όπου διατηρήθηκαν. Το καλοκαίρι του 1923 επαναλειτούργησαν, στο πλαίσιο μιας νέας έμφασης της «Επαναστάσεως» στις διατιμήσεις ως αντίβαρου στη μείωση των μισθών που προωθούνταν, και το 1924 καταργήθηκαν εκ νέου στο πλαίσιο μιας τάσης να επανέλθουν υπό τον πλήρη έλεγχο του κρατικού μηχανισμού λειτουργίες που είχαν σε κάποιο βαθμό αποκεντρωθεί.

Μικροαστικές και αστικές οργανώσεις είχαν λίγο-πολύ κοινή στάση απέναντι στις προδικαστικές επιτροπές κατά τη διάρκεια αυτής της πορείας: υπεράσπιση της ύπαρξής τους, βελτίωση της λειτουργίας τους και αίτημα επαναφοράς τους όταν καταργούνταν, όπως τον Δεκέμβρη του 1922, οπότε στο πλευρό του Επ. Χαριλάου που παραιτήθηκε από πρόεδρος του ΕΒΕΑ σε ένδειξη διαμαρτυρίας (μεταξύ άλλων και) για την κατάργηση των επιτροπών, στοιχήθηκαν το ΕΒΕΑ, ο Εμπορικός σύλλογος, η Ομοσπονδία επαγγελματιών Πειραιά, ο Σύλλογος παντοπωλών κ.λπ.[28]. Επίσης, τόσο από τους μεν όσο και από τους δε προβαλλόταν ενίοτε το αίτημα να προσδιοριστεί επακριβώς η έννοια του θεμιτού και του υπερβολικού κέρδους: όπως λεγόταν, συχνά οι έμποροι δεν γνώριζαν αν βρίσκονται εντός ή εκτός της νομιμότητας[29].

Δύο άλλες προτάσεις προέρχονταν κατά βάση από την πλευρά των επαγγελματιών. Η πρώτη ήταν η αυτορρύθμιση, ο προσδιορισμός των λιανικών τιμών από τα σωματεία κάθε επαγγέλματος, ο οποίος θα επείχε θέση γνωμοδότησης στα δικαστήρια για το υπερβολικό ή μη κέρδος –αφήνοντας προφανώς μεγαλύτερα περιθώρια κέρδους απ' ό,τι αν τις τιμές όριζε το κράτος[30]. Εναλλακτικά, οι επαγγελματίες ζη-

---

[28] *Δελτίον ΕΒΕΑ*, τ. Β΄ (Οκτώβριος 1921), σ. 677-678, 698-700, τ. Γ΄ (Δεκέμβριος 1922), σ. 815-818, τ. Δ΄ (Ιούνιος 1923), σ. 376-377 και τ. Ε΄, τχ 9-10 (Μάιος 1924), σ. 349-351· *Πατρίς*, 17 και 26 Οκτωβρίου 1921, 27 και 30 Νοεμβρίου και 8 Δεκεμβρίου 1922· *Εμπρός*, 11 Ιουλίου 1920, 21, 22 και 25 Οκτωβρίου και 12 Νοεμβρίου 1921, 29 Ιουνίου, 7 και 9 Ιουλίου 1922· *Νέαι Αρχαί*, 1 Οκτωβρίου και 2, 3, 6, 10 και 13 Δεκεμβρίου 1922· ΝΔ «Περί συστάσεως επιτροπών προς κανονισμόν διατιμήσεων κ.λπ.», *ΦΕΚ* Α΄ 226, 15 Αυγούστου 1923· Νόμος 3123 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των περί αισχροκερδείας διατάξεων», *ΦΕΚ* Α΄ 175, 30 Ιουλίου 1924, καθώς και Νόμος 3124 στο ίδιο φύλλο.

[29] *Έθνος*, 19 Μαρτίου 1916, *Πατρίς*, 18 Ιανουαρίου 1918, *Εμπρός*, 21 Οκτωβρίου 1921, *Εφημερίς του Χρηματιστηρίου*, 20 Φεβρουαρίου 1922.

[30] *Καθημερινή*, 13 Νοεμβρίου 1921, *Εφημερίς του Χρηματιστηρίου*, 20 Φεβρουαρίου 1922, *Δελτίον ΕΒΕΑ*, τ. Γ΄ (Απρίλιος 1922), σ. 309.

τούσαν να αναλάβουν επιτροπές τη διατίμηση των προϊόντων, στις οποίες να συμμετέχουν και αυτοί ως «οι μόνοι αρμόδιοι». Το αίτημα ήταν παλιό και ικανοποιήθηκε τον Δεκέμβρη του 1922, σε αντιστάθμισμα πιθανόν της μερικής κατάργησης των προδικαστικών επιτροπών –οι επιτροπές όμως αποδυναμώθηκαν το 1924[31].

Η εκπροσώπηση των επαγγελματιών στις διάφορες επιτροπές αποτέλεσε στο εξής πάγιο αίτημά τους, που τέθηκε με ιδιαίτερη ένταση το 1921-1922, και μαζί μ' αυτό εκφραζόταν μια αντίθεση στις αστικές οργανώσεις που μονοπωλούσαν την εκπροσώπηση του εμπορικού κόσμου. Η αντιπαλότητα αυτή προερχόταν από την εποχή που οι μικροαστοί αποτελούσαν τη ραχοκοκαλιά του «λαού»-αντιπάλου της «πλουτοκρατίας», τρεφόταν από την κοινωνική πόλωση της πολεμικής δεκαετίας αλλά και από τις αντιθέσεις που προέκυπταν π.χ. στις δοσοληψίες ανάμεσα σε χονδρικό και λιανικό εμπόριο, βρισκόταν πίσω από τις διαδοχικές αποτυχίες σύμπηξης κάποιου μορφώματος των «αστικών τάξεων» ενάντια στο εργατικό κίνημα από το 1919 κ.εξ. και εκφραζόταν ακόμα και όταν οι οπτικές αστών και μικροαστών φαίνονταν να συγκλίνουν. Ίσως το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η επιφανειακή συμπόρευση που σημειώθηκε στο τέλος του φθινοπώρου του 1921, όταν η Συνομοσπονδία επαγγελματιών πήρε θέση ενάντια στην κατάργηση των γνωμοδοτικών επιτροπών και διαμαρτυρήθηκε για την κατακραυγή του τύπου εναντίον των επαγγελματιών ως αισχροκερδών. Ο πρόεδρός της Στέφανος Βρεττός πραγματοποίησε μαχητική εμφάνιση στη συνάντηση που οργάνωσε το ΕΒΕΑ για εναλλακτικούς τρόπους καταπολέμησης της ακρίβειας, ενώ συμφώνησε με τους αστούς στα αντι-απεργιακά σχέδια που διατυπώθηκαν. Τα σχέδια αυτά όμως δεν προχώρησαν, ενώ μήνες μετά ο Βρεττός μνημόνευε τη σύσκεψη αυτή ως τομή στην παγίωση της απόφασης των επαγγελματιών να αποχωρήσουν από τα εμπορικά και βιομηχανικά επιμελητήρια: το ΕΒΕΑ διεκδίκησε και πέτυχε σημαντικές παραχωρήσεις για τους εισαγωγείς χονδρεμπόρους και τους βιομήχανους αφήνοντας τους μικροαστούς να διαπραγματεύονται για πενταροδεκάρες μόνοι –και επιπλέον μόνοι να υφίστανται τις κατηγορίες για αισχροκέρδεια: «δι' υμάς, τους μεγάλους κεφαλαιοκράτας, δεν υπήρξε ποτέ αισχροκέρδεια. Αισχροκερδής υπήρξεν μόνον ο υποδηματοποιός, ο δερματέμπορος ουδέποτε»[32].

Το συμπέρασμα του Βρεττού ήταν ότι όχι μόνο τα εμπορικά και βιομηχανικά επιμελητήρια δεν είχαν τη διάθεση να προστατέψουν τους επαγγελματίες από τον «αληθινό διωγμό» που υφίσταντο, αλλά και ότι αισχροκερδείς και υπεύθυνοι για την ακρίβεια ήταν οι μεγαλοαστοί. Το τελευταίο μοτίβο μπορεί να μην ήταν το κυρίαρχο στον λόγο των επαγγελματιών περί αισχροκέρδειας, απαντάται όμως αρκετά συχνά. Η απόκρουση των κατηγοριών της κοινής γνώμης και η χρέωση της αισχροκέρδειας στους αστούς δεν ήταν μόνο θέμα αξιοπρέπειας για τους επαγγελματίες· υποδείκνυε και την κατεύθυνση των μέτρων που έπρεπε να ληφθούν.

---

[31] ΝΔ «Περί διατιμήσεων και διώξεως της αισχροκέρδειας», *ΦΕΚ* Α΄ 278, 19 Δεκεμβρίου 1922 και Νόμος 3124 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του από 4 Αυγούστου 1923 ΝΔ περί διατιμήσεων και διώξεως της αισχροκερδείας», *ΦΕΚ* Α΄ 175, 30 Ιουλίου 1924.

[32] *Εμπρός*, 25 Οκτωβρίου και 5 Νοεμβρίου 1921, *Δελτίον ΕΒΕΑ*, τ. Β΄ (Νοέμβριος 1921), σ. 781-787, *Εφημερίς του Χρηματιστηρίου*, 10 Ιουνίου 1922.

Ο αντι-αστικός λόγος ανταποκρινόταν, όπως είπαμε, σε υπαρκτές ευρύτερες αντιθέσεις, επιπλέον όμως αποσκοπούσε στο να στερεώσει τον διαχωρισμό των μικροαστών από τους αστούς και να ομογενοποιήσει τους πρώτους· πρόνοια αναγκαία, καθώς τελικά οι στάσεις και αντιλήψεις ως προς τις διατιμήσεις και συνολικά τη νομοθεσία κατά της αισχροκέρδειας ήταν σε μεγάλο βαθμό κοινές. Η αντίθεση των μικροαστικών επιμέρους επαγγελματικών ομάδων προς τις διατιμήσεις στον κλάδο τους διατυπώνεται πολύ συχνά[33], ενώ σε ένα συνολικότερο επίπεδο διάφορα στελέχη της επαγγελματικής κίνησης εκφράζονται αρνητικά το 1923-1925. Το 1925 οι περισσότερες οργανώσεις των επαγγελματιών ζητούν «βαθμιαίαν δοκιμαστικήν άρσιν» των διατιμήσεων για ορισμένα προϊόντα[34]. Αρνητικές ήταν και οι αστικές οργανώσεις –αποδεικνύονταν, ωστόσο, πιο ευέλικτες και διατεθειμένες να δεχθούν περιορισμένες διατιμήσεις με αυξημένη δική τους συμμετοχή στον καταρτισμό τους[35].

Αρνητικοί ήταν οι αστοί και απέναντι στη νομοθεσία κατά της αισχροκέρδειας συνολικά και αναζητούσαν την κατάλληλη στιγμή για να ζητήσουν την κατάργησή της, ενώ από το 1922 στις παρεμβάσεις του για την ακρίβεια το ΕΒΕΑ (αλλά και εκπρόσωποι του ΣΕΒΒ κ.λπ.) ισχυριζόταν ότι δεν υφίστατο αισχροκέρδεια στο εμπόριο και ότι η ακρίβεια ήταν αποτέλεσμα αποκλειστικά της υποτίμησης της δραχμής[36]. Το αίτημα κατάργησης ή, έστω, περιορισμού τής –θεωρούμενης ως έκτακτης– νομοθεσίας κατά της αισχροκέρδειας πρωτοπροβλήθηκε από την Ομοσπονδία των επαγγελματιών της Αθήνας το 1921, ωστόσο δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός ότι οι θέσεις αυτές δεν διατυπώνονταν εύκολα δημόσια, ενώ η πρόταση της Ομοσπονδίας Αθηνών του 1921 δεν υιοθετήθηκε από τη Συνομοσπονδία ή άλλες ομοσπονδίες ούτε εκφράστηκε ξανά τέτοια άποψη μέχρι το 1925, οπότε την επανέφερε το Επαγγελματικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης[37]. Οι δισταγμοί οφείλονταν βεβαίως στον φόβο της λαϊκής κατακραυγής εναντίον όποιου πρότεινε την κατάργηση των νόμων κατά της αισχροκέρδειας, ερχομένου έτσι ευθέως σε σύγκρουση με τον κυρίαρχο τρόπο ερμηνείας του πλουτισμού λίγων, των δυσχερειών που αντιμετώπιζαν οι πολλοί και του ποιοι ήταν υπεύθυνοι γι' αυτές. Πιστεύουμε όμως ότι στην περίπτωση των επαγγελματιών το θέμα της κατάργησης των σχετικών νόμων δεν θιγόταν

---

[33] Π.χ. στα Πρακτικά ΓΣ, 14 Μαΐου 1924 της Ομοσπονδίας επαγγελματιών Αθήνας αναφέρονται στους αγώνες των σωματείων τους «κατά των εκάστοτε διατιμήσεων» οι αντιπρόσωποι των αρτοποιών, γαλακτοπωλών, καφεπωλών κ.λπ.

[34] *Εμπρός*, 6 Μαρτίου 1923 και 4 Νοεμβρίου 1924, *Ελληνική*, 5 και 6 Απριλίου, 12, 17, 18, 25 και 30 Μαΐου 1925 και *Δελτίον ΕΒΕΑ*, τ. Ε΄ (Φεβρουάριος 1924), σ. 72-76· βλ. και την αρθρογραφία του Δημ. Ζώτου τον Δεκέμβριο του 1924 στη συλλογή κειμένων του *Η οργάνωσις της επαγγελματικής και βιοτεχνικής τάξεως εν Ελλάδι*, Πειραιάς 1925, σ. 201-216.

[35] *Δελτίον ΕΒΕΑ*, τ. Δ΄ (Ιούνιος 1923), σ. 376-377 και τ. Ε΄, σ. 636-638 (Σεπτέμβριος 1924) και σ. 788-789 (Νοέμβριος 1924)· *Εμπρός*, 2 και 3 Δεκεμβρίου 1922.

[36] *Εμπρός*, 2 και 3 Δεκεμβρίου 1922, *Καθημερινή*, 11 Μαρτίου 1923, *Δελτίον ΕΒΕΑ*, τ. Ε΄ (Φεβρουάριος 1924), σ. 72-76.

[37] Πρακτικά ΓΣ 19 Οκτωβρίου 1921 της Ομοσπονδίας επαγγελματιών Αθήνας, *Ελληνική*, 25 Μαΐου 1925.

και για έναν επιπλέον λόγο: ένα σημαντικό κομμάτι τους συμμεριζόταν απόλυτα την καχυποψία και το μίσος απέναντι στους αισχροκερδείς.

Ζητούμενο για τη συγκρότηση ενός μικροαστικού ταξικού πόλου ήταν η ανάπτυξη κοινών θέσεων ως προς την κρατική παρέμβαση στην περιοχή των δραστηριοτήτων τους, χωρίς να αποξενωθούν ούτε όσοι εμπλέκονταν στην αγορά τροφίμων ούτε όσοι δραστηριοποιούνταν σε άλλους τομείς –έργο που οι επικεφαλής της επαγγελματικής κίνησης το έφεραν εις πέρας με αρκετή, απ' όσο γνωρίζουμε, επιτυχία[38]. Βασική προϋπόθεση γι' αυτό, εκτιμάμε, ήταν να μην αμφισβητηθεί η ύπαρξη της αισχροκέρδειας και η ανάγκη καταδίωξής της, όπως έκαναν οι αστικές οργανώσεις. Και αν οι οργανώσεις των επαγγελματιών προσπαθούσαν συστηματικά με ανακοινώσεις κ.λπ. να αποκρούσουν την «άδικη υποψία της πραγματοποιήσεως υπερβολικών κερδών» από τους μικροαστούς, δραστηριότητα που θεωρήθηκε από ορισμένους ως η σημαντικότερη προσφορά τους[39], χρησιμοποιούσαν το «ιδίωμα της αισχροκέρδειας» ενάντια στους αστούς, στρέφοντας έτσι εναντίον τους και παρέχοντας έναν αντίπαλο στους επαγγελματίες που βρίσκονταν εκτός του κυκλώματος του επισιτισμού.

Σταθμός σ' αυτήν την πορεία ανάπτυξης ενιαίων θέσεων υπήρξε το Β΄ Πανεπαγγελματικό Συνέδριο τον Οκτώβριο του 1921. Στην ημερήσια διάταξή του ως θέμα τέθηκε η καταπολέμηση της αισχροκέρδειας αλλά και το θίξιμο των συμφερόντων των επαγγελματιών «εκ της κακής εφαρμογής» της σχετικής νομοθεσίας. Οι προτάσεις που διαμορφώθηκαν ήταν δύο: είτε «άρσις πάσης διατάξεως περί αισχροκερδείας» –η οποία χάραζε μια γραμμή που τους διαχώριζε όχι από τους αστούς αλλά από όσους διαμαρτύρονταν για την ακρίβεια–, είτε αντίσταση στην κατάργηση των προδικαστικών επιτροπών και ανασυγκρότησή τους με τη συμμετοχή σ' αυτές περισσότερων επαγγελματιών και βιοτεχνών –πρόταση που προσπαθούσε να συμβιβάσει τα αντικρουόμενα συμφέροντα και που χαρακτηριστικά απέκτησε μια εντονότερη αντι-αστική χροιά όταν υπερψηφίστηκε, καλώντας σε αντικατάσταση του αντιπροσώπου του ΕΒΕΑ στις επιτροπές από εκπρόσωπο των επαγγελματιών. Ως αντιστάθμισμα, ίσως, προς τους υποστηρικτές της πρώτης άποψης υιοθετήθηκε μια επιθετική στάση απέναντι στην κατακραυγή του τύπου κατά των επαγγελματιών, φτάνοντας στο σημείο να απειλήσουν με κλείσιμο των μαγαζιών τους[40].

---

[38] Είναι βέβαια ενδεχόμενο αιτήματα όπως της Ομοσπονδίας της Αθήνας το 1921-1922 ή ακόμα και τα αιτήματα για κατάργηση των διατιμήσεων να αποξένωσαν κάποια μέλη (άτομα ή σωματεία) των μικροαστικών οργανώσεων ή να απέτρεψαν την προσχώρηση άλλων. Έως τώρα πάντως δεν συναντήσαμε καμία ένδειξη ότι κάτι τέτοιο συνέβη, ενώ το νέο ΔΣ της Ομοσπονδίας επαγγελματιών Αθήνας, που εξελέγη την άνοιξη του 1922, αποτελούνταν από 3-4 εκπροσώπους σωματείων επαγγελμάτων που εμπλέκονταν στην αγορά τροφίμων και 6-7 εκπροσώπους άλλων επαγγελμάτων· βλ. *Εφημερίς του Χρηματιστηρίου*, 9 Μαρτίου 1922.

[39] Και που συνέβαλε σημαντικά στη διαδικασία ενοποίησης της οπτικής των επαγγελματιών. Κυρίως αυτό το νόημα είχε και η μόνιμη στήλη με τις αθωώσεις κατηγορουμένων για αισχροκέρδεια το καλοκαίρι του 1922 στην εφημερίδα *Νέαι Αρχαί*, όργανο της Συνομοσπονδίας επαγγελματιών, η οποία είχε ως αναγνωστικό κοινό επαγγελματίες.

[40] *Εμπρός*, 25 Οκτωβρίου και 5 Νοεμβρίου 1921, *Πατρίς*, 25 Οκτωβρίου 1921 και *Καθημερινή*, 19 Οκτωβρίου 1921· Πρακτικά ΓΣ 19 και 29 Οκτωβρίου 1921 της Ομοσπονδίας επαγγελματιών Αθήνας.

Προφανώς η υιοθέτηση αυτής της οπτικής στην οποία κυριαρχούσαν (παρά τον συμβιβασμό) τα συμφέροντα όσων πλήττονταν από τη νομοθεσία κατά της αισχροκέρδειας, δεν ήταν ολοκληρωτική. Υπάρχουν όμως δύο παραδείγματα που μαρτυρούν την αναμφισβήτητη επικράτησή της –τουλάχιστον μεταξύ των οργανωμένων σε σωματεία επαγγελματιών: το ένα είναι η αλληλεγγύη των μικροαστικών οργανώσεων προς τους αρτοποιούς που απέργησαν το 1922 ζητώντας την αύξηση του κέρδους το οποίο τους επέτρεπε το κράτος, παρότι αυτό θα οδηγούσε στην αύξηση της τιμής του ψωμιού[41]. Το δεύτερο είναι η υιοθέτηση της συγκεκριμένης οπτικής από τον χαλκουργό Κυπαρισσιώτη, πρόεδρο της Ομοσπονδίας Αθηνών το 1924-1926, πρώην εργάτη που δεν είχε διστάσει το 1919 ως πρόεδρος των χαλκοσιδηρουργών βιοτεχνών να ταχθεί υπέρ της απεργίας στα μεγάλα μηχανουργεία του Πειραιά με επιστολή του στον *Ριζοσπάστη*[42].

Η κοινή στάση, λοιπόν, των δύο μερίδων των επαγγελματιών εμφανίζεται τελικά να έχει κατακτηθεί στη βάση του οικονομικού φιλελευθερισμού και της δυσανασχέτησης για την παρέμβαση του κράτους στην αγορά –παρότι η καταδίωξη της αισχροκέρδειας αποφεύγεται να αμφισβητηθεί καθαυτή. Ωστόσο, η αρνητική στάση τους απέναντι στην κρατική παρέμβαση στην πραγματικότητα δεν ήταν τόσο κάθετη, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι την αποδέχονταν ασμένως όταν τους συνέφερε, όπως συνέβαινε στην περίπτωση του ενοικιοστασίου.

Το ενοικιοστάσιο

Το ενοικιοστάσιο, δηλαδή α) η απαγόρευση έξωσης (από οικία ή κατάστημα) του ενοικιαστή που εκπλήρωνε τις υποχρεώσεις του, και β) ο ορισμός από το κράτος (περίπου κάθε χρόνο από το 1916 κ.εξ.) του ύψους των αυξήσεων στα ενοίκια[43], εντασσόταν και αυτό στα ευρύτερα μέτρα κατά της ακρίβειας, η περίπτωσή του όμως διέφερε κάπως και τα κοινωνικά στρατόπεδα αναδιατάσσονταν. Το σχίσμα στο εσωτερικό των μικροαστικών στρωμάτων έπαιρνε εδώ τη μορφή της σύγκρουσης ανάμεσα σε ιδιοκτήτες και ενοικιαστές, τόσο όσον αφορά την κατοικία όσο και ως προς την επαγγελματική στέγη. Υπάλληλοι και επαγγελματίες βρίσκονταν κυρίως από την πλευρά των «ακτημόνων», μαζί με τους εργάτες, παρότι δεν έλειπαν βέβαια αυτοί που συνδύαζαν την επαγγελματική τους δραστηριότητα με εκείνη του σπιτονοικοκύρη.

Στην άλλη πλευρά βρίσκονταν ιδίως αστοί αλλά και ένα αρκετά εκτεταμένο στρώμα μικροϊδιοκτητών που ζούσαν από τα εισοδήματα των ακινήτων τους. Ανά-

---

[41] *Εφημερίς του Χρηματιστηρίου*, 30 Ιανουαρίου, 1, 2 και 4 Φεβρουαρίου, 24 και 25 Ιουνίου 1922.

[42] *Ριζοσπάστης*, 13 Δεκεμβρίου 1919, *Ελληνική*, 5 Απριλίου, 5 και 13 Μαΐου 1925. Ο Κυπαρισσιώτης το 1925 πρότεινε να ζητήσουν οι επαγγελματίες αύξηση στις τιμές των αγαθών που ήταν σε διατίμηση.

[43] Για ένα ικανοποιητικό χρονικό του ζητήματος και παρουσίαση των εκάστοτε διαταγμάτων βλ. Ε. Ι. Μάλαινος, λήμμα «Ενοικιοστάσιον» στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, Αθήνα 1929.

μεσά τους βρίσκονταν αρκετές γυναίκες και ηλικιωμένοι, κατηγορίες ανθρώπων που δεν δούλευαν και που επένδυαν τις αποταμιεύσεις τους (οι ίδιοι ή οι οικείοι τους) σε μια αναμενόμενη σταθερή πηγή εισοδήματος. Οι μικροϊδιοκτήτες ήταν αυτοί που αντιδρούσαν πιο βίαια στον περιορισμό του ελέγχου που ασκούσαν στην περιουσία τους, στήριζαν μαζικά τις οργανώσεις που επέμεναν στην πλήρη άρση του ενοικιοστασίου (τον Κτηματικό σύνδεσμο το 1917, την Αστική ένωση των κτηματιών το 1922), καλούσαν ενίοτε σε «επανάστασιν κατά των ενοικιαστών Μπολσεβίκων, να καταλάβωμεν τας κατεχομένας υπ' αυτών οικίας μας», και αποτέλεσαν το ακροατήριο βαθιά συντηρητικών ιδεολογημάτων που καλλιεργούσαν οι κτηματικοί σύλλογοι («Ζήτω η Στέγη δι' ης απέρρευσεν η Ελληνική Οικογένεια, η γεννώσα εις το διηνεκές Ήρωας Πίστεως και Πατρίδος»)[44].

Η συλλογική εκπροσώπηση των ενοικιαστών ήταν πλουραλιστική, καθώς πλάι στο Σωματείο αλληλεγγύης ενοικιαστών δραστηριοποιούνταν οι οργανώσεις των δημοσίων και ιδιωτικών υπαλλήλων, των εργατών καθώς και των επαγγελματιών αλλά και των εμπόρων όσον αφορά την επαγγελματική στέγη. Παρά τις κάποιες διαφορές και ορισμένες ελάσσονες συγκρούσεις, υπήρχε συνεργασία ανάμεσά τους (συνήθως με την εξαίρεση των αστών) και ένα κοινό μέτωπο απέναντι στο ενδεχόμενο κατάργησης του ενοικιοστασίου ή αυξήσεων στα ενοίκια αντίστοιχων του πληθωρισμού[45].

Ιδιαίτερα μαχητική συνιστώσα του στρατοπέδου των ενοικιαστών αποτελούσαν οι επαγγελματίες, καθώς η προστασία του ενοικιοστασίου στα μαγαζιά και στα εργαστήρια ήταν πιο επισφαλής και από εκεί ξεκίνησαν οι προσπάθειες άρσης του το 1922[46]. Γενικά η κινητοποίησή τους ήταν μαζική και επιτυχημένη –και όταν η οικουμενική κυβέρνηση το 1927 αποφάσισε να λάβει «αντιδημοφιλείς» αποφάσεις καταργώντας το ενοικιοστάσιο, οι επαγγελματίες απάντησαν με γενική απεργία που βάφτηκε με αίμα (3 νεκροί, 12 τραυματίες από επίθεση του στρατού σε απεργούς). Ο δυναμισμός τους –αλλά και η υποστήριξη που εξασφάλισαν από τη ΓΣΕΕ– οδήγησε ορισμένους συντηρητικούς να καταγγείλουν τη Συνομοσπονδία επαγγελματιών για δημιουργία «συγκεκαλυμμένης παρατάξεως ηνωμένων κομμουνιζόντων επαγγελματιών και εργατών και λοιπών ανατρεπτικών στοιχείων»[47].

Συνεργασία αλλά και ανταγωνισμός υπήρξε και με τις αστικές εμπορικές οργανώσεις οι οποίες διατηρούσαν πολύ μετριοπαθέστερη στάση, καθώς λάμβαναν σοβαρά υπόψη τα συμφέροντα της ιδιοκτησίας ως θεμελίου του καπιταλιστικού συστήματος αλλά και σ' ένα πιο συγκεκριμένο επίπεδο ως ιδιοκτησίας (σπιτιών

---

[44] *Το ενοικιοστάσιον. Η αστική ιδιοκτησία εν διωγμώ. Νέα πρόσθετος δημοτική φορολογία 20% εις βάρος του λαού. Λόγος Θεοδώρου Ν. Αποστολόπουλου εκφωνηθείς την 5 Απριλίου 1917*, Κτηματικός σύνδεσμος του δήμου Αθηναίων, Αθήνα 1917· *Εμπρός*, 28 Μαΐου, 17, 21 και 27 Ιουνίου, 3 και 4 Ιουλίου 1922· *Καθημερινή*, 8 Φεβρουαρίου 1923.

[45] Βλ. π.χ. *Εμπρός*, 27 Μαρτίου 1923.

[46] ΒΔ «Περί ενοικιοστασίου», *ΦΕΚ* Α΄ 121, 22 Ιουλίου 1922.

[47] *Καθημερινή*, 11 Μαρτίου 1927, Σόλων Μαριολόπουλος, «Η τραγωδία της ιδιοκτησίας», στο *Το Β΄ εν Αθήναις Εθνικόν συνέδριον*, Εταιρεία ο Ελληνισμός, Αθήνα 1927, σ. 250-263: 257.

ή και καταστημάτων) των μελών τους[48]. Η στάση, αντίθετα, των επαγγελματιών απέναντι στην ιδιοκτησία και τα συμφέροντά της εμφανιζόταν πιο καιροσκοπική, καθώς πρώτα έβαζαν την αναπαραγωγή των μικρών μονάδων –και πάντως δεν φαίνεται να συγκινούνταν από τη ρητορική των κτηματικών συλλόγων περί διωγμού της ιδιοκτησίας[49].

Συμπεράσματα

Η νομοθεσία κατά της αισχροκέρδειας, η επιβολή διατιμήσεων και οι άλλες μορφές ελέγχου της αγοράς ειδών πρώτης ανάγκης, τις οποίες εισήγαγε το κράτος κατά τη διάρκεια της επισιτιστικής κρίσης του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και του υψηλού πληθωρισμού που τον ακολούθησε, δεν έγιναν ευνοϊκά δεκτές από τους άμεσα ενδιαφερόμενους επαγγελματίες και αποτέλεσαν μία από τις σημαντικότερες θεματικές στην κινητοποίησή τους. Απ' αυτήν την άποψη συνέβαλαν στη συγκρότηση ενός μικροαστικού ταξικού πόλου στα χρόνια που εξετάσαμε, από μιαν άλλη όμως πλευρά αποτέλεσαν ένα σκόπελο που έπρεπε οι πρωταγωνιστές της επαγγελματικής κίνησης να ξεπεράσουν για να επιτύχουν την ενοποίηση όσο το δυνατόν ευρύτερων τμημάτων των επαγγελματιών. Το «ιδίωμα της αισχροκέρδειας», ιδεολογικοπολιτικό σχήμα ερμηνείας της ακρίβειας και της μειωμένης αγοραστικής δύναμης των λαϊκών τάξεων, που βασιζόταν σε μια αντίληψη περί δίκαιου κέρδους, στρεφόταν ενάντια στους εμπορευόμενους και ζητούσε την παρέμβαση του κράτους, δεν κυριαρχούσε μόνο στους εργάτες αλλά και σε ευρέα κομμάτια των μικροαστών που δεν εμπλέκονταν στην αγορά τροφίμων. Ζητούμενο, λοιπόν, ήταν η ενοποίηση κατά το δυνατόν της οπτικής των δύο αυτών κατηγοριών επαγγελματιών, κάτι που, απ' όσο μπορούμε να κρίνουμε, επιτεύχθηκε με αρκετή επιτυχία στις αρχές της δεκαετίας του 1920, στη βάση θέσεων γενικά φιλελεύθερων: α) αρνητική στάση απέναντι στις διατιμήσεις· όσον αφορά όμως τη νομοθεσία κατά της αισχροκέρδειας η έμφαση δινόταν στην τροποποίησή της και όχι στην κατάργησή της, και β) αιτήματα που επικεντρώνονταν στην εκχώρηση αρμοδιοτήτων (σχετικά με τις διατιμήσεις και την καταδίωξη των αισχροκερδών) σε επιτροπές με τη δική τους συμμετοχή.

Στη στάση αυτή οι μικροαστικές οργανώσεις γενικά συνέπλεαν με τις αστικές, συγχρόνως όμως χρέωναν στους αστούς την ύπαρξη αισχροκερδών τάσεων και συγκρούονταν μαζί τους για θέματα –μεταξύ άλλων– που αφορούσαν την εφαρμογή των σχετικών νόμων. Αν οι τριβές με τους αστούς πιο είναι ορατές στις πηγές μας, αυτό πιθανότατα συμβαίνει επειδή η ύπαρξη ξεκάθαρων διαχωριστικών γραμμών ανάμεσα σε αυτούς και τους μικροαστούς δεν ήταν δεδομένη, καθώς ψηλά στην ατζέντα των μεν και των δε βρισκόταν η χαλάρωση της κρατικής παρέμβασης στην αγορά.

Οι θέσεις όμως των επαγγελματιών περί αισχροκέρδειας και διατιμήσεων αναπόφευκτα τους έφερναν σε σύγκρουση κυρίως με τις εργατικές διεκδικήσεις και με

[48] «Το υπόμνημα του επιμελητηρίου διά το νέον ενοικιοστάσιον», *Δελτίον ΕΒΕΑ*, τ. Δ΄ (1923), σ. 61-66 και τ. Ε΄ (Σεπτέμβριος 1924), σ. 682-683, *Εμπρός*, 18 Μαρτίου 1925, *Καθημερινή*, 9 Μαρτίου 1927.

[49] *Νέαι Αρχαί*, 9 Ιουλίου 1922 και *Δελτίον ΕΒΕΑ*, τ. Ε΄ (Ιούλιος 1924), σ. 519-520.

τα συμφέροντα των υπαλλήλων· και αν οι εργατικές οργανώσεις προτίμησαν να εστιάσουν τα πυρά τους στο μεγάλο κεφάλαιο, φαίνεται ότι για τους περισσότερους εργάτες οι αισχροκερδείς ήταν εκείνοι με τους οποίους συναλλάσσονταν καθημερινά. Όσο για τη μισθωτή διανοητική εργασία, αν δεχθούμε ότι υπήρχε κάποια σαφής κοινωνική εγγύτητα με τη μικροϊδιοκτησία και τη μικροεπιχείρηση (όπως ισχυρίζονταν ηγετικά στελέχη των επαγγελματιών), ο πληθωρισμός και τα λοιπά χαρακτηριστικά της περιόδου που είδαμε, την απομάκρυνε από τον μικροαστικό πόλο.

Θα πρέπει, λοιπόν, να μιλάμε για τη διάσπαση μιας παλιότερης λαϊκής ενότητας; Σε μεγάλο βαθμό ναι. Αυτή δεν ήταν ολοκληρωτική, όμως η δημιουργία εργατικών και μικροαστικών πόλων με συγκρουόμενα συμφέροντα και επιδιώξεις την έφερνε διαρκώς στο προσκήνιο. Υπήρχαν, ωστόσο, και πολλά ζητήματα που δρούσαν αντίρροπα και ευνοούσαν την ανασυγκρότηση μορφών λαϊκής ενότητας, π.χ. η διαμαρτυρία για τις αποικιακού τύπου συμβάσεις με ξένες εταιρείες για τις υποδομές σε ηλεκτρισμό, ύδρευση κ.λπ. Στην περίπτωσή μας η εικόνα που σχηματίστηκε ως εδώ, αλλάζει κάπως, αν στην ανάλυσή μας για την κρατική παρέμβαση ενάντια στην ακρίβεια συμπεριλάβουμε το ενοικιοστάσιο και τις διαμάχες που αναπτύχθηκαν γύρω από τους όρους του: οι επαγγελματίες τοποθετούνται ως προς αυτό το –σημαντικό για όλους– ζήτημα στο ίδιο στρατόπεδο με εργάτες και υπάλληλους, έστω με κάποιες διαφορές αλλά σε σύγκρουση με ένα άλλο μικροαστικό στρώμα, τους μικροϊδιοκτήτες. Επιπλέον, αν οι αστοί εμφανίζονται επί του θέματος διασπασμένοι ανάμεσα σε κτηματίες και σε ενοικιαστές εμπόρους, οι δεύτεροι φροντίζουν να μην οξύνουν τη σύγκρουση και να προβαίνουν σε παραχωρήσεις στα δικαιώματα της ιδιοκτησίας. Οι επαγγελματίες όμως δεν έδειχναν να ενδιαφέρονται σε τέτοιο βαθμό για την αναπαραγωγή του συστήματος.

Εν ολίγοις, η αναδιάταξη των στρατοπέδων στο ζήτημα του ενοικιοστασίου, σε σύγκριση με αυτό της αισχροκέρδειας, συνίσταται βασικά στη διαφορετική τοποθέτηση των επαγγελματιών. Αυτή βεβαίως δεν αρκούσε για να ακυρώσει το στίγμα του αισχροκερδούς, που είχαν αποκτήσει σε ευρέα λαϊκά στρώματα, ούτε θα πρέπει να θεωρηθεί ότι ανατρέπει την προηγούμενη ανάλυσή μας περί αισχροκέρδειας. Έρχεται όμως να υποδείξει ότι ο φιλελευθερισμός τους είχε γίνει επιλεκτικός και δεν τους εμπόδιζε να δέχονται μορφές προσβολής της ατομικής ιδιοκτησίας από το κράτος, εφόσον τους συνέφερε: η ιδεολογία διαδραμάτιζε δευτερεύοντα ρόλο.

Θα κλείσουμε με τρία ευρύτερα συμπεράσματα. Πρώτον, με το να μην υπάρχει ένας μονοσήμαντος προσανατολισμός των επαγγελματικών οργανώσεων προς τη συμμαχία με τις αστικές ή τις εργατικές οργανώσεις, κατοχυρώνονταν σταδιακά ένα ιδιαίτερο στίγμα και μια αυτοτελής παρουσία τους, κάτι που αποτελούσε αναγκαίο χαρακτηριστικό ενός ταξικού πόλου. Δεύτερον, η ενοποίηση όλων των μερίδων των μικροαστών (η οποία είχε διατυπωθεί ως στόχος στις αρχές της δεκαετίας του 1920 από παράγοντες της επαγγελματικής κίνησης) αποδείχθηκε ακατόρθωτη, στο βαθμό που ζητήματα όπως το ενοικιοστάσιο και η ακρίβεια ήταν ζωτικά για την ίδια την κοινωνική υπόσταση των μικροϊδιοκτητών και των υπαλλήλων αντίστοιχα, και τα συμφέροντα των επαγγελματιών απέκλιναν. Ωστόσο, έγιναν σημαντικά βήματα προς την ενοποίηση των τελευταίων. Τρίτον, αν στη Γερμανία η αυξανόμενη κρατική πα-

ρέμβαση («κρατικός σοσιαλισμός») κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και η εργατική επανάσταση που ακολούθησε οδήγησε τους μικροαστούς να υποστείλουν τον αντικαπιταλισμό τους και να συμμαχήσουν με τους αστούς[50], στην Ελλάδα, όπου οι απειλές ήταν μικρότερες, η προσέγγιση παρέμεινε περιορισμένη –κάτι που υποθέτουμε ότι συνέβαλε στην αστάθεια της δεκαετίας του 1920.

[50] Jürgen Kocka, «The First World War and the "Mittelstand". German artisans and white-collar workers» (1973), στη συλλογή άρθρων του *Industrial culture and bourgeois society*, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1999, σ. 255-274.

Ελένη Ιωαννίδου – Μαρία Καβάλα

ΑΡΩΓΗ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΟΥ 1922 ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ. ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΔΡΑΣΗΣ ΤΩΝ ΜΗ ΚΡΑΤΙΚΩΝ ΦΟΡΕΩΝ

Η Μικρασιατική καταστροφή υπήρξε από τις σημαντικότερες τομές στη σύγχρονη ελληνική ιστορία. Η υποδοχή, περίθαλψη και αποκατάσταση των προσφύγων ήταν ένα τεράστιο έργο που η ελληνική πολιτεία διεκπεραίωσε μέσω τριών κυρίως φορέων της, το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (έως τον Οκτώβριο του 1923), το Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Δημόσιας Αντιλήψεως και τη Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής, υπηρεσία του Υπουργείου Γεωργίας. Πολύ σύντομα, ωστόσο, λόγω του οικονομικού αδιεξόδου και των πρωτόγνωρων προβλημάτων που προκάλεσε η εγκατάσταση των προσφύγων, το ελληνικό κράτος αναγκάστηκε να ζητήσει τη βοήθεια της Κοινωνίας των Εθνών. Η ανταπόκριση της τελευταίας στο αίτημα της ελληνικής κυβέρνησης οδήγησε στη σύσταση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων, στις 29 Σεπτεμβρίου 1923, και στη διαχείριση της προσφυγικής αποκατάστασης υπό την εποπτεία και την καθοδήγησή της, μέχρι το 1930.

Για να αντιμετωπίσει το δημοσιονομικό έλλειμμα και τις τεράστιες δαπάνες της προσφυγικής εγκατάστασης το ελληνικό δημόσιο σύναψε μια σειρά από δάνεια που επιτεύχθηκαν με πολλές δυσκολίες και με πολύ υψηλό κόστος. Η αγροτική περιουσία των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων και μεγάλα κεφάλαια του κρατικού προϋπολογισμού μεταβιβάστηκαν στην Ε.Α.Π. η οποία τα αξιοποίησε αποκλειστικά για την αποκατάσταση και όχι για την ανακούφιση των προσφύγων. Επιδιώκοντας τη μέγιστη αξιοποίηση των υπαρχόντων πόρων και έχοντας ως πρωταρχικό στόχο τη δυνατότητα αυτοσυντήρησης των προσφύγων με ίδια μέσα, η Ε.Α.Π. έδωσε βάρος στην αγροτική αποκατάσταση, δημιουργώντας εκατοντάδες προσφυγικούς οικισμούς στην ύπαιθρο, κυρίως της Μακεδονίας και της Θράκης, και υλοποιώντας έργα αποξήρανσης, άρδευσης, οδοποιίας, υδροδότησης, κ.ά.

Μέσω των κατευθύνσεων που ακολούθησε η προσφυγική αποκατάσταση, αρκετοί από τους πολιτικούς και κοινωνικούς στόχους των βενιζελικών κυρίως κυβερνήσεων αποδείχθηκαν ρεαλιστικοί: αναδιανομή των γεωργικών κλήρων, επίτευξη εθνικής ομοιογένειας, κατοχύρωση και προάσπιση των βόρειων επαρχιών, γεωγραφική κατανομή των προσφύγων και με πολιτικά κριτήρια, αποφυγή ριζοσπαστικοποίησης και έντονων κοινωνικών αναταραχών, τελικά ομαλή ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία.

Ωστόσο, πριν ακόμη αναλάβει το έργο της η Ε.Α.Π., αλλά και μετά τη σύστασή της, η αρωγή των προσφύγων από ιδιώτες και συλλογικούς φορείς της Ελλάδας και του εξωτερικού υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική. Στη βόρεια Ελλάδα, και ειδικότερα στη Θεσσαλονίκη, εντοπίζεται παρόμοια κινητικότητα. Κατά τα δύο πρώτα

χρόνια της άφιξης των προσφύγων η σίτιση και η υγειονομική περίθαλψη, η ένδυση, η εκπαίδευση, η επαγγελματική κατάρτιση και απασχόληση σε μεγάλο βαθμό καλύφθηκαν από αυτές τις οργανώσεις. Η συγκεκριμένη έρευνα επιχειρεί να εξετάσει ποιοι φορείς και ιδιώτες δραστηριοποιήθηκαν. Τι είδους πρωτοβουλίες ανέλαβαν ημικρατικοί (δήμοι, Εκκλησία) και μη κρατικοί τοπικοί συλλογικοί φορείς (επιμελητήρια, εφημερίδες, σύλλογοι, οργανώσεις, ιδρύματα) για την περίθαλψη και αποκατάσταση των προσφύγων τα πρώτα χρόνια της άφιξής τους. Τι οικονομικά μεγέθη απαιτήθηκαν για την υλοποίηση των δράσεων αρωγής. Τα κίνητρα υπήρξαν μόνο ανθρωπιστικά, ή και πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά, δεδομένου ότι όλα τα προσφυγικά ζητήματα αποτέλεσαν αντικείμενο διεκδικήσεων, διαμαχών και πολιτικής εκμετάλλευσης; Συνεργάστηκαν οι φορείς αυτοί και σε ποιο βαθμό με τους κρατικούς και τους τοπικούς δημόσιους θεσμούς; Ακολούθησαν τη γενικότερη φιλοσοφία της Ε.Α.Π. ή είχαν διαφορετική στοχοθεσία; Ποια υπήρξε η αποτελεσματικότητα των δράσεων αυτών και ποια η επίδρασή τους σε επίπεδο θεσμών και τεχνογνωσίας κοινωνικής πρόνοιας;

Η συγκεκριμένη διερεύνηση επικεντρώνεται στη Θεσσαλονίκη, μια πόλη που εισέπραξε μεγάλο μέρος της αρχικής προσφυγικής εισροής, αλλά και της μόνιμης αστικής εγκατάστασης.

Οι εύποροι των Αθηνών

Με το ότι διάφοροι μεγαλόσχημοι κύριοι έδωσαν μερικάς δραχμάς για τους απολυμένους επιστράτους και για τους δυστυχισμένους πρόσφυγας νομίζουν ότι ετελείωσεν το καθήκον τους [...] *όταν μάλιστα ο αρωματισμένος αριστοκρατικός γυναικόκοσμος ο πρόθυμος εις κάθε επίδειξη εις χορούς και εσπερίδας δεν βλέπη να συγκινηθή ώστε να έλθη αρωγός στα δυστυχισμένα πλάσματα, μπορεί να συμπεράνη κανείς ότι η πλουτοκρατική μας τάξις δεν είναι εις θέσιν να συγκινηθή... Διότι άλλως η κυβερνώσα πλουτοκρατία θα εχορήγει από τα άφθονα αγαθά που διαθέτη τα απαραίτητα για να μη μένωσι άστεγα και να μη πεθαίνουν της πείνας αυτά τα θύματα. Δεν είδαμεν κανένα πλούσιον να προσφέρη το σπίτι του για να περιθάλψη πρόσφυγας, αι δε αρχαί μόνο λαϊκά σπίτια επέταξαν για να στεγάσωσι αυτούς*[1].

Η καταγγελία αυτή του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος, στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1922, όταν δηλαδή άρχισαν να καταφθάνουν χιλιάδες κυνηγημένοι και εξουθενωμένοι πρόσφυγες της Μικρασιατικής καταστροφής στη Θεσσαλονίκη, α-

[1] *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 21.9.1922. Στη Θεσσαλονίκη η *Εφημερίς των Βαλκανίων* είχε εκδοθεί ως απογευματινή εφημερίδα τον Ιούλιο του 1918 από το δικηγόρο Νίκο Μπουζάνη με αρχισυντάκτη ή συνιδιοκτήτη το δημοσιογράφο Νίκο Καστρινό και υποστήριξε από την πρώτη στιγμή της κυκλοφορίας της τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Ο Κώστας Μάγερ και ο Χρήστος Λαμπρινός υποστήριξαν ότι από το 1922 και μετά ασκούσε κριτική στην πολιτική του Βενιζέλου και υποστήριζε τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου. Βλ. Μανώλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Συμβολή στην ιστορία του Τύπου 1912-1923*, τ. Β΄, University Studio Press / Έκφραση, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 235-244.

πεικονίζει με σφοδρότητα, αλλά και αρκετό ρεαλισμό το πώς ένα σημαντικό τμήμα της εύπορης τάξης της πόλης ανταποκρίθηκε, το πρώτο διάστημα, στο τεράστιο κοινωνικό πρόβλημα που δημιουργήθηκε. Η στάση αυτή άλλαξε συν τω χρόνω, με τρόπους που θα επιχειρήσουμε να περιγράψουμε και ώς ένα βαθμό να εξηγήσουμε.

Η αναλγησία εκφράστηκε κυριότερα στο μείζον πρόβλημα της στέγασης των εκατοντάδων χιλιάδων αστέγων που πλημμύρισαν τη Θεσσαλονίκη. Από το Νοέμβριο του 1922, απόφαση του Γενικού Διοικητή όριζε ότι: «η επιτροπή θα επιτάση (sic) πάντα τα δωμάτια τα οποία ήθελε κρίνη ότι είνε δυνατό να επιταχθούν και θα εγκαθιστά πρόσφυγας κοινωνικής τάξεως αναλόγου προς την των εν τω επιτασσομένω οικήματι ενοικούντων»[2]. Λίγο αργότερα το Ν.Δ. της 22.11.1922 «Περί επιτάξεως κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων ακινήτων» ήρθε να ενισχύσει νομικά την προσωρινή στέγαση των προσφύγων, μέσω των επιτάξεων[3].

Ωστόσο, οι εύποροι και οι κατέχοντες δημόσια αξιώματα απέφυγαν σε μεγάλο βαθμό την επίταξη οικιών και δωματίων, ακόμη και στην περίπτωση που κατοικούσαν σε δημόσια οικήματα τα οποία τους είχαν παραχωρηθεί. Επιτροπές επί επιτροπών χρονοτριβούσαν στις σχετικές συνεδριάσεις και κατά περίπτωση απάλλασσαν τους υποψηφίους από τη συστέγαση με τους πρόσφυγες, έναντι χαμηλού χρηματικού αντιτίμου. Η αντίδραση του τοπικού τύπου υπήρξε έντονη, πλην όμως αναποτελεσματική:

> [...] *μήπως φοβούνται* [οι κ. αρμόδιοι] *να μη χαλάσουν τα χατήρια κομματικών φίλων και κοτζαμπάσηδων*;
>
> [...] *διατί δεν επιτάσσονται τα διάφορα κονάκια και επαύλεις και μεγάλα απαρτμάν και βίλλες*;
>
> [...] *της επιτάξεως των σχολείων έπρεπε να προηγηθή η επίταξις ορισμένων μεγάρων... των χαρτοπαικτικών και άλλων λεσχών* [...].
>
> *Εις την Ραιδεστόν, μικράν πόλιν, εσχηματίσθησαν 32 επιτροπαί εκ κυρίων και κυριών επισήμων και ιδιωτών διά την περίθαλψην των προσφύγων. Με την Θεσσαλονίκη, την μεγαλούπολιν, τίποτα παρόμοιον δεν έγινε*[4].

Στη φάση αυτή οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν κατά κύριο λόγο σε σχολεία, εκκλησίες, αποθήκες και τεμένη[5]. Τα οξύτατα και κατεπείγοντα προβλήματα των προσφύγων ευαισθητοποίησαν μέρος της εύπορης τάξης της Θεσσαλονίκης αρκετά αργότερα. Τα ιδρύματα και τα φιλανθρωπικά σωματεία που ήδη λειτουργούσαν στην πόλη, το πρώτο διάστημα αγωνίζονταν για τη διάσωση του προσφυγικού

---

[2] *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 12.10.1922.

[3] Βίκα Δ. Γκιζέλη, «Επίταξις ακινήτων, κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων», *Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγουπόλεις στην Ελλάδα. Επιστημονικό Συμπόσιο (11-12 Απριλίου 1997)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1999, σ. 73.

[4] *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 11.9.1922, 17.9.1922, 20.9.1922 και 19.9.1922 αντίστοιχα.

[5] Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού (στο εξής Ι.Α.Π.Ε.), Συλλογή Πρακτικών Συνεδριάσεων Δήμου Θεσσαλονίκης (αντίγραφα), Συνεδρίαση 12.10.1922/Θέμα 8 και Συνεδρίαση 2.7.1923/Θέμα 5.

πληθυσμού δίχως ουσιαστική στήριξη. Τα αίτια γι' αυτήν τη στάση των ευπόρων θα πρέπει να αναζητηθούν στην ταραγμένη δεκαετία που είχε διανύσει η πόλη και η κοινωνία της μετά την ένταξη στο ελληνικό κράτος, την εγκατάσταση των ξένων στρατευμάτων, το κίνημα της Εθνικής Άμυνας και τους πιθανούς αντιπάλους του μέσα στην πόλη και στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, την πυρκαγιά του 1917 και τις κοινωνικές και οικονομικές ανακατατάξεις που όλα αυτά προκαλούσαν. Συνδέεται με την αναμόρφωση της αστικής τάξης στη Θεσσαλονίκη κατά τη μεταβατική –για την πόλη– δεκαετία του 1910, πιθανόν αντανακλούσε τόσο το φόβο της για νέα κοινωνικά προβλήματα και απώλεια των κεκτημένων όσο και τον αιφνιδιασμό της από τις ανακατατάξεις που έφερε η εγκατάσταση των προσφύγων, και σίγουρα αποτελεί ένα ενδιαφέρον ζήτημα προς διερεύνηση.

Σε αντίθεση με τους εύπορους της Θεσσαλονίκης, χαρακτηριστική για το μέγεθος, τη διάρκεια και την πανελλαδική εμβέλεια υπήρξε η προσφορά ορισμένων προσωπικοτήτων του επιχειρηματικού κόσμου και των γραμμάτων της αθηναϊκής κοινωνίας, που ανήκαν στο στενό κύκλο του Ελευθέριου Βενιζέλου: του Εμμανουήλ Μπενάκη, της κόρης του Πηνελόπης και του συζύγου της Στέφανου Δέλτα, του Αλέξανδρου Πάλλη και της Ελένης Σκυλίτση-Βενιζέλου, συζύγου του ηγέτη των Φιλελευθέρων.

Ο Εμμανουήλ Μπενάκης, εξέχων μέλος της ελληνικής κοινότητας της Αλεξάνδρειας και σύζυγος της Βιργινίας Χωρέμη, ήταν κάτοχος μεγάλης περιουσίας, στενός φίλος του Βενιζέλου και είχε διατελέσει υπουργός ναυτιλίας, γεωργίας, οικονομικών, βιομηχανίας και δήμαρχος Αθηνών. Η τεράστια οικονομική του προσφορά για τους πρόσφυγες, άμεσα ή μέσω της κόρης του Πηνελόπης Δέλτα, ήταν ένας από τους λόγους για τους οποίους ανακηρύχθηκε από την πολιτεία ως Εθνικός ευεργέτης. Μόνο τον πρώτο μήνα της έλευσης των προσφύγων ο Μπενάκης δώρισε 4.000.000 δρχ. για τη Θεσσαλονίκη και εφοδίασε την πόλη με 2.800 κουβέρτες, 20.000 μάλλινα ρούχα, 600 κλινοσκεπάσματα και ρούχα για το Νοσοκομείο Προσφύγων, ενώ πρόσφερε και ισχυρή οικονομική ενίσχυση για το Άσυλο του Παιδιού[6]. Για τη μεγάλη προσφορά του ο Μπενάκης ανακηρύχθηκε, τον Οκτώβριο του 1922, Μέγας ευεργέτης του Ερυθρού Σταυρού και της Κεντρικής Επιτροπής Περιθάλψεως Προσφύγων.

Σύμφωνα με την *Εφημερίδα των Βαλκανίων* από τον Οκτώβριο του 1922 μέχρι το Δεκέμβριο του 1923 το ελληνικό κράτος διέθεσε για την περίθαλψη και τις υπόλοιπες ανάγκες των προσφύγων 26.700.000 δρχ.[7]. Αν υποθέταμε ότι το παραπάνω ποσό κατανεμόταν ισομερώς μέσα στη χρονιά, θα αντιστοιχούσαν κάτι λιγότερο από 2.000.000 μηνιαίως· τα χρήματα που πρόσφερε ο Μπενάκης για τον πρώτο μήνα αντιστοιχούσαν περίπου στο διπλάσιο. Η σύγκριση δείχνει το μέγεθος της βοήθειας. Αναλογικά με το συνολικό ποσό που δαπανήθηκε από το ελληνικό δημόσιο από το 1922 έως το 1927 και έφτανε τις 6.285.740 λίρες Αγγλίας (2.357.152.500 δρχ.) –στα οποία πρέπει να προστεθεί το κόστος της Ανταλλαγής που βάρυνε και τα δύο μέρη, και το κόστος της λειτουργίας της Διεύθυνσης Ανταλλαγής από το 1924 ώς το 1929, που έφτανε τα

[6] *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 23.10.1922 και 27.10.1922 .
[7] *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 10.1.1924.

184.184.579,25 δρχ.–[8], οι δωρεές του Μπενάκη φαίνονται μικρές. Η αξία τους, ωστόσο, δεν έγκειται μόνο στο ύψος των χρημάτων αλλά καταρχήν στο ότι κάλυψαν κρίσιμες ανάγκες μόλις τον πρώτο μήνα της προσφυγικής έλευσης.

Οι οικογένειες Μπενάκη – Δέλτα και η Ελένη Σκυλίτση-Βενιζέλου συνέδραμαν ουσιαστικά τους πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη, μέσω κεφαλαίων και ειδών που προορίζονταν για άμεσες και επείγουσες ανάγκες διατροφής και ένδυσης, αλλά κυρίως με την ενίσχυση δύο σημαντικών ιδρυμάτων, του Ορφανοτροφείου «Μέλισσα», που προϋπήρχε, και του Κεντρικού Νοσοκομείου Προσφύγων[9]. Το Κεντρικό Νοσοκομείο Προσφύγων (το σημερινό νοσηλευτικό ίδρυμα «Γιώργος Γεννηματάς») λειτούργησε κυρίως χάρη στα κεφάλαια της Ελένης Βενιζέλου και της οικογένειας Μπενάκη και στις δωρεές τους στηρίχθηκε η περίθαλψη δεκάδων χιλιάδων προσφύγων από το Φεβρουάριο του 1923 και μετά[10].

Πηγή: *Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης 1926*

Η προσφορά των παραπάνω προσώπων υπήρξε σημαντικότατη και με ουσιαστικά αποτελέσματα. Ακολουθούσε ενδεχομένως την ιδεολογία του ευεργετισμού που είχε αναπτυχθεί ιδιαίτερα από τους μεγαλοαστούς Έλληνες της Ομογένειας, όπως και την παράδοση φιλανθρωπικής δραστηριότητας που είχε διαμορφωθεί στην Αθήνα από τα τέλη του 19ου αιώνα από μια κατηγορία μορφωμένων ανθρώπων των ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων, με σκοπό τη διαχείριση του φτωχού πληθυσμού της πρωτεύουσας[11]. Ωστόσο, η ίδια η προσφορά, αλλά και η έντονη

[8] Μιχάλης Βαρλάς, «Οι πρόσφυγες», *Ιστορία των Ελλήνων, Νεώτερος Ελληνισμός 1910-1940*, τ. 12, Δομή, Αθήνα χ.χ., σ. 235-236.

[9] Εφημερίς των Βαλκανίων, 23.10.1922, 27.11.1922, 7.12.1922, 16.12.1922, 9.2.1923 και 8.3.1923.

[10] Οι δωρεές της Ελένης Βενιζέλου για το Κεντρικό Νοσοκομείο Προσφύγων ανέρχονταν μέχρι το Μάρτιο του 1923 σε 830.000 δρχ.· βλ. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 23.10.1922 και 8.3.1923.

[11] Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα το 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας – Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς – Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1995, σ. 9-15.

προβολή της από τον τύπο, ιδιαίτερα το βενιζελικό, πέρα από τη φιλανθρωπική και ανθρωπιστική αφετηρία της, σχετιζόταν και με τις πολιτικές σκοπιμότητες της βενιζελικής παράταξης. Οι πρόσφυγες ήδη από τα χρόνια του Διχασμού συνδέονταν με αυτήν. Ο βενιζελικός κόσμος, ως κίνημα και ως επίσημη πολιτεία, επιθυμούσε την ενσωμάτωσή τους ως πολιτικής εφεδρείας, για να αποτραπεί ενδεχόμενη ριζοσπαστικοποίηση και διαφυγή τους προς την αριστερή-κομμουνιστική ιδεολογία[12], αλλά και για την ομογενοποίηση του πληθυσμού των Νέων χωρών.

Η σχέση του Εμμανουήλ Μπενάκη με δύο σημαντικές μορφές του επιχειρηματικού κόσμου και της βενιζελικής παράταξης της Θεσσαλονίκης, τους Αλέξανδρο Ζάννα και Μιχάλη Μαυρογορδάτο, συνέβαλε στην ευρύτατη κινητοποίηση των δύο τελευταίων για την επίλυση του προσφυγικού στην πόλη. Η πολιτική τους δράση στο Δήμο Θεσσαλονίκης, τη Γερουσία, τη Βουλή και τα Υπουργικά Συμβούλια, η συμμετοχή τους στη διοίκηση αρκετών επαγγελματικών ενώσεων, επιμελητηρίων και ιδρυμάτων αρωγής, η πολύπτυχη επιχειρηματική δραστηριότητα και η συνεργασία τους με πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες στο εξωτερικό, σε συνδυασμό με τα μεγάλα κεφάλαια που διέθεσαν, αποτέλεσαν κινητήριες δυνάμεις ενεργοποίησης αρκετών ισχυρών παραγόντων της πόλης για το προσφυγικό ζήτημα[13]. Μεγάλα ποσά προσφέρθηκαν από οικογένειες μεγαλεμπόρων, επιχειρηματιών, πολιτικών προσώπων, από μέλη της διοίκησης του Επαγγελματικού-Βιοτεχνικού και του Βιομηχανικού Επιμελητηρίου, του Κτηματικού Συνδέσμου και από στελέχη της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας[14]. Η δραστηριοποίηση των μεγα-

---

[12] Βαρλάς, «Οι πρόσφυγες», *ό.π.*, σ. 238.

[13] Ο Μιχάλης Μαυρογορδάτος διετέλεσε διευθυντής του οίκου Ράλλη στις Ινδίες, γερουσιαστής με το κόμμα Φιλελευθέρων (1932), βουλευτής (1936), μέλος στο ιδρυτικό Δ.Σ. της Διεθνούς Εκθέσεως Θεσσαλονίκης, Πρόεδρος για χρόνια του Δ.Σ. της Χ.Α.Ν.Θ. Ο Αλέξανδρος Ζάννας ήταν από τους πρωτεργάτες του Κινήματος Εθνικής Αμύνης, βουλευτής με το κόμμα Φιλελευθέρων (1933, 1936), Υπουργός Αεροπορίας (1930-32), Πρόεδρος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού στη Θεσσαλονίκη (1922-23), μέλος στο Δ.Σ. του Πατριωτικού Ιδρύματος Περιθάλψεως, μέλος του Δ.Σ. της Χ.Α.Ν.Θ., μέτοχος της τράπεζας «Ηνωμέναι Τράπεζαι Μπενβενίστε και Βιομηχανίας Α.Ε.». Και οι δύο υπήρξαν μέτοχοι και συνεργάτες σε μεγάλο αριθμό εμπορικών, βιομηχανικών και κατασκευαστικών επιχειρήσεων, όπως τα «Ψυγεία Θεσσαλονίκης Επ. Χαρίλαος», η «Πρώτη Οικοδομική Εταιρία», η Εταιρεία Κατασκευών «Έρρεκα», οι αντιπροσωπείες της «Chell Company (Hellas) Ltd» (πετρέλαια), της «Norwich Union Fire Insurance Society Ltd» (αγγλική πυρασφαλιστική εταιρεία) και της «Ste Franco-Hellénique d'Enteprises Industielles» (σιδηρουργικές εργασίες – κατασκευές μηχανών).

[14] Για τα πρόσωπα αυτά βλ. Χρήστος Γουρλής, *Χριστιανική Αδελφότητα των Νέων Θεσσαλονίκης (1921-1996)*, Χ.Α.Ν.Θ., Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1997, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 13 και 296. Αλέξανδρος Δάγκας, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, 1912-1940*, Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1997, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 83, 217, 239, 241, 248, 256, 261, 268, 320. Δημοσθένης Κούκουνας, *Οι Έλληνες πολιτικοί. Ιστορικό Βιογραφικό Λεξικό (1926-1949)*, Εκδόσεις Μέτρον, Αθήνα 1999, σ. 44, 69-70, 83, 107, 122-123. Ευάγγελος Χεκίμογλου – Ευφροσύνη Ρούπα, *75 χρόνια ιστορίας ΔΕΘ. 1925-2000*, Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης Α.Ε – Hellexpo Α.Ε, Θεσσαλονίκη

λοαστών έλαβε διάφορες μορφές, μετά το 1923, κυρίως μέσα από φιλανθρωπικά σωματεία και ιδρύματα.

Επαγγελματικά και προσφυγικά σωματεία της Θεσσαλονίκης

Μέχρι το 1924 –και σε αντίθεση με την αρχική απάθεια μεγάλου τμήματος της αστικής και μεγαλοαστικής τάξης– ήταν αξιοσημείωτη η ενεργοποίηση ορισμένων συλλογικών συσσωματώσεων και πολιτών των μεσαίων και των μικροαστικών στρωμάτων της πόλης. Το ενδιαφέρον αυτό, έντονο στην αρχή, άρχισε να ατονεί σταδιακά από τις αρχές του 1924, όταν δηλαδή ξεκίνησε η κινητοποίηση των εύπορων στρωμάτων και η συστηματική λειτουργία της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων. Το Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης, ο Εμπορικός Σύλλογος, η Επιτροπή υπέρ των Αποστρατευμένων και Προσφύγων, ο Σύνδεσμος Τραυματιών και Αναπήρων Πολέμου, ο Σύνδεσμος Φιλελευθέρων, ο Σύνδεσμος Σιδηροδρομικών Μακεδονίας, η Κυπριακή Αδελφότητα, ο Σύλλογος Καστοριέων, ο Μικρασιατικός Σύλλογος, το Σωματείο Αρτοποιών, η Συντεχνία Υποδηματοποιών, τοπικές εφημερίδες όπως η *Εφημερίς των Βαλκανίων* και η *Μακεδονία*, το Σώμα Ελλήνων Προσκόπων, ομάδες μαθητών και άλλοι φορείς διοργάνωσαν εράνους, κινηματογραφικές προβολές και εκδηλώσεις για συλλογή χρημάτων και ειδών[15].

Εξαιρετικά χρήσιμη αποδείχθηκε η συμβολή των συλλόγων και των εφημερίδων στην εξεύρεση εργασίας για τους πρόσφυγες, με δωρεάν δημοσίευση αγγελιών, προτροπές προς τους επαγγελματίες της πόλης να προσλαμβάνουν πρόσφυγες εργαζομένους, ή με την προώθηση για εργασία στην ενδοχώρα της Μακεδονίας μεγάλου αριθμού προσφύγων συγκεκριμένων επαγγελματικών ειδικοτήτων, όπως ανθρακωρύχων, κτιστών, καπνοκαλλιεργητών, μυλωνάδων, κατεργαστών γούνας, εργατών ορυχείων, αλιέων, κ.ά.[16].

Η αντιμετώπιση αυτή εκ μέρους των συλλογικοτήτων των μικρομεσαίων στρωμάτων εξηγείται πιθανότατα με απλούς όρους ανθρώπινης συμπαράστασης. Ωστόσο, οι επωνυμίες των συλλόγων δείχνουν, σε μια πρώτη διερεύνηση, ότι οι άνθρωποι και οι φορείς που είχαν επηρεαστεί από τις σοσιαλιστικές ιδέες για αλληλεγγύη και βοήθεια προς το συνάνθρωπο, όπως και οι υποστηρικτές των Φιλελευθέρων και των προσφύγων της προηγούμενης δεκαετίας, ήταν εκείνοι που κυρίως ευαισθητοποιήθηκαν. Οι παραπάνω αποτελούσαν μία μερίδα της πόλης και η στάση τους έχει ενδιαφέρον, ιδιαίτερα εξαιτίας της ανάπτυξης –στη συνέχεια– ανταγωνισμού ανάμεσα σε ντόπιους και πρόσφυγες, κυρίως στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

2000, σ. 39-45. Η αντιστοιχία με τους επιχειρηματίες και πολιτικούς που αναφέρονται στα βιβλία αυτά, γίνεται με δημοσιεύματα που αφορούν φιλανθρωπική προσφορά των ιδίων ή των συζύγων τους, όπως π.χ. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 16.12.1922, 12.1.1923, 26.1.1923, 27.3.1924, 29.3.1924, 10.5.1924, 13.2.1925, 1.4.1925, 16.4.1925, 24.4.1925, 15.3.1929 κ.ά.

[15] *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 7.9.1922, 11.9.1922, 12.9.1922, 14.9.1922, 23.9.1922, 27.9.1922, 1.10.1922, 4.10.1922, 26.10.1922, 12.11.1922, 19.12.1922.

[16] *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 20.9.1922, 11.9.1922, 9.10.1922 και 23.11.1922.

Φιλανθρωπικά ιδρύματα και οργανώσεις

Οι εύποροι από την πλευρά τους κινητοποιήθηκαν κυρίως από τα τέλη του 1923 σε σχέση με τους πρόσφυγες, με την ενίσχυση των ιδρυμάτων, μέσω οικονομικών δωρεών ή, σπανιότερα, με την προσφορά εθελοντικής εργασίας. Ορισμένα από τα φιλανθρωπικά σωματεία συνδέονταν με τη δράση της ελληνικής κοινότητας από τα μέσα του 19ου αιώνα και αποτελούσαν κληρονομιές της οθωμανικής περιόδου. Ο Μητροπολίτης ήταν Πρόεδρος σε όλα τα διοικητικά όργανα αυτών των ιδρυμάτων, όπως το Βρεφοκομείο «Άγιος Στυλιανός», το Θεαγένειο Νοσοκομείο, το Χαρίσειο Γηροκομείο, το Ίδρυμα «Ιωάννης Μελιτεύς» κ.ά. Τα ιδρύματα αυτά χρηματοδοτούνταν από κληροδοτήματα, τόκους και μερίσματα, «κυτία ελέους» της εκκλησίας, χοροεσπερίδες κ.λπ. και ενίσχυσαν σε σημαντικό βαθμό τους αναξιοπαθούντες της πόλης· ωστόσο, οι στόχοι, οι ρυθμοί και οι δομές που εξακολουθούσαν να τα διέπουν δεκαετίες μετά την ίδρυσή τους, αποδείχθηκαν ανεπαρκείς στις κατεπείγουσες νέες ανάγκες της περίθαλψης των προσφύγων του 1922.

Πηγή: *Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης 1926*

Μια σειρά από ιδρύματα είχαν ξεκινήσει τη λειτουργία τους στα μέσα και τα τέλη της δεκαετίας του 1910, δηλαδή κατά το μεταβατικό διάστημα της ένταξης της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος και της εισροής προσφύγων στην πόλη, ως αποτέλεσμα των πολέμων και των μετακινήσεων πληθυσμών. Επικεντρώθηκαν στην πιο ευάλωτη ομάδα, τα ορφανά και άπορα παιδιά, ενώ σταδιακά ανέπτυξαν κάποιας μορφής μέριμνα για τις άπορες και εργαζόμενες μητέρες, σε μια προσπάθεια να ενισχυθεί ο κοινωνικός ιστός της οικογένειας, που επανειλημμένα είχε διαρραγεί από τις πολεμικές συγκρούσεις, την προσφυγιά και την απώλεια των μελών χιλιάδων οικογενειών. Περισσότερο νεωτερικό χαρακτήρα, ευελιξία και γρήγορα αντανακλαστικά επέδειξαν η Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών (έτος ίδρυσης

1883), το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως (1915), το Άσυλο του Παιδιού (1919), η Μέριμνα Παιδιού και το Ορφανοτροφείο «Μέλισσα» (1921), ο Σύνδεσμος Δεσποινίδων «Η Μέριμνα», η Μέριμνα Ποντίων Κυριών (1923), η Χριστιανική Αδελφότητα Νέων Θεσσαλονίκης (Χ.Α.Ν.Θ.), η Χριστιανική Ένωση Νεανίδων (Χ.Ε.Ν.) και ο Προσφυγικός Φοίνικας (1924)[17].

Συσσίτια του «Προσφυγικού Φοίνικος», το 1924.
Πηγή: *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940). Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα.*

Στα σωματεία και τα ιδρύματα αυτά ενεργοποιήθηκαν στη συντριπτική τους πλειονότητα γυναίκες, κυρίως σύζυγοι και κόρες επιφανών μελών της αστικής τάξης και των αρχών της πόλης. Από το τέλος του προηγούμενου αιώνα, οι γυναίκες,

[17] Αναλυτικά για τα ιδρύματα αυτά βλ. Γ. Χ. Γαβριηλίδης, *Μέγας Οδηγός Θεσσαλονίκης και Περιχώρων (1932-1933)*, Τύποις Τριανταφύλλου, Θεσσαλονίκη 1933, σ. 112θ΄, ιστ΄, ιζ΄, ιη΄, ιθ΄, κ΄. Επίσης, βλ. Γουρλής, *Χριστιανική Αδελφότητα*, ό.π., σ. 13-16 και 295. Ελένη Ιωαννίδου – Jose Fisher Rodriguez, *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940). Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα*, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 61-73. Δημήτρης Παπαστερίου (σύνταξη κειμένων), *Άσυλο του παιδιού*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 7, 29-39 και 91. Κυριάκος Στ. Χατζηκυριακίδης, *Μέριμνα Ποντίων Κυριών (1904-2004). 100 Χρόνια Προσφοράς*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, «Άγιος Γεώργιος Περιστερεώτα» Κέντρο Ερευνών και Τεκμηρίωσης για τον Ελληνισμό των Βαλκανικών και Παρευξείνιων Χωρών, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 36-62 και 292-295. Ελένη Ιωαννίδου, «"*Υπέρ των ορφανών προσφυγοπαίδων*". Το Ορφανοτροφείο "Μέλισσα" και η συμβολή του στην περίθαλψη των προσφύγων της Θεσσαλονίκης», *Μικρασιατική Σπίθα (Ετήσια Περιοδική Έκδοση της Αδελφότητας Μικρασιατών Ν. Σερρών «Ο Άγιος Πολύκαρπος»*, τεύχος 16, Σέρρες 2011. Βλ., ακόμη, «Μέλισσα», «Η Μέριμνα», «Η Φιλόπτωχος Αδελφότης Ελληνίδων Κυριών», «Το Άσυλον του Παιδιού», *Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης*, τόμος 4ος, Τύποις Καστρινάκη και Γεωργαντά, Θεσσαλονίκη 1926, σ. 132-139, 168-172, 217-219 και 249-250 αντίστοιχα.

ιδιαίτερα των αστικών και συνακόλουθα των μεγαλοαστικών στρωμάτων της εποχής, είχαν γαλουχηθεί με την ιδέα για την ανάπτυξη και την εξιδανίκευση του μητρικού ιδεώδους σε αντιστοιχία με την καλλιέργεια της φιλανθρωπίας των γυναικών στην Ευρώπη και τις Η.Π.Α., και θεωρούσαν ώς ένα βαθμό καθήκον τους, με τις ψυχοσωτήριες και αναμορφωτικές ιδιότητες που πια τους αποδίδονταν, να βοηθήσουν μέσω της μόρφωσης και της φιλανθρωπίας στη θεραπεία των δεινών της ελληνικής κοινωνίας[18]. Και αν αυτό το ιδεολόγημα είχε αναπτυχθεί το προηγούμενο διάστημα στο πλαίσιο της Μεγάλης Ιδέας, ώστε να καταστεί έτοιμη η ελληνική κοινωνία για την «εκπολιτιστική της αποστολή» στην Ανατολή, τώρα αξιοποιείτο για να αντιμετωπιστούν τα τεράστια προβλήματα που προέκυπταν με την εισροή των προσφύγων στο εσωτερικό. Οι γυναίκες, μέσω της φιλανθρωπίας που θεωρείτο δική τους υπόθεση, είχαν μάθει να δρουν συλλογικά και με αλληλεγγύη μεταξύ τους. Βέβαια, πολλές απλώς συμμετείχαν, με τη χρηματοδότηση των συζύγων, στους εράνους κατά τις κοσμικές εκδηλώσεις των ιδρυμάτων, περιλαμβάνοντας τις αγαθοεργίες στο «βιογραφικό» τής καλής τους ανατροφής και κοινωνικής θέσης. Αρκετές όμως σταδιακά ανέπτυξαν ενεργό δράση, συμμετέχοντας στα διοικητικά συμβούλια, διοργανώνοντας φιλανθρωπικές εκδηλώσεις, αφιερώνοντας χρόνο και εργασία στους εράνους και τα συσσίτια, και έσωσαν τη ζωή χιλιάδων προσφύγων καινοτομώντας, καλλιεργώντας την αυτενέργεια και την υπευθυνότητα, υποκαθιστώντας αρκετές φορές την κρατική πολιτική, ενώ ταυτόχρονα έθεσαν τις βάσεις για τη δημιουργία θεσμών πρόνοιας που συνεχίστηκαν για πολλές δεκαετίες. Θα αναφερθούμε στη συνέχεια διεξοδικά σε δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις σωματείων και ιδρυμάτων.

α) *Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως*

Το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως λειτουργούσε από το 1915[19] με αρχική επωνυμία Πατριωτικός Σύνδεσμος Ελληνίδων και προορισμό την προστασία των οικογενειών των εφέδρων. Μετά το κίνημα της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη (1917) και την εγκαθίδρυση της νέας κυβέρνησης στην Αθήνα, μετονομάστηκε σε

---

[18] Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα 1996 (β΄ έκδοση), σ. 126-127. Γενικότερα για την εκπαίδευση των κοριτσιών ενδεικτικά βλ. Σιδηρούλα, Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1986. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη – Ελένη Ελεγμίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1987. Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα Ανθολόγιο*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1987. Eleni Fournaraki, «Institutrice, femme et mère. Idées sur l'éducation des femmes grecques au XIXè siècle (1830-1880), διδακτορική διατριβή, τ. Α΄-Β΄, Université de Paris VII, Παρίσι 1992.

[19] «Πατριωτικόν Ίδρυμα Περιθάλψεως», *Ετήσιον Προσφυγικόν Ημερολόγιον*, τόμος 1ος, Εκδ.: Λ. Θ. Λαμπροπούλου, 1926, σ. 95-96.

Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως με πρόεδρο τον καθηγητή Θρ. Πετμετζά και ανέλαβε να συμβάλει στη θεμελίωση της κοινωνικής πρόνοιας[20].

Η ψήφιση του νόμου 808/1917 ρύθμισε τα πράγματα ώστε το ίδρυμα να αποτελέσει ημικρατικό οργανισμό υπό την επιχορήγηση και τον έλεγχο του κράτους[21]. Από τα σπουδαιότερα τμήματά του ήταν το Τμήμα Προσφύγων, το οποίο ιδρύθηκε τον Ιανουάριο του 1923 και ασχολήθηκε περισσότερο με την εύρεση ιματισμού και χρηματικών βοηθημάτων. Το Τμήμα αυτό στηρίχθηκε οικονομικά κυρίως από το Ταμείο Περιθάλψεως και από μεγάλους δωρητές. Ο πρόεδρός του, Στέφανος Δέλτας, δεν έπαυσε να διαθέτει αρκετά ποσά μέσα από τους εράνους της συζύγου του Πηνελόπης Δέλτα για τους πρόσφυγες[22].

Στη Θεσσαλονίκη βασική πηγή χρηματοδότησης ήταν η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας και πρόεδρος του Πατριωτικού Ιδρύματος Περιθάλψεως ήταν η σύζυγος του εκάστοτε Γενικού Διοικητή[23]. Η προσφορά του ιδρύματος ξεκίνησε με μικρές παροχές ειδών, δανειοδότηση, εξασφάλιση εσόδων για τους πρόσφυγες μέσω της πώλησης αντικειμένων τους σε τιμές ίσες της πραγματικής τους αξίας και σε δημοπρασίες, πώληση χειροτεχνιών ή ανεύρεση εργασίας για τους πρόσφυγες[24]. Η δράση του αναβαθμίστηκε από το 1929, όταν με το νόμο 4062/1929 μετατράπηκε σε Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου και του ανατέθηκε ο συντονισμός των εργασιών όλων των φιλανθρωπικών σωματείων και ιδρυμάτων της Θεσσαλονίκης (τα οποία ήταν Ν.Π.Ι.Δ.), σε μια κοινή κατεύθυνση[25]. Από τότε εξελίχθηκε δυναμικά, συντηρώντας τέσσερις βρεφικούς σταθμούς στο κέντρο και σε συνοικισμούς, διοργανώνοντας την Εβδομάδα του Παιδιού, ιδρύοντας παιδικές εξοχές για ορφανά στη Νέα Κρήνη και κατασκευάζοντας μόνιμες εγκαταστάσεις παιδικών κατασκηνώσεων στην Αγία Τριάδα[26].

Το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως, όπως τα περισσότερα ιδρύματα και γυναικεία σωματεία, ανήκε στις φιλανθρωπικές οργανώσεις «εθνικού χαρακτήρα», με στοιχεία που άπτονταν του ιδεολογικού πλαισίου της Μεγάλης Ιδέας και του εξευρωπαϊσμού της ελληνικής κοινωνίας. Λόγω των εξελίξεων, όλες αυτές οι οργανώσεις βρέθηκαν στην ανάγκη να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες, δηλαδή τον οριστικό περιορισμό των συνόρων και το τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Σε ένα διαφορετικό μήκος κύματος κινήθηκε ο Προσφυγικός Φοίνικας.

---

[20] «Το Πατριωτικόν Ίδρυμα. Η ίδρυσις του και το έργον του των τελευταίων ετών», *Αναμνηστικόν Προσφυγικόν Ημερολόγιον*, 1925, σ. 103-106.

[21] «Το Πατριωτικόν Ίδρυμα», *ό.π.*, σ. 103-106.

[22] «Το Πατριωτικόν Ίδρυμα», *ό.π.*, σ. 103-106.

[23] *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 1.11.1922.

[24] *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 10.9.1922, 30.9.1922 2,10.1922, 10.12.1922, 25.11.1922, 10.2.1923 και 4.4.1925.

[25] *Μακεδονία*, 12.12.1929. Η *Μακεδονία* πρωτοεκδόθηκε το καλοκαίρι του 1911 ως πρωινή καθημερινή εφημερίδα. Αρχικά ήταν φιλοβασιλική και από το 1915 και μετά σταθερά φιλοβενιζελική. Έκανε έντονη αντισημιτική προπαγάνδα στις αρχές της δεκαετίας του 1930. Βλ. Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης*, ό.π., τ. Α΄, σ. 175-201 και τ. Β΄, σ. 59-116.

[26] Γ. Χ. Γαβριηλίδης, *ό.π.*, σ. 112ιστ΄ και *Μακεδονία*, 23.12.1930, 9.7.1931, 1.7.1932.

β) *Προσφυγικός Φοίνικας*

Ιδρύθηκε το 1924 από γυναίκες προσφυγικής καταγωγής, με βασικό στόχο την παροχή φαγητού σε άπορους και ορφανούς πρόσφυγες μαθητές[27]. Εμπνεύστρια, συντονίστρια, Πρόεδρος και ακούραστη εμψυχώτρια, σε όλη τη διάρκεια της δεκατετράχρονης πορείας του, υπήρξε η Ελένη Καραϊωσηφίδου. Η οργάνωση των συσσιτίων ξεκίνησε από το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους με τροφοδοσία 113 ατόμων, παιδιών και ηλικιωμένων. Τρία χρόνια αργότερα το σωματείο διένειμε καθημερινά 1.625 μερίδες, ποσότητα που κάθε χρόνο διακυμαινόταν, ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες, χωρίς όμως να μειωθεί κάτω από τις 1.000, μέχρι και το 1938 που ο Μεταξάς έπαυσε τη λειτουργία του.

Σπουδάστριες της Επαγγελματικής Σχολής Κοριτσιών του Προσφυγικού Φοίνικα
Πηγή: *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940).*
Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα.

«[...] ποιος όμως πήγε να ερωτήση τας ευγενικάς κυρίας που εργάζονται εις την κουζίναν, το εστιατόριον και την αποθήκην, τίνι τρόπω κατορθώνουν να εξοικονο-

[27] Για τον «Προσφυγικό Φοίνικα» βλ. Γ. Χ. Γαβριηλίδης, *ό.π.*, σ. 112ιζ΄ και «Ο Προσφυγικός Φοίνιξ», *ό.π.*, σ. 165-167. Επίσης, «Χιλιάδες ξερριζωμένοι βρίσκουν στοργή», *Μακεδονικά Θέματα*, 1977, σ. 18, 19 και «Ελένη Καραϊωσηφίδου», *Αγώνας της Γυναίκας*, Δεκέμβριος 1984. Ακόμη, βλ. Ελένη Ιωαννίδου – Jose Fisher Rodriguez, *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο*, ό.π., σ. 61-68 και Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Ιδιωτική Συλλογή Μαρίας Καραϊωσηφίδου-Ελευθερίου και Ισμήνης Καραϊωσηφίδου-Πολίτου: «Ο Φοίνιξ Θεσσαλονίκης», (άρθρο από άγνωστο περιοδικό), χ.χ., Ομιλία Ελένης Καραϊωσηφίδου, 1936, με τίτλο «Η ωραία έκθεσις και η λαχειοφόρος αγορά του Φοίνικος», Πρόγραμμα υπαίθριας εορτής του συσσιτίου Προσφυγικός Φοίνιξ, χ.χ., Λαχείον του συσσιτίου Προσφυγικός Φοίνιξ, 1928 και Φυλλάδιο «Συσσίτιον Φοίνιξ», χ.χ. Βλ., επίσης, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, Φάκελος 388α, Καταστατικό Σωματείου «Ο Προσφυγικός Φοίνιξ».

μούν τα ποσά που είναι απαραίτητα διά την καλήν λειτουργίαν του συσσιτίου;»[28] Το σωματείο λάμβανε επιχορηγήσεις από το Δήμο, το Υπουργείο Πρόνοιας και το Εμπορικό Επιμελητήριο, οι οποίες όμως δεν ήταν επαρκείς, ούτε άλλωστε πάγιες[29]. Η ανεύρεση πόρων υπήρξε παρόμοια με των υπόλοιπων αντίστοιχων σωματείων της πόλης: δωρεές ιδιωτών, που ξεκινούσαν από ένα κιβώτιο μακαρόνια και έφταναν τις 100 ή τις 500 δραχμές, ξεπερνώντας σπανιότερα τις 1.000· έρανοι των παραρτημάτων του Φοίνικα στο εξωτερικό· συνδρομή από ξένες οργανώσεις, όπως η Near East Relief και η Save the Children Fund· υπαίθριες εορτές, βραδιές τσαγιού, θεατρικές παραστάσεις και συναυλίες προσέλκυαν με τον κοσμικό τους χαρακτήρα και τις δραστηριότητες αναψυχής την εύπορη κοινωνία και τις αρχές της Θεσσαλονίκης, καθώς και τις συνδρομές στους εράνους και τις λαχειοφόρες αγορές. Η Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή του σωματείου συμμετείχε, μαζί με άλλα ιδρύματα, στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης με έκθεση και πώληση χειροτεχνημάτων. Από το 1927 εξέδιδε λαχείο των δέκα και αργότερα των δύο δραχμών, ώστε να είναι προσιτή η στήριξη του σωματείου ακόμη και από τα λαϊκά στρώματα[30].

Η συμβολή του Φοίνικα «έκανε τη διαφορά» στο ζήτημα της κοινωνικής πρόνοιας στη Θεσσαλονίκη. Παρά την αστάθεια των οικονομικών επιχορηγήσεων, η επιμονή της Ελένης Καραϊωσηφίδου και η ενεργός συμμετοχή ενός επιτελείου 30-40 γυναικών, κυρίως των μεσαίων και όχι απαραίτητα των ιδιαιτέρως εύπορων στρωμάτων, καθιέρωσαν τα συσσίτια ως ένα μόνιμο θεσμό ιδιωτικής πρωτοβουλίας και κοινωνικού προσανατολισμού. Η δημαρχία του Χαρίσιου Βαμβακά (1930-1933) αποτέλεσε το πρόσφορο έδαφος, ώστε τα συσσίτια και το δημοτικό-λαϊκό λαχείο υπέρ των απόρων να υιοθετηθούν ως τμήμα της δημοτικής πολιτικής. Χάρη στην εμπειρία και το συντονισμό του Φοίνικα, από το 1930 οργανώθηκαν 36 δημοτικά συσσίτια, εκ των οποίων τα 16 σε αμιγώς προσφυγικούς συνοικισμούς, που έφτασαν να διανέμουν ημερησίως μέχρι και 35.300 μερίδες ψωμιού και να απασχολούν σε εθελοντική βάση μέχρι και 400 γυναίκες[31].

Ο Φοίνικας ήταν από τις γυναικείες οργανώσεις που συστάθηκαν για να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις της νέας εποχής και τα κοινωνικά προβλήματα που

---

[28] *Μακεδονία*, 22.12.1929.

[29] *Μακεδονία*, 5.2.1927, 7.12.1930 και *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 11.2.1929. Για παράδειγμα, το 1926 η δικτατορία του Πάγκαλου διέκοψε την επιχορήγηση σε 10 φιλανθρωπικά σωματεία της Θεσσαλονίκης.

[30] Για τα έσοδα μέσω δωρεών, συνεργασιών, εράνων, εορτών, εκδηλώσεων και λαχειοφόρων βλ., επίσης, *Μακεδονία*, 14.5.1926, 5.2.1927, 6.3.1927, 4.7.1927, 14.12.1927, 13.3.1930, 13.5.1930, 3.8.1930, 8.8.1930, 2.10.1930, 22.10.1930, 1.1.1931, 14.4.1931, 2.12.1931, 16.2.1932, 1.4.1932 και *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 17.5.1925, 21.5.1925.

[31] *Μακεδονία*, 13 και 14.2.1932. Για τα δημοτικά συσσίτια βλ., επίσης, Ι.Α.Π.Ε., Ιδιωτική Συλλογή Μαρίας Καραϊωσηφίδου-Ελευθερίου και Ισμήνης Καραϊωσηφίδου-Πολίτου, Κατάλογος Δημοτικών Συσσιτίων. Επίσης, Γαβριηλίδης, *ό.π.*, σ. 68, *Ημερήσιος Τύπος*, Νοέμβριος 1930 και *Μακεδονία*, 14.2.1932. (Ο *Ημερήσιος Τύπος* κυκλοφόρησε στην Αθήνα στις 25 Νοεμβρίου 1928. Αρχικά ήταν φιλοβενιζελική και μετά το 1929 αντιβενιζελική εφημερίδα, με στόχο κυρίως την οικονομική πολιτική της κυβέρνησης· βλ. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου. Αθηναϊκαί εφημερίδες*, τ. Β΄, Αθήνα 1959, σ. 268-269.)

προέκυπταν, με ενεργό συμμετοχή και επαγγελματικό προσανατολισμό των γυναικών αλλά και με τη διεκδίκηση πολιτικής έκφρασης από αυτές. Άλλωστε, η ιδρύτριά του, η Ελένη Καραϊωσηφίδου, ήταν εκείνη που πήρε την πρωτοβουλία για να συσταθεί παράρτημα του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας και στη Θεσσαλονίκη[32].

«Ω! πόσο οι Αμερικανοί αγαπούν τους ανθρώπους...». Η δράση των αμερικανικών οργανώσεων

Πέρα από την επίσημη χορήγηση των δανείων μια σειρά από χώρες και οργανώσεις του εξωτερικού βοήθησαν τους πρόσφυγες. Ανάμεσά τους η Βρετανία με το Βρετανικό Ερυθρό Σταυρό, την Επιτροπή Βρετανικής Βοήθειας, τη Save the Children Fund[33] και την Αυτοκρατορική Επιτροπή Περιθάλψεως[34], η Γαλλία, η Βουλ-

Διανομή ιματισμού από αμερικάνικες οργανώσεις.
Πηγή: *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940). Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα.*

γαρία, η Ρουμανία, το Βέλγιο, ο Καναδάς και η Νέα Ζηλανδία. Ωστόσο, παρά τις στενότερες διπλωματικές και οικονομικές σχέσεις της Ελλάδας με τη Μεγάλη Βρετανία, οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής ήταν η χώρα από την οποία διατέθηκε η πραγματικά εντυπωσιακή ποσότητα κεφαλαίων, τροφίμων και ενδυμάτων. Ακόμη πιο ενδιαφέρουσα και χρήσιμη υπήρξε η μετάβαση και παραμονή ενός μεγάλου αριθμού στελεχών και υπαλλήλων των οργανώσεων αυτών για μεγάλο διάστημα στην

[32] «Ο "Φοίνιξ" Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά Θέματα* 4, 1977, σ. 18-19.

[33] Ιωαννίδου, «Η εγκατάσταση των προσφύγων», *Ιστορία των Ελλήνων*, ό.π., σ. 275. Για τη βοήθεια από το εξωτερικό και κυρίως από φορείς των Η.Π.Α. βλ. και Edward Hale Bierstadt, *Η μεγάλη προδοσία*, «Νέα Σύνορα» Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1997, σ. 306-330.

[34] «Το βρετανικό ενδιαφέρον διά τους πρόσφυγας», *Μακεδονία*, 10.3.1923.

Ελλάδα. Η επιτόπια εργασία τους υπήρξε πολύτιμη, επειδή συνέβαλε τα μέγιστα στην επιβίωση εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων αλλά και επειδή μετέδωσε την τεχνογνωσία για την εκσυγχρονισμένη λειτουργία ιδρυμάτων κοινωνικής πρόνοιας στη χώρα μας και ανέπτυξε έναν προβληματισμό σχετικά με την εθελοντική κοινωνική προσφορά και την οργάνωσή της. «Είναι στοργή και όχι απλούν ενδιαφέρον αυτό που κάμουν αι ξέναι οργανώσεις υπέρ των προσφύγων μας»[35]. Η φράση αυτή απηχεί το μέγεθος της οικονομικής βοήθειας που έλαβε η χώρα από τις φιλανθρωπικές οργανώσεις του εξωτερικού, δίχως την οποία η επιβίωση δεκάδων χιλιάδων προσφύγων θα ήταν αδύνατη. Τρεις ήταν οι βασικές αμερικανικές οργανώσεις που έδρασαν στην Ελλάδα και τη Θεσσαλονίκη. Ας τις δούμε πιο αναλυτικά:

Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός (American Red Cross)

Η παρουσία του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα ξεκίνησε από τον Οκτώβριο του 1918 και είχε ως στόχο την ανακούφιση των πολλαπλών προβλημάτων που δημιούργησε στη χώρα η είσοδος στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, δηλαδή την αρωγή στα ελληνικά στρατεύματα και κυρίως στους αμάχους: τις οικογένειες των στρατευμένων, τους πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη και τους πληγέντες –λόγω των βουλγαρικών βιαιοτήτων– πληθυσμούς της μακεδονικής υπαίθρου[36]. Ειδικότερα στη Θεσσαλονίκη, από το 1919 μέχρι και το 1921, ο Α.Ε.Σ. ενίσχυσε σημαντικά την κρατική μέριμνα για τους πρόσφυγες από τη νότια Ρωσία και τη Μαύρη θάλασσα, αναλαμβάνοντας για μεγάλο διάστημα τη διατροφή 40.000 Καυκασίων και μειώνοντας σε μεγάλο βαθμό τους θανάτους από την πείνα και τις ασθένειες[37].

Στις αρχές του 1922, και με τη σταδιακή βελτίωση της κατάστασης, η αρωγή του Α.Ε.Σ. στην Ελλάδα έληξε. Αυτό όμως ήταν μόνο προσωρινό· η Μικρασιατική καταστροφή επανέφερε τα επιτελεία και τη βοήθειά τους. Η νέα παρουσία ξεκίνησε από τα μέσα Οκτωβρίου του 1922 και έληξε στις 30 Ιουνίου του 1923[38]. Στο διάστημα αυτό υπολογίζεται ότι πραγματοποιήθηκαν έξοδα ύψους άνω των 3.000.000 δολαρίων, κυρίως για το έργο της διατροφής 800.000 έως 850.000 προσφύγων, τα οποία σταδιακά, μέχρι την άνοιξη του 1923, ελαττώθηκαν σε 500.000[39]. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το κόστος των τροφίμων που εστάλησαν μέχρι και το Νοέμβριο του 1922, ανερχόταν σε 100.000.000 δρχ.[40].

Ο Α.Ε.Σ. επιδίωξε να διευρύνει τη συμβολή του και σε άλλους τομείς περίθαλψης και αποκατάστασης. Σε συνεργασία με την ελληνική πολιτεία ασχολήθηκε με

---

[35] *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 6.2.1924.

[36] Edward Capps (Lieutenant-Colonel, Commissioner), *The American Red Cross in Greece*, P. D. Sakellarios, Athens 1919.

[37] *Μακεδονία*, 23.2.1920, 27.4.1920, 21.6.1920, 11.12.1920, 17.12.1920, 2.2.1921, 4.3.1921, 15.3.1921.

[38] *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 10.1.1924 και *Μακεδονία*, 13.6.1923.

[39] Bierstadt, *ό.π.*, σ. 96-99, 317, 318.

[40] *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 1.12.1922.

το ζήτημα της προσφυγικής εγκατάστασης, προτιθέμενος να παραχωρήσει ως δάνειο ένα μέρος των εξόδων εγκατάστασης σε ορισμένους καταυλισμούς και ως δωρεά τα έξοδα συντήρησής τους, αναλαμβάνοντας ταυτόχρονα τη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού προσφύγων στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και την Καβάλα, προκειμένου να τους τοποθετήσει σε καταυλισμούς στην ενδοχώρα της Μακεδονίας[41]. Κατέθεσε, επίσης, πρόταση προς την κυβέρνηση, για να αναλάβει την ίδρυση ορφανοτροφείων σε διάφορες πόλεις και τη διατροφή 10.000 ορφανών[42].

Ειδικά για την περίθαλψη των προσφύγων της Θεσσαλονίκης διατέθηκαν 750.000 δολάρια τα οποία διανέμονταν μέσω των τοπικών ιδρυμάτων και των φιλανθρωπικών οργανώσεων. Για το έργο αυτό κάθε ίδρυμα εποπτευόταν από έναν αμερικανό υπάλληλο της τοπικής αντιπροσωπείας του Α.Ε.Σ.[43]. Γενικότερα, η συνεργασία της οργάνωσης με τα τοπικά σωματεία αρωγής, και ιδιαίτερα με τη Διεύθυνση Περίθαλψης, υπήρξε στενή. Η οργάνωση είχε χωρίσει την πόλη σε ζώνες, ανά συνοικισμούς, τοποθετώντας σε κάθε μία από ένα διευθυντή, ένα προϊστάμενο και υπαλλήλους[44]. Ιδρύθηκαν 12 ιατρεία στα οποία νοσηλεύτηκαν 150.000 πρόσφυγες. Για τη λειτουργία τους ο Α.Ε.Σ. κάλυπτε τις δαπάνες για το ιατρικό και φαρμακευτικό υλικό και για τη μισθοδοσία του προσωπικού, δηλαδή των γιατρών, των φαρμακοποιών, των νοσοκόμων και των επιστατών. Η οργάνωση έλαβε, επίσης, μέρος στον εμβολιασμό των νεοαφιχθέντων προσφύγων. Λειτούργησαν λουτρά αποφθειριάσεως και λοιμοκαθαρτήρια στους έξι βασικούς προσφυγικούς καταυλισμούς, όπου λούστηκαν και απολυμάνθηκαν 110.000 άτομα. Διανεμήθηκαν 20.000 κλινοσκεπάσματα, 11.000 ενδύματα και 10.000 παιδικά εσώρουχα[45].

Από το Νοέμβριο του 1922 μέχρι το Μάρτιο του 1923 χορηγούνταν βασικά είδη διατροφής σε 100.000 πρόσφυγες της Θεσσαλονίκης και σε άλλους 20.000 σε οικισμούς της Μακεδονίας, ενώ μέχρι και τον Ιούνιο συνέχισαν να διατρέφονται 50.000 ώς 70.000 άτομα σε καθημερινή βάση. Λειτούργησαν 10 σταθμοί γάλακτος, 10 μαγειρεία και 40 πρατήρια άρτου σε σημεία της πόλης και στους προσφυγικούς συνοικισμούς[46].

Οργάνωση Αμερικανίδων Κυριών (American Women's Hospitals)

Με τη μέριμνα αυτής της οργάνωσης η οποία είχε αναπτύξει τα προηγούμενα χρόνια πλούσια δράση στη Μικρά Ασία, ιδρύθηκαν νοσοκομεία σε αρκετές πόλεις και νησιά της Ελλάδας[47]. Στη Θεσσαλονίκη η τοπική αποστολή ίδρυσε, από το 1923

---

[41] *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 25.10.1922, 27.10.1922.
[42] *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 27.1.1923.
[43] *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 2.11.1922.
[44] *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 13.3.1923.
[45] Οι πληροφορίες προέρχονται από τη *Μακεδονία*, 17.6.1923, 25.3.1923, 27.5.1923.
[46] *Μακεδονία*, 13.2.1923, 27.5.1923, 17.6.1923.
[47] Σύμφωνα με το Στάθη Πελαγίδη, ιδρύθηκαν νοσοκομεία της οργάνωσης στην Αθήνα, την Κοκκινιά, το Φάληρο, τη Σωτηρία, τη Λέσβο, τη Χίο, την Κρήτη και σε όλα τα ορφανοτροφεία της «Περίθαλψης Εγγύς Ανατολής», καθώς και σανατόριο στη Θάσο· βλ. Στάθης

μέχρι το 1925, στο Θεαγένειο Νοσοκομείο ένα μαιευτήριο, αναλαμβάνοντας, με την άδεια του Δ.Σ. και του Μητροπολίτη (που είχε την προεδρία) τη διαχείριση του τμήματος. Σύντομα στο μαιευτήριο προστέθηκε παθολογικό και παιδιατρικό τμήμα. Εκατοντάδες γυναίκες και παιδιά θεραπεύτηκαν από δυσεντερία, ελονοσία και τύφο, τις αρρώστιες που συχνότερα έπλητταν τους πρόσφυγες. Μέχρι τις αρχές του 1925 εισήχθησαν 2.765 ασθενείς, εκ των οποίων οι 1.803 πρόσφυγες. Ταυτόχρονα πραγματοποιήθηκε ιατρική εκπαίδευση 25 Ελληνίδων νοσοκόμων. Στο έργο της οργάνωσης συνέδραμαν η Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών και το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως[48].

Περίθαλψη Εγγύς Ανατολής (Near East Relief)

Η οργάνωση ιδρύθηκε το 1919, με πρωτοβουλία του Henry Morgentau, κατοπινού προέδρου της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων, με σκοπό «την παροχήν αρωγής και υποστηρίξεως εις καταδυναστευομένους λαούς της Εγγύς Ανατολής, και ιδίως την περίθαλψην και διάσωσιν των χριστιανών παιδίων των απορφανισθέντων διά των δεινών και καταστροφών του πολέμου»[49]. Το Διοικητικό Συμβούλιο, αποτελούμενο από τραπεζίτες και τέως κυβερνήτες αμερικανικών πολιτειών, τελούσε υπό τον έλεγχο της αμερικανικής Γερουσίας. Έχοντας ήδη αποκομίσει πολύτιμη εμπειρία από τη διάσωση και την περίθαλψη των Αρμενίων την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, η οργάνωση κατά τη διάρκεια του Μικρασιατικού πολέμου και της καταδίωξης των ελληνικών πληθυσμών διέσωσε περίπου 17.000 ορφανά παιδιά, ελληνικής και αρμενικής καταγωγής, τα περισσότερα από τα οποία μετέφερε στην Ελλάδα. Σε σύντομο χρονικό διάστημα οργανώθηκαν 12 ορφανοτροφεία, τα σημαντικότερα εκ των οποίων στην Αθήνα, την Κόρινθο και τη Σύρο, όπως και τη Σχολή Τυφλών Ορφανών και τη Σχολή Κωφαλάλων. Σταδιακά μεγάλος αριθμός παιδιών διοχετεύτηκε για υιοθεσία ή στην ύπαιθρο για αγροτικές εργασίες, ενώ τα αρμενόπαιδα αποστάλθηκαν σε αρμενικές παροικίες του εξωτερικού. Το 1928 συντηρούνταν ακόμη από τη Νήαρ Ηστ (Near East) 2.600 ορφανά. Σύμφωνα με τους απολογισμούς εξόδων, από την έναρξη της δράσης στο οθωμανικό κράτος, στη Συρία και την Ελλάδα, μέχρι το 1928, η οργάνωση δαπάνησε περίπου 86.000.000 δολάρια, δηλαδή 6½ δισεκατομμύρια δραχμές που, σύμφωνα με την ίδια, συγκεντρώθηκαν από εράνους στις Ηνωμένες Πολιτείες[50].

Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 321. Για περισσότερα στοιχεία, βλ. τις ιστοσελίδες www.nikaia-hosp.gr, www.ieknikaias.gr και www.grypas.heraklion.gr.

[48] Τα στοιχεία για το έργο της οργάνωσης στη Θεσσαλονίκη προέρχονται από τη *Μακεδονία*, 4.4.1923 και την *Εφημερίδα των Βαλκανίων*, 4.2.1925.

[49] «Η "Αμέρικαν Νήαρ Ηστ Ρηλήφ"», *Ετήσιον Προσφυγικόν Ημερολόγιον*, 1926, ό.π., σ. 113.

[50] Henry Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. 1922. Το έπος της εγκατάστασης*, Τροχαλία, Αθήνα 1994, σ. 385-392, Βλ., ακόμη, Ε. Μ. Μιχαηλίδης «Μια υπέροχος εκδήλωσις της Αμερικανικής Φιλανθρωπίας», *Ετήσιον Προσφυγικόν Ημερολόγιον*, 1928, σ. 77-80. «Η

Στη Θεσσαλονίκη η Near East συνεργάστηκε για τη φροντίδα των ορφανών με το Δήμο και με τοπικά ιδρύματα μέχρι και το 1928. Η συνεισφορά στα τελευταία υπήρξε γενναιόδωρη: το 1926 πραγματοποίησε δύο δωρεές, 5.000 δολαρίων στο Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως και άλλων 5.000 για την ίδρυση οικοτροφείου στρατιωτικής εκπαίδευσης προσφυγοπαίδων[51].

Ωστόσο, η συμβολή της οργάνωσης στη Θεσσαλονίκη αφορούσε περισσότερο τους ενήλικες πρόσφυγες και υπήρξε συμπληρωματική του έργου που είχε αναλάβει ο Α.Ε.Σ. Συστάθηκε άμεσα γραφείο της οργάνωσης για την αναζήτηση αγνοούμενων προσφύγων, για την αποστολή εμβασμάτων Ελλήνων της Αμερικής σε συγγενείς πρόσφυγες, για την αποστολή χρημάτων από τη Θεσσαλονίκη σε συγγενείς τους στη Μικρά Ασία και γενικότερα για τη διεκπεραίωση διοικητικών υποθέσεων[52]. Παρασχέθηκαν στην τοπική διεύθυνση του Υπουργείου Περιθάλψεως 50.000 εμβόλια κατά της ευλογιάς[53]. Δημιουργήθηκαν, επίσης, τα Εργαστήρια Εγγύς Ανατολής, δηλαδή πρατήρια απολύμανσης και μεταποίησης ενδυμάτων. Τα εργαστήρια αυτά παρείχαν δωρεάν –ή σε πολύ χαμηλές τιμές– στους πρόσφυγες το ρουχισμό που έστελναν οι αμερικανικές φιλανθρωπικές οργανώσεις. Μόνο το Μάρτιο του 1925 διανεμήθηκαν 180.000 ζευγάρια υποδημάτων στη Θεσσαλονίκη. Παράλληλα όμως, τα εργαστήρια εξασφάλιζαν προσωρινή εργασία και εισόδημα σε εκατοντάδες γυναίκες πρόσφυγες, όπως το πρατήριο Βαρδαρίου και της Καλαμαριάς, τα οποία απασχολούσαν 300 και 150 εργαζόμενες αντίστοιχα. Το τμήμα ρουχισμού λειτούργησε στη Θεσσαλονίκη σχεδόν για τέσσερα χρόνια, μέχρι το Μάιο του 1926[54].

Από το 1928 το ενδιαφέρον της οργάνωσης μετατοπίστηκε στη γεωργική εκπαίδευση των νέων –ηλικιακά– προσφύγων και στην ένταξή τους στη γεωργική οικονομία και εργασία με περισσότερο εκσυγχρονισμένους όρους. Το 1929 μετονομάστηκε σε Αμερικανικό Ίδρυμα Εγγύς Ανατολής και ιδρύθηκε το Τμήμα Προαγωγής Μακεδονικών Χωρίων και το Εκπαιδευτικό Τμήμα, τα οποία διατηρούσαν γραφείο στη Θεσσαλονίκη. Τα δύο αυτά τμήματα έθεσαν σταδιακά σε λειτουργία, μέχρι το 1931, 54 αγροτικά νυκτερινά σχολεία στα οποία φοίτησαν συνολικά 18.780 εκπαιδευόμε-

---

"Αμέρικαν Νήαρ Ηστ Ρηλήφ"». *Ετήσιον Προσφυγικόν Ημερολόγιον*, 1926, ό.π., σ. 113-115. *Μακεδονία*, 12.3.1931.

[51] *Μακεδονία*, 8.5.1926, 21.5.1926, 13.3.1928, 29.3.1928. Το Μάρτιο του 1928 κατατέθηκε πρόταση δημοτικού συμβούλου να αναλάβει η Περίθαλψη Εγγύς Ανατολής 10 παιδιά που περιθάλπονταν υπό άσχημες συνθήκες στο νοσοκομείο Λεμπέτ· βλ. *Μακεδονία*, 31.3.1928. Για τον Προσφυγικό Φοίνικα βλ. *Μακεδονία*, 14.12.1927.

[52] *Μακεδονία*, 11.10.1922, 5.1.1923, 26.1.1923, 20.5.1923, 13.9.1927, 13.3.1928. Ακόμη, *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 13.10.1922, 23.11.1922 και 21.12.1924.

[53] *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 24.12.1922

[54] *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 26.1.1924, 12.2.1924 και 28.3.1925, *Μακεδονία*, 2.7.1924, 5.10.1924, 23.2.1925, 29.4.1926 και 21.5.1926, *Μακεδονικά Νέα*, 17.7.1924 και 19.8.1924. Επίσης, βλ. «Η "Αμέρικαν Νήαρ Ηστ Ρηλήφ"», *ό.π.*, σ. 114. Η εφημερίδα *Μακεδονικά Νέα* κυκλοφόρησε στις 14 Μαρτίου 1924. Υποστήριξε στην αρχή τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου και υπήρξε φιλοβενιζελική σε όλη τη δεκαετία του '20. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου. Εφημερίδες και περιοδικά 1901-1959*, τ. Γ΄, Αθήνα 1960, σ. 85-87.

νοι αγρότες. Επιπρόσθετα, διοργάνωσαν συνέδρια, εκπαίδευσαν Έλληνες γεωπόνους στην Αμερική, οργάνωσαν σε αγροτικούς οικισμούς της Μακεδονίας αναγνωστήρια, κινητές βιβλιοθήκες, κέντρα αναψυχής και επιμόρφωσης γυναικών και νέων[55].

«Η εντύπωσις όλων ήτο ότι πάντες εδάκρυσαν εκ συγκινήσεως και ηκούσθη η φωνή μιας πρόσφυγος: "Ω! πόσο οι Αμερικανοί αγαπούν τους ανθρώπους!". [...] Τώρα και οι άλλοι μάς συντρέχουν αλλά μόνον οι Αμερικανοί δεν μας εξευτελίζουν.»[56] Οι εκφράσεις ευγνωμοσύνης από τους κύριους αποδέκτες της αμερικανικής βοήθειας –τους πρόσφυγες–, από τις αρχές, τα ιδρύματα και τον τύπο της Θεσσαλονίκης προς το «αμερικανικό έθνος» και τους απεσταλμένους του στην Ελλάδα υπήρξαν γνήσιες και συχνές την εποχή εκείνη, όσο κι αν λησμονήθηκαν στη συνέχεια, πιθανότατα για λόγους που σχετίζονται με το πολιτικό σκηνικό των επόμενων δεκαετιών. Ανάμεσα σε αυτές ξεχωρίζει η ανακήρυξη του Henry Morgentau (προέδρου της Ε.Α.Π.) και του John Mott (διευθυντή της Διεθνούς Επιτροπής της Χ.Α.Ν. Αμερικής) από το Δημοτικό Συμβούλιο σε επίτιμους δημότες και η ονοματοδοσία δύο οδών της πόλης προς τιμήν τους[57].

Μαθήτριες του Κολεγίου «Ανατόλια», μέλη του συλλόγου Cristian Effort.
Πηγή: *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940). Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα.*

Ο τοπικός τύπος απέδιδε τις ενέργειες των Αμερικανών σε αλτρουιστικά και φιλανθρωπικά αισθήματα[58]. Η εντυπωσιακή όμως και ουσιαστική υποστήριξη των παραπάνω οργανώσεων προς τους Έλληνες πρόσφυγες, που είχε δοθεί και σε άλλους νωρίτερα, σχετιζόταν με γενικότερα ζητήματα της εποχής: με την είσοδο των Η.Π.Α. στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και την αμερικανική πολιτική των «Ανοικτών Θυρών»

[55] *Μακεδονία*, 2.10.1929, 9.7.1930, 12.3.1931, 5.8.1931, 6.3.1932. Βλ., επίσης, Ε. Μ. Μιχαηλίδης, «Μια υπέροχος εκδήλωσις της Αμερικανικής Φιλανθρωπίας», *ό.π.*, σ. 79.

[56] *Μακεδονία*, 5.3.1923.

[57] *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 10.9.1922, 12.10.1922, 13.3.1923, 10.6.1923, 12.2.1924, 2.3.1924, 14.7.1926 *και Μακεδονικά Νέα*, 17.7.1924.

[58] *Μακεδονία*, 13.6.1923.

στην Εγγύς Ανατολή και την ευρωπαϊκή ήπειρο, με τα αμερικανικά οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα στην Ελλάδα και στην ευρύτερη περιοχή, με τη σύναψη των προσφυγικών δανείων και την υλοποίηση των μεγάλων έργων στην Ελλάδα, στα οποία η συμμετοχή αμερικανικών τραπεζικών κεφαλαίων και αμερικανικών εταιρειών υπήρξε αρκετά σημαντική. Ωστόσο, οι φορείς αυτής της πολιτικής αρωγής συνδέονταν και με τα προοδευτικά κοινωνικά κινήματα που είχαν ξεκινήσει στις Η.Π.Α. το προηγούμενο διάστημα (γυναικείο κ.ά.), με το φιλελληνισμό και τη στήριξη της ελληνικής επανάστασης και του νεοσύστατου ελληνικού κράτους στη διάρκεια του 19ου αιώνα, με την ισχυρή παράδοση εθελοντισμού και φιλανθρωπίας που είχε αναπτύξει ο αμερικανικός λαός τις προηγούμενες δεκαετίες, με τα δημοκρατικά ιδεώδη του προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών Woodrow Wilson, με την οπτική και τις μεθόδους των αμερικανικών διάφορων δογμάτων εκκλησιών (προτεστάντες, μεθοδιστές, ευαγγελικοί), αλλά και με την ελληνική ομογένεια στις περιοχές που είχε αρχίσει να αποκτά υπόσταση[59]. Σε ποιο βαθμό και με ποιους τρόπους, αξίζει να διερευνηθεί περισσότερο. Εξάλλου, και η «συμπόρευση» της αμερικανικής δράσης αυτού του είδους στη Θεσσαλονίκη, το ίδιο διάστημα με την ενεργό δραστηριοποίηση άλλων ιδρυμάτων των οποίων η διοίκηση και οι στόχοι εκπορεύονταν από τις Ηνωμένες Πολιτείες, όπως η Χ.Α.Ν.Θ., η Χ.Ε.Ν, το Αμερικανικό Κολλέγιο «Ανατόλια», η Αμερικανική Γεωργική Σχολή και παραρτήματα αμερικανικών εμπορικών οίκων, συνιστούσε μια αξιοσημείωτη και ενδιαφέρουσα αμερικανική παρουσία στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου[60]. Για παράδειγμα, η πρώτη επαφή της Χ.Α.Ν. με την πόλη έγινε το 1918, όταν μπήκαν στον πόλεμο οι Η.Π.Α. και έφτασε στην Ελλάδα η στρατιωτική αποστολή της Χ.Α.Ν., ιδρύοντας τα «Σπίτια του Στρατιώτου»[61]. Το νέο ρόλο των Η.Π.Α. και τις οικονομικές σχέσεις που αναπτύσσονταν μας δείχνει ώς ένα βαθμό και το γεγονός ότι από το 1921 το 15μελές Δ.Σ. της νεοϊδρυμένης Χ.Α.Ν.Θ. αποτελείτο από γνωστούς εμπόρους και επιχειρηματίες της πόλης, ενώ ένας από τους πρωτεργάτες –όπως και η σύζυγός του αργότερα στην ίδρυση της Χ.Ε.Ν.– ήταν ο Μιχάλης Μαυρογορδάτος[62] ο οποίος την περίοδο αυτή ήταν μέτοχος σε διάφορες εταιρείες που συνεργάζονταν με τα συμμαχικά στρατεύματα.

---

[59] Για τα ζητήματα αυτά βλ. Louis P. Cassimatis, *American Influence in Greece 1917-1929*, The Kent State University Press, Kent, Ohio 1988. Merle Curti, *American philanthropy abroad*, New Brunswick: Rutgers University Press, 1963. Edward Hale Bierstadt, *Η μεγάλη προδοσία*, «Νέα Σύνορα» Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1997. Επίσης, «Η "Αμέρικαν Νήαρ Ηστ Ρηλήφ"», *ό.π.*, σ. 113 και Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002, σ. 146-149, 205 και 262. Ακόμη, Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 117-165. Θάνος Βερέμης, *Οικονομία και Δικτατορία. Η συγκυρία 1925-1926*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1982, σ. 92. Για την υπερατλαντική μετανάστευση βλ. Αλέξανδρος Κιτρόεφ, «Η υπερατλαντική μετανάστευση», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1900-1922. Οι απαρχές*, τ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα χ.χ., σ. 124-171.

[60] Βλ., επίσης, Άννα Μαχαίρα, «Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922-1940 Ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 128.

[61] Γουρλής, *Χριστιανική Αδελφότητα*, ό.π., σ. 15.

[62] Γουρλής, *Χριστιανική Αδελφότητα*, ό.π., σ. 14-15.

Ημικρατικοί θεσμικοί φορείς

Δήμος Θεσσαλονίκης

Ο Δήμος Θεσσαλονίκης κλήθηκε να αντιμετωπίσει τα ζητήματα που προέκυψαν από την πρώτη στιγμή της άφιξης των προσφύγων. Ήδη από την προηγούμενη δεκαετία υπήρξε αρωγός σε ιδρύματα και σωματεία της πόλης, με ετήσια οικονομικά βοηθήματα που ξεκινούσαν από τις 3.000 και έφταναν τις 15.000 δρχ.[63].

Από το 1922 και μέχρι το 1926 Δήμαρχος Θεσσαλονίκης ήταν ο Πέτρος Συνδίκας, ενώ στο Δημοτικό Συμβούλιο συμμετείχαν προσωπικότητες της αστικής και μεγαλοαστικής τάξης, όπως οι Α. Ζάννας, Ι. Κούσκουρας, Ι. Μόλχο και Καράσο. Εκπροσωπούνταν χριστιανοί και εβραίοι, αλλά στη φάση αυτή και μουσουλμάνοι. Η δημοτική διοίκηση του 1922 ήταν, κατά κάποιο τρόπο, μια συνέχεια των προηγούμενων κοινοτικών διοικήσεων των εθνοτήτων. Κατά το πρώτο διάστημα της άφιξης των προσφύγων, μέχρι και το 1923, διακρίνει κανείς μέσα από τη μελέτη των πρακτικών των δημοτικών συμβουλίων έντονο ενδιαφέρον για τα ζητήματά τους αλλά και διαφορετικές προσεγγίσεις.

Οι δημοτικοί σύμβουλοι της βενιζελικής παράταξης, με επικεφαλής τον Αλέξανδρο Ζάννα, επιδίωκαν να προωθούν τα ζητήματα των προσφύγων μέσα από την ενίσχυση των οργανώσεων που ασχολούνταν με την περίθαλψή τους ή με την ενίσχυση των προσφυγικών συλλόγων. Ως επί το πλείστον ήταν αντίθετοι στην προσφορά βοηθημάτων σε μεμονωμένα πρόσωπα, γιατί δεν θα είχαν κάποιο ευρύτερο αποτέλεσμα, αντιμετώπιζαν όμως την κάθε περίπτωση χωριστά και με ιδιαίτερη περίσκεψη. Άλλα μέλη του Συμβουλίου –κάποια από αυτά στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο– επιδίωκαν τη συνδρομή μεμονωμένων προσώπων λόγω συγκεκριμένων γνωριμιών, ενώ οι εβραίοι σύμβουλοι έδειχναν γενικότερα τη διάθεση να συνδράμουν αλλά ήταν επιφυλακτικοί ως προς τη δυνατότητα εξεύρεσης των κονδυλίων. Ο δημοτικός σύμβουλος Μουσταφά Ραχμή στις περισσότερες συνεδριάσεις του 1922-1923 δεν ήταν παρών, ενώ ένας άλλος μουσουλμάνος σύμβουλος που συναντάται σε κάποιο από τα συμβούλια, δεν εξέφρασε κάποια ιδιαίτερη θέση[64]. Παρότι αρκετά από τα πρόσωπα άλλαζαν από τη μια χρονιά στην άλλη, είναι αξιοσημείωτο ότι τα περισσότερα δημοτικά συμβούλια κατέληγαν με αποφάσεις θετικές υπέρ των προσφύγων σε όλο αυτό το διάστημα.

---

[63] Ο Δήμος έδινε μέχρι το 1920, και το πιθανότερο και αργότερα, 3.000 δρχ. ετήσιο βοήθημα στον Άγιο Στυλιανό και 15.000 δρχ. το 1918 στο Χαρίσειο Γηροκομείο· βλ. Ιωάννης Ταγαράκης, *Το φιλανθρωπικό έργο στην ελληνική ορθόδοξη κοινότητα Θεσσαλονίκης*, Κέντρο Ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης, αυτ. εκδόσεις αρ. 13, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 164.

[64] Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή Πρακτικών Συνεδριάσεων Δήμου Θεσσαλονίκης (αντίγραφα), Συνεδρίαση 1.12.1922/Θέμα 12: με αφορμή την αίτηση της Αναστασίας Ωρολογά (νύφης του Μητροπολίτη Κυδωνιών) για ατομικό επίδομα προκύπτει διαφωνία ανάμεσα στο Δήμαρχο και τον Κούσκουρα από τη μία και τους Α. Ζάννα και Κόττα από την άλλη, καθώς οι δεύτεροι είναι υπέρ των επιδομάτων προς φιλανθρωπικά καταστήματα και οργανώσεις και όχι σε ατομικές περιπτώσεις, για να μη γίνει ο Δήμος «πτωχοκομείον». Στο ίδιο, Συνεδρίαση 7.12.1922/Θέμα 4: αντίστοιχος προβληματισμός για τη διανομή ξυλανθράκων.

Ο Δήμος προσπαθούσε να συνδράμει με περιστασιακά οικονομικά βοηθήματα τους πρόσφυγες ή τις οργανώσεις που ασχολούνταν με την περίθαλψή τους[65], και συχνά κάλυπτε ανάγκες που ανήκαν στις ευθύνες της κεντρικής διοίκησης. Τα πρώτα χρόνια προσπαθούσε να αντιμετωπίσει ζητήματα όπως η καθαριότητα στους χώρους όπου είχαν εγκατασταθεί προσωρινά (δρόμοι, σχολεία, εκκλησίες, αποθήκες, τεμένη), η παροχή ξυλανθράκων και φαρμακευτικού υλικού, η εξόφληση στην Εταιρεία Υδρεύσεως των λογαριασμών της κατανάλωσης νερού από τους πρόσφυγες, ή των νοσηλίων τους στο Δημοτικό Νοσοκομείο, καθώς το Υπουργείο Περιθάλψεως, που είχε την ευθύνη, δεν έδινε τα ποσά που απαιτούνταν προβάλλοντας γραφειοκρατικά εμπόδια[66]. Το Σεπτέμβριο του 1922 ο Δήμος διόρισε πρόσφυγες σε θέσεις οδοκαθαριστών, καραγωγέων κ.λπ., προκειμένου να διασφαλίσει για κάποιους από αυτούς τα προς το ζην[67].

Η εξεύρεση πόρων αποτελούσε μεγάλο πρόβλημα. Τα έσοδα του Δήμου, όπως δείχνει ο προϋπολογισμός του οικονομικού έτους 1924-1925, ο οποίος καταρτίσθηκε σύμφωνα με τα δύο προηγούμενα έτη, ήταν περίπου 22.000.000 δρχ. το χρόνο, από τα οποία 18.000.000 περίπου ήταν τακτικά έσοδα και 5.500.000 προέρχονταν από τον ειδικό φόρο για φιλανθρωπικά ιδρύματα και προορίζονταν γι' αυτά. Τα έσοδα, πέρα από τον ειδικό φόρο, προέρχονταν από το δημοτικό φόρο που ήταν 25% επί των εισοδημάτων από οικοδομές, από εμπορικές και βιομηχανικές επιχειρήσεις, από αμοιβές υπηρεσιών ελεύθερων επαγγελμάτων[68]. Ωστόσο, τα 5.500.000 ήταν πολύ λίγα για τις ανάγκες που είχαν προκύψει. Το περίσσευμα στο ταμείο του Δήμου επίσης δεν επαρκούσε. Πολύ νωρίς ο Δήμος ζήτησε 1.000.000 δρχ. δάνειο από την Εθνική Τράπεζα για τις ανάγκες των προσφύγων[69].

Από το 1926 και μέχρι το 1929 η μορφή βοήθειας του Δήμου διαφοροποιήθηκε. Φρόντιζε και πάλι για επιδόματα προς τους πρόσφυγες –τώρα είχαν έρθει και οι πρόσφυγες από τη Βουλγαρία–[70], αλλά αυτά πλέον αποδίδονταν σχεδόν αποκλειστικά στους προσφυγικούς συλλόγους. Αυτό το διάστημα το κύριο μέλημα του Δήμου ήταν η κατεδάφιση των τενεκεδένιων παραπηγμάτων και η μεταφορά των οικογενειών σε συνοικισμούς, η ανέγερση προσφυγικών οικισμών και η φροντίδα τους με τη διάνοιξη αρτεσιανών φρεατίων, με την ανάθεση του ηλεκτροφωτισμού (Κουρί, Κατιρλί Αρετσού και Καλαμαριά), με τη διευθέτηση των θεμάτων ύδρευ-

---

[65] Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή Πρακτικών Συνεδριάσεων Δήμου Θεσσαλονίκης (αντίγραφα), Συνεδρίαση 7.8.1924/Θέμα 5: χρήματα για το Κεντρικό Νοσοκομείο και για φιλανθρωπικά ιδρύματα.

[66] Για όλα τα παραπάνω θέματα που απασχόλησαν το Δημοτικό Συμβούλιο βλ., αντίστοιχα, Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή Πρακτικών Συνεδριάσεων Δήμου Θεσσαλονίκης (αντίγραφα), Συνεδριάσεις 12.10.1922/Θέμα 8, 2.7.1923/Θέμα 5, 7.12.1922/Θέμα 4, 12.10.1922/Θέμα 3, 6.10.1922/Θέμα 3 και 4.4.1923/Θέμα 2.

[67] *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 23.9.1922.

[68] Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή Πρακτικών Συνεδριάσεων Δήμου Θεσσαλονίκης (αντίγραφα), Συνεδρίαση 30.1.1924/Θέμα 10.

[69] Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή Πρακτικών Συνεδριάσεων Δήμου Θεσσαλονίκης (αντίγραφα), Συνεδρίαση 22.11.1922/Θέμα 4.

[70] «Το χθεσινό δημοτικό συμβούλιο. Εξελέγη επιτροπή διά το δάνειον. Η συντήρησις των ιατρείων του συνοικισμού», *Μακεδονία*, 16.4.1927.

σης (Καλαμαριά), με τη συντήρηση των ιατρείων των συνοικισμών, τα οποία δεν είχε πια υπό την εποπτεία του το Υπουργείου Πρόνοιας[71]. Τα έργα εκσυγχρονισμού της πόλης, που είχαν ξεκινήσει από το 1917, άρχιζαν τώρα να παίρνουν μορφή με τη διευθέτηση των οικισμών καταρχάς στην ανατολική Θεσσαλονίκη.

Από το 1926 και μέχρι το 1929 τη δημαρχία είχε αναλάβει ο Μηνάς Πατρίκιος. Δημοτικοί σύμβουλοι ήταν διαφορετικά πρόσωπα από εκείνα της προηγούμενης περιόδου αλλά ανήκαν και πάλι στα περισσότερο εύπορα στρώματα της πόλης. Είναι χαρακτηριστικό ότι περίπου το ⅓ των δημοτικών συμβούλων ήταν πρόσφυγες, κυρίως ποντιακής καταγωγής, που είχαν πια λόγο στις αποφάσεις του Δήμου[72]. Στη φάση αυτή οι άποροι δημότες της Θεσσαλονίκης αναγνωρίστηκαν ως ιδιαίτερη κατηγορία πολιτών και ο Πατρίκιος έμεινε γνωστός ως ο «δήμαρχος των πτωχών»[73].

Το 1930, επί δημαρχίας Νικολάου Μάνου, συνεχίστηκαν τα έργα οδοποιίας και ανοικοδόμησης της πόλης, ενώ γινόταν προσπάθεια καλύτερης καταγραφής των απόρων. Ωστόσο, το σχέδιο της συστηματικής αρωγής τους δεν μπόρεσε να υλοποιηθεί. Το Μάνο αντικατέστησε ο Χαρίσιος Βαμβακάς. Το 1931 είχαν πια δρομολογηθεί και μια σειρά έργων οδοποιίας από το Δήμο με τη συνεργασία της Ομοσπονδίας της Δυτικής πλευράς Θεσσαλονίκης[74], ενώ ο εν λόγω δήμαρχος έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη διοργάνωση συσσιτίων για τους φτωχούς και την περίθαλψη των αναξιοπαθούντων[75].

Σε κάθε περίπτωση, ο Δήμος συνεργαζόταν και διευκόλυνε με κάθε τρόπο τις ξένες οργανώσεις στο έργο τους να συνδράμουν τους πρόσφυγες. Έτσι, έκανε δεκτό το αίτημα του Αμερικάνικου Ερυθρού Σταυρού για μεταφορά ψαθών από τα Γιαννιτσά, χωρίς την επιβάρυνση δημοτικού φόρου[76], παραχώρησε αποθήκες του Δήμου ύστερα από αίτημα του προέδρου της Χ.Α.Ν., προκειμένου να αποθηκευτούν τα βοηθήματα που έστειλε ο Αμερικάνικος Ερυθρός Σταυρός, και το 1923, ύστερα από αίτημα του ρώσου προξένου, ενίσχυσε οικονομικά με 30.000 δρχ. το Ρωσικό Νοσοκομείο το οποίο παρείχε δωρεάν περίθαλψη και στους Έλληνες πρόσφυγες[77]. Πέρα από οικονομική, η συνδρομή του Δήμου Θεσσαλονίκης υπήρξε κυ-

---

[71] Για όλα αυτά τα ζητήματα βλ., αντίστοιχα, «Τα παραπήγματα Κρήνης», *Μακεδονικά Νέα*, 24.4.1927 και Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή Πρακτικών Συνεδριάσεων Δήμου Θεσσαλονίκης (αντίγραφα), Συνεδρίαση 27.5.1926/Θέμα 2. Επίσης, Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή Πράξεων Συνεδριάσεων Δήμου Θεσσαλονίκης (αντίγραφα), Πράξη 389/Συνεδρίαση 7.8.1928, σ. 22, Πράξη 474/Συνεδρίαση 12.12.1928, σ. 113, Πράξη 476/Συνεδρίαση 12.12.1928, σ. 115 και «Το χθεσινό δημοτικό συμβούλιο. Εξελέγη επιτροπή διά το δάνειον», *ό.π.*

[72] Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή Πρακτικών 1926 (αντίγραφα), Συνεδρίαση 19ης Μαΐου, βλ. «Μέλη».

[73] Ελπίδα Βόγλη, «"Πτωχοί και πένητες"» στην πόλη της Θεσσαλονίκης (1912 -1941)», *Θεσσαλονίκη, Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τ. 6, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 254.

[74] «Τα δημοτικά έργα των συνοικισμών δυτικής πλευράς», *Μακεδονικά Νέα*, 18.11.1931.

[75] «Η μέριμνα υπέρ των απόρων δημοτών», *Μακεδονικά Νέα*, 3.12.1931.

[76] Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή Πρακτικών Συνεδριάσεων Δήμου Θεσσαλονίκης, Συνεδρίαση 15.12.1922/Θέμα 7-2.0.

[77] Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή Πρακτικών Συνεδριάσεων Δήμου Θεσσαλονίκης (αντίγραφα), Συνεδρίαση 12.10.1922/Θέμα 1.0-3.

ρίως συντονιστική και οργανωτική, καθώς διέθετε συνολική εποπτεία της πόλης και των προβλημάτων της, ενώ αποτέλεσε και ένα από τα πρώτα «πολιτικά βήματα», από τους πρώτους χώρους, όπου οι πρόσφυγες άρθρωσαν λόγο και διεκδίκησαν την υλοποίηση των αιτημάτων τους.

Στο μέσον τρεις βασικοί υπεύθυνοι της λειτουργίας
των δημοτικών συσσιτίων: Μορπούγου, Καραϊωσηφίδου και Θεοχάρης.
Πηγή: *Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης 1932*

Η συνδρομή της Εκκλησίας

Από την οθωμανική περίοδο, στη Θεσσαλονίκη ο Μητροπολίτης ήταν πρόεδρος σε όλα τα διοικητικά όργανα της χριστιανικής κοινότητας καθώς και σε φιλανθρωπικά ιδρύματα[78], όπως ήταν το βρεφοκομείο «Άγιος Στυλιανός», το Θεαγένειο Νοσοκομείο, το Χαρίσειο Γηροκομείο, το ίδρυμα «Ιωάννης Μελιτεύς»[79] κ.ά. Για ορισμένα από τα ιδρύματα αυτά συνεχίστηκε και μετά την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος το ίδιο καθεστώς, ενώ άλλα παλαιά ή νεοϊδρυθέντα απέκτησαν αυτοτελή διοίκηση.

Με την προσφυγική πλημμυρίδα αρκετοί χώροι εκκλησιών μετατράπηκαν σε καταλύματα για τους πρόσφυγες, μέχρι να μπορέσει το κράτος να τους μεταστεγάσει. Για παράδειγμα, ο μητροπολιτικός ναός του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά και ο ναός του Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης στην οδό Ιπποδρομίου φιλοξένησαν προσφυγικές οικογένειες μέχρι το 1925[80]. Ιδρύματα που είδαμε ότι ενισχύονταν από την εκκλησία, περιέθαλψαν πρόσφυγες, όπως το Θεαγένειο, που αναφερόταν στον τύπο και ως «προσφυγικό» νοσοκομείο[81].

[78] Ταγαράκης, *ό.π.*, σ. 23.
[79] Ταγαράκης, *ό.π.*, σ. 33-144.
[80] Ταγαράκης, *ό.π.*, σ. 168, όπου παραπέμπει στο: Ελληνική Δημοκρατία, Υπηρ. Προνοίας και Δημ. Αντιλήψεως, αρ. Πρωτ. 9.886/9-4-1925.
[81] *Μακεδονία*, 13.6.1923.

Ωστόσο, η παρουσία της Εκκλησίας, συγκριτικά με τους περισσότερους άλλους θεσμούς ή τις συσσωματώσεις που είδαμε παραπάνω, δεν ήταν έντονη. Η απουσία διάθεσης της κοινοτικής περιουσίας –την οποία χειριζόταν η Μητρόπολη και η Δημογεροντία– σε φιλανθρωπικούς σκοπούς και η σθεναρή άρνηση παραχώρησης μέρους της μοναστηριακής περιουσίας για ανακούφιση των προσφύγων και μοναστηριακών γαιών[82] για την εγκατάστασή τους στηλιτευόταν έντονα από την *Εφημερίδα των Βαλκανίων*[83].

Φαίνεται ότι η εκκλησία είχε μια συντηρητική παρουσία στην περίθαλψη και αποκατάσταση των προσφύγων, συγκριτικά με το μέγεθος των χώρων και των κεφαλαίων που διέθετε, αλλά και των θεσμών που μπορούσε να ενεργοποιήσει. Συνεργαζόταν με άλλους φορείς, διευκόλυνε το έργο των οργανώσεων αλλά δεν ήταν πρωτοπόρος σε αυτήν την προσπάθεια, όπως ίσως θα περίμενε κανείς λόγω των ιδεών, των δογμάτων και της αποστολής που πρεσβεύει. Είναι απαραίτητη βαθύτερη διερεύνηση, προκειμένου να καταλήξουμε σε πιο ασφαλή συμπεράσματα.

Συμπεράσματα

Η περίθαλψη και αποκατάσταση των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη κατά την πρώτη δεκαετία της άφιξής τους αποτελεί ένα καλό παράδειγμα για το πώς ο βενιζελισμός, το πολιτικό κίνημα του εκσυγχρονισμού των θεσμών και της προσαρμογής της χώρας στα ευρωπαϊκά πρότυπα, με τις σύγχρονες πατριωτικές οργανώσεις, τους κοσμοπολίτες υποστηρικτές και εκφραστές του, μετέτρεψε –με ιδιωτικά κεφάλαια, ιδεολογική καθοδήγηση, μεθοδικότητα, επιμονή, πολιτικό σχεδιασμό και συνεργασία με ξένες οργανώσεις– το ζήτημα της αποκατάστασης των προσφύγων και ό,τι αυτή συνεπαγόταν, στη νέα «Μεγάλη Ιδέα» της ελληνικής κοινωνίας και μπόρεσε έτσι να την ολοκληρώσει.

Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε σχηματικά δύο φάσεις στον τρόπο με τον οποίο προσφέρθηκε αρωγή στους πρόσφυγες. Κατά την πρώτη φάση η οποία οριοθετείται από το 1922 μέχρι το 1926 περίπου, αντιμετωπίστηκαν οι άμεσες ανάγκες προσωρινής στέγασης και περίθαλψης των εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων. Κατά τη δεύτερη η οποία εντοπίζεται από το 1926 και μέχρι το 1931 περίπου, όταν αλλάζει το ιστορικό πλαίσιο, η μορφή της βοήθειας είχε το χαρακτήρα οργάνωσης της μόνιμης εγκατάστασης.

Οι πρωτοβουλίες που πήραν υποστηρικτές των Φιλελευθέρων ή Σοσιαλιστές τους πρώτους μήνες και μέχρι το 1924-1925, είχαν στόχο την άμεση περίθαλψη και βοήθεια

[82] Το ζήτημα της μοναστηριακής περιουσίας έχει και άλλες πτυχές, πέραν της στάσης της Εκκλησίας και του Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης απέναντι στους πρόσφυγες. Στο πλαίσιο μιας μελλοντικής εργασίας αξίζει διερεύνησης η προσπάθεια της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας μέσω του γενικού αντιπροσώπου τής «Περίθαλψης Εγγύς Ανατολής» στην Ελλάδα, Gordon Berry, να εγκατασταθούν πρόσφυγες στα μετόχια και τα μοναστήρια του Αγίου Όρους, η οποία δεν φαίνεται να κατέληξε με επιτυχία. Βλ. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, φ. 66, υποφ. 2.

[83] *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 20.10.1922 και 21.10.1922.

προς τους πρόσφυγες και ώς ένα βαθμό την επαγγελματική αποκατάσταση, κυρίως μέσω του προσανατολισμού προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις. Στη συνέχεια έδρασαν συμπληρωματικά προς τους κρατικούς φορείς βοήθειας και τους στόχους τους αλλά η σημασία της προσφοράς τους βρίσκεται στην άμεση ανταπόκριση των πρώτων μηνών.

Το ίδιο διάστημα, η προσφορά προσωπικοτήτων του επιχειρηματικού κόσμου και των γραμμάτων της αθηναϊκής κοινωνίας, που ανήκαν στο στενό κύκλο του Ελευθέριου Βενιζέλου, ήταν εντυπωσιακή και έλυσε οξύτατα προβλήματα των πρώτων μηνών. Ακολουθούσε την ιδεολογία του ευεργετισμού που είχε αναπτυχθεί ιδιαίτερα από τους μεγαλοαστούς Έλληνες της Ομογένειας, και την παράδοση φιλανθρωπικής δραστηριότητας που είχε διαμορφωθεί στην Αθήνα από τα τέλη του 19ου αιώνα. Ωστόσο, συνδεόταν κυρίως με τις πολιτικές σκοπιμότητες της βενιζελικής παράταξης που επιθυμούσε την αποκατάσταση και στη συνέχεια την ενσωμάτωση των προσφύγων με στόχο την ομογενοποίηση του πληθυσμού στις Νέες χώρες, την αξιοποίησή τους ως πολιτικής εφεδρείας, αλλά και την αποτροπή μιας ενδεχόμενης ριζοσπαστικοποίησής τους.

Οι βενιζελικοί αυτοί κύκλοι ήταν σε επαφή με τους αντίστοιχους της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι ενεργοποίησαν επιφανή μέλη της αστικής τάξης στη δραστηριοποίηση υπέρ των προσφύγων, με κάποια καθυστέρηση, ωστόσο, καθώς στη Θεσσαλονίκη από τα χρόνια του Διχασμού ήταν ισχυρό το αντιβενιζελικό κίνημα με τις ποικίλες τοπικές ιδιομορφίες των μειονοτήτων, της πρόσφατης κοινοτικής παράδοσης και των ξένων στρατευμάτων. Οι μεγαλοαστοί συνέβαλαν κυρίως οικονομικά και σε μικρότερο βαθμό με την εθελοντική τους προσφορά· άλλοι στα παλαιότερα φιλανθρωπικά ιδρύματα, επιλέγοντας ίσως τις πιο παραδοσιακές μορφές βοήθειας, και άλλοι στα νεότερα ιδρύματα της πόλης, με τις συζύγους και τις κόρες τους να συμμετέχουν με την ιδιότητα της «φιλανθρώπου», ενισχύοντας ένα «προφίλ» καλής ανατροφής και κοινωνικής θέσης, αλλά όχι μόνο. Αρκετές γυναίκες, κυρίως των μεσαίων στρωμάτων, σταδιακά ανέπτυξαν ενεργό δράση, έσωσαν τη ζωή χιλιάδων προσφύγων υποκαθιστώντας αρκετές φορές την κρατική πολιτική, ενώ ταυτόχρονα έθεσαν τις βάσεις για τη δημιουργία θεσμών πρόνοιας που συνεχίστηκαν για πολλές δεκαετίες.

Οι περιπτώσεις των νεότερων ιδρυμάτων που εξετάζουμε, του Πατριωτικού Ιδρύματος Περιθάλψεως και του Προσφυγικού Φοίνικα, αντιπροσωπεύουν δύο από τις βασικές τάσεις που αναπτύχθηκαν στην εξέλιξη αυτών των ιδρυμάτων ή σωματείων. Το πρώτο αποτελούσε έναν παραδοσιακό ημικρατικό φορέα «εθνικού χαρακτήρα», εκφραστή της βενιζελικής πολιτικής, με στοιχεία που άπτονταν του ιδεολογικού πλαισίου της Μεγάλης Ιδέας και του εξευρωπαϊσμού της ελληνικής κοινωνίας. Από το 1929 ανέλαβε το συντονισμό όλων των φιλανθρωπικών σωματείων και ιδρυμάτων της Θεσσαλονίκης. Από την άλλη πλευρά ο Προσφυγικός Φοίνικας εξέφραζε τη βενιζελική παράταξη, είχε όμως περισσότερο νεωτερικό χαρακτήρα, ήταν από τις γυναικείες οργανώσεις που συστάθηκαν από γυναίκες προσφυγικής καταγωγής, για να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις της νέας εποχής, την εκπαίδευση των γυναικών για την εργασιακή τους απασχόληση και αυτοσυντήρηση, και συνακόλουθα συνέβαλε στην ανάπτυξη των προϋποθέσεων που έθεσαν το ζήτημα της κοινωνικής θέσης και των δικαιωμάτων των γυναικών και στη Θεσσαλονίκη.

Το ζήτημα της Μικρασιατικής καταστροφής, ως μία πτυχή της λήξης του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, απασχόλησε τις περισσότερες ευρωπαϊκές δυνάμεις σε σχέση με τα συμφέροντά τους στην περιοχή και εκδηλώθηκε και με φιλανθρωπική ενίσχυση των προσφύγων. Η Θεσσαλονίκη, ως θέατρο των πολεμικών εξελίξεων του πρώτου μεγάλου πολέμου, είχε έναν ακόμη λόγο να βρίσκεται σε επαφή με μια σειρά ξένων οργανώσεων, ιδιαίτερα αμερικανικών, από τη στιγμή που μπήκαν στον πόλεμο οι Η.Π.Α. Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, η Οργάνωση Αμερικανίδων Κυριών και η Περίθαλψη Εγγύς Ανατολής ήταν από τις βασικές οργανώσεις που ανέπτυξαν έντονη δράση στην πόλη και για μεγάλο χρονικό διάστημα, συμβάλλοντας τόσο στις ανάγκες της πρώτης φάσης όσο και σε αυτές ενός μεσοπρόθεσμου σχεδιασμού. Συνεργάζονταν με τις οργανώσεις που είδαμε παραπάνω, αλλά και με την Ε.Α.Π., και η πολιτική των «Ανοικτών Θυρών» των Η.Π.Α. στην Εγγύς Ανατολή συναντούσε την πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων της περιόδου.

Οι τοπικοί φορείς της πόλης από την πλευρά τους συνέδραμαν με το δικό τους τρόπο. Ο Δήμος Θεσσαλονίκης –με πρωτοβουλία κυρίως των βενιζελικών μελών του Συμβουλίου– από τα πρώτα χρόνια μέχρι το 1926 φρόντιζε για τα άμεσα ζητήματα στέγασης και περίθαλψης των προσφύγων ενισχύοντας οικονομικά τα φιλανθρωπικά ιδρύματα, ενώ διευκόλυνε με κάθε τρόπο και τις ξένες οργανώσεις στο έργο τους. Στη δεύτερη φάση κύριο μέλημα του Δήμου ήταν η ανέγερση των προσφυγικών οικισμών και η φροντίδα τους, ενώ συνδιαλεγόταν πια με τους προσφυγικούς συλλόγους. Η συνδρομή του Δήμου Θεσσαλονίκης υπήρξε συντονιστική και οργανωτική, καθώς διέθετε συνολική εποπτεία της πόλης και των προβλημάτων της, ενώ αποτέλεσε και ένα από τα πρώτα «πολιτικά βήματα», όπου οι πρόσφυγες άρθρωσαν λόγο και διεκδίκησαν την υλοποίηση των αιτημάτων τους.

Η Εκκλησία συμμετείχε στην πρώτη φάση της περίθαλψης και αποκατάστασης των προσφύγων, κυρίως δίνοντας την άδεια να λειτουργήσουν οι ναοί ως καταλύματα. Αργότερα συνεργάστηκε με τους φορείς και διευκόλυνε το έργο των οργανώσεων αλλά από τις πηγές που μέχρι τώρα εξετάστηκαν, δεν φαίνεται να ήταν πρωτοπόρος σε αυτήν την προσπάθεια, συγκριτικά με το μέγεθος των χώρων και των κεφαλαίων που διέθετε, αλλά και των θεσμών που μπορούσε να ενεργοποιήσει.

Η αποτελεσματικότητα του έργου και της οικονομικής αρωγής των μη κρατικών φορέων όπως και των φυσικών προσώπων είναι εμφανής ώς ένα βαθμό από τα ποσά που παρασχέθηκαν και από το πλήθος των ανθρώπων που βοηθήθηκαν, αλλά πρέπει να διερευνηθεί στις ιδιαίτερες αποχρώσεις της. Οι αποδέκτες, οι πρόσφυγες, ήταν ένα σύνολο ανομοιογενές οικονομικά, κοινωνικά, μορφωτικά, πολιτιστικά. Μετά το πρώτο διάστημα στοιχειώδους ανασυγκρότησης, αναλόγως με τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά τους χαρακτηριστικά, τον τόπο εγκατάστασης και το βαθμό στον οποίο είχε προχωρήσει η επίλυση των προβλημάτων τους, οι πρόσφυγες οργανώθηκαν σε σωματεία, ανέπτυξαν διεκδικητικό λόγο, άρχισαν να συμμετέχουν σε διάφορες επιτροπές και διένυσαν μακρύ δρόμο μέχρι την κοινωνική ενσωμάτωση και την ουσιαστική τους αποκατάσταση. Η παρούσα διαπραγμάτευση αποτελεί ένα επιπλέον έναυσμα για τη βαθύτερη διερεύνηση του θέματος.

VI.
ΔΙΚΤΥΑ, ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ

Despina Vlami

THE FEMALE ENVIRONMENT OF A GREEK MERCHANT ENTREPRENEUR (EIGHTEENTH TO NINETEENTH CENTURIES): NEW EVIDENCE FROM THE PERSONAL ARCHIVE OF MIHAIL VASSILIOU

Introduction

Greek international business in the eighteenth and nineteenth centuries has been mostly identified with the phenomenon of Greek merchant migration that led to the establishment of a network of Greek enterprises specializing in Levantine wholesale commerce, imports-exports, commission and financial services. Business communities were founded all around the Mediterranean, in the Habsburg Empire, in north-western Europe and in the ports of the Black Sea.

The Greek merchant entrepreneurs of the eighteenth and nineteenth centuries have been studied thoroughly by migration and business historians. From the 1980s in particular, a number of studies have utilized as a convenient methodological tool the organization of the Greeks around ethno-religious institutions in their new countries of residence, and within this geographical, social and political context have addressed business, ethnic identity, sociability and strategies of social ascendancy, political and cultural concerns with reference to the home country[1]. These studies

[1] Ch. Hatziiossif, *La colonie grecque en Egypte (1833-1856)*, Doctorat de Troisième Cycle, Paris 1980; Olga Katsiardi-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, Athens 1986; Anna Mandilara, *The Greek business community in Marseille, 1816-1900: individual and network strategies*, PhD Thesis, Florence 1998; Despina Vlami, *Το Φιορίνι, το Σιτάρι και η Οδός του Κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο 1750-1868*, Athens 2000; V. Kardasis, *Έλληνες Ομογενείς στη Νότια Ρωσία*, Athens 1998; Ath. E. Karathanassis, *L'Hellénisme en Transylvanie. L'activité culturelle, nationale et religieuse des companies commerciales helleniques de Sibiu et de Brasov aux XVIII-XIX siècles*, Thessaloniki 1989; Despina-Irini Tsourka-Papastathi, *Η ελληνική εμπορική κομπανία του Σιμπίου Τρανσυλβανίας, 1636-1848*, Thessaloniki 1994; Vassiliki Sirinidou, *Έλληνες στη Βιέννη, 1750-1850*, PhD Thesis, Athens 2002. On some occasions material has been provided by private business archives, as in Caterina Papakonstantinou, *Ελληνικές εμπορικές επιχειρήσεις στην Κεντρική Ευρώπη το β΄ μισό του 18ου αιώνα. Η οικογένεια Πόνδικα*, PhD Thesis, Athens 2002 and Aggeliki Igglesi, *Βορειοελλαδίτες έμποροι στο τέλος της Τουρκοκρατίας. Ο Σταύρος Ιωάννου*, Athens 2004. For a study of twentieth-century Greek diaspora in Egypt see A. Kitroeff, *The Greeks in Egypt 1919-1937; ethnicity and class*, London 1989. For an interesting review of methodological questions related to the issue: Ch. Hatziiossif, 'Εμπορικές παροικίες και ανεξάρτητη Ελλάδα: ερμηνείες και προβλήματα', *Ο Πολίτης*, 62 (1983), 28-34; G. B. Dertilis, 'La conjuncture economique au Levant et les capitaux de la diaspora hellenique, 1862-1873', *Cahiers de la Mediterranée*, Νίκαια 1981; G. B. Dertilis, *Ban-*

proved that network analysis was a much more appropriate methodology for an investigation of the Greek merchants' life and activity, demonstrating as it does a social and business network expanding in a wide geographical area and relating individuals, families and enterprises through business, family and social transactions[2]. At this point the role of women emerged out of a need to unpick all aspects of the Greeks' personal, family and social life and verify their connection to business.

The earliest evidence concerning Greek women who had migrated and had been established in Greek merchant communities abroad came out of an analytical interest in demography and family organization. The elaboration of the data provided by parish registers –kept in local Greek Orthodox churches– and additional information from notarial and state archives, integrated women into the history of the Greek merchant migration –it gave them a past[3]. The results of these analyses proved that there was a significant correspondence of marriage behaviours and strategies of family organization in Trieste, Livorno, London, Marseilles and Vienna, while the high level of professional, social and ethnic endogamy that characterized Greek merchant communities prompted an investigation of the women's lives, social and economic status and geographical origin[4].

---

quiers, usuriers, et paysans; réseaux de credit et stratégies du capital en Grèce, 1780-1930, Paris 1988; and G. B. Dertilis, 'Entrepreneurs grecs: trois générations, 1770-1900', in F. Angiolini & D. Roche (eds), *Cultures et formations négociantes dans l'Europe moderne*, Paris 1995, pp. 111-30.

[2] Network theory has provided an ample methodological framework in many studies of Greek diaspora business, as in Gelina Harlaftis, 'Εμπόριο και Ναυτιλία τον 19ο αιώνα. Το Επιχειρηματικό Δίκτυο των Ελλήνων της Διασποράς. Η 'Χιώτικη Φάση' 1830-1860', *Μνήμων*, 15 (1993), p. 69-127; Ioanna Pepelasis Minoglou, 'The Greek Merchant House of the Russian Black Sea. A 19th century Example of a Traders' Coalition', *International Journal of Maritime History*, 10, 1 (1998), pp. 1-44; and Ioanna Pepelasis Minoglou & Helen Louri, 'Diaspora Entrepreneurial Networks of the Black Sea and Greece, 1870-1917', *Journal of European Economic History*, 26 1 (1997), pp. 69-104. Also Olga Katsiardi-Hering, 'Τα δίκτυα της ελληνικής εμπορικής διακίνησης', in Sp. J. Asdrachas et al., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας*, v. 1, Athens 2003, pp. 461-81; V. Kremmidas, *Έμποροι και εμπορικά δίκτυα στα χρόνια του Εικοσιένα (1820-1835). Κυκλαδίτες έμποροι και πλοιοκτήτες*, Athens 1996; Maria A. Stassinopoulou & Maria Christina Chatziioanou (eds), *Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός*, [Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ 28], Athens 2005.

[3] From an extensive literature on women migration, in particular with reference to the Irish diaspora to the United States of America (eighteenth-nineteenth centuries), see D. H. Akenson, 'Women and the Irish Diaspora: the Great Unknown', in *The Irish Diaspora: a primer*, Belfast 1993, pp. 157-87 and M. Cohen, 'The migration experience of female-headed households: Gilford, Co. Down to Greenwich, New York 1880-1910', in P. O'Sullivan (ed.) *Irish women and Irish migration*, London 1995, pp. 130-45. For general issues concerning methodology of research see M. Boyd, 'Family and personal networks in international migration: recent developments and new agents', in R. Cohen (ed.) *The Sociology of Migration*, Cheltenham-Brookfiled 1996, pp. 296-330, and C. Jansen, 'Some sociological aspects of migration', in J. A. Jackson (ed.) *Migration*, Cambridge 1969, pp. 60-73, 68.

[4] Katsiardi-Hering, *Η ελληνική παροικία*, pp. 77-84, 123-32; D. Mangriotis, 'Η δημογραφική ιστορία της ελληνικής εμπορικής παροικίας του Λονδίνου, 1837-1881', *Ιστορικά*, 3, 6 (1986), pp.

Greek business relied upon family and kinship solidarity reinforced by marriages between social and economic equals. Accordingly, women appeared as assets, bringing to their marriage a prestigious name, a large dowry and business connections. While they were important in terms of enhancing the business – guaranteeing the transfer of capital, trust, family and ethnic solidarity– their role in relation to the business itself appeared static. New evidence from notarial acts, real property registers, wills, personal and business archives has highlighted the lives of women who were actually involved in one way or another in family firms. Widows in most cases –also in their capacity as tutors of their underage children– participated in financial and real property transactions, and occasionally in enterprises[5]. The presence of Greek women professionals in the communities was another issue that needed further investigation. While the social and economic status of the Greek merchant entrepreneurs was incompatible with female labour, there is evidence of women working as domestics, retailers and teachers in nineteenth-century Greek communities, representing an insubstantial share of female business migration –but that is another subject[6].

In recent years a number of studies have considered the role of women in the development of Greek diaspora business in the eighteenth and nineteenth centuries[7].

349-69; Despina Vlami, 'Η οικογένεια των Ελλήνων εμπόρων της διασποράς: μερικές παρατηρήσεις για τη περίπτωση του Λιβόρνο', *Ιστορικά*, 13, 24-25 (1996), p. 177-204; Vlami, *Το Φιορίνι*, pp. 429-56; Sirinidou, *Οι Έλληνες*, pp. 85-108. On seventeenth-century Venice see S. Koutmanis, 'Όψεις της εγκατάστασης των Ελλήνων στη Βενετία το 17ο αιώνα', *Θησαυρίσματα*, 25 (2005), pp. 309-39.

[5] Anna Mandilara, 'The secret life of Business Widows and Heiresses in Greek Networking across the Mediterranean in the 19th century' (unpublished paper). Some interesting references in Katsiardi-Hering, *Η ελληνική παροικία*, pp. 45, 68-9, 80, 127-8, 130; Vlami, *Το Φιορίνι*, pp. 389-456; and Papakonstantinou, *Ελληνικές εμπορικές επιχειρήσεις*, pp. 231-49. For the everyday life of the diaspora merchants see Olympia Selekou, *Η καθημερινή ζωή των Ελλήνων της διασποράς. Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος (19ος - αρχές του 20ου αιώνα)*, Athens 2004.

[6] In the nineteenth century the percentage of Greek women in salaried jobs was very low and was developing quite slowly. The majority of hired women worked as domestic servants and midwives; see Efi Avdela, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού· καταμερισμός της εργασίας κατά φύλλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Athens 1990, pp. 17-18 and Eleni Varika, *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μίας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907*, Athens 1987, pp. 73-131. According to information provided by the census taking place in Livorno in 1841 only three female members of the local Greek community had a job: two were hired as cook and domestic servant and one was a liquor vendor; see Vlami, *Το φιορίνι*, pp. 413-14.

[7] Despina Vlami, '"σκοπός της είναι να έρθη δι' αυτού και από αυτού διά τον σύζυγόν της" Γυναίκες, οικογένεια, κοινωνία της εμπορικής διασποράς, 18ος-19ος αι.', *Ιστορικά*, 45 (2007), pp. 243-80; Katerina Papakonstantinou, 'Penelope or Clytaemnestra. Women from Salonica in the Greek trade migration of the 18th century', Workshop on 'New Research on Gender and Business History', University of Athens, 19-20 May 2006. Also Ioanna Pepelassis Minoglou, 'Greek Women in the world of Mercantile Business, c. 1780-1940', *Business History Review*, v. 81, 2007 (forthcoming), where she stresses the need to investigate the contribution of women in the development of the merchant and entrepreneurial business networks of the

Working in this area has led me to review existing material and try to uncover new evidence of the female experience of migration and business. The merchant Mihail Vassiliou's regular correspondence with women in the early nineteenth century offers some really unexpected glimpses of female positions and roles in relation to the phenomenon of the diaspora.

Mihail Vassiliou probably started his career as a merchant in 1804 when he became one of the associates in his brother Alexander's enterprise, founded in Vienna in 1803. Mihail represented the interests of the commercial house in Constantinople. In 1813 two more associates, Efstathios Sougdouris in Constantinople and Constantinos Othonaios in Vienna, joined the business. This new association traded Levantine goods, like the previous one, lasting until 1817. Vassiliou and one of his sons moved from Constantinople to Trieste in 1821 for reasons that probably had to do with the outbreak of the Greek revolution. His wife and children found their way to Odessa where members of his wife's family resided. While in Trieste, Vassiliou travelled often to Vienna and Venice and spent some time in Baden. Some members of his father's family still lived in Epirus and Thessaly, others in various outposts, centres of Greek activity in the Habsburg Empire, Tuscany and Moldavia. Of the 1,944 letters he sent to various addressees in the periods 1821-26 and 1828-29, 251 letters were addressed to women, both relatives and non-relatives. Sixty letters were sent to him by women –a poor number that is justified by the absence of all but one letter from his wife Smaragda Sevastopoulou[8].

Vassiliou corresponded with his wife Smaragda and his daughters Elego Vassiliou Mela, Efrosini Vassiliou Mavrou and Zoi Vassiliou in Odessa, his sister Haido Vassiliou, his cousins, sisters-in-law and nieces Kyratzo Vassiliou, Chariklia Vassiliou, Varvara Vassiliou, Kyratzo Margariti, Haido Mela, Eleni Margariti, Alexandra Vassiliou and Ecaterini Margariti, and his sister-inlaw on his wife's side, Sevasti Scanavi. He was also in contact with Alexandra D. Vella, Domna Rallou Karatza, Zoi Papanikolaou, Zoi Paraskeva, and Mariettoula Nikolaidi[9].

The women in Vassiliou's family and social environment were Greek and were of different economic, social and cultural status. They resided in sophisticated Odessa, cosmopolitan Trieste and Ancona, or Ottoman Metsovo and Arta. They were of two kinds, those who had followed their relatives in their migration experience and those who remained at a distance, firmly connected to their original or attained social world; some others were deeply involved in a lifestyle that served business and therefore required constant movement from one country to another.

---

diaspora. Some examples of women having a career in international business are given by Igglesi, *Βορειοελλαδίτες έμποροι*, pp. 64-65, 170, 182-5.

[8] The Vassiliou archive contains 10 volumes of manuscripts. The letters were sent to collaborators, associates, friends, relatives and women in Constantinople, Odessa, Metsovo, Corfu, Cefalonia, Venice, Pisa, Vienna, Baden and Kisnovi in Moldavia. Five more volumes contain various documents and letters received by him during the same period. See Γενικά Αρχεία του Κράτους [ΓΑΚ], Αρχείο Μιχαήλ Βασιλείου, Κώδικες αρ. 72^{α}, 72β, 72γ, 77, 110, 195, 196, 197, 198.

[9] See Table I and Table II.

In a previous paper[10] I discussed the credit-chain set up to serve the need for cash and credit of Elenitsa Margariti Papanikolaou –Vassiliou's niece– on her way to Kisnovi in Moldavia from Messolonghi to meet her husband Stefanos Papanikolaou. Throughout her journey, which lasted more than a year, Elenitsa relied on a network of business associates, collaborators and 'friends' of her uncle providing money and protection. I also referred to the case of Alexandra D. Vella. Her correspondence with Mihail Vassiliou had a more obvious and transactional character and guaranteed both of them a direct return. Together with her brother Anastasios Efstathiou, Alexandra Vella had been established provisionally in Ancona before reaching her two sons Spiridon and Nicolas Andrea Pavlou in Kisnovi. Mihail Vassiliou acted as intermediary so that a number of bills ordered by her sons would arrive safely in her hands in cash. In her letters to Vassiliou, Alexandra appeared to be the one who was responsible for all transactions, gave orders, sent receipts and signed together with her brother, but always first. Her authority was recognized by all those with whom she had financial dealings who, as in the case of George Betlis from Vienna, insisted upon her signing receipts and orders or, as in the case of Mihail Vassiliou himself, put themselves at her disposal for any other 'service' they could provide for her. Finally, I referred to the women in Vassiliou's family –his wife and elder daughters who had a direct role in the realization of family profits, promoting sales, investigating the market or contributing their personal property to the family's well-being[11].

In all the above-mentioned cases, women's role in the domestic and social sphere, their awareness of the outside world and of themselves within it, their attitudes, needs and expectations were revealed in text, between the lines of text, or in eloquent silences. The minutiae of everyday life, the strains and joys of human relations, social events and economic arrangements figured prominently in their correspondence with their intimates. Occasionally they appeared to have a more direct role in the realization of profits by participating in a credit economy, as was the case with Alexandra Vella, while in periods of crisis they sustained the family with their 'invisible' riches: their dowry, real property and family jewellery, as Smaragda Sevastopoulos did. They enhanced trust and solidarity in business by retaining a central and active role in the domestic sphere and hence acting as intermediaries between family enterprises; Elego Vassiliou Mela and Efrosini Vassiliou Mavrou did so as wives of the prominent Greek merchants George Melas and Spiros Mavrou. At the same time, through the letters exchanged, one can de-

[10] The paper was presented at the workshop 'New Research on Gender and Business History', organized in Athens (19-20 May 2006) by the European Business History Association in collaboration with the Economic History Graduate Seminar of the Athens University and the Human Resource Management MSc. Programme at the Athens University of Economics and Business.

[11] It is interesting to note that they belonged to an upper middle-class environment. Vassiliou's wife belonged to a socially distinguished family of merchants, the Sevastopoulos. His daughters were married to equally renowned members of the Greek diaspora, the Mela and the Mavrou. Through marriage Vassiliou was also linked to the Stavrou, the Margariti, the Christodoulou, and the Scanavi families.

tect the involvement of some of them –Elenitsa Margariti Papanikolaou, for instance– in a credit economy in which everything was measured in monetary prices and trust. In doing so they participated in informal networks of communication, both material and conceptual, that transcended gender barriers.

The case of Haido Vassiliou

Vassiliou's most frequent correspondent during the period studied was his sister Haido. The two of them exchanged letters between 1821 and 1824. In the *Copia Lettere* found in his personal archive Vassiliou appears to have addressed 32 letters to Haido (16 in 1822, 4 in 1823 and 12 in 1824) while she addressed 18 to him (3 in 1821, 4 in 1822, 5 in 1823 and 6 in 1824)[12]. Their correspondence reveals in the most evocative and explicit way the individual case of a woman involved in the phenomenon of the nineteenth-century Greek diaspora. In order to provide for an extended family of female relatives –nieces, sisters-in-law and cousins– whose husbands, brothers and fathers were engaged in business abroad, Haido Vassiliou participated in a series of financial transactions with commercial operators, merchants, commissioners and various other intermediaries linked in credit chains[13]. It appears that she also took it upon herself to make all necessary arrangements to guarantee the payment of the annuities bequeathed to her by her late husband. Her ability to combine an unrelenting desire to provide for the more fragile members of her family with a keen interest in financial and monetary issues, financial enterprises with domesticity, and family affairs with a constant awareness of moral and emotional support for the expatriated members of the family, rendered her a key personality within her family, community and business environment. Her case, as it is revealed in her correspondence, is briefly presented in what follows; however, a more in-depth account will be added to a general overview of Vassiliou's correspondence with female addressees.

Between 1821 and 1824 Haido Vassiliou lived in Metsovo, travelling frequently to Ioannina, Epirus[14]. She was the widow of the merchant Ioannis Christodoulou

[12] See Table I.

[13] The term 'chain' is utilized in the text purposefully to avoid inaccurate use of the term 'network' and an immersion in the vast theory of network analysis. Networks have been utilized extensively and productively by Greek historians to describe and interpret the phenomenon of the Greek merchant diaspora (see also note n. 2). It seems however that for a useful application of this methodological tool, free from any connotations, we need first its working definition: an in-depth empirical analysis of all primary material available that would demonstrate the exact sort and spectrum of human relations investigated before these are combined analytically to the form, organization and function of any kind of 'network'.

[14] For an early and very interesting study of the organization of family in Syrrako, Hepiros, see Caftantzoglou, R. & M. Naoumi, 'Μορφές οικογένειας στο Συρράκο στις αρχές του αιώνα', *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1985 (58), pp. 32-54. For an in-depth account of kin relations and family organization in Greece during the Ottoman Occupation see Sp. I. Asdrachas, 'Η δομή του πληθυσμού» in Sp. I. Asdrachas & N. E. Karapidakis, Olga Katsiardi-

who lived in Vienna and probably died in Ancona[15]. Her brothers, nephews and cousins and most of the male members of her husband's family lived abroad[16]. Until her death in 1824, she lived with, or at least close to, two of her nieces, Aikaterini and Alexandra Margariti[17]. The migration of the male members of the Vassiliou family had left a number of women, including Haido and her nieces, in need of financial and social support. Their common objective united them and gave rise to a solidarity revealed in the constant references in Haido's correspondence to financial problems faced by female relatives, friends and acquaintances; it is also expressed vividly in her urging her brother to see that these problems were referred to their male relatives abroad so that they could be taken care of[18]. Financial support and information on the whereabouts of various intimates and relatives was therefore requested constantly in her letters, of which she sent more than one copy for fear of their being lost on their journey to the addressee[19].

The credit chains

Haido's correspondence with Mihail Vassiliou reveals the ways in which she succeeded in obtaining cash and credit; above all it testifies to the existence of a series of credit chains at one end of which she and at the other Mihail stood. In between, merchants of the diaspora, associates of Vassiliou, relatives or acquaintances acted as intermediaries, commissioners or mere transporters. These chains intertwined in an informal network that expanded through Vienna, Trieste, Ancona, Corfu, Ioannina and Metsovo and included, coincidentally, Moscow, Odessa, Kisnovi, Venice, Cefalonia and Ithaca[20]. Trust, 'friendship', kinship, the ability and willingness to support and protect women and children –ideals of manhood deeply embedded in the nineteenth-century middle-class ideology–[21] but also, on some occasions, the mere pur-

---

Hering, Eftychia D. Liata, Anna Matthaiou, M. Sivinion, T. Stoianovich, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας*, τ. 1, pp. 118-36.

[15] See L. Melas, *Μία οικογένεια μία ιστορία - Ηπειρωτικές Μελέτες*, Athens 1967, pp. 176-7. Also S. Kougeas, 'Το Ηπειρωτικόν Αρχείον του Σταύρου Ιωάννου', *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 1939, ΙΔ, pp. 246, 256, 259, 270.

[16] Her brother Alexander had died in 1817.

[17] Alexandra and Aikaterini were sisters of Elenitsa Margariti Papanikolaou and they both had some correspondence with their uncle Mihail Vassiliou; see Tables I and II.

[18] See for example all the letters addressed by Haido Vassiliou and Elenitsa Margariti to their brother and uncle Mihail Vassiliou.

[19] Table III. See Eleni Angelomatis Tsougaraki, 'Η διακίνηση της αλληλογραφίας στην Ανατολική Μεσόγειο (14ος-19ος αιών.)', *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 8 (2006), pp. 339-74.

[20] Table IV. See K. Th. Diamandis, 'Το αρχείο του Μιχαήλ Βασιλείου από το Αργυρόκαστρο της Βορείου Ηπείρου του έτους 1822', *Άπαντα 22, Συγκέντρωση Ζ΄*, Athens 1996, pp. 140-220.

[21] On the emergence of friendship as an aristocratic ideal in the nineteenth century, see Leonore Davidoff & Catherine Hall, *Family fortunes. Men and women of the English middle class*,

suit of profit and business, made this whole system run. The success of the operations and the accomplishment of the goal enhanced trust and solidarity and confirmed 'friendship', family and business relationships.

Haido borrowed money on interest directly from family friends, acquaintances and her brother's associates. She either corresponded with them or contacted them personally as some of them passed occasionally through Metsovo or Ioannina. This was not the easiest way to provide for her family, given that revolution, plague and the devaluation of currency made cash scarce and very expensive. In 1824 she lamented that she could no longer find credit in Metsovo where nobody trusted her. She therefore asked 'friend' and relative Stavros Ioannou, who at that time was in Zagori, to advance her 300 grosia, assuring him that she would send him a receipt and would pay him back the capital plus interest as soon as the money bequeathed to her by her late husband had arrived in her hands[22]. In another of her letters she mentions that she has bought 310 grosia from a certain Mr. Farsalou of Ioannina and has paid 10 grosia interest[23]. Towards the end of her life she owed money to Anastasios Tossizzas[24].

Haido drew and signed bills that were paid by Mihail Vassiliou in Trieste. In the meantime she collected the cash in Metsovo. In a letter sent to his sister on 24 June 1822 Mihail Vassiliou underlined: '...for your expenses I have already made arrangements with my in-laws so that they won't let you in hardship...and when I will meet them again I will talk to them and take care of my duty ...'[25]. Although she occasionally received cash from her brother Paschalis and her nephews Efstathios and Vassilios –always with well-known merchants as intermediaries– it was her brother Mihail who was mostly committed to finding a secure and steady way to dispatch her money. More than once he asked 'friends' to assist him but not all of them responded positively because, as he emphasized: '...the ways of each one of us, given the situation, are very tight...'[26]. One of the systems used by Mihail to forward money to his sister is revealed in another of his letters. On 28 December 1823, he nominated Ioannis Rallis, who was established in Ancona, as one of his main intermediaries to ensure the safe delivery of money to Metsovo. Rallis would utilize his personal connections to dispatch money to Haido who would draw a bill on Vassiliou and address it to Ancona. Rallis, in fact, gave an order to Pavlos Melas –at that time in Corfu– to advance the cash to Haido[27].

In 1823 Haido received 49 thaler *reginia* from Anastasios Ioannis Koniaris –the exchange rate was one thaler to 6:20 grosia– and she gave him back a *polizza* she had

---

London 1987, p. 33. Also, on the variability of friendship, see R. Brain, *Friends and Lovers*, London, 1977, pp. 12-20.

[22] ΓΑΚ, 195, p. 115, 24 November 1824. It seems that Stavrou did not reply to her letter and Haido thought that 'he is not interested, as the money has been devaluated...".

[23] ΓΑΚ, 197, p. 30, 11 March 1823.

[24] ΓΑΚ, 197, p. 164, 28 April 1824.

[25] ΓΑΚ, 72β, p. 216, 24 June 1822.

[26] ΓΑΚ, 72β, p. 37, 23 January 1822.

[27] ΓΑΚ, 72γ, pp. 104-105, 28 December 1823.

obtained from Sterios Gerogiannis Samoutas[28]. As she mentions in another of her letters to her brother, following this transaction, Gerogiannis Samoutas assured her that he would guarantee to capital to her every time she was in need, and he would accept a *polizza* to be paid by Vassiliou in Trieste[29]. A year later, in 1824, Haido used the same method to obtain money: she drew a bill for the amount of 50 thaler to be paid by her brother Mihail in Trieste. Ioannis Rallis acted as intermediary this time too. The money was paid to her by Sterios Georgiou at a rate of 1 thaler: 7 grosia[30]. Dimitrios Semitelos in Trieste and Rev. Alexios Loukas in Corfu also accepted *polizze* from Haido that were paid by Mihail Vassiliou[31]. The amounts received by Haido and the forms of payment are not always indicated in her letters. However, the journey of the money is partly revealed by references to names and places. Hence we learn that not only her brothers but also her nephew Efstathios Vassiliou had ordered Asimakis Krokidas in Ioannina to dispatch money to her through the intermediation of brothers Dimitrios and Sterios Nitzou[32]. She also received bills and money through the companies Anastasios Margaritis & Co. and Zertzouli Bros. in Vienna, Ioannis Melas in Ancona, Anastasios Koniaris and Kiriakis Vitalis[33].

On certain occasions money arrived in Metsovo from abroad to be distributed to more than one recipient. With one transaction providing for more than one beneficiary, the commission and exchange costs decreased, and the unnecessary risk of several journeys from one place to another was avoided. In April 1824 Mihail informed Haido that he had given orders to Kiriakis Vitalis to forward her a certain amount of money. When she contacted Vitalis, she learned that she would receive 270 grosia from the money sent to her cousin Vassiliki by her husband Konstandis. This time it was Vassiliki who had drawn a bill that was to be paid by her husband who lived abroad. Sterios Nitzou acted as intermediary in this transaction[34].

The money received by Haido Vassiliou had to be exchanged for another currency, usually grosia. For this service Haido relied occasionally on her 'friend' and confidant Rev. Alexios Loukas who lived in Corfu[35]. He also provided her with in-

---

[28] ΓΑΚ, 197, p. 28, 9 March 1823.

[29] ΓΑΚ, 197, p. 28, 9 March 1823. As Mihail repeats to her in more than one letter, if she found herself in need for money and could come through the 'right person' –meaning someone that could act as intermediary and guarantee the transaction– then she could draw a *polizza* on the name of Ioannis Rallis in Trieste and she could then obtain 50 thaler from a 'friend'. In due course, he would settle his accounts with Rallis. See ΓΑΚ, 72γ, p. 103, 19 December 1823.

[30] ΓΑΚ, 197, p. 142, 20 February 1824.

[31] ΓΑΚ, 72γ, p. 156, 3-13 April 1824.

[32] ΓΑΚ, 195, p. 115, 24 November 1824.

[33] ΓΑΚ, 197, p. 70, 1 July 1824 and 195, p. 139, 14 December 1821. In a letter sent to her on 19 December 1823 Mihail mentioned that as he had learned, the amount of 50 thalers that B. had sent to J. M. (John Melas probably) in Ancona the previous June to be delivered to her, had arrived at its destination; see ΓΑΚ, 72γ, p. 103, 19 December 1823.

[34] ΓΑΚ, 197, p. 164, 28 April 1824.

[35] ΓΑΚ, 197, p. 70, 1 July 1824 and ΓΑΚ, 197, p. 142, 20 February 1824.

formation on the whereabouts of relatives and delivered letters addressed to her that had arrived on the island. Exchange rates and the prices she paid for the money she purchased were the most common themes in her letters to her brother. In 1823 she lamented the loss she had sustained through the exchange of golden *mantzarika* –delivered by her brother-in-law Konstandis– for grosia: '…I received 37 in mantzarika when they run at a rate 1 to 21 and I got them at a rate 1 to 15 although according to the order I should receive them at a rate 1 to 15:10:50 ...so you can imagine what a loss I had from all this...'[36]. However, it was not only losses but gains that occupied her thoughts: in 1824 she referred with admiration to the great *okasiones* one could find in Ancona, described to her by her cousin Anastasios Efstathiou in one of his letters[37].

For this credit network to operate, the simultaneous circulation of specialized, or more general, information was necessary. Haido could thus learn about the whereabouts of kin, friends and acquaintances, the exchange rates, the prices of bills and cash, and events that impeded communication: the spread of plague and warfare. She could also pass information to her relatives established abroad. Mihail Vassiliou entrusted letters addressed to his sister to Assimakis Krokidas and Lambros Balanos in Corfu[38]. In 1822 he confirmed the difficulties he had in corresponding with her: '…I pray only to God for the world to calm for once so that we can find our tranquility and so that we can get on more easily with our affairs...'[39]. Haido received letters from Vienna, Trieste and Ancona through the line Corfu-Argyrokastro-Ioannina. She also received and sent letters via Siros or Constantinople and occasionally via Serres. Rev. Alexios Loukas in Corfu and Rev. Chrysanthos in Ioannina passed letters to her and conveyed her letters to various addressees. She also relied upon the services of Dimitrios Milios, Nicolaos Miliotis, Anastasios Koniaris, the Zertzouli brothers, and Sotiris Stavrou, who moved around a lot on business. She exchanged letters with her brothers and brothers-in-law, cousins, nephews and acquaintances who delivered her the latest news of her extended family established in Ioannina, Zagori, Corfu, Missolonghi and also Trieste, Vienna, Baden, Kisnovi, Moscow, Ancona, and Odessa.

Legal and administrative advice on financial issues was another reason for Mihail Vassiliou's correspondence with his sister. One major issue that preoccupied both of them, and became a recurrent theme in many letters, was the execution of Ioannis Christodoulou's will and the payment to Haido by his executors –all well-known Greek merchants– of the annuities bequeathed to her. The issue became

[36] ΓΑΚ, 197, p. 15, 9 February 1823.

[37] ΓΑΚ, 195, p. 115, 24 November 1824.

[38] ΓΑΚ, 72β, p. 59, 10 February 1822.

[39] ΓΑΚ, 72β, p. 82, 25 February 1822. Given that the correspondence takes place in a revolutionary period, Mihail Vassiliou refrains from mentioning names in his letters. He refers to various personalities, friends, relatives, associates by mentioning only the initials of their names or their first names. This happens especially when his letters contain information on the whereabouts of relatives and their travels. See ΓΑΚ, 72β, p. 159, 1-13 May 1822.

more complicated when the executors neglected their duties and on certain occasions refused to answer her eager letters. Vassiliou tried to reassure her when one of the executors did not reply to her: "...that he did not respond to you, the 'friend' and executor of the *laso* (bequest), is for the same reason that I have not written to you, therefore you should not be displeased or discontented with the lack of such answers ..."[40] and further on, '...patience is necessary'[41]. Haido asked her brother's advice and then appointed him as her representative in dealings with the executors Ioanni Mboupa and Lambro Palli in Moscow, George Melas and Balano Palli in Corfu[42]. In her letters to them she asked them to transfer all the money due to her since 1820 to Vassiliou in Vienna[43]. Vassiliou sent legal advice on issues that concerned other female relatives of the family to Haido in Metsovo[44]. In a letter on 3/13 April 1824 he insisted that: '...for what concerns our cousin Dolio ...It would be fine if someone could produce for her a certificate that would prove that she has full ownership on everything that is due to her ...'[45].

Conclusion

The merchant Mihail Vassiliou's correspondence gives a voice, a past and therefore an identity to a group of women who were involved as actors in the phenomenon of the Greek merchant diaspora of the eighteenth and nineteenth centuries. It therefore leads us to reconsider the prevailing model of the middle- and upper middle-class women of that time who, as mothers, sisters, wives and daughters of Greek merchants, lived the experience of migration and family business in a rather static manner, immersed in domesticity, family life and sociability, women whose only economic considerations seemed to be related to major events of their life cycle: birth, marriage, procreation and death[46].

As the Vassiliou correspondence demonstrates, women involved in the diaspora phenomenon should not be allocated specific roles. Although their experience of life differed significantly from that of the men they were related to, it cannot be understood or interpreted without its methodological and analytical emplacement within the migration and business theory. As their domestic and economic concerns were shaped by the broader social and economic setting, they could thus be considered of importance in the study of the Greek merchant diaspora, as well as in the study of family and social organization in the Ottoman Empire.

---

[40] ΓΑΚ, 72β, p. 37, 23 January 1822.

[41] ΓΑΚ, 72β, p. 117, 31 March 1822.

[42] ΓΑΚ, 197, p. 86, 21 July 1824.

[43] ΓΑΚ, 197, p. 87, 21 July 1824.

[44] Vassiliou is very much concerned about the delivery of money from other male members of his family to their wives, sisters and mothers back in Metsovo and Ioannina, see ΓΑΚ, 72β, p. 117, 31 March 1822: '...I hope that she received her son's letter with some cash in it...'.

[45] ΓΑΚ, 72γ, p. 156, 3-13 April 1824.

[46] See Leonore Davidoff & Catherine Hall, *op.cit.*, pp. 321-56.

Haido Vassiliou's case proves how on some occasions diaspora agitated the social and economic position of the women that stayed back in the merchants' original social and economic environment. It also shows how distance from the male members of the family created a new kind of solidarity and unity between those members of the household that were left behind, mostly women and children. Economic necessity and social survival led some of these women to address financial issues and play a central role within family and community. Haido was just such a case. Migration and economy came to influence her life in unexpected ways. Distance from powerful members of the family imposed upon her a sudden and abrupt entrance into a masculine world of business transactions. She did so with an eagerness to succeed, minimal qualifications and sometimes with the ingenuity of an amateur: in April 1824 she wrote to her brother: 'I received through Stavros Koumbatis the 50 thalers together with a letter from our Vasilakis and then I replied to Vasilakis and you and I am surprised that you haven't received my letter yet....I don't remember the date I sent it and all my notes have been dispersed here and there from the in-laws that we accommodated in our house after the death of our poor cousin from plague...'[47].

[47] ΓΑΚ, 197, p. 164, 28 April 1824.

APPENDIX

Table I

Letters sent by Mihail Vassiliou to females 1821-1826 and 1828-1829

Name	*1821*	*1822*	*1823*	*1824*	*1825*	*1826*	*1828*	*1829*
Karagianni Zoi	-	4	-	-	-	-	-	-
Karatza Domna Rallou	1	1	-	-	-	-	-	-
Margariti Aikaterini	1	2	-	-	-	-	-	-
Margariti Elenitza	13	13	-	1	-	-	-	-
Margariti Kiratzo	-	1	-	-	-	-	-	-
Mela Haidopoula	-	1	-	-	-	-	-	-
Papanikolaou Zoi	2	-	-	-	-	-	-	-
Sevastopoulou Smaragda	10	13	2	14	17	6	4	-
Vassiliou Alexandra	-	-	-	1	10	-	2	-
Vassiliou Chariklia	-	-	-	1	-	-	-	-
Vassiliou Haido	-	16	4	12	-	-	-	-
Vassiliou Mavrou Efrosini	-	4		5	8	3	10	1
Vassiliou Mela Elego	-		1	3	5	1	10	8
Vassiliou Zoi	1	3	2	6	7	2	4	1
Vella Alexandra	1	5	-	-	-	-	-	-

Table II

Letters sent to Mihail Vassiliou by females 1803-1829, 1822, 1823-1824, 1827-1828

Name	*1803–1829*	*1822*	*1823–1824*	*1827–1828*
Anastasiou Aggeliki	1	-	-	-
Margariti Alexandra	-	-	3	5
Margariti Aikaterini	1	3	-	-
Margariti Eleni	6	5	-	-
Margariti Kiratzo	-	1	-	-
Mela Haido	-	-	2	-
Nicolaidi Marietoula	-	-	-	1
Paraskeva Zoi	-	-	1	1
Scanavi Sevasti	-	-	-	1
Sevastopoulou Smaragda	-	-	-	1
Vassiliou Efrosini	1	-	-	-
Vassiliou Haido	3	4	11	-
Vassiliou Mela Elego	-	-	-	2
Vassiliou Varvara	-	2	1	-
Vella Alexandra	-	2	-	-

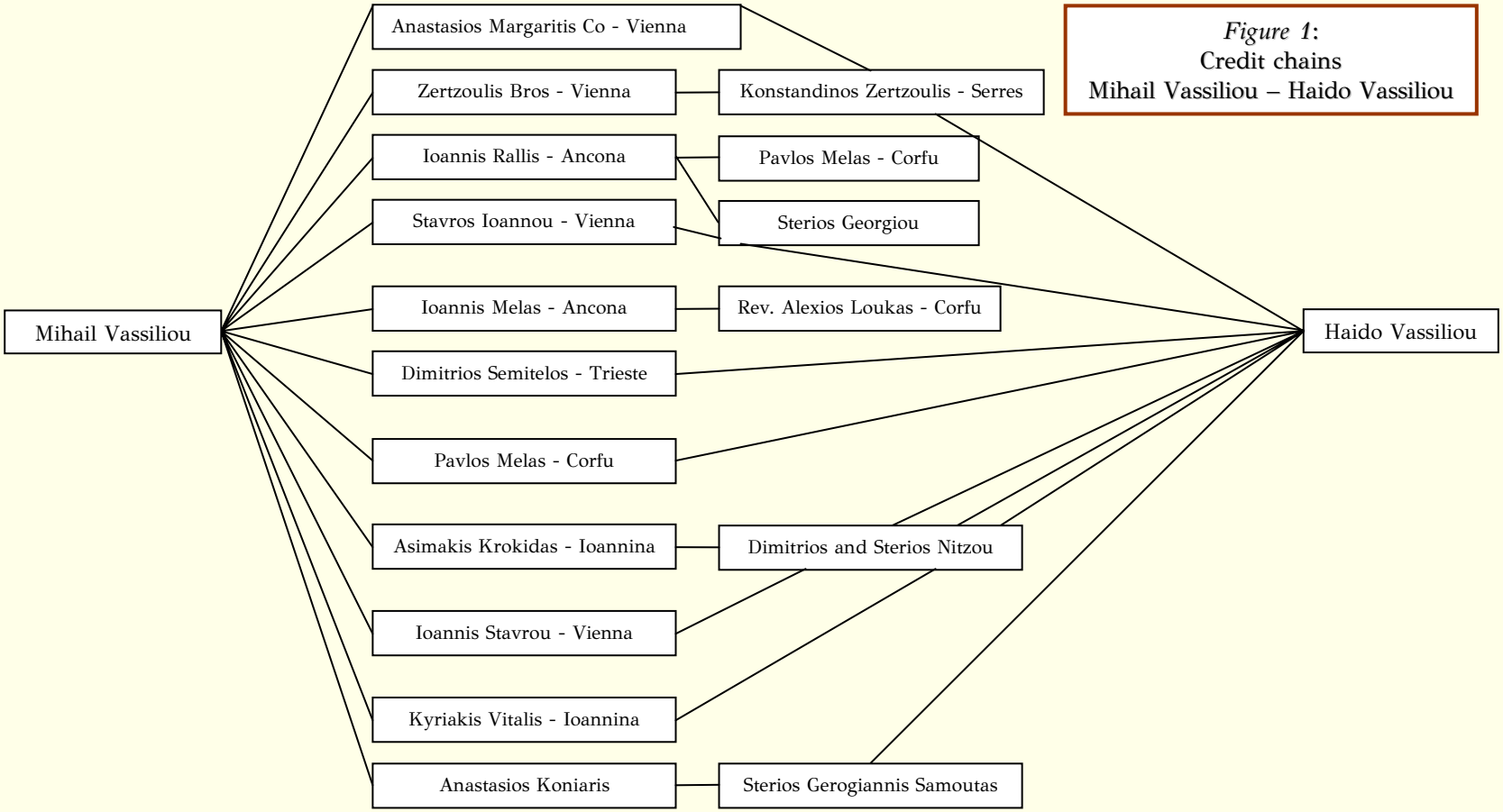

Figure 1:
Credit chains
Mihail Vassiliou – Haido Vassiliou

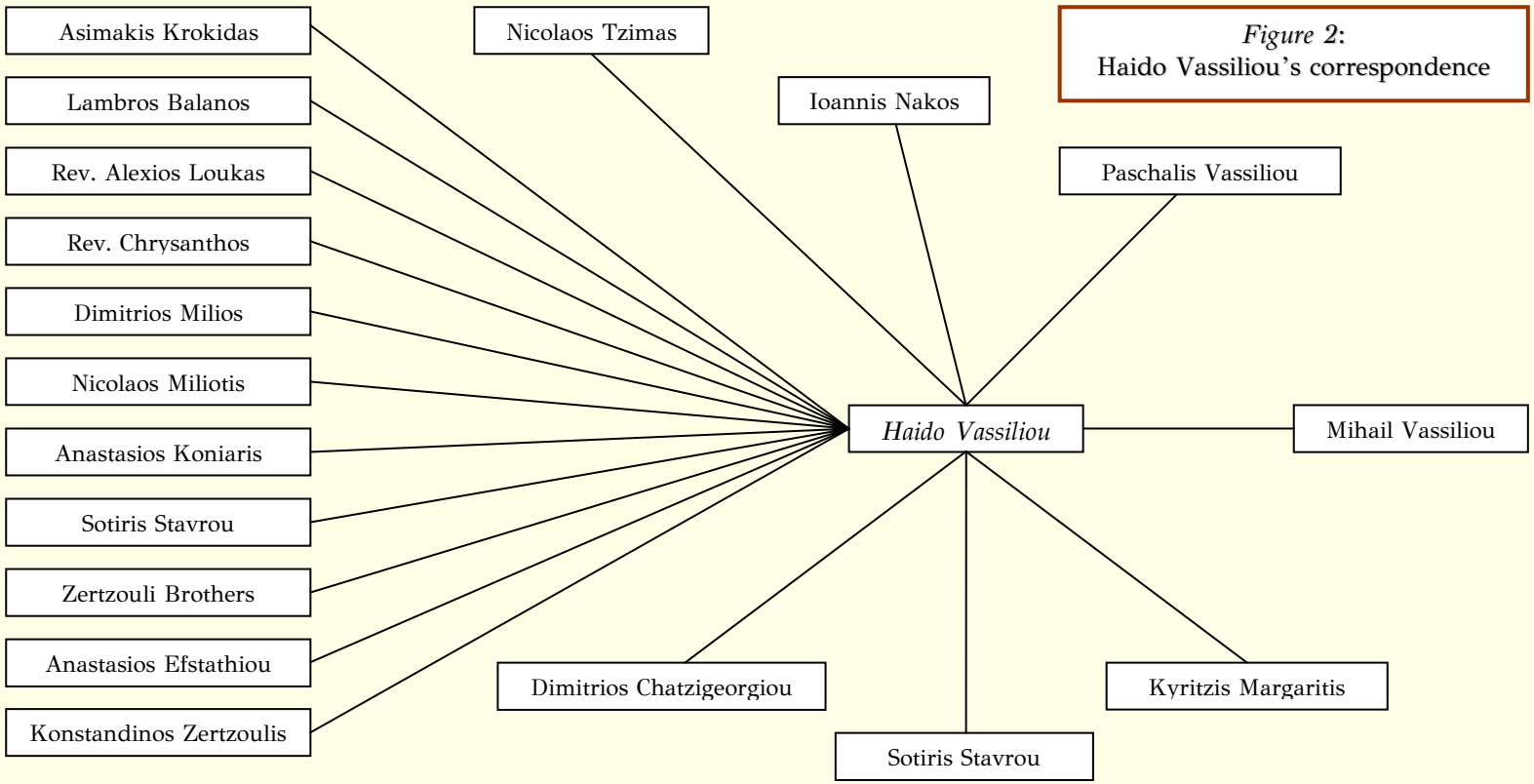

Figure 2:
Haido Vassiliou's correspondence

Ευρυδίκη Σιφναίου

ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ: ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ ΕΜΠΟΡΙΚΟΙ ΟΙΚΟΙ ΣΤΟ ΤΑΪΓΑΝΙΟ ΤΗΣ ΑΖΟΦΙΚΗΣ ΚΑΙ Ο ΡΩΣΟΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (1877-1878)

Πόλεμος, πατήρ πάντων. Ο συλλογισμός του Ηράκλειτου αναδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο την πιο ακραία μεταβολή συνθηκών, στην οποία όφειλε να ανταποκριθεί ο επιχειρηματίας αναπροσαρμόζοντας τις στρατηγικές του και επινοώντας οργανωτικές αλλαγές. Αυτός ο δύσκολα υπολογίσιμος κίνδυνος που ανέτρεπε τα δεδομένα της οικονομίας και δημιουργούσε ισχυρές διακυμάνσεις στις αγορές, ήταν η αιτία για το υψηλό ποσοστό χρεοκοπίας των εμπορευομένων[1]. Έπληττε το διεθνές εμπόριο και τα προϊόντα πρώτης ζήτησης, όπως τα σιτηρά, δημιουργούσε όμως και νέες ευκαιρίες αποκόμισης κερδών.

Το κείμενο αυτό εξετάζει τη συμπεριφορά δύο επιχειρήσεων της ελληνικής διασποράς με έδρα το Ταϊγάνιο της Αζοφικής και συγκρίνει τα αποτελέσματα των στρατηγικών που επέλεξαν, εν όψει του Ρωσοτουρκικού πολέμου (1877-1878), για την αντιμετώπιση του κινδύνου και την ελαχιστοποίηση της αβεβαιότητας. Το χρονικό ανάπτυγμα της παρακολούθησης της δράσης τους διανύει την περίοδο της μεγάλης Ύφεσης και φθάνει ώς τις παραμονές του Ιταλοτουρκικού πολέμου, το 1911. Εδώ θα εξετάσουμε μια υπόθεση εργασίας σε σχέση με την επιτυχία ή μη των στρατηγικών τους επιλογών στο φως των πρώτων συμπερασμάτων που προκύπτουν από την έρευνα στα αρχεία αυτών των επιχειρήσεων.[2]

---

[1] J. Hoppit, *Risk and Failure in English Business, 1700-1800*, Καίμπριτζ 1987, σ. 123-139. Ο γεωγραφικός χώρος της νότιας Ρωσίας είναι ενδεικτικός για τις επιπτώσεις που είχαν στο εμπόριο ο Κριμαϊκός πόλεμος, ο Ρωσοτουρκικός (1877-1878) καθώς και οι Βαλκανικοί πόλεμοι του 1912-1913. M. Harvey, *The Development of Russian Commerce in the Black Sea and its Significance*, αδημ. διδακτορική διατριβή, University of California 1938, σ. 292-330.

[2] Πρόκειται για το αρχείο της επιχείρησης των Αφών Σιφναίου· βλ. Ευρυδίκη Σιφναίου, *Έλληνες έμποροι στην Αζοφική. Η δύναμη και τα όρια της οικογενειακής επιχείρησης*, Αθήνα 2009, καθώς και το εμπορικό αρχείο του Φωκίωνα Ι. Σβορώνου, που βρίσκεται στα Γ.Α.Κ. του νομού Κεφαλονιάς. Για την οικογένεια Σβορώνου και το διάγραμμα του αρχείου βλ. Ε. Βλάχου, *Εμπορικό γραφείο Φωκίωνος Ι. Σβορώνου 1789-1920*, Αθήνα 1986.

Για μια επισκόπηση της ανάπτυξης της επιχειρηματικότητας στη Ρωσία και της συνεισφοράς των ξένων επιχειρηματιών σε αυτήν βλ. τα γενικά έργα: Frederick V. Carstensen, «Foreign Participation in Russian Economic Life: Notes on British Enterprise, 1865-1914», στο Gregory Guroff και Frederick V. Carstensen (επιμ.), *Enterpreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union*, Πρίνστον 1983, σ. 140-57· John P. McKay, *Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization 1885-1913*, Σικάγο και Λονδίνο 1970· Alfred J. Rieber, *Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia*, Β. Καρολίνα 1982· William L. Blackwell, *The Beginning of*

Τα Στενά, κομβικός παράγων για το νοτιο-ρωσικό εμπόριο

Λυδία λίθος στην ανάπτυξη του νοτιο-ρωσικού εμπορίου ήταν η ομαλότητα των ρωσοτουρκικών σχέσεων και η εγγύηση του καθεστώτος ελεύθερης ναυσιπλοΐας των Στενών. Εξάλλου, η εμπορική ανάπτυξη της νότιας Ρωσίας και η σύνδεσή της με τις διεθνείς αγορές έγινε δυνατή χάρη στη Συνθήκη της Αδριανούπολης (1829), αφ' ότου δηλαδή η Μαύρη θάλασσα έπαυσε να είναι θάλασσα την οποία επισκέπτονταν κυρίως οθωμανικά και ρωσικά πλοία.[3] Οι πόλεμοι στους οποίους ενεπλάκη άμεσα η Ρωσία με την Τουρκία, τόσο ο Κριμαϊκός (1853-1856) όσο και ο Ρωσοτουρκικός (1877-1878) αλλά και εκείνοι στους οποίους ενεπλάκη η Τουρκία με άλλες δυνάμεις, όπως ο Ιταλοτουρκικός (1911) ή οι Βαλκανικοί (1912-1913), επέφεραν ολική ανάσχεση στο εμπόριο και ανέδειξαν κοινά πρόδρομα και παράπλευρα φαινόμενα.

Με την πρώτη επιβεβαίωση της απειλής πολέμου μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας, τον Μάρτιο του 1853, ένα αίσθημα ανησυχίας και αβεβαιότητας κατέλαβε τους πλοιοκτήτες και τους πλοιάρχους που φοβούνταν να μπουν στα Στενά του Βοσπόρου με κατεύθυνση τα ρωσικά λιμάνια. Η έλλειψη πλοίων εκτόξευσε τους ναύλους στα ύψη: η μεταφορά σιτηρών από το Νικολάγιεφ στο Λονδίνο αυξήθηκε από 65 σε 97 σελίνια το πούτι.[4] Παρά την καλή συγκομιδή στη Ρωσία και την ύψωση των τιμών των σιτηρών, το εμπόριο κινήθηκε με δυσκολία. Οι εξαγωγικές επιχειρήσεις της Μαύρης θάλασσας ανέστειλαν τις εργασίες τους και έσπασαν τα συμβόλαιά τους με τους αγοραστές στο Λονδίνο. Οι ρωσικές αρχές βλέποντας ότι πολλά φορτία έπεφταν στα χέρια των Οθωμανών, απαγόρευσαν τις εξαγωγές (Μάρτιος 1854), πιστεύοντας ότι έτσι θα ασκούσαν πίεση στους αντιπάλους τους.[5] Παρόμοια ήταν η πορεία των γεγονότων κατά τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-1878. Μήνες ανησυχίας και εμπορικής κερδοσκοπίας προηγήθηκαν του ξεσπάσματος του πολέμου (Απρίλιος 1877), ενώ οι ναύλοι από το Νικολάγιεφ στο Λονδίνο εκτινάχτηκαν από τα 29 στα 70 σελίνια το πούτι. Τον Μάιο έκλεισαν τα Στενά και ο πόλεμος καθαυτός σταμάτησε τις εμπορικές συναλλαγές. Κάτω από την πίεση των

Russian Industrialization, 1800-1860, Πρίνστον 1968· Thomas C. Owen, «Impediments to a Bourgeois Consciousness in Russia, 1880-1905: The Estate Structure, Ethnic Diversity and Economic Regionalism», στο Edith W. Clowes, Samuel D. Kassow και James L. West (επιμ.), *Between Tzar and the People: Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia*, Πρίνστον 1991, σ. 75-89· Arcadius Kahan, «Notes on Jewish entrepreneurship in Tsarist Russia», στο Gregory Guroff και Fred V. Carstensen (επιμ.), *Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union*, Princeton University Press, Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϊ 1983, σ. 104-124· Victor Zakharov, «Vneshnetorgovaya deyatelnost` inostrannykh kuptsov v portakh Azovskogo i Chyornogo morey v seredine i vtoroy polovine XVIII v.», *Vestnik Mosk. un-ta*, σειρά 8, *Istoriya* 4, 2004, σ. 85-102· Svitlana Novikova, «Vnesok grekiv u rosvitok torgovo sudnoplavstva azovs'komu mori (druga polovina XIX- pochatok CC st.», διδακτορική διατριβή, Ινστιτούτο Ιστορίας, Ουκρανική Ακαδημία Επιστημών, Κίεβο 2005.

[3] Harvey, *The Development of Russian Commerce*.

[4] *Ό.π.*, σ. 293.

[5] Β. Καρδάσης, *Έλληνες ομογενείς στη Νότια-Ρωσία, 1775-1861*, Αθήνα 1998, σ. 165-171.

Δυνάμεων, οι οποίες επιθυμούσαν να μη διακοπεί η διεθνής ναυσιπλοΐα, η Τουρκία επέτρεψε την είσοδο στις ουδέτερες σημαίες, κήρυξε όμως τον αποκλεισμό στα Ρωσικά λιμάνια. Τον Νοέμβριο του 1877 η ρωσική κυβέρνηση απαγόρευσε και πάλι τις εξαγωγές και ώς τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, τον Μάρτιο του 1878, το εμπόριο καταβαραθρώθηκε. Οι ναύλοι παρέμειναν σε θεόρατα ύψη ώς το καλοκαίρι του 1878, οπότε επανήλθε η κανονικότητα στις θαλάσσιες μεταφορές.

Οι επιπτώσεις του πολέμου στον εμπορικό κόσμο δεν μπορούν να συνοψιστούν μόνο στη διακοπή των εισαγωγικών και εξαγωγικών εργασιών. Η άνοδος των ναύλων προ του πολέμου μείωσε τον αριθμό των πλοίων που επισκέπτονταν την Αζοφική και ανάγκασε τους εξαγωγικούς οίκους που εργάζονταν με τη μέθοδο της προπώλησης, να ανατρέψουν συμφωνίες με τους πελάτες τους ή και να υποστούν σοβαρές ζημιές, διότι είχαν κάνει τους λογαριασμούς τους υπολογίζοντας τους τρέχοντες ναύλους. Αρκετοί αναζήτησαν λαθρεμπορικές μεθόδους και άλλοι χρεοκόπησαν.[6] Η αδυναμία της Ρωσίας να τροφοδοτήσει τις ευρωπαϊκές αγορές με σιτηρά έστρεψε τους εισαγωγείς σε άλλες πηγές προμήθειας, προς τα αμερικάνικα και τα ρουμανικά σιτάρια, που αποδείχτηκαν επωφελή για τους αγοραστές και έδιδαν σιτηρά συχνά καλύτερης ποιότητας.

Στρατηγικές επιλογές των εμπορικών οίκων της Αζοφικής μπροστά στην κρίση

Οι εμπορικοί οίκοι του Φωκίωνα Σβορώνου και των Αδελφών Σιφναίου, που επιδίδονταν σε εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο με έδρα το Ταϊγάνιο της Αζοφικής, βρέθηκαν από τις αρχές του 1877 μπροστά σε ένα κρίσιμο δίλημμα: ποιος θα ήταν ο καλύτερος τρόπος να αντιμετωπίσουν την κρίση του εμπορίου και να αποσοβήσουν τις αρνητικές επιπτώσεις που θα είχε το πιθανό κλείσιμο της Αζοφικής; Επιχειρήσεις μεσαίων κεφαλαίων[7] και οι δύο, με εμπειρία στο εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο για περισσότερο από μια γενιά[8] και με ισχυρά δίκτυα προερχόμενα από τις περιοχές τους, τα οποία τους στήριζαν, γνώριζαν τις δυνατότητες του νοτιο-ρωσικού εμπορίου και την προνομιούχο θέση που κατείχαν μεταξύ των εξαγωγικών οίκων της περιοχής συνδυάζοντας εισαγωγή με εξαγωγή, ελαιόλαδα ένα-

---

[6] F.C.O.L. (Foreign Commonwealth Office Library), Diplomatic and Consular Trade Reports, Annual Series, Russia, Taganrog, Report by Consul Carruthers on the Trade and Commerce of Taganrog for the Year 1878.

[7] Και οι δύο ιδρυτές των εμπορικών οίκων ήταν εγγεγραμμένοι στους εμπόρους δεύτερης τάξης. Ο Παναγής Σβορώνος εγγράφηκε το 1797 στη λίστα των εμπόρων και δήλωσε κεφάλαιο 8.010 ρούβλια. Ο Θεόδωρος Σιφναίος εγγράφηκε το 1850 στην ίδια κατηγορία. Όταν η επιχείρηση των Αδελφών Σιφναίου πέρασε στους επιχειρηματίες της δεύτερης γενιάς, το 1890, το μετοχικό της κεφάλαιο έφτασε τα 236.195 ρούβλια. Βλ. ΓΑΡΟ (Κρατικό Αρχείο Ροστόβ), 577.1.80, Κατάλογος εμπόρων της πόλης του Ταϊγανίου· Αρχείο Σιφναίου, Ισολογισμός 1890.

[8] Το γραφείο των Αδελφών Σιφναίου πέρασε στη διαχείριση της δεύτερης γενιάς οριστικά το 1898. Δεν γνωρίζουμε το έτος ίδρυσης του γραφείου του Φωκίωνα Σβορώνου. Η οικογένεια Σβορώνου στα τέλη του 19ου αιώνα είχε ήδη δύο γενιές εμπορευομένων στο Ταϊγάνιο.

ντι σιτηρών. Είχαν, επίσης, διαφοροποιήσει τις επενδύσεις τους και προς την πλοιοκτησία, που ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την επιβίωση και ανάπτυξη των εξαγωγικών εταιρειών στην Αζοφική.[9] Η ανεπάρκεια των κρατικών υποδομών και των συγκοινωνιών επέβαλλε τη συγκέντρωση των σιτηρών με δικά τους μέσα από τους ποταμούς στα λιμάνια και από τα λιμάνια προς τη ράδα του Ταϊγανίου, όπου τα χύδην φορτία φορτώνονταν στα ατμόπλοια.

Δεν έχουμε στοιχεία για την οικονομική θέση των δύο εταιρειών πριν από τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο, υποθέτουμε όμως ότι επηρεάζονταν από τον κύκλο της ύφεσης που επικρατούσε από τα μέσα της δεκαετίας του 1870.[10] Μια σειρά από κακές χρονιές στη συγκομιδή της περιοχής υποθέτουμε ότι θα είχε λιγοστέψει τα χρηματικά τους αποθέματα και ο επικείμενος πόλεμος δεν επέτρεπε επιπλέον οικονομική επιβάρυνση και απραγία.

Με δεδομένο ότι οι σιτέμποροι της Αζοφικής δεν μπορούσαν να εκμεταλλευτούν τις δυνατότητες που δημιουργούσε η προέλαση του ρωσικού στρατού προς τα τουρκικά σύνορα, γιατί βρίσκονταν εκτός γεωγραφικής εμβέλειας των επιχειρήσεων τις οποίες είχαν ήδη εκμεταλλευτεί οι σιτέμποροι της Οδησσού, θα έπρεπε να εξετάσουν νέες στρατηγικές για την ελαχιστοποίηση του ρίσκου. Και πράγματι και οι δύο οίκοι επέλεξαν τη στρατηγική της γεωγραφικής αναδίπλωσης. Σε αυτό υποθέτουμε ότι συνέβαλαν οι γνωστικές επαγωγές που έκαναν οι επιχειρηματίες έχοντας βιώσει ή ακούσει για την εμπειρία του Κριμαϊκού και τα καταστροφικά του αποτελέσματα σε όσους ασχολούνταν με το εξωτερικό εμπόριο.[11] Η κινητικότητα, η έγκαιρη τοποθέτηση διευθυντικών στελεχών των επιχειρήσεων σε στρατηγικές θέσεις που να βρίσκονται εκτός της ζώνης που επηρέαζε ο πόλεμος, ήταν η ταυτόχρονη σχεδιασμένη απάντηση των διευθυντών πριν από το ξέσπασμα του πολέμου.

Τον Απρίλιο του 1877 ο Θεόδωρος Σιφναίος ζήτησε από τις ρωσικές αρχές να εγκαταλείψει τη ρωσική υπηκοότητα και να επιστρέψει, ως οθωμανός υπήκοος, στην Κωνσταντινούπολη μαζί με τα μέλη της οικογένειάς του. Το πρόσχημα ήταν οικογενειακοί λόγοι και η ανάγκη διευθέτησης προσωπικών ζητημάτων. Στην πραγματικότητα όμως ήθελε να αποφύγει τον πιθανό αποκλεισμό στην Αζοφική και να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη που ήταν σταθμός διαμετακόμισης εμπορευμάτων και στις παρούσες συνθήκες αφετηρία εκκίνησης των σιτηρών προς τη Δύση και που με τον αποκλεισμό της Ρωσίας αποκτούσε όλο και μεγαλύτερη σημασία. Στόχος ήταν η δημιουργία υποκαταστήματος και η διευθέτηση

---

[9] Σιφναίου, *Έλληνες έμποροι στην Αζοφικη*, σ. 141-142.

[10] Βλ. τη μείωση των εξαγωγών και εισαγωγών από 18.267.000 χρυσά ρούβλια την πενταετία 1871-1875 σε 13.924.000 χρυσά ρούβλια την πενταετία 1875-1880. M. Harvey, *The Development*, σ. 170.

[11] Ήταν εύκολο να φανταστούν τις συνέπειες από ένα ενδεχόμενο κλείσιμο της Αζοφικής θάλασσας, εφόσον το γεγονός αυτό συνδεόταν με εμπειρίες που είχαν βιώσει ατομικά ή συλλογικά στο παρελθόν. Για τους γνωστικούς ορίζοντες των επιχειρηματιών και τη σημασία τους στη λήψη αποφάσεων βλ. M. Casson – B. Yeung – A. Basu – N. Wilson (επιμ.), *The Oxford Handbook of Entrepreneurship*, Οξφόρδη 2008, σ. 92-96.

των σιτεμπορικών εργασιών από εκεί προς την Ελλάδα, τις πόλεις και τα νησιά της Μ. Ασίας και προς τα ευρωπαϊκά κέντρα κατανάλωσης. Κατά τον ίδιο τρόπο και ο Φωκίων Ι. Σβορώνος επέλεξε να αναδιπλωθεί προς την πατρίδα του, την Κεφαλονιά, με σκοπό να οργανώσει καλύτερα το προς και από τη Ρωσία εμπόριο, και άνοιξε το νέο του γραφείο τον Μάρτιο του 1879 στο Αργοστόλι.[12] Είναι πιθανό να συνέβαλαν στην απόφαση αυτή και προσωπικοί λόγοι των εμπορευομένων, τους οποίους δεν αποκαλύπτει το αρχειακό υλικό και μπορούμε μόνο να υποθέσουμε, όπως π.χ. ότι είχαν παιδιά σε γυμνασιακή ηλικία, τα οποία επιθυμούσαν να φοιτήσουν σε αναγνωρισμένα ελληνικά σχολεία που δεν υπήρχαν στο Ταϊγάνιο, ή και λόγοι γαμήλιας στρατηγικής σε συνδυασμό με τη χρονική συγκυρία.

Η λύση της τακτικής αναδίπλωσης δεν μετέβαλε τον προσανατολισμό των επιχειρηματιών. Στόχος και στις δύο μετακινήσεις παρέμενε η Αζοφική θάλασσα και το εμπόριο από και προς τη Ρωσία. Η αναδίπλωση όμως σε μια περιφερειακή ή άλλη γεωγραφική βάση που αποτελούσε τον προθάλαμο για την οργάνωση του εμπορίου εισαγωγής και εξαγωγής, υπήρξε η πρώτη απάντηση των εμπορευομένων.

Η οργάνωση των περιφερειακών δικτύων

Η αναδίπλωση αποσκοπούσε στη δημιουργία ενός υποστηρικτικού δικτύου πελατών-προμηθευτών, που θα ενίσχυε τις ρωσικές εισαγωγές και εξαγωγές και που θα μπορούσε να ενεργεί αυτόνομα και σε περίπτωση ανάγκης, ανεξάρτητα από το κεντρικό κατάστημα. Και στις δύο περιπτώσεις επιθυμία ήταν να διευρυνθούν τα προϋπάρχοντα τοπικά δίκτυα προμήθειας προϊόντων και να αυξηθεί ο όγκος, τα εμπορευόμενα είδη αλλά και ο κύκλος εργασιών μέσα από την προσέλκυση καινούργιας πελατείας. Οι Αδελφοί Σιφναίοι είχαν στο δίκτυό τους πλέγμα κοινωνικών και εμπορικών σχέσεων με βάση τη Μυτιλήνη, απ' όπου και κατάγονταν, με επεκτάσεις, διασυνδέσεις και επιρροές στην Κωνσταντινούπολη, τα μικρασιατικά παράλια και τις πόλεις της γειτονικής ενδοχώρας. Ο Φωκίων Ι. Σβορώνος κινήθηκε με βάση την Κεφαλονιά στην οποία επέστρεψε για να μεταφέρει την έδρα της επιχείρησής του, διατηρώντας στο Ταϊγάνιο υποκατάστημα και οργανώνοντας ένα πυκνό δίκτυο σε όλα τα Ιόνια νησιά από τα οποία κατηύθυνε τα προϊόντα εξαγωγής προς τη Ρωσία και στα οποία διαμοίραζε τα ρωσικά σιτηρά.

Το δίκτυο αυτό συνέβαλε στην ανάπτυξη διανησιωτικών διαύλων επικοινωνίας, ανταλλαγής πληροφοριών και συλλογής προϊόντων και δεν επικαλυπτόταν από τις ώς τότε μεταφορές. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι η Λευκάδα που αποτελούσε βασικό σημείο του δικτύου, δεν επικοινωνούσε με τακτικές γραμμές με την Κεφαλονιά αλλά μόνο με τους τακτικούς σταθμούς της εβδομαδιαίας γραμμής του Αυστριακού Λόυδ (Τεργέστη, Βενετία, Δαλματικές ακτές, Κέρκυρα, Πρέβεζα, Αγία Μαύρα, Ιθάκη, Μεσολόγγι, Πάτρα, Κόρινθο, Πειραιά), προς τους οποίους διευθύνονταν τα βασικά της προϊόντα (σταφίδα-λάδι).

---

[12] Γ.Α.Κ. Κεφαλονιάς, Αρχείο Φ. Ι. Σβορώνου, XI, Ποικίλα, «Διάφοραι σημειώσεις διά τα εξαγόμενα πραγματειών τής εν Ταγανίω και λοιπών μερών εισαγωγής από το 1879, αφ' ης εποχής ήνοιξα το γραφείον».

Διάγραμμα 1
Επιχειρηματικά δίκτυα των Αδελφών Σιφναίου και του Φωκίωνα Ι. Σβορώνου, μετά την αναδίπλωση σε Κωνσταντινούπολη και Κεφαλονιά (1878)

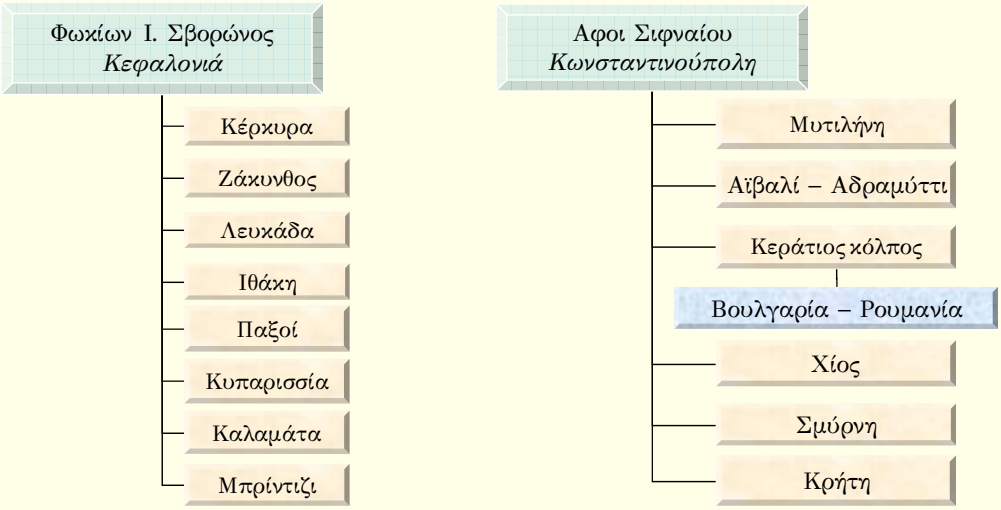

Πηγή: Αρχείο Φ. Ι. Σβορώνου και Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία.

Διάγραμμα 2
Συνεργάτες-προμηθευτές του επιχειρηματικού δικτύου των Αδελφών Σιφναίου και Φ. Ι. Σβορώνου, 1879-1899

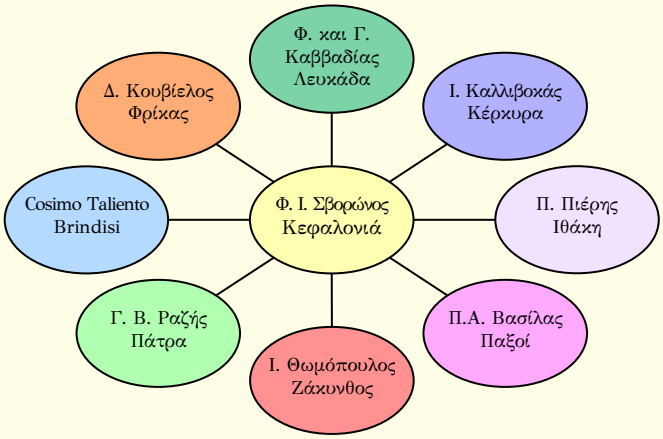

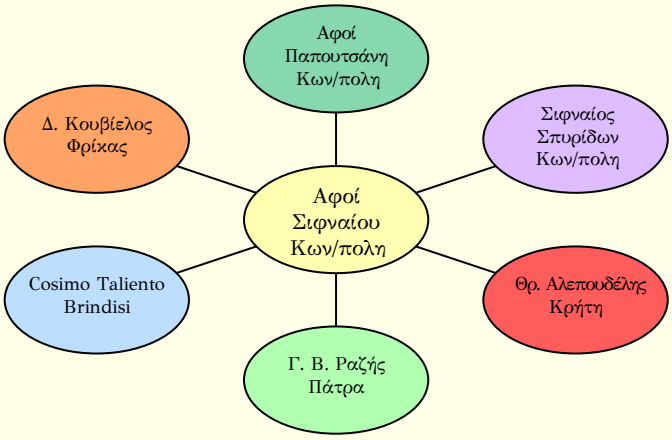

Πηγή: Αρχείο Φ. Ι. Σβορώνου και Αρχείο Σιφναίου, εισερχόμενη αλληλογραφία.

Υπήρχαν οπωσδήποτε και ιδιαίτεροι λόγοι αναζήτησης επιχειρηματικών ευκαιριών, οι οποίοι έκαναν τους επιχειρηματίες να προκρίνουν μια απόφαση αναδίπλωσης. Οι λόγοι αυτοί παρουσιάζονται εδώ ξεχωριστά κατά περίπτωση.

Για την περίπτωση του Φ. Ι. Σβορώνου:

α. Η ανοδική πορεία των εισπράξεων του τελωνείου Κεφαλονιάς, τα έσοδα του οποίου αποτέλεσαν εγγύηση του ελληνικού Δημοσίου για την κάλυψη του ομολογιακού δανείου, ύψους 1.200.000 λιρών.[13]

β. Η δυναμική της εξάπλωσης της σταφιδοκαλλιέργειας στα Επτάνησα και πιθανόν ένα πρώτο σχέδιο ανοίγματος των αγορών τής επτανησιακής σταφίδας προς τη Ρωσία.

Για την περίπτωση των Αδελφών Σιφναίου:

α. Η ανάγκη ενίσχυσης της δραστηριότητας στην Κωνσταντινούπολη που αποτελούσε στρατηγικό σημείο, από το οποίο μπορούσε κάποιος να προβλέπει καλύτερα, να ρυθμίζει και να διευκολύνει τις εισαγωγές και τις εξαγωγές από τη Ρωσία, να συντονίζει και να αυξάνει την εισροή σιτηρών προς τις ελληνικές αγορές.

β. Η δυνατότητα επέκτασης του πελατολογίου, όσον αφορά το λάδι και το σαπούνι προς τις βαλκανικές αγορές (Βουλγαρία – Ρουμανία) αλλά και προς τον Κεράτιο κόλπο και τις πόλεις του Πόντου. Μια σειρά προϊόντα, όπως το μαύρο και κόκκινο χαβιάρι, τα φουντούκια της Τραπεζούντας και τα χαρούπια της Κρήτης, διακινούνταν καλύτερα και ελέγχονταν εφόσον υπήρχε μια δεύτερη σταθερή βάση στην Κωνσταντινούπολη.

γ. Η διασύνδεση με τη «νησίδα» μυτιληνιών επιχειρηματιών στην Κωνσταντινούπολη (Α/φοι Γούτου, Μάνδρας – Καμπούρης, Αφοί Παπουτσάνη) και με την ομάδα των ελλήνων επιχειρηματιών που έλεγχαν τις θαλάσσιες μεταφορές (ειδικά την ομάδα Δεστούνη – Γιαννουλάτου, Κουρτζή).[14]

---

[13] Βλάχου, *Εμπορικό γραφείο Φωκίωνος Ι. Σβορώνου 1789-1920*.

[14] Για τους έλληνες εφοπλιστές στην Κωνσταντινούπολη βλ. Gelina Harlaftis και Vassilis Kardasis, «International Bulk Trade and Shipping in the Eastern Mediterranean and the

Το ζήτημα των αγορών

Ο Φ. Ι. Σβορώνος εγκαταστάθηκε στο Αργοστόλι και οργάνωσε από εκεί το δίκτυο των προμηθευτών του στην Κεφαλονιά, την Ιθάκη, τη Λευκάδα, τους Παξούς την Κέρκυρα και επικουρικά στο Μπρίντιζι της Ιταλίας για τα λάδια τα οποία κατηύθυνε στη Ρωσία προς δύο προορισμούς: την Οδησσό στη Μαύρη θάλασσα και το Ταϊγάνιο στην Αζοφική. Μερικές χιλιάδες βαρέλια λάδι μεταφέρονταν ανά έτος με τα τρία ιστιοφόρα του, «Άννα», «Ζέφυρο» και «Τρίτωνα» (έτ. κατασκευής 1885-1891), 250 ώς 350 τόνων, σε δύο περίπου ταξίδια τον χρόνο και επέστρεφαν φορτωμένα με 2.500 ώς 3.500 ψάθες σιτηρά τα οποία αναδιένειμαν στα Ιόνια νησιά.

Συγχρόνως η κεφαλονίτικη επιχείρηση επεκτάθηκε και σε άλλα είδη: σταφίδα Καλαμάτας, Κυπαρισσίας, Φιλιατρών και Βασιλικής Λευκάδας, χαρούπια Κρήτης, σύκα Καλαμών. Η οργάνωση του εμπορίου με τη Ρωσία από το 1879 ώς το 1911 έγινε διά μέσου ανταποκριτών: με τον Γ. Μ. Συρίγο (1879-1891), με τον Δ. Μέγγολα, 1891-1899, και με τους Αδελφούς Σιφναίου (1900-1913), τους οποίους χρησιμοποίησε και ως ναυλομεσίτες. Οι ανταποκριτές έπαιρναν τη σχετική προμήθεια, όμως οι συχνές πτωχεύσεις πελατών του Σβορώνου στη Ρωσία κατά τη διάρκεια των δύο πρώτων διαχειρίσεων και οι αναμενόμενες από αυτές ζημιές τον εξανάγκασαν να συμφωνήσει με τους Αδελφούς Σιφναίου να τους πληρώνει επιπλέον 2%, εγγυητικό επί της αξίας των εμπορευμάτων με αντάλλαγμα να τον καλύπτουν σε περίπτωση χρεοκοπίας.[15] Για τον καθορισμό των ποσοτήτων που έστελνε κάθε φορά, ο Φ. Ι. Σβορώνος υπολόγιζε την τιμή αγοράς, που στόχευε να είναι όσο γινόταν χαμηλή –έπαυε να αγοράζει σε περίπτωση ύψωσης–, την παραγωγή στους άλλους γεωγραφικούς τόπους στην Ελλάδα, την Κρήτη και τα μικρασιατικά παράλια, και έδινε στους ανταποκριτές του ένα πλαφόν τιμής πώλησης, ανελαστικό προς τα κάτω, επιδιώκοντας ανάλογα με τις τοπικές και χρονικές συνθήκες να εισπράξει είτε μετρητοίς, είτε με μικρή προθεσμία. Η ποιότητα των λαδιών που καταναλώνονταν στη Ρωσία, χρησίμευε κυρίως ως καύσιμη ύλη για τα καντήλια των εκκλησιών ή για γράσο, ενώ για εδώδιμα έλαια, πλην των παξινών, η προτίμηση των ιταλικών ήταν φανερή. Καθώς τα μεσογειακά προϊόντα μειώνονταν στις εισαγωγές που έκαναν τα λιμάνια της Αζοφικής, για λόγους που θα εξηγήσουμε παρακάτω, στο τελευταίο στάδιο της συνεργασίας του Σβορώνου με τους ανταποκριτές του στη Ρωσία το λάδι πωλείτο με προθεσμία 3-4 μηνών και λιανικώς, και κατά συνέπεια για να απορροφηθούν 600 βαρέλια χρειάζονταν 6 μήνες και πολλή ενασχόληση.[16] Οι λόγοι αυτοί οδήγησαν στη δραστική μείωση των εξαγωγών του Σβορώνου προς τη Ρωσία κατά τα ¾. (Βλ. Πίνακα 1).

Black Sea», στο Jeffrey Williamson – Sevket Pamuk (επιμ.), *The Mediterranean Response to Globalization*, Λονδίνο 2000, σ. 233-265.

[15] Αρχείο Σβορώνου, Ποικίλα, «Αποτελέσματα της εν Ταϊγανίω εισαγωγής ή της εντεύθεν εξαγωγής από το 1900 μέχρι του έτους 1913 συμπεριλαμβανομένων, υπό την διαχείρισιν των κ. Αδελφών Σιφναίου».

[16] Αρχείο Σβορώνου, 26/11-3-1910, επιστολή του Φ. Ι. Σβορώνου από την Κεφαλονιά προς τον γιο του Κωνσταντίνο Φ. Σβορώνο στη Μασσαλία.

Πίνακας 1
Πωλήσεις εμπορευμάτων εισαγωγής και εξαγωγής του Φ. Ι. Σβορώνου στη Ρωσία, 1891-1913

Έτος	*Λάδι σε βαρέλια*	*Σιτηρά σε ψάθες*		*Έτος*	*Λάδι σε βαρέλια*	*Σιτηρά σε ψάθες*
1891	4.946	άγνωστο		1902	1160	22756
1892	3.252	άγνωστο		1903	185	29.633
1893	3.917	άγνωστο		1904	1.436	19.207
1894	6.875	άγνωστο		1905	653	8.715
1895	2.435	άγνωστο		1906	300	16.727
1896	4.425	άγνωστο		1907	164	10.965
1897	3.370	άγνωστο		1908	139	2.600
1898	5.945	άγνωστο		1909	190	5.235
1899	5.679	άγνωστο		1910	382	7.865
1900	135	30.771		1911	78	2.660
1901	1152	19483		1912	184	
				1913	201	
				Σύνολο	*47.203*	*176.617*

Πηγή: Αρχείο Φ. Ι. Σβορώνου, XI, επεξεργασμένα στοιχεία από τους λογαριασμούς εισαγωγής και εξαγωγής, 1891-1913.

Τα σιτηρά ακολουθούσαν διαφορετική πορεία. Μόλις έδινε εντολή να του αγοράσουν, ανάλογα με τις ανάγκες της ζήτησης στην Κεφαλονιά και στα άλλα νησιά, και ανάλογα με τις διεθνείς τιμές ο Φ. Ι. Σβορώνος άνοιγε στους προμηθευτές του πίστωση στην τράπεζα των Αφών Βαλλιάνου του Λονδίνου και εκείνοι του αγόραζαν και του φόρτωναν το εμπόρευμα είτε στα δικά του ιστιοφόρα, είτε, όταν υπήρχε ανάγκη γρήγορης κάλυψης της αγοράς, σε δικά τους ή ατμόπλοια συγγενών τους (s/s Χρυσομάλλη Σιφναίου, Ελένη Σιφναίου, Ζάννος Σιφναίος). Η κατάσταση, ωστόσο, του εμπορίου σιτηρών ήταν επισφαλής, εξαιτίας της αστάθειας της τιμής τους, η οποία εξαρτιόταν από τη διεθνή προσφορά και ζήτηση. Όπως εύγλωττα έγραφε ο Φωκίων Σβορώνος, «η Ρωσία έχει πολλά σιτάρια, αι τιμαί εξαρτώνται από τα μέρη της ζητήσεως και από τας προσφοράς, τας οποίας κάμει η Αμερική και η Αργεντίνα, η Αυστραλία κλπ. Όλα αυτά συνδέονται και ούτως ειπείν ρυμουλκούνται, το έν παρασύρει το άλλον, κατόπιν υπολογισμών. Συνεπώς η ζήτησις κανονίζει τας τιμάς. Κατόπιν αι τιμαί θα επηρεάζονται από τας βλέψεις και από την πορείαν των διαφόρων εσοδειών, αίτινες εάν βαίνουν καλώς, αι τιμαί αναλόγως θα πλέουν τον Απρίλιον-Μάϊον, και αντιστρόφως, εάν αυταί βαδίζουν κακώς, κακώς. Ώστε το μέλλον άδηλον».[17] Το σκληρό σιτάρι της

[17] Αρχείο Σβορώνου, επιστολή του Φ. Ι. Σβορώνου στον γιο του Κωνσταντίνο στη Μασσαλία, 3/16-3-1910.

Αζοφικής ήταν το πρώτο στις προτιμήσεις των ελλήνων καταναλωτών και η εξάρτηση της Ελλάδας από το ρωσικό σιτάρι δεν έπεσε κάτω από το 70% των συνολικών εισαγωγών.[18]

Η Κεφαλονιά ερχόταν σε ποσοστά κατανάλωσης σιτηρών μετά τον Πειραιά, τη Σύρο και την Πάτρα. Ο Σβορώνος είχε οικοδομήσει σύστημα αποθηκών για τα σιτηρά του στο Αργοστόλι, εκτός αυτών που διένειμε στα άλλα Ιόνια νησιά, περιμένοντας την καλύτερη δυνατή τιμή για να τα πουλήσει. Φαίνεται ότι για τον σκοπό αυτό είχε ανοίξει Μερίδα ασφαλειών, στην οποία συγκέντρωνε το κεφάλαιο από τις ασφάλειες που δεν πλήρωνε, για τα προϊόντα που μετέφερε με τα δικά του μέσα. Μετά την αφαίρεση των σχετικών ζημιών που προέκυψαν από εμπορεύματα, ναυάγια, πληρωμή σταλιών κ.λπ., του περίσσεψε κεφάλαιο 11.100 λιρών Αγγλίας, μέρος του οποίου επένδυσε σε οικοδόμηση αποθηκών.

Για τους Αδελφούς Σιφναίου δεν έχουμε αναλυτικά στοιχεία της εμπορικής τους δραστηριότητας το διάστημα 1878-1911. Γνωρίζουμε ότι άνοιξαν υποκατάστημα στην Κωνσταντινούπολη, το οποίο διηύθυνε ένας από τους τέσσερις αδελφούς-ιδιοκτήτες. Το υποκατάστημα της Κωνσταντινούπολης εγκαινίασε έναν αυτόνομο κύκλο εργασιών, που σχετιζόταν με το εμπόριο ελαιολάδου και των παραγώγων του και με τη διοχέτευση σιτηρών και μαύρων χαβιαριών στις οθωμανικές αγορές. Οι διακυμάνσεις των τιμών σε προϊόντα που η τιμή τους καθοριζόταν από τον διεθνή ανταγωνισμό, όπως ήταν τα σιτηρά και το λάδι, τους έκανε να επεκταθούν και σε άλλα είδη στα οποία η Ρωσία είχε σχεδόν μονοπωλιακά προνόμια (χαβιάρι, λινόσπορος). Ο Πίνακας 2 που ακολουθεί, δείχνει την πολιτική διασποράς του κινδύνου μεταξύ προϊόντων υψηλού και χαμηλού ρίσκου, τα οποία εμπορεύονταν οι Αδελφοί Σιφναίου.

Πίνακας 2
Εισαγωγές και εξαγωγές των Αδελφών Σιφναίου προς και από τη Ρωσία, 1878-1911

Είδη εισαγωγής	Προέλευση	Ρίσκο	Είδη εξαγωγής	Προορισμός	Ρίσκο
Ελαιόλαδο	Τουρκία, Ελλάδα	μεσαίο	Σίτος	Ιταλία, Γαλλία, Ηνωμ. Βασίλειο, Ελλάδα	υψηλό
Ελιές	Τουρκία, Ελλάδα	χαμηλό	Κριθή	Ολλανδία, Γερμανία	μεσαίο
Χαλβάς	Τουρκία	χαμηλό	Αραβόσιτος		χαμηλό
Λεμόνια	Ελλάδα, Τουρκία	χαμηλό	Λινόσπορος	Μασσαλία	χαμηλό
Χαρούπια	Τουρκία	χαμηλό	Κόκκινο και μαύρο χαβιάρι	Τουρκία, Ελλάδα, Αμερική	χαμηλό

[18] Γ. Μητροφάνης, *Η κίνηση των τιμών του σταριού στην Ελλάδα. Εξωτερικό εμπόριο και κρατική παρέμβαση (1860-1912)*, Αθήνα 1991, πίν. 6.

Είδη εισαγωγής	Προέλευση	Ρίσκο	Είδη εξαγωγής	Προορισμός	Ρίσκο
Σταφίδα	Τουρκία Ελλάδα	μεσαίο	Βούτυρο, λίπος	Τουρκία	μεσαίο

Πηγή: Αρχείο Σιφναίου, Αναλύσεις κερδοζημιών, 1891-1909.

Η δράση των Αδελφών Σιφναίου μπορεί να συνεκτιμηθεί από τα συνολικά αποτελέσματα των χρήσεων της περιόδου, στα οποία υπάρχουν συσχετισμοί με τις αντίστοιχες κινήσεις του Φ. Ι. Σβορώνου. Μετά τον πόλεμο του 1877-1878 οι Αδελφοί Σιφναίου επανήλθαν στο Ταϊγάνιο. Στη διάρκεια της Ύφεσης τα αποτελέσματά τους υφίσταντο έντονες διακυμάνσεις, κατέγραψαν ζημιές, αλλά η επιχείρηση βγήκε αλώβητη από τις πτωχεύσεις του 1895[19] και οι αδελφοί προχώρησαν στην ανασυγκρότηση του εταιρικού σχήματος το 1898. Στο γύρισμα του αιώνα αγόρασαν το πρώτο ατμόπλοιο, μπαίνοντας δυναμικά στον χώρο των μεταφορών. Η δύσκολη συγκυρία της ύφεσης αλλά και άλλοι λόγοι τους ανάγκασαν να στραφούν περισσότερο προς το εμπόριο προμήθειας (60% των συναλλαγών τους) και μείωσαν το ποσοστό του εμπορίου για δικό τους λογαριασμό όσον αφορά τα προϊόντα εισαγωγής (στο 6% του τζίρου) και στα προϊόντα εξαγωγής (γεννήματα και άλλα είδη στο 12% του τζίρου). Έτσι, λοιπόν, το εμπόριο που διενεργούσαν με δικά τους κεφάλαια, μειώθηκε σε σχέση με το εμπόριο για τρίτους, το οποίο ήταν και το πιο κερδοφόρο, όπως αποδεικνύει η εταιρική συνεργασία με το γραφείο του Φ. Ι. Σβορώνου.

Διάγραμμα 3
Αναλογία δραστηριοτήτων στα συνολικά μικτά κέρδη των Αδελφών Σιφναίου στο Ταϊγάνιο, 1883-1909

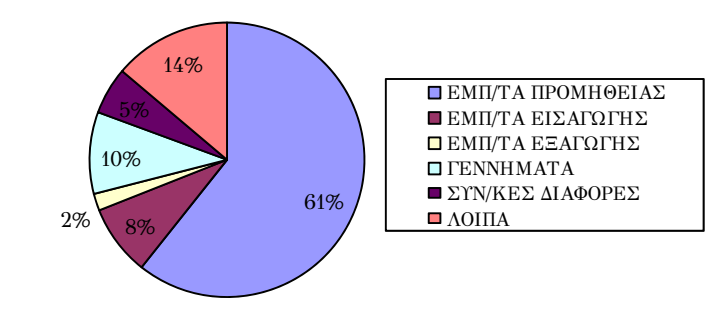

Πηγή: Αρχείο Σιφναίου, Αναλύσεις κερδοζημιών και ισολογισμοί, 1883-1909.

Ο Φ. Ι Σβορώνος έγραφε γι' αυτούς, αναδεικνύοντας τη δεσπόζουσα θέση που κατείχε η εμπιστοσύνη και η φερεγγυότητα στις συναλλαγές μεταξύ των εμπο-

[19] Έτος κατά το οποίο πτώχευσαν πολλοί διακεκριμένοι εξαγωγείς του Ταϊγανίου, μεταξύ των οποίων και πολλοί Έλληνες. Βλ. Σιφναίου, *Έλληνες έμποροι στην Αζοφική*, σ.145-150.

ρευομένων: «[Οι Αδελφοί Σιφναίου] εργάζονται με φρόνησιν και εις τούτο παρακινούνται επειδή έχουν ατμόπλοιον το «Ζάννος Σιφναίος», το όνομα του πατρός των διά να το φορτώνουν οι ίδιοι [...]. Τους εμπιστεύομαι διότι γνωρίζω ότι είναι οικονόμοι, φρόνιμοι, συντηρητικοί έχουν δε μετρίαν περιουσίαν [...]. Εις τους εμπορευομένους αι περιουσίαι μεταβάλλονται πολύ εύκολα και συχνά. Διά τούτο εγώ, λόγου χάριν, βασίζομαι εις το είδος της εργασίας όπου κάμνουν οι ανταποκριταί μου, εις τον χαρακτήραν των και εις τον τρόπον με τον οποίον εργάζονται».[20]

Προβλήματα της επιχειρηματικής στρατηγικής

Η στρατηγική που ακολουθήθηκε και στις δύο περιπτώσεις δεν μπόρεσε να συνυπολογίσει τους ακόλουθους παράγοντες:

α. Την παγκόσμια ύφεση που καθήλωσε τις τιμές των αγροτικών προϊόντων και απείλησε την κερδοφορία μιας μεγάλης γκάμας από αυτά. Ο σίτος στο Ηνωμένο Βασίλειο μειώθηκε από 75 σελίνια το κουόρτερ το 1870-1874 στα 28 σελίνια το 1895-1899.[21] Οι τιμές άρχισαν να ανακάμπτουν στα μέσα της δεκαετίας του 1890. Την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα το ρωσικό εμπόριο σιτηρών επωφελήθηκε, η εξαγωγική τιμή του σίτου ανέβηκε και οι εμπορευόμενοι αλλά και οι αγρότες στη Ρωσία γνώρισαν τον δικό τους «χρυσό αιώνα».[22]

Διάγραμμα 4
Εξαγωγές από το Ταϊγάνιο σε χιλιάδες χρυσά ρούβλια, 1866-1913

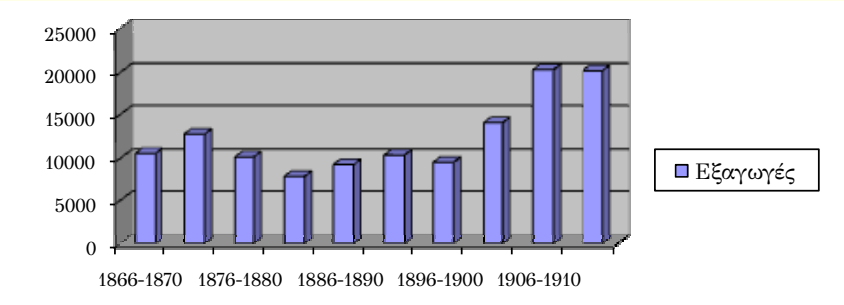

Πηγή: M. Harvey, *The Development of Russian Commerce in the Black Sea and its Significance*, αδημ. διδακτορική διατριβή, University of California 1938, σ. 170.

β. Τον ολοένα αυξανόμενο προστατευτισμό του ρωσικού δασμολογίου. Ως αντίδραση στα φιλελεύθερα δασμολόγια του 1857 και 1868, που ενθάρρυναν και ενίσχυσαν τις εισαγωγές, από το 1876 εκδηλώθηκαν στη Ρωσία προστατευτικές διαθέσεις. Από 1/1/1877 οι εισαγωγείς υποχρεώθηκαν να πληρώνουν τους δασμούς

[20] Αρχείο Σβορώνου, επιστολή Φ. Ι. Σβορώνου, 3/16-3-1910.
[21] D. H. Aldcroft – J. P.Ville, *Η ευρωπαϊκή οικονομία*, Αθήνα 2005, σ. 124-125.
[22] *Ό.π.*

τους σε χρυσό νόμισμα που ισοδυναμούσε με αύξηση της τάξης του 25-30%, και οι εισαγωγές άρχισαν σταδιακά να μειώνονται, μέτρο που έπληξε κατά κύριο λόγο το ελληνικό εισαγωγικό εμπόριο. Το ίδιο συνέβη με το εξαιρετικά προστατευτικό δασμολόγιο του 1891, που αγνόησε τις εκκλήσεις των ελλήνων εισαγωγέων στη Ρωσία για ατελή εισαγωγή της σταφίδας και αύξησε τον δασμό στα λάδια κατά 30% καθιστώντας την εισαγωγή τους σχεδόν απαγορευτική.

Διάγραμμα 5
Εισαγωγές από το Ταϊγάνιο σε χιλιάδες χρυσά ρούβλια, 1866-1913

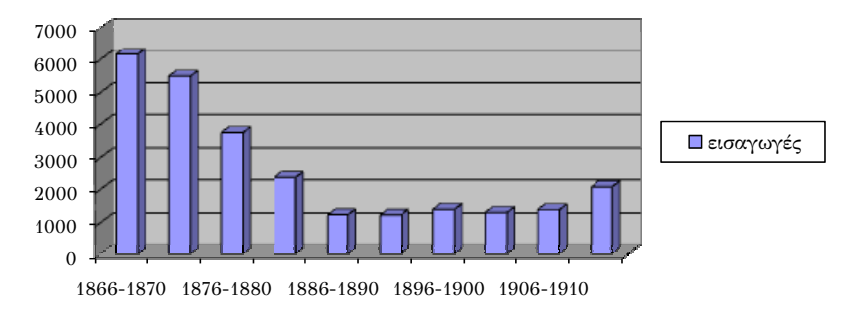

Πηγή: M. Harvey, *The Development of Russian Commerce in the Black Sea and its Significance*, αδημ. διδακτορική διατριβή, University of California 1938, σ. 170.

γ. Την κρίση του συναλλάγματος στην Ελλάδα και την υποτίμηση της δραχμής, η οποία κατέστησε το εξωτερικό εμπόριο επισφαλές.

δ. Τη μικρή και άνιση συμπληρωματικότητα των οικονομιών Ρωσίας και Ελλάδας συντέλεσε στο να κρατηθούν οι εμπορικές σχέσεις σε σχετικά χαμηλά επίπεδα και να διαμορφωθεί με το πέρασμα του χρόνου ένα υψηλό ελλειμματικό στο ελληνικό εμπορικό ισοζύγιο, που δεν προέκρινε την εμπορική ανάπτυξη. Το εξαγωγικό εμπόριο της Ελλάδας προς τη Ρωσία μειώθηκε το 1900 κατά 5,7% σε σχέση με το 1886, ενώ το γενικό εξαγωγικό εμπόριο της Ελλάδας την ίδια εποχή είχε αυξητική τάση.[23]

Αποτελέσματα της περιόδου 1879-1911

Τα αποτελέσματα της στρατηγικής των δύο εμπορικών οίκων φαίνονται από τους συνοπτικούς πρωτοβάθμιους λογαριασμούς και τα σημειώματα που διασώθηκαν και στα δύο αρχεία. Ο Φ. Ι. Σβορώνος κινήθηκε με βάση τις εισαγωγές λαδιού στη Ρωσία, κυρίως στο Ταϊγάνιο, ενώ τα άλλα προϊόντα που αποπειράθηκε να εισαγάγει, όπως η σταφίδα, τα σύκα και τα χαρούπια, παρουσίασαν γενικά αρνητικά αποτελέσματα.

[23] Ε. Μπακοπούλου, «Εμπόριο μεταξύ Ελλάδας και Ρωσίας το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα», Συναντήσεις των ερευνητών του ΙΑ/ΕΤΕ, αρ. 63, 27-3-2986 (πολυγραφημένο).

Πίνακας 3
Κέρδη και ζημιές από τις εξαγωγές του Φ. Ι. Σβορώνου, 1891-1899, σε χρυσά φράγκα

Εμπορεύματα	*Κέρδη*	*Ζημιές*
Ελαιόλαδο	165.720,98	25.035,18
Σταφίδα	3.488,51	18.136,44
Σύκα		6.957,02
Χαρούπια	8.723,10	9.686,01
Σύνολο	***177.932,59***	***59.814,65***

Πηγή: Αρχείο Σβορώνου, XI, Ποικίλα, «Αποτελέσματα της εν Ταϊγανίω εργασίας από το έτος 1879 μέχρι του 1891, και αυτώ συμπεριλαμβανομένω, ήτοι εις διάστημα 13 ετών, υπό την διαχείρισιν του Μ. Συρίγου».

Η ποιότητα της επτανησιακής σταφίδας που εισήγαγε ο Σβορώνος, δεν άρεσε στη Ρωσία, ενώ καλύτερα αποδείχτηκαν τα παξινά λάδια που «έσπρωχναν» και τα υπόλοιπα. Αντίθετα, στον εισαγωγικό τομέα, τα σιτηρά πήγαν πολύ καλύτερα, όπως παρουσιάζουν τα συνοπτικά αποτελέσματα των εργασιών του.

Πίνακας 4
Κέρδη και ζημιές Φ. Ι. Σβορώνου Κεφαλονιάς, 1895-1911

Έτος	Κέρδη από εξαγωγές στη Ρωσία	Κέρδη από εισαγωγές από τη Ρωσία
1895	36.193	85.834
1896	-11.974	47.691
1897	-3.482	46.090
1898	8.768	-22.896
1899	30.593	-17.246
1900	-629	32.867
1901	2.631	23.211
1902	-13.615	13.810
1903	-1.009	16.061
1904	-4.558	6.429
1905	16.477	412
1906	-11.119	26.408
1907	13.888	29.812
1908	-2.756	-14.190

Έτος	Κέρδη από εξαγωγές στη Ρωσία	Κέρδη από εισαγωγές από τη Ρωσία
1909	7.116	-20.986
1910	3.407	-7.120
1911	5.673	2.801

Πηγή: Αρχείο Σβορώνου, XI, Ποικίλα, «Αποτελέσματα της εν Ταϊγανίω εισαγωγής ή της εντεύθεν εξαγωγής από το 1900 μέχρι του έτους 1913 συμπεριλαμβανομένων, υπό την διαχείρισιν των κ. Αδελφών Σιφναίου».

Διάγραμμα 6
Αποτελέσματα εργασιών του Φ. Ι. Σβορώνου Κεφαλονιάς

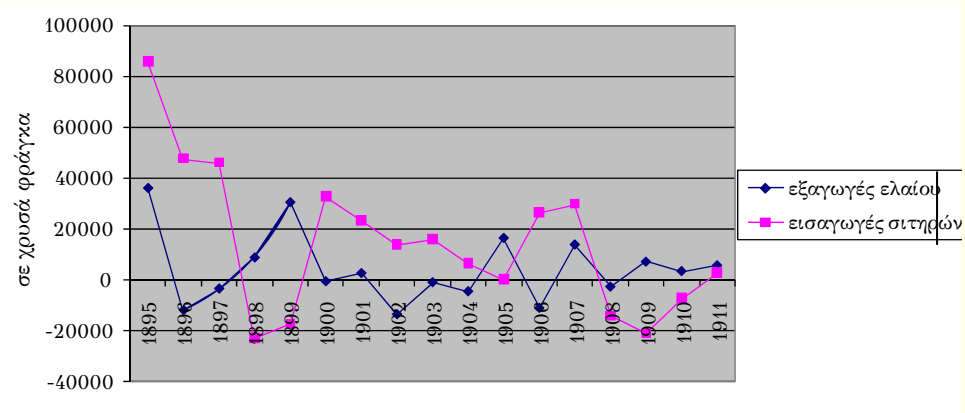

Πηγή: Αρχείο Σβορώνου, XI, Ποικίλα, «Αποτελέσματα της εν Ταϊγανίω εισαγωγής ή της εντεύθεν εξαγωγής από το 1900 μέχρι του έτους 1913 συμπεριλαμβανομένων, υπό την διαχείρισιν των κ. Αδελφών Σιφναίου».

Η στρατηγική του Φ. Ι. Σβορώνου στηρίχτηκε στη δυναμική των εισαγωγών σιτηρών, που απέφεραν ετησίως πολύ περισσότερα κέρδη από τις εξαγωγές. Οι εξαγωγές στα συνολικά κερδοφόρα αποτελέσματα συμμετέχουν κατά 22%, ενώ οι εισαγωγές κατά 77%. Κατέχοντας δεσπόζουσα θέση στην εισαγωγική αγορά του σιταριού λόγω των διασυνδέσεών του με το Ταϊγάνιο, ο Φ. Ι. Σβορώνος πέτυχε να εργαστεί επιτυχώς παρά τις διακυμάνσεις του συναλλάγματος. Αν υποθέσουμε ότι και στην Κεφαλονιά οι φόροι τελωνείου και η διαφορά τιμής μεταξύ του τόπου εξαγωγής και εισαγωγής ήταν ίδια με τον Πειραιά, υπόθεση που απαιτεί περαιτέρω έρευνα, τότε τα αποτελέσματα των εργασιών του Σβορώνου πιθανόν να επιβεβαιώνουν τα συμπεράσματα του Γ. Μητροφάνη για τα περιθώρια κέρδους των σιτεμπόρων του Πειραιά (από 17-27%), τηρουμένων, βεβαίως, των αναλογιών της κλίμακας μεταξύ Πειραιά και Αργοστολίου.[24]

[24] Βλ. Γ. Μητροφάνης, *ό.π.*, πίν. 19, σ. 146-147.

Η φθίνουσα τάση του εμπορίου και η οικονομική αναποτελεσματικότητα του οίκου επήλθε μετά το 1907. Σε διάφορα ιδιόχειρα σημειώματα ο Σβορώνος επισήμαινε τα εξής: «Τελευταίως αι εργασίαι εχαλαρώθησαν, μετεβλήθησαν και εξέπεσαν, συνεπώς και αι αποθήκαι μου δεν έχουν την παρελθούσαν ζήτησιν»[25]· και αλλού: «Τελευταίως δεν ασφαλούσα ολωσδιόλου, ριψοκινδυνεύων, ένεκα της στενοχώριας του εμπορίου».[26] Η κάμψη σχετίζεται και με το τέλος της ιστιοφόρου ναυτιλίας στην οποία επέμενε να επενδύει: «21 Ιουλίου 1911. Τελευταίο ταξίδι του [ιστιοφόρου] "Άννα» εκ Παξών"[27]και «"Τρίτων" Φθινόπωρο 1906, τελευταίο ταξίδι»[28]. «Έφτασε το τέλος της ιστιοφόρου ναυτιλίας», σημειώνει κάπου το 1911. «Τα ιστιοφόρα εξέλιπον».[29]

Η «στενοχώρια του εμπορίου» είναι έκδηλη και στις ποσότητες των σιτοφορτίων που εισήγαγε και που κυμαίνονταν στις καλές χρονιές από επτά ώς οκτώ τον χρόνο.

Πίνακας 5
Εισαγωγή σιτηρών του Φ. Ι. Σβορώνου από το Ταϊγάνιο στην Κεφαλονιά, 1900-1910

Έτος	*Φορτία*	*Πλοία*
1900	8	«Άννα», «Ζέφυρος», «Τρίτων», «Άννα», «Τρίτων», s/s «Χρυσομάλλη Σιφναίου», s/s «Satus», s/s «Σκαραμαγκάς»
1901	7	«Άννα», «Ζέφυρος», «Τρίτων», «Άννα», s/s «Χρυσομάλλη Σιφναίου», «Ζέφυρος», «Τρίτων»
1902	8	s/s «Ελένη Νεγρεπόντε», «Άννα», «Ζέφυρος», «Τρίτων», «Τρίτων», s/s «Ζάννος Σιφναίος», «Ζέφυρος», «Τρίτων»
1903	9	«Τρίτων», «Ζέφυρος», «Άννα», «Τρίτων», s/s «Χρυσομάλλη Σιφναίου», «Ζέφυρος», s/s «Ελένη Ι. Σιφναίου», «Άννα», s/s «Βαλλιάνος»
1904	7	«Λέρος», «Τρίτων», «Ζέφυρος», «Άννα», «Τρίτων», «Άννα», «Ζέφυρος»
1905	3	«Ζέφυρος», «Τρίτων», «Άννα»
1906	6	«Ζέφυρος», «Τρίτων», «Άννα», s/s «Ζάννος Σιφναίος», «Ζέφυρος», «Τρίτων»
1907	4	«Άννα», «Ζέφυρος», «Άννα», s/s «Ζάννος Σιφναίος»
1908	1	«Άννα»
1909	2	«Άννα», «Ζέφυρος»
1910	3	«Άννα», «Ζέφυρος», «Άννα»
1911	1	«Άννα»

[25] Αρχείο Σβορώνου, «Αποτελέσματα ασφαλειών από το 1879 μέχρι του έτους 1912».
[26] Ό.π.
[27] Αρχείο Σβορώνου, «Σημειώσεις των όσων σιτηρών μοι εφόρτωσαν οι Αδελφοί Σιφναίοι».
[28] Το ιστιοφόρο του «Τρίτων», χωρητικότητας 333 κόρων, ναυπηγήθηκε το 1895 και πρέπει να ναυάγησε το 1906.
[29] Αρχείο Σβορώνου, «Αποτελέσματα ασφαλειών», ό.π.

Έτος	*Φορτία*	*Πλοία*
1913	1	s/s «Ζάννος Σιφναίος»

Πηγή: Αρχείο Σβορώνου, XI, Ποικίλα, «Πίνακας εξαγομένων σιτοφορτίων Ταϊγανίου φορτωθέντων παρά Αδελφών Σιφναίου από το 1900».

Χρειάζεται περαιτέρω έρευνα για τον εντοπισμό των αιτίων που οδήγησαν στη μείωση των εισαγωγών σιτηρών και στα ζημιογόνα αποτελέσματα από τον Νοέμβριο του 1907 ώς τον Νοέμβριο του 1909. Είναι η διεθνής συγκυρία, οι τοπικές πολιτικές ή ακόμη και οι λάθος χειρισμοί του Φ. Ι. Σβορώνου οι λόγοι των ζημιών που υπέστη; Τον Ιούλιο του 1911, λίγο πριν από την κήρυξη του Ιταλοτουρκικού πολέμου, το μπρίκι «Άννα», ιδιοκτησίας Φ. Ι. Σβορώνου, μετέφερε ένα ακόμη φορτίο σιτηρών από την Αζοφική, ενώ στις 11 Νοεμβρίου 1913 το ατμόπλοιο των Αδελφών Σιφναίου, διαφεύγοντας από τον αποκλεισμό της Μαύρης θάλασσας, μετέφερε για λογαριασμό του Φ. Ι. Σβορώνου το τελευταίο του φορτίο σιτηρών από το Ταϊγάνιο.

Συγκρίνοντας τα αποτελέσματα του Φ. Ι. Σβορώνου με τα αποτελέσματα των Αδελφών Σιφναίου που συνέχισαν τις εργασίες τους και πάλι από το Ταϊγάνιο μετά τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο, υπάρχει μια σαφής διαφορά που συνίσταται κατά πρώτον στην εκμετάλλευση της θετικής συγκυρίας και των υψηλών τιμών των σιτηρών της Ρωσίας την περίοδο 1900-1910, καθώς και στον δυναμισμό της επένδυσης στην ατμοπλοΐα, που άνοιξε νέους ορίζοντες, συνέδεσε τους επιχειρηματίες με τα διεθνή κέντρα κατανάλωσης σιτηρών και φυσικά και με την Ελλάδα η οποία όμως δεν ήταν ο αποκλειστικός τους προορισμός.

Διάγραμμα 7

Κέρδη και ζημιές Αδελφών Σιφναίου και Φ. Ι. Σβορώνου, 1895-1909

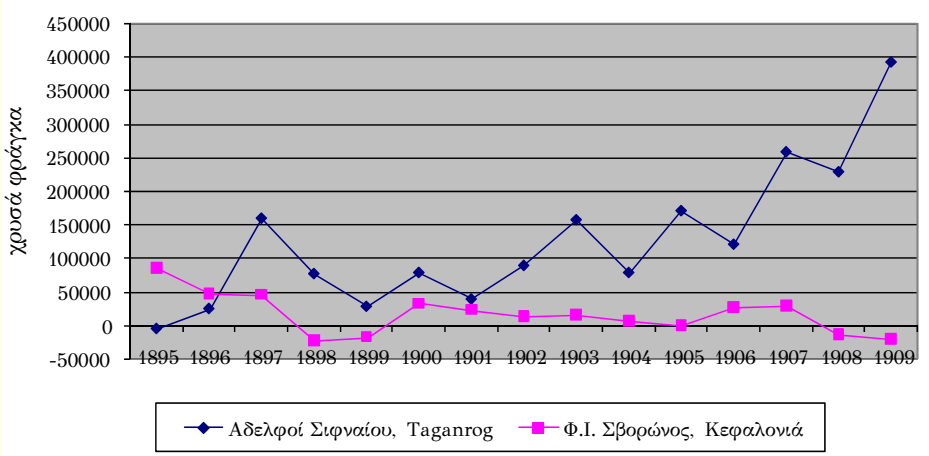

Πηγές: Αρχείο Σβορώνου και Αρχείο Σιφναίου, Λογαριασμοί, Ισολογισμοί και Αναλύσεις κερδοζημιών, 1895-1909.

Η ύπαρξη του ατμοπλοίου «Ζάννος Σιφναίος» το οποίο στη διάρκεια των Βαλ-

κανικών και του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου εργαζόταν στη Μεσόγειο αλλά και μεταξύ Αργεντινής και Αγγλίας, εγγυήθηκε την επιβίωση και τη συνέχεια της εταιρείας των Αδελφών Σιφναίου και μετά τον αποκλεισμό της νότιας Ρωσίας από το διεθνές εμπόριο. Αντίθετα, η επιλογή του Φ. Ι. Σβορώνου να αναδιπλωθεί και να οργανώσει τα εμπορικά του δίκτυα με βάση μια ελληνική περιφερειακή οικονομία, καταδεικνύει τα όρια ανάπτυξης του επιχειρηματικού του εγχειρήματος. Ωστόσο, παρότι με όρους εθνικής οικονομίας η εμπορική σχέση με τη Ρωσία δεν ήταν επωφελής, για τον εν λόγω έμπορο που κατείχε δεσπόζουσα θέση στο δίκτυο των εισαγωγέων, ο εμπορικός προσανατολισμός προς τη Ρωσία απέδωσε για αρκετό διάστημα θετικά αποτελέσματα. Η θνησιγενής πορεία του συνδέεται περισσότερο με την επιλογή του τόπου για την εκδίπλωση της επιχειρηματικής του δραστηριότητας, τις αδυναμίες της κεφαλονίτικης οικονομίας και την εμπλοκή της στην περιπέτεια της σταφίδας αλλά και με την έλλειψη χρηματοπιστωτικών θεσμών για μια θαρραλέα επένδυση στην ατμήρη ναυτιλία, που θα μπορούσε δυνητικά να αναστρέψει το σκηνικό της θνησιγένειας. Ένας άλλος εναλλακτικός δρόμος θα ήταν η μεταφορά των επιχειρηματικών του δραστηριοτήτων στον Πειραιά και η επένδυση στην ανερχόμενη αλευροβιομηχανία.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε πως από τη μελέτη της επιχειρηματικής συμπεριφοράς δύο μεσαίου μεγέθους οικογενειακών επιχειρήσεων με έδρα την Αζοφική της νότιας Ρωσίας συνάγουμε το συμπέρασμα ότι η αντίδραση των επιχειρήσεων στην αβεβαιότητα ήταν η γεωγραφική κινητικότητα και η αναπροσαρμογή της επιχειρηματικής τους στρατηγικής· η στήριξη όμως σε περιφερειακές οικονομίες και στα μεσογειακά προϊόντα φαλκίδεψε την περαιτέρω ανάπτυξη των εμπορικών οίκων, ενώ η επένδυση στην ατμήρη ναυτιλία εγγυήθηκε τη διασφάλιση της επιχειρηματικής τους συνέχειας.

Antonella Viola

GREEK TRADERS IN BRITISH INDIA, 1840-1920: AN INTRODUCTORY APPROACH TO THE STUDY OF THEIR BUSINESS ACTIVITIES

This paper is concerned with the study of Greek traders in British India from approximately 1840 to 1920. Its main goal is to discuss the different perspectives from which the business activities of Greek traders[1] can be studied. It tries, therefore, to find a suitable 'toolbox' to approach the Greek economic presence in South Asia by answering a number of key questions: shall we employ the theoretical tools recently developed in the field of business history or shall we simply turn, once again, to the traditional methodological approaches used to analyze diasporic mercantile communities? Should we regard Greek traders in India as part of the Greek Diaspora or should we fit them into a much broader framework? What are the benefits of employing one of these approaches? What would be the immediate advantage of combining the assumptions and analytical tools of different approaches in order to create an *ad hoc* set of tools which would enable us to comfortably explore the Greek commercial presence in South Asia? This paper suggests that an ideal line of enquiry for exploring the business activities of Greek traders in India is to employ an approach which combines the theoretical assumptions of studies on trade diasporas with the devices developed by business historians to survey the growth of the firm and reconstruct the main evolutionary stages the firm goes through over time.

Greek traders in India: a brief overview

Before engaging in a theoretical discussion, some general premises to introduce the argument are necessary. The first and crucial point is that the economic and commercial activities of the Greeks in British India are an under-researched topic. In fact, little is known about how they operated in southern Asia and how, in practice, they conducted their businesses within the Indian market.[2] In spite of the lack of in-depth knowledge about their business in the India market, it is possible to identify these traders and single out some of their main features.

A great variety of economic operators can be included under the heading 'Greek traders in British India'. From a taxonomical point of view Greek traders represented a composite group which included trading companies of any sort or

[1] 'Traders', 'trading company' and 'firm' are used interchangeably.

[2] The author has conducted initial research on the economic activities of Greeks in the nineteenth and early twentieth centuries in India within the framework of her doctoral dissertation on Italian traders in South Asia.

size, shipping companies, and individual merchants coming from different places and engaged in various activities. Many of these companies were established by Anglo-Greek merchants; other Greek companies were originally from the Ottoman Empire and were closely connected to its economic and trading circuits; others, mostly shipping companies, were from Greece.

The arrival of Greek trading companies in nineteenth-century India was preceded, approximately a century before, by the settlement of several merchants in north-eastern India, especially in Calcutta, Dhaka, Kurnoul, Meerut and Naraingunge.[3] According to the sources available, the very first Greek merchant who established himself in India seems to have been one Hadjee Alexios Argyree. Originally from present-day Plovdiv in Bulgaria,[4] he arrived in Bengal in 1750 and died there in 1777.[5] In the mid-eighteenth century a small Greek mercantile community began to grow in Bengal, as testified by the East India Company's records. In the nineteenth century, however, the commercial presence of Greek traders changed to a remarkable extent. The change was both numerical and qualitative and their influence on the Indian economy grew substantially as a consequence. From the 1830s onwards an increasing number of Greek trading companies established themselves in the main Indian seaport cities, first of all in Calcutta and Bombay. At the end of the nineteenth century Greek traders were present in large as well as smaller cities, and their businesses included a wide range of diverse activities in the thriving import-export sector. They handled both large-scale economic activities and small-scale retailing businesses. Most of the Greek firms operating on the Indian subcontinent during the British Raj were Anglo-Greek companies, many of which had been founded by merchant families from Chios. These merchants had left the island in the early 1820s, at the time of the Greek War of Independence and had fled to other Mediterranean seaports before moving to

[3] Konstantinos Pandajee, Panioty Alexander, Demetrios Elias, Antonis Foscolo, Emmanuel Panioty, Ioannis Athanass and a few others were the Greek merchants active in eighteenth-century Bengal. Their names were recorded in the East India Company's registers. *Calcutta Directory and Annual Register* (1780-1800), and *Bengal Almanac and Annual Directory for 1814-1820*, Asia, Pacific and Africa Collections (APAC), British Library (BL), UK.

[4] On the Greeks in Plovdiv, see Lyberatos, Andreas, 'The "Memorial about Christian population of Plovdiv" by K. Moravenov. Attempt for a systematic verification and quantification of a qualitative source' (in Greek), in *Τα Ιστορικά – Historica* 43 (Dec. 2005), 335-72. On the Greeks in nineteenth- and twentieth-century Plovdiv see also Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Εθνοτική συμβίωση στα Βαλκάναι. Έλληνες και Βούλγαροι στη Φιλιππούπολη, 1878-1914*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2006.

[5] Anonimous, *Historical and Ecclesiastical Sketches of Bengal, from the Earliest Settlement, Until the Virtual Conquest of that Country by the English in 1757*, Calcutta, 1831. See also Λουκάτος, Σπύρος Δ., *Ελληνες και Φιλέλληνες των Ινδιών κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν : αι ελληνικαί παροικίαι της Καλκούττας και της Δάκκας : η φιλελληνική εταιρεία της Καλκούττας*, Athens, 1965; Vassiliades, D., *The Greeks in India*, New Delhi, 2000; and Abadzi, Helen 'The Dhaka University Greek Gravestones and the Greek Community', *Journal of The Asiatic Society of Bangladesh*, 40, 1, Dhaka, 1995.

Great Britain where most of them settled.[6] Among these traders were the Rallis, the Argentis, the Schilizzis, the Sechiaris, the Mavrojanis, the Petrococchinos and others.[7] It is interesting to note that Chiot merchants had their first contacts with India as early as the sixteenth century, if not before, when under the domination of Genoa (the island of Chios was subjected to Genoese rule from the thirteenth to the sixteenth centuries) they entered the Portuguese trading networks in the Indian Ocean due to the close financial and commercial relations that Genoese traders had established with the Portuguese crown and the city of Lisbon.[8]

Based in London, Liverpool, and Manchester, the Anglo-Greek companies moved to India in the wake of other British private trading companies, taking advantage of the expiration of the East India Company's monopoly.[9] The interest in India that Anglo-Greek companies increasingly showed can be ascribed to the fact that the country was one of Britain's largest customers and the chief recipient of British overseas investments after Europe. India was, in fact, the hub of the international trade system built by Great Britain in the nineteenth century, and its importance as one of the major targets for British interests is reflected in the growing number of British firms which established themselves on the subcontinent throughout the century. A quick look at the Indian commercial directories –

[6] On the role of traders from Chios in the Greek maritime Diaspora, see Harlaftis, G., 'Trade and shipping in the nineteenth century: the entrepreneurial network of the Diaspora Greeks, the Chiot Phase (1830-1860)', in Mnimon (*ΜΝΗΜΩΝ*), 15, 1993 (in Greek); 'Mapping the Greek Maritime Diaspora from the Early Eighteenth to the Late twentieth Centuries', in Mc Cabe, I. B., Harlaftis, G., and Pepelasis Minoglou, I. (eds), *Diaspora Entrepreneurial Networks. Four centuries of History*, Oxford, 2005.

[7] Argenti, Philippe Pandely, *Libro d'oro de la noblesse de Chio*, London, 1955.

[8] Nicolo Petrococchino (spelled in the Italian and Portuguese sources as Pietro Coccino or Petrococcino), originally from Chios but often considered as being Genoese, was a very prominent merchant active in the *Estado da Índia* in the sixteenth century. In 1578 he became *Provedor da Casa da India* (treasurer of the House of India) in Lisbon; in 1582 he was appointed *vedor da fazenda de Cochim* (chief officer in the Portuguese factory at Cochin on the Malabar coast) and moved to India. After his return to Portugal in the 1590s he was once again put in charge of the *Casa da India*. Petrococchino was a very well-known figure in his time; the Genoese historian Geronimo de Franchi Conestaggio dedicated to Petrococchino one of his works: *A Nicolo Petrococcino proveditor di Casa D'India. Relatione dell'apparecchio per sorprendere Algieri* (Genova, 1601). I am indebted to Nunziatella Alessandrini for providing me with relevant information about Nicolò Petrococchino. See Alessandrini, N., *Os Italianos na Lisboa de 1500 a 1680: das hegemonias florentinas às genovesas*, PhD Thesis, Universidade Aberta, Lisbon, 2009.

[9] The royal charter granted to the EIC expired in 1813, and was renewed, with some significant modifications, until 1833. As soon as the company's monopoly started to become eroded and private business was allowed, British private firms began to establish themselves in India. In spite of the significant increase in the number of private firms which started operating on the subcontinent, it must be noted that in the first decades of the nineteenth century it was still crucial to have some connections with the East India Company to effectively carry out commercial activities in India.

especially those of the major seaports– reveals the rise of India as the most important site for British business activities overseas. From 1830 onwards the presence of British private traders in South Asia grew remarkably, with a significant acceleration after 1858.[10] In nineteenth-century India, British commercial and economic activities mainly took one of two forms: British-registered companies, and Indian-registered companies.[11] The former were companies headquartered in Great Britain which handled several business activities abroad, usually in no more than one county;[12] the latter were companies established by Britons resident in India. In addition to these two categories, in nineteenth-century India there were also British overseas banks, multinational companies which had partly outsourced their activities to the colonies, and other business enterprises. There were also some international trading companies (forerunners of present-day multinationals), which operated through a network of agents and branch offices all over Asia and owned assets in India as well as in other Asian countries. All these firms had close links with the London credit market and with British overseas banks, and generally speaking their activities were profoundly embedded in the British imperial system. London, the core of the empire, was also the hub of those firms' business. By looking at the flows of capital between Great Britain, its colonies and the rest of the world, Chapman has defined these companies, and above all the merchant elite behind them, as 'investment groups ',[13] stressing their ties with the British financial environment of the mid-nineteenth century. Jones has proposed a more comprehensive definition centred around the concept of 'business groups,'[14] regarded as groups which did not perform a mere financial function, but rather a set of economic and commercial activities within the territories of the empire. These groups were defined by an array of similar socio-economic attitudes and practices, which made them an easily identifiable category of economic operators.

Anglo-Greek companies which moved to India joined the club of British business enterprises, participating fully in the prosperous and profitable Anglo-Indian trade. Very often these Greek companies were true multinationals which handled activities not only in India or in Great Britain, but in many other places. The most well-known

---

[10] In 1858 the British parliament passed the Government of India Act, which dismantled the East India Company and devolved the administration of the Indian territories to the British crown.

[11] M. Wilkins has defined British expatriate firms as 'free-standing companies'. See Wilkins, M. and Schoter, H. (eds), *The Free-standing company in the world economy, 1830-1996*, Oxford, 1998.

[12] These economic operators were often country-oriented firms.

[13] Chapman, S.D, 'British-based investments groups before 1914', in *The Economic History Review*, Vol. 38 (May 1985), pp. 230-51; 'Investment groups in India and South Africa', *The Economic History Review*, Vol. 40. (May 1987), pp. 275-80.

[14] Jones, G. and Wale, J., *Merchants as business groups: British trading companies in Asia before 1945*, University of Reading Working Papers, 1998; Jones, G., *Merchants to Multinationals: British trading companies in the nineteenth and twentieth centuries*, Oxford, 2000.

of the Anglo-Greek companies is undoubtedly Ralli Brothers,[15] which was one of the leading firms in the nineteenth-century South Asian market. Often considered the 'archetype' of the entrepreneurship of the Greek Diaspora[16] the company opened its first Indian branch office in Calcutta in 1851. A few years after their arrival in India, the Rallis had become members of the Bengal Chamber of Commerce.[17] Ten years later, the firm established itself in Bombay and Karachi. India soon became the most important market for the Rallis, and the 'Indian business' throve until World War I, when the upward trend of Anglo-Indian trade came to an end and British trading houses in India faced a period of generalized difficulties. Like other British firms, Anglo-Greek trading companies were profoundly linked to the British imperial system which became, in this case, an ideal 'container' for their activities. These traders profited from the facilities and services that the British Empire offered, and exploited its economic channels for their own purposes. However, they also opened new trading circuits and pioneered new patterns of economic exchange for the Empire's benefit as well as their own. In a nutshell, they widened the commercial horizons of the British Empire by creating large and effective exchange circuits which stretched from the Mediterranean and the Atlantic to the Indian Ocean, in most cases also reaching the Far East. Looking more closely at their activities, one notices that Anglo-Greek traders in India handled prevalently large-scale trades and industrial activities such as jute and cotton production, manufacturing and export, and grain and rice trade. Trading in fibers and textiles, in particular, seems to have been a crucial activity for many Anglo-Greek companies. They owned several industrial assets (jute or cotton factories, for instance) which served as a further fillip to their import-export business.

By the end of the nineteenth century newcomers were joining the Anglo-Greeks in South Asia, opening up branch offices in the main Indian cities. Among the new Greek firms which were established in India in last decades of the century, several were owned and run by Greeks from the Ottoman Empire, such as Pallachi F. C. & Co., Vafiadis Th. & Co., Pisti & Pelekanos, Andricopoulos S.Z. and Macropolo D.[18] By and large, these new companies were engaged in the tobacco trade and cigarette manufacturing. Their headquarters were located in Smyrna (Izmir), Istanbul, Cairo

---

[15] On the activities of Ralli Bros. see Chapman, S.D., 'Stephen Pandia Ralli' and 'Stephen Augustus Ralli', in *Oxford Dictionary of National Biography*, http://www.oup.com/oxforddnb; Mango, Anthony, *Adventure account: the story of the Rallis in India*, Ralli Bros India LDT, 1998; Jones, G., *The multinational traders*, London, 1999; Vourkatioti, Katerina,'Anglo-Indian Sea Trade and Greek Commercial Enterprises in the second half of the 19th century', in *International Journal of Maritime History*, vol XI, No 1, June 1999; Moulakis, Ch., *Ο οίκος των Αδερφών Ράλλη*, Αθήνα, 1964.

[16] Vourkatioti, K., 'The House of *Ralli Bros.* (C.1814-1961) in Chatziioannou, M.C. and Harlaftis, G. (eds), *Following the Nereids: Sea Routes and Maritime Business, 16th-20th centuries*, Athens, 2006.

[17] *Thacker's Bengal Directory*, various issues 1853-1880, Asia, Pacific and Africa Collections (APAC), British Library (BL), UK.

[18] *Thacker's Bengal Directory*, 1880-1890, APAC, BL, UK.

and Alexandria[19]. Among them there were both wholesalers, such as Macropolo D., and retailers, such as Pisti & Pelekanos. In the late nineteenth century, shipping companies from Greece, including Nicachi & Co.[20], also established themselves in India, taking advantages of the opening of the Suez Canal which offered a direct and faster maritime connection between the Mediterranean and the Indian Ocean. In addition, a few other Greek trading companies from Great Britain, such as Tamvaco & Co., moved to India in the two last decades of the century.

Greek traders in British India: main characteristics

When studying the Greek economic and commercial presence in British India the distinction between Anglo-Greek companies and other Greek companies seems crucial in order to fully grasp their development, commercial strategies and market orientation. The Anglo-Greeks owned and managed large, complex and powerful firms which worked under the protective umbrella of the British Empire to which they were profoundly linked. From a mere economic perspective, in fact, they seem to have had few connections with the Greek national state and their business activities, at least in India, were almost fully embedded in and dependent upon the socio-economic structures developed by the British Empire. A study of the re-investment of profits made in India or elsewhere in Asia by the Anglo-Greeks would be extremely helpful to clarify to what extent Greece represented a profitable economic target for them or whether the country was among the main recipients of their foreign investments. From a socio-cultural point of view, there is little doubt that the Anglo-Greeks maintained close ties with their 'motherland'[21].

Unlike the Anglo-Greek companies, other Greek companies were usually smaller in size and had no privileged relationships with the British imperial system. Some were Indian-based companies, such as Pisti & Pelekanos; more frequently they were simply the overseas branch offices of trading houses registered elsewhere which operated through a system of agents. Needless to say, the conditions under which these firms operated were very unlike those experienced by the Anglo-Greek companies, which *de facto* enjoyed all the facilities that the British imperial system offered to British economic operators, that is, a wide range of facilities or 'public goods'[22] not very

[19] Frangakis-Syrett, E., 'The Economic Activities of the Greek Community of Izmir in the second half of the Nineteenth and early Twentieth Centuries', in Gondicas, D., and Issawi, Ch, (eds), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, Princeton, N.J., 1999.

[20] Nicachi & Co. was a landing and shipping company from the island of Corfu, active in Calcutta from the late 1870s onwards. *Thacker's Bengal directory*, 1880-1890, APAC, BL, UK.

[21] For an interesting picture of the Anglo-Greek lifestyle in India and their attachment to Greek culture see Marcos- Dodis, Dione, Το Χρονικό twn Ellhnwn stis Indieς 1750-1950 (*A Chronicle of the Greeks in India, 1750-1950)*, Athens, 2003 (in English and Greek).

[22] Shigeru Akita while referring to the services offered by Great Britain within her sphere of interest, used the expression 'public goods'. Shigeru Akita (ed.), *Gentlemanly Capitalism, Imperialism and Global History*, New York, 2002.

different from those they were provided with at home. These public goods included 'peace, safe access to international waterways, international laws for the protection of property rights, an open regime for foreign trade, and an international monetary system'[23]. Such services were, for obvious reasons, not readily available to non-Anglo-Greek firms, which happened to work in a binary system characterized by at least two levels of interaction: interaction with colonizers on the one hand and with the colonized (Indian traders) on the other. Being trapped within such a system, they had to develop different strategies in order to accommodate themselves and their activities to the colonial context in which they were working.

The diverse conditions under which Greek traders operated in India draws an important demarcation line between those companies which benefited from certain facilities and those which did not. This becomes a powerful argument when it comes to investigating the evolutionary trajectories of single firms: how they were structured, how they worked in practice, what their market strategies were, and so forth. An analytical approach to the growth of Greek firms in the Indian context would probably highlight such differences and would stress divergences in the patterns of structuring and management among firms. An approach of this sort would almost certainly be particularly helpful in uncovering and explaining issues regarding each firm's internal dynamic, but would probably lose sight of the complex non-economic factors that marked the evolution of Greek companies in India. More specifically, it would be unable to view the Greek traders as a group which had a number of specific shared characteristics justifying the expression 'Greek traders in India' and allowing us to speak of them as a group. In spite of individual differences that can be detected in the developmental patterns of each firm, Greek traders in India shared a number of features which contribute to their identification as a 'socio-cultural entity'. These features were a set of culturally connoted attitudes, ideas and relationships.

One of the most visible characteristics of the Greek traders in India was their marked tendency to organize their economic and commercial activities around trading networks. This tendency, which characterized other mercantile groups and was not exclusive to the Greeks, reached a high degree of complexity and efficiency in the Greek case. Looking more closely at the way they structured and organized their business in South Asia, it immediately becomes clear that this tendency had solid roots in their social and cultural background and in established habits of operating within a close network of personal and family relations. In effect, the entrepreneurial strategies and business organization displayed by Greek traders in India reflected, to a great extent, a tradition of ethnically based cooperation[24] which eventually evolved

[23] Patrick O'Brian, 'The Pax Britannica and the international order 1688-1914', in Shigeru Akita and Takeshi Matsuda (eds), *Looking back at the 20th Century: the Role of Hegemonic State and the transformation of the Modern World-System* (Proceedings of the Global History Workshop, Osaka University of Foreign Studies, Osaka, 1999).

[24] Tai Landa, J., *Trust, Ethnicity and Identity, Beyond the New Institutional Economics of Ethnic Trading Networks, Contract Law, and Gift-Exchange*, Ann Arbor, 1995; Epstein, Gil S., and

into less exclusive forms of economic collaboration, generating network-type relations with a wide range of non-Greek economic operators. Looking at the background of Greek traders, one can note that trading networks as forms of commercial organization were mostly a traditional way of conducting business which had a long history in the Greek socio-economic context. From this point of view the marked preference towards a network-based organization can be also regarded as the external projection of a specific entrepreneurial culture ingrained into patterns of business organization and coordination heavily dependent upon personal relationships, family ties and kinship. A network-based organization was typical of all Greek traders operating in India; however the breadth and complexity of their organization was variable. Anglo-Greeks, for instance, managed to establish the broadest networks within which a large number of different actors were involved. In the context of the nineteenth-century Indian economy the inclination towards a business organization based on complex and extensive trading networks was not typical of Anglo-Greek companies. British firms in fact also used to work within networks of economic and commercial relationships which they had established with each other. But these networks, entrenched in the imperial system, were mostly inter-regional in form –the British Empire was after all effective at integrating different and distant regions, promoting economic interaction and commercial exchanges, but was mostly intra-cultural in its essence. From the second half of the nineteenth century British companies in India became increasingly isolated from the local social and economic environment, and the interaction with indigenous entrepreneurial communities was limited to those relations indispensable to the conduct of commercial exchanges. British businessmen resident in India developed a set of attitudes towards Indians which were shaped by a combination of racial prejudice informed by the discriminating social codes of late Victorian culture, fear of local competition and a lack of knowledge of indigenous ways of conducting business[25]. In spite of the similarities between British and Anglo-Greek traders, the latter operated quite differently in the Indian market and were in the habit of establishing not only intra-cultural trading networks, but also inter-cultural networks with non-Greek economic operators. The Indian firm of Ralli Bros., for instance, had Armenian and Agrawal *banyans* (brokers)[26] in Calcutta (the collaboration with Armenians seems

---

Gang, Ira N., *Ethnic networks and International Trade*, CEPR Discussion Paper No. 4616, Sept. 2004; Stiles, Curt H. and Galbraith, Craig S. (eds), *Ethnic entrepreneurship: structure and process. International research in the Business Disciplines*, vol. 4, Oxford, 2004; Volery, Thierry, 'Ethnic Entrepreneurship: a theoretical framework', in Dana, Léo-Paul (ed.), *Handbook of Research on Ethnic Minority Entrepreneurship*, Cheltenham, 2007, pp. 30-41.

[25] Misra, M., *Business, Race and Politics in British India, 1860-1960*, Oxford, 1999 and 'Business Culture and Entrepreneurship in British India, 1860-1950', *Modern Asian Studies* 34:2 (2000) pp. 333-48; Tripathi, D. (ed.), *Business and Politics in India: A Historical Perspective*, New Delhi, 1991.

[26] The Goenka family, one of the most prominent Agrawal (Marwari) families in Calcutta, acted as middlemen for Ralli Brothers after which the firm opened up its first branch office in Calcutta. Ramdutt Goenka, who had left his home in Dundlod (Rajasthan) in the early nineteenth century, managed to acquire different brokerships with Calcutta-based British companies, among

to be a legacy of the eighteenth century, when Greek and Armenian mercantile communities often worked together)[27], and Italian correspondents in Bombay, such as in the Genoese firm of Olcese & Co.[28], to name but one. It must be noted, however, that the tendency to set up a business organization based upon inter-cultural trading networks was typical of all Greek traders in India, though in the case of the Anglo-Greeks this tendency was more visible due to the magnitude of their business.

The trading networks that the Greeks established in India rested upon a set of multiple close relationships that they had forged inside their community on the basis of shared religious beliefs, language and ethnic origin. Looking closely at these networks, one may note that they were mainly based on social and cultural patterns within which 'family' attained special relevance. In the dominant role of the family as the backbone of the business organization, it is possible to recognize one of the typical traits of the entrepreneurial culture of Greek traders in India. In effect, the great majority of Greek firms in India were run by 'ethnic business families' which are, according to the effective definition provided by Gopalkrishnan R. Iyer, 'family firms for which their family identity and reputation contributes to business operations and success within their own ethnic milieu and for whom their ethnic identity helps form larger networks of credit and business support outside their own domestic environments'[29]. Greek mercantile culture, like the entrepreneurial cultures of other prominent mercantile groups, was deeply rooted in the family, from which often sprang its *raison d'être* and which provided its main source of support and stability[30]. Family ties and kinship were extremely important for the consolidation of

---

which was Ralli Brothers. The relationship between the Rallis and the Goenkas was very solid as the latter acted as brokers for the Anglo-Greek company for many decades. On the economic and commercial activities of the Goenkas and their role in Bengal's socio-political arena, see Kochanek, Stanley A., *Business and politics in India*, Berkley, London, 1974; Piramal, Gita and Herdect, Margaret, *India's Industrialists*. Volume I, Washington DC, 1986.

[27] In a letter written in January 1790 by the Armenian merchants and shroffs based in Dakka against 'the considerable remittances made in spices from the Collector of Dacca', the Greek merchants resident in the city who signed the petition were also mentioned. This letter, along with other petitions –especially those on salt remittances, in which Greek merchants always appear with Armenians– hints that the two mercantile communities were probably very close. *Bengal Commercial and Shipping Consultations*, Z/P/44, APAC, BL.

[28] Viola, A., *Italians in British India, 1860-1920. Trades, Traders and Trading Networks*, PhD Thesis, European University Institute, Florence, 2008.

[29] Gopalkrishnan, R. Iyer, 'Ethnic Business Families', in Stiles, Curt H. and Galbraith, Craig S. (eds), *op.cit.* p. 244.

[30] Colli, A., *The history of family business, 1850-2000*, Cambridge, 2003. Anderson, A. R., Sarah L. Jack, and S. Drakopoulo Dodd, 'The Role of family members in entrepreneurial networks: beyond the boundaries of family firm', in *Family Business Review*, vol. 28, no. 2, June 2005.; Dyer, W.G., and W., Handler, 'Entrepreneurship and family business: exploring the connections', in *Entrepreneurship: Theory and Practice*, vol. 19, no. 1, 1994; Rauch, J. E., 'Business and social networks in international trade', in *Journal of Economic Literature*, Vol. 39, no. 4, 2001; Stewart, J., 'Help one another, use one another: toward an anthropology of family business', in

Greek traders' business activities in the host countries in which they happened to operate.

Economic literature has too often underrated the contribution of family-run enterprises to modern economic growth. For a long time the notion of family business had a negative connotation reminiscent of economic backwardness and commercial weakness. The prevalent idea among economists was that family business, given its alleged pre-modern features, could be only the first stage in the life of the enterprise, following the start-up period, and preceding the public company phase. This approach assumed a linear evolution of business organization proceeding from less complex to more sophisticated, and thus more effective, organizational models. Less complex models, such as family firms, have been considered less evolved, and thus less successful, and as such they have usually been portrayed as backward organizational models typical of economies that are not fully mature and destined sooner or later to extinction. The influential work of Alfred Chandler, who envisaged the top management methods and procedures of post-war US firms with their fully–fledged verticalization, allowing transaction costs and other cost-ineffective processes to be minimized by internalizing them, as the future of business enterprises, has contributed substantially to such views[31]. Recent research, however, has put forward the idea that this kind of vertical evolutionary model should be re-thought in the light of the widespread dissemination and endurance of family business in myriad economic contexts far removed from each other. The re-conceptualization of the evolution of business organization's models as resultant from cultural influences rather than as a predetermined behavioural form to be followed by all economic actors, has drawn attention to the significance of the cultural context within which firms are created and evolve. Several scholars have consequently stressed the cultural sensitivity of forms of business organization, restoring the importance of culture as one of the main determinants of economic behaviour[32].

In cultural contexts within which the role of the family is overwhelming, such as the case of Greek traders, it is more often the case that the organization of economic activities internally and externally reflects the importance of the family by replicating some of its structures. Generally speaking, the structure of the family, as developed in southern European societies, is hierarchical in nature; however when the family is used as a device to establish cooperative relations with external actors in the shape of a trading network, it is capable of mitigating such a hierarchy and emphasizing horizontal rather than vertical ties. As Casson pointed out, 'the fact that the role of family is culturally-specific means that it can be utilised to support different forms of net-

---

Entrepreneurship: theory and Practice, Vol. 27, no. 4, 2003; Stark, O., *Altruism and Beyond. An Economic Analysis of Transfers and Exchange within families and groups*, Cambridge, 2005.

[31] Chandler, A., *The visible hand: the managerial revolution in American business*, Cambridge, MA, 1977.

[32] Casson, M., *Entrepreneurship and business culture*, Brookfield, 1995; Casson, M., 'Cultural Determinants of Economic Performance', in *Journal of Comparative Economics*, 17, 418-42 (1993); Casson, M., 'Entrepreneurial and business culture', in Brown, J. and Rose, Mary B. (eds), *Entrepreneurship, networks and modern business*, Manchester, 1993, pp. 30-54.

work activity'[33]. Family-run business can operate, in practice, as highly articulated forms of business management displaying a remarkable degree of flexibility, ability to negotiate and rapid response to market changes. Adaptable, resilient, and enduring family business represented a distinctive feature of the Greek traders in India. Most Greek companies active in India were in fact family-run companies, and the tendency to capitalize on resources embedded in the family was widespread among them. They actually tended to associate members of the family with the allocation of resources, power and responsibility. The coincidence between the family, and the firm undoubtedly offered an array of practical advantages. Firstly the reduction of internal transaction and agency costs; secondly, it gave them the flexibility necessary to operate in a new economic environment; thirdly, it helped convey information more rapidly. In effect, the circulation of information and knowledge was faster and more reliable within a family firm, and all the members of the family could equally benefit from the 'cultural baggage' gained by those who had travelled and worked abroad.

When approaching family business, scholars have stressed above all its flexibility and adaptability, both important requirements when operating in a host country's market. For Greek traders in India, and generally speaking for all traders of the Greek Diaspora, a family-based business organization was usually combined with a complex network of personal relationships[34]. At a time when business was still mostly dependent upon reputation and personal connections, an extensive network of personal relationships could turn out to be very useful, not to say crucial, for the success of a business enterprise. Friendships, in the broad sense of the term, were therefore another important element. It could happen that family ties and bonds of friendship mingled due to marriage strategies aiming at integrating close and reputable friends into the family. Therefore, social networks based on intermarriages underlay and strengthened trading networks.

If the tendency to operate through trading networks and the crucial role of the family in making these networks work properly and effectively were the most visible characteristics of Greek traders in India, another distinctive feature must be considered: the loose hierarchy between the home-office and the branch offices. The Indian branch offices of Greek trading companies headquartered outside India had large margins of

---

[33] Casson, M., and Cox, H., *Firms, Networks and International Business Enterprises*, Discussion Papers in International Investment & Business Studies, University of Reading Working Papers, Series B, Vol. V (1993/93), No. 167.

[34] The literature on the Greek Trade Diaspora is broad. For an initial approach see Mc Cabe, I., B., Harlaftis, G., and Pepelasis Minoglou, I. (eds), *Diaspora Entrepreneurial Networks. Four centuries of History*, Oxford, 2005; Kardasis, V., *Diaspora merchants in the Black Sea. The Greeks in Southern Russia, 1775-1865*, Lanham, 2001; Pepelasis Minoglou, I. and Louri, H., 'Diaspora Entrepreneurial Networks in the Black Sea and Greece, 1870-1917', *Journal of European Economic History*, 26 (1997), 69-104; Mandilara, A., *The Greek Business Community in Marseilles, 1816-1900: Individual and Network Strategies*, Unpublished PhD Thesis, European University Institute, Florence, 1998; Chatziioannou, M.C., *Family Strategy and Commercial Competition: The Geroussi Merchant House in the nineteenth century*, Athens, 2003 (in Greek).

freedom when it came to the local market. The freedom enjoyed by agents and offices throughout the subcontinent suggests that the business organization of these firms was in some cases even less hierarchical than the typical Greek Diaspora companies[35]. This is not surprising: the Indian market with its rules and business practices required a specialized knowledge that only the local branch offices and locally trained managers and employees could gain, master and then use for the firm's benefit. Moreover the seasonal nature of many products that characterized the Indian market made flexibility a necessary prerequisite for trading companies to work efficiently and be competitive. This explains why the vast majority of Greek firms in India were highly independent in terms of decision-making and strategies from the mother-house which was too far away to be of any help. In a market where timing was crucial, to report to the European headquarters, for instance, would have simply been a waste of time, as communication was slow and unreliable (a reply from England would have taken almost a year to reach India). Things started changing only in the second half of the nineteenth century. When London and India were linked by cable in 1868-69[36], and telegraphic services were made available, communication between the branch offices and the home-office became faster, and the latter could be quickly informed about purchases, sales, prices and market trends. But before that, managers on the spot were in the position of taking virtually every type of decision, and their power in terms of the decision-making processes and strategy planning was very high. This is why it was considered crucial to have trustworthy people as the firm's managers. From this point of view family ties between owners and agents were regarded as the best guarantee against misconduct and cheating. Trust created through enduring family ties secured trustworthiness and honesty in agents. The combination of trust, solidarity and cooperation made Greek economic and commercial activities, especially those handled by the Greek Traders Coalition[37], very successful.

Conclusions

The previous section set out a brief profile of the Greek companies in India. The profile is not exhaustive and is based on a rather limited amount of primary sources –as already pointed out the topic is dramatically under-researched. However it provides us with sufficient information to pose a set of questions about how these economic actors are to be studied. Shall we consider Greek traders in India as a Dias-

[35] Ioannides, S., and Pepelais Minoglou, I., 'Diaspora Entrepreneurship: Some Theoretical and Historical Insights from the Greek Experience', in Cassis, Y. and Pepelais Minoglou, I. (eds), *Entrepreneurship in Theory and History*, New York, 2005.

[36] Submerged telegraph cables were firstly operationalized in 1864 but due to the intensity of traffic they were ineffective and were soon replaced by new ones in 1868-69.

[37] Minoglou Pepelasis, I., 'The Greek Merchant House of the Russian Black Sea. A nineteenth century example of Traders' Coalition', in *International Journal of Maritime History*, Vol. 10, No. 1, pp. 61-104, 1998, and 'Toward a typology of Greek-Diaspora entrepreneurship', in Mc Cabe, I., B., Harlaftis, G., and Pepelasis Minoglou, I. (eds), 2005, *op.cit.*

pora community? Shall we simply focus on the developmental patterns of single firms? How should we relate the activities of big companies to those of smaller and therefore less powerful firms?

Let us start with a general consideration about the concept of Diaspora and how it should or could be applied to the Greeks in India. This paper hints that all the Greeks who left their place of origin and moved to India, settling and working there for a variable number of years, can be considered to some extent as part of a Diaspora[38]. But the concept of Diaspora in itself poses some problems (especially when used as an alternative to nation-based historical narratives) without further clarification on how it should be worked out and applied, as Chatziioannou rightly pointed out in a recent work[39]. The main problem with applying uncritically the concept of Diaspora when studying Greek traders in India is that much is lost in terms of the specific links which each trader forged within the Indian market with other traders who were not necessarily Greek. This loss would be particularly detrimental to an in-depth analysis of the commercial links that the Greeks were able to establish with Indian traders, for instance. Furthermore, aspects related to the internal and specific developmental trajectories would be undervalued or simply left out in favour of an analysis of the socio-economic dynamics within the diasporic community. Diaspora mercantile communities are too often regarded as monolithic entities. The prevailing focus on the community and links within the community which exists in many works on trade Diasporas underestimates the individual capacity to establish independent connections with culturally and ethnically different actors. Generally speaking, when contacts between different mercantile communities are explored in the framework of the Diaspora studies, the idea that this is something mostly collective is prevalent. In a nutshell, the communal logic that is undoubtedly the prime mover and the vital element of Diaspora groups is supposed to be all-embracing. Hence individual economic operators are thought of as working within a system which is often considered as able to control and determine every aspect of the economic exchange inside and outside the community. Even if this was the case for the Diaspora mercantile communities of the Early Modern period, things were certainly different in the nineteenth and early twentieth centuries, when individual merchants enjoyed greater margins of freedom within Diaspora communities, due also to changes in transport and communications and the enforcement of better legal instruments for the conduct of economic and commercial transactions.

It has been claimed that the Greek mercantile Diaspora was usually characterized by a 'high degree of homogeneity'[40] and that the Diaspora traders generally adopted

---

[38] For a definition of the Greek Diaspora see Hasiotis, I. K., 'Continuity and change in the Modern Greek Diaspora', in *Journal of Modern History*, No. 6, 1989, pp. 9-24.

[39] Chatziioannou, M. C., 'Greek Merchants in Victorian England' in Tziovas, D. (ed.), *Greek Diaspora and Migration since 1700. Society, Politics and Culture*, Farnham, 2009.

[40] Harlaftis, G., *A History of Greek-owned Shipping: the Making of an International tramp Fleet, 1830 to the Present Day*, London, 1996; id., 'Mapping the Greek maritime Diaspora', in Mc

a uniform style of business organization. However, when it comes to Greek traders in India, especially the Anglo-Greeks, it must be noted that things may have been different. The requirements of the Indian market and the specifics of each Indian region and territory –for instance, operating in Calcutta was in some ways different from working in Madras– gave rise to necessary forms of adaptation to the new environment. Forms of adaptation were not always minor, or simply the occasional side-effect of variations between the local environments in which these traders had to operate; behind any form of 'adjustment' there was often a complex process of knowledge of the local market, implying familiarization with a new business culture with all its rules and values, adoption of some of its practices, and close relations with trustworthy and competent local brokers. Although the British Empire undoubtedly smoothed the process of adaptation to the Indian economic environment for the benefit of its economic operators (and Anglo-Greek companies were among them), it is also true that to successfully handle extensive business throughout the Indian subcontinent required knowledge of and cooperation with native traders as well as a correct understanding of their ways of conducting business. This meant that strategies had to be adjusted in order to operate in the Indian market. Adjustments could be slight, amounting to occasional changes in the usual way of planning and conducting business, but they could also be profound modifications with a more lasting character. Even trading networks which represent the hallmark of Greek Diaspora traders underwent important changes in India; rules about whom to trust were changed when cooperation with Indian economic operators was deemed indispensable to finalize a business transaction, and when the access to production channels implied trust-based collaborative relations with local traders.

On the other hand, to dismiss completely the community as the main subject of exploration would be unwise. A study of Greek traders in India taken as a Diaspora group would surely emphasize similarities based upon cultural factors, ethnic bonds, and religious affiliation, as historiography on Diaspora traders usually does. An analysis of the Greeks in India as a segment of a larger Greek mercantile Diaspora would prove particularly helpful in grasping the socio-economic ties which bound them together as well as the formation and structuring of their extensive trading networks. Conversely, an approach exclusively based on the 'firm' as the main unit of analysis would allow us to explore from within how Greek companies in India operated in the local market, which links they forged with local economic operators and how they organized their business in practice. Certainly each company had its own evolutionary trajectory, and its own way of coping with the Indian market, Indian economic operators and their business practices. An exploration of the Greek traders in India as individual firms, however, would be somehow reductive, and the articulated system of close connections that these traders developed with each other would be lost while focusing on the firm's behaviour, organization and patterns of

---

Cabe, I., B., Harlaftis, G., and Pepelasis Minoglou, I. (eds), 2005, *op.cit.*; Minoglou Pepelasis, I., 'Toward a typology of Greek-Diaspora entrepreneurship', in Mc Cabe, I., B., Harlaftis, G., and Pepelasis Minoglou, I. (eds), 2005, *op.cit.*

development. Taking as point of departure the theory of the firm[41] and its applications to the study of the Greeks in India might be initially revealing –it enables us, in fact, to detect specific modes of conducting business *in loco*– but in the end this would result in a sterile exercise unable to account for socio-cultural determinants of economic performance. Moreover, business history as such does not yet seem to have achieved a broad circulation within Greek scholarship[42], and even Greek scholars who have been greatly interested, in the last three decades, in the Greek commercial Diaspora, producing many excellent works on the topic, have usually opted for a more traditional approach mainly focused on network analysis.

Perhaps a twofold line of enquiry should be taken into consideration when dealing with Greek traders in India: in effect, a line of enquiry which combines the behavioural theory of the firm with network analysis centred on the overriding role of a network-based organization in the making of the activities of Greek traders would be a convenient and balanced way to deal with them, avoiding the risk of focusing too much on one aspect at the expense of other equally important elements. Such a combined approach could be further strengthened by devoting room to inter-firm cooperation. A strand of scholarly inquiry has recently concentrated on the cooperative relations that one firm is able to construct with other firms in certain economic sectors[43]. Investigating informal mechanisms favouring cooperativeness among Greek firms in India could produce unexpectedly fruitful results.

A combined approach to the business activities of Greek firms in the Indian context would probably be able to highlight a wide range of aspects in a more balanced way. It would simultaneously detect divergences and convergences in the patterns of firms' structure and management. In doing so it would unveil crucial issues about the dynamic within the firm, without ignoring or underestimating all the non-economic factors that have marked the life and development of Greek companies in India. But the application of a combined approach to the study of Greeks in India is only the second step towards a better understanding of their business activities. The first crucial step that should be taken is a more comprehensive and exhaustive reconstruction of their businesses in India. From this point of view there is still much left to do. The data at our disposal are few and far from complete. What

---

[41] Putterman, L. (ed.), *The Economic Nature of the Firm*, Cambridge, 1996; Cyert, R. and March, J. *Behavioral Theory of the Firm*, Oxford, 1963; Kantarelis, D., *Theories of the firm*, 2nd edition, Geneva, 2007.

[42] Dritsas, M., 'Business history in Greece: the state of the art and future prospects', in Amatori, F. and Jones, G. (eds), *Business History around the world'*, Cambridge, 2003.

[43] Hite, J.M., Hesterly W.S. 'The Evolution of firm networks: From emergence to early growth of the firm', in *Strategic Management Journal*, vol. 22, No. 3 (Mar 2001), pp. 275-86; Richter, F.-J., *Strategic networks: the art of Japanese inter-firm cooperation*, London, 1999; Roessl, D., 'Family businesses and Inter-firm Cooperation', in *Family Business Review*, Vol. 18, No. 3, (Sept. 2005), pp. 204-14; Farrell, H., 'Trust and Political Economy: Institutions and the Sources of Inter-firm Cooperation', in *Comparative Political Studies*, Vol. 38, No. 5, (Jun. 2005), pp. 459-83.

seems particularly urgent is to enhance our knowledge of the activities of Ottoman Greeks in India and their links with the Ottoman Empire on the one hand, and with Indian native traders on the other. Secondly, attention must be drawn to the social interaction within the Greek mercantile communities in Calcutta and Bombay, where the great majority of Greeks resided, in order to fathom how forms of sociability were constructed and to what extent they influenced the conduct of economic and commercial activities on the spot. This is probably a crucial point, and perhaps the most engaging one, but it would require a great deal of work in many different archives and the gathering of a substantial amount of primary sources. The recovery and investigation of first-hand documents represents, in fact, the first important step necessary to proceed to a thorough analysis of the economic and commercial activities of the Greeks in India. Collecting sources of Greek firms in India could also provide new and interesting material for those who work on Greek economic and trading activities worldwide, offering new stimuli and ideas about how to approach and investigate them.

Aliye F. Mataracı

FROM ANATOLIA TO MANCHESTER VIA ISTANBUL: THE COMPLEX NATURE OF AN OTTOMAN COMMERCIAL NETWORK ON THE EVE OF WORLD WAR I[1]

Introduction

This article provides a 1914 snapshot of an Ottoman commercial network which evolved around three Muslim brothers, namely Mataracızâde; working as trans-regional import and export commission agents at the end of the Ottoman Empire. They were descendants of Mataracızâde Hajji Ahmed Efendi (1811/12-1925), who was a prominent local merchant involved in the yarn trade from Istanbul to Rize, the family home town[2]. The eldest brother, Ali (1883/84-1941) was based in Rize, while the middle brother, İlyas (1889/90-1921), was based in Istanbul. Their youngest sibling, Cemil (1895/96-1917) was barely eighteen years old when he was sent to Manchester and through him, the brothers imported textiles from Manchester to Istanbul and Sebastopol. The three brothers also purchased merchandise from businesses in Istanbul and sold it to traders in the provinces of the Empire. They mostly traded in manufactured goods from centre to periphery, as

---

[1] A first version of this article was presented at the International Conference in Economic and Social History, December, 2008 under the title 'Reading Social Profile and Economic Standing of a Muslim Merchant Network through Business Correspondence'. I am grateful to the organizers of the conference, Professor Gelina Harlaftis and Socrates D. Petmezas, not only for their invitation but also for their wonderful hospitality during hard times in Greece. I am grateful to Professor Maria-Christina Chatziioannou for her companionship and for providing me with a base during my visit. This work is also a part of PhD thesis, 'Trading in the Shadow of Wars: Commercial Collection of a late Ottoman Muslim Merchant House', submitted to the Department of History, Boğaziçi University. I am grateful to my supervisor Professor Edhem Eldem for all his support and encouragement. I am also thankful to Professor Molly Greene for her support and insightful comments on my work.

[2] Mataracızâde Hajji Ahmed Efendi was one of the three sons of Hajji Mehmed Mataracı. Hajji Ahmed Efendi and his brother Hajji Mustafa Efendi were recorded as first degree in terms of wealth, land and honour among the prominent local families of the eastern Black Sea region in an inventory prepared by the Governor of Trabzon, Sırrı Pasha. The inventory involves the names of leading families and people of the region in terms of seniority, honour, land and wealth. Ayhan Yüksel, 'Trabzon Valisi Sırrı Paşa'nın Bir Raporuna Göre Doğu Karadeniz'in Önde Gelen Aileleri (1880)', in *Doğu Karadeniz Araştırmaları* (İstanbul: Kitabevi, 2005). Most of the collaborators from the eastern Black Sea appeared among the local families listed in the inventory.

well as in food and raw materials from periphery to centre. However, their trade also reached beyond the boundaries of the Ottoman world. Moreover, in addition to their established trade business, they were sufficiently ambitious to launch new lines of business such as warehousing and shipping. They even explored such opportunities as exporting hazelnuts to the United States or importing gas and sugar from Romania after the beginning of World War I.

This work, beginning with a brief description of the business composition, ethno-religious profile and geographical distribution of the commercial parties engaged in business with the brothers, is primarily based on the information provided by the available commercial collection of the Mataracızâde merchant house, which covers a period of approximately seven months in 1914, from 28 March to 25 November, a month after the Ottoman Empire entered World War I. This collection consists of 355 pages including 312 commercial letters, 32 invoices and seven pages of debt registers. All the correspondence is about their trade business, including the letters exchanged between the brothers, with scarcely any references to family issues. The rest consists of letters written to merchants in various regions within the Ottoman, Russian and British Empires. Urban directories and secondary literature are also exploited in this work to contextualize the information provided by the collection.

Due to the nature of the source from which the commercial network is derived, the focus of the network is the Mataracızâde brothers. Hence, all relations and factual information about the network should be considered as narrated from their particular point of view. Within the boundaries of this study, the term network is used to refer to all parties with whom the brothers had commercial transactions or contacts. They appear either as a correspondent, or just as a name referred to within the correspondence. Each party that appears as involved in some form of commercial activity with the Mataracızâde brothers is referred to, interchangeably, as a collaborator or a commercial/business partner. Collaborators within the network may be individual merchants or family businesses consisting of partnerships among family members (either siblings or father and son(s)) or partnerships of two or more merchants from different families.

Collaborators are grouped under three main categories according to their location: the provinces, Istanbul and Manchester. As the majority of the letters within the collection were addressed to correspondents located in various provinces, mostly within the boundaries of the Ottoman Empire, the collection provides more information on the profile of the provincial branch than any other. Hence, the information in the collection regarding collaborators in the immediate proximity of the brothers located in Istanbul and in Manchester is limited compared to those in the provinces. In view of the limited data on the other branches, the analysis of the network that evolved around the Mataracızâde brothers focuses on the provincial category.

The second part of the paper places this network in a broader context. Urban commercial directories published in the Ottoman Empire, specifically the *Annuaire Oriental*, are the main sources that have been exploited to create the data necessary

to explore the brothers' immediate business environment both in the provinces and in Istanbul[3]. These directories, which mainly contain data regarding business activity in Istanbul and the provinces, can be thought of as the 'yellow pages' of the second half of the nineteenth and first half of the twentieth centuries[4]. As regards their content, they are quite significant sources for business history. They were prepared for the promotion of commercial activities actualized in and around trade centres of the Ottoman Empire and the Turkish Republic to both local and foreign entrepreneurs. They are significant sources, especially for micro-studies of economic, commercial and social life in Turkey from the 1850s until the 1940s[5].

The *Annuaire Oriental* provides the richest data regarding the provinces of the Ottoman Empire for the period covered. The provincial data consists of various categories of prominent professions and the names of major figures engaging in these trades in the provinces and provincial towns covered. The Istanbul data, which is more detailed, provides three different kinds of data regarding business activities: an alphabetical list of all the businesses with their addresses, a detailed list of professionals and traders regrouped under professional categories, and a list of the streets and hans of the three main business districts of the city –Galata, Pera and Stamboul– with the addresses of all businesses and residents. Generally speaking, the *Annuaire Oriental* tended to include the most prominent figures of their professions. The present work also utilizes it to check the prominence of the collaborators in the brothers' network and their inclusion is considered as the affirmation.

The data collected from the provincial and Istanbul sections of the *Annuaire Oriental* is utilized to understand the ethno-religious profile of the three brothers' business environment at that time. In order to accomplish this, the category of ethno-

---

[3] I am grateful to my supervisor Professor Edhem Eldem for not only suggesting *Annuaire Oriental* for the creation of the data for a broader picture but also for the generous offer of his broad knowledge, time and patience regarding its specifics. *Annuaire Oriental (Ancien Indicateur Oriental) Du Commerce, De L'industrie, De L'administration Et De La Magistrature : Turquie, Russie, Grèce, Roumanie, Serbie, Bulgarie, 1893-1894*, (Constantinople: Cervati Frères & Cie, 1894); *Annuaire Oriental Du Commerce De L'industrie, De L'administration Et De La Magistrature*, 20me Edition (ed. R. Cesar Cervati, 1904); *Annuaire Oriental* (London: The Annuaire Oriental & Printing Company, 1909); *Annuaire Oriental: Commerce, Industrie, Administration, Magistrature De L'orient*, (Constantinople: The Annuaire Oriental Ltd., 1914).

[4] I am grateful to Ottoman Bank Archives and Research Center for providing a rich collection of *Annuaire Oriental*. I am also grateful to Lorans Tanatar-Baruh, scientific manager of the Center, and librarians for their generous support and always warm welcome.

[5] Among works which exploited *Annuaire Oriental* data as one of their primary sources are Edhem Eldem, 'Nostaljiden Arındırılmış Bir Bakış. Galata'nın Etnik Yapısı', *İstanbul, Üç Aylık Dergi*, no. 1 (1992); ibid; Lorans Tanatar-Baruh, 'At the Turn of the Century, Textile Dealers in an International Port City, Istanbul', *Boğaziçi Journal* 11, no. 1-2 (1997): 239-40; Edhem Eldem, 'Istanbul 1903-1918: A Quantitative Analysis of a Bourgeoisie', *Boğaziçi Journal* 11, no. 1-2 (1997); Ayhan Aktar, 'Şark Ticaret Yıllıkları'nda "Sarı Sayfalar": İstanbul'da Meslekler Ve İktisadi Faaliyetler Hakkında Bazı Gözlemler, 1868-1938', in *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler Ve Ekonomik Dönüşüm* (İstanbul: İletişim, 2006).

religious identity, absent in the original data, is added to test its significance for the three brothers' decisions as to whom to trade with[6]. As far as the Manchester branch is concerned, the correspondence between İlyas, the middle brother in Istanbul, and Cemil, the younger brother in Manchester, and secondary literature on Manchester are utilized as the major sources of information.

A snapshot of the provincial branch of the Mataracızâde network

In order to provide a snapshot of the provincial branch, all 63 correspondents located in various provinces are analyzed according to their business type (the affiliation of the commercial parties), ethno-religious characteristics and locations[7]. The three main categories explained above, namely individual merchants, family businesses and partnerships are used to analyze the make-up of the businesses in the provincial network. This is followed by the ethno-religious profile, subdivided into the categories of Armenian, Christian-Arab, Greek, Jewish and Muslim. In terms of the geographical distribution of correspondents, the destination of letters, at the minimal level of either a district or a city, is considered as their place of residence.

Business type

Among the 63 collaborators based in the provinces, only three were Mataracızâde family members, the total number of family members in the whole network being five. These numbers show that the network did not evolve around kinship. On the contrary, it mostly consisted of third parties, most of whom were individual merchants (see Figure 1)[8]. Hence, the network consisting of the commercial letter correspondents appears as individual merchant dominated, rather than concentrated on family businesses, which is generally taken to be the dominant model for commercial networks. This specific case therefore challenges the dominant assumption in current literature on commercial networks about the family-concentrated character of commercial houses regardless of their ethno-religious characteristics[9].

---

[6] The ethno-religious categories introduced into the data are Armenian (A), Greek (G), Jewish (J), Muslim (M), Christian Arab (CA), Foreigner (F) and Levantine (L). As these categories are attributed according to educated guesses based on names, there is always room for mistakes. The Foreigner and Levantine categories in particular are highly problematic as it is hard to determine which names fall into which category. Nevertheless, we expect the mistakes to cancel out in high numbers.

[7] The only institution within the provincial data, Adapazarı Muslim Commercial Bank, is excluded for standardization of data.

[8] Though they appear as individual merchants within the available commercial collection, they may turn out to be family businesses with only one member mentioned in the correspondence.

[9] Gelina Harlaftis, 'Mediterranean Entrepreneurial Diaspora Networks During the Long Nineteenth Century', in *Competing Networks: Greek and Other Commercial Houses* (University of

Figure 1
Distribution of collaborators by business type

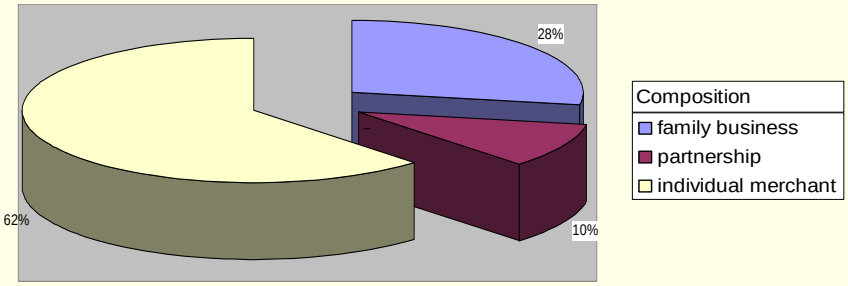

Ethno-religious profile

When we look at the distribution of collaborators in the provinces according to their ethno-religious characteristics (see Table 1), there is no doubt about the dominant ethno-religious identity of 83% of the network: Muslim. Although non-Muslim traders form only a minority, they do appear under a variety of ethno-religious categories: Greek, Armenian, Christian-Arab and Jewish. Among all non-Muslim collaborators, Greeks appear to have been the major ethno-religious group.

Table 1
Ethno-religious distribution of collaborators

Ethno-religious characteristics	*Number of collaborators*
Muslim	52
Greek	5
Christian-Arab	3
Armenian	2
Jewish	1
Total	63

Geographical distribution

Collaborators within the network were based in various districts or cities including seventeen coastal locations, fifteen of which were ports on the Black Sea, in Anatolia and in the Arab provinces, and eleven landlocked towns. Based on the geographical destinations of the letters and the toponyms mentioned in them, the outer limits of

Haifa, 2006). I am grateful to Professor Gelina Harlaftis for a lively discussion on business composition of collaborators within the network under scrutiny.

the network can be drawn as Manchester to the west, the Crimea to the north, Erzurum to the east, and Tunisia to the south of the capital. The geographical distribution of the commercial partners of the Mataracızâde merchant house immediately reveals that this was a maritime trans-regional network covering several ports and hinterland locations. Table 2 shows the list of ports and hinterland locations in the provincial branch, including the number of collaborators at each of these locations (see also the map[10] in Appendix I).

Table 2
Geographical distribution of collaborators

Region	*Coast*	*Number of collaborators*	*Hinterland*	*Number of collaborators*
Black Sea	Bafra	1	Keskim	3
	Samsun	1	Çorum	1
	Ünye	1		
	Giresun	2		
	Trabzon	3		
	Of	1		
	Rize	21		
	Atina	8		
	Batumi	1		
Marmara	Bandırma	1	Adapazarı	1
	İzmit	3		
Aegean	İzmir	1		
Mediterranean	Adana	1	Isparta	1
	Alexandretta	1	Damascus	1
	Tunisia	1	Aleppo	1
	Tripoli	1	Baghdad	2
	Jaffa	1		
Eastern Anatolia			Gürün	1
			Erzurum	2
			Malatya	1

The business partners of the Mataracızâde brothers were clearly concentrated on the Black Sea: 43 out of 63, or more than two-thirds of all the collaborators, were located in eleven different locations in the Black Sea region, including the coast and the hinterland. Thirty-three of them, more than half, were based in the eastern Black Sea. The concentration of ports and the collaborators in the Black Sea region

[10] I am grateful to my colleague Sinan Çetin for drawing the map.

in general and the eastern Black Sea in particular, leave no doubt about the centre of gravity of the network: the eastern Black Sea, where exactly one-third of the collaborators (21) were mostly established in the family home town of the three brothers, Rize. The number of collaborators in Rize was 21. Taking into consideration the fact that the collaborators based in Erzurum, Batumi, İzmit and Baghdad –seven in all– were also originally from Rize, the focus of this concentration shifts from collaborators within a geographical proximity to their fellow countrymen or collaborators they knew personally.

Table 3, which gives the ethno-religious distribution of collaborators by province, shows that all the collaborators of the major non-Muslim ethno-religious category, the Greeks, were based in the family home town of the Mataracızâde brothers, Rize. Hence the majority of the non-Muslim merchants with whom the brothers had trade relations within the provincial branch were Greeks from their home town: in other words, people whom they personally knew. Hence, familiarity overcomes not only the geographical divide but also the religious one.

Table 3
Ethno-religious distribution of collaborators by location

Region	*Location*	*Ethno-religious characteristics*	*Number of collaborators*
Black Sea	Bafra	Muslim	1
	Samsun	Armenian	1
	Ünye	Muslim	1
	Giresun	Muslim	2
	Trabzon	Muslim	3
	Of	Muslim	1
	Rize	Muslim	17
	Rize	Greek	4
	Atina	Muslim	7
	Atina	Greek	1
	Batumi	Muslim	1
	Keskim	Muslim	3
	Çorum	Muslim	1
Marmara	Bandırma	Muslim	1
	İzmit	Muslim	3
	Adapazarı	Muslim	1
Aegean	İzmir	Muslim	1
Mediterranean	Adana	Muslim	1

Region	*Location*	*Ethno-religious characteristics*	*Number of collaborators*
	Alexandretta	Armenian	1
	Tunisia	Muslim	1
	Tripoli	Christian-Arab	1
	Jaffa	Jewish	1
	Isparta	Muslim	1
	Damascus	Christian-Arab	1
	Aleppo	Christian-Arab	1
	Baghdad	Muslim	2
East Anatolia	Gürün	Muslim	1
	Erzurum	Muslim	2
	Malatya	Muslim	1

Table 3 also shows that beyond their immediate environment, the brothers preferred to work with a limited number of collaborators; when it came to closer locations, however, they did not feel the need to limit the number of collaborators, as they knew them personally and were able to reach them in case of need. The rationale behind this is revealed in one of the letters where İlyas, the middle brother in Istanbul, advises his younger brother in Manchester, Cemil, how to establish new business contacts.

<quote>...In case a letter is written to a region, it should be written to one or at most two people. It would be tactless to write to a number. For example, in Erzurum, only Narmanlızâde is enough, maybe one more person, but there is no need for more. One should do business with one or at most two people in a region, more is no good my brother. May it be for the best. Amen. (Letter dated 31 March 1914) </quote>

Based on the analysis above underlining the significance of familiarity, we do not expect the brothers to reach out to complete strangers, but the motive behind contacting one or two still requires further explanation. Possible explanations may be related to control of market information or hidden in the phrase 'tactless' which still requires further investigation.

The immediate business environment of the Mataracızâde brothers
Provincial branch

This section analyzes the ethno-religious distribution by profession in districts where collaborators of the provincial network were active, using data in the *Provinces de l'Empire Ottoman avec les Divisions Administratives, Populations, Renseignements, Adresses, etc.* (Provinces of the Ottoman Empire with their Administrative Divisions, Populations, Information, Addresses, etc.) section of *Annuaire Oriental* dated 1914. The data consist of various categories of prominent professions and the names of

major figures engaged in these trades in the provinces and provincial towns covered. In collection of the data, the district is used as the main unit of administration. Professions searched under each district mainly consist of the prominent ones within the brothers' network, namely 'traders', 'traders of textiles and manufactured goods' and 'commission agents'. Nevertheless, they may vary according to the areas of specialization of collaborator(s) in a particular district. Names listed under related professions in each district where business partners of the Mataracızâde brothers were located are listed[11] and the category of ethno-religious character, which is absent from the original data, is introduced to understand the ethno-religious profile of the current business environment of the brothers and their partners in the provinces. Although the data under scrutiny is quite limited for the purposes of generalization, it still displays a number of tendencies.

Table 4 shows the distribution of districts according to the ethno-religious identity of collaborators and the dominant ethno-religious identity within their areas of specialization in a particular district. According to areas of specialization under scrutiny, six of the nineteen districts –Adana, Adapazarı, Bafra, Erzurum, Gürün and İzmit– appear as Armenian-dominated and Ünye as both Armenian- and Muslim-dominated. Among the districts on the Black Sea, Giresun, Samsun and Trabzon appear as Greek-dominated, whereas Rize appears as Muslim-dominated and Atina[12] as both Muslim- and Greek-dominated. Three districts, Aleppo, Alexandretta and Tripoli, appear as Christian-Arab-dominated. Meanwhile, Jaffa and Smyrna were dominated by foreigners, Baghdad appears as the only district dominated by Jews and Malatya as the only one by Muslims. The overall dominant ethno-religious categories among the districts within the brothers' provincial branch are Armenian followed by Greek.

Table 4
Distribution of districts according to the ethno-religious identity of collaborators and the dominant ethno-religious identity within their areas of specialization

District	*Ethno-religious identity of collaborator(s)*	*Dominant ethno-religious identity within the specialization areas of collaborators*
Adana	Muslim	Armenian
Adapazarı	Muslim	Armenian
Bafra	Muslim	Armenian
Erzurum	Muslim	Armenian
Gürün	Muslim	Armenian

[11] Companies are excluded.
[12] Atina is the former name of the Pazar district of Rize.

District	*Ethno-religious identity of collaborator(s)*	*Dominant ethno-religious identity within the specialization areas of collaborators*
İzmit	Muslim	Armenian
Ünye	Muslim	Armenian/Muslim
Giresun	Muslim	Greek
Samsun	Armenian	Greek
Trabzon	Muslim	Greek
Atina	Muslim/Greek	Muslim/Greek
Aleppo	Christian-Arab	Christian-Arab
Alexandretta	Armenian	Christian-Arab
Tripoli	Christian-Arab	Christian-Arab
İzmir	Muslim	Foreigner
Jaffa	Jewish	Foreigner
Rize	Muslim/Greek	Muslim
Malatya	Muslim	Muslim
Baghdad	Muslim	Jewish

The analysis above will be utilized to check the significance of ethno-religious characteristics in the brothers' choice of collaborators within a particular district. Did the brothers' commercial contact(s) within a district reflect the ethno-religious character dominant in that particular district? The answer to this question mostly appears to be negative, with the exception of the districts of Atina, Aleppo, Tripoli and Malatya, as shown in Table 4. Taking the Gürün case as an example for Armenian-dominated districts, among nineteen 'shawl merchants and cotton and woollen yarn importers' listed in Gürün section, the only Muslim was a certain Avundukzâde Mehmed Efendi, the rest being Armenian. Although the numbers show Armenian domination over the shawl and yarn market, the brothers were trying to collaborate with a particular Muslim (see Appendix II). Hence, the Gürün case, in line with the other Armenian-dominated cases above, provides the assumption that the brothers' preference was for Muslims.

Nevertheless, Christian-Arab- and Jewish-dominated districts suggest the opposite. When we look at the Aleppo case, we see that among the twenty merchants of Aleppo fabrics, only one was Muslim, the rest being Christian-Arabs. Nevertheless, the brothers were in collaboration with one of the Christians, a certain Necib Basil Behna Efendi. They had a solid commercial relationship with this particular merchant, who encouraged them to launch the manufacturing of Trabzon linen thanks to a putting out system in Rize. Even the contradictory cases of Gürün and Aleppo are enough to explain the complexity and contextual nature of the decision on whom to collaborate with.

The ethno-religious categories of Muslim and Greek, which appear as the most prominent in the Black Sea district, as explained above, were also representative of the

ethno-religious character of the provincial branch of the brothers' network. Muslims appear as the majority in the commercial life of Rize, a feature not shared with other districts except Malatya. Despite the limitations of the data under scrutiny, the appearance of Muslim character either as a minority or as not represented at all among the districts within the brothers' network provides an example in contradiction of the apparent domination of the Muslim merchants in the domestic trade <quote>

...Nonetheless, Muslim merchants still [in the early twentieth century] dominated the trade of interior towns and often between the interior and the port cities on the coast. That is, for all the changes in the international merchant community, it seems that Ottoman Muslims controlled most of the domestic trade, plus much of the commerce in international goods once these had passed into the Ottoman economy from abroad.[13]</quote>

Rize and Malatya, as counter cases, raise the immediate question of the reason for the prominence of Muslim merchants there. The immediate answer for the Rize case appears to relate to its location and topography: due to lack of agriculture, trade was the sole means of subsistence in the region.[14] Its borderland location in terms of nation-state and maritime connections were useful for commercial transactions with the Russian territory in particular, and with the Black Sea in general. It was the actual prominence of Muslims within the population of Rize in general[15] and in commerce in particular, rather than a deliberate preference that was reflected in the ethno-religious character of the provincial branch.

The Istanbul branch

Given the limited nature of the information available on the brothers' collaborators in Istanbul, the data offered by *Annuaire Oriental* is invaluable in terms of understanding their immediate commercial environment. In order to understand the ethno-religious distribution within the brothers' areas of specialization, namely 'manufactures' (textiles and manufactured goods) and '*commissionnaires*' (commission agents)[16], names and quarters, i.e., Pera (P), Galata (G) and Stamboul (S) listed under these categories in the

[13] Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922*, 2nd ed., New Approaches to European History (Cambridge, UK; New York: Cambrige University Press, 2005), pp.129-30.

[14] Aliye F. Mataracı, 'Family Stories: Constructing a Family Narrative' (Boğaziçi University, 2001), 13-4. I am grateful to my Master's thesis supervisor Professor Nükhet Sirman for introducing 'family' as a unit of analysis into my academic career and life as well.

[15] According to the figures provided by Sakin in his work on the ethnic structure of the Ottoman Empire in 1914, the ethnic distribution within the total population of 123,567 in the central district of Rize was as follows: 122,055 Muslims, 1,507 Greeks and 5 Armenians. These figures were based on the demographic statistics of the Ottoman Empire in 1914 published in the booklet entitled *Memâlik-I Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiki*, (Dersaadet: Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Müdiriyeti Yay., 1336). Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı Ve 1914 Nüfusu* (İstanbul: Ekim Yayınları, 2008),p. 227.

[16] The '*commissionnaires*' (commission agents) category also includes all the listings under the category '*négociants-commissionnaires*' (traders-commission agents) in *Annuaire Oriental* of 1914.

Professions des commerçants et industriels de la ville de Constantinople (Commercial and industrial professions in Istanbul) section of the *Annuaire Oriental* dated 1894, 1904, 1909 and 1914 have been collected and the absent category of ethno-religious character has again been added. In order to understand the ethno-religious distribution around the brothers' workplace, data listed under two different sections of Istanbul have been utilized: *Addresses des Rues de Stamboul* (Addresses of the Streets of Istanbul) and *Addresses des Hans de Stamboul* (Addresses of the Hans of Istanbul).

Ethno-religious distribution according to profession

The analysis of the entries listed under the profession 'commission agents' immediately tells us that there was an immense increase in their overall number in Istanbul at the turn of the century –from 116 in 1894 to 536 in 1904 and eventually 1,027 in 1914. They appear densely populated in the Stamboul quarter of Istanbul, which basically covers the Eminönü area in which the brothers' office were located. Stamboul quarter displays a 7% increase in its share from 65% in 1894 to 72% in 1914, balanced by an 8% decrease in the share of Galata. These figures show that the enormous increase in the number of commission agents (almost ten fold) between 1894 and 1914 was accommodated by Stamboul quarter rather than Galata (see Appendix III).

One would expect the positive atmosphere following the constitutional revolution of the Young Turks and their economic policies promoting Muslim entrepreneurs to increase the Muslim share in the total population of commission agents in Istanbul in 1914[17]. After all, İlyas' move to Istanbul in 1908 is evidence in support of this argument. The following analyses, despite the limitations of the data, will provide sampler tests in respect of the areas of specialization of commission agents and traders of textiles and manufactured goods to examine the validity of the 'high' expectations created for the Muslims by the National Economy discourse.

The Balkan Wars signal the collapse of the Ottoman Empire in Turkish historiography. The loss of the remaining Balkan territories is equated with the loss of the economic power and social capital of the empire. Viewed as a rehearsal or prelude of World War I for Turks[18], the Balkan Wars are regarded as the end of the ideology of Ottomanism. In the aftermath of the Balkan Wars, the Committee of Union and Progress (CUP) started promoting the rising ideology of Turkish nationalism instead. CUP leadership, inspired by European nationalism and bourgeois liberal experiences,

[17] Eldem is the first in literature to raise a temptation to test the validity of the argument of the growth of a Muslim bourgeoisie after 1908 by suggesting a comparison of the growth rates for each community between the periods 1903-1908 and 1909-1913, based on his data compiled from 6,000 personal cards relating to the customers of the Ottoman Bank and cross-referenced through the *Annuaire Oriental* dated 1914. Eldem, 'Istanbul 1903-1918: A Quantitative Analysis of a Bourgeoisie', footnote 60, p. 96.

[18] Zafer Toprak, 'Cihan Harbi'nin Provası Balkan Harbi', *Toplumsal Tarih* 104 (2002). Richard C. Hall, *The Balkan Wars, 1912-1913 : Prelude to the First World War*, Warfare and History (London ; New York: Routledge, 2000).

intended to take the necessary steps for the creation of a national Turkish bourgeoisie. The ideological framework of the National Economy movement put forward two major political and economic agendas: first, encouraging Muslim Turkish subjects to engage in business, and second, boycotting the businesses of non-Muslim subjects. The general assumption based on this narrative would be that, overall, the number of Muslim commercial subjects after 1908 increased. The analysis below will test this argument for commission agents in Istanbul at the turn of the century.

Foreigners, who constituted 54% of the commission agents in Istanbul in 1894, were replaced as the dominant category by Armenians (36%) in 1904, and then by Greeks (31%) in 1914 (see Appendix IV). 1904 data shows the addition of the Muslim category (absent from the 1894 data) with a share of 6%, and the overall increase in the share of Armenians (from 17% to 36%), Greeks (from 15% to 22%) and Jews (from 12% to 16%) with a compensating decrease in the share of foreigners from 54% to 18% (see Appendix IV, Figure 6). In a Greek-dominated population of commission agents (31%), with foreigners in second place (24%) in 1914, Muslims increased their share up to 9% (see Figure 7). The 3% increase in Muslim share between 1904 and 1914 not only fails to be representative of the overall increase in the number of commission agents but also renders commission agency ineligible as an area of commercial specialization for the argued 'boom' in Muslim entrepreneurship after 1908. What is also significant in the 1914 distribution is the increase in exemplary partnerships between different ethno-religious groups, such as the partnership of a Greek and an Armenian or a Muslim and an Armenian. Although these partnerships are very few in number, the ethno-religious variety among the partners is worth noting (see Appendix IV, Figure 7).

The analysis of names listed in the category 'textiles and manufactured goods' indicates a fall in the total number of traders in this category between 1894 and 1909 (from 377 to 279), which was followed by a slight increase up to 313 in 1914. This is partially covered by the increase in the number of Muslims (36) which had remained at exactly the same number (21) between 1894 and 1909, once again failing to meet the expected increase in the Muslim entrepreneurial population. Over 90% of the merchants dealing with textiles and manufactured goods were located in Stamboul, the dominant ethno-religious category being Armenians followed by Greeks in all decades (see Appendix V). Although Greeks appear as the most prominent figures in the textile sector between 1880 and 1912 in Tanatar-Baruh's study of textile merchants in Istanbul[19], this analysis points to significant Armenian domination within a particular area of specialization directly related to the textile sector between 1894 and 1914 and hence, another instance of Armenian domination in the Ottoman cotton market, this time in its Istanbul branch, in addition to their dominance in the provinces to which allusion has already been made.

[19] Tanatar-Baruh, 'At the Turn of the Century, Textile Dealers in an International Port City, Istanbul'.

Ethno-religious distribution according to workplace

In order to understand the ethno-religious distribution within the brothers' immediate work environment, data listed under two different sections of *Annuaire Oriental* dated 1894, 1904 and 1914 have been utilized: ii)names and specializations listed under Çakmakcılar Yokuşu, which is the street of the han in which the brothers' Istanbul office was based, in the *Addresses des Rues de Stamboul* (Addresses of the Streets of Istanbul) section, and ii)names and specializations listed under the hans located on Çakmakcılar Yokuşu[20] in the *Addresses des Hans de Stamboul* (Addresess of the Hans of Istanbul) section. The analysis of the brothers' immediate commercial environment is based on the data created by merging the data listed under both sections. This data, consisting of the house numbers, names and specialization of each workplace[21] on Çakmakcılar Yokuşu, can provide us with the total number of workplaces, their distribution according to sectors and –through the addition of the absent category of ethno-religious characteristics– their ethno-religious distribution on this particular street. The analysis will be based on Çakmakcılar Yokuşu in general and the two big hans of the street, Büyük Yeni Han, the han in which the brothers' Istanbul office was located[22], and Valide Han, in particular.

The ethno-religious distribution of workplaces on Çakmakcılar Yokuşu shows a slight but consistent increase in Armenian domination, reaching 50% in 1914. The share of the second prominent ethno-religious category, Muslims, falls to 28% in 1914, after a gradual increase up to 33% in 1904 (see Appendix VI). The share of the third prominent category among the workplaces on Çakmakcılar Yokuşu, that of the Greeks, was in constant decline from 22% in 1894 to 14% in 1914 (see Appendix VI). The decline in the number of Muslim as well as Greek workplaces, which might be related to their forced migration during the Balkan Wars, appears to be compensated for by the relative increase in the number of Armenians. Hence, in this analysis, the absent Greeks seem to be replaced by Armenians rather than Muslims in 1914, challenging once again the general expectations created by the National Economy discourse.

---

[20] Hans located on Çakmakçılar Yokuşu in 1914 were Agop Muradyan, Agopyan, Boncukcu, Büyük Yeni, Caferi, Valide and Zümbüllü.

[21] The unit of analysis is workplace. Each entry starting with a house number, followed by name and specialization, is taken as representing a workplace. Exceptional cases are: i) two entries with the same door number but different names and specializations are considered as different workplaces, and ii) two entries with more than one house number but same name and profession are considered as the same workplace within the boundaries of this work.

[22] The brothers' Istanbul office appears under İlyas' name, in Büyük Yeni Han, number 38, under the profession manufactures in *Annuaire Oriental* dated 1913 and 1914. In 1921, it appears under their second name and this time in Kuru Kahveci Han, number 27, under the title *négociants-commissionnaires*. In *Le Guide Sam* dated 1928, another directory covering businesses in the Orient, it appears under Ali's name on Hamidiye Street, number 47, under the section *Addresses Utiles à Constantinople* (Useful Addresses in Istanbul). *Annuaire De L'orient. Le Guide Sam. France, Italie, Turquie, Egypte, Grece, Bulgarie, Palestine.*, 8eme edition ed. (1928), 103.

All the hans on Çakmakcılar Yokuşu appear as Armenian-dominated over the three decades covered by the data with the sole exception of Valide Han with over 80% Muslim presence, reaching 92% in 1914[23]. The share of the second prominent category, Greek, after a gradual decrease from 10% to 7% between 1894 and 1904, drops to 2% in 1914 (see Appendix VII). The other largest han on Çakmakcılar Yokuşu, Büyük Yeni Han, which was also the han of the brothers, presents over 50% Armenian domination between 1894 and 1904 and this reaches 64% in 1914 (see Appendix VIII). The increase in the Armenian population of the han is once again balanced by the decrease in its Greek share, from 20 in 1894 to 8% in 1914 (see Appendix VIII). Hence, what we see is another instance of Armenian replacement of the departing Greeks, while the Muslim population remains almost stable (around 8% to 10%) over the three decades under scrutiny.

Based on the analyses above regarding the ethno-religious profile of the brothers' immediate commercial environment in Istanbul in terms of areas of specialization and workplace, we can conclude that they were surviving in a non-Muslim environment and in line with their domination of the market, they were mostly collaborating with Armenian parties followed by Greeks. The decision of whom to collaborate with seems to be determined by the specifics of each context, as also appeared to be the case in the provincial branch. The following section, mostly based on the information provided in the correspondence between İlyas and Cemil and secondary literature on Manchester, will provide a general profile of the immediate commercial environment of the youngest brother in Manchester.

Manchester branch

İlyas' letters to his younger brother Cemil are a rich resource on his business environment in Manchester. It is clear from İlyas' comments that it had not been long since Cemil had moved to Manchester, where he would stay till after the beginning of World War I. According to the narrative of Hasan Mataracı, son of İlyas, it was an Armenian quarantine officer who brought Cemil to Manchester and helped him settle there[24]. We learn from İlyas' correspondence that Cemil stayed with a family in Manchester. A letter in French signed by İlyas and sent to the Istanbul branch of Papayannis and Company, a major shipping company of the Papayannis family from Smyrna developed from its base in Liverpool and specializing in sea transport in the Eastern Mediterranean[25], regarding the forwarding of the merchandise Cemil

[23] Valide Han used to be the home of Iranian merchants during the nineteenth century. It still has the Iranien *masjid* in the middle, which used to be one of the centres for Shi'ism in Istanbul. Thierry Zarcone, 'La Situation Du Chi'isme À Istanbul Au Xixe Et Au Début Du Xxe Siècle', in *Les Iraniens D'istanbul*, ed. Th. Zarcone et F. Zarinebaf-Shahr (1993).

[24] Aliye F. Mataracı, *Trade Letters as Instances of Economy, Ideology and Subjectivity* (Istanbul: Ottoman Bank Archive and Research Centre, 2005), pp. 10-11.

[25] Gelina Harlaftis, Manos Charitatos and Helen Beneki, *Ploto: Greek Shipowners from the Late 18th Century to the Eve of World War I*, (Athens: Hellenic Literary and Historic Archive, 2003), p. 325.

sent from Manchester to Istanbul to Rize, provides the name of the Manchester branch, Djemil Mataradjizâde Son & Co[26]. He was not able to open an office during his stay in Manchester and used the office of one of the Muslims in Manchester as his contact address. İlyas insisted that Cemil learnt English as it was the main tool to facilitate his integration into business circles in Manchester.

<quote> *Language* God willing you will have learnt how to read and write. Do not give up on reading and writing. In your spare time, you should learn how to read and write[27].</quote>

The tone of the letters İlyas wrote to his younger brother reveals Cemil's solitude in Manchester. His expectations of help and guidance regarding business from his immediate environment were obviously not being fulfilled. İlyas, acting as a mentor, tried to provide the necessary help and guidance from Istanbul through his letters. As a response to Cemil's complaints about the difficulties of acquiring business know-how in Manchester, İlyas, unsurprised at the hardships of a competitive business environment and its effects on his brother, tried to encourage his brother to learn it all through commercial practice and traders around him.

<quote> *Business* You say that you do not even want to ask them because they do not teach anything and never talk good. God willing, you will learn a lot yourself and actualize it. May God provide success in good health. Amen[28].</quote>

Cemil's immediate business environment in Manchester consisted mainly of Armenians and a number of Muslims, whom I assume to be Ottoman subjects due to their connections with the cotton market in Istanbul and İlyas' acquaintance with them. Whether these contacts were representative of the ethno-religious profile of Ottoman commercial subjects in Manchester at the time requires further research. Although İlyas acknowledged the presence of a Greek commercial community in Manchester in his letter to his brother, Cemil quoted below, there was no mention of any Greek name. Despite the well-documented literature on the Ottoman Greek commercial presence in Manchester by the beginning of the nineteenth century[29], the lack of any specific reference is quite striking. One possible explanation for their absence from Cemil's contacts might be their departure from the Ottoman cotton market during the Balkan Wars, as suggested above.

One of the main sources on the Armenian commercial community in Manchester is Joan George's work on Armenian textile traders, small manufacturers or retailers originally from the Ottoman lands[30]. Although the work is quite informative on the

---

[26] Letter dated 21 July 1914.

[27] Letter dated 21 April 1914.

[28] Letter dated 7 April 1914.

[29] Stanley D. Chapman, *Merchant Enterprise in Britain : From the Industrial Revolution to World War I* (Cambridge [England] ; New York: Cambridge University Press, 1992). Maria-Christina Chatziioannou, 'Greek Merchants in Victorian England', in *Greek Diaspora and Migration since 1700: Society, Politics and Culture*, ed. Dimitris Tziovas (England: Ashgate, 2009).

[30] I am grateful to Professor Maria-Christina Chatziiannou for bringing this work to my attention. Joan George, *Merchants in Exile: The Armenians in Manchester, England, 183-1935*

subject of the Armenian presence in Manchester over the course of a century, 1835 to 1935, it is quite biased in terms of explaining the reasons for this presence. Starting with its title, *Merchants in Exile*, the work is based on the assumption that the Armenian presence in Manchester followed on the 'spasmodic massacres, religious persecution, extortion and famine' that drove Ottoman Armenians to the ports and commercial centres of Constantinople and Smyrna and it was this '...move [that] facilitated their trade and encouraged their migration to Manchester'[31]. The possibility of economic motives is disregarded, and the migration of Armenian subjects who ended up in nineteenth-century commercial centres both within and outside the boundaries of the Ottoman Empire is attributed to either political or natural forces. The main requirement for mobility between commercial centres, the accumulation and transfer of social and material capital, is completely neglected in this argument.

It is not surprising that Cemil's immediate business environment consists of some former contacts, as integration into a new business environment requires the exploitation of already established ones and hence, the transfer of the already accumulated social and material capital. The collection provides the names of Cemil's Armenian commercial contacts in Manchester: Alyanakyan, Seferyan and Kamberyan[32]. Alyanakyan, being the most cited Armenian contact in Manchester, is referred to as a privileged merchant with the history and experience of manufacturing textiles under his own name in Manchester. During the early months covered by the collection under scrutiny, he appears to have been the person consulted by Cemil when in need of guidance and credit and hence, the most trusted party.

Among the Muslim contacts, Refik and Receb from their family home town, Rize, are mentioned as established merchants in Manchester who could afford to have textiles manufactured for Istanbul and 'similar locations'. Their names are also cited in Cemil's search for credit in Manchester. Another contact was an employee of a prominent merchant from Thessaloniki based in Istanbul, Mustafazâde Ahmed Bey. When Ahmed Bey's work went bad financially, his employee, İhsan, was called back to Istanbul. The fact that these contacts were also well known to İlyas testifies to their connection with the Ottoman cotton market which appeared to be Armenian-dominated in the provincial and Istanbul branches according to the analyses above.

(Princeton and London: Gomidas Institute, 2002); Chatziioannou, 'Greek Merchants in Victorian England'; Bedross Der Matossian, 'The Armenian Commercial Houses and Merchant Networks in the 19th Century Ottoman Empire', *Turcica*, no. 39 (2007).

[31] George, *Merchants in Exile*, prologue.

[32] Names are kept the way they were spelt in the correspondence. None of these names appeared in Pamukciyan's biographical work on Armenians. Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar (Istanbul: Aras Yayıncılık, 2003). Alyanakian, K. & Co. (shipping merchants), Alyanakian, M. (merchant), Kamberian, H. & Co. (merchants) are listed among Armenian residents of Manchester, a list compiled from *Slater's Directories of Manchester, Salford & Suburbs*, 1901, 1902 & 1903. George, *Merchants in Exile*, pp. 235-6. Kamberian, H. also appears within the list of the Manchester donors to the Armenian refugees' (orphans') fund in 1916 in addition to Seferian, A. H. and Saferian, K. Ibid., 239-40.

Another Muslim contact is implied in the quotation below and receives a further minor mention despite the significance of his position and family connection with the brothers: the Ottoman consul in Manchester, Hüsnizâde, whom İlyas referred to as his uncle[33]. We are informed of his presence as a result of İlyas seeking to exempt Cemil from military service after the beginning of the First World War. The second mention of his name was in the context of Cemil's departure from Manchester. The absence of references to any actual interaction with him still requires an explanation.

İlyas, most probably based on information Cemil provided in his previous letters, portrayed Greek and Armenian commercial subjects in Manchester as having strong communal ties. Reminding his younger brother of the smallness of the Muslim merchant community in Manchester, he made a comparison with their Armenian and Greek counterparts who were greater in number, underlining how they protected and looked after one another. İlyas was basically proposing the non-Muslim commercial communities in Manchester as a model of solidarity for the Muslim community there to adopt. He also suggested that this should be brought to the attention of 'suitable parties' in Manchester, be they Muslim merchants and/or Ottoman authorities such as the aforementioned Ottoman consul Hüsnizâde Efendi.

<quote> ...In case of an occasion, in an appropriate time, you will tell it to suitable parties: Consider how many Muslim commission agents are here. Armenians or Greeks, they are many in number and they always support and help each other[34]. </quote>

It is tempting to consider that this quotation, indicating as it does the importance of social solidarity based on 'co-ethnicity' for commercial success, magnifies the ethno-religious discrepancies among diaspora communities. Despite the resourcefulness of the Ottoman Armenian subjects in the brothers' integration into the cotton market in Manchester, it is significant that İlyas needs to comment in this way, and it is worth considering his remarks about the 'co-ethnic' relations in their 'old country'[35].

Conclusion

The analyses above point to an overall Armenian domination and expertise in the Ottoman cotton market, which consisted of three main branches, the provinces, Istanbul and Manchester, at the end of the Empire. These branches existed within the

[33] Letter dated 26 August 1914.

[34] Letter dated 3 April 1914.

[35] I borrow the terms 'co-ethnicity' and 'the old country' from Cohen: '...All diaspora communities settled outside their natal (or imagined natal) territories, acknowledge that "the old country" –a notion often buried deep in language, religion, custom or folklore– always has some claim on their loyalty and emotions. That claim may be strong or weak, or boldly or meekly articulated in a given circumstance or historical period, but a member's adherence to a diasporic community is demonstrated by an acceptance of an inescapable link with their past migration history and a sense of co-ethnicity with others of a similar background.' Robin Cohen, *Global Diasporas: An Introduction* (Seattle: University of Washington Press, 1997), ix.

brothers' commercial network. The analysis of their collaborators according to both their geographical and ethno-religious distribution in the provincial branch showed that familiarity overcame both the geographical and religious divide when it came to deciding who to collaborate with. The collaborators of the provincial branch, mainly members of prominent local families of the eastern Black Sea region, accumulated social, economic and political power over the course of several generations. Some of them were able to transfer their local economic power to important centres of commerce like Istanbul or Manchester from the second half of the nineteenth century. The move from inter-regional centres to trans-regional ones required commercial know-how, and Ottoman Armenian commercial subjects, who were already prominent figures in all the branches of the Ottoman cotton market, were of great use to their Muslim counterparts who followed in their wake.

If we are to broadly generalize in our analysis of the Istanbul data within the categories under scrutiny, the Greeks were mostly absent from the commercial realm in 1914 and were replaced by Armenians rather than Muslims, who appear as either stable or with a slightly increased commercial presence between 1904 and 1914. This is unsurprising especially in the areas of specialization under scrutiny –traders of textiles and manufactured goods and commission agents– as they both require substantial expertise, including the acquisition of language and market information regarding international trade, which had already been accumulated by the Armenian subjects of the Empire. These findings contradicting the expectations created by the National Economy discourse, the development of the Muslim entrepreneurial class yet to wait World War I.

Turning to the Manchester branch, why did the Mataracızâde brothers have to go all the way to Cottonopolis[36], when they already had a well-established network in the eastern Black Sea region? A possible explanation may be the need to compete with the Ottoman Greek domination in the Black Sea and the Armenian domination in other provinces. As late-comers in a well-established, non-Muslim dominated textiles import market, they could use two main assets to differentiate themselves: i) their Muslim identity, which the economic policies of the period made into an asset, and ii) more convenient prices than those of the traders already dominating the current market, for which they had to go to the source, Cottonopolis, just like others from all over the world. The brothers based their market strategies in their integration into the Ottoman cotton market on these two main assets, which were promoted to Muslim commercial subjects in the provinces who, like them, also were emerging markets.

Last but not least, despite the wave of nationalism blowing over the long Ottoman nineteenth century in general and the CUP governance in the aftermath of the Balkan Wars in particular, the network under scrutiny was still able to preserve its imperial texture. In this respect, it was an Ottoman network operating across ethno-religious boundaries and hence, first to be introduced into the rich literature on commercial

[36] Cottonopolis was the name attributed to Manchester due to its central position in the world cotton market during the nineteenth century.

networks within which commercial networks are mostly defined over a single ethno-religious identity, be it Greek, Armenian, Jewish, Muslim or any other[37].

[37] I thank Professor Gadi Gilbar for inviting me to the conference 'Competing Networks: Greek and Other Commercial Houses in the Mediterranean during the Long Nineteenth Century', Haifa University, 5-7 June 2006. The conference was held under the auspices of the University of Haifa Program of Modern Hellenic Studies and the Project on the Big Merchant-Entrepreneurs of the Middle East and was sponsored by the Alexander Onassis Foundation (Athens). The various types of relations that developed within and between various networks ranging from economic cooperation to intense competition, the reasons for different modes of operation of the networks, and the causes of the success and the dominance of some and the loss of economic power and influence of others were the issues of main interest discussed during the conference. These issues were discussed with a particular focus on Greece, the Ottoman Empire and Egypt. My work has benefited greatly from the papers presented at this conference.

APPENDIX I

Geographical distribution of commercial partners of the Mataracızâde merchant house

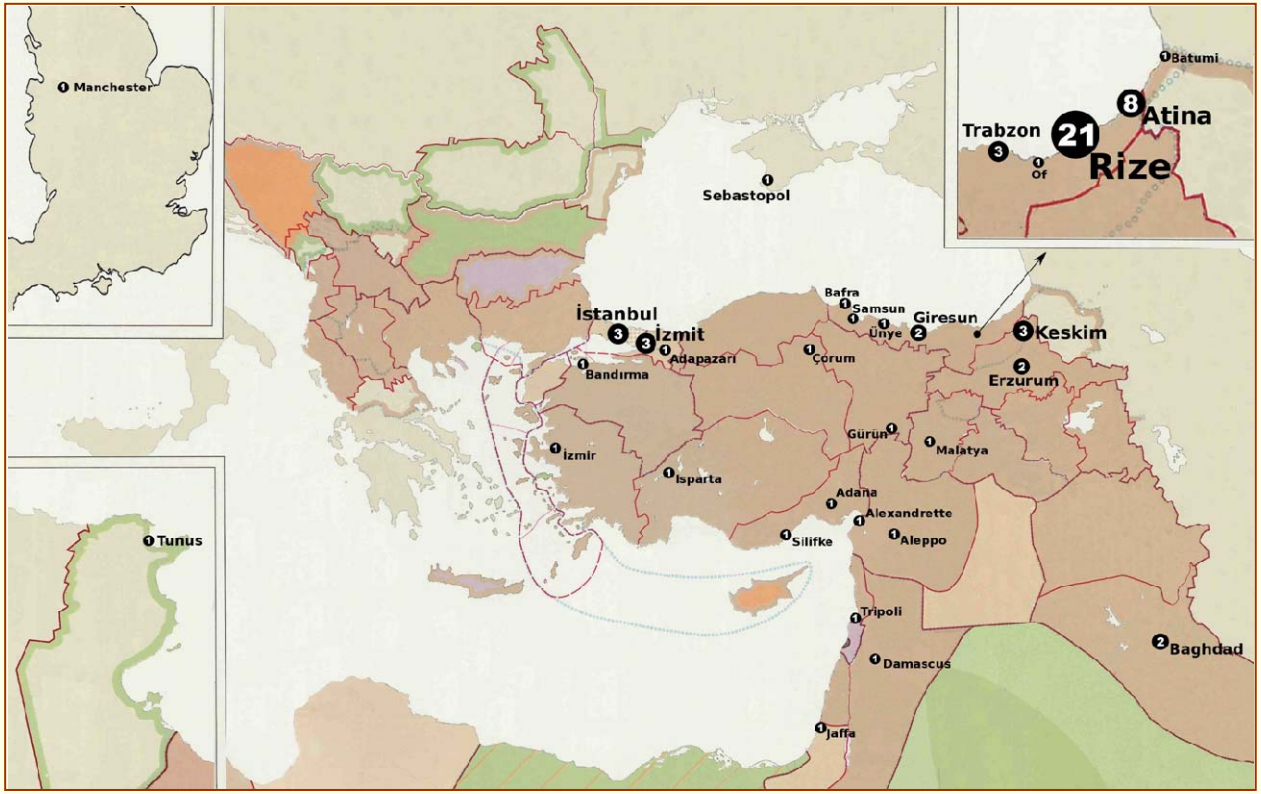

APPENDIX II

Ethno-religious distribution of collaborators according to their relevant specialization categories in the provinces covered by the network

District	*Specialization*	*Total number of actors*	*Ethno-religious distribution*	*Dominant ethno-religious category*
ADANA	Commission agents	7	3A+1CA+1F+1J+1J&J	Armenian
	Traders in cotton fabrics	20	15A+1CA+1F+1G+1J+1M	Armenian
	Textiles and manufactured goods	8	6A+1F+1G	Armenian
	Traders	16	6A+5CA+3G+2F	Armenian
	Novelties	4	3A+1G	Armenian
	TOTAL	55	33A+7CA+6G+5F+2J+1M+1J&J	Armenian
ADAPAZARI	Traders in cereal	18	10A+5G+2M+1MA	Armenian
	Commission agents	2	2A	Armenian
	Textiles and manufactured goods	28	24A+2M+1G+1J	Armenian
	Traders (*négociants*)	12	9A+2G+1J	Armenian
	TOTAL	60	45A+8G+4M+2J+1MA	Armenian
ALEPPO	Aleppo fabrics	20	19CA+1M	Christian Arab
	TOTAL	20	19CA+1M	Christian Arab
ALEXANDRETTA	Textiles and manufactured goods	11	6CA+3M+1A+1F	Christian Arab
	TOTAL	11	6CA+3M+1A+1F	Christian Arab
ATINA	Textiles and manufactured goods	8	4G+3M+1A	Greek

	Traders	5	2G+3M	Muslim
	TOTAL	13	6M+6G+1A	Muslim/Greek
BAFRA	Manufactures	21	13A+7G+1M	Armenian
	TOTAL	21	13A+7G+1M	Armenian
BAGHDAD	Manufactures	6	6J	Jewish
	Traders (*négociants*)	45	24J+13M+4F+4A	Jewish
	TOTAL	51	30J+13M+4F+4A	Jewish
ERZURUM	Cloth and fabrics	8	8A	Armenian
	Textiles and manufactured goods	19	17A+2M	Armenian
	Traders	15	7A+4G+4M	Armenian
	TOTAL	42	32A+6M+4G	Armenian
GİRESUN	Matches	5	2M+2G+1F	Muslim/Greek
	Colonial products	8	4G+3M+1F	Greek
	Flour importers	12	5A+3G+2F+2M	Armenian
	Olive oil	6	3G+2M+1F	Greek
	Import traders	19	5A+7G+2M+5F	Armenian
	Export traders	27	17G+4A+3M+3F	Greek
	Leather	4	3A+1M	Armenian
	TOTAL	81	36G+17A+15M+13F	Greek
GÜRÜN	Shawl merchants and cotton and Woollen yarn importers	19	18A+1M	Armenian
	TOTAL	19	18A+1M	Armenian
İZMİT	Traders in cereal	7	3A+2M+1G+1F	Armenian

District	*Specialization*	*Total number of actors*	*Ethno-religious distribution*	*Dominant ethno-religious category*
	Commissionnaires	9	7A+1G+1J	Armenian
	Manufactures	17	15A+2J	Armenian
	Traders	10	6G+3A+1M	Greek
	TOTAL	43	28A+8G+3M+3J+1F	Armenian
JAFFA	Commission agents	20	5F+5CA+5J+2M+1J&F+1A+1G	Foreigner
	TOTAL	20	5F+5CA+5J+2M+1J&F+1A+1G	Foreigner Christian Arab Jewish
MALATYA	Manufactures	7	4M+3A	Muslim
	Traders	8	5M+3A	Muslim
	TOTAL	15	9M+6A	Muslim
RİZE	Traders in timber	4	4M	Muslim
	Grain traders	13	13M	Muslim
	Commission agents	4	3G+1M	Greek
	Agent of the Hilal Steamship Company*	8	4G+3M+1A	Greek
	Cotton yarn	7	6M+1G	Muslim
	Traders in dyes and varnishes	4	3M+1G	Muslim
	Clothier	10	6G+4M	Greek
	Shippers	9	7M+2G	Muslim
	Traders in flour	9	9M	Muslim
	Traders in iron	2	1G+1M	Greek/Muslim
	Exporters of flax thread for nets	7	7M	Muslim
	Traders in beans	6	5M+1G	Muslim

	Textiles and manufactured goods	20	11M+9G	Muslim
	Haberdashers and ironmongers	4	3M+1G	Muslim
	Millinery and novelties	5	3M+2G	Muslim
	Traders	12	11M+1G	Muslim
	Leather export traders	1	1M	Muslim
	Traders in sugar	12	10M+2G	Muslim
	Traders in oil	7	6M+1G	Muslim
	Traders in sugar	12	10M+2G	Muslim
	Exporters of Rize fabrics	9	9M	Muslim
	Wine and liquors	7	7G	Muslim
	TOTAL	172	127M+44G+1A	Muslim
SAMSUN	Sales agent	24	16G+6A+1F+1L	Greek
	TOTAL	24	16G+6A+1F+1L	Greek
IZMIR	Commission agents	90	30F+22L+20G+15J+2A+1F&J	Foreigner
	TOTAL	90	30F+22L+20G+15J+2A+1F&J	Foreigner
TRABZON	Textiles and manufactured goods	13	7G+4A+2M	Greek
	Commission agents	26	13G+8A+4F+1M	Greek
	Traders	80	49G+15M+12A+4F	Greek
	TOTAL	119	69G+24A+18M+8F	Greek
TRIPOLI	Commission agents	14	13CA+1M	Christian Arab
	TOTAL	14	13CA+1M	Christian Arab
ÜNYE	Textiles and manufactured goods	19	7A+7M+4G+1J	Armenian / Muslim
	TOTAL	19	7A+7M+4G+1J	Armenian / Muslim

Source: Provinces de l'Empire Ottoman avec les Divisions Administratives, Populations, Renseignements, Adresses, etc. (Provinces of the Ottoman Empire with their Administrative Divisions, Populations, Information, Addresses, etc.) section of *Annuaire Oriental*, 1914.

APPENDIX III

Figure 2. Distribution of Commission Agents According to Quarters (1894)

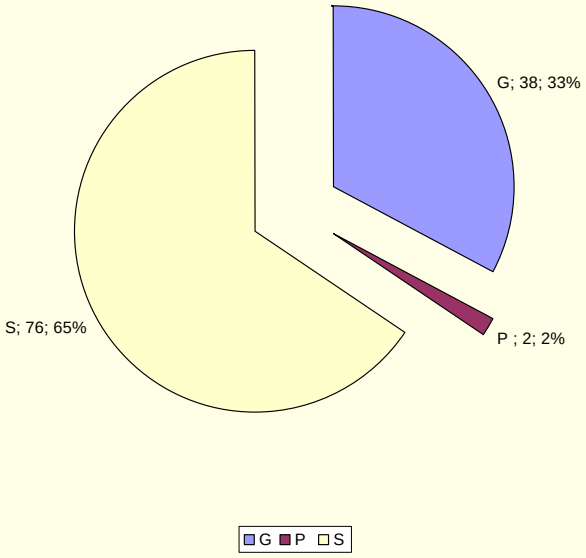

Figure 3. Distribution of Commission Agents According to Quarters (1904)

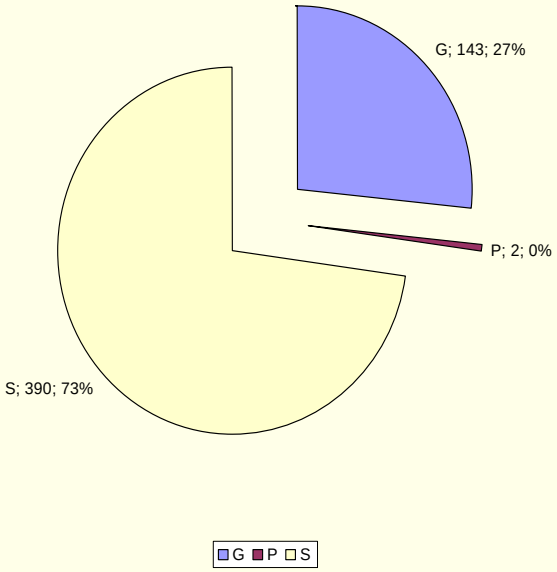

Figure 4. Distribution of Commission Agents According to Quarters (1914)

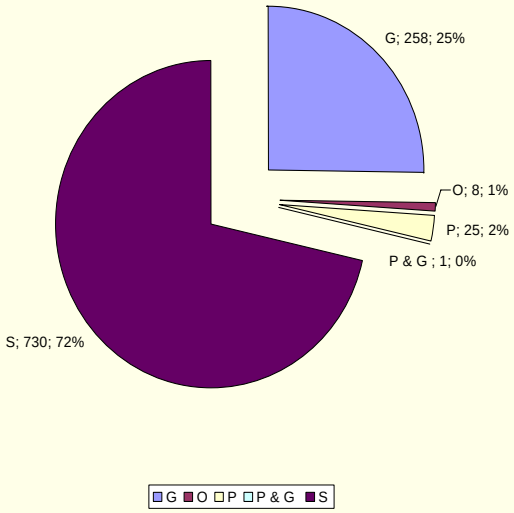

APPENDIX IV

Figure 5. Ethno-religious Distribution of Commission Agents in Istanbul (1894)

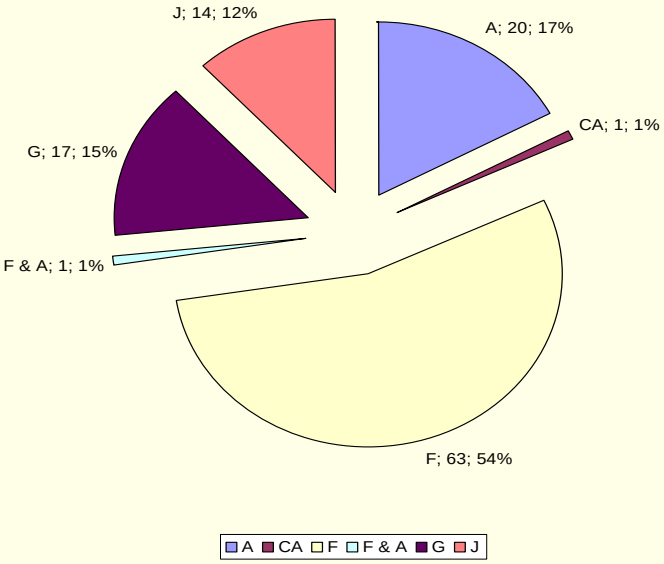

Figure 6. Ethno-religious Distribution of Commission Agents in Istanbul (1904)

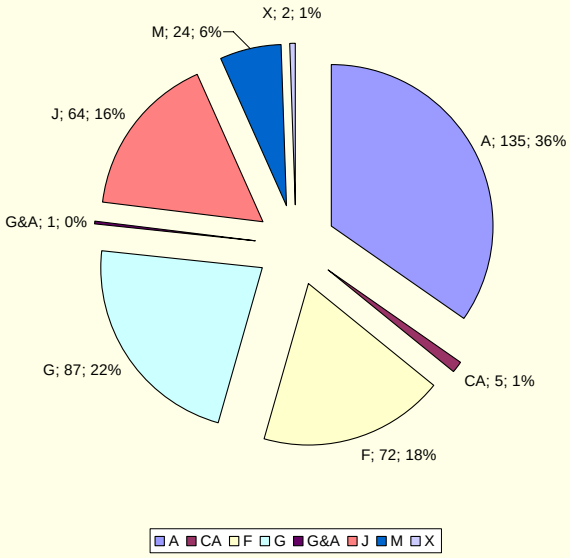

Figure 7. Ethno-religious Distribution of Commission Agents in Istanbul (1914)

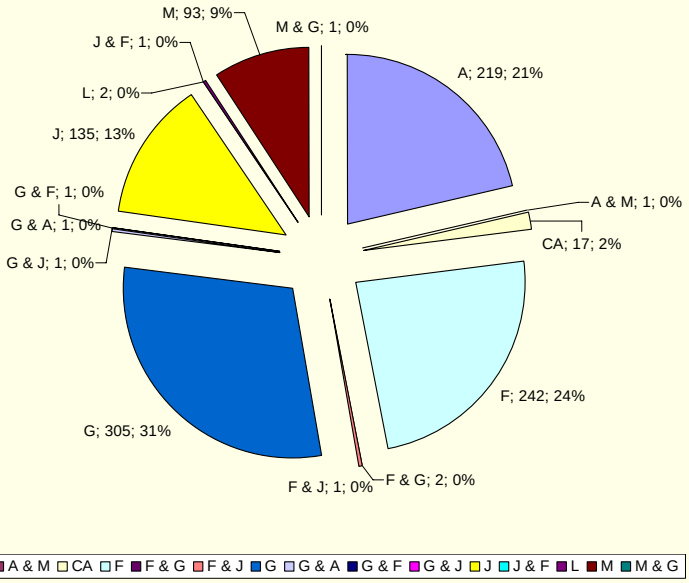

Source: *Professions des commerçants et industriels de la ville de Constantinople* (Commercial and Industrial Professions in Istanbul) section of the *Annuaire Oriental*, 1894, 1904, and 1914

APPENDIX V

Figure 8. Distribution of *Manufacture* According to Quarters (1894)

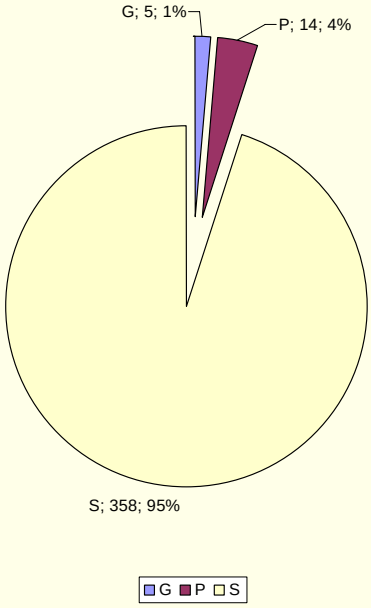

Figure 9. Ethno-religious Distribution of *Manufacture* in Istanbul (1894)

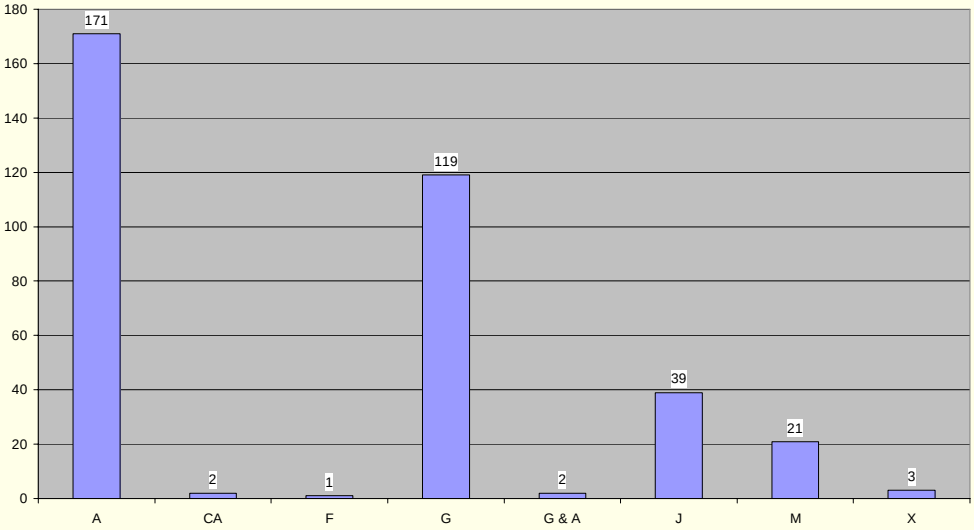

Figure 10. Distribution of *Manufacture* According to Quarters (1904)

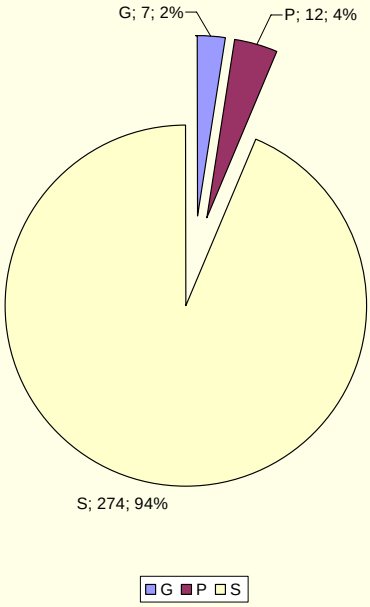

Figure 11. Ethno-religious Distribution of *Manufacture* in Istanbul (1904)

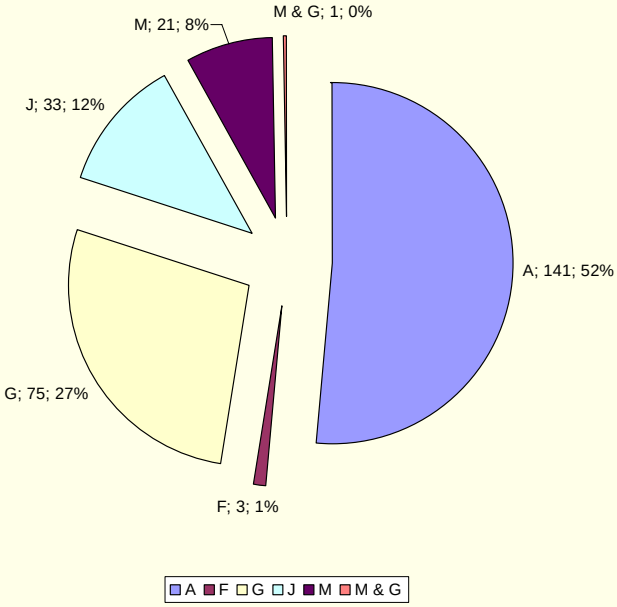

Figure 12. Distribution of *Manufacture* According to Quarters (1914)

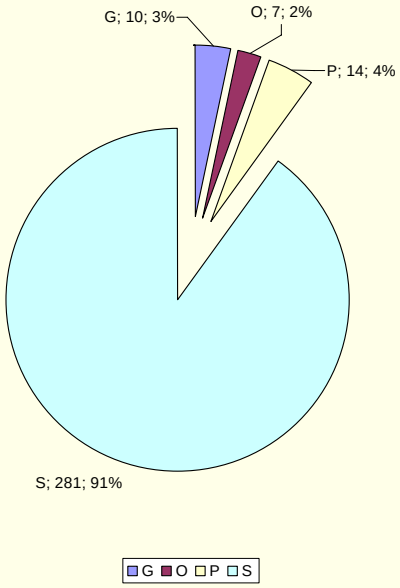

Figure 13. Ethno-religious Distribution of *Manufacture* in Istanbul (1914)

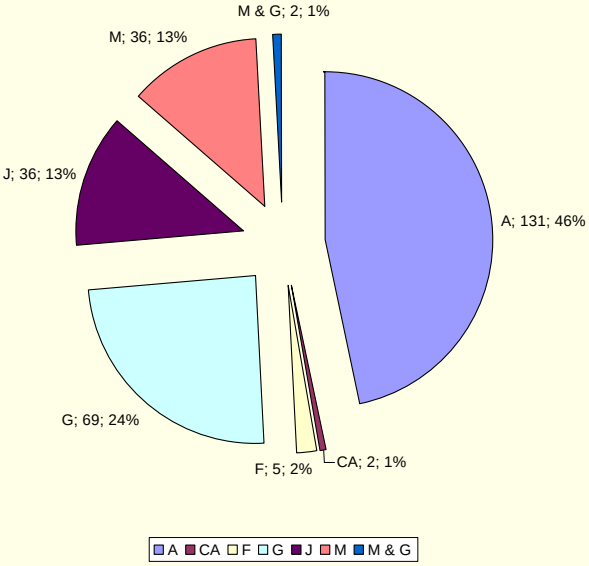

Source: *Professions des commerçants et industriels de la ville de Constantinople* (Commercial and Industrial Professions in Istanbul) section of the *Annuaire Oriental*, 1894, 1904, and 1914.

APPENDIX VI

Figure 14. Ethno-religious Distribution of Çakmakcilar Yokuşu (1894)

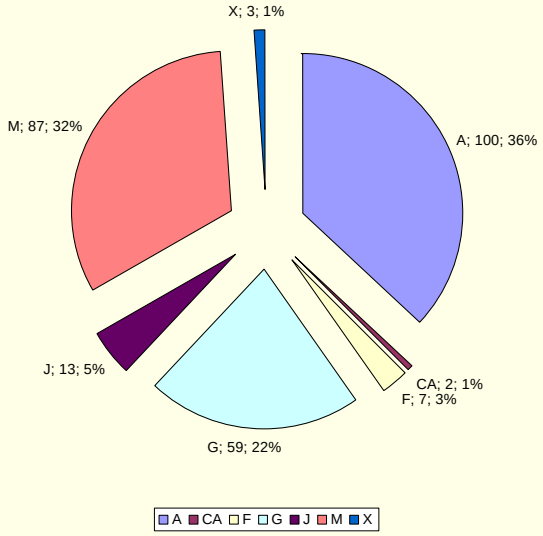

Figure 15. Ethno-religious Distribution of Çakmakcilar Yokuşu (1904)

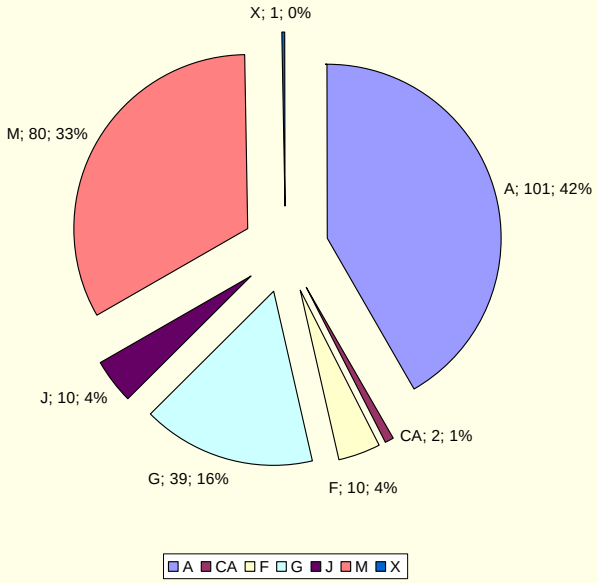

Figure 16. Ethno-religious Distribution of Çakmakcilar Yokuşu (1914)

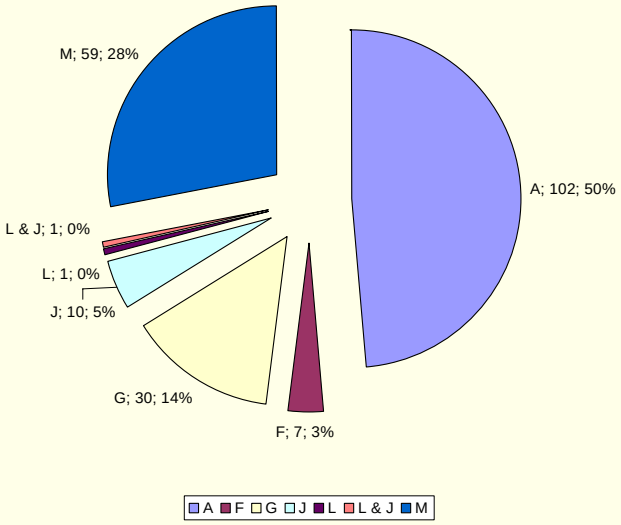

Source: *Addresses des Rues de Stamboul* (Addresses of the Streets of Istanbul) section of the *Annuaire Oriental*, 1894, 1904, and 1914.

APPENDIX VII

Figure 17. Ethno-religious Distribution in Valide Han (1894)

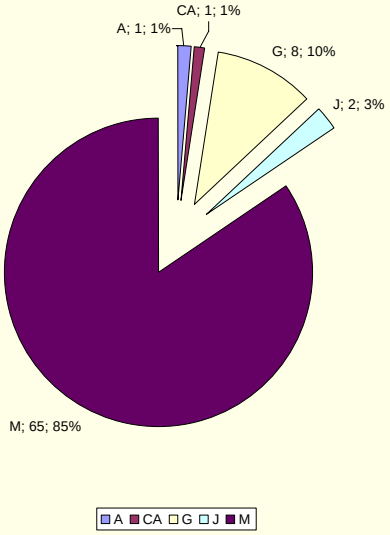

Figure 18. Ethno-religious Distribution in Valide Han (1904)

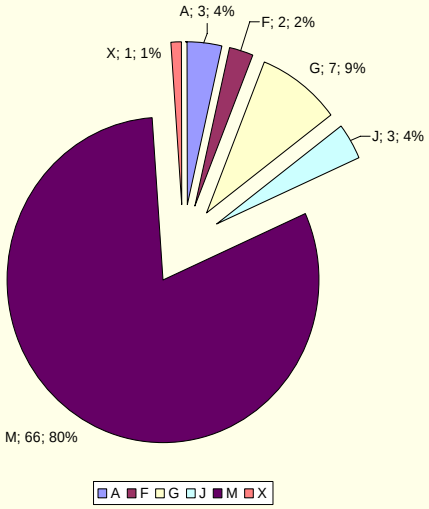

Figure 19. Ethno-religious Distribution in Valide Han (1904)

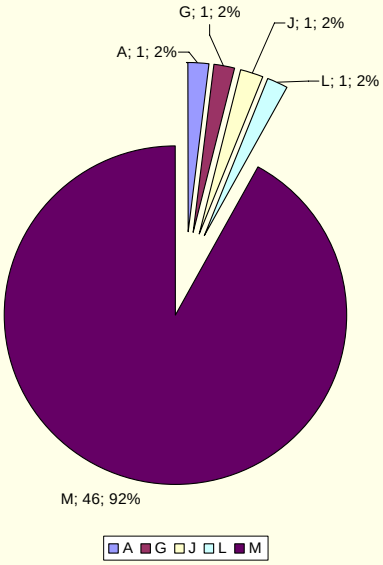

Source: *Addresses des Hans de Stamboul* (Addresses of the Hans of Istanbul) section of the *Annuaire Oriental*, 1894, 1904, and 1914.

APPENDIX VIII

Figure 20. Ethno-religious Distribution in Büyük Yeni Han (1894)

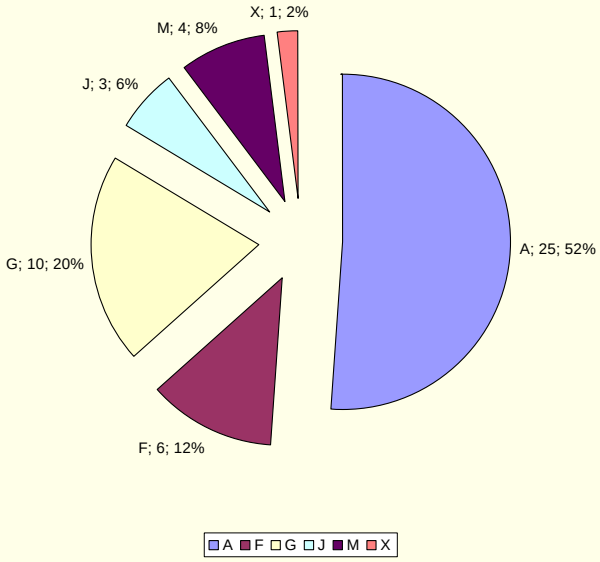

Figure 21. Ethno-religious Distribution in Büyük Yeni Han (1904)

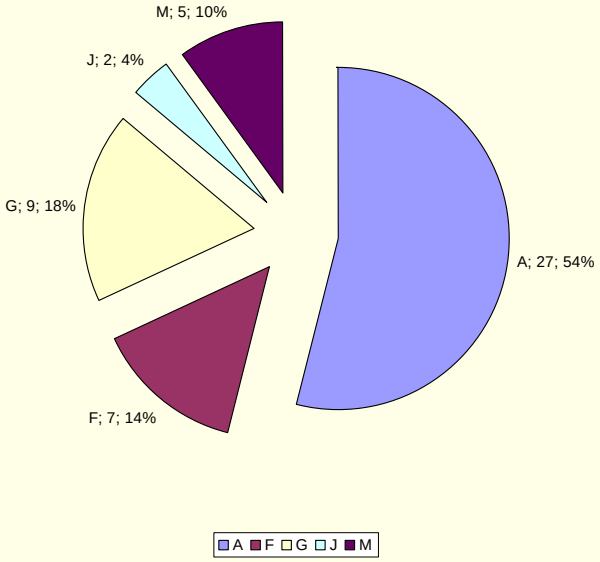

Figure 21. Ethno-religious Distribution in Büyük Yeni Han (1914)

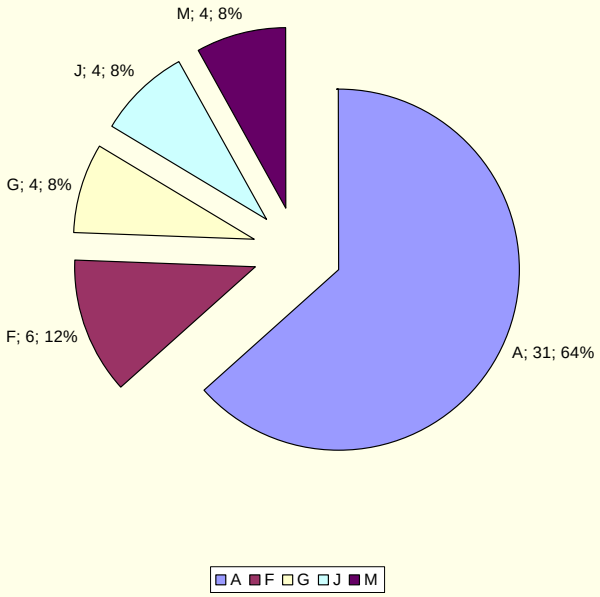

Source: *Addresses des Hans de Stamboul* (Addresses of the Hans of Istanbul) section of the *Annuaire Oriental*, 1894, 1904, and 1914.

VII.
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ

Μιχαήλ Ζουμπουλάκης

Η «ΕΞΑΡΤΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ» ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΗ ΒΡΕΤΑΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

Εισαγωγή

Η έννοια της «εξάρτησης από την τροχιά του παρελθόντος» (*path dependence*) εμφανίστηκε επίσημα από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ως μία σωρευτική διαδικασία ιστορικών γεγονότων. Κύριο χαρακτηριστικό της είναι ο αβέβαιος και χρονικά μη αναστρέψιμος χαρακτήρας της, που διαμορφώνει με μοναδικό τρόπο τη διαδρομή της εξέλιξης μιας οικονομίας. Πολλές μικρές και μεγάλες ατομικές ή συλλογικές επιλογές διαμορφώνουν θεσμούς που εγγυώνται μεν την κανονικότητα και τη συνοχή της οικονομικής συμπεριφοράς στο χρόνο, αλλά ταυτόχρονα οδηγούν στο λεγόμενο «κλείδωμα» (*lock-in*) της οικονομίας σε μια μοναδική ιστορική τροχιά που διαμορφώνει τη μήτρα των μελλοντικών επιλογών.

Παρόλο που η έννοια αυτή απουσιάζει, η ιδέα της εξαρτημένης διαδρομής από το παρελθόν δεν ήταν άγνωστη σε παλαιότερους οικονομολόγους. Θα δείξουμε με μία προσεκτική μελέτη του έργου των John Stuart Mill και Alfred Marshall ότι και οι δύο θεωρούσαν ότι η οικονομική ανάπτυξη είναι θεσμικά καθορισμένη και ότι για να μπορεί κανείς να συλλάβει τα βασικά της χαρακτηριστικά, απαιτείται μία ευρύτατη ανάλυση του κοινωνικού πλαισίου, μέσα στο οποίο λαμβάνονται οι οικονομικές αποφάσεις. Ο πρώτος στο *Principles of Political Economy* (1η έκδοση 1848) υποστήριξε ότι οι οικονομικές συμπεριφορές καθορίζονται από το κοινωνικό πλαίσιο και την ιστορική διαδρομή του. Ο δεύτερος ανέπτυξε στο έργο του *Principles of Economics* (1η έκδοση 1890) μία συγκροτημένη εξελικτική αντίληψη της οικονομικής ανάπτυξης. Παρά τις αναμφισβήτητες διαφορές τους σε θεμελιώδη μεθοδολογικά και θεωρητικά ζητήματα της θεωρίας της αξίας και των τιμών, ο Mill και ο Marshall παρουσίασαν μία ολοκληρωμένη μελέτη της θεσμικής δομής της οικονομίας αναδεικνύοντας τη σημασία της Ιστορίας στη διαμόρφωση των οικονομικών φαινομένων.

1. *Η έννοια και η σημασία της «εξάρτησης από το παρελθόν»*

Η έννοια της «εξάρτησης από την τροχιά του παρελθόντος» (*path dependence*)[1] έχει δημιουργήσει σημαντικό ενδιαφέρον σε οικονομολόγους, κοινωνιολόγους και ιστο-

[1] Ο Στ. Ιωαννίδης (*Σύγχρονες θεωρίες για τη φύση της επιχείρησης*, Αθήνα: Παπαζήσης 1995, σ. 240) μεταφράζει αυτόν τον όρο ως «εξαρτημένη πορεία εξέλιξης». Για μία ιστορική αποτίμηση βλ. P. David, «Path dependence, its critics, and the quest for historical economics», στο P. Garrouste – S. Ioannides (επιμ.), *Evolution and path dependence in economic ideas*,

ρικούς μετά τις πρωτοποριακές δημοσιεύσεις των Paul David (1985) και Brian Arthur (1989). Με βάση την έννοια αυτή η οικονομική εξέλιξη ορίζεται ως η διαδικασία όπου «σημαντικές επιδράσεις στο τελικό αποτέλεσμα ασκούνται από χρονικά απόμακρα γεγονότα, που χαρακτηρίζονται από τυχαία στοιχεία αντί για συστηματικές δυνάμεις» (David 1985). Χαρακτηριστικό αυτής της εξέλιξης είναι το γεγονός ότι ιστορικά «μικρά γεγονότα» δεν εξουδετερώνουν το ένα το άλλο και δεν «ξεχνιούνται» από τη δυναμική της κοινωνικής εξέλιξης. Ακόμη περισσότερο, σημαντικές αποφάσεις που λήφθηκαν στο παρελθόν, σωστές ή λανθασμένες, δεσμεύουν το μέλλον σε βάρος άλλων επιλογών που θα ήταν ενδεχόμενα καλύτερες. Το γεγονός αυτό εδραιώνει τη διαπίστωση ότι «η ιστορία έχει σημασία» (*history matters*), εφόσον η παρούσα κατάσταση μιας κοινωνίας είναι αποτέλεσμα της χρονικής πορείας και των συγκεκριμένων σημείων διακλάδωσης που πήρε στο παρελθόν.

Πιστεύουμε ότι η έννοια της «εξάρτησης από το παρελθόν» μπορεί να αναχθεί στη θεωρία των πολύπλοκων συστημάτων του Ilya Prigogine (1917-2003)[2], παρόλο που ποτέ δεν αναφέρθηκε ρητά το όνομά του από τους Arthur και David, όταν την εισήγαγαν στα οικονομικά είκοσι χρόνια μετά από τον Prigogine. Η έννοια αυτή διερευνήθηκε αρχικά κυρίως ως προς την τεχνολογική της πλευρά: κάποιες επιλογές που σχετίζονται με την τεχνολογία της παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών, δεσμεύουν την ανάπτυξη μιας χώρας σε μία δεδομένη «τροχιά ανάπτυξης» σε βάρος κάθε άλλης εναλλακτικής επιλογής. Γνωστά είναι τα παραδείγματα από την πρόσφατη Ιστορία, όπως η επιλογή ενός συγκεκριμένου τύπου πληκτρολογίου (Qwerty) για τις γραφομηχανές και τους Η/Υ, η επιλογή του πετρελαίου ως κύριας πηγής ενέργειας για την κίνηση των οχημάτων σε βάρος άλλων επιλογών, όπως το υδρογόνο, ή, τέλος, η επιλογή της παροχής συνεχούς ή εναλλασσόμενου ηλεκτρικού ρεύματος για οικιακή χρήση. Τα παραπάνω δείχνουν τη σημασία που έχουν οι επιλογές που έγιναν στο παρελθόν, για τη μελλοντική ανάπτυξη των αντίστοιχων βιομηχανικών κλάδων.

Εξίσου σημαντική είναι, ωστόσο, και η πλευρά της θεσμικής εξάρτησης όπως ορίστηκε από το North (1990)[3]. Σημαντικές θεσμικές επιλογές σχετικές με τις πο-

---

Cheltenham: E. Elgar 2002, και τα δοκίμια που περιλαμβάνονται στο T. W. Guinnane, W.A. Sundstrom, W. Whatley (επιμ.), *History matters: Essays on economic growth, technology and demographic change*, Stanford: Stanford University Press 2004.

[2] Ο Πριγκοζίν μελέτησε την εξέλιξη συστημάτων που είναι ανοιχτά στις επιδράσεις του περιβάλλοντος και διαπίστωσε ότι αυτά διαθέτουν την ικανότητα αυτοοργάνωσης δημιουργώντας «σκεδαστικές δομές» (dissipative structures). Βλ. Ilya Prigogine – Isabelle Stengers, *Τάξη μέσα από το χάος*, Εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2008.

[3] Για πιο εκτενή παρουσίαση των διάφορων πτυχών της θεσμικής εξάρτησης από την τροχιά του παρελθόντος βλ. M. Zouboulakis «Path Dependence and the Institutional Determinants of Growth», στο G. Michalopoulos – L. Tsoulfidis (επιμ.), *Proceedings of the 8th International Conference on Economic Growth and Competitiveness in Europe, Trends and Prospects, University of Macedonia 4-6/10/2002*, Θεσσαλονίκη: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Μακεδονίας 2004, N. Kyriazis, M. Zouboulakis, «Democracy, Sea Power and Institutional Change: An Economic Analysis of the Athenian Naval Law», *European Journal of Law and Economics*, 17(1) (2004): 117-132, των ιδίων, «Modeling institutional change in transition economies», *Communist and Post communist Studies*, 38

λιτικές δομές ενός κράτους (π.χ. προεδρευόμενη δημοκρατία αντί βασιλευόμενης), ή με τις επιλογές που αφορούν στις εξωτερικές του σχέσεις και την εθνική του άμυνα (όπως π.χ. η ένταξη σε διεθνείς οργανισμούς, όπως το ΝΑΤΟ και η ΕΕ), δεσμεύουν τη μελλοντική του πορεία σε μία δεδομένη τροχιά[4]. Σχετικές είναι και οι επιλογές που σχετίζονται με θεμελιώδη ζητήματα οικονομικής πολιτικής, όπως π.χ. η πρόσφατη ένταξη μιας εθνικής οικονομίας στη νομισματική ζώνη του Ευρώ. Τέτοιας σημασίας επιλογές δημιουργούν, με άλλα λόγια, ένα αξεπέραστο ιστορικό προηγούμενο, με βάση το οποίο καθορίζεται η μήτρα των μελλοντικών επιλογών κάθε κοινωνίας. Είναι προφανές ότι οι ατομικές επιλογές επηρεάζονται και αυτές με τη σειρά τους από σημαντικές θεσμικές εξαρτήσεις, τουλάχιστον εξίσου με τις «καθαρά» ατομικές αποφάσεις, όπως αυτές που αφορούν στην επιλογή επαγγέλματος ή συντρόφου για τη δημιουργία οικογένειας. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις η αλλαγή είναι μεν δυνατή αλλά μακρά και επίπονη. Με δύο λόγια θεωρούμε ότι τα άτομα είναι ταυτόχρονα και δημιουργοί αλλά και δημιουργήματα του κοινωνικού γίγνεσθαι. Η ατομική ορθολογικότητα και η συνακόλουθη συμπεριφορά είναι ώς ένα βαθμό προϊόντα των κανόνων και των θεσμών του κοινωνικού πλαισίου μέσα στο οποίο δρα.

2. *Η επίδραση της ιστορίας στην οικονομική συμπεριφορά κατά τον J. S. Mill*

Είναι κοινά αποδεκτό πλέον ότι η Ιστορία ήταν πάντοτε παρούσα στη θεωρητική ανάλυση της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας. Είτε στην αρχή της, με τον Adam Smith, είτε προς το τέλος με τον John Stuart Mill –αλλά ακόμη και στο πολύ αποστασιοποιημένο από την πραγματικότητα θεωρητικό έργο του David Ricardo– είναι δεδομένο ότι οι θεωρητικές έννοιες είναι ιστορικά καθορισμένες. Στο Smith, για παράδειγμα, η ανάλυση των πολιτισμικών παραγόντων που επηρεάζουν το ύψος των μισθών, βρίσκεται στο επίκεντρο της θεωρητικής του σκέψης, πέρα από κάθε αναφορά σε γενικές και αφηρημένες αρχές όπως ο μηχανισμός της αγοράς ή η αρχή της μεγιστοποιητικής συμπεριφοράς[5]. Στους κλασικούς γενικά ενυπάρχουν και οι δύο μορφές εξάρτησης από το παρελθόν, και αυτή που απορρέει από τις συλλογικές αποφάσεις και μεταρρυθμίσεις, και αυτή που είναι αποτέλεσμα ατομικών επιλογών. Αυτό είναι αποτέλεσμα της μεθοδολογικής τους αφετηρίας, του «θεσμικού ατομικισμού» που, αν και θεωρεί ότι μόνον τα άτομα είναι φορείς σκόπιμης δράσης, ωστόσο αναγνωρίζει ότι οι δράσεις των

(2005): 109-120, N. Kyriazis, «Sea power and Socioeconomic Change», *Theory and Society*, 35 (2006): 71-108, Μ. Ζουμπουλάκης, Ν. Κυριαζής, «Αδράνεια και θεσμική αλλαγή στις οικονομίες υπό μετάβαση», στο Θ. Πελαγίδης – Κ. Χαζάκης (επιμ.), *Η Πολιτική Οικονομία της Μετάβασης*, Αθήνα: Παπαζήσης 2009 και τη σχετική βιβλιογραφία που αναφέρεται εκεί.

[4] Πολύ κοντά στην ανάλυση αυτή, χωρίς ωστόσο να αναφέρεται ρητά στην ίδια έννοια, βρίσκεται και η άποψη του Π. Καζάκου (*Μεταξύ κράτους και αγοράς*, Αθήνα: Πατάκης 2001) για την «καθεστωτική επιλογή» της Ελλάδας το 1944 και την εξάρτησή της από τη Δύση.

[5] Περισσότερα για τον κοινωνικό χαρακτήρα της οικονομικής συμπεριφοράς κατά τον Smith βλ. στο M. Zouboulakis, «On the social nature of rationality in Adam Smith and John Stuart Mill», *Cahiers d'Économie Politique*, No 49 (2005): 51-64.

ατόμων επηρεάζονται στο μέγιστο βαθμό από το κοινωνικό τους περιβάλλον όσο και από τα υπόλοιπα άτομα με τα οποία συναποτελούν κοινωνία[6]. Η συμπλήρωση του μεθοδολογικού ατομικισμού με ολιστικά στοιχεία σημαίνει ουσιαστικά αναγνώριση του αδιάσειστου γεγονότος ότι οι άνθρωποι επηρεάζονται από κοινωνικά καθορισμένες και χρονικά εξαρτημένες σχέσεις μεταξύ τους.

Αν στο Smith μπορεί να βρει κανείς ψήγματα της έννοιας της εξάρτησης από το παρελθόν σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, στο Mill είναι ευκολότερο να εντοπίσει ολοκληρωμένες θέσεις και απόψεις επ' αυτού. Το μεγαλύτερο μέρος του 2ου βιβλίου των *Αρχών Πολιτικής Οικονομίας* είναι, για παράδειγμα, αφιερωμένο στη μελέτη των διάφορων κοινωνικών συστημάτων ιδιοκτησίας της γης, που διαφοροποιούν τον τρόπο διανομής του εισοδήματος μεταξύ των παραδοσιακά γνωστών τριών τάξεων. Ο Mill εξετάζει έτσι λεπτομερώς πώς παράγεται και πώς διανέμεται το προϊόν, όταν υπάρχουν δύο μόνον κοινωνικές τάξεις, όπως σε περιοχές της Γαλλίας και της Ιταλίας και σε ολόκληρη την Ιρλανδία, όπου οι αγρότες καλλιεργούν μια γη που δεν τους ανήκει αλλά με δικό τους κεφάλαιο και εξοπλισμό (1848, βιβλίο 2ο, κεφ. 8-10). Εξετάζει, ακόμη, τις επιπτώσεις στην παραγωγικότητα των συστημάτων ιδιοκτησίας της γης, όταν ο ίδιος ο αγρότης είναι και ιδιοκτήτης και επιχειρηματίας, όπως συνέβαινε κατά κόρον στις ΗΠΑ στα μέσα του 19ου αι. αλλά και στην Ελβετία, τις σκανδιναβικές χώρες και σε περιοχές της Γαλλίας, της Γερμανίας, του Βελγίου και της Ιταλίας (1848, βιβλίο 2ο, κεφ. 6-7). Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η κατανομή των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων δημιουργεί ένα ιστορικό προηγούμενο που μεταβάλλει θεμελιωδώς την εφαρμογή καπιταλιστικών διαδικασιών για την παραγωγή προϊόντος και πλεονάσματος.

Ακόμη σημαντικότερη είναι η ανάλυσή του για την επίδραση των εθίμων στη διανομή του εισοδήματος και τις τιμές. Ο Mill θεωρεί ότι το έθιμο (*custom*) δρα συμπληρωματικά προς την ανταγωνιστική λειτουργία της αγοράς. Οι οικονομολόγοι, κατά τη γνώμη του, συνειδητά υπερτονίζουν το ρόλο του ανταγωνισμού, γιατί αποτελεί τη βασική υπόθεση που στηρίζει το θεωρητικό πρότυπο λειτουργίας της αγοράς (1848, βιβλίο 2ο, κεφ. 4, σ. 242). Ωστόσο, όπως ο ίδιος τονίζει:

> *Ο ανταγωνισμός, στην πραγματικότητα, έγινε σε κάποιο σημαντικό βαθμό ο βασικός ρυθμιστής των εμπορικών συναλλαγών μόνον κατά τη σύγχρονη περίοδο. Όσο πιο μακριά κοιτούμε στην ιστορία, τόσο περισσότερο βλέπουμε ότι όλες οι συναλλαγές και συμφωνίες ήταν υπό την επιρροή δεδομένων εθίμων* (σ. 243, η απόδοση και η έμφαση είναι δική μου).

Το έθιμο λειτουργούσε κατά το Mill ως μια «προστασία του αδύνατου» από την αυθαιρεσία του ισχυρού, είτε αυτός είχε πολιτική, είτε οικονομική εξουσία. Τα

---

[6] Ο όρος *θεσμικός ατομικισμός* προτάθηκε από τον Agassi το 1975 και, όπως δείξαμε αλλού [M. Zouboulakis. «John Stuart Mill's Institutional Individualism», *History of Economic Ideas*, 10 (3) (2002): 29-45], αυτός ο τύπος κοινωνικής εξήγησης χαρακτηρίζει το έργο του Smith και του Mill. Αναλυτικά για το μεθοδολογικό ατομικισμό βλ. Μ. Ζουμπουλάκης, *Προβλήματα μεθόδου στην οικονομική επιστήμη*, Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας 2007, κεφ. 2.

παραδείγματα που αναφέρει είναι πολλά και αφορούν στη διανομή του προϊόντος της γης και στις συνθήκες ιδιοποίησής της στη Δυτική Ευρώπη και την Ινδία, στον καθορισμό του ύψους της γαιοπροσόδου και στον καθορισμό των αμοιβών διάφορων ελεύθερων επαγγελματιών. Είναι ενδιαφέρον ότι ανάλογο επιχείρημα χρησιμοποιεί ο Williamson (1999), για να εξηγήσει το ρόλο της παράδοσης στις οικονομικές συναλλαγές σε βάρος του ρυθμιστικού ρόλου της αγοράς. Ο Mill προστρέχει συνεχώς στο ρόλο του εθίμου για να εξηγήσει καίρια οικονομικά ζητήματα, όπως η τάση εξίσωσης των κερδών:

> *Ακόμη και στις χώρες με την πιο ενεργή δράση του ανταγωνισμού, το έθιμο έχει ένα ενεργό ρόλο στον προσδιορισμό του ύψους των εμπορικών κερδών* (1848, βιβλίο 2ο, κεφ. 15, σ. 415).

Παρά την τάση εξίσωσης των κερδών σε όλους τους κλάδους στο λιανικό εμπόριο, οι τιμές και τα κέρδη καθορίζονται κατά παράδοση όπως το έθιμο κάθε κλάδου ορίζει.

Συνθήκες θεσμικής εξάρτησης από το παρελθόν δημιουργούνται σε πολλές περιπτώσεις όπου κατά το νόμο ή την παράδοση επικρατούν ρυθμίσεις που δεν υπακούουν σε αρχές αποτελεσματικότητας ή δικαιοσύνης. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της κληρονομικής διαδοχής των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας στους πρωτότοκους:

> *Σκοπός του θεσμού* [αυτού] *ή εθίμου είναι να διατηρήσει το μέγεθος της γης σε μεγάλα τμήματα, και συνήθως το επιτυγχάνει. Αλλά ο νόμιμος ιδιοκτήτης ενός μεγάλου χωραφιού δεν είναι απαραίτητα και ο «bona fide» κάτοχος του συνόλου του εισοδήματος που αυτό παράγει* (βιβλίο 5ο, κεφ. 4, σ. 894).

Ο Mill αναφέρει ότι παρά τις όποιες θετικές επιπτώσεις στην αποδοτικότητα της γης, λόγω του μεγέθους της καλλιέργειας, συνήθως αυτό το δικαίωμα οδηγεί σε καταχρήσεις και σε αντιοικονομική συμπεριφορά από μέρους των γαιοκτημόνων. Οι θεσμικές αλλαγές που πρότεινε είχαν σκοπό να αλλάξουν την τροχιά της οικονομικής εξέλιξης σε μια πιο ορθολογική οικονομικά κατεύθυνση.

Ο Mill δίνει, επίσης, ιδιαίτερη έμφαση στην επιλογή του χρόνου στον οποίο πραγματοποιούνται σημαντικές θεσμικές μεταβολές για την τροχιά της εξέλιξης μιας οικονομίας. Θεωρεί ότι, όταν οι επιλογές γίνονται στον κατάλληλο χρόνο, τότε δημιουργούνται συνθήκες ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος της χώρας αυτής: «η υπεροχή μιας χώρας σε βάρος μιας άλλης σε έναν κλάδο παραγωγής συχνά οφείλεται στο ότι αυτή η χώρα ξεκίνησε πρώτη» (1848, βιβλίο 5ο, κεφ. 10, σ. 922). Η χώρα που επιλέγει πρώτη να εξειδικευτεί σε έναν κλάδο, αποκτά «τεχνογνωσία και εμπειρία» (*acquired skill and experience*), έναντι των ανταγωνιστριών της. Αυτό δικαιολογεί κατά το Mill μία εξαίρεση στον κανόνα του ελεύθερου ανταγωνισμού και απαιτεί προστατευτικά μέτρα υπέρ του εγχώριου κλάδου που εισάγει αυτήν την τεχνογνωσία, έστω και για περιορισμένο διάστημα, έως ότου αποκτηθεί ικανή εμπειρία που θα τον καταστήσει ανταγωνιστικό.

3. *Η εξελικτική αντίληψη της ανάπτυξης κατά τον Alfred Marshall*

Ο Marshall ανήκει, ως γνωστόν, σε μία διαφορετική σχολή σκέψης, που διαφέρει ουσιωδώς από την προσέγγιση, τη θεματολογία και κυρίως τη μεθοδολογία και τις βασικές υποθέσεις της κλασικής οικονομικής θεωρίας. Η προσέγγιση των νεοκλασικών (όρος που ανακαλύφθηκε ειδικά για τη θεωρία του Marshall) στοχεύει στην ουδέτερη ανάλυση των φαινομένων της αγοράς, όπου συντελείται το σύνολο των οικονομικών συναλλαγών. Από τη μακροδυναμική Κλασική Πολιτική Οικονομία που αναζητούσε τους νόμους της μακροχρόνιας εξέλιξης της παραγωγής και της διανομής του εθνικού εισοδήματος, περάσαμε στη στατική μικροοικονομική ανάλυση που στηρίζεται σε δύο-τρεις βασικές υποθέσεις για τη συμπεριφορά των καταναλωτών και τους οικονομικούς και τεχνικούς περιορισμούς των παραγωγών.

Παρόλο που η έμφαση και η προσοχή των οικονομολόγων στρέφεται στη στατική μικροοικονομική ανάλυση, ο Marshall είναι ο μόνος νεοκλασικός της πρώτης περιόδου που διατηρεί ακόμη σημαντικά στοιχεία της κλασικής δυναμικής προσέγγισης. Μετά από αυτόν η Νεοκλασική Σχολή θα διακόψει τις σχέσεις της με την έννοια του χρόνου και θα χρειαστούν πολλές δεκαετίες μέχρι κάποιος νεοκλασικός οικονομολόγος να ασχοληθεί ξανά με τη δυναμική ανάλυση. Ο Marshall αντίθετα, επηρεασμένος από τη μέγιστη επιστημονική ανακάλυψη της Βικτωριανής εποχής, την εξελικτική θεωρία του Δαρβίνου, πίστευε ότι τα οικονομικά φαινόμενα εξελίσσονται αργά μεν αλλά σταδιακά. Μιλώντας για τα όρια της τεχνολογικής προόδου της εποχής του, στα περίφημα κεφάλαια για τη βιομηχανική οργάνωση (βιβλίο 4, κεφ. 8-12), τόνισε ότι η πρόοδος αυτή είναι «σταδιακή και σχετικά αργή» (*gradual and relatively slow*). Η αργή της κίνηση οφείλεται στις περιορισμένες δυνατότητες «ελέγχου από τον άνθρωπο της τεχνικής και των δυνάμεων της φύσης» σε σχέση με την πληθώρα προτάσεων αναδιοργάνωσης της κοινωνίας (1890, σ. 207). Είναι η στιγμή που ο Marshall χρησιμοποιεί το ρητό που κοσμεί την πρώτη σελίδα των *Αρχών της Οικονομικής*: *Natura non facit saltum*, θέλοντας να τονίσει τη συνεχή εξέλιξη των ανθρωπίνων κοινωνιών, εξέλιξη που δεν επιδέχεται βίαιες κοινωνικές μεταβολές[7]. Στο παράρτημα Α΄, όπου και παραπέμπει, προσφέρει τη δική του συνοπτική παγκόσμια οικονομική Ιστορία που αναδεικνύει την πρόοδο προς την οικονομική χειραφέτηση του ανθρώπου, αλλά που ταυτόχρονα θεμελιώνει την άποψή του για την αργή και σταδιακή, συνεχή ιστορική εξέλιξη (1890, σ. 602-623).

Το πιο χαρακτηριστικό δείγμα της εξελικτικής αντίληψης του Marshall είναι η περιγραφή της δημιουργίας και ανάπτυξης καινοτόμων βιομηχανιών τοπικού χαρακτήρα (*localized industries*). Οι δύο βασικές αιτίες δημιουργίας αυτών των βιομηχανιών είναι η κατοχή μοναδικών φυσικών πόρων και η θεσμική τους προστασία από κάποιον ηγεμόνα. Η λεπτομερής περιγραφή της γένεσης των καινοτόμων νησίδων παραπέμπει στο μη εργοδικό χαρακτήρα της ανάπτυξης:

[7] Σε άμεση αντιδιαστολή με τις επαναστατικές αντιλήψεις των σοσιαλιστών της εποχής του, που τονίζουν την ασυνέχεια και τις τομές στην ιστορική εξέλιξη των κοινωνιών.

Όταν κάποιος ξεκινά μια καινούργια ιδέα, οι άλλοι τον μιμούνται και προσθέτουν δικές τους βελτιώσεις. Έτσι δημιουργείται μια πηγή περαιτέρω καινούργιων ιδεών. Στη συνέχεια επικουρικές επιχειρήσεις γεννιούνται πλησίον, τροφοδοτώντας με εργαλεία και υλικά, οργανώνοντας τη μεταφορά των προϊόντων και εξοικονομώντας με κάθε τρόπο τα υλικά (1890, σ. 225).

Η ίδια επίδραση υπάρχει και στο εργατικό δυναμικό που αποκτά σταδιακά εξειδικευμένες γνώσεις και γίνεται περιζήτητο από τους εργοδότες, σε βαθμό που δημιουργεί αμοιβαία εξάρτηση. «Οι κοινωνικές δυνάμεις συνεργάζονται με τις οικονομικές: δημιουργούνται συχνά ισχυρές φιλίες μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων» (1890, σ. 226). Η υπερβολική εξάρτηση έχει και αρνητικές συνέπειες για τους εργοδότες που πληρώνουν ακριβότερα την εξειδικευμένη εργασία, όταν αυτή σπανίζει. Γι' αυτό, όταν η ανάπτυξη σε έναν κλάδο είναι ισχυρή σε μια περιοχή, και άλλες βιομηχανίες –διαφορετικών κλάδων– συνωστίζονται για να εκμεταλλευτούν την ύπαρξη του νέου και γυναικείου εργατικού δυναμικού που δεν εργάζεται. Σταδιακά η αρχική δημιουργία μιας νησίδας καινοτομίας δημιουργεί συνθήκες γενικότερης ανάπτυξης όχι μόνο στους διάφορους κλάδους της βιομηχανίας αλλά και στο εμπόριο[8]. Ο Marshall στηρίζει τα επιχειρήματά του αυτά με συγκεκριμένα ιστορικά παραδείγματα από την Αγγλία (1890, σ. 227-230).

Το τελευταίο παράδειγμα αφορά στη διαδικασία μεταβολής των όρων της έγγειου ιδιοκτησίας. Όπως έπραξε και ο Mill πριν από αυτόν, ο Marshall αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στο ρόλο του εθίμου στη διαδικασία παραγωγής και διανομής του αγροτικού πλεονάσματος. Σε αντίθεση όμως με το Mill, θεωρεί ότι το έθιμο εξελίσσεται γρηγορότερα από το παρελθόν σε βαθμό τέτοιο, που υπονομεύεται η εφαρμογή της ρικαρδιανής θεωρίας της γαιοπροσόδου: οι γαιοκτήμονες δεν είναι πάντοτε σε θέση να αυξάνουν την εθιμικά καθορισμένη γαιοπρόσοδο κάθε φορά που καλλιεργούνται εδάφη μικρότερης γονιμότητας. Η μεγάλη ύφεση μετά το 1873 και ο πληθωρισμός των τιμών των αγροτικών προϊόντων ανέδειξε, κατά το Marshall, περιπτώσεις κατά τις οποίες οι γαιοκτήμονες αναγκάστηκαν να διατηρήσουν σταθερή την ονομαστική αξία της γαιοπροσόδου, δεχόμενοι έτσι μειώσεις του πραγματικού τους εισοδήματος (1890, σ. 532)[9]. Μόνο η επιστημονική μελέτη της Ιστορίας μπορεί να αντιληφθεί τις «σιωπηρές μεταβολές του εθίμου», που η εφήμερη ζωή ενός ανθρώπου δεν αντιλαμβάνεται, «όπως μια μύγα που γεννιέται σήμερα και πεθαίνει αύριο, δεν βλέπει την ανάπτυξη του φυτού πάνω στο οποίο κάθεται» (1890, σ. 532).

---

[8] Οι E. Anderson και H. Gatignon («Firms and the creation of new markets», στο C. Menard – M. Shirley (επιμ.), *Handbook of New Institutional Economics*, Dordrecht: Springer 2005, σ. 401-431) μελετούν τους μηχανισμούς δημιουργίας νέων αγορών σήμερα.

[9] Ο L. Beenham («Licit and illicit responses to regulation», στο C. Menard – M. Shirley (επιμ.), *Handbook of New Institutional Economics*, ό.π., σ. 591-608) αναφέρει 3 περιπτώσεις από τη Βρετανία, τις ΗΠΑ και τη Ρωσία, οι οποίες δικαιώνουν την άποψη του Mill για το ρόλο του εθίμου στις συναλλαγές. Στο ίδιο θέμα βλ. και G. M. Hodgson, «The ubiquity of habits and rules», *Cambridge Journal of Economics*, 21 (1997): 663-684.

Συμπέρασμα

Η ανακοίνωση αυτή στηρίζεται στην πεποίθηση ότι η κατανόηση του παρόντος είναι αδύνατη χωρίς την εμπεριστατωμένη γνώση της ιστορικής πορείας των κοινωνιών. Η πεποίθηση αυτή συναντάται με την έννοια της «εξάρτησης από την τροχιά του παρελθόντος». Στην πρόσφατη εκδοχή του North η έννοια αυτή αποκτά τη σημασία της θεσμικής δομής των κοινωνιών, που συμπεριλαμβάνει τις πεποιθήσεις, τις αξίες, τους κανόνες, τους θεσμούς και τις οργανώσεις που δημιουργούν οι άνθρωποι μιας εποχής και που κληρονομούν στις επόμενες γενιές (North 2005, σ. 52)[10]. Το σύνολο αυτών των συστατικών της θεσμικής δομής δημιουργεί μιαν εξάρτηση από το παρελθόν, που επηρεάζει τις ατομικές και συλλογικές αποφάσεις και η οποία είναι δυνατόν, υπό όρους, να μεταβληθεί εν μέρει ή ριζικά.

Η μελέτη του έργου του Mill και του Marshall κατέδειξε ότι η έννοια της θεσμικής εξάρτησης ήταν διαρκώς παρούσα πολύ πριν έρθει ξανά στο προσκήνιο μετά το 1985. Ο Mill μελέτησε σε βάθος τα διαφορετικά συστήματα διανομής αγροτικού εισοδήματος της εποχής του πριν καταλήξει σε θεωρητικά συμπεράσματα. Το ίδιο έκανε με το θεσμό του εθίμου που τον θεωρούσε ανταγωνιστικό της αγοράς και σε ορισμένες περιπτώσεις κυρίαρχο παράγοντα στον καθορισμό των επαγγελματικών αμοιβών και της κληρονομικής διαδοχής της γης. Ο Marshall, επηρεασμένος και από τις εξελικτικές θεωρίες της εποχής, προσέφερε ένα ολοκληρωμένο πρότυπο για τη γένεση, τη διάδοση και την εξέλιξη της τοπικής βιομηχανικής εξειδίκευσης. Η υπόμνηση της λειτουργίας του εθίμου στην οικονομική ζωή, στις αρχές του 20ού αι. υπογράμμιζε απλώς το βάρος που απέδιδαν, ακόμη και οι πρώτοι νεοκλασικοί οικονομολόγοι, στο ιστορικό πλαίσιο της καπιταλιστικής κοινωνίας την οποία μελετούσαν.

[10] Για μία αποτίμηση της εξελικτικής αντίληψης στο έργο του North βλ. M. Zouboulakis, «On the evolutionary character of North's idea of institutional change?», *Journal of Institutional Economics*, 1 (2) (2005): 145-158.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΗΤΩΝ

Ελπίδα Κ. Βόγλη

Η Ελπίδα Κ. Βόγλη είναι Λέκτορας Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα εστιάζονται στα ζητήματα ιθαγένειας, διασποράς, εθνικής και έμφυλης ταυτότητας καθώς και κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων. Περιλαμβάνουν, επίσης, την Πολιτική και Κοινωνική ιστορία με έμφαση στην Ιστορία της ελληνικής οικογένειας. Είναι συγγραφέας τριών βιβλίων: *Έργα και ημέραι ελληνικών οικογενειών*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 2005, *«Έλληνες το γένος»: Η ιθαγένεια και ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων, 1821-1844*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007 και *«Το γνήσιον Μεταξά»: Η ανάπτυξη μιας οικογενειακής επιχείρησης, 1880-1940*, ΕΛΙΑ, Αθήνα (υπό έκδοση).

Δημήτρης Δημητρόπουλος

Ο Δημήτρης Δημητρόπουλος γεννήθηκε στην Αθήνα το 1962. Σπούδασε στο Ιστορικό-Αρχαιολογικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου και υποστήριξε τη διδακτορική του διατριβή. Εργάζεται στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Οι εργασίες του αφορούν κυρίως την Κοινωνική και Οικονομική ιστορία, τη μελέτη των θεσμών, του πληθυσμού και του οικιστικού δικτύου στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Έχει συμμετάσχει σε ερευνητικά προγράμματα σχετικά με τη συγκρότηση βάσεων δεδομένων, τη μεταγραφή αρχειακών συλλογών του 18ου και 19ου αιώνα και την ταξινόμηση αρχείων που αφορούν τη Νεότερη ιστορία.

Μυρτώ Δημητροπούλου

Η Μυρτώ Δημητροπούλου γεννήθηκε στην Αθήνα το 1977. Είναι πτυχιούχος του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών (ΤΟΕ) του Πανεπιστημίου Αθηνών (2001) και κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος D.E.A. d'Histoire Moderne et Contemporaine (2003) και διδακτορικού διπλώματος PhD d'Histoire (2008) από το Université Lumière Lyon II της Γαλλίας. Η υπό την επίβλεψη του καθηγητή Jean-Luc Pinol διδακτορική διατριβή έχει τίτλο «Athènes au XIXe siècle: de la bourgade à la capitale». Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντά εστιάζονται κυρίως στις δημογραφικές συμπεριφορές, τις κοινωνικο-επαγγελματικές δομές, τον κοινωνικό διαχωρισμό στον χώρο και τις συνθήκες κατοικίας.

Στράτος Ν. Δορδανάς

Ο Στράτος Ν. Δορδανάς είναι Λέκτορας Ιστορίας στο Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιά-

ζονται στη μελέτη των ελληνο-γερμανικών σχέσεων στον 20ό αιώνα, καθώς και σε ζητήματα σχετικά με την ιστορία του μακεδονικού χώρου. Είναι συγγραφέας των παρακάτω μελετών: 1) *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη, 1941-1944* (Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006). 2) *Το αίμα των αθώων. Αντίποινα των γερμανικών αρχών κατοχής στην Μακεδονία, 1941-1944* (Εστία, Αθήνα 2007).

Sakis Gekas

Sakis Gekas is Assistant Professor teaching Modern Greek and Mediterranean History at York University, Toronto. He has published articles on the Economic and Social history of the Ionian Islands under British rule and is currently completing a history of the Ionian State. Recent publications include: 'Class and cosmopolitanism: the historiographical fortunes of merchants in Eastern Mediterranean ports', *Mediterranean Historical Review* 24, 2 (2009): 95-113, and co-editor of a special issue in the *European Review of History* 18, 4 (2011), 'A Colonial Sea: The Mediterranean, 1798-1956'.

Μιχαήλ Σ. Ζουμπουλάκης

Ο Μιχαήλ Σ. Ζουμπουλάκης είναι Αναπληρωτής Καθηγητής της Μεθοδολογίας και Ιστορίας της Οικονομικής Σκέψης στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, του οποίου είναι Αντιπρύτανης. Σπούδασε στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και στο Πανεπιστήμιο Paris I-Panthéon-Sorbonne. Έχει δημοσιεύσει τα βιβλία *La science économique à la recherche de ses fondements* (Presses Universitaires de France, 1993) και *Προβλήματα μεθόδου στην Οικονομική Επιστήμη* (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 2007), καθώς και πολλές εργασίες σε διεθνή περιοδικά και σε συλλογικούς τόμους, στα αγγλικά, γαλλικά και ισπανικά.

Ελένη Ιωαννίδου

Η Ελένη Ιωαννίδου γεννήθηκε το 1966 στην Καβάλα. Σπούδασε στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Εργάστηκε στο Ιστορικό Αρχείο του Δημοτικού Μουσείου Καβάλας και από το 1994 εργάζεται στο Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού του Δήμου Καλαμαριάς. Τα κύρια ερευνητικά της ενδιαφέροντα αφορούν τον προσφυγικό ελληνισμό και την περίοδο του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου. Είναι συγγραφέας άρθρων σε συλλογικά έργα και έχει συμμετάσχει με ανακοινώσεις σε αρκετά συνέδρια. Ήταν υπεύθυνη της επιστημονικής επιμέλειας πολλών βιβλίων, εκ των οποίων τα πλέον πρόσφατα: 1) *ΜΙΑ ΖΩΗ ΑΠΟΛΛΩΝ. Μορφωτικός Γυμναστικός Σύλλογος Καλαμαριάς «Ο Απόλλων» (1926-2006)*, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 2006 (σε συνεργασία με την Αγγελική Τσαπακίδου), 2) *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη (1920-1940). Πρακτικά Ημερίδας*, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού – Σύλλογος Φίλων ΑΣΚΙ, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2009.

Μαρία Καβάλα

Η Μαρία Καβάλα γεννήθηκε το 1968 στη Θεσσαλονίκη, όπου ζει και εργάζεται μέχρι σήμερα. Έλαβε το πτυχίο του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου το 1990, ενώ την ίδια χρονιά παρακολούθησε μαθήματα Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Paul Vallery, στο Montpellier της Γαλλίας. Ακολούθησαν μεταπτυχιακές σπουδές στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. Πρόσφατα υποστήριξε τη διδακτορική της διατριβή στο αντίστοιχο Τμήμα του Πανεπιστημίου Κρήτης, με θέμα «Η Θεσσαλονίκη στη γερμανική Κατοχή (1941-1944): Κοινωνία, οικονομία, διωγμός Εβραίων». Γνωρίζει γαλλικά, αγγλικά και γερμανικά. Εργάζεται στη διόρθωση κειμένων της «Εκδοτικής Βορείου Ελλάδος», ενώ ασχολείται από το 1991 με επιμέλειες εντύπων και βιβλίων. Έχει λάβει μέρος σε επιστημονικές συναντήσεις και συνέδρια, ενώ έχει δημοσιεύσει επιστημονικά άρθρα για τη γερμανική Κατοχή και για άλλα θέματα της Νεότερης και Σύγχρονης ελληνικής ιστορίας.

Ηλίας Κολοβός

Ο Ηλίας Κολοβός διδάσκει Οθωμανική Ιστορία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης ως Επίκουρος Καθηγητής. Έχει λάβει το διδακτορικό του δίπλωμα από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Στο επίκεντρο της έρευνάς του βρίσκεται η Οικονομική και Κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας μεταξύ του 14ου και του 18ου αιώνα. Στη διδακτορική του διατριβή μελέτησε τις οθωμανικές πηγές για την αγροτική κοινωνία και την οικονομική δραστηριότητα των μοναστηριών στην ύπαιθρο της Θεσσαλονίκης μεταξύ του 14ου και του 16ου αιώνα. Έχει δημοσιεύσει μία μονογραφία για τη νησιωτική κοινωνία της Άνδρου στο οθωμανικό πλαίσιο, από τα τέλη του 16ου ώς τα τέλη του 19ου αιώνα.

Φωκίων Π. Κοτζαγεώργης

Ο Φωκίων Π. Κοτζαγεώργης είναι απόφοιτος του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ., απ' όπου έλαβε και το διδακτορικό δίπλωμα. Σήμερα διδάσκει Νεοελληνική Ιστορία στο ίδιο Τμήμα. Τα επιστημονικά ενδιαφέροντά του αφορούν την Πολιτική, Κοινωνική και Οικονομική ιστορία της ελληνικής χερσονήσου κατά την περίοδο μεταξύ 15ου-18ου αιώνα (η κοινωνικο-οικονομική λειτουργία των μοναστηριών, το πρόβλημα των εξισλαμισμών των ορεινών πληθυσμών της Θράκης, η ιστορία των πόλεων, οι εξεγέρσεις στην ελληνική χερσόνησο). Έχει δημοσιεύσει τρεις αυτοτελείς μελέτες και διάφορα άρθρα σε ελληνικά και ξένα περιοδικά.

Κωνσταντίνος Λοΐζος

Ο Κωνσταντίνος Λοΐζος γεννήθηκε το 1967 στην Αθήνα. Σπούδασε Κοινωνιολογία και Δημόσια Διοίκηση και έλαβε διπλώματα MSc in Financial Economics (London), MPhil in Economics και DPhil in Economics (Athens). Ως ερευνητής έχει συνεργαστεί με την Τράπεζα της Ελλάδος. Στα επιστημονικά του ενδιαφέροντα περιλαμ-

βάνονται η λειτουργία και η ρύθμιση των χρηματοπιστωτικών θεσμών από θεωρητική και ιστορική σκοπιά.

Ανδρέας Λυμπεράτος

Ο Ανδρέας Λυμπεράτος σπούδασε Φιλοσοφία και Ιστορία στα Πανεπιστήμια της Αθήνας, του Μάντσεστερ και της Κρήτης, και ειδικεύθηκε στη νεότερη βαλκανική Ιστορία στη Σχολή Σλαβικών και Ανατολικοευρωπαϊκών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Λονδίνου και στο Ινστιτούτο Βαλκανικών Σπουδών της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών. Επεξεργασμένη μορφή της διδακτορικής του διατριβής (Πανεπιστήμιο Κρήτης – Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, 2005) εκδόθηκε από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (Α. Λυμπεράτος, *Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία. Η διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων στη Φιλιππούπολη του 19ου αιώνα*, Π.Ε.Κ., Ηράκλειο 2009). Κατά το ακαδημαϊκό έτος 2006-2007 εργάσθηκε ως μεταδιδακτορικός υπότροφος στο Πρόγραμμα Ελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Πρίνστον (ΗΠΑ) και από τον Σεπτέμβριο του 2007 εργάζεται στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας ως ερευνητής (από το 2009 ως Εντεταλμένος Ερευνητής Γ΄). Οι δημοσιεύσεις του (στα ελληνικά, αγγλικά και βουλγαρικά) και τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται στην Οικονομική και Κοινωνική ιστορία των βαλκανικών χωρών (18ος-20ός αιώνας), στην ανάδυση του εθνικισμού στα Βαλκάνια, στη μελέτη του αστικού φαινομένου στα Βαλκάνια και την Ανατολική Μεσόγειο και στις ποικίλες κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές πτυχές της μετάβασης της περιοχής στη νεωτερικότητα. Για πιο αναλυτική παρουσίαση της δραστηριότητας και του έργου του βλ. την ιστοσελίδα του Ι.Μ.Σ.: http://www.ims.forth.gr/cv/Lyberatos_EL.pdf.

Sébastien Marre

Ο Sébastien Marre γεννήθηκε το 1974 στη Γαλλία. Σπούδασε Ιστορία και Γεωγραφία στο Πανεπιστήμιο Michel de Montaigne-Bordeaux III, όπου ανακηρύχθηκε διδάκτορας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας το 2005. Το 1999-2000 έλαβε υποτροφία Erasmus για εννέα μήνες στο πλαίσιο των ανταλλαγών μεταξύ του Πανεπιστημίου Bordeaux III και του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το 2001-2002 και το 2002-2003 διετέλεσε υπότροφος της ελληνικής κυβέρνησης. Υπήρξε υπότροφος της Γαλλικής Σχολής Αθηνών για δύο μήνες το 2002. Το 2007-2008 ήταν υπότροφος του Ιδρύματος Αλέξανδρου Σ. Ωνάση και το 2008-2009 του Ι.Κ.Υ. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται στη δημογραφία του ελληνικού κράτος τον 19ο αιώνα. Άρθρα του έχουν δημοσιευθεί στην Ελλάδα και στη Γαλλία.

Aliye F. Mataracı

Aliye F. Mataracı obtained a BA in Philosophy from Boğaziçi University, followed up by an MA in Sociology. She won the honorary mention in the 'scientific paper' category of the Prize Competition for Research on History of Banking and Finance

2002 with her work titled *Trade Letters as Instances of Economy, Ideology and Subjectivity*, which was published by Ottoman Bank Archives and Research Centre in 2005. She taught various courses in a wide range of disciplines from Film and TV Studies to Ottoman History at İstanbul Bilgi University over the last decade. She also established the Archives of the Silahtarağa Power Plant, the first urban-scale power plant of the Ottoman Empire founded in 1914 and turned into the Santralistanbul Museum of Energy in September 2007. She continued with her doctoral research as a Visiting Student Research Collaborator under the supervision of Professor Molly Greene at the Department of History, Princeton University, between 2009 and 2010. She has recently defended her Ph.D. dissertation titled 'Trading in the Shadow of Wars: Commercial Collection of a late-Ottoman Muslim Trading House' under the supervision of Professor Edhem Eldem at the Department of History, Boğaziçi University. She is an Assistant Professor at the Social and Political Science Program, Faculty of Arts and Social Sciences, International University of Sarajevo and has recently been appointed as the Chair.

Φώτης Μπαρούτσος

Ο Φώτης Μπαρούτσος σπούδασε Πολιτικές Επιστήμες στο Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και ανακηρύχτηκε διδάκτορας Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου. Διετέλεσε υπότροφος-ερευνητής του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, μεταδιδάκτορας στο Πρόγραμμα «Πυθαγόρας», στο πλαίσο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Ιστορική έρευνα, Διδακτική και Νέες Τεχνολογίες» στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου (διευθυντής κ. Π. Πιζάνιας) και επισκέπτης ερευνητής στο Program in Hellenic Studies του Πανεπιστημίου Πρίνστον. Διδάσκει «Ευρωπαϊκή Ιστορία» και «Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία» στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εντοπίζονται στην εξέλιξη των δημοσιονομικών θεσμών στη Δυτική Ευρώπη (16ος-18ος αιώνας) και στη διοικητική και πολιτική συγκρότηση στο βενετικό κράτος (14ος-18ος αιώνας).

Σβετλάνα Στέφανοβα Ντόντσεβα

Η Σβετλάνα Ντόντσεβα είναι υποψήφια διδάκτωρ στο Ινστιτούτο Βαλκανικών Σπουδών, Βουλγαρική Ακαδημία Επιστημών (Σόφια) και εργάζεται στην Εστία Ελληνικού Ιδρύματος Πολιτισμού (Σόφια). Τα έτη 2006-2008 συμμετείχε στο διμερές πρόγραμμα του Ινστιτούτου Βαλκανικών Σπουδών (Σόφια) και του Ινστιτούτου Εθνικής Ιστορίας (Σκόπια) «Διοικητικοί, κοινωνικοί, οικονομικοί και εκπαιδευτικοί θεσμοί στις βαλκανικές επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, 18ος-19ος αιώνας». Το 2006-2007 ήταν υπότροφος του New Europe College (Βουκουρέστι) και το 2004-2005 ήταν υπότροφος του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων της Ελλάδας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης (Ρέθυμνο). Ανάμεσα στις δημοσιεύσεις της: 1) «Η αυτοδιοίκηση στην Αδριανούπολη: Η πολιτεία των Ρωμαίων στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα», στο Δημάδης, Κ. (επιμ.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα*

στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα, Πρακτικά του Γ΄ Ευρωπαϊκού Συνέδριου Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρίας Νεοελληνικών Σπουδών (ΕΕΝΣ), Βουκουρέστι, 2-4 Ιουνίου 2006, τ. Β΄, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, 169-178, 2) 'Mrezhi i pratnyori: Targovskata kashta na Hadzhi Yanush Kosta Petre ot Krayova' (= «Δίκτυα και συνεργάτες: ο εμπορικός οίκος του Χατζή Ιανούς Κόστα Πέτρε από την Κραγιόβα»), στο Mitev, Pl., Racheva, V. (επιμ.), *Balaknskite izmereniya na familiyata Mustakovi. Sbornik s materiali ot Mezhdunarodna nauchna konferenciya, Gabrovo, 18-19 septemvri 2007 g*, UI 'Sw. Kliment Ohridski', Sofia 2008, 306-312.

Κατερίνα Παπακωνσταντίνου

Η Κατερίνα Παπακωνσταντίνου είναι διδάκτορας του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών (2002). Στο διάστημα 2004-2006 διετέλεσε μεταδιδάκτορας του Ιονίου Πανεπιστημίου στο ερευνητικό πρόγραμμα «Ελληνική ναυτιλιακή ιστορία, 1700-1821», ενώ στο διάστημα 2007-2009 συμμετείχε στο ερευνητικό πρόγραμμα του Ιονίου Πανεπιστημίου και του ΙΝΕ/ΕΙΕ «Η ανάπτυξη των λιμανιών της Αζοφικής και οι Έλληνες του 19ου αιώνα». Από το ακαδημαϊκό έτος 2005-2006 μέχρι και σήμερα διδάσκει Ελληνική Ιστορία στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Έχει διδάξει Ιστορία στο Τμήμα Ναυτιλιακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πειραιά και στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα στρέφονται γύρω από την Κοινωνική και Οικονομική ιστορία του 18ου και 19ου αιώνα, ειδικότερα την Ιστορία της ελληνικής διασποράς, την Ιστορία των επιχειρήσεων, το εμπόριο και τις μεταφορές στην Ν.Α. Ευρώπη.

Σωκράτης Πετμεζάς

Ο Σωκράτης Δ. Πετμεζάς είναι Αναπληρωτής Καθηγητής Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας. Γεννήθηκε στην Αθήνα το 1957. Σπούδασε Οικονομικά στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και συνέχισε στο Παρίσι στην École des Hautes Études en Sciences Sociales, όπου εκπόνησε τη διδακτορική του διατριβή με τίτλο «Recherches sur l'Économie et les Finances des villages du Pélion, région d'industries rurales, ca.1750-1850» (xxvi + 867 σ.), υπό τη διεύθυνση της Ελένης Αντωνιάδη-Μπιμπίκου. Από το 1990 διδάσκει στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, ενώ από το 2001 συνεργάζεται με το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ι.Τ.Ε. Έχει διδάξει ως επισκέπτης καθηγητής στην École des Hautes Études en Sciences Sociales στο Παρίσι. Έχει δημοσιεύσει –στα ελληνικά, γαλλικά, αγγλικά και ισπανικά– θέματα σύγχρονης Οικονομικής και Κοινωνικής ιστορίας καθώς και της Ιστορίας του εθνικισμού. Από τον Σεπτέμβριο του 2010 είναι στη Διοικούσα Επιτροπή της European Rural History Organisation. Συμμετέχει μαζί με άλλους Έλληνες οικονομικούς ιστορικούς στο δίκτυο Η.Δ.Ο.ΙΣΤΟ.

Νίκος Ποταμιάνος

Ο Νίκος Ποταμιάνος γεννήθηκε στην Αθήνα το 1971 και είναι απόφοιτος του Τμή-

ματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ακολούθησε μεταπτυχιακές σπουδές στη Νεότερη και Σύγχρονη ιστορία στο Πανεπιστήμιο Κρήτης (Ρέθυμνο). Έχει δημοσιεύσει άρθρα στα περιοδικά *Τα Ιστορικά*, *Ουτοπία* και *Μνήμων* για θέματα πολιτικής και ιδεολογίας στο ελληνικό κράτος στα τέλη του 19ου – αρχές 20ού αιώνα, καθώς και στην *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* (επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος) σχετικά με τον Εμφύλιο πόλεμο. Είναι υποψήφιος διδάκτορας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης με θέμα που αφορά τους μικροαστούς της Αθήνας το 1880-1925.

Μάρθα Πύλια

Η Μάρθα Πύλια είναι επίκουρη Καθηγήτρια Οθωμανικής Ιστορίας στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Εξειδικεύτηκε σε θέματα που αφορούν την εξουσία, τις λειτουργίες και τις συμπεριφορές των τοπικών αρχόντων στον ύστερο οθωμανικό Μοριά. Υποστήριξε τη διατριβή της το 2001 στο Πανεπιστήμιο Paris I-Panthéon-Sorbonne, ενώ κατά την ακαδημαϊκή χρονιά 1992-1993 εργάστηκε ως ερευνήτρια στο Τμήμα Ιστορίας του Πανεπιστημίου Beyazıt της Κωνσταντινούπολης. Από το 2004 συμμετέχει στη Συντακτική Επιτροπή του ένθετου βιβλίου της εφημερίδας *Κυριακάτικη Αυγή*.

Νίκος Τζαφλέρης

Ο Νίκος Τζαφλέρης σπούδασε Ιστορία και Κοινωνική Ανθρωπολογία στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, στο Πανεπιστήμιο της Φλωρεντίας και στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Το 2008 αναγορεύτηκε διδάκτορας Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και τον ίδιο χρόνο ξεκίνησε μεταδιδακτορική έρευνα στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Από τον Οκτώβριο του 2009 βρίσκεται ως «Pearl Resnick» μεταδιδάκτορας ερευνητής στο Κέντρο Προχωρημένων Σπουδών για το Ολοκαύτωμα στο Μουσείο Μνήμης Ολοκαυτώματος των Η.Π.Α. στην Ουάσινγκτον. Η έρευνά του επικεντρώνεται στην Ιστορία των βιομηχανικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα και στην Ιστορία του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου με έμφαση στην πολεμική οικονομία, στα κινήματα αντίστασης και στο Ολοκαύτωμα.

Θεοδόσης Τσιρώνης

Ο Θεοδόσης Τσιρώνης είναι διδάκτορας Νεότερης Ιστορίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Έλαβε το πτυχίο του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ., με ειδίκευση Ιστορίας. Στο ίδιο πανεπιστημιακό Τμήμα πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές υπό την επίβλεψη της καθηγήτριας Έλλης Σκοπετέα και έλαβε το δίπλωμα μεταπτυχιακών σπουδών του κλάδου της Ιστορίας. Στη συνέχεια εκπόνησε τη διδακτορική του διατριβή με επιβλέποντα τον καθηγητή Ιωάννη Σ. Κολιόπουλο. Είναι τακτικό μέλος της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας. Έχει συμμετάσχει σε ημερίδες καθώς και σε πανελλήνια και διεθνή συνέ-

δρια, ενώ έχει συνεπιμεληθεί και την έκδοση λευκώματος σχετικά με την ιστορία της Καλαμαριάς. Άρθρα του έχουν επίσης δημοσιευθεί σε συλλογικούς τόμους. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται στην πολιτική, εκκλησιαστική, προφορική και τοπική ιστοριογραφία. Υπήρξε επιστημονικός συνεργάτης του Ιστορικού Αρχείου Προσφυγικού Ελληνισμού (Ι.Α.Π.Ε.) του Δήμου Καλαμαριάς. Από το 2008 υπηρετεί ως μόνιμος ιστορικός στο Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου Θερμαϊκού του Νομού Θεσσαλονίκης.

Antonella Viola

Antonela Viola received her Degree in History at the University of Pisa in 2001. In 2003 she attended the Course –*Sustainable development: Sole Alternative for Human Rights*– sponsored by UNICEF at the University of Rome, 'La Sapienza' and in 2005 she was a Visiting-Researcher attached to the Economics Department at SOAS (School of Oriental and African Studies, University of London, UK). In 2007-2008 she was Marie Curie Doctoral Fellow at the National and Kapodistrian University of Athens (Greece), School of Philosophy and History. She received her PhD in 2008 from the European University Institute (EUI); her PhD thesis is entitled 'Italians in India, 1860-1920. Trades, Traders and Trading Networks'. She is presently a FCT Fellow at Centro de Història de Além-Mar (CHAM), FCSH, at the New University of Lisbon. Among her publications: 'Italian traders in the 19th century South Asia', in *Colonialism and Imperialism: between Ideologies and Practices*, D. Ramada Curto and A. Rappas (eds), EUI WORKING PAPERS No. 2006/01; 'I "mangiatori di spaghetti": il cibo e l'identità culturale degli gli Italiani in India (1860-1920)', in *Snodi. Pubblici e privati nella storia contemporanea*, (Jan 2012); and 'L'orientalismo a tavola. Percezione e rappresentazione dell'alimentazione indiana nei racconti dei viaggiatori e residenti italiani nell'India Britannica (1860-1930)' in *Orientalismi italiani*, a cura di Gabriele Proglio, Antares, (in press).

Despina Vlami

Despina Vlami is a Researcher in the Research Center for Medieval and Modern Greek Studies of the Academy of Athens where she is directing the Academy of Athens program 'Trade and Diplomacy in Eastern Mediterranean, 17th-19th centuries'. She has received a B.A. in Political Sciences (Law School, University of Athens) and a Ph.D. in History and Civilization (European University Institute, Florence). She is the author of a book on the Greek merchant community in Leghorn, Tuscany [*The Florin, the Grain and Via del Giardino. Greek Merchants in Leghorn (1750-1868)*, Themelio Pb., Athens 2000] and an essay on the Levant Company's operation in Salonica (*British Trade and Diplomacy in Eastern Mediterranean. The Levant Company in Salonica, 1792-1825*, Academy of Athens, Athens 2008). She is currently working on a main research project concerning the Levant Company's organization and operation in the Ottoman Empire in the 18th-19th centuries. She has

published many articles in Greek and foreign journals and has participated in congresses in Greece and abroad. Her research interests comprise the study of entrepreneurship, business history, merchant diasporas and international trade in the 18th and 19th centuries.

Αλέξης Φραγκιάδης

Ο Αλέξης Φραγκιάδης γεννήθηκε στην Αθήνα το 1962. Σπούδασε Οικονομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Στη συνέχεια έκανε μεταπτυχιακές σπουδές στην Οικονομική ιστορία στο Παρίσι και στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο της Φλωρεντίας, όπου υποστήριξε το 1990 τη διδακτορική του διατριβή με θέμα «Αγροτική οικονομία και εξωτερικό εμπόριο: Η σταφιδοκαλλιέργεια στη νότιο Ελλάδα, 1830-1893». Έκτοτε, παράλληλα με την επαγγελματική του απασχόληση ως σύμβουλος σε προγράμματα και έργα πολιτιστικών υποδομών, ασχολείται με την ιστορική έρευνα συμμετέχοντας σε συνέδρια και δημοσιεύοντας άρθρα στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες για τη Νεότερη και Σύγχρονη ελληνική κοινωνία και Οικονομική ιστορία.

Τζελίνα Χαρλαύτη

Η Τζελίνα Χαρλαύτη αποφοίτησε από το Πανεπιστήμιο Αθηνών και ολοκλήρωσε τις μεταπτυχιακές της σπουδές στα Πανεπιστήμια του Καίμπριτζ (M.Phil.) και της Οξφόρδης (D.Phil.). Δίδαξε στο Τμήμα Ναυτιλιακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πειραιά από το 1991 μέχρι το 2002, και από το 2003 βρίσκεται στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, όπου είναι Καθηγήτρια. Έχει διατελέσει Πρόεδρος του Τμήματος Ιστορίας (2004-2008), Πρόεδρος της Διεθνούς Εταιρείας Ναυτιλιακής Οικονομικής Ιστορίας (2004-2008) και Visiting Fellow στο Harvard Business School (2008) και στο All Souls του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης (2009). Είναι συγγραφέας πολλών βιβλίων και άρθρων, ανάμεσα στα οποία το *Greek Shipowners and Greece 1945-1975*, (Athlone Press, 1993) και το *History of Greek-owned Shipping* (Routledge Press, 1996), το οποίο τιμήθηκε με το βραβείο Runciman στην Αγγλία το 1997. Τα τελευταία της βιβλία είναι: *Leadership in World Shipping* (σε συνεργασία με Γιάννη Θεοτοκά, Palgrave/MacMillan 2009) και *The New Ways of History*, (συνεργασία με Νίκο Καραπιδάκη, Κώστα Σμπόνια και Βάιο Βαϊόπουλο, I.B. Tauris, Λονδίνο 2010).

Ο παρών τόμος περιέχει ένα τμήμα των ανακοινώσεων που παρουσιάστηκαν στο πρώτο Διεθνές Συνέδριο Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας με θέμα «Θεωρητικές αναζητήσεις και εμπειρικές έρευνες», που έγινε στο Ρέθυμνο στις 10-13 Δεκεμβρίου 2008. Η οργάνωσή του, απότοκο της στενής τετράχρονης συνεργασίας μιας ομάδας οικονομικών ιστορικών από διάφορα πανεπιστήμια της χώρας, προήλθε από την ανάγκη διαμόρφωσης ενός διαπανεπιστημιακού δικτύου πληροφόρησης και συστηματικού επιστημονικού διαλόγου με σκοπό την επικοινωνία και ανταλλαγή ιδεών για την Οικονομική ιστορία στην Ελλάδα. Η Οικονομική ιστορία διδάσκεται σε Τμήματα Ιστορίας, Οικονομικών, Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, και η επικοινωνία καθηγητών, ερευνητών, διδακτόρων και υποψηφίων διδακτόρων που ασχολούνται με αυτό το γνωστικό αντικείμενο, ήταν μέχρι πρόσφατα σχεδόν ανύπαρκτη. Το Συνέδριο ήλθε να συμπληρώσει αυτό το κενό. Θεωρούμε ότι συσπείρωσε το εγχώριο επιστημονικό δυναμικό στον χώρο της Οικονομικής και Κοινωνικής ιστορίας, και συνέβαλε στην αναζωογόνηση του επιστημονικού διάλογου και της κριτικής αντιπαράθεσης στο πεδίο αυτό μεταξύ ιστορικών, οικονομολόγων και ερευνητών από διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους και θεωρητικές παραδόσεις.

ΙΔΡΥΜΑ
ΙΩΑΝΝΟΥ Φ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Υπουργείο Παιδείας
Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων